İSLAM SANATINDA 16. YÜZYILA KADAR ULU CAMİ GELENEĞİ

Gonca PAPUCCU

Sanat Tarihi Anabilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi
Dr. Öğr. Üyesi Gül KARPUZ
2019
Her Hakkı Saklıdır

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI

Gonca PAPUCCU

İSLAM SANATINDA 16. YÜZYILA KADAR ULU CAMİ GELENEĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Dr. Öğr. Üyesi Gül KARPUZ

ERZURUM-2019

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ BEYAN FORMU

19 /07/ 2019

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum " İslam Sanatında 16. Yüzyıla Kadar Ulu Cami Geleneği " adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim *.

☒ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

☐ Tezimîn/Raporumun makale için **altı ay,** patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

19 /07/ 2019

Gonca PAPUCCU

---

* **LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE**

.....

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi MADDE 6– (1) Lisansüstü tezle ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dr. Öğr. Üyesi Gül KARPUZ danışmanlığında, Gonca PAPUCCU tarafından hazırlanan bu çalışma 19.07.2019 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından. Sanat Tarihi/Türk İslam Sanatları Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan	: Prof. Dr. Hüseyin YURTTAŞ	İmza:
Jüri Üyesi	: Prof. Dr. Yusuf ÇETİN	İmza:
Jüri Üyesi	: Dr. Öğr Üyesi Gül KARPUZ	İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. 19/ 07/ 2019

Prof. Dr. Sait UYLAŞ
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **VIII**
ABSTRACT ..... **IX**
KISALTMALAR DİZİNİ ..... **X**
PLANLAR DİZİNİ ..... **XI**
ÇİZİMLER DİZİNİ ..... **XV**
FOTOĞRAFLAR DİZİNİ ..... **XVI**
ÖNSÖZ ..... **XXIII**
GİRİŞ **1**
I. AMAÇ VE KAPSAM **1**
II. MATERYAL-YÖNTEM **2**
III. TEZ ESERİNİN ÖNEMİ **2**
IV. KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR **3**

BİRİNCİ BÖLÜM
KUTSAL MEKÂN KAVRAMI

1.1. KUTSAL KAVRAMI VE KUTSAL MEKÂN **7**
1.1.1. Kutsal 7
1.1.2. Mekân Algısı 8
1.1.3. Kutsal Mekân 9
1.2. DİN VE İBADET MEKÂNI KAVRAMI **11**

İKİNCİ BÖLÜM
DİNLERDE İBADET MEKÂNLARI

2.1. ÇOK TANRILI DİNLERDE İBADET MEKÂNLARI **15**
2.1.1. Hint Dinlerinde İbadet Mekânları 15
2.1.2. Yakındoğu/Mezopotamya Tapınakları 18
2.1.3. Mısır Tapınağı 20
2.1.4. Yunan Tapınağı 23
2.1.5. Roma Tapınakları 26
2.1.6. Anadolu Tapınakları 29

2.2. TEK TANRILI DİNLERDE İBADET MEKÂNLARI 33
2.2.1. Yahudilik ve Sinagog 34
2.2.2. Hıristiyanlık ve Kilise 40

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
İSLAMİYET'TE KUTSAL İBADET MEKÂNI VE NAMAZ İBADETİ

3.1. İSLAM İNANCINA AİT BAZI ESAS VE KAVRAMLAR 48
3.1.1. İslam İnancı 48
3.1.2. İslam Sanatı 50
3.1.3. Kutsal İbadet Mekânı Kâbe 51
3.1.4. İslamda Namaz İbadeti 56
3.1.5. İslam Dininde İbadet Mekânı Olarak Mescit ve Cami Kavramları 58
3.1.6. Caminin Bölümleri ve Elemanları 62
3.2. ULU CAMİ KAVRAMI 65

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
İSLAM SANATINDA ULU CAMİ GELENEĞİ

4.1. HZ. MUHAMMED DÖNEMİ'NDE MEKKE VE MEDİNE'DE KURULAN İLK İSLAM MESCİTLERİ (610-632) 68
4.1.1. Kuba Mescidi 69
4.1.2. Mescid-i Nebevi 76
4.2. DÖRT HALİFE DÖNEMİ'NDE İNŞA EDİLEN MESCİTLER (632-661) 91
4.2.1. Basra Mescidi 93
4.2.2. Kufe Mescidi 94
4.2.3. Amr b. As Mescidi 95
4.3. EMEVİLER VE ENDÜLÜS EMEVİLERİ DÖNEMİ ULU CAMİLERİ 100
4.3.1. Emeviler Dönemi Ulu Camileri (661-750) 100
4.3.1.1. Kubbetu's Sahra 102
4.3.1.2. Mescid-i Aksa Camii 109
4.3.1.3. Şam Emevi Camii 116
4.3.1.4. Kayravan Ulu Camii 123
4.3.1.5. Harran Ulu Camii 127

4.3.1.6. Halep Ulu Camii 129
4.3.2. Endülüs Emevileri Dönemi Ulu Camileri (756-1031) 131
4.3.2.1. Kurtuba Ulu Camii 134
4.4. ABBASİ DÖNEMİ ULU CAMİLERİ (750-1252) 145
4.4.1. Samarra Ulu Camii 151
4.4.2. İran İsfahan Mescid-i Cuması 155
4.4.3. Ebu Dulef Camii 156
4.4.4. Damgan Tarikhane Camii 158
4.4.5. Nayin Cuma Camii 160
4.5. MISIR, KUZEY VE BATI AFRİKA İLE ENDÜLÜS TOPRAKLARINDA KURULMUŞ İSLAM DEVLETLERİ DÖNEMİ ULU CAMİLERİ 162
4.5.1. Ağlebiler Dönemi Ulu Camileri (800-909) 162
4.5.1.1. Zeytune Ulu Camii 163
4.5.1.2. Sus Ulu Camii 165
4.5.2. Tolunoğulları Dönemi Ulu Camileri (875-905) 166
4.5.2.1. Tolunoğlu Ahmet Camii 167
4.5.3. Fatımiler Dönemi Ulu Camileri (909-1171) 171
4.5.3.1. Mehdiye Ulu Camii 173
4.5.3.2. Kahire el-Ezher Camii 175
4.5.3.3. El-Hâkim Camii 181
4.5.4. Murabıtlar Dönemi Ulu Camileri (1056-1147) 183
4.5.4.1. Fas Karaviyyin Ulu Camii 185
4.5.4.2. Tlemsen Ulu Camii 187
4.5.5. Muvahhidler Dönemi Ulu Camileri (1130-1269) 190
4.5.5.1. Tinmel Ulu Camii 191
4.5.5.2. Merakeş Kutubiye Camii 194
4.5.5.3. İşbiliye Ulu Camii 197
4.5.5.4. Hasan Rabat Camii 200
4.5.6. Meriniler Dönemi Ulu Camileri (1227-1465) 203
4.5.6.1. Tilemsen Mansura Camii 203
4.6. ASYA TOPRAKLARINDA KURULMUŞ İSLAM DEVLETLERİ DÖNEMİ ULU CAMİLERİ 205

4.6.1. Orta Asya ve Karahanlılar Dönemi Ulu Camileri (840-1212) 205
4.6.1.1. Çilburç Ulu Camii 212
4.6.1.2. Dandanakan Ulu Camii 214
4.6.1.3. Başane Ulu Camii 216
4.6.1.4. Dehistan Ulu Camii 219
4.6.1.5. Semerkand Ulu Camii 222
4.6.1.6. Keder Ulu Camii 225
4.6.1.7. Kavat Kale Ulu Camii 228
4.6.1.8. Buhara Ulu Camii 228
4.6.2. Gazneliler (963-1187) ve Gurlular Dönemi (1148-1215) Ulu Camileri 232
4.6.2.1. Leşker-i Bazaar Ulu Camii 235
4.6.2.2. Herat Ulu Camii 238
4.6.3. Büyük Selçuklu Dönemi Ulu Camileri (1040-1157) 241
4.6.3.1. İsfahan Mescid-i Cuması 247
4.6.3.2. Gülpayegan Mescid-i Cuması 255
4.6.3.3. Barsiyan Mescid-i Cuması 256
4.6.3.4. Ardistan Mescid-i Cuması 257
4.6.3.5. Zevvare Mescid-i Cuması 259
4.6.3.6. Ebu Manuçehr Camii 264
4.6.3.7. Diyarbakır Ulu Camii 267
4.6.3.8. Van Ulu Camii 276
4.6.3.9. Siirt Ulu Camii 281
4.6.3.10. Bitlis Ulu Camii 285
4.6.4. Zengiler Dönemi Ulu Camileri (1127-1233) 289
4.6.4.1. Musul Ulu Camii 290
4.6.4.2. Cizre Ulu Camii 294
4.6.4.3. Urfa Ulu Camii 298
4.6.5. Delhi Türk Sultanlığı Dönemi Ulu Camileri (1206-1526) 302
4.6.5.1. Kuvvetu'l İslam Camii 302
4.6.6. İlhanlı Dönemi Ulu Camileri (1256-1353) 306
4.6.6.1. Ali Şah Camii 308
4.6.6.2. Veramin Cuma Camii 309

4.6.6.3. Yezd Cuma Camii....310
4.6.7. Timurlu Dönemi Ulu Camileri (1370-1507)....311
4.6.7.1. Bibi Hanım Cuma Camii....312
4.6.8. Babürlüler Dönemi Ulu Camileri (1526-1858)....315
5.6.8.1. Delhi Ulu Camii....316
4.7. ANADOLU'DA KURULAN TÜRK BEYLİKLERİ VE ANADOLU SELÇUKLU DÖNEMİ ULU CAMİLERİ....318
4.7.1. Artuklular Dönemi Ulu Camileri (1001-1409)....323
4.7.1.1. Hasankeyf Ulu Camii....324
4.7.1.2. Silvan (Meyyâfârikîn) Ulu Camii....328
4.7.1.3. Mardin Ulu Camii....333
4.7.1.4. Dunaysır (Kızıltepe) Ulu Camii....338
4.7.1.5. Harput Ulu Camii....344
4.7.2. Danişmendliler Dönemi Ulu Camileri (1071-1178)....349
4.7.2.1. Niksar Ulu Camii....350
4.7.2.2. Kayseri Ulu Camii....354
4.7.2.3. Sivas Ulu Camii....360
4.7.3. Saltuklular Dönemi Ulu Camileri (1071-1202)....363
4.7.3.1. Erzurum Ulu Camii....364
4.7.4. Mengücüklüler Dönemi Ulu Camileri (1080-1228)....373
4.7.4.1. Sivas Divriği Ulu Camii....375
4.7.5. Anadolu Selçuklu Dönemi Ulu Camileri (1092-1308)....396
4.7.5.1. Konya Alâeddin Camii....400
4.7.5.2. Antalya Yivli Minare Camii....407
4.7.5.3. Niğde Alâeddin Camii....410
4.7.5.4. Malatya Ulu Camii....413
4.7.5.5. Bünyan Ulu Camii....419
4.7.5.6. Konya Akşehir Ulu Camii....422
4.7.5.7. Amasya Burmalı Minare Camii....425
4.7.5.8. Develi (Sultan Hatun) Ulu Camii....428
4.7.5.9. Bayburt Ulu Camii....432
4.7.5.10. Çorum Ulu Camii....435

4.7.5.11. Afyonkarahisar Ulu Camii 442
4.7.5.12. Sivrihisar Ulu Camii 446
4.7.5.13. Ankara Arslanhane (Ahi Şerafettin) Camii 450
4.7.6. Karamanoğulları Beyliği Dönemi Ulu Camileri (1256-1483) 454
4.7.6.1. Aksaray Ulu Camii 455
4.7.6.2. Ermenek Ulu Camii 461
4.7.6.3. Ürgüp Karamanoğlu İbrahim Bey Camii 466
4.7.7. Eşrefoğulları Beyliği Dönemi Ulu Camileri (1280-1326) 468
4.7.7.1. Beyşehir Eşrefoğlu Camii 469
4.7.8. Dulkadiroğulları Beyliği Dönemi Ulu Camileri (1339-1521) 475
4.7.8.1. Kahramanmaraş Ulu Camii 476
4.7.8.2. Elbistan Ulu Camii 482
4.7.9. Candaroğulları (İsfendiyaroğulları) Beyliği Dönemi Ulu Camileri (1292-1462) 487
4.7.9.1. Sinop Ulu Camii 488
4.7.10. Aydınoğulları Beyliği Dönemi Ulu Camileri (1308-1426) 493
4.7.10.1. Birgi Ulu Camii 494
4.7.10.2. Tire Ulu Camii 500
4.7.10.3. Selçuk İsa Bey Camii 502
4.7.11. Germiyanoğulları Beyliği Dönemi Ulu Camileri (1300-1429) 508
4.7.11.1. Uşak Ulu Camii 508
4.7.12. Menteşeoğulları Beyliği Dönemi Ulu Camileri (1280-1424) 512
4.7.12.1. Milas Ahmet Gazi Camii 513
4.7.12.2. Balat İlyas Bey Camii 516
4.7.13. Saruhanoğulları Beyliği Dönemi Ulu Camileri (1302-1410) 520
4.7.13.1. Manisa Ulu Camii 521
4.7.14. Ramazanoğulları Beyliği Dönemi Ulu Camileri (1352-1608) 529
4.7.14.1. Adana Ulu Camii 530
4.8. OSMANLI DÖNEMİ ULU CAMİLERİ (1299-1918) 538
4.8.1. Ankara Ahî Elvan Camii 544
4.8.2. Dimetoka Çelebi Mehmet Camii 546
4.8.3. Filibe Hüdavendigâr Camii 548

4.8.4. Bursa Ulu Camii 554
4.8.5. Edirne Eski (Ulu) Camii 565
4.8.6. Bergama Ulu Camii 575
4.8.7. Kütahya Ulu Camii 580

KARŞILAŞTIRMA DEĞERLENDİRME 584
SONUÇ 600
KAYNAKÇA 612
ÖZGEÇMİŞ 683

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İSLAM SANATINDA ULU CAMİ GELENEĞİ

Gonca PAPUCCU

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Gül KARPUZ

2019, 683 sayfa

Jüri: Dr. Öğr. Üyesi Gül KARPUZ (Danışman)
Prof. Dr. Hüseyin YURTTAŞ
Prof. Dr. Yusuf ÇETİN

İnsanlık tarihi boyunca din ve inanç sistemi hayatın önemli bir parçası olmuştur. Dünya dinler tarihinde var olan politeist dinlerden monoteist dinlere kadar bütün dinlerde bir kutsal mekân bulunmaktadır. İlahi dinlerin sonuncusu olan ve Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği İslam dininin farz kıldığı namaz ibadetini Müslümanlar en kutsal mekânı olan Kâbe'ye yönelerek gerçekleştirmektedir. Bu ibadetin gerçekleştirildiği ibadet merkezi olan camiler ilk olarak Hz. Muhammed'in evinin bir parçası olarak inşa edilmiş aynı zamanda bir devlet kurumu vazifesi görmüştür. Allah'ın evi olarak da bilinen bu camiler İslamiyetin yayılması ile birlikte anıtsal ölçülere ulaşmıştır. Cuma namazının tek bir camide kılınması anlayışı bu camilerin şekillenmesinde önemli rol oynamış ve şehirde bir ulu cami kimlğinin oluşmasını sağlamıştır. Şehrin en büyük en eski camisi, ulu cami, mescid-i Cuma, cami kebir, orta cami, merkez cami gibi isimlerle adlandırılmıştır. İktidarı ele geçiren ve İslamiyeti kabul eden milletler tarafından Arap yarımadasında oluşmaya başlayan ulu cami geleneği Kuzey Afrika'dan Endülüs'e, Irak ve İran'dan Hindistan'a, Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada devam ettirilmiştir. Temelde ilk İslam mescidi olan Mescidi Nebevi'nin kurulum şemasına sadık kalınarak İslam coğrafyasında farklı tipte birçok anıtsal Ulu Cami inşa edilmiştir. Tüm İslam Devletleri kendi mimari üslupları ile anıtsal nitelikte camilerini inşa etmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Kutsal, İbadet Mekânı, İslamiyet, Kâbe, Namaz, Cuma, Mescit, Ulu Cami.

ABSTRACT

MASTER'S THESIS

THE TRADATION OF GREAT MOSQUE IN ISLAMIC ART

Gonca PAPUCCU

Advisor: Assist. Prof. Dr. Üyesi Gül KARPUZ

2019, Page: 683

Jury: Assist. Prof. Dr. Gül KARPUZ (Advisor)
Prof. Dr. Hüseyin YURTTAŞ
Prof. Dr. Yusuf ÇETİN

Throught the history of humanity, religion and belief system has been an important part of life. There is a sacred place in all religions from the polytheist religions that existed in the history of world religions to the monotheist religions. The last of the divine religions and the prophet, the prayer worship which Muhammed preached by the İslamic religionis carried out by the Muslims to the most sacred place, the Kabaa. The mosque which is the center of worship where this worship was performed, was firstly founded it was built as part of Muhammad's house and also served as the state institution. These mosques, also known as the house of Allah, have reached monumental dimensions with the spread of İslam. The conception of making Friday prayer in a single mosque has played in a important role in a shaping these mosques and has greated a great mosque identity in the city. The city'largest and oldest mosque the grand mosque, Masjid-i Cuma, mosque kebir, middle mosque, the central mosque is named by such names. Great mosque tradation that began the from in the Arabian peninsula by nations that took powerand accepted İslam North Africa to Andalusia, Irak and Iran to Indıa, Central Asia to Anatolia has continued in a wide geography. In accordance with the founding scheme of Masjid Nebevi which is basically the first Islamıc masjid many monumental grand mosques of different types have been built in Islamic geography. All Islamic states built their own monumental mosques with their unique architectural style.

Keywords: Sacred, Religion, Place of Worship, Islam, Kaaba, Masjid, Great Mosgue

KISALTMALAR DİZİNİ

AİBÜ	: Abant İzzet Baysal Üniversitesi
AÜSBTKAUVAM	: Aksaray Üniversitesi Somuncu Baba Tarih ve Kültür Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi
AYKAKMBY	: Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Çev	: Çeviren
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları
FSMÜ	: Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi
Haz	: Hazırlayan
İHH	: İnsan Hak ve Hürriyetleri
İSTEM	: İslam San'at Tarih Edebiyat ve Musikisi
İÜEFY	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları
MUTAD	: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi
ODTÜ	: Orta Doğu Teknik Üniversitesi
SKAD	: Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi
SUTAD	: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi
ŞBBSİMKY	: Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDMMB	: Türk Dünyası Mühendisler ve Mimarlar Birliği
TİDSAD	: Türk İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi
TTKY	: Türk Tarih Kurumu Yayınları

PLANLAR DİZİNİ

Plan 1. Duro Europos iki odanın birleştirilmesi 43
Plan 2. Ravenna Apollinare İn Nova Kilisesi 44
Plan 3. Ayasofya'nın planı 46
Plan 4. Kâbe'nin planı 55
Plan 5. Hz. Muhammed hayatta iken Mescid-i Nebevi'ye yaptırdığı ilave 79
Plan 6. Hz. Ömer'in Mescid-i Nebevi'ye yaptırdığı ilave 81
Plan 7. Abbasi Halifesi Mehdi zamanında Mescid-i Nebevi ye yapılan onarım ve ilaveler 83
Plan 8. Ravza-ı Mutahara ve Hücre-i Saadet 88
Plan 9. Kufe Mescidi 95
Plan 10. Kubbetu's Sahra 105
Plan 11. Nasır-ı Hüsrev'in 1047'deki Mescid-i Aksa tasviri 112
Plan 12 . Mescid-i Aksa 113
Plan 13. Şam Emevi Cami 118
Plan 14. Kayravan Ulu Camii 124
Plan 15. Harran Ulu Camii 128
Plan 16. Kurtuba Ulu Camii'nin genişletme evreleri 138
Plan 17. Kurtuba Ulu Camii'nin günümüzdeki planı 138
Plan 18. Samarra Ulu Camii 153
Plan 19. Ebu Dulef Camii 157
Plan 20. Damgan Tarikhane Camii 159
Plan 21. Nayin Cuma Camii 160
Plan 22. Zeytune Ulu Camii 164
Plan 23. Tolunoğlu Ahmet Camii 169
Plan 24. Mehdiye Ulu Camii 174
Plan 25. Kahire El-Ezher Camii 176
Plan 26. El-Hâkim Camii 182
Plan 27. Fas Karaviyyin Ulu Camii 185
Plan 25. Tlemsen Ulu Camii 188
Plan 26. Tinmel Ulu Camii 192
Plan 27. Merakeş Kutubiye Camii 195

Plan 28. İşbiliye Ulu Camii 199
Plan 29. Hasan Rabat Camii 201
Plan 30. Tlemsen Mansura Camii 204
Plan 31. Çilburç Ulu Camii 213
Plan 32. Dandanakan Ulu Camii restitüsyon planı 215
Plan 33. Başane Ulu Camii restitüsyon planı 217
Plan 34. Dehistan Ulu Camii restitüsyon planı 220
Plan 35. Semerkand Ulu Camii 9-10. yüzyıl restitüsyon planı 223
Plan 36. Keder Ulu Camii 225
Plan 37. Sapol Tepe Ulu Camii kalıntılarının planı 227
Plan 38. Kavat Kale Ulu Camii kalıntılarının planı 228
Plan 39. Leşker-i Bazar Ulu Camii 236
Plan 40. Herat Ulu Camii 239
Plan 41. İsfahan Mescid-i Cuması 249
Plan 42. Gülpayegan Mescid-i Cuması 255
Plan 43. Barsiyan Mescid-i Cuması 256
Plan 44. Ardistan Mescid-i Cuması 258
Plan 45. Zevvare Mescid-i Cuması 260
Plan 46. Ebu Manuçehr Camii 266
Plan 47. Diyarbakır Ulu Camii 269
Plan 48. Van Ulu Camii 279
Plan 49. Siirt Ulu Camii 282
Plan 49. Bitlis Ulu Camii 286
Plan 50. Musul Ulu Camii planı ve krokisi 292
Plan 51. Urfa Ulu Camii 300
Plan 52. Kuvvetu'l İslam Cami 303
Plan 53. Ali Şah Camii 308
Plan 54. Bibi Hanım Cami 314
Plan 55. Hasankeyf Ulu Camii 326
Plan 56. Silvan Ulu Camii 330
Plan 57. Mardin Ulu Camii 336
Plan 58. Dunaysır (Kızıltepe) Ulu Camii 339

Plan 59. Harput Ulu Camii 345
Plan 60. Niksar Ulu Camii 351
Plan 61. Kayseri Ulu Camii 356
Plan 62. Sivas Ulu Camii 361
Plan 63. Erzurum Ulu Camii 368
Plan 64. Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası 379
Plan 65. Konya Alâeddin Camii 402
Plan 66. Antalya Yivli Minare Camii 409
Plan 67. Niğde Alâeddin Cami 411
Plan 68. Malatya Ulu Camii 415
Plan 69. Bünyan Ulu Camii 420
Plan 70. Akşehir Ulu Camii 423
Plan 71. Amasya Burmalı Minare Camii 427
Plan 72. Develi Ulu Camii 429
Plan 73. Bayburt Ulu Cami 433
Plan 74. Çorum Ulu Camii 436
Plan 75. Afyonkarahisar Ulu Camii 443
Plan 76. Afyonkarahisar Ulu Camii ahşap örtüsünün kurulumunu gösteren planı 443
Plan 77. Sivrihisar Ulu Camii 447
Plan 78. Ankara Arslanhane Camii 450
Plan 79. Aksaray Ulu Camii 457
Plan 80. Ermenek Ulu Camii 463
Plan 81. Beyşehir Eşrefoğlu Camii 470
Plan 82. Kahramanmaraş Ulu Camii 478
Plan 83. Elbistan Ulu Camii 484
Plan 84. Sinop Ulu Camii planı 489
Plan 85. Birgi Ulu Camii 495
Plan 86. Selçuk İsa Bey Camii planı 504
Plan 87. Uşak Ulu Camii 509
Plan 88. Milas Ahmed Gazi Camii 514
Plan 89. Balat İlyas Bey Camii 517
Plan 90. Manisa Ulu Camii ve Külliyesi 522

Plan 91. Manisa Ulu Camii 523
Plan 92. Adana Ulu Camii ve Külliyesi 532
Plan 93. Ankara Ahî Elvan Camii 545
Plan 94. Dimetoka Çelebi Mehmet Camii.....547
Plan 95. Filibe Hüdavendigâr Cami 550
Plan 96. Bursa Ulu Camii.....556
Plan 97. Edirne Eski Camii 568
Plan 98. Bergama Ulu Camii 576
Plan 99. Kütahya Ulu Camii.....581

ÇİZİMLER DİZİNİ

Çizim 1. Mandurai Tapınak Kenti, Güney Hindistan, MS 800'ler 17
Çizim 2. Zigurat, Ur, Irak, MÖ 2100-1900 19
Çizim 3. Ur Zigguratı Rekonstrüksiyonu 20
Çizim 4. Abu Gurab Güneş Tanrısı Tapınağı 22
Çizim 5. Antik Yunan Tapınağı sellada yer alan Zeus heykeli 25
Çizim 6. Pantheon Tapınağı MS 124 kesiti 28
Çizim 7. Hava Tanrısı Tapınağı, Hattuşaş, MÖ. 1700-1200 civarı 31
Çizim 8. Hıristiyan Kilisesi, Duro Europos, Suriye Irak sınırı, MS 230-232. 43
Çizim 9. Hz.İbrahim tarafından inşa edilen Kâbe 54
Çizim 10. Tlemsen Ulu Camii maksure kubbesinin kesiti 189
Çizim 11. Dandanakan Ulu Camii mihrabı 216
Çizim 12. Keder Ulu Camii'nin farklı motiflerden oluşan tuğla süslemeleri 226
Çizim 13. Sapol Tepe Camii tuğla süslemeleri 227
Çizim 14. Buhara'da Ulu Camii ve Ulu Minare (M.12. yüzyıl) 230

FOTOĞRAFLAR DİZİNİ

Fotoğraf 1. Dakshineswar Kali Tapınağı, Ana tapınak, Kalküta/ Hindistan 17
Fotoğraf 2. Borobudur Budist Tapınağı 18
Fotoğraf 3. Luksor Tapınağı 23
Fotoğraf 4. Olympia Zeus Tapınağı 25
Fotoğraf 5. Panteon Mabedi üstten görünüş 29
Fotoğraf 6. Çorum Hattuşaş Aslanlı Kapı 32
Fotoğraf 8. Hz. Süleyman Tapınağı Tasviri 38
Fotoğraf 9. Sinyora Giveret Sinagogu'na ait iç mekândaki merkezi dört sütun 40
Fotoğraf 10. Ayasofya Müzesi 47
Fotoğraf 11. Kâbe 55
Fotoğraf 12. Kuba Mescidi 72
Fotoğraf 13. Mescid-i Nebevi Hz. Muhammed Dönemi temsili resmi 77
Fotoğraf 14. Mescid- i Nebevi'nin aldığı son şeklin planı 87
Fotoğraf 15. Hücre-i Saadet'in dıştan ve içten görünüşü 89
Fotoğraf 16. Mescid- i Nebevi 91
Fotoğraf 17. Fustat Amr b.As Mescidi 96
Fotoğraf 18. Kubbetu'**s** Sahra kuzey girişi 108
Fotoğraf 19. Mescid-i Aksa'nın kuzey giriş kapısı 114
Fotoğraf 20. Kudüs Mescid-i Aksa 115
Fotoğraf 21. Şam Emevi Cami üçgen alınlıklı giriş kapısı üzerindeki mozaik süsleme 119
Fotoğraf 22. Şam Emevi Camii üsten görünüş 121
Fotoğraf 23. Şam Emevi Camii'nin 1893 yılı restorasyon sonrası katırlarla sütunların taşındığını gösteren resim 122
Fotoğraf 24. Kayravan Ulu Camii mihrap eksenindeki orta sahından avluya bakış 125
Fotoğraf 25. Kayravan Ulu Camii üstten görünüş 126
Fotoğraf 26. Harran Ulu Camii 129
Fotoğraf 27. Halep Ulu Camii 130
Fotoğraf 28. Kurtuba Ulu Camii mihrabı 140
Fotoğraf 29. Kurtuba Ulu Camii mihrap önü kubbesi 140
Fotoğraf 30. Kurtuba Ulu Camii üstten görünüş 143
Fotoğraf 31. Refika Camii Kebir 148
Fotoğraf 32. Samarra C üslubu alçı süsleme 151

Fotoğraf 33. Samarra Ulu Camii minaresi 154
Fotoğraf 34. Samarra Ulu Camii üstten görünüş 155
Fotoğraf 35. Damgan Tarikhane Camii 159
Fotoğraf 36. Nayin Cuma Camii kemer alınlığında çiçekli kufi yazı kuşağı 161
Fotoğraf 37. Nayin Cuma Camii kemer alınlığında çiçekli kufi yazı kuşağı 162
Fotoğraf 38. Zeytune Ulu Camii kuzey cepheden görüntü 165
Fotoğraf 39. Sus Ulu Camii 166
Fotoğraf 40. Tolunoğlu Ahmet Camii avludan görünüş 170
Fotoğraf 41. Tolunoğlu Ahmet Camii süslemelerinden kemer tezyinatı ve sütun başlıkları 171
Fotoğraf 42. Mehdiye Ulu Camii 175
Fotoğraf 43. Kahire El-Ezher Camii 177
Fotoğraf 44. Kahire El-Hâkim Camii 183
Fotoğraf 45. Fas Karaviyyin Ulu Camii avlusu 186
Fotoğraf 46. Fas Karaviyyin Ulu Camii 187
Fotoğraf 47. Tinmel Ulu Camii'nin harim bölümü 193
Fotoğraf 48. Tinmel Ulu Camii mihrap bölümü sütun başlıkları 193
Fotoğraf 49. Merakeş Kutubiye Camii minaresi ve dış cephesi 196
Fotoğraf 50. Merakeş Kutubiye Ulu Camii minberi 197
Fotoğraf 51. Giralda İşbiliye Ulu Camii Minaresi 200
Fotoğraf 52. Hasan Rabat Camii minaresi 202
Fotoğraf 53. Tlemsen Mansura Camii 205
Fotoğraf 54. Çilburç Ulu Camii kalıntıları (Y. Sayan) 214
Fotoğraf 55. Başane Ulu Camii minaresi (V.İ Pilyavskiy/S. Hmelnitskiy) 218
Fotoğraf 56. Dehistan Ulu Camii kalıntıları ile minaresi (arkada), kuzey minare önde 220
Fotoğraf 57. Dehistan Ulu Camii taç kapısı kalıntıları 221
Fotoğraf 58. Semerkand Ulu Camii'ye ait Alabastr süslemesi (Semerkand Müzesi/İ. Çeşmeli) 224
Fotoğraf 59. Kalan Minare 232
Fotoğraf 60. Leşker-i Bazar Ulu Camii kazı görüntüleri 237
Fotoğraf 61. Herat Ulu Camii'nin avlusundan ana eyvana bakış 240
Fotoğraf 62. İsfahan Mescid-i Cuması kıble ve batı eyvanı 250
Fotoğraf 63. İsfahan Mescid-i Cuması Terken Hatun kubbesi 251
Fotoğraf 64. İsfahan Mescidi-i Cuması 253

Fotoğraf 65. İsfahan Mescid-i Cuması'nın kurulum düzenini gösteren maket.....253
Fotoğraf 66. Barsiyan Mescid-i Cuması 257
Fotoğraf 67. Ardistan Mescid-i Cuması.....259
Fotoğraf 68. Zevvare Mescid-i Cuması 262
Fotoğraf 69. Kars Ani Katedrali 264
Fotoğraf 70. Ebu Manuçehr Camii 266
Fotoğraf 71. Diyarbakır Ulu Camii Avlusu 270
Fotoğraf 72. Diyarbakır Ulu Camii Avlusunun batı cephesindeki Roma tiyatro sahnelerini anlatan üst katı kütüphane olan bölüm 271
Fotoğraf 73. Diyarbakır Ulu Camii batı maksuresi cephesi kufi yazı kuşağı.....272
Fotoğraf 74. Diyarbakır Ulu Camii doğu maksuresi, doğu cephesi aslan-boğa mücadele tasviri.....273
Fotoğraf 75. Diyarbakır Ulu Camii üstten görünüş 274
Fotoğraf 76. Van Ulu Camii günümüzdeki hali.....280
Fotoğraf 77. Siirt Ulu Camii kuzey cepheden.....283
Fotoğraf 78. Siirt Ulu Camii ve minaresi doğu cepheden.....284
Fotoğraf 79. Bitlis Ulu Camii 287
Fotoğraf 80. 1950 yılında Bitlis Ulu Camii minaresi.....288
Fotoğraf 81. Bitlis Ulu Camii Avlusu: A) Caminin kuzeybatı köşesinde yer alan mekân, B) Revaklara ait izler, C) Minarenin giriş birimi, D) Havuz-şadırvan, E) Kuzey cephe 289
Fotoğraf 82. Musul Ulu Camii minaresi 293
Fotoğraf 83. Cizre Ulu Camii kapı kanatları ve tokmağı.....297
Fotoğraf 84. Cizre Ulu Camii kuzeybatı cepheden.....298
Fotoğraf 85. Urfa Ulu Camii.....301
Fotoğraf 86. Kuvvetü'l İslam Camii avlusunun güneybatı kenarı; Hindu etkisinde yapılmış sütunlar 304
Fotoğraf 87. Kutup Minar 305
Fotoğraf 88. Kutup Minar gövdesinden bezeme detayı.....305
Fotoğraf 89. Ali Şah Camii'nin günümüze ulaşan kıble duvarı 308
Fotoğraf 90. Veramin Cuma Camii mihrap önü kubbesi.....310
Fotoğraf 91. Yezd Cuma Camii 311
Fotoğraf 92. Bibi Hanım Ulu Camii 315
Fotoğraf 93. Bibi Hanım Ulu Camii günümüzdeki görüntüsü 315
Fotoğraf 94. Delhi Ulu Camii 318

Fotoğraf 95. Hasankeyf Ulu Cami 327
Fotoğraf 96. Silvan Ulu Cami kuzey cephesi 331
Fotoğraf 97. Silvan Ulu Camii güney cephesi 332
Fotoğraf 98. Mardin Ulu Camii 338
Fotoğraf 99. Dunaysır (Kızıltepe) Ulu Camii'nin harap hali 340
Fotoğraf 100. Dunaysır (Kızıltepe) Ulu Camii mihrabı 341
Fotoğraf 101. Dunaysır **(**Kızıltepe) Ulu Camii kuzey taçkapısı 341
Fotoğraf 102. Dunaysır **(**Kızıltepe) Ulu Camii kuzey cephe 343
Fotoğraf 103. Dunaysır **(**Kızıltepe) Ulu Camii güney doğu cephesinden 343
Fotoğraf 104. Harput Ulu Camii iç avlusu 346
Fotoğraf 105. Harput Ulu Camii kuzeybatıdan 348
Fotoğraf 106. Niksar Ulu Camii güneydoğu köşeden 353
Fotoğraf 107. Niksar Ulu Camii'nin giriş kapısı kuzey batıdan 354
Fotoğraf 108. Kayseri Ulu Camii mihrap ekseninde bulunan üstü açık iç avlu 358
Fotoğraf 109. Kayseri Ulu Camii ahşap kapı kanatları 358
Fotoğraf 110. Kayseri Ulu Camii kuzey cepheden 359
Fotoğraf 111. Sivas Ulu Camii güney cepheden 363
Fotoğraf 112. Erzurum Ulu Camii mihrap önü kubbesi 369
Fotoğraf 113. Erzurum Ulu Camii orta sahın mukarnas tonozu 370
Fotoğraf 114. Erzurum Ulu Camii kuzey doğu köşeden 372
Fotoğraf 115. Divriği Ulu Camii harim bölümü 380
Fotoğraf 116. Divriği Ulu Camii mihrap ve minberi 382
Fotoğraf 117. Divriği Ulu Camii kuzey taç kapıdan detay 386
Fotoğraf 118. Divriği Ulu Camii kuzey taç kapısı 387
Fotoğraf 119. Divriği Ulu Camii'nin batı kapısı 389
Fotoğraf 120. Divriği Ulu Camii Hünkâr mahfilinin ahşap kirişleri ve pencereye dönüştürülen doğu taç kapısının içten görünüşü 391
Fotoğraf 121. Divriği Ulu Camii Doğu Şah Kapısı 392
Fotoğraf 122. Konya Alâeddin Camii mihrabı 404
Fotoğraf 123. Konya Alâeddin Camii kuzey cephe 405
Fotoğraf 124. Konya Alâeddin Camii kuzeybatı köşeden 406
Fotoğraf 125. Konya Alâeddin Camii kuzey cephesi 407
Fotoğraf 126. Antalya Yivli Minare Camii 410
Fotoğraf 127. Niğde Alâeddin Camii kuzeybatı cepheden 413
Fotoğraf 128. Malatya Ulu Camii mihrap önü kubbesi 416

Fotoğraf 129. Malatya Ulu Camii eyvan kemeri 417
Fotoğraf 130. Malatya Ulu Camii güneydoğu köşeden 418
Fotoğraf 131. Bünyan Ulu Camii 421
Fotoğraf 132. Bünyan Ulu Camii 422
Fotoğraf 133. Akşehir Ulu Camii çinili mihrabı 424
Fotoğraf 134. Akşehir Ulu Camii batı cephesi 425
Fotoğraf 135. Amasya Burmalı Minare Camii 428
Fotoğraf 136. Develi Ulu Camii mihrabı 430
Fotoğraf 137. Develi Ulu Camii 432
Fotoğraf 138. Bayburt Ulu Camii minaresi 434
Fotoğraf 139. Bayburt Ulu Camii kuzeydoğu köşeden 435
Fotoğraf 140. Çorum Ulu Cami bağdadi kubbesi 437
Fotoğraf 141. Çorum Ulu Camii mihrap ve minberi 438
Fotoğraf 142. Çorum Ulu Camii kuzey cepheden 440
Fotoğraf 143. Afyonkarahisar Ulu Camii'nin ahşap sütunlu ve tavanlı hariminden bir görünüş 444
Fotoğraf 144. Afyonkarahisar Ulu Camii kiriş ve konsollardaki kalemişi süslemelerden detay 445
Fotoğraf 145. Afyonkarahisar Ulu Camii güneybatı cepheden 446
Fotoğraf 146. Sivrihisar Ulu Camii'nin ahşap direkli harim kısmı 447
Fotoğraf 147. Sivrihisar Ulu Camii harim bölümü mahfilden 448
Fotoğraf 148. Sivrihisar Ulu Camii mihrap önünde Bizans dönemi sütun başlığı ve orijinal ahşap sütundan detay 449
Fotoğraf 149. Sivrihisar Ulu Camii kuzeydoğudan 449
Fotoğraf 150. Ankara Arslanhane Camii ahşap iç mekanı 451
Fotoğraf 151. Ankara Arslanhane Camii kuzey cepheden 452
Fotoğraf 152. Aksaray Ulu Camii minberi 459
Fotoğraf 153. Aksaray Ulu Camii batı cephesi 461
Fotoğraf 154. Ermenek Ulu Camii mihrap ve minberi 464
Fotoğraf 155. Ermenek Ulu Camii ahşap kapı kanatları 465
Fotoğraf 156. Ermenek Ulu Camii batı cephesi son cemaat yeri 466
Fotoğraf 157. Ürgüp Karamanoğlu Mehmet Bey Camii harim 467
Fotoğraf 158. Ürgüp Karamanoğlu İbrahim Bey Camii güney cepheden 468
Fotoğraf 159. Beyşehir Eşrefoğlu Camii çinili mihrabı ve minberi 472
Fotoğraf 160. Beyşehir Eşrefoğlu Camii hariminden orta sahın 473

Fotoğraf 161. Beyşehir Eşrefoğlu Camii tavanı kalemişi süslemeleri.....474
Fotoğraf 162. Beyşehir Eşrafoğlu Camii kuzey cepheden.....475
Fotoğraf 163. Maraş Ulu Camii minaresi 480
Fotoğraf 164. Kahramanmaraş Ulu Cami kuzey cepheden 481
Fotoğraf 165. Elbistan Ulu Camii'nin merkezi kubbesi 485
Fotoğraf 166. Sinop Ulu Camii mihrap ve minberi 491
Fotoğraf 167. Sinop Ulu Camii'nin batı cephesinden bir görüntü.....491
Fotoğraf 168. Sinop Ulu Camii'nin batı cephesinden bir görüntü.....492
Fotoğraf 169. Birgi Ulu Camii güney köşeye yerleştirilmiş aslan heykeli.....496
Fotoğraf 170. Birgi Ulu Camii mihrap ve minberi 497
Fotoğraf 171. Birgi Ulu Camii minaresi.....499
Fotoğraf 172. Birgi Ulu Camii kuzey giriş cephesi 500
Fotoğraf 173. Tire Ulu Camii 502
Fotoğraf 174. Selçuk İsa Bey Camii avlunun kuzey yönünden harim giriş kapısı.....505
Fotoğraf 175. Selçuk İsa Bey Camii'nin batı taç kapısı 506
Fotoğraf 176. Selçuk İsa Bey Cami'nin kuzeydoğudan görünüşü 507
Fotoğraf 177. Uşak Ulu Camii ampir üslupta yapılmış olan mihrabı.....511
Fotoğraf 178. Uşak Ulu Camii.....512
Fotoğraf 178. Milas Ahmed Gazii Camii mihrap ve minberi.....515
Plan179. Milas Ahmed Gazi Ulu Camii kuzey cephe.....516
Fotoğraf 180. Balat İlyas Bey Camii 519
Fotoğraf 181. Balat İlyas Bey Camii 520
Fotoğraf 182. Manisa Ulu Camii avludan harime bakış 524
Fotoğraf 183. Manisa Ulu Camii avlusunun kuzey taç kapısı 525
Fotoğraf 184. Manisa Ulu Camii minberi.....526
Fotoğraf 185. Manisa Ulu Camii üstten görünüş. 529
Fotoğraf 186. Adana Ulu Camii avlusuna doğudan bakış 532
Fotoğraf 187. Adana Ulu Camii türbesindeki çini kaplı sandukalar.....533
Fotoğraf 188. Adana Ulu Camii kuzeybatı köşeden.....534
Fotoğraf 189. Adana Ulu Camii doğu taç kapısı ve minaresi.....535
Fotoğraf 190. Adana Ulu Camii'nin çini kaplı mihrabı ve mermer minberi 536
Fotoğraf 191. Ankara Ahî Elvan Camii mihrap, minber ve ahşap pencere kapakları .546
Fotoğraf 192. Dimetoka Çelebi Mehmet Camii.....548
Fotoğraf 193. Filibe-Hüdavendigar (Cuma) Cami 1895.....552

Fotoğraf 194. Filibe Hüdavendigar Cami'nin, güneş saatinin de bulunduğu güneybatı cephesinden bir görüntü 553
Fotoğraf 195. Bursa Ulu Camii'nin harimdeki şadırvanı 557
Fotoğraf 196. Bursa Ulu Camii mihrap ve minberi 558
Fotoğraf 197. Bursa Ulu Camii içerisindeki hat yazısı örnekleri 560
Fotoğraf 198. Bursa Ulu Camii ayaklar üzerinde barok üslupta yapılmış perde motifleri 561
Fotoğraf 199. Bursa Ulu Camii güney batı cepheden 565
Fotoğraf 200. Edirne Eski Camii harim 569
Fotoğraf 201. Edirne Eski Cami mihrap ve minberi 570
Fotoğraf 202. Edirne Eski Camii yan cephe giriş kapısı 571
Fotoğraf 203. Edirne Eski Camii taç kapısı 572
Fotoğraf 204. Edirne Eski Camii kuzey cepheden 574
Fotoğraf 205. Bergama Ulu Camii minberi 577
Fotoğraf 206. Bergama Ulu Camii kuzey cephe 578
Fotoğraf 207. Kütahya Ulu Camii harim bölümü 582
Fotoğraf 208. Kütahya Ulu Camii güney cepheden 583

ÖNSÖZ

"İslam Sanatında 16. Yüzyıla Kadar Ulu Cami Geleneği" konulu bu çalışmada, dünya dinler tarihinde İslamiyetin doğduğu ve yayıldığı topraklarda İslamiyetten önce var olan çok tanrılı ve tek tanrılı dinlerin kutsal sayılan ibadet mekânlarına değinilerek ilahi dinlerin sonuncusu olan İslamiyetin kutsal mekânlarına ve özellikle İslamın bir bölgedeki hâkimiyetinin sembolü olan ve bir gelenek haline gelen *ulu camiler* anlatılmıştır.

İslamiyetin doğuşu ile birlikte Hz. Muhammed'e vahyedilen ve İslamın beş şartından biri olan namaz ibadetinin toplu halde gerçekleştirilebilmesi için inşa edilen ilk mescitlerin ortaya çıkışı ve İslamiyetin yayılması ile birlikte yeni kurulan veya fethedilen şehirlerde şehrin sembolü ve en büyük camisi olan, Cuma namazlarının bir dönem yalnızca bu camide kılındığı ulu camilerin gelişimi, çalışmanın ana konusunu oluşturmaktadır. Bu çalışmada aynı zamanda İslamiyetin yayılışı ve bu süreç içerisinde oluşmaya başlayan İslam sanatı, ulu camiler üzerinden anlatılmaya çalışılmıştır.

Asıl amacı namaz ibadet ihtiycanın karşılanması için inşa edilen bu mescitler, aynı zamanda eğitim başta olmak üzere halkın farklı ihtiyaçlarının karşılandığı bir kurum olarak da kullanılmıştır. Fethedilen topraklarda yeni şehirler kurulmuş ve şehrin merkezine de ulu cami inşa edilmiştir.

Sadece ihtiyacın karşılanması için basit ve sade olarak inşa edilen bu yapıların daha sonra İslamiyetin yayılması ve ekonominin güçlenmesi ile birlikte anıtsal nitelikteki ulu camilere dönüşmüşlerdir. Özünde ilk İslam mescitleri örnek alınarak inşa edilen ulu camilerin bölgelere ve devletlere göre farklıklıkları, birbirlerinden ve bölgede yer alan yerel mimariden etkileşimleri incelenerek benzer ve farklı yönleri vurgulanmıştır. Çalışmamızda, çok ayaklı cami plan şeması olarak ortaya çıkan bu yapılar, transept; mihraba paralel veya dik uzanan sahınlardan oluşan; mihrap önü kubbeli; dört eyvan plan şemasında ve merkezi plan şeması gibi farklı plan ve mimari özelliklere sahip ulu camiler anlatılmıştır.

Ulu camiler, Mekke ve Medine topraklarında başlayan Ulu Cami Geleneği'nin, Endülüs, Kuzey Afrika, Orta Asya, Irak, İran, Hindistan'a kadar ulaştığı ve Türkler ile birlikte Anadolu'da kurulan devletler tarafından şehir merkezinde veya merkez olarak seçmiş oldukları ve bugün ilçe konumunda olan cami mimarisine önemli katkıları olan

yapılardır. Bu topraklarda kurulan İslam devletlerinin inşa etmiş oldukları ulu camiler, plan, mimari üslup ve bezeme özellikleri ile ayrıntılı şekilde incelenmiş olup İslam mimarisinde Hz Muhammed döneminde başlayan Ulu Cami gelişiminin Osmanlı döneminde ulaştığı düzey anlatılmaya çalışılmıştır.

İslam dininin ibadet merkezi olan camiler, Türk İslam Sanat Tarihi'nin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. İslamiyetin doğuşu ile birlikte oluşmaya başlayan mescitler daha sonra şehirde tek bir camide Cuma namazının kılındığı, şehrin en büyük, en anıtsal ve en eski yapısı olan ulu camilere dönüşmüştür. Nüfusun ve toprakların genişlemesi ile birlikte şehirde birçok cami inşa edilmesine rağmen şehirdeki ulu cami, sahip olduğu güç ve sembolik anlamı her zaman korumuştur. Bu tez çalışmasında da İslamiyetin ve iktidarın sembolü olan ulu camiler İslam sanatı geleneği içerisinde 16. yüzyıla kadar İslam coğrafyasında var olan ulu camilerin plan, mimari ve süsleme programları incelenmiş etkileşim ve gelişimleri izlenmiştir. Genel olarak bölgelere veya devletlere göre bir başlık altında toplanan ulu camiler bu tez çalışmasında İslam tarihi içerisinde inşa edilen ve İslam sanatına etki eden ulu camiler bir çalışmada toplanmıştır. *İslam Sanatında 16.Yüzyıla Kadar Ulu Cami Geleneği* adlı çalışmamızın konusunu bulmamda esin kaynağı, Sayın Mustafa CAMBAZ'ın hazırlamış olduğu "*Türkiye'nin Ulu Camileri",* adlı fotoğraf albümü olmuştur. Ancak bu çalışmayı İslam sanatı geneline yayarak Ulu Camilerin İslam tarihi içerisindeki önemini ve gelişimini anlatmamızın daha kapsamlı bir çalışma olacağını öneren danışman hocam Sayın Dr. Öğr. Üyesi Gül KARPUZ olmuştur. Kendisine, yüksek lisans eğitim dönemimde benden fikirlerini, desteğini ve anlayışını esirgemediği için çok teşekkür eder, saygılarımı sunarım. Desteklerinden dolayı ve kaynak araştırması sırasında yardımcı olan Sayın Prof. Dr. Hüseyin YURTTAŞ'a ve Dr. Öğr. Üyesi Zerrin KÖŞKLÜ'ye, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Mustafa AĞIRMAN'a ve bizzat tezimle ilgilendiği ve kaynak desteğinde bulunduğu için desteklerinden dolayı Sayın Prof. Dr. Hanifi PALABIYIK'a Jüri üyeliğimi yapan Sayın Prof. Dr. Yusuf ÇETİN'e teşekkür ederim. Bu çalışma sürecinde benden maddi manevi desteğini esirgemeyen başta babam Halit PAPUCCU ve annem Nihal PAPUCCU olmak üzere bütün aileme çok teşekkür ederim.

Erzurum-2019 **Gonca PAPUCCU**

GİRİŞ

I. AMAÇ VE KAPSAM

İslam medeniyetinin ayrılmaz bir unsuru ve İslâm toplumunun sosyokültürel alanlarda gelişmesinde mühim bir rol oynamış olan Ulu Camilerin İslam sanatındaki yerini vurgulamak plan türünün kökenini farklı coğrafyalarda hüküm süren ve İslamiyeti kabul eden milletler tarafından inşa edilen Ulu Camileri uygulama alanlarını plan, mimari ve süsleme özelliklerini benzer ve farklı yönlerini ele alarak inclemek tezin amacını oluşturmaktadır. Ayrıca Ulu Camilerin tarihsel ve mimari çözümlemesi yapılarak İslam Sanatı'ndaki yerini belirtmektir. Araştırma genel olarak dört bölüm halinde düzenlenmiştir. İlk bölümde kutsal ve kutsal mekân kavramı üzerinde durularak İkinci bölümde dünya tarihinde İslamiyetin yayıldığı topraklarda İslamiyetten önce hâkim olan çok tanrılı ve tek tanrılı dinlerin ibadet mekânlarına değinilmiştir. Üçüncü bölümde ise ilahi dinlerin sonuncusu olan İslamiyetin ortaya çıkışı, namaz ibadeti ile birlikte cami ve mescit kavramları üzerinde durularak İslamın farz ibadetlerinden olan Cuma namazının şehirde en eski ve en büyük camide kılınması zorunluluğundan ortaya çıkan ulu caminin niteliği üzerinde durulmuştur.

Dördüncü bölümde ise İslamiyetin yayıldığı topraklarda varlık gösteren Müslüman devletlerin fethetttikleri bölgelerdeki inşa etmiş oldukları ve İslam sanatında cami mimarisine katkıda bulunmuş olan önemli ulu camiler dönem içerisindeki yerine değinilerek anlatılmıştır. Bu camiler tarih, plan, mimari, süsleme açısından incelenerek kökeni, felsefesi ve taşıdığı sembolik anlamı ile ele alınmıştır. İslam Sanatı Tarihi süreci içerisinde Ulu Camilerin geçirdiği değişim, gelişim ve etkileşimi belirtilmiştir.

İslam mimarisinde 16. yüzyıla kadar inşa edilmiş olan ulu camilerden başkentte inşa edilmiş olan Ulu Camiler başta olmak üzere cami mimarisini etkileyen ve katkı sağlayan Ulu Camiler tez kapsamına dâhil edilmiştir. İstanbul'un fethinden sonra inşa edilmiş olan Ulu Camiler tez kapsamına dâhil edilmemiştir. Bu tez çalışması bir katalog çalışması olmayıp İslam sanatında Ulu Cami mimarisinin başlangıcını ve gelişimini anlatan bir çalışma niteliğindedir. Bu anlamda çalışma sadece bir plan türünü tanıtma değil aynı zamanda İslam mistisizmi ile plan türleri arasındaki bağı da açıklamaya yönelik kapsamlı bir çalışmadır. Bu araştırmada konuyla ilgili olan sanat eserleri bir

araya getirilerek ortak ve farklı noktaları belirtilip İslam Sanatındaki önemi vurgulanmıştır. İslami düşüncenin sanata nasıl yansıdığı ve İslâm sanatının Kur'ân'la olan bağlantısını, bu sanatın onun hakikatine olan bağlılığı belirtilmiştir. İslam ülkelerinde Ulu Cami mimarlığının nereden nereye geldiğini ve plan, mimari ve süsleme açısından farklılıkları ve benzer yönleri anlatılmıştır. Bu anlamda çalışma Sanat Tarihinde Ulu Cami Geleneği'nin önemini belirtmiştir. Bu alanda yapılan araştırmalarda kaynak olarak kullanılabilecek bir çalışma olmuştur.

610 yılında İslamiyetin doğuşu ile birlikte Hz. Muhammed'in Hicret esnasında 622 yılında Medine'de inşa etmiş olduğu ilk Mescid olan Mescid-i Nebevi'den başlayarak İslamiyetin en geniş sınırlara ulaşmış olduğu Osmanlı İmparatorluğu döneminde 16. yüzyıla kadar İstanbul dışında inşa edilmiş olan Ulu Camiler tez kapsamına dâhil edilmiştir.

II. MATERYAL-YÖNTEM

Çalışmaya öncelikle konuyla ilgili kaynak araştırması yapılarak başlanmıştır. Tez konusu ile ilgili kütüphane taraması yapılarak gerekli kaynaklar kitap, makale ve diğer yayınlar haricinde yayınlanmış veya yayınlanmamış tüm tez çalışmaları toplanmıştır. Kutsal kitaplarda geçen konuyla alakalı bilgiler dikkate alınmıştır. İlk anıtsal camiye model olan Hz. Muhammed'in Medine'deki evi olan Mescid-i Nebevi'den yola çıkarak tarihsel süreçte İslam devletlerinde ortaya konan dönem içerisinde önemli bir yere sahip ve cami mimarisinin gelişimine katkı sağlayan Ulu Cami örnekleri ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Araştırma yapılırken konuyla ilgili Ulu Cami örnekleri tarihsel, kültürel, sosyal, plan, mimari ve üslup açısından incelenmiştir. İslam mimarisinin en önemli Ulu Camileri olan Mescid-i Nebevi, Şam Emeviye Camii, Kurtuba Ulu Camii, Samarra Ulu Camii, Leşker-i Bazaar Ulu Camii, İsfahan Mescid-i Cuması, Sivas Divriği Ulu Camii, Silvan Ulu Camii, Manisa Ulu Camii, Bursa Ulu Camii gibi ana yapılar esas alınarak bu yapılarla birlikte mimari anlamda cami gelişimine katkı sağlayan eserler incelenmiştir.

III. TEZ ESERİNİN ÖNEMİ

622 yılında İslamiyetin doğuşu ile birlikte ilk mescid ve camilerin nasıl ortaya çıktığı ve İslamiyetin yayılması ile birlikte İslamiyet'in, iktidarın ve şehrin sembolü

olan ve İslam Sanatı tarihi içerisinde cami gelişimini etkileyen ve Osmanlı döneminde İstanbul'un fethine kadar inşa edilmiş olan Ulu Camiler tez eserinin içeriğini oluşturmaktadır. Daha önce bir Ulu Cami başlığı adı altında bir araya getirilmeyen bu eserler tek bir çalışmada toplanarak ulu camilerin önemi vurgulanmıştır. İslam mabetlerinde en çok uygulanan cami plan türlerinden olan Ulu Cami plan türünün gelişim aşaması ve İslam felsefesi ile uyumunun belirtilmesi ile birlikte İslam Sanatı anlatılmıştır.

Tarih boyunca beşeri veya semavi herhangi bir dini inanca sahip topluluklar, inandıkları ilahlara karşı vazifelerini yerine getirmek ve ibadetlerini gerçekleştirebilmek için mabetler inşa etmişlerdir. Hac mekânları, zigguratlar, pagodalar, tapınaklar, mabetler, sinagoglar, kiliseler ve camiler klasik olarak bilinen dünya dinlerinin ibadet mekânlarıdır.

Çalışmamızın ana konusu ilahi dinlerin sonuncusu olan İslam dininde kutsal sayılan ve anıtsal ibadet mekânı olan Ulu Camilerdir. Hz. Muhammed ve Halifeler devrinde Cuma namazı sadece şehrin en büyük camisinde kılınmıştır. Şehirde Cuma namazının kılındığı bu camiler Mescid-i Cuma veya Ulu Cami olarak adlandırılmıştır.

Müslümanların ilk camisi Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye yapmış olduğu göç sırasında inşa ettiği Kuba Mescidi'dir. İslam dininin en anıtsal ulu camisi ise Hz. Muhammed'in Medine'de yapmış olduğu Mescid-i Nebevi'dir. İslamiyet geniş alanlara yayıldıkça İslamiyetin ve iktidarın sembolü olan Ulu Camiler anıtsal bir eser olarak varlık göstermişlerdir. İslam toplumunun kültürel anlamda gelişmesinde önemli rolü olan camiler ibadet mekânı olmanın yanı sıra birtakım ihtiyaçların giderilmesi için de kullanılmıştır. Camiler ilk eğitim kurumları olarak da hizmet etmişlerdir. Özellikle ilk üniversite yapıları da, şehirdeki en büyük cami olan ulu camiler olmuştur.

IV. KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR

İslam Sanatı tarihinde yer alan ulu camiler genel olarak bölgesel veya İslam devletleri mimarisi başlığı adı altında ele alınmış bilimsel bir çalışmada Ulu Cami başlığı adı altında yer almamıştır. Ulu camiler bu çalışmada İslamiyetin doğuşu ile birlikte bir gelişim süreci içerisinde ele alınmıştır. Tez çalışmasında İslam sanatı

alanında yayınlanmış Türkçe, Arapça, İngilizce kitap, makale ve tezlerden faydalanılmıştır.

İslamiyetin doğuşunu, yayılışını, kurumlarını, inanç ve ibadet esaslarını belirten İbnü'l Esir'in, *İslam Tarihi, El Kamil Fi't-Tarih*[1], Hakkı Dursun Yıldız'ın, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*[2], Muhammed Hamidullah'ın, *İslam Müesseseleri Tarihi*,[3] Belazuri Ahmed b. Yahya'nın, *Ensabu'l Eşraf* ve *Fütuhü'l Büldan I*[4], Semhudi Nureddin Ali b. Ahmed el-Mısri, (911/1505), *Vefau'l Vefa*,[5] Asım Köksal, *Hz. Muhammed (A.s) ve İslamiyet/Medine Devri 11*[6], İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*[7], Mustafa Ağırman, *Hz. Muhammed (s.a.v) Devrinde Mescid ve Fonksiyonları,* Ahmed Güner, "Asr-ı Saadet'te Mescidler/Camiler ve Fonksiyonları"[8] gibi daha çok İslam tarihi üzerine yazılmış olan eserler İslamiyetin doğuşunu ve bununla birlikte namaz ibadetinin toplu halde gerçekleştirilmesi için oluşmaya başlayan Müslümanların ilk ibadet mekânı olan ve kendinden sonraki yapıları etkileyen ilk mescitlerin anlatımında kullanılmıştır.

Erken İslam döneminde Roma Bizans ve Hellenistik üslup etkisinde gelişen Emeviler döneminde, Mezopotamya, İran ve Türk etkisinde gelişen İslam sanatının oluşmaya başladığı Abbasiler ve Endülüs, Suriye ve Irak etkisinde gelişen Kuzey Afrika'da, Part, Sasani ve Türk etkisinde gelişen Orta Asya ile İran, Hindistan, Irak'ta kurulan Müslüman devletler tarafından inşa edilmiş olan ulu camileri anlatırken İslam sanatını anlatan eserlerden faydalanılmıştır.

Bu eserlerden İslam sanatı olgusunu tarihsel örüntünün içinde yani İslam kültürünün oluşum yıllarındaki karmaşık olaylar, ilişkiler ve tavır alışları bağlamında

---

[1] İbnü'l Esir, *İslam Tarihi, El Kamil Fi't-Tarih Tercümesi* II, Bahar Yayınları, İstanbul 2008.
[2] H. Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi/Dört Halife Dönemi*, Çağ Yayınları, 1992.
[3] Muhammed Hamidullah, *İslam Müesseseleri Tarihi,* (Çev: İhsan Süreyya Sırma), Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Yayınları, Erzurum 1975
[4] Ahmed b. Yahya Belazuri, *Fütuhü'l Büldan I,* (Çev.: Zakir Kadiri Ugan), Maarif Yayınları, İstanbul 1955.
[5] Nureddin Ali b. Ahmed el-Mısri Semhudi (911/1505), *Vefau'l Vefa,* (thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Beyrut 1374/1955, I.
[6] Asım Köksal, *Hz. Muhammed (A.s) ve İslamiyet/Medine Devri 11,* Şamil Yayınları, İstanbul 1980.
[7] İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, DİB Yayınları, Ankara 2011.
[8] Ahmed Güner, "Asr-ı Saadet'te Mescidler/Camiler ve Fonksiyonları", Vecdi Akyüz (Ed), *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, (153-226), Ensar Yayınları, İstanbul 2007.

tanımlamış olan Oleg Grabar'ın, *İslam Sanatının Oluşumu,*[9] adlı eseri kaynak eser olarak kullanılmıştır.

Titus'Burckhardt'ın, *İslam Sanatı Dil ve Anlatım,*[10] adlı eseri çok sayıda İslam sanat tarihçisinin anlattığı gibi kazara birbirine karışmış tarihsel eklentiler olarak değil, İslam sanatını, İslami vahyin ilkeleri ve formunun bir türevi olarak takdim etmiştir. Turan Koç tarafından Türkçeye çevrilmiş olan bu eserden İslam sanatını anlatan bölümlerde faydalanılmıştır.

Suut Kemal Yetkin'in, *İslam Sanatı Tarihi,*[11] İslam Sanatının doğuşunu, onun türlü tesirler altındaki gelişimini bölgelere göre gerçekleşen özelliklerini yalnız en tipik örneklere başvurarak incelenmiş olan ve ülkemizde sanat tarihi alanında yazılmış önemli eserlerden olan bu eser çalışmanın tamamında kullanılmış olan önemli eserlerdendir.

Nusret Çam, *İslamda Sanat Sanatta İslam*,[12] Robert Hillenbrand, *İslam Sanatı ve Mimarlığı*,[13], Markus Hattstein- Peter Delius, *İslam Sanatı ve Mimarisi*[14] Yılmaz Can, Recep Gün, *Ana Hatlarıyla/Türk İslam Sanatları ve Estetiği,*[15] Casim Avcı'nın, *İslam Bizans İlişkileri*[16], gibi İslam sanatını anlatan kitaplar da kaynak eser olarak kullanılmıştır.

Özellikle Türk tarihini ve sanatını anlatan Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*,[17] Doğan Kuban, *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*[18], *Batıya Göçün Sanatsal Evreleri*[19], *Osmanlı Mimarisi*[20], Metin Sözen, *Türk Mimarisinin*

---

[9] Oleg Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu,* (Çev.: Nuran Yavuz), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.
[10] Titus Burckhardt, *İslam Sanatı Dil ve Anlatım,* (Çev.: Turan Koç), Klasik Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2013.
[11] Suut Kemal Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi*, Güven Basımevi, Ankara 1954.
[12] Nusret Çam, *İslamda Sanat Sanatta İslam*, Akçağ Basım Yayın, Ankara 1999.
[13] Robert Hillenbrand, *İslam Sanatı ve Mimarlığı,(Çev.: Nurettin Elhüseyni), İstanbul 2005*
[14] Markus Hattstein, Peter Delius, *İslam Sanatı ve Mimarisi*, (Çev.; Nurettin Elhüseyni), Literatür Yayınları, İtalya 2007.
[15] Yılmaz Can, Recep Gün, *Ana Hatlarıyla Türk İslam Sanatları ve Estetiği*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2006.
[16] Casim Avcı, *İslam Bizans İlişkileri,* Klasik Yayınları, İstanbul 2003.
[17] Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Turan Yayıncılık, İstanbul 1969.
[18] Doğan Kuban, "Fiziksel Çevrenin Öğeleri", *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.
[19] Doğan Kuban, *Batıya Göçün Sanatsal Evreleri,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.
[20] Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, Yem Yayınları, İstanbul 2007.

Gelişimi ve Mimar Sinan[21], İbrahim Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*[22], Gönül Öney, *Beylikler Devri Sanatı*[23], Aptullah Kuran, *İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami*[24], Ernst Diez *Türk Sanatı*[25], Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*[26], Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*[27], Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*[28], Ara Altun, *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet*[29] gibi Anadolu'da gelişen İslam sanatına ışık tutan ve doğal olarak da Anadolu'da inşa edilmiş olan ulu camileri tarih, plan ve mimari ve süsleme açısından ele alan bu kitaplardan faydalanılmıştır.

Tez çalışmasında *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İslam Ansiklopedisi'*de ulu cami ile geçen maddeler incelenmiş ve temel kaynak olarak kullanılmıştır. Tezde yer alan İslam Devletleri ve ulu camilerin mimari özellikleri hakkında bilimsel dergilerde yayımlanmış bilimsel makaleler, sempozyumlarda sunulmuş bildiriler, bu alanda çalışılmış yök tez merkezinde yer alan doktora ve yüksek lisans tezleri araştırılarak ilgili bölümlerde yazara atıfta bulunarak kullanılmıştır. Görüntü ve planlar akademik internet sitelerinden ve İslam Sanatı kitaplarından temin edilerek çalışmaya yerleştirilmiştir.

---

[21] Metin Sözen, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan,* İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1975.

[22] İbrahim Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1969.

[23] Gönül Öney, *Beylikler Devri Sanatı, XIV-XV. Yüzyıl (1300-1453),* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

[24] Aptullah Kuran, *İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami,* Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, Ankara 1964.

[25] Ernst Diez, *Türk Sanatı*, (Çev.: Oktay Aslanapa), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1995.

[26]Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1977.

[27]Ekrem Hakkı Ayverdi, , *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1989.

[28] Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1984.

[29]Ara Altun, *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1988.

BİRİNCİ BÖLÜM

KUTSAL MEKÂN KAVRAMI

1.1. KUTSAL KAVRAMI VE KUTSAL MEKÂN

1.1.1. Kutsal

Kutsal, Türkçe'de saygı gösterilmesi gereken, tapınılan şey veya varlık, güçlü bir dini saygı uyandıran veya uyandırması gereken, kutsi, mukaddes; tapınılacak ve uğrunda can verilecek derece sevilen; bozulmaması, dokunulmaması gereken, üstüne titrenilen; Tanrıya adanmış olan ve tanrısal gibi birçok anlamı kapsamaktadır.[30]

Kutsal kavramı, üzerinde oldukça farklı fikirlerin üretildiği bir kavramdır. Yapılan literatür taramalarında tüm dinleri ve gelenekleri kapsayacak şekilde kutsal kavramının tanımı yapılamamıştır.[31]

Din ile kutsal arasında çok yakın bir ilişki bulunmaktadır. Kutsal aynı zamanda, dini tecrübenin özüdür. Tarih boyunca kendini dindar olarak tanımlayanlar için kutsal, önemli bir fenomen olmuştur. Konuya bu açıdan yaklaşıldığında kutsal, bir din içerisindeki unsurları birbirine bağlayarak o dinin bütünlüğünü sağlayan veya kuşatan en temel eleman olup, din bilimlerinin ana konularındandır. Politeizmden monoteizme kadar bütün din biçimlerinin özünü oluşturmaktadır.[32]

Tevrat'ın Levililer Bölümü'nde (19/2) "*Aziz kutsal olun, tanrınız ben Yahova kutsalım"* ifadesi geçmektedir. Borgeaud buradaki azizliğin hem tanrısal durum dolayısıyla mükemmelliği, hem de saf olmayanlardan (çok tanrılı kişilerden/ müşriklerden) ayrılmayı ifade ettiğini söyler.[33]

---

[30]TDK, "Kutsal", *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998, 1424.
[31] Salih Özer, "İslam Düşüncesinde Kutsal Zaman Kavramı", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 18 (3), 2005, 314.
[32] Zeynep Erdem Ağaoğlu, *Dini Ziyaret Yerleri ve Halk İnanışları Açısından Kızılcahamam-Çamlıdere*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dinler Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 2009, 5.
[33]Özer, 314. (Philippe Borgeaud, *Karşılaşma Karşılaştırma*, Dost Yayınları, Ankara 1999, 39'dan naklen)

Bu pasajlarda ve benzerlerindeki Latince *"Sacer"*, İbranice *"Kadoş"*, Yunanca *"Hagios"* terimleri, göründüğü kadarıyla tanrısal bir mükemmellik olarak alınmaktadır.[34]

İslam geleneğine bakıldığında örneğin; Ragıp el-İsfahani Müfredat'ında, kutsal (k_d_s) için, "*ilahi temizleme"* (mutahhar ve t-h-r'nin kökleri) şeklinde bir anlam vermektedir. Mukaddes'Emutahhar; pislikten yani şirkten arınmış anlamı vermektedir. el-Arz el-Mukaddese'yi, cennet gibi diğer anlamlarının yanı sıra "*Şeriat*" olarak da ifade etmekte, zira kutsal (kuts) olanın ondan elde edildiğini belirtmektedir.[35]

Burada aslında kutsalın bir anlamda din ile özdeşleştiğinin ima edildiği de söylenebilir. Tanrı dışındaki kutsal kabul edilenler; "kutsalla ilişkili ya da ilintisel kutsal" olarak da adlandırılmaktadır. Zira olaylar, ancak belirli bir eksen etrafında düzenlendiğinde anlamlı olur ve bir anlam oluşur. Bu anlam, diğer tüm olanları ve olayları anlamlı kılar. Bu açıdan genel olarak vahyin, her şeyin anlam kaynağı anlamında tek bir kutsalı olduğu kabul edilir: Allah, dinde kutsalla (Tanrı) ilişkinin bir anlamda kurumsal kısmını ifade etmektedir. Ne var ki genel olarak tüm dini geleneklerde ve İslam geleneğinde bu temel hususa rağmen tarihteki algılamada farklı farklı yaklaşımlar ortaya çıkmıştır.[36]

1.1.2. Mekân Algısı

Mekân ise içinde konumlandığımız, kendi var olma olasılıklarını keşfettiğimiz bir "ortam" özne ve nesnenin buluştuğu yaşanan bir "yer" olarak tanımlanabilir. Bu nedenle barınma gereksinimini görünenin ötesine taşıyan boyutlar içerir. Sahip olduğu kavramlarla görünenin ötesine geçebilen bir mekân anlayışı, gizini açabilmesi için felsefe ile aşkın bir ilişki kurar. Bu ilişki salt soyut bir düşünce üretimine yaslanmaz. Öze ilişkin gerçekleri ortaya çıkartacak yoğun bir sezgisel kavrayış da gereklidir.[37]

Mekân boşluğunun, mimarinin ayırıcı öğesi olması, onun en gerçek yaşam değerlerinin ifadesi olmasındadır. Canlı varlık hareketleridir. Hareket ise ancak boşlukta olabilir. Böylece mekân, içindeki potansiyel hareket olanaklarına göre tanımlanacaktır.

---

[34]Özer, 314.
[35] El-İsfehani, Rağıb, *Müfredat/Kur'an Kavramları Sözlüğü*, (Çev.: Abdulbaki Güneş, Mehmet Yolcu), Çıra Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2012, 829.
[36] Özer, 314.
[37] Semra Aydınlı, *Mimarlık ve Felsefe*, Yapı Yayın, İstanbul 2004, 41.

Bu hareket yalnızca yapı içerisinde bir yerden bir yere gitmek şeklinde değil, aynı zamanda içerideki insanın baskısıyla yapı sınırlarına doğru uzanan görsel bir harekettir.[38]

Her çağın her dönemin kendine özgü bir mekân anlayışı, onu biçimlendiren bir yaşam biçimi, politik, etik, estetik, inanç, ilke ve ideleri vardır. Sözgelimi, geleneksel yerleşmelerde mekânın oluşum mantığını sosyal yaşantıda, kültürel değerlerde ve coğrafyada bulmak olasıdır. Geleneksel mimarinin nesnesi olan mekân bu nedenle insana bağlı bir gerçeklik kazanırken derinlemesine bir dünya görüşüne yaslanmaktadır.[39]

Mimarlık biçim ve mekânı tek bir özde birleştirirken sadece amaca hizmet etmediğine, aynı zamanda bir anlamı da taşıdığına dikkat çekmek gerekir. Mimarlık sanatı, varlığımızı sadece görülür hale getirmez, aynı zamanda anlamlı kılar.[40]

1.1.3. Kutsal Mekân

Kutsal mekân her şeyden önce diğer yerlerden ayrılmış, gelişmiş seçkin bir mekândır. Kutsal mekân insanın seçim ve müdahalesi dışında bir yer olduğu için kendini çevreleyen alandan maddi ve manevi olarak farklıdır.[41]

Kutsal mekânlar çoğunlukla hierofonik (tabiatüstü bir gücün herhangi bir yerde görünüşüyle ilgili) gerekçelere bağlı olarak bazı coğrafyalar tabu çerçevesinde korunmuş kutsal mekânlar olup onlarla temas özel ritüelleri gerektirir. Bu mekânlarda bulunmak kişiye dünyevî veya uhrevî imtiyazlar kazandırır. Hac mekânları, tapınaklar bu türe klasik örneklerdir.[42]

Kutsal mekân, ritüellerin gerçekleştirildiği yerlerdir. Mekâna kutsallık atfedilmesi, ulûhiyetin o yerde tecelli etmesinden kaynaklanmaktadır.[43] Dinlerde kutsal kabul edilen

---

[38] Doğan Kuban*, Mimarlık Kavramları*, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 2002, 15.
[39] Aydınlı, 41.
[40] Francis D.K Ching, *Mimarlık Biçim Mekân ve Düzen,* (Çev.: Sevgi Lökçe), Yapı Yayın, İstanbul 2004, 374.
[41] Gözde Ülger, *Tapınma Ritüeli ile İbadet Mekânı Arasındaki İlişkinin Göstergebilimsel Bağlamda Okunması: Cemevi Yapıları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Anabilim Dalı Mimari Tasarım Programı, İstanbul 2013, 30.
[42] İbrahim Hakkı Kaynak, "Dinlerde Kutsal Zaman ve Mekânın Tarihsel Yapısının Fenomenolojik Algısı", *SUTAD*, C. 39, 2016, 452.
[43] Ali Erbaş, "İslam Dışı Dinlerde Hac", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.5, 2002, 97.

yerlerin aslında mekân olma açısından diğer yerlerden pek bir farkı yoktur. Ancak burada ulûhiyetin tecellisi, inançla ilgili bir olayın vuku veya buranın dini bir şahsiyetle bağlantısı, mekânı diğer yerlerden farklı kılmakta ve kutsallaştırmaktadır.[44]

Kutsal mekân kavramı ve bu yerleri ziyaret, insanlık tarihi boyunca bütün din ve inanç sistemlerinde görülmüştür.[45] Kutsal yerler, bir toplumun dini hayatının merkezi olan, insan hayatına yön veren ve anlam kazandıran yerlerdir. Kişinin dini ne olursa olsun, insan tabiatı böyle yerlere ihtiyaç duymuş ve kutsal duygusu başlangıçtan beri insan tecrübesinin bir parçası olagelmiştir. İnsan bu duyguyu mabette herhangi bir yerde olduğundan daha derince hisseder. Çünkü kutsal yerler ilahi âlemle dünyevi âlemin kesiştiği, Tanrı ile insanın bir nevi buluştuğu ve kişinin kendisini ilahi huzurda hissettiği yerlerdir.[46]

Dinler kendilerini yukarıdan aşağıya bir varlık hiyerarşisi içinde ifade etmektedir. Bu nedenle en üst otorite olan Tanrı, kutsallık düşüncesi üzerinde var olmuştur. Nitekim bütün dinlerin temelini oluşturan ana unsur, kutsallık düşüncesidir.[47]

Mekânın kutsallığına delalet eden özellikler şu şekilde sıralayabiliriz:[48]

a) Kutsal kabul edilen yerin Tanrı tarafından gösterilmesi: Süleyman Mabedi'nin yeri Hz. Davud'a melek vasıtasıyla bizzat Yahve tarafından gösterilmiş.[49] Kâbe'nin yeri Hz. İbrahim'e işaret edilmiştir.[50] Hz. Musa'ya da kendisinin Mukaddes Tuva vadisinde bulunduğu yine vahiy yoluyla bildirilmiştir.[51]

b) Tanrı'nın o yerde kudretiyle hazır bulunuşu: "Biz ayetlerimizi ufuklarda ve kendi nefislerinde onlara göstereceğiz."[52] Hz. Musa'nın Tur'a gelip de Allah ile konuşup bana kendini göster demesi ve Allah'ın dağa tecellisi.[53] Tanrının o yerde kudretiyle hazır bulunuşuna bir delil gösterilmektedir.

---

[44] Ömer Faruk Harman, "Hac", *TDVİA*, İstanbul 1996, XIV, 382.
[45] Harman, 383.
[46] Erbaş, 98.
[47] Kaynak, 444.
[48] Kaynak, 452.
[49] İncil, Tekvin: 8/20.
[50] Hac: 22/26.
[51] İncil, Çıkış: 3/ 5; Kur'an, Taha: 20/12.
[52] Kur'an, Şura: 42/53.
[53] Kur'an, A'raf: 7 /143.

c)Tanrı'nın o yerde görünmesi (theophany): İsraillilerin Kenanlılardan miras olarak devraldıkları ve muhafaza ettikleri pek çok eski mabete karşı tavırları bunu gösterir. İsrail için bu mabetler ancak theophany yoluyla kendi tanrıları Yahve tarafından yasallaştırılmış olarak düşünülmüştür.[54]

d) Bir yerin insanlar tarafından kutsal sayılması: Peygamberlerin doğup büyüdüğü, yaşadığı, dini insanlara anlatmak için faaliyet gösterdikleri yerler (Mekke, Medine, Kudüs) ve din büyüklerinin, şehitlerin kabirlerinin bulunduğu yerler kutsal sayılmaktadır.

1.2. DİN VE İBADET MEKÂNI KAVRAMI

"Din" bir inanç, ahlâk ve değerler sistemi, "din" kültür ve yaşam anlayışı, "din" hayatın anlamı veya anlamsızlığı, mutluluğu ve mutsuzluğu algılama biçimidir. Ayrıca "din" ibadet ve uyulması gereken kuralları içeren törenleri ve ayinleri kapsadığı gibi farklı toplumsal ve siyasal kurumları da kapsamaktadır.[55]

Din var olduğundan beri din üzerinde düşünme de var olagelmiştir. Birçok din vardır, dolayısıyla çeşitli dinlere mensup insanların benimseyebilecekleri bir tarif vermek mümkün görünmemektedir. Zira Hinduizm gibi belli bir kurucusu olmayan, Budizm gibi ulu tanrı inancı bulunmayan, Antik Roma dinleri gibi sırf ritüeller üzerine kurulu olan dinler vardır. Bununla birlikte politeist ve monoteist dinlerin, özellikle inanç açısından, birbirlerinden büyük oranda farklılaştıkları görülmektedir. Hatta monoteist dinler bile kendi içerisinde oldukça farklılaşan tek tanrı anlayışlarına sahiptir.[56]

Bu konuda dinin ne olduğunu ya da hangi elemanlardan oluştuğunu araştıran din bilimciler birbirinden farklı görüşler öne sürmüşlerdir. Ancak fikirler, itirazlar ya da tartışmalar daha çok, her dinde farklı şekillerde tezahür eden ve kendisine inanılan, tapınılan ya da saygı gösterilen varlık olan tanrı, kutsal, aşkın, görünmeyen, tabiatüstü vb. gibi kavramlar üzerinde yoğunlaşmaktadır.[57]

---

[54] Tevrat, Hâkimler: 6/11.
[55] Fügen Berktay, Emin Atasoy, "Dinler Coğrafyasına Küresel Bir Bakış", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 10, (18), 2007, 19.
[56] Ayşe Kartopu, *Dinler Tarihinde Dinin Tarifiyle İlgili Farklı Görüşler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Adana 2009, 12.
[57] Kartopu, 15.

Teolog Eliade'a göre her din tanımı, kutsalı ve dinsel yaşamı; kutsal olmayan ve dindışı yaşam karşıtlığıyla açıklamaya çalışır. Eliade kutsalı, mekân ve zaman yönleriyle tasvir eder ve dindar insan açısından, kutsal mekân din dışı mekân ve kutsal zaman-dindışı zamanın varlığından söz eder. Yine ona göre dindar insan açısından "doğaüstü", "doğa"ya ayrılmaz bir şekilde bağlıdır ve doğa, hiçbir zaman tamamen doğal değildir, her zaman dinsel bir değerle yüklüdür. Doğa daima onu aşan bir şeyi ifade etmektedir. Mesela eğer kutsal bir taşa tapılıyorsa, bunun nedeni onun taş olması değil de kutsal olmasıdır[58]

Sosyolojinin kurucularından olan Durkheim de dindeki en belirgin unsurun kutsal olduğu anlayışına sahiptir. Dünya "kutsal ve kutsal olmayan" şeklinde iki alana bölünmüştür. Tanrı ve ona bağlı olan her şey kutsaldır. Bunun dışında kalanlar kutsal değildir. Dini düşüncenin ayırt edici özelliği bu durumdur. Yine Durkheim'a göre dinin temelini oluşturan bir diğer unsur grup/cemaat/toplumdur. Dini hayatın görüldüğü her yerde, onun temeli olan bir grup vardır. Toplum, dini hayatın kaynağı; din sosyal bütünleşmenin temelidir. Onun din tanımlamasında, din fikri bir kilise/cemaat düşüncesinden ayrı düşünülemez.[59]

Tümer, Nigosian'ın bir dinde bulunması gereken beş unsurunu bize aktarır ve bunları örnek din tanımları da vererek detaylı bir şekilde anlatır. Bu unsurlar şöyle sıralayabiliriz, ferdi tecrübe, zihni eleman, hissi eleman, ibadetle ilgili eleman, içtimai eleman.[60]

İnsanın maddi varlığını, içinde yaşadığı çevrenin dış etkilerinden koruyabilmesi için nasıl bir sığınağa ihtiyacı varsa, ruhunu da birtakım arzu ve isteklerine karşı koruyacak ve onların mahkûmiyetinden kurtaracak manevi bir desteğe, emin bir sığınağa ihtiyacı vardır. Ruhun bütün ihtiyaçlarını karşılayacak ve çeşitli etkilerin esiri olmaktan onu kurtaracak yegâne manevi destek ve emin sığınak dindir.[61] Dinin gayesi yüce varlığa inanma ve inandığını gereği gibi yaşama isteğini tatmin etmektir.[62]

---

[58] Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş,* (Çev.: Lale Arslan), Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2000, 27.
[59] Emile Durkheim, *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*, (Çev.: F. Aydın), Ataç Yayınları, İstanbul 2005, 56.
[60] Günay Tümer, "Çeşitli Yönleriyle Din", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 28, (1), 1986, 227.
[61]Ahmet Kahraman, *Mukayeseli Dinler Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 12. Baskı, İstanbul 2017, 23.
[62] Kahraman, 45.

Din birçok kişinin küresel anlam duygusunun tamamına nüfuz etmektedir. Bireyler gündelik olayları yorumlarken, gündelik yaşamlarının motivasyonları, yapısı ve yine onların genel ruh halleri ve yaşam tatminliği boyunca dini etkileri süregelen bir esas üzerinde tecrübe ederler. Örneğin kurtuluş yolunda inançlar, bireyin hayat algısını, hedefler peşinde koşmak, kararlar almak ve engin bir amaç duygusuyla hayat telkin etmeye ilişkin rehberlik sağlayarak etkileyebilir. Ayrıca insanlar adalet ve adil olmayanlara (ebedi hayattan mahrum kalma) nihai ceza için, kurtuluş tasarımlarında mükemmel ve sürekli teselli bulabilmeleri mümkündür.[63]

İlk zamanlardan beri bütün dinler müşterek esaslar ve inanışlarla birbirine bağlıdır.[64] Putperestlik ve çok tanrıcılık bugün hala Çin, Hindistan ve Japonya gibi ülkelerde yaygın inanç biçimini oluşturmaktadır. Hindistan'da insanlar binlerce yıldır kutsal saydıkları ineğe saygı göstermektedirler.[65] Çünkü inek, Hindistan'da, en vefalı dost olarak bilinmektedir. O bereket kaynağıdır; sadece süt vermez, aynı zamanda tarımı da mümkün kılmaktadır. O, milyonlarca Hintlinin sütanasıdır. "İneği koruma" Hinduizm'in dünyaya bir hediyesidir. Ayrıca Hinduizm'de, Hintlilerin ineği koruduğu sürece baki kalacağına inanılmaktadır.[66] Japonya'da ve Çin'de de asırlardır ata ruhlarına tapınılmaktadır.[67]

Her dinin inanç sistemi olduğu gibi ibadet sistemi de vardır. Bu ibadetlerin bir kısmı herhangi bir yerde icra edilebilirken bir kısmının da eda edilebilmesi için belli mekânlara ihtiyaç vardır. Mabet dediğimiz bu mekânlar, dinlerin özelliklerine göre çeşitlilik arz etmektedir. Bununla birlikte, bir dinde, mabet olarak kullanılan bazı mekânlar, o din için kutsal kabul edilen diğer yerlerden daha üstün olabilmektedir.[68] Mabetlerin fonksiyonlarını şu şekilde kategorize edilmiştir:[69]

a) Merkezi görev yapmaları: Dünyanın neresinde olunursa olunsun, toplu olarak yaşayan insan için birtakım bilgi merkezlerine, onun faaliyetlerine anlam ve yön veren,

---

[63] Raymond F. Paloutzian, Crystal L. Park, *Din ve Maneviyat Psikolojisi/ Yeni Yaklaşımlar ve Uygulama Alanları*, (Çev.: İhsan Çapcıoğlu, Ali Ayten), Phoenix Yayınevi, Ankara 2013, 41.
[64] Osman Pazarlı, *Din Psikolojisi*, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul 1972, 29.
[65] Baki Adam, "Din Hakkında Genel Bilgiler", Baki Adam (Ed), *Dinler Tarihi* (35-56), Grafiker Yayınları, Ankara 2015, 40.
[66] Tadeusz Margul, "Hint İnek Tapımının Bugünkü Durumu", (Çev.: Ali İhsan Yitik, Aynur Yıldız), *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.2, 2012, 303.
[67] Adam, "Din Hakkında Genel Bilgiler", 35.
[68] Muhammed Güngör, *Süleyman Mabedi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felesfe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Ankara 2005, 8.
[69] Ahmet Güç, *Dinlerde Mabet ve İbadet*, Ensar Yayınları, İstanbul 2005, 143.

tavır ve davranışlarını belirleyecek ve onu anlamlı kılacak bazı noktalara ihtiyaç vardır. Böyle bir merkezi ise fiziki dayanıklıkları, güvenilirlikleri ve manevi gücü ile kutsal mekânlarda bulunur ve buralardan 'dünyanın merkezi' olarak söz edilir.

b) Mikro kozmos olarak mabet: Büyük mabetlerin yüksek yerlere yapılmış olması ve makro kozmosun olabildiğince tapınakların içine sığdırılabilmesi fikrinin fiziki olarak imkânsızlığı, bu mekânların fonksiyonlarının sembolleştirilmesini ve mimari kompozisyonlarının da bu sembollere göre düzenlenmesini sağlamıştır. Böylece tapınaklar büyük kâinatın küçük ölçekli birer örneği olarak kabul edilmiştir.

c) Tanrı ile buluşma ve iletişim kurma yeri olarak mabet; barındırdığı pek çok kutsal sembol ve obje ile tapınaklar; dünyevi olan ile ilahi olanın kesişme noktası olarak kabul edilirler.

d) Tanrının her yerde hazır ve nazır varlığını ve aşkın oluşunu gösteren yer olarak mabet.

Dinî mimarinin en önemli yapıları şüphesiz mabetlerdir. Tarih boyunca beşeri ya da semavî herhangi bir dinî inanca sahip olan topluluklar, ait oldukları dinin ilahlarına karşı vazifelerini veya dinin ritüellerini yerine getirmek amacıyla mabetler inşa etmişlerdir. Güvenlik ve esenlik yeri olarak da görülen mabet anlayışının temelinde kutsal mekân telakkisi bulunmaktadır.[70]

[70] Ahmet Güç, "Mâbed", *TDVİA*, İstanbul 2003, XXVII, 279.

İKİNCİ BÖLÜM

DİNLERDE İBADET MEKÂNLARI

2.1. ÇOK TANRILI DİNLERDE İBADET MEKÂNLARI

2.1.1. Hint Dinlerinde İbadet Mekânları

Hinduizm, Hindistan'da 4000 yıllık bir geçmişe sahip olduğu kabul edilen Veda dini temelinde gelişen ve bu dine yerli kültürlerin eklenmesiyle oluşmuş ve çeşitli bölümlere ayrılmış, kast sistemine dayanan, çok tanrılı bir dindir. Tapınaklar, farklı isim ve biçimlerdeki yüzlerce tanrı ve insanlar arasında temasın sağlandığı yerlerdir.[71]

Hinduizm'in oluşmasında MÖ 2000-1500 yılları arasında Hindistan'ı işgal eden Ariler'in önemli rolü olmuştur. Nitekim bu dinin en önemli kutsal metinleri olan Vedalar'ı büyük ölçüde Ariler'in oluşturduğu, genel kabul gören görüştür.[72]

Hint kökenli dinler, Budizm, Caynizm ve Sihizm, Hinduizm'in içinden doğmuş dinler oldukları için hemen hemen aynı inanç ve uygulamaları paylaşmaktadır. Bu dinlerin ortak inançlarından biri de tenasüh inancıdır. Bu inanca göre insan sonsuz bir doğum ve ölüm çemberinde (samsara) dünyaya sayısız olarak gelir ve gider. Bu dinler için kurtuluşun önemi de burada ortaya çıkmaktadır. Bu sonsuz döngüden kurtulmak, Hint kökenli dinlerin ortak amacıdır.[73]

Dünya'nın en eski dinlerinden biri olan Hinduizm'de genellikle her mabet bir tanrıya tahsis edilmiş ve içerisine o tanrının heykeli yerleştirilmiştir.[74] Hinduizm'de çeşitli ibadetler bulunmaktadır. Ancak Hinduizm kendi içerisinde oldukça farklı inanç ve ibadetleri barındıran bir dindir. Bu nedenle Hinduizm'de çok karmaşık ayrıntılı ibadetleri yapmak kadar ibadet etmemeyi savunan farklı Hindu anlayışlarına da

---

[71] Birgül Çakıroğlu, Nihan Engin, "Dini İnanışların Mimariye Etkisi", *Dini Araştırmalar Dergisi,* C.17, 2014, 77.
[72] Kürşat Demirci, *Hinduizm'in Kutsal Metinleri Vedalar*, İşaret Yayınları, İstanbul 1991, 35; Şengül Demirel, "Hinduizmin Tarihsel Serüveni", *Sosyal Bilimler Dergisi,* S.18, 2017, 565.
[73] Rukiye Karaali, *Hint Kökenli Dinlerde Kurtuluş Anlayışı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilimdalı, Ankara 2008, 6.
[74] Mehmet Katar, "Dinlerde Günlük İbadet Uygulamaları", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 1, (1), 1998, 61.

rastlanmaktadır. Benimsenen dini gelenek, ibadet edilen Tanrı ve yapılan törenler bölgeden bölgeye, mezhepten mezhebe değişmektedir.[75]

Dini yaşayıştaki bu çeşitlilik ve çok tanrılı anlayış sebebiyle pek çok kişi yaşadığı bölgenin başlıca tanrısı yanında kendi özel tanrısına da ibadet etmektedir. Bu ibadetler; genellikle günlük yapılan dualar, kurban maksadıyla sunulan çeşitli takdimeler ve kutsal yerleri ziyaret gibi davranışlar şeklinde icra edilmektedir.[76]

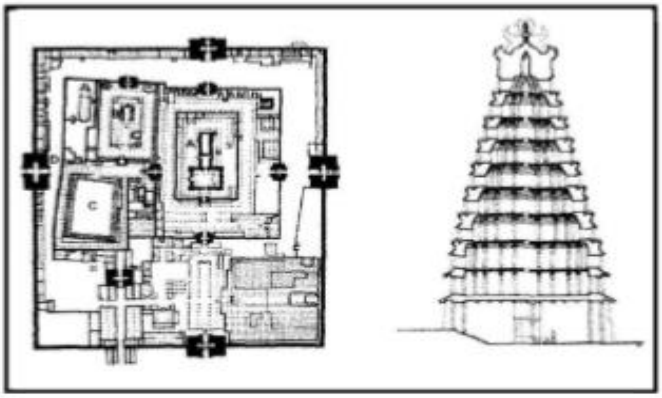
Mikro kozmosun olduğu kadar makro kozmosun (evrenin) de birer temsili olan Hint tapınakları, bir mekân mimarisi olmanın ötesinde (tapınak mekânı içinde toplanılan bir yer olmadığı için), yüksek taş yığınlarıyla heykelleştirilmiş bir çeşit yapı sanatı olma eğilimi gösterirler.[77]

Hinduizm inanışında, tapınak kompleksinin en iç kısmında bulunan 'ana rahmi' (garbhagriha) anlamındaki kutsal mekân, tapınağın adandığı tanrının tasvirlerini veya sembollerini içerir. Günde dört defa düzenlenen Hindu kut törenlerinin temelinde, bu kült mekânın kapılarının açılıp, tanrıların uyandırılarak adaklar sunulmasından oluşur.[78] Bu tapınaklar, stupalar ve kaya tapınaklarıdır. Stupa, Budaların küllerini ve kutsal emanetlerini saklamak için kurulan, kubbeli ya da arı kovanı biçiminde örtülü anıtmezarlardır. Kubbenin tepesine yükseldikçe çapları küçülen şemsiyelerden oluşan bir aks (harmika) bulunur. Kaya tapınakları ise bir giriş bölümü (vestibule) ve geniş bir salondan meydana gelir.[79]

Hinduizm sanat örneklerinde ön plana çıkan eserler, etkileyici bir görünüme sahip olan tapınaklar ve tapınaklarda bulunan heykellerdir. Tapınaklar inşa edilirken, heykeller ve süsleme elamanları genel mimari planın bir parçası olarak tasarlanmıştır. Dolayısıyla tapınakta yer alan her heykelin ya da süsleme biriminin bir anlamı bulunmaktadır. Hindu tapınakları avlu içerisinde tek bir tapınak ya da aynı avlu içerisinde bir ana tapınak ile birden fazla küçük tapınaktan oluşmaktadır.[80]

---

[75] Katar, 60, (David A. Brown, *A Guide to Religions*, London, 1991, 21'den naklen)
[76] Katar, 60.
[77] Adnan Turanî, *Dünya Sanat Tarihi*, Remzi Kitabevi, 4. Baskı, İstanbul 1992, 56.
[78] George Michell, *The Hindu Temple; An Introduction to Its Meaning and Formst,* The University of Chicago Press, USA 1988, 78.
[79] Ülger, 37.
[80] Kemal Uludağ, Gökçe Özer Eröz, "Hinduizm ve Terakota Tapınaklar", *Anadolu Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi*, 6, (2), 2016, 215.

Çizim 1. Mandurai Tapınak Kenti, Güney Hindistan, MS 800'ler[81]

Fotoğraf 1. Dakshineswar Kali Tapınağı, Ana tapınak, Kalküta/ Hindistan[82]

[81] Ülger, 37.
[82] Uludağ, Eröz, 216.

Fotoğraf 2. Borobudur Budist Tapınağı[83]

2.1.2. Yakındoğu/Mezopotamya Tapınakları

Mezopotamya'da çok tanrılı bir din anlayışı hâkim olmuştur. Sümer, Sami, Hurri, Hitit ve Elam tanrılarının birbirinden farklı oldukları bilinmektedir. Ancak Sümer din anlayışı her zaman baskın olmuştur. Antik Mezopotamya dini, kayıtları bilinen en eski dindir. Sümerlerde her şehrin bir tanrısının var olduğu bilinmektedir: Uruk'ta Inanna, Ur'da Nanna, Lagaş'ta Ningirsu, Nippur'da Enlil, Babil'de Marduk ve Assur'da Assur gibi.[84]

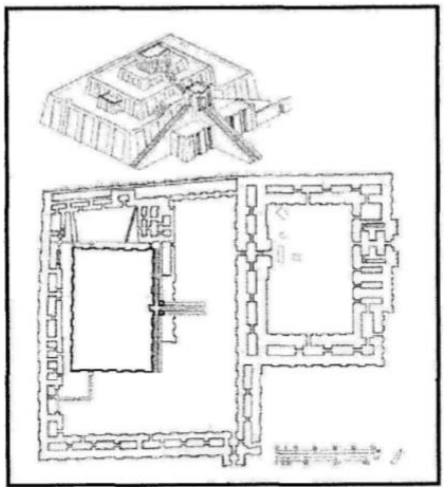
Eski Yakındoğu tapınak yapılarında kullanılan mimari formlar çeşitli olmakla birlikte, tapınak bir toplanma yeri değil, tanrının evi olarak düşünülmüştür. Yapılar büyük boyutlu olarak inşa edilmemiştir. Hatta bazen sivil mimariden güçlükle ayırt edilebilen tapınaklar inşa edilmiştir. Buna karşılık MÖ. 3000'lerin ilk yarısında Mezopotamya'da ayin amacıyla kullanılan dinsel yapılar da yapılmıştır. Bu yapılar çoğu kez küçük boyutlarda olsa da avlular, girişler ve sofalar geniş alanlarda gelişebilmiştir. MÖ 3000'lerin son yıllarından başlayarak Mezopotamya'da "ziggurat" adı verilen kule tapınaklarının ilk örnekleriyle karşılaşılır.[85]

---

[83] https://www.khanacademy.org/humanities/ap-art-history/south-east-se-asia/indonesia-art/a/borobudur (Erişim Tarihi 20.03.2018)
[84] Taciser Sivas, *Genel Uygarlık Tarihi,* Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir 2013, 37.
[85] Ülger, 34.

Bu dini anlayışa göre tanrıların tapınak-ev anlamına gelen zigguratların altında yaşadığına inanılmaktadır. Zigguratlar, Sümerlerden itibaren belli bir gelişim göstermiş ve Mezopotamya'nın en önemli mimari eser tiplerinden biri olmuştur. Ziggurat, Sümerlerin mimariye kazandırdığı bir yapı tipidir. Birçok kentte, bir dizi platform ve üzerinde tapınaktan oluşan ziggurat inşa edilmiştir. Platform üzerine yerleştirilmiş tapınak örnekleri, daha MÖ 5000 yıllarında Eridu'da Obeyt Dönemi'nde görülmeye başlamıştır. Tam olarak ziggurat denebilecek yapılar III. Ur Sülalesi'nin ilk kralı Ur Nammu (MÖ 2112-2095) tarafından Ur, Uruk, Eridu ve Nippur'da yaptırılmıştır. Yapıların planları benzerdir.[86]

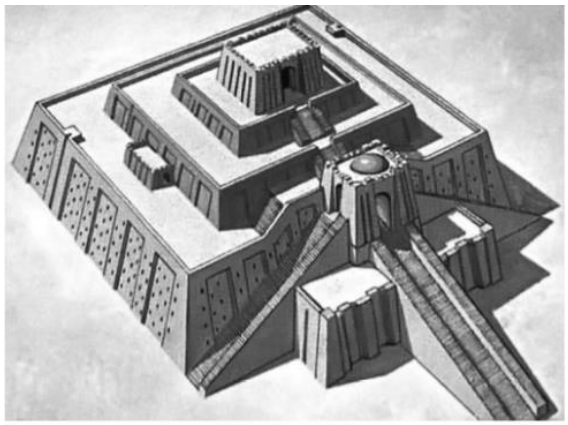
Zigguratların tapınak olarak kullanılmasının yanı sıra bir eğitim kurumu, bilim merkezi ve gözlem evi olarak da kullanılmıştır.[87] Zigguratların gözlemevi olarak kullanıldığı konusunda kesin bir kanıt bulunmamaktadır. Klasik yazarlardan Diodurus, Babil Kulesi'nin gözlem evi olarak kullanıldığını yazmıştır. Zigguratların gökyüzüne yakın oldukları için böyle bir yaklaşımda bulunulduğu düşünülmektedir. Gözlemevi olarak kullanılmış olsalar da temel işlevleri bu değildir. Zigguratlar tapınak kompleksinin bir parçası olarak inşa edilmiştir.[88]

Çizim 2. Zigurat, Ur, Irak, MÖ 2100-1900[89]

[86] Sivas, 37.
[87] Mehmet Özmenli, "Tapınak-Medeniyet İlişkisi", *Turkish Studies*, S.9, 2014, 1288.
[88] Rıza Belecen, *Eski Çağda Mezopotamya İnanç Sisteminde Tapınakların Zigguratların Yeri ve İşlevi,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Nevşehir 2015,132.
[89] Ülger, 38.

Taban dikdörtgen olup yüksek tapınağa dik açıda birleşen üç merdivenle çıkılmaktadır. Ana tapınak odasında tanrı tasvirleri resmedilmiştir. Tanrının evi, dağın evi, gökle yer arasındaki bağlantı olarak görülmüştür. Başrahibe, ayinlerde 30 farklı rütbede rahip ve rahibe yardımcı olmuştur. Kurban kesme ve dua etme özel tapınım elemanlarını oluşturmuştur. İnsanlar tapacakları tanrıyı seçmekte özgür bırakılmıştır.[90] Yeryüzündeki ilk tapınak, çanak çömleksiz neolitik çağda M.Ö 12 bin yıl öncesine tarihlenen Anadolu'nun güneyinde Urfa'nın 15 km kuzeydoğusunda yer alan Göbeklitepe höyüğü beş bin yıl sonra Mezopotamya inşa edilmiş olan bu tapınakların öncüsü olarak kabul edilmektedir.[91]

Çizim 3. Ur Zigguratı Rekonstrüksiyonu[92]

2.1.3. Mısır Tapınağı

Din, Mısır kültürünün tümünü kapsar. Krallar tanrılara karşı dinsel görevlerin yapılmasını sağlar. Tanrılara duydukları hayranlığı, saygıyı dile getirirler, onlara çeşitli sunular yaparlar ve niteliklerini överler. Dinî tapınımlar rahipler tarafından yürütülmüştür. Tanrılar da buna karşılık krala ve ülkenin insanlarına iyilik bahşetmiştir. Önemli kült merkezleri arasında Heliopolis, Memfis, Abidos ve Teb şehirleri sayılmaktadır.[93]

Mısır'da hemen her tapınak mahalli kült ihtiyacına cevap verecek şekilde inşa edilmiştir. Bu yapılar bütün din adamları zümresini barındıracak ve farklı ilahlara

[90] Sivas, 39.
[91] Belecen, 7.
[92] http://www.frmartuklu.net/tarihi-bilgiler/181139-ziggurat.// (Erişim Tarihi 05.01.2018)
[93] Sivas, 60.

atfedilen hizmetlerin yapılmasına yarayacak bölümlere ayrılmıştır. Tapınak mabutların evi, heykel ve sembollerinin saklandığı mukaddes yer olup aynı zamanda kutsal hayvanların da girebildikleri ibadet mekânıdır. Bu binalarda yapılan ayinler ve büyük dini törenlerden ayrı heykellerin önünde, kral veya din adamlarının idare ettiği belirli yöntemler ile günlük dualar edilmektedir. Bu ibadetler sırasında mabet içinde güzel kokular yakılmakta ve kadın din görevlileri müzik çalarak dans etmektedir.[94]

Eski Krallık zamanında yapılmış tapınakların en güzel örnekleri Güneş Tanrısı Ra için yapılanlarıdır. 5. Sülale krallarından Neuserre tarafından Abu Gurab'da yaptırılan Güneş Tapınağı en güzel örneklerinden biridir. Tapınağın en belirgin özelliği içinde bir sunağın bulunduğu açık avlu ve güneş tanrısının simgesi olan kalın bir dikili taştır. Tapınaklar özellikle iki esas fikre göre yapılmıştır. Biri büyük ve baş ilahlara adananlar diğerleri ise ölüler kültünün yapılacağı mezar tapınaklarıdır. Bu mezar tapınaklarını her kral kendi için yaptırmıştır. Bu çeşit mabetler, mezarlardan uzak fakat yine aynı dağlık alanda kayalar içine oyulmuştur. Bu tapınakların gerek planları gerekse yer ve büyüklükleri itibariyle önemli değişiklikler olmuştur.[95]

Mezar tapınaklarını her firavun kendisi için yaptırmıştır. Bunlardan en ünlüsü, firavun olarak tahta geçen Kraliçe Hatçepsut'un (MÖ 1473-1458) Orta Krallık Teb şehri karşısında nehrin sol kıyısında Deyr El-Bahri'de bir dağ eteğinde kısmen kireçtaşı yamaca oyularak yerleştirilmiş teraslar halindeki tapınağıdır.[96]

Büyük tanrılara adanan tapınaklar ise Yeni Krallık zamanında çok önem kazanmıştır. Ülke dışına sefere çıkan Mısır kralları, yaptıkları savaşlarda başarı kazandıkları zaman, tanrılara şükranlarını sunmak için ya yeni tapınaklar yaptırmış ya da eskilerini geliştirmişlerdir. Karnak ve Luksor tapınakları bu türde tapınakların en güzel örnekleridir.[97]

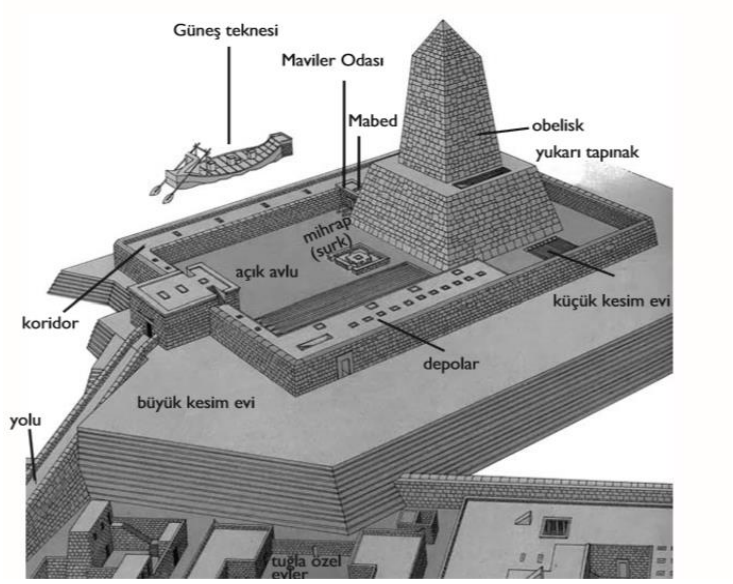
Luksor tapınağı görkemli eski Mısır mimarlığının Nil kıyısındaki en zarif örneklerinden biridir. Yeni Krallık döneminin dokuzuncu Firavunu III. Amenhotep

---

[94] Meryem K. Çifçi, *Eski Mısır Dininde Tanrı ve Öte Dünya İnancı,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Konya 2010, 65.
[95] Afet İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, 283.
[96] Suna Doğaner, "Mısır'da Coğrafya'nın Turizme Etkileri", *Türk Coğrafya Dergisi,* C.29, 1994, 100.
[97] Sivas, 61.

tarafından, eski Mısır Tanrıları'nın en büyüğü Amon Ra adına MÖ 14. yüzyılda inşa ettirilmiştir. Bu tapınak arka arkaya dizilmiş bir takım dairelerden meydana gelmiştir.[98]

Tell-el-Amarna'daki Aton inancını terk ederek Teb'e gelen ve Amon inancını kabul eden Tutankhamon tarafından, bu dönüşümü kutlamak amacıyla tapınağın III. Amenhotep'e ait devasa sütunları üzerine süslemeler yaptırılmıştır. Ayrıca tapınakta III. Amenhotep ve Büyük İskender'e ait dar ve karanlık kutsal mekânlar bulunmaktadır. Duvarlarda III. Amenhotep'in babası IV. Tutmosis'in tanrı Amon kisvesine bürünerek kraliçeyi ziyaret etmesi ve bu birleşmeden doğan çocukları III. Amenhotep'in tanrının oğlu olarak gösterilmesi gibi ilginç tasvir ve yazıtlar ile İskender'e ait kutsal mekân duvarları ve bu duvarlarda onu tanrı ve firavun olarak gösteren çeşitli tasvirler yer almaktadır.[99]

Çizim 4. Abu Gurab Güneş Tanrısı Tapınağı[100]

Mısır uygarlığında tapınaklar; en içteki kutsal mekân, onun önündeki sütunlu salon ve dış avludan oluşmaktadır. Bu yatay eksen doğrultusunda merkeze doğru ilerlerken çoğu zaman zemin yavaş yavaş yükselirken tavan alçalmaktadır. Tanrının firavunun bedeninde cisimleştiğine inanılan bu uygarlıkta, dindışı kişilerin bu yapıya

[98] Hasan Ergin, *Mısırlıların Dini İnanç ve Adetleri (Milattan Önceki Devirler),* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, 140.
[99] Çifçi, 71.
[100] Sivas, 25.

girmesi engellenmiş ve bu kutsal mekâna ancak firavun ulaşabilmiştir.[101] Mısır tapınak mimarisi matematiksel bir titizlikle inşa edilmiştir. Eski Mısır mimarisinde uygulanan orantı sistemi, bir kare ve belirli bir oran sistemiyle bundan türetilen dikdörtgenlere dayanmaktadır.[102]

Fotoğraf 3. Luksor Tapınağı[103]

2.1.4. Yunan Tapınağı

Antik Yunan daha çok mitolojisi ile bilinmektedir. Bununla birlikte "tanrısal yasa" gibi kavramlar; cesaret adalet gibi eylemler önemli erdemler olarak görülür. Kötülüklerin dahi sebepleri vardır. Homeros'un *İlyada Destanı* ve Hesiodos'un *Theogonia* (Tanrıların Doğuşu) Yunan dini ve mitolojisi açısından klasik metinlerdir. Helenlerde din, aristokrat sınıfın oluşturduğu bir din gibi görülmektedir. Aynı zamanda çok tanrılı bir din sistemidir bu. Tanrılar antropomorfik, yani insan biçimli olarak tasvir edilmektedir. İnsanlar gibi iyi ve kötü şeyler yapabilmektedir.[104]

İnsanlar kaderlerini belirleyen bu tanrıların yardımını ve sevgisini kazanmak için onlara çeşitli sunularda bulunmayı törenleştirmişlerdir. Erken dönemlerde tanrılara

---

[101] Ülger, 35.
[102] Ülger, 35. (Vladimirov V, *Eski Mısır Mimarisindeki Nisbetler*, (Çev: Hamit Dilgan, Selim Palavan), Sanat ve Tabiatta Matematik Armoni, İTU Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi, 2. Baskı, İstanbul, 1968 den naklen)
[103] https://fineartamerica.com/featured/temple-of-luxor-front-view-ayman-alenany.html?product=wood-print (Erişim Tarihi 25.01.2018)
[104] Bekir Zakir Çoban, "Anadolu Mezopotamya ve Mısır Dinleri", Baki Adam (Ed), *Dinler Tarihi,* (503-528), Grafiker Yayınları, Ankara 2015, 511.

yapılan törensel sunular, kutsal korularda, adak sunularıyla süslü ağaçlarda yapılmaktadır. Daha sonraki dönemlerde kutsal sayılan bir alan ve üzerinde sunu yapılan bir sunak yeterli olmuştur. Dinsel örgütlenmenin gelişmesiyle tapınak mimarlığı ortaya çıkmış ve kutsal alana dâhil edilmiştir.[105]

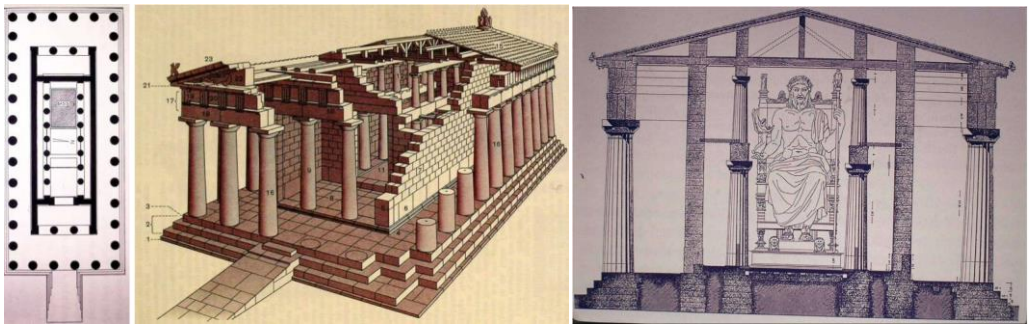
Antik mimarinin gerçek başlangıcı, Antik kent devletlerinin ilk kayda değer gelişimlerinin izlenmeye başlandığı MÖ geç 8. yüzyıl ve 7. yüzyıla rastlamaktadır. Oliympia dağının tanrılarına olan inancın bu tarihten önce de var olduğu ve bu tanrılara ibadet edilmiş olabileceği düşünülebilir. Fakat bunun için gerçek bir mimari kanıt ve kesinlikle tapınak olarak tanımlanabilecek bir yapı bulunamamıştır.[106]

Yunan tapınak mimarisi megaron denilen ev tipinden gelişmiştir. Megaronun Miken saraylarının ana mekânıyla güçlü bir benzerliği olduğu ve dolayısıyla antik tapınakların Miken saraylarının megaronundan türediği iddia edilmiştir. Megaron, bir girişi ve sella kısmı bulunan dört köşeli bir yapı olup çatısının da örtülü olduğu bilinmektedir. Bu yapı tipinden esinlenilerek daha sonraları ilk tapınaklar inşa edilmeye başlanmıştır. Megaron yapı tipinin çevresine sütunlar sıralanarak tapınaklar inşa edilmiştir. [107] Klasik Yunan tapınağında, büyük girişler gibi hiyerarşik öğeleri bulunmamaktadır. Tapınağın etrafı tek tip sütun dizisiyle çevrelenmiştir. İçerideki kutsal bölümde bir tanrının heykeline yer verilmiş ancak burası törenler için kullanılmamıştır.[108] Yunan geleneksel törenleri açık havada tapınağın önünde duran sunağın etrafında yapılmıştır.[109] Tapınakların içinde ise kült heykeller ve sunular saklanmıştır.[110] Dış cephe tasarımlarına verilen önem yapıların kamusal işlevini yansıtmaktadır.[111] Yunan tapınakları başlangıçtan itibaren dış görünüşleri dikkate alınarak yapılmıştır.[112]

---

[105] Sibel Konak, *Antik Karya ve Bölgesindeki Kent Dışı Kutsal Alanlar*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, İstanbul 2003, 5.
[106] Richard Allan, Tomlinson, *Yunan Mimarlığı*, (Çev:, Rıfat Akbulut), Homer Kitabevi, İstanbul 2003, 16.
[107] Gülgün Atalay, *Antik Devirde Mimari Kurallar ve İnşaat Teknikleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010, 20.
[108] Marry Hollingsworth, *Dünya Sanat Tarihi*, (Çev:, Rengin Küçükerdoğan, Banu Ergüder), İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2009, 58.
[109] Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 5. Baskı, Ankara 1988, 142.
[110] Hollingsworth, 75.
[111] Hollingsworth, 58.
[112] Nigel Rodgers, *Antik Yunan*,(Çev:, Ülkü Evrim Uysal), Kültür Yayınları, İstanbul 2015, 276.

Tapınaklar kentlerin gurur kaynağı olarak kabul edilmiştir ve çoğunlukla, kentin daha önceki merkezinin bulunduğu en yüksek noktada yani, Akropolis'te tek olarak ya da grup halinde yapılmıştır.[113] Yunan tapınağı MÖ 7. yüzyıldan başlayarak önü ya da her iki ucu birden sundurmalı uzun bir kutsal mekân ve onu çevreleyen sütun sırasından oluşmaktadır. Yapının temeli, çevresi merdivenli alçak taş bir platformun üzerine kurulmuştur.[114]

Çizim 5. Antik Yunan Tapınağı sellada yer alan Zeus heykeli[115]

Fotoğraf 4. Olympia Zeus Tapınağı[116]

[113] Germain Bazin, *Sanat Tarihi/Sanatın İlk Örneklerinden Günümüz*e, (Çev.: Selahattin Hilav), Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2015, 98.
[114] Mortimer Wheeler, *Roma Sanatı ve Mimarlığı,* (Çev.: Zeynep Koçel Erdem) Homer Kitabevi, İstanbul 1997, 86.
[115] http://docplayer.biz.tr/15912671-Antik-yunan-m-o-450-klasik-donem.html/ (Erişim Tarihi 12.01.2018)
[116] https://www.ancient.eu/article/815/temple-of-olympian-zeus-athens/ (Erişim Tarihi 12.01.2018)

2.1.5. Roma Tapınakları

Eski Roma dini, Hellen ve Etrüsk'ün dini tesirlerinden kendi dini düşünce esaslarını değiştirecek kadar etkilenmemiştir. Bütün dış etkilere rağmen en esaslı noktalarda yine Romalı vasfını muhafaza etmiştir. Tanrılarını kendilerinin bütün hareketlerini gözeten, onlarla alakadar olan mevcutlar olarak düşünen dindar bir topluluktur. Roma tanrılara gerekli olan ibadeti yapmakta birçok kavimden daha ileri gitmiştir. Romalılar tanrılarına, sunakta kurbanlar sunmuş, mezbahta eşyalar yakmış, tanrılarına özel eşyalar vermiş, tiyatro ve circuslarda bayram ve şenlikler düzenleyerek ibadet etmiştir. Romalılar yaptıkları bu ibadetler karşısında tanrılardan karşılık beklemiştir.[117] Böylece Roma'nın dini yapısında tanrılarla insanlar arasında karşılıklı işlere dayanan bir bağlılık olmuştur. Bu da dinin kalp işi olmaktan ziyade akıl işi bir din olduğunu göstermektedir.[118]

Başlangıçta animistik bir din olan Roma'da ev dinin merkezi olarak kabul edilmiştir. Armağanlar insan olmayan ruhlara sunulmuştur. Her evde ruhlara sunuların sunulduğu kutsal bölümlere yer verilmiştir. Yunanlılarla temaslarından sonra Romalılar kent ya da devlet tanrılarına Olimpia tanrılarının karakterlerinin çoğunu yüklemişlerdir.[119]

Cicero'nun bahsettiğine göre; Roma halkının dini uygulayış şekli ritüel (sacra), himmet (auspicia) ve uyarı kehanetleri olmak üzere çeşitli bölümlere ayrılmıştır. Kurban ritüeli açık havada ve halkın önünde gerçekleştirilmiştir. Halk ibadetlerini kült alanının içinde tapınağın önünde yüksek altarın yakınında yapmıştır. Kehanet amaçlı kesilen kurbanlar için diğerlerinden farklı olarak gizli, şehirden uzak alanlar ve defin bölgeleri tercih edilmiştir.

Halkın dinsel inanışında, özellikle tanrılaştırılan imparatorlara ibadet edilmesi halk için zorunlu kılınmıştır. Ancak özel olarak Roma yurttaşları seçtikleri herhangi bir tanrıya ibadet edebilmiştir. Hıristiyanlar ise her şeye karşın, tek bir tanrıya inanmış ve diğer tanrılara tapmayı kabul etmemişlerdir.[120]

---

[117] Halil Demircioğlu, *Roma Tarihi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, 65.
[118] Demircioğlu, 66.
[119] Leland M. Roth*, Mimarlığın Öyküsü*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2000, 298.
[120] Hollingsworth, 95.

Roma tapınaklarının içinde tanrı heykelleri ve resimlerine yer verilmiştir. İnananlar ise tapınak dışında, rahip tarafından üzerinde gerçekleştirilen kutsal kurban törenini yakından izleyebilecekleri altarın yakınında yer almışlardır.[121]

Roma tapınakları, Yunan tapınaklarından ayrılır. Yunan tapınakları dört bir yandan yükselen bir alt zemin üzerinde yükselmektedir. Hâlbuki Roma tapınağı, Etrüsk tapınakları gibi bir podyum üzerine konulmuş ve giriş basamakları yalnız ön cephede yer almıştır. Giriş kısmı pronaos Grek tapınaklarına göre daha geniştir. Bu biçimde yine Etrüsk Mimarisi'nden alınmıştır.[122] Roma tapınağı Yunan ve Etrüsk tapınaklarından hareket etmiş ve tapınağa halk giremediğinden Yunan tipi kısmen devam edebilmiştir. Fakat Romalılar nizamları aynen almadıkları gibi oran ve modüllere de tamamen uymamışlardır.[123] Kare, dikdörtgen, yuvarlak, kubbeli olmak üzere Roma'da dört tip tapınak modeli bulunmaktadır.

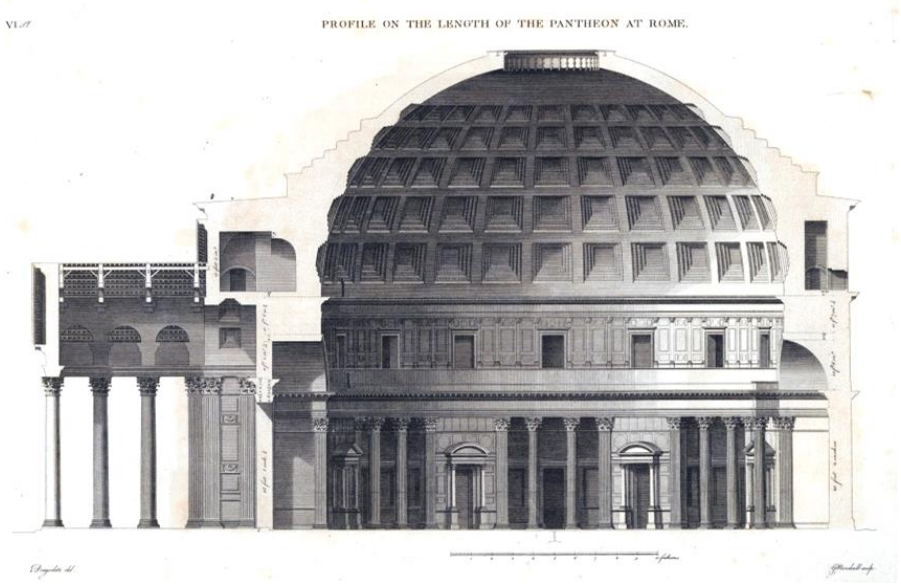
Bu tapınakların en anıtsal örneği ise kubbeli tapınak planında inşa edilmiş olan Pantheon Tapınağı'dır. MS 124 yılında İmparator Hadrian tarafından Mimar Şamlı Apollodoros'a yaptırılmıştır. Mars alanında inşa edilen tapınak farklı iç mekân düzenlemesi ile ilk önemli anıttır. İki bölümden oluşmaktadır. 1. portik 2. kubbeli rotonda. Portik klasik (Yunan tapınak mimarisinin üçgen alınlığı ve sütunlu cephesi), rotonda ise yüksek bir tamburun üzerinin yarım küre biçimindeki yarım kubbeyle örtülmesi ile oluşturulan dairesel mekândır. İlk defa kubbeli muazzam bir merkezi planlı bina klasik bir taç kapıyla birleştirilmiştir. Yunan düşünce ve inşa tekniğinin ürünü olan sütunlu ve alınlıklı olan ön galeri saf Roma buluşu daire biçimindeki kubbeli mekânla kaynaştırılmıştır.[124]

Ön taraftaki dikdörtgen giriş ile arkasında yer alan yuvarlak planlı kısım, yapıda uyumsuzluk oluşturmuştur. Yuvarlak iç mekân, eski Roma inancına göre imparatorluğun sağladığı yeni evren düzenini gösteren bir kubbeyle örtülmüştür. İnşa edilmiş bu en eski büyük kubbenin anıtsallığı malzeme, biçim ve ritimde değil sınırlandırdığı boşluğun genişlik ve oranlarında uyandırdığı denge ve sağlamlık duygusundadır. Kubbenin çapı binanın iç yüksekliğine eşittir, 43,6 m olup tam bir yarım

---

[121]Guntram Koch, *Erken Hıristiyan Sanatı*, (Çev.: Ayşe Aydın), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2007,18.
[122] Turanî, *Dünya Sanat Tarihi*, 193.
[123] Belkıs Mutlu, *Mimarlık Tarihi Ders Notları,* Mimarlık Vakfı Enstitü Yayınları, İstanbul 2001, 73.
[124] Mutlu, 75.

küredir. Tapınak bütün tanrılara adanmış olduğundan küre biçimi kozmosun bir simgesidir. Kubbenin tepesinde 9 m çapında merkezi güneşi temsil ettiği gibi, binaya ışık sağlayan tek açıklıktır.[125] Daha sonraki pek çok merkezi planlı yapıya öncülük eden Panteon kubbesiyle Hıristiyanlığın yayılmasından hemen önce adeta tek tanrılı inanç sistemine hazırlık yapan bir eser kimliğindedir.[126]

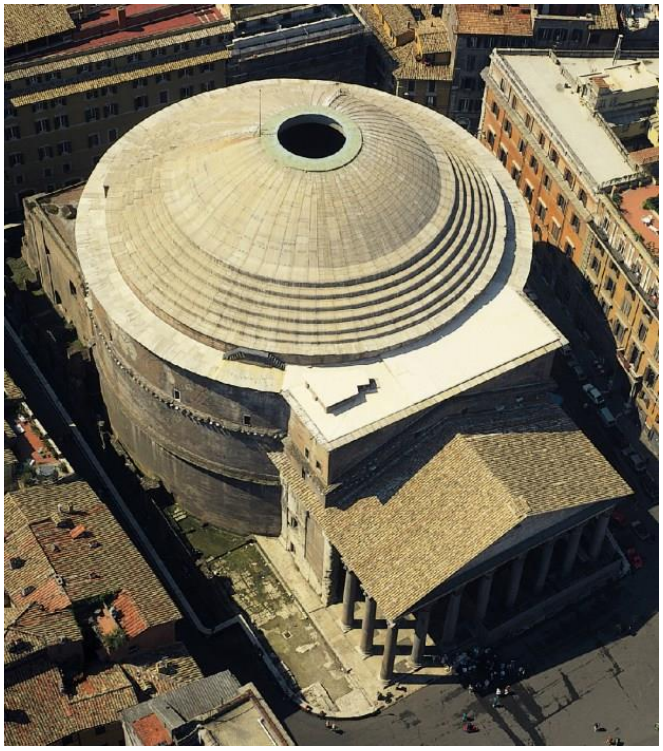

Çizim 6. Pantheon Tapınağı MS 124 kesiti[127]

Panteon bu tarihe kadar yapılmış olan mabetlerin ana prensibinden uzaklaşmış bir binadır. Bu bina bir tanrıya mahsus bina değildir. Burada imparatorluğun birçok bölgelerinin tanrıları bir arada yer almıştır. Yani burası tanrıların evi olarak inşa edilmiştir. Panteon mabedinin dış binası diğer Yunan ve Roma mabetlerine nazaran çok basit ve farklıdır. Buna karşılık iç mimarisi oldukça zengindir. Panteon'a belki de vaktiyle kalabalık bir cemaatin kabul edildiği de düşünülmektedir. Böylece Panteon ile ilk defa Hıristiyan mabetlerinin prensibine yaklaşılmıştır. Çünkü Hıristiyan dininde cemaat halinde ibadet anlayışı kabul edilmektedir.[128]

---

[125] Mutlu,77.
[126] Selçuk Mülayim, "Kubbe", *TDVİA*, Ankara 2002, XXVI, 301.
[127] https://www.khanacademy.org/humanities/ancient-art-civilizations/roman/middle-empire/a/the pantheon (Erişim Tarihi 06.01.2018)
[128] Hakkı Söylemezoğlu, *Altıncı Yüzyıl Mimarisi Hakkında Bir Deneme*, İstanbul Matbaacılık, 1950 İstanbul, 9.

Fotoğraf 5. Panteon Mabedi üstten görünüş[129]

2.1.6. Anadolu Tapınakları

Anadolu'da MÖ 2000 yılından MÖ 600 yılına kadar çeşitli medeniyetler kurulmuştur. Bunların en büyüğü ve en bilinenleri Kızılırmak çevresinde Hititler, Sakarya nehri çevresinde Frigyalılar (Frigler), Ege bölgesi çevresinde Lidyalılar, İzmir Körfezi ve Güllük Körfezi arasında İyonyalılar (İyonlar) ve Van Gölü olarak bilinen bölgede de Urartular kurulmuştur. Anadolu'nun jeopolitik konumu farklı uygarlıkların yaşamasına olanak sağlamıştır. Asya anakarasının en batı çıkıntısı olan bu yarımada Asya'dan Avrupa'ya uzanan bir köprü konumundadır. Denizleri, boğazları, doğal limanları ve jeopolitik konumu itibari ile büyük göç hareketleri ve ticari ulaşım yollarına ev sahipliği yapmıştır. Verimli toprakları tarım yapma ve hayvancılığa elverişli iken, olumlu iklim şartları da insan yaşamı için ideal olmuştur. Bu yüzden de Anadolu için "medeniyetler beşiği" ifadesi kullanılmaktadır. Anadolu medeniyetlerinde halk tüccarlar, köylüler, köleler ve asiller olarak sınıflandırılmıştır.[130]

---

[129] https://marmaralife.com//pantheondan-ayasofyaya-kubbelerin-oykusu// (Erişim Tarihi 01.05.2018)

[130] Elif Fatma Salihoğlu, *Eski Anadolu Uygarlıklarında Mekân-Donatı Elemanları Tasarımları ve Etkileri,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü İç Mimarlık Ana Sanat Dalı, Kocaeli 2017, 21.

Anadolu'da çok tanrılı dinler döneminde bahar ve güz bayramları adı altında bereket törenleri düzenlenmiştir. Bu törenlerde Ana Tanrıça-Kibele Kültüne bağlı olarak, ölüp-dirilme ve kurban motiflerini canlandırıcı ritüller etrafında düzenlenmiştir. Törenler kent merkezinde ya da dini merkez olan bölgede tanrı ve tanrıçalar adına kurulmuş olan tapınaklarda gerçekleştirilmiştir. Tanrılara şükranlarını ve hediyelerini sunmak için yapılan bu törenleri, kral ve kraliçe ile birlikte rahiplerin yönettiği bilinmektedir. [131]

MÖ 2. binde Anadolu'da Hititler farklı kültürlerle bir arada yaşamışlardır. Bu farklı kültürler Hititlerin yaşamını birçok alanda olduğu gibi dinsel yaşamda da etkilemiştir. Bu etkileşimin sonucunda oluşan politeist bir din meydana gelmiştir. Hititler siyasi birliği ve merkezi gücü sağlayabilmek için diğer kültürlerden aldıkları tanrıları da kendi panteonuna dâhil etmişlerdir. Hitit panteonunda tanrılar Hurrice, Sümerce, Hattice isimler ile görülebilmektedir. Örneğin Hititlerde Fırtına/Hava Tanrısı Hattice *Taru,* Hurrice *Teşup* olarak, eşi de Hattice *Wuruşema*, Hurrice *Hepat* olarak adlandırılmıştır.[132] Hitit tanrıları MÖ 4. binin sonunda Sümer çivi yazısının doğup gelişmesi sırasında tek tek adlandırıldıkları ideogramlarla anılmıştır.[133] Hititlerin asıl tanrısı Hava tanrısıdır. Bunun yanında bir de tanrıça vardır. Hava tanrısının asıl sembolü boğadır. Tanrılara hayvan şekilleri altında tapınma Büyük İmparatorluk döneminde çok yaygın olup Hitit tanrıları, daima kutsal olan hayvanların sırtlarında gösterilmişlerdir.[134]

Hititlerde dini uygulamalar belirli kurallara göre yapılmıştır. Ayinler sırasında kimin nasıl davranması gerektiği, tanrıların nasıl kutsanacağı, hangi armağanların sunulacağı belirlenmiştir.[135] Tanrılara sunulacak olan adaklar ve hediyelerin çok güzel ve en değerlisinden olmasına dikkat edilmiştir. Bu hediye ve adaklardan kendisine alanların tanrılar tarafından cezalandırılacağı belirtilmiştir. Bu cezalar daha çok tapınak sorumlularına ve çiftçilere yönelik olmuştur.[136]

---

[131] Bahar Akarpınar, "Anadolu'da Çok Tanrılı Dinler Döneminde Bereket Törenleri", *Hıdrellez Seminer Şenliği, 4-6 Mayıs 1997, Ankara: Bildiri,* (178-184), *Türkbilig Türkoloji Araştırmaları Dergisi,* C.1, 2000,183.

[132] Kürşad Demirci, Burcu Falay, "Ana Hatlarıyla Hitit Dini", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 20, (1), 2016, 39.

[133] Ahmet Ünal, "Eski Anadolu ve Hitit Dinleri", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, C.31, 2013, 101.

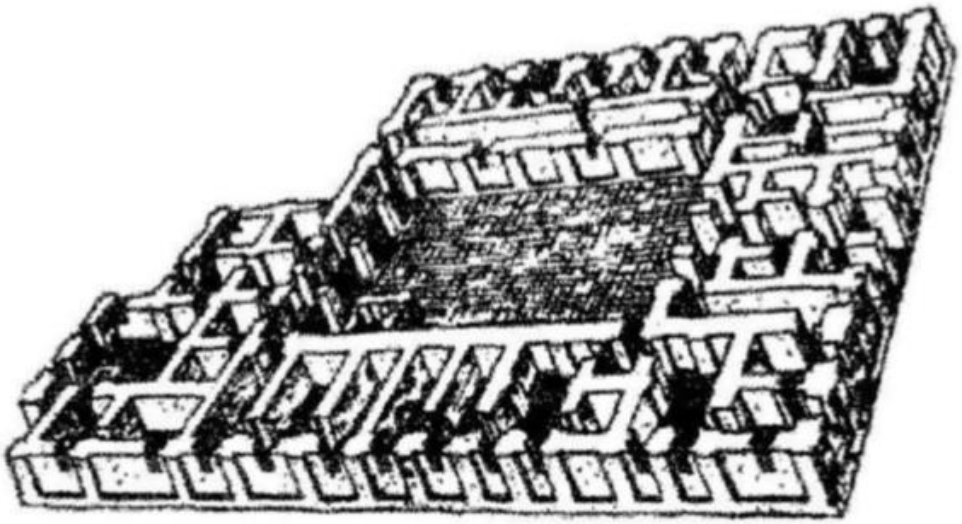
[134] Turanî, *Dünya Sanat Tarihi,* 116.

[135] Akarpınar,181.

[136] Diana Vanesa Diaz Martinez, "*Hitit Dini Tapınakları ve Kadın Görevlileri"*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara 2017, 27.

Anadolu'da özgün tapınak yapıları MÖ 2. binde Hititlerle beraber ortaya çıkmıştır.[137] Metinlerin yazdığı gibi tapınaklar tanrıların evidir (Hititçe *"sııtnas pir",* Sümerce, *"e dıngır"* Akadca *"bit tli"*). Tanrılar yeryüzünde bulundukları sırada burada ikamet etmiştir. Tapınaklar tanrıların yiyip-içtikleri, uyudukları ve kendilerini en rahat hissettikleri yerler olarak da bilinmektedir. Ayrıca tapınaklar insanların tanrılara tapındığı, bayramlarını kutladığı, tanrı heykellerini ve diğer kıymetli eşyalarını sakladığı mekân olarak da kullanılmıştır. Batıdaki şeffaf, dışa açık, herkesin girebildiği, tapınakların aksine, doğudakiler gibi Hitit tapınakları da kasvetli, içe kapanık, halkın giremediği, yapılardır.[138]

Hattuşaş'taki birçok tapınak ortak mekân kurguları doğrultusunda incelenmiş ve genel olarak benzer mekânlara ve donatılara sahip olduğu anlaşılmıştır. Bu bölümler kapılar, merdivenler, avlular, avlu geçitleri, hilammar, kült odaları ve E.SA olarak adlandırılan mekânlardır. Hilammar tapınakta en kutsal odanın önünde yer alan ve odaya girişi sağlayan kısımdır. Hilammar mekânları ilk kez Hitit mimarlığında ortaya çıkmış olup Geç Hitit yapılarında da üstünlük kazanan bir tasarım öğesi olmuştur.[139]

Çizim 7. Hava Tanrısı Tapınağı, Hattuşaş, MÖ. 1700-1200 civarı[140]

[137] Ülger, 39.
[138] Ünal, 106.
[139] Elif Fatma Salihoğlu, Deniz Demirarslan, "Hitit Uygarlığında Büyük Tapınak Mimarisi ve Etkileri, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,11, (3*), 2018, 1764.
[140] Mutlu, 30.

Başkentin en önemli binaları da yine tapınaklardır. Bu kurumlar sadece dini bir vazife yürütmemiş aynı zamanda idari ve bu idari yapıya bağlı olarak birtakım iktisadi faaliyetleri de yürütmüştür.[141]

Bugüne dek beş tapınak bulunmuştur. Bunların en büyüğü Hattuşaş Hava Tanrısı'nın Tapınağıdır. Binanın yüz ölçümü 160x135 metredir. Ortasında bir avlu olup kaplama taşlarıyla kaplıdır. Binanın sağ ve solunda bulunan kaplama odaları bugüne kadar kalmıştır. Binaya büyük bir kapıdan girilmektedir. Avlunun kuzeydoğu köşesinde, dini yıkanmalarda kullanılan çeşmeli bir ev bulunmaktadır. Tapınma odaları granitten, binanın diğer kısımları ise kireç taşından yapılmıştır. Öteki bütün tapınaklar Hattuşaş tapınağı plan tipindedir.[142]

Fotoğraf 6. Çorum Hattuşaş Aslanlı Kapı[143]

Tanrıya iyi görünmek ve lütfundan yararlanmak için tapınakların hizmetini yapan görevliler bizzat Hitit kralları tarafından atanmıştır. Aynı zamanda tapınaklardaki mevcut düzenin sürdürülmesine de özen gösterilmiştir.[144]

---

[141] Serkan Demirel, "Hitit İdari Sistemi İçerisinde Tapınakların Konumu", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.40, 2014, 2.
[142] Turanî, *Dünya Sanat Tarihi*, 119.
[143] http://www.tgdturkey.com/tr/corum/foto-galeri/hattusa-bogazkale// (Erişim Tarihi 03.05.2018)
[144] Demirel, 3

2.2. TEK TANRILI DİNLERDE İBADET MEKÂNLARI

İlahi dinler, kaynağı İlah olan, vahye dayalı dinlerdir. İlahi, semavi dinlerin iki kaynağı vardır. Birincisi canlı kaynak olan peygamberler ikincisi ise yazılı kaynak olan kutsal kitaplardır. Esasında her millete bir peygamber gönderildiği düşünülürse bütün dinlerdeki akıl, fıtrat ve vicdan tarafından onaylanan iyi/güzel şeylerin vahye dayandığı söylenebilir. Bu iyi ve güzel şeyler vahiy yoluyla emredilmiş, aklın, selim fıtratın ve vicdanın, kötü ve çirkin gördüğü davranışlar yasaklanmıştır. Tanrı beşeriyete peygamberlerini belli esaslar ve prensiplerle göndermiştir. Bunun için bir kısmına da kitap vererek ilahi düzenini kurmakla onları görevlendirmiştir.[145]

Dinler tarihinde ilahi dinler içerisinde üç büyük vahiy dini, Yahudilik Hristiyanlık ve İslam dinidir.[146] Yahudilik tarihin bilinen en eski ilahi dinidir. Bu dine mensup Yahudilerin bilinen en önemli peygamberi Hz. Musa'dır. Tanrı'nın öğretisini yaymak için kutsal kitapların ilki olan Tevrat, indirilmiştir. Yahudilik tek tanrı inancının o dönemde bölgedeki tek temsilcisidir.[147]

İlahi dinlerin ikincisi olan Hristiyanlık başlangıçta Yahudiliğin bir mezhebi sayılmaktadır.[148] Kur'an-ı Kerim'de, Hz. İsa'nın kendi döneminde mevcut olan Tevrat'ın doğruluğunu tasdik etmek, daha önce Yahudilere haram kılınan şeylerin bazılarını onlara helal kılmak için Allah'tan insanlara bir mesaj getirdiğini söyleyerek, insanları Allah'a olan sorumluluklarının bilincine vardırıp kendisine iman etmeye çağırması için gönderildiği belirtilmiştir.[149] Hz. İsa bu ilahi mesajı başta Yahudiler olmak üzere tüm insanlara sunmaya çalışmıştır. Hıristiyanlıkta Kitab-ı Mukkaddes'in bölümlerinden olan Yeni Ahit'i oluşturan yazılar ayrıcalıklı bir önem taşımaktadır. Bu yazılar rivayete dayanan kutsal yazılar olan Markus, Matta, Luka, Yuhanna İncilleri ve Resullerin İşleri adlı kitaplar, Pavlus'un Mektupları, Apokaliptik[150] yazılardan oluşmaktadır. Bu İncil metinleri de İsa sonrası dönemde onun söz ve fiillerine dayalı geleneğin farklı yazarlarca bir araya toplanması sonucu oluşturulmuştur.[151]

---

[145] Mehmet Aydın, *Dinler Tarihine Giriş,* Din Bilimleri Yayınları, Konya 2002, 105.
[146] Mehmet Efe, "İlahi Dinlerde İbadet ve Namaz", *Avrupa İslam Üniversitesi İslami Araştırmalar Dergisi*, S.3, 2009, 18.
[147] Fuat Aydın, *Genel Hatları İle Yahudilik,* (Yayınevi Belirtilmemiş), İstanbul 2004, 90.
[148] Efe, 23.
[149] Kur'an, Âl-i İmran: 3/50.
[150] Apokaliptik yazı: 1545 yılında yapılan Trent Konsili'nde, Yeni Ahit külliyatına dâhil edilen, Tanrının nihai zaferi konusunda vizyonvari bir şekilde bilgi veren vahiy kitabı, bu bölümü oluşturmaktadır.
[151] Aydın, 78-79.

İlahi dinlerin sonuncusu olan İslamın, MS 7. yüzyılın başlarında Hz. Muhammed ile birlikte başladığı düşünülür. Ancak İslamiyetin tarihi Hz. Muhammed ve bu dine indirilen Kur'an-ı Kerim ile değil ilk insan olan Hz. Adem ile başlar. Bu yüzden İslam tarihi insanlık tarihi ile özdeş kabul edilmektedir. İslamiyet hem ilk, hem de son din olup Allah'ın insanlık için öngörmüş olduğu inanç sistemidir. Allah'ın emir ve iradesine teslimiyet bu inanç sisteminin özünü oluşturmaktadır. Sonuç olarak İslam, bütün peygamberlerin tebliğ ettikleri dinin adıdır. Allah'ın varlık ve birliğini tanıyıp onun kudret ve iradesine teslim olma ilkesi peygamberlerin tebliğlerinin esasını oluşturmaktadır.[152]

Aralarında peygamberlik mertebesi bakımından bir fark gözetilmediği gibi ortaya koydukları ilkelerde de öze ilişkin herhangi bir farklılık söz konusu değildir. Onların her biri Tanrı'nın birliğine, ahiret gününe ve peygamberlerin getirdikleri ilahi mesajlara inanmayı öğütlemiştir. Farklılıklar, sadece zamanın gereklerine ve toplumun beklentilerine göre değişebilen ayrıntılarla ilgilidir. Bu da insanın sosyal ve psikolojik yapısına, hayatın gerçeklerine uygun bir olgudur.[153]

2.2.1. Yahudilik ve Sinagog

Kutsal kitap indirilen ilahi dinlerin başında Yahudilik gelmektedir. MÖ 15. yüzyılda Yahudiliği tebliğ etmekle Hz. Musa görevlendirilmiştir. Tanrı, Sina dağında, Yahudiliğin temel ilkelerini oluşturan On Emir'i iki levhaya yazılmış şekilde Hz. Musa'ya vermiştir. Hz. Musa peygamberlik görevi süresince Tanrı'nın vahyettiği ayetleri bir kitap haline getirmiş ve onu iki levha ile birlikte Ahid Sandığı'nın (*Tabutu'l abd*) içine koymuştur. Yahudiliğin kutsal kitabı Tanrı'nın, Hz. Musa'ya vahiy yoluyla bildirdiği Tevrat'tır. Tevrat'ın dili İbranicedir. Tevrat'a Eski Ahit de denilmektedir. Yahudilik, İsrailoğullarının, İbranilerin dinidir. Yahudi sözcüğü, Hz. Yakup'un 4. oğlunun adı olan *"Yuda"* veya *"Yehuda"* sözcüğünden türetilmiştir. Daha sonra onun izinden yürüdüğü söylenen bir millete ad olarak verilmiştir.[154]

Yahudilik, Tanrı'nın seçkin milleti için belirlediği ve ona vaat etmiş olduğu kutsal

---

[152] Şinasi Gündüz, "İslam", *Yaşayan Dünya Dinleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007, 36.
[153] Gündüz, 61.
[154] Aydın,106; Baki Adam,"Yahudilik", *Yaşayan Dünya Dinleri,* Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007, 213.

topraklarla kimliklenmiş bir din olup, Hıristiyanlık ve İslamiyet gibi yeryüzünün herhangi bir bölgesinde tüm kural ve kurumlarıyla yaşanabilen bir inanç sistemi değildir. Yani Yahudiliği, diğer dünya dinlerinden farklı kılan en temel özellik "kutsal toprak dogması" dır.[155]

Yahudilik, vaat edilmiş topraklarla özdeşleşmiş bir millet hayatını, ortak inancı, dili, edebiyatı ihtiva etmektedir. Yahudi olmanın temel ön şartı, Yahudi bir anne babadan veya en azından Yahudi bir anneden doğmaktır. Bu bakımdan Yahudilik terimi belli bir ırka, kültüre ve dine mensup olmayı ifade eden çok kapsamlı bir anlam ihtiva etmektedir.[156]

Yahudilerin temel inanç esasını, Tanrı'nın birliği oluşturur. Bu inanç Kutsal metnin en eski kısımlarından biri olan ve On Emir olarak bilinen parçanın ikinci maddesinde yer almaktadır: *"Benden başka Tanrı olmayacak."* Yahudilik için esas olan, Tanrı'nın aşkınlığı (On Emir'in ilk maddeleri) ve tekliğidir. Bu aynı zamanda Yahudiliğin temel inancıdır ve şema diye bilinen duada bu açık bir şekilde ifade edilir: *"Dinle ey İsrail, Tanrımız Rab tektir!".* Her dindar Yahudi, ölüm döşeğinde bunu söyleyebilmeyi umut eder.[157]

Yahudilikte ibadet amacıyla yapılan uygulamaları dua, oruç, hac, kurban ve bir tür zekât olarak sıralamak mümkündür.[158] Yahudilikte ibadet, kutsal yerlerde yapılan faaliyet ve davranışları, ifade etmekle birlikte, bütün hayatı kapsayan bir dindarlık olarak telakki edilmektedir.[159]

Mabet, Yahudi dininin ve ibadetlerinin merkezi haline gelmiştir, mabet etrafında cereyan eden detaylı bir ibadet hayatı teşekkül etmiş, kurbanın ancak burada takdim edileceği düşüncesi hâkim olmaya başlamıştır[160]

Yahudilikte Mâbet denilince Kral Süleyman (MÖ 971-931) tarafından Kudüs'te yaptırılan Bet ha-Mikdaş (Beytülmakdis) anlaşılmaktadır. Fakat yaklaşık 4000 yıllık Yahudi tarihinde Yahudiliğin belli dönemlerinde farklı ibadet yerleriyle karşılaşılır.

---

[155] Aras, 69.
[156] Gündüz, 207.
[157] Sait Kar, *Farklı Dinlerin Gerçeklik İddiaları Açısından İbadet Anlayışlarının Değerlendirilmesi,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Erzurum 2007, 61.
[158] Abdurrahman Küçük, "İslam Öncesi Dinlerde İbadet", *TDVİA*, İstanbul 1999, XIX, 239.
[159] Âdem Özen, *Yahudilikte İbadet*, Ayışığı Kitapları, Yayın Evi, İstanbul 2001, 36.
[160] Kar, 66.

Yahudiliğin tarih sahnesine çıktığı ilk döneme "atalar dönemi" adı verilir.[161] Atalar döneminde, göçebe bir hayat süren Yahudilerin ibadetlerini yerine getirmek amacıyla konakladıkları yerlerde veya önemli gördükleri mekânlarda mezbah yaptıkları rivayet edilmektedir.[162] Şekem,[163] Beytel,[164] Mamre,[165] Beer-şeva[166] gibi yerler bu mekânlar arasında bulunmaktadır.[167] Buralarda yapılan ibadetlerin ise bireysel olarak kesilen kurbanlardan ve duadan oluştuğu ve sadelik arz ettiği söylenmektedir. Bu dönemde ibadetin önemli bir parçası olan toplu ibadetlerin olmadığı, o zamanki şartların buna imkân vermediği düşünülmektedir.[168]

İbrâhim ile başlayıp oğlu İshak ve torunu Yakup ile devam eden bu dönemde tarım ve hayvancılığa dayalı sade bir hayat ve yer yer animizm, politeizm izleri taşıyan dinî inançlar hüküm sürmüştür.[169]

Yahudiliğin ikinci evresini oluşturan Hz. Musa döneminde mabet, toplanma çadırını ifade etmektedir. Yahudiliğin en önemli şahsiyeti ve peygamberi olan Hz. Musa, kavmini Mısır esaretinden kurtardıktan sonra çölde bir çadır kurmuştur. Toplanma çadırı veya çadır-mabet (Ohel Mo'ed) diye bilinen bu çadır, İsrâiloğulları'nın çöldeki kutsal mekânı olmuştur.[170]

Gerçekte burası Yahve'nin Hz. Musa ile "yüz yüze, ağız ağıza" konuştuğu[171] ve halkıyla zaman zaman "buluştuğu"[172] yer olarak bilinmektedir. Çadır-mabedin aynı zamanda "mesken" (İbrânîce mişkan) ve "konut" gibi anlamlara gelmesi buranın kutsal bir yer olduğunu da gösterir.[173]

Yahudilikte, ibadetler günlük haftalık ve yıllık olarak, ferdi veya cemaat halinde icra edilir. İbadete başlamadan önce takdis edilmiş suya eli daldırarak veya bileğe kadar yıkayarak, ibadete hazırlık için bir nevi abdest alınır. Ayrıca gerekli durumlarda vücudu

---

[161] Güç, "Mabed ve İbadet", 207.
[162] Muhammed Güngör*, Süleyman Mabedi,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Dinler Tarihi Ana Bilim Dalı, Ankara 2005, 8.
[163] Tevrat/Tekvin: 12/6-7.
[164] Tevrat/Tekvin: 12/8; Tevrat/Hakimler: 20/26.
[165] Tevrat/Tekvin:13/18.
[166] Tevrat/Tekvin: 21/33; Tevrat/Tekvin: 26/23-25.
[167] Güç, *Dinlerde Mabet ve İbadet*, 105.
[168] Özen, 50.
[169] Güngör, 9.
[170] Güç, "Mabed ve İbadet", 207.
[171] Tevrat/Çıkış, 33/11;Tevrat/Sayılar,12/8.
[172] Tevrat/Çıkış, 33/711.
[173] Tevrat/Hâkimler: 8/11; Tevrat/II.Samuel: 7/6.

tamamen suya daldırmak veya yıkanmak suretiyle gusledilir. Günlük ibadet ferdi yahut mabette cemaat halinde, sabah, öğleden sonra ve güneş battıktan sonra dua etmekten ibarettir. Dua sırasında doğu tarafına Kudüs'e dönülmektedir.[174]

Hz. Musa'nın ibadet esnasında Kudüs'teki bugün üzerini Kubbetu's Sahra'nın kapattığı kayaya yönelerek ibadet ettiği bilinmektedir. Bir gelenek haline gelen bu uygulamayı Hz. Muhammed'in çağdaşı olan Yahudiler de Kudüs'e yönelip ibadet ederek sürdürmüşlerdir.[175] İbadet esnasında ayaklar birleştirilerek ayakta durulur, eller semaya doğru uzatılır. Baş öne doğru eğik vaziyette huşû içinde Tanrı'ya yakarılır. Dua eden kişi şükür ve tazim esnasında rükuya varır ve dua okuyarak kalkar üç adım geri giderek sağa sola eğilir.[176]

Yahudilikte, ibadetler mabet merkezlidir.[177] Mabet, ilahidir, vahiy ürünüdür ve Tanrının emri gereğidir. Zira Yahudi kutsal kitabında mabet, Tanrı Yahve'nin isteği üzerine Hz. Süleyman tarafından yapılmıştır.[178]

Kudüs'te Hz. Süleyman tarafından inşa edilen mabet, milli dinin merkezi Yehova'nın tek kutsal evi olarak kabul edildiğinden büyük saygı görmüştür. Surlarla çevrili olan Süleyman Mabedi, dört renkli bir perde ile iki kısma bölünmüştür. Birinci kısımda buhurdan, yedi kollu şamdan ve sofra bulunmaktadır. İkinci kısımda ise Tabutü'l–ahd (ahid sandığı) bulunmakta olup buraya senede bir defa ancak başhaham girebilmiştir.[179]

Dört asır ayakta kalan mabet, Hz. Süleyman'ın hükümdarlığı süresince ibadetin Kudüs'te merkezileşmesine ve yeni İsrail'in dini birliğinin güçlenmesine hizmet ederek İsrailoğullarına ait ibadet yerleri arasında ilk sırayı almıştır.[180]

Hz. Süleyman'ın vefatından (MÖ 931) sonra İsrailoğulları arasında huzursuzluk meydana gelmiştir. Devlet bölünmüş ve biri kuzeyde İsrail, diğeri de güneyde Yahuda olmak üzere iki ayrı krallık ortaya çıkmıştır. Güneydeki Yahuda krallığı bir süre

---

[174] Efe, 22.
[175] Nuh Arslantaş, "Hz. Peygamber'in Çağdaşı Yahudilerin İnanç-İbadet ve Dini hayatları ile İlgili Bazı Tespitler", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C.34, 2008, 56.
[176] Efe, 22.
[177] Baki Adam, "Sinagog", *TDVİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 222.
[178] Havva Aras, *Dünya Dinlerinde Merkez Sembolizmi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2011, 70.
[179] Kahraman, 197.
[180] Güç, "Mabed ve İbadet", 208.

varlığını sürdürdükten sonra MÖ 587'de Babil Kralı Nabukadnezar tarafından yıkılmıştır. Kudüs'teki mabet tahrip edilmiş ve halk Babil'e sürülmüştür.[181]

Fotoğraf 8. Hz. Süleyman Tapınağı Tasviri[182]

Süleyman Mabedi'nden sadece Herod'un yaptırdığı batı duvarı (ağlama duvarı) zamanımıza ulaşmıştır. Mâbedin yıkılmasından sonra Yahudilik'te ibadet yeri olarak sinagog ortaya çıkmıştır.[183]

Yahudilerin gerek günlük, gerekse haftalık ibadetlerini yaptığı, kutsal kitaplarını okudukları, dini emirlerin öğrenilmesi için toplandıkları tapınak olan sinagoglar Yahudiliğin en önemli sembollerindendir.[184] Ayrıca sinagoglar, Yahudi milletinin kimliğini bulduğu mekânlardır. Yahudilikte sinagog; Tanrının İsrailoğulları arasındaki varlığını sembolize etmekle beraber, Yahudilerin; ibadet yerlerini, iyimserliklerini, ahlaklı olmalarını, yaratıcılıklarını, birlik ve beraberliklerini gösteren bir semboldür. Bu nedenle sinagoglar Yahudiler için en önemli yapılardır.[185]

Şüphesiz ilk sinagoglar gizli evlerde, sadece gizli tapınaklar şeklinde yapılmış ve sürgünde Yahudilerin ibadet ve eğitim ihtiyaçlarına cevap vermiştir. Babil sürgünü sona

---

[181] Adam, *Dinler Tarihi*, 72.
[182] https://www.khanacademy.org/humanities/ancient-art-civilizations/judaism-art/a/writing-a-history-of-jewish -architecture (Erişim Tarihi 02. 03. 2018)
[183] Güç, "Mabed ve İbadet" 209.
[184] Aras, 73.
[185] Ayşe Nihal Alodalı, *Mimarlıkta Sembolizm Kutsal'ın Mimariyle Buluşması ve Kâbe Örneği,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Mühendislik ve Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, İstanbul 2015, 74.

erdikten sonra Kudüs Mabedi yeniden yapılmış olmasına rağmen Yahudiler sinagogları kullanmaya devam etmişlerdir. Fakat MS 1. yüzyıla kadar ikinci derecede öneme sahip olmuştur. MS 70 yılında Titus tarafından, Kudüs mabedinin ikinci defa tahrip edilmesi sonucu, sinagog, Yahudilikte ibadet ve çalışmanın ana merkezi olarak Kudüs Mabedi'nin kutsallık özelliğini artık kendi üzerine almıştır. [186]

Sinagogların belli bir mimari standardı yoktur, bölgeye göre yapı biçimi değişiklik gösterir. Eskiden sinagoglar genellikle su kaynaklarının yanına inşa edilmiştir. Arınma havuzu "mikve"nin suyunu temin etmek ve Yahudi yılbaşı bayramında (Roş-ha-şana) günahları suya atmak amacının, bunda etkin olduğu düşünülmektedir. Sinagog yapımında dikkat edilecek bazı kurallar vardır. Talmud'a göre sinagogun pencereleri olmalıdır, pencereleri bulunmayan yerde dua etmek yasaktır. Sinagog yerleşim yerinin en yüksek noktasına inşa edilmeli, ondan yüksek başka bina olmamalıdır. Sinagoglarda mutlaka üç şeyin bulunması gerekir. Bunlar Ehal/Aron ha Kodeş (kutsal dolap), Ner Tamid (devamlı yanan ışık) ve Teva/ Bima (kürsü) dır.[187] Manisa'nın Salihli ilçesinde Sardes antik kentinde yer alan Sardes Sinagogu, Kudüs'teki ağlama duvarı ve Babil'deki kerpiç sinagogtan sonra bilinen en eski Yahudi tapınağıdır.[188]

16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun farklı bölgelerinde yaşayan Sefarad Yahudilerinin büyük bir kısmı İzmir'in önemli tarih ve ticaret merkezi olan Kemeraltı bölgesine yerleşerek bu bölgede ibadet mekânları inşa etmişlerdir. Bu sinagoglar Shalom, Sinyora Giveret, Algaze ve Bikur Holim Sinagoglarıdır. Bu sinagoglardan Sinyora Giveret Sinagogu Portekiz'den İzmir'e yerleşmek için gelen Donna Gracie Mendes tarafından yaptırılmıştır.[189]

İlk yapıldığı dönemde merkezi konumda bulunan kutsal kürsü bima yangın sonrası yapılan müdahaleler sonucu Aron Kodesh'in bulunduğu duvarın önüne yerleştirilmiştir. İlk yapıldığı dönemde merkezi planlı olan Sinyora Sinagogu 19.

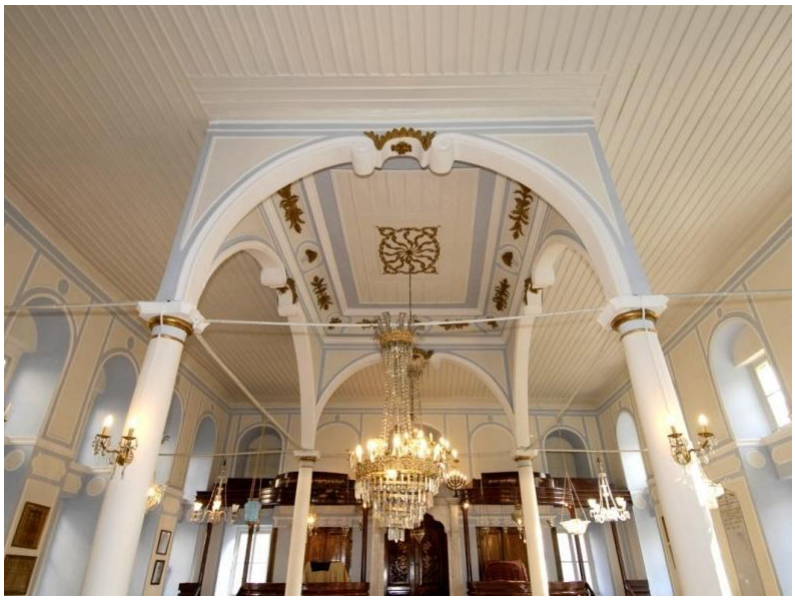
[186] Galip Atasağun, "Yahudilikte Dini Sembol ve Kavramlar", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.11, 2001, 139.

[187] Adam, "Sinagog", 223.

[188] Ece Yüksel, *17. Yüzyıl Sonu, 18. Yüzyıl Ortası ve 19. Yüzyıl Başında Yabancı Seyyahların Gözünden Batı Anadolu Antik Kentleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Aydın 2012, 80.

[189] Özgül Yılmaz Karaman, Fatma Yelkenci Sert, Mine Taranç Zeren, "İzmir Seferad Sinagoglarının Akustik Özellikleri", *Mimarlık ve Mühendislik Fakültesi Dergisi,* 33, (1), 2018, 91; Hammet Arslan, "Geçmişten Günümüze İzmir Yahudileri: Yerleşme, Kurumsallaşma Süreci ve Mevcut Durumu", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi,*5, (2), 2016, 212.

yüzyılda bazilikal plan şemasına dönüştürülmüştür. Yapının içerisinde yer alan altı sütunun, ikisi Ezrat Nashim'i (kadınların ibadet mekânı) taşımakta, diğer dört sütun da ana ibadet mekânını dokuz parçaya bölmektedir. Yapının tavanı ahşap rabıtalarla kaplanmış ve üzeri yağlı boya ile boyanmıştır. Dört sütunun dokuz parçaya ayırdığı diğer bölümler ise bronz renkli motifler ile bezenerek farklılık oluşturulmuştur. Bazı kaynaklar bimanın dört sütun arasına merkezi olarak konumlandığını belirtmiştir. Nişleri ahşap oymalı kapaklar ile kapatılan üç Aron Kadesh'i bulunmaktadır. [190]

Fotoğraf 9. Sinyora Giveret Sinagogu'na ait iç mekândaki merkezi dört sütun[191]

2.2.2. Hıristiyanlık ve Kilise

Hıristiyan, Mesih'e bağlı demektir. Bu kelime Yunanca "Hristos"tan gelmektedir. İbranice Maşiah olup yağlanmış anlamını ifade eder. [192] İncil'de Hıristiyan ve Hristiyanlık gibi terimler yer almaz. [193] *"Öğrencilere ilk kez Antakya'da Mesihçiler (Hıristiyan) adı verildi."*[194]

Hıristiyanlık, Hz. İsa'nın tebliğiyle başlamış ve sonraki bazı gelişmelerle günümüzdeki şeklini almıştır. Kilise kelimesi Grekçe "*Ecclesia*" dan gelmektedir. Lügat

[190] Fatma Yelkenci Sert, *Dini Yapılarda Akustik Koşulların İzmir Kemeraltı Havralar Bölgesi Sefarad Sinegogları Üzerinden İncelenmesi,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, İzmir 2015, 43.
[191] Sert, 43.
[192] Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara 1993, 232.
[193] Tümer, Küçük, 233.
[194] İncil/Kitab-ı Mukaddes, Resullerin İşleri: 11; 26.

itibariyle *"seçkin ve mümtaz"* manasını ifade eder. Hıristiyanlarca bu kelime Tanrı, İsa ve kutsal ruh topluluğunun sembolüdür. Bu itibarla Hıristiyanlar kiliseye bağlanmayı iman ikrarı olarak kabul etmişlerdir. Çünkü kilisenin temelinde Tanrı'nın oğlu İsa vardır.[195] Ayrıca, bir bölgede yaşayan Hıristiyan cemaatini nitelemek için de kilise kavramı kullanılır.[196]

Hıristiyanlar dini törenlerini yapabilecekleri, bu tören sonrasında İsa'nın etini ve kanını simgeleyen ekmek ile şarabı paylaşabilecekleri bir mekâna ihtiyaç duymuşlardır. Yine vaftiz aracılığıyla Hıristiyan olmak isteyenlere, dini derslerin verildiği bir mekân da gerekli olmuştur.[197]

Hıristiyanlıkta ibadetler günlük, haftalık ve yıllık olmak üzere üçe ayrılır. Ancak günde kaç kez ibadet edileceği, tam olarak belirlenmemiş, belirli vakitler de tayin edilmemiştir. Bunlar inananın şevk ve ihtiyacına bırakılmıştır. Hıristiyanlık, teolojik konularda spesifik özelliklere sahip olmakla birlikte, ibadetler noktasında daha net bir yapıya sahiptir. Örneğin noel, paskalya gibi yıllık ibadetler, sakramentlerden ilk ikisi olan vaftiz ve evharistiya, bütün mezhepler tarafından kabul edilen ibadetlerdir.[198]

Yaradanına karşı sevginin bir ifadesi olan ibadetin özünü Hıristiyanlıkta, Mesih vasıtasıyla Allah'a yaklaşma vesilesi olarak kabul edilen "dua" oluşturur. Dua kilisede cemaatle veya ferdi olarak ifa edilir ve iki şartı vardır: Bunların birincisi, duaya Mesih'in adıyla başlanmalıdır. İkinci şart ise tam bir inanç ve itimat ile yapılmasıdır. Nitekim Markos İncili, İsa'nın şöyle dediğini nakleder:

"*Doğrusu size derim ki: Kim bu dağa "kalk denize atıl" der ve yüreğinde kuşku duymadan dediğinin olacağına inanırsa, dilediği yerine gelecektir. Bunun için size diyorum ki, duayla dilediğiniz şeyi daha şimdiden almış olduğunuza inanın, dileğiniz yerine gelecektir. Kalkıp dua ettiğiniz zaman, birine karşı şikâyetiniz varsa onu bağışlayın ki göklerde olan babanız da sizin suçlarınızı bağışlasın."*[199]

---

[195] Kahraman, 267.
[196] Ahmet Hikmet Eroğlu, "Hıristiyanlık", Baki Adam (Ed.), *Dinler Tarihi,* (133-194), Grafiker Yayınları, Ankara 2015.160.
[197] Koch, 18.
[198] Kar,72,
[199] Kitab-ı Mukaddes /Markos: 11; 24-25.

Duanın dışında Hıristiyanlıkta mevcut olan bir başka ibadet türü de oruç olup en önemlisi Hz. İsa'nın çölde kırk gün boyunca tuttuğuna inanılan oruçtur.[200] Kutsal mekânların ziyareti de Hıristiyan geleneğinde mevcut olan bir başka ibadet çeşididir. İlk devirlerde bu amaçla Hz. İsa'nın doğum yeri olarak kabul edilen Betlehem, Kudüs ve çevresinde onun yaşadığı yerler, temel hac mekânları olarak ziyaret edilmiştir.[201]

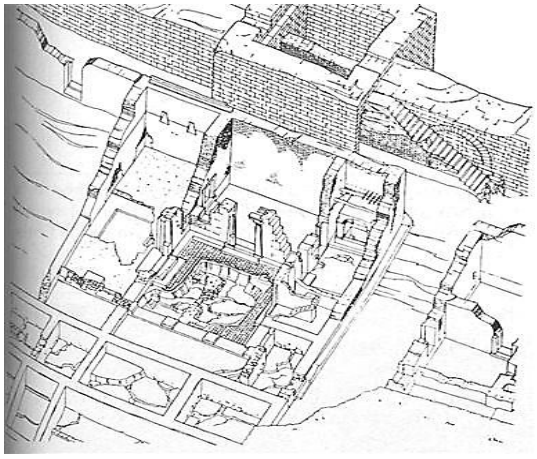
Hıristiyanların ibadet yeri olarak kilisenin tarihi, İsa dönemine kadar gitmez.[202] İlk Hıristiyanlar, inançlarını açıkça gösterememişler, bütün tapınmalarını, evleri müsait olanların evlerinde veya katakomp denilen yer altı mabetlerinde yaptıklarından, ilk zamanlarda kilise, bir mekândan daha çok bir cemaati belirtmiştir.[203]

Hıristiyanlık ilk olarak fakir halkın arasında yayılmış olduğundan özel dini binalar yapmak için maddi imkânlar da yetersiz kalmıştır.[204] Ayrıca ilk Hıristiyanlar Yahudilerin ibadet yerlerinde toplanmıştır. Üçüncü asrın ortasından itibaren ibadet amacıyla toplanma yerleri yapıldığı tahmin edilmektedir. Kaynaklarda ilk defa 201 yılında Urfa civarında selden tahrip olan bir kilisenin varlığından bahsedilmektedir.[205]

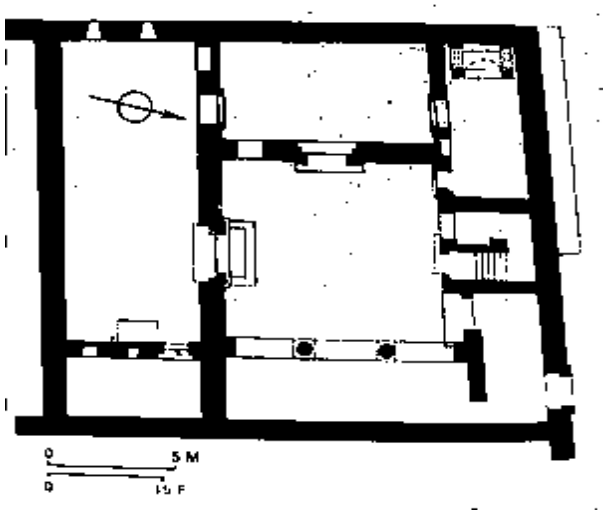
Bilinen en eski Hıristiyan kilisesi, Fırat nehrinin üstünde (şimdiki Suriye-Irak sınırında) İskender'in ordusu tarafından kurulan Duro-Europos kentinde bulunmuştur. Kentin kale duvarına bitişik, yaklaşık MS 230'da inşa edilen bir ev, MS 230-231 yılları civarında toplantı yapılabilecek bir yere dönüştürülmüştür. Ev kilise olarak kullanılmak üzere değiştirilirken bir duvar kaldırılarak iki oda birleştirilmiş ve bir başka oda, dört sütun üzerindeki bir gölgelikle kapatılan küçük bir havuza sahip vaftiz odasına dönüştürülmüştür.[206]

---

[200] Erbaş,15.
[201] Küçük, "İslam Öncesi Dinlerde İbadet", 240.
[202] A. Eroğlu, 160.
[203] Aras, 99.
[204] Mutlu, 103.
[205] A. Eroğlu, 160.
[206] Roth, 333.

Çizim 8. Hıristiyan Kilisesi, Duro Europos, Suriye Irak sınırı, MS 230-232.[207]

Plan 1. Duro Europos iki odanın birleştirilmesi[208]

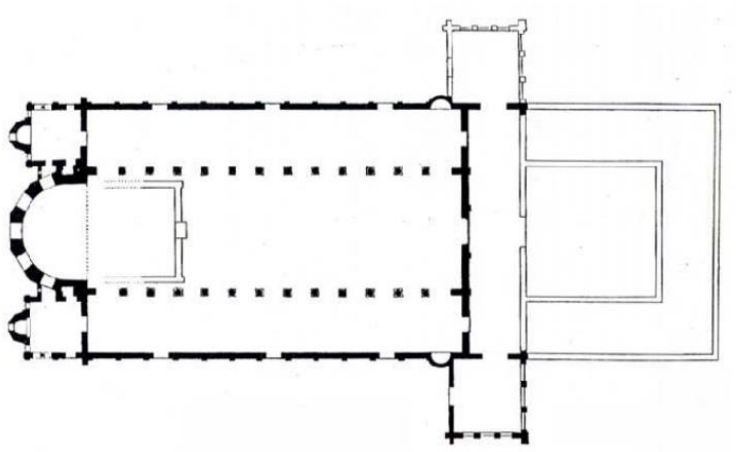
313 yılındaki Milano fermanı ile Hıristiyan dini serbest bırakılmış ve diğer pagan dinlerle eşit sayılmıştır. Daha önce imparator ve diğer önemli kişilerin tapınak yaptırma geleneği Constantinus tarafından da devam ettirilmiştir. 312 yılında Milvus Köprüsü'nde Maxentius'u yenmesine yardımcı olan tanrıya teşekkür etmek, kendisinin de kutsal bir kişi olduğunu göstermek ve Hıristiyanları desteklemek amacıyla kiliseler yaptırması onun en önemli görevi olmuştur.[209]

Hıristiyanlık resmen serbest bırakıldıktan sonra ilk kiliseler, Helenistik Çağda kral salonu olarak kullanılan bazilika tipinde yapılmıştır. "Basileus" kelimesinin aynı

[207] Roth, 332.
[208] https://mttd.files.wordpress.com/2013/01/erken-hıristiyan-2012.pp. (Erişim Tarihi 27.03.2018)
[209] Koch,18.

zamanda kralın adına itafende kullanıldığı bilinmektedir. Roma imparatorları bu kral salonundan kendilerine bir kabul salonu geliştirmişler bu yapıdan da, Roma'da hakimlere ait bir salon ve şehirde bir çarşı yapısı oluşturmuşlardır. Pompei'de yapılan kazılar sırasında bu yapıların bazı örnekleri ortaya çıkarılmıştır. Roma bazilikası, gizli dinlerin yapılarından geçtiği anlaşılan yol fikri ilk Hıristiyan bazilikalarının esin kaynağı olmuştur. Bu plan şeması ilk olarak 312 yılında ölen İmparator Konstantin tarafından Roma'da inşa ettirilmiş olan Maxentius Kilisesi'nde uygulanmıştır.[210]

Bunlar doğu batı ekseni üzerinde gelişen üstü ahşap, çift meyilli çatı ile örtülü olan ve Hıristiyanlığın zaferini simgelemek istercesine çok büyük ölçülerde uzunlamasına inşa edilmiş yapılardır. Nef, narteks, apsis, koro, altar gibi kısımlardan oluşan kiliselerin ilk örneklerinin üç nefli olarak yapılması teslis inancını temsil etmiştir. Kiliseye girişte apsise doğru boylu boyunca yürünen yol, dünyadan Hz. İsa'ya giden yol olarak sembolize edilmiştir. Yapı içindeki kaburga tonozlar istikametinde oluşan dikey hareketlilik, "Tanrıya Doğru" bir yönelme olarak kabul edilmiştir.[211]

Plan 2. Ravenna Apollinare İn Nova Kilisesi[212]

Doğu Akdeniz çevresinde Roma kültürünün mirası ile Hıristiyan inancının kaynaşması sonucunda yerli medeniyetlerden de kalıntıları alarak meydana gelen Bizans medeniyetnin gerçek yaratışı merkezi planlı ve kemerli kilisede kendini göstermiştir. Temel plan, çoğunlukla çepeçevre kemer altlarının üzerindeki bir

[210] Turani, *Dünya Sanat Tarihi,*203.
[211] Çakıroğlu, Engin, 85.
[212] https://okuryazarim.com/erken-bizans-dönemi-mimari-planlari/ (Erişim Tarihi 05.04.2018)

kubbeden ve bunların çevresindeki dolaşım alanından oluşmuştur.[213] Bizanslılar daha sonra Sasani yapılarının inşa ilkesini geliştirerek yarım ve yan kubbeler dizisi üzerine dayanan çok geniş bir ana kubbeden oluşan, çok daha karmaşık planlar ortaya koymuşlardır. Bazilikal plan ile merkezi planın birleşmesinden oluşan başka bir kilise tipi de merkezi kubbeli bazilikalardır. Bu iki birbirine zıt mekân kurulumunun birleştirildiği bir örnek olarak Ayasofya Kilise'si kubbeli bazilikal planda yapılmıştır. Zemin kurulumu olarak bakıldığında bazilikal olan yapının örtü sistemi kubbe ile kapatılmıştır.[214]

Ayasofya, İmparator Justinianos'un özel olarak inşa ettirdiği bir yapı olup diğer tüm dini binaları geride bırakması gayesiyle inşa ettirilmiştir.[215] Büyük Kilise adıyla anılan ve bugünkü Ayasofya'nın öncülü olarak düşünülen bazilika biçimli ilk yapı İmparator II. Constantinus (337-361) tarafından yaklaşık olarak bugün Yerebatan Sarnıcı'nın olduğu yerde 360 yılı civarında tamamlanmıştır.[216]

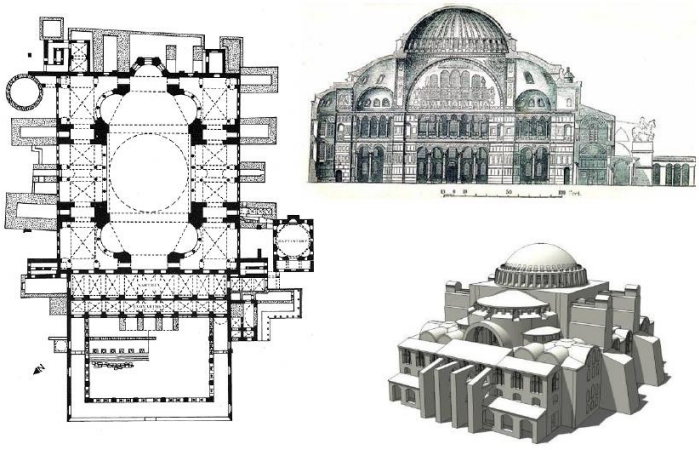
404 yılında Patrik Ioannes Hrisostomos ve İmparatoriçe Eudokia taraftarları arasında çıkan gerginliğin büyümesi sonucunda yıkılan bu yapı yerine, bugünkü Ayasofya'nın bulunduğu yerde, İmparator II. Theodosios'un (408-450) hükümdarlığı döneminde 415 yılında inşası tamamlanan yeni bir kilise inşa edilmiştir. 430 yılından itibaren bu yapıya Tanrı'nın "Kutsal Bilgeliği" anlamına gelen "Aya Sofya" denilmeye başlanmıştır. 532 yılının Ocak ayında İmparator I. Iustinianos'a karşı başgösteren Nika Ayaklanması sırasında bu yapı da yıkılmıştır.[217] Bundan sonra I. Iustinianos, düzenin ve huzurun yeniden tesis edilmesi ve kentin büyük kısmının yeniden inşa edilmesiyle karşı karşıya kalmıştır. Hemen hâkimiyetinin bir anıtı ve zaferinin bir kutlanması olarak Ayasofya'yı yeniden inşa etmeye karar vermiştir.[218] Aynı imparator tarafından Trallesli Anthemios ve Miletoslu Isidoros yapının inşaatı için mimar olarak görevlendirilmiştir. 5

---

[213] Bazin, 154.
[214] Esra Güzel Erdoğan, "Bizans Döneminde Ayasofya/Tarihçesi ve Mimari Özellikleri Hakkında Genel Bilgiler", *İstanbul Journal of Social Science*, C.1, 2012, 4.
[215] Hugh Hunour, John Fleming, *Dünya Sanat Tarihi,* (Çev.: Hakan Abacı), Alfa Basım Yayın Dağıtım, İstanbul 2015, 31.
[216] Eugene Kleinbauer, Antony White, Henry Mathews, *Ayasofya,* (Çev.: Handan Cingi), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2004, 14.
[217] Haluk Çetinkaya, "*Ayasofya*", Coşkun Yılmaz (Ed.), *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi,* C.VIII, Mas Yayınları, İstanbul 2015, 68.
[218] Hasan Fırat Diker, *Belgeler Işığında Ayasofya'nın Geçirdiği Onarımlar*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul 2010, 10; Roth, 349.

yıl süren inşaat sonucunda yapı 27 Aralık 537 tarihinde açılmıştır.[219] Ayasofya etkileyici bir başarı olmuştur. Boşlukta dengelenmiş kütleler, taş donatıyla karıştırılmış tuğla kabuklar ve merkezi kubbe, imparatorluk ve kilisenin birliğinin fiziksel bir temsili olmuştur, çünkü Bizans düşüncesine göre bir kubbeyle taçlandırılmış küp; evrenin, gök kubbeyle örtülmüş yeryüzünün modeli olarak kabul edilmiştir. Klasik mimarlığın durağan ve ussal olarak algılanabilir formları ve mekânlarının aksine burada, her şey, mistik bir ışığın aydınlattığı kesişen ve eğimlenen bütün yüzeyler hareket halindedir.[220]

Ayasofya tam anlamıyla Bizans sanatının bir temsilcisi sayılmaz. Gerek ölçüleri gerek süslemenin büyük bir kısmı gerek uygulanan plan prensipleri bakımından bir Geç Antik Çağ yapısıdır. Bu bakımdan da Bizans sanatının içinde bir gelişmesi olmaksızın tek kalmıştır. Bizans sanatı Ayasofya'nın ölçülerine değil erişen hatta yaklaşan başka bir dini yapı meydana getiremediği gibi onun mimari sistemini geliştirme yoluna da gitmemiştir.[221]

Plan 3. Ayasofya'nın planı[222]

Ayasofya'nın iç süslemesinin ihtişamı, ölçülerinin bir kilise için alışılmamış büyüklükte oluşu ve hepsinin üstünde, orta mekânına hâkim olan kubbenin yükseklik ve genişliği, her çağda seyircilerini şaşırtmış ve hayranlık duymalarına yol açmıştır. Hıristiyan dünyası bu cüretli kubbenin yapımını insanüstü güçlere bağlamış ve bu

[219] Sevcan Yıldız, *Bizans Tarihi, Kültürü, Sanatı ve Anadolu'daki İzleri*, Detay Yayıncılık, Ankara 2009,140; Çetinkaya, 68.
[220] Roth, 350.
[221] Semavi Eyice, *Bizans Mimarisi*, Kültür ve Sanat Hizmetleri Yayınları, İstanbul 1984, 3.
[222] https://www.academia.edu/19756212/bizans_mimarisi// (Erişim Tarihi 02.05.2018)

durum, dinî inanç ile birleşince, Ayasofya Ortaçağ gizeminin eşine erişilmez bir sembolü olmuştur.[223]

Fotoğraf 10. Ayasofya Müzesi[224]

[223] Eyice, *Bizans Mimarisi*,*4.*
[224] http://ayasofyamuzesi.gov.tr/tr/foto-galeri// (Erişim Tarihi 02.05.2018)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLAMİYET'TE KUTSAL İBADET MEKÂNI VE NAMAZ İBADETİ

3.1. İSLAM İNANCINA AİT BAZI ESAS VE KAVRAMLAR

3.1.1. İslam İnancı

İslam kelimesi Kur'an'da çeşitli anlamlarda geçmektedir. Bunların bir kısmı, "Allah'a yönelme ve teslim olma" manasındadır. *"Rabbi ona Müslüman ol demiş, o da Âlemlerin Rabbine boyun eğdim demişti"*[225] ayetinde "esleme" fiili, *"*teslim olmak, boyun eğmek" manasına gelmekte ve "Allah'a içten gelen bağlanışı" ifade etmektedir. Bunun yanında "Tevhid inancına sahip olmak ve Allah'a teslimiyetin gereğini yapmak" anlamında da kullanıldığı olmuştur. Bu anlamı itibariyle Kur'an'da *"Size azap gelip çatmadan önce Rabbinize dönün, ona teslim olun, sonra size yardım edilmez"*[226] ayeti ile teyit edilmektedir.[227]

İslam, son peygamber, Hz. Muhammed'in (s.a.v) vahiy yoluyla Allah'tan alıp insanlara tebliğ ettiği dinin adıdır. Kuran'ı Kerim'in son inen ayetlerinden birinde şöyle buyrulmaktadır. *"Bugün dininizi kemale erdirdim, üzerinizdeki nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslamı kabul ettim."*[228] Bu açıdan "İslam" hak dinin genel adıdır. Nitekim Kur'an'da: *"Allah nezdinde din İslam'dır."*[229] buyrulmuştur.[230] İslamda dini duyarlılığın temelini, *"*insana şah damarından daha yakın" onun gizli, açık bütün yaptıklarından haberdar olan tek bir Allah inancı teşkil etmektedir. Tevhit inancı, İslamın en belirgin karakteristiği olup, bu ilke onun tarih içindeki bütün tezahürlerinde ısrarla vurgulanmıştır. Tevhit, Allah'ı zat, sıfat ve fiillerinde bir ve yegâne tapılmaya layık olarak tanımak demektir.[231]

---

[225] Kur'an/Bakara: 2/131.
[226] Kur'an/Zumer: 39/54.
[227] Tevfik Yücedoğru, "İslam Dini ve İnancı", Mehmet Sait Özervarlı (Ed.), *İslam İnanç Esasları,* Anadolu Üniversitesi Yayınları, (22-40), Eskişehir 2012, 30.
[228] Kur'an/Maide: 5/3.
[229] Kur'an/Âli İmran: 3/19.
[230] Bekir Topaloğlu, Yusuf Şevki Yavuz, İlyas Çelebi, *İslam'da İnanç Esasları*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2009, 6.
[231] Ferhat Koca, *İslam İbadet Esasları*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2017, 35.

İslam dininin temeli Kur'an'ı Kerim ile sünnete dayanmaktadır. İslam teolojisi ve İslam hukuku bu iki temeli esas almaktadır. İslam inancının temel prensipleri Müslümanların temel kitabı olan Kur'an-ı Kerim'de bulunmaktadır. Medeni kanunun, sosyal hayatı düzenleyen siyasi kanunun ve inananların hayatını tanzim eden şahıs hukukunun bütün esasları Kur'an'da mevcuttur.[232]

610 yılının Ramazan ayının 27. gecesinde ilk ayetler vahiy yoluyla indirilmiş ve Hz. Muhammed'in Peygamberliği de o gün başlamıştır.[233] Gelen ayetlere bağlı olarak Hz. Muhammed İslamiyeti anlatmaya başlamıştır. Hz. Muhammed İslamiyeti ilk üç sene gizli bir şekilde tebliğ etmiş, davetini kabul etmeyenlerden bu mevzuyu kimseye açmamalarını istemiştir. Nübüvvetin ilk senesinde Erkam bin Ebi'l Erkam Müslüman olduktan sonra ashab-ı kiram onun evinde gizli gizli toplanmaya başlamıştır. "Daru'l İslam" diye de bilinen "Daru'l-Erkam"ın, Mekke'de Safa Tepesi'nin yanında yer aldığı bilinmektedir. Hz. Muhammed Kureyş müşriklerinden sakınarak, bu evde Müslüman olmak isteyenlere İslamiyeti anlatmış, Kur'an-ı Kerim'i okumuş, öğretmiş ve onlarla birlikte namaz kılmıştır. Birçok insan İslam ile burada tanışmıştır. Hz. Ömer nübüvvetin altıncı yılında Müslüman oluncaya kadar bu ev İslamın tebliğ edilip öğretilmesinde büyük hizmetler ifa etmiştir.[234]

Hz. Muhammed, Mekke döneminde ibadetlerin yerine getiriliş şekillerini uygulamalı olarak ashabına göstermiştir. Mekke döneminde namaz ve ona hazırlık niteliğindeki abdest, gusül ve maddi temizlik yanında miktarı belirlenmeksizin infak emredilmiştir. Medine döneminde ibadetlere ve insan ilişkilerine ait açıklama ve uygulamalar ağırlık kazanmış, sahabe bu dönemde adeta ibadet eğitimi görmüştür. Hicreti takip eden yıllarda oruç, zekât ve hac gibi ibadetlerle onları tamamlayıcı hükümler kesinlik kazanmıştır. Bu esnada kamu düzeni, hukuki ve ticari hayat başta olmak üzere dinin diğer alanlardaki ameli hükümleri tamamlanmıştır.[235]

---

[232] Haydar Bammat, *İslamın Çehresi,* (Çev.: Osman Fehmi Giritli), Sancak Yayınları, İstanbul 1975, 29.
[233] İbrahim Balık, *Ortaçağ Tarihi ve Medeniyeti,* Gazi Kitabevi, Ankara 2005, 11.
[234] Balık, 13; Asım Köksal, "Erkam'ın Evi", *Diyanet Dergisi,* 20, (3), 1984, 3-8.
[235] Ferhat Koca, "İbadet", *TDVİA,* İstanbul 1999, XIX, 241.

3.1.2. İslam Sanatı

İslamın başlı başına bir sanat anlayışı vardır. İslam sanatının en temel özü olan gerçek anlamıyla İslam, vahye ve peygamber bildirmelerine dayanmakla birlikte İslam sanatı akla, düşünmeye ve araştırmaya da büyük önem vermektedir.[236] Yüce Allah'ın dünyayı güzelleştirme emrinin, varlığın bütün yasalarına eksiksiz ve kayıtsız şartsız uyularak gerçekleştirebileceği şeklindeki İslami inanç, sanat icra etmeye dair bütün kurallarında bu asli tasavvurların yansımaları olmasını zaruri kılmıştır. Böylelikle mimarinin İslami yaratılış inancını en saf şekilde gerçekleştiren bir sanat iradesine sıkı sıkıya bağlı kalan ürünler vermesi mümkün olmuştur.[237]

İslamdaki Allah inancı, İslam sanatının şekillenmesinde hiç şüphesiz en önemli etkendir. Çünkü ilahi dinlerin tümünde Allah inancı, maddi hiçbir unsur taşımaz. Bu çerçevede "Allah'ın eli" veya "Allah'ın yüzü" gibi ifadeler hep "Alalh'ın güç ve kudreti" olarak tevil edilmiştir. Bu anlayış içinde gelişen bir sanat anlayışının da somut değil soyut bir sanat anlayışı olmasını normal karşılamak gerekir. Çünkü sonsuz güç ve kudret sahibi Allah'a inanan bir sanatçının yaptığı sanat ürünleri de sonsuzluğu temsil etmelidir. Bu tür bir anlayış sadece soyut bir sanat geleneği ile gerçekleştirilebilir.[238]

İslam sanatçısı, tezyini sanatlarda irrealist (tabiattan ve gerçeklerden uzaklaşmış) olmakla birlikte mimaride realist ve mantıklıdır. Bu her şeyden önce bir eserin mutlaka pratik bir ihtiyaca cevap vermek için yapılması anlayışında kendisini göstermektedir. Her İslam eseri mutlaka dini ve sosyal bir veya birkaç ihtiyacı karşılamak için bina edilmiştir. Bunun içindir ki, İslam ülkelerinde sırf meydanları süslemek için anıt yapılmamıştır.[239]

İslam Sanatı'nın bir dinin değil bir kültürün sanatı olduğunun altını çizmemiz gereklidir. İslam sanatı başından beri hiçbir zaman dinsel bir sanat olmamıştır. Sadece Müslümanların sanatı da olmamıştır. Sanat bağlamında "İslami" terimi, İslam dinine değil, belli tarihi dönemlerdeki İslam kültürüne gönderme yapmaktadır.[240]

---

[236] Özkan Eroğlu, *İslam Sanatı*, Tekhne Yayınları, İstanbul 2006, 13.
[237] Turgut Cansever, *Mimar Sinan*, Albaraka Türk Yayınları, I. Baskı, İstanbul 2005, 59.
[238] Mustafa Yıldırım, "İlk Dönem İslam Sanatının Oluşumu", *Bahar Dergisi*, 4, (10), 2015, 63.
[239] Nusret Çam, *İslamda Sanat Sanatta İslam*, Akçağ Basım Yayın, Ankara 1999, 77.
[240] Mohamed Abbas M. Selim, Mohammad Najjar, Barry Wood, "Müzelerde İslam Sanatı–Bir Medeniyetin Elçileri", Eva Schubert (Ed), *Akdeniz'de İslam Sanatını Keşfedin,* Ege Yayınları, İstanbul 2007, 19.

İslam devletinin kurulması ile birlikte İslami sanat tarzı da gelişmeye başlamış ve sanat tarihinde kendine has bir yer edinmiştir. Bu yeni medeniyet biçiminin canlılığı bilgi ve idare anlamında olduğu gibi sanat alanında da kendini göstermiştir. Müslüman toplumunda hüküm süren iki özellik bu hızlı biçimlenmenin başlıca etkeni olmuştur. Birincisi şekle girme, biçimlenme kabiliyeti ve yayma kuvvetidir. Çeşitli etkileri biçimlendirip şekillendirmek, onları esaslı bir sentezde birbirleriyle birleştirebilmek ve onlara yeni bir ruh verebilme yeteneğidir. Diğeri ise milli dehalarını kaybetmeden farklı milletleri İslamın manevi birliği altında toplamayı başarabilen yayılma kuvvetidir.[241]

3.1.3. Kutsal İbadet Mekânı Kâbe

Beytullah yani Allah'ın evi olarak kabul edilen Kâbe, Arap Yarımadası'nın Hicaz bölgesinde Mekke şehrinde Mescid-i Haram'ın ortasında bulunmaktadır.[242] İslam tarihi kitaplarında, Kâbe'nin yeryüzü yaratılmadan önce var olduğu belirtilmektedir. Hatta yeryüzünün yaratılması Kâbe'den başlayarak gerçekleştirilmiştir.[243] Ezraki Kâbe'nin ilk prototipinin Allah tarafından arşın altında kurulduğunu, sonra Allah'ın emriyle, meleklerin bu mabedin benzerini onun tam hizasında yeryüzünde inşa ettiklerini belirtmektedir.[244] Meleklerden sonra Kâbe Hz. Âdem tarafından inşa edilmiş, Hz. Âdem'den sonra da onun evladı tarafından yenilendiği belirtilmiştir.[245]

Diğer yandan Kur'an'da geçen bazı ayetler, Kâbe'nin ilk kez Hz. İbrahim ve oğlu İsmail tarafından inşa edildiği şeklinde de anlatılmıştır. *"Doğrusu insanlar için kurulan ilk mabet şüphesiz ki Mekke'de bulunan çok mübarek ve âlemlere hidayet olan beyttir."*[246] *"Ey Resulüm o zaman ki, biz Kâbe'nin yerini İbrahim'e beyan etmiştik."*[247]

Mekke, Kur'an-ı Kerim'de, Bekke,[248] Ümmül Kurra[249] ve Beledü'l-Emin[250] şeklinde birkaç farklı şekilde isimlendirilmiştir. Ayette geçen ve "Mekke" diye tercüme edilen "Bekke" kelimesinin asıl manası "kalabalık" demektir; Kabe tavaf edilirken

---

[241] Bammat, 391.
[242] Ahmet Vehbi Ecer, "Tarih Boyunca Mekke'nin Yönetimi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* S.3, 1989, 298.
[243] Yılmaz Can, "Kâbe", *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.7, 1993,80.
[244] Ebu Velid I-Muhammed el-Ezraki, *Kâbe ve Mekke Tarihi*, (Çev.: Y.Vehbi Yavuz), Feyiz Yayınları, İstanbul 1974, 28.
[245] Can, 69. (İbn İshak, Muhammed b. İshak, *Siyer (*Çev.: S.Özel), İstanbul 1988,159'dan naklen)
[246] Kur'an/Al-i İmran: 3/96.
[247] Kur'an/Hacc: 22/26.
[248] Kur'an/Al-i İmran: 3/96.
[249] Kur'an/Şüra: 42/7.
[250] Kur'an/Tin: 95/3.

orada çokça izdiham olduğu için mecazi anlamda Mekke'nin kendisine "kalabalık" denilmiştir.[251]

Tüm İslam âleminin namaz ibadetlerinde kendisine yöneldiği ve İslamın beş temel ibadeti arasında olan haccın gerçekleştirildiği mekân olan Kâbe, İslamda kutsal kabul edilenlerin ilk sıralarında yer almaktadır.[252] "Dört köşeli veya küp şeklinde olmak" anlamındaki "ka'b" kökünden gelen "kabe" kelimesi, "küp" şeklindeki nesne demektir.[253]

Kâbe kelimesi aynı anda hem kare şeklinde olmaya, hem de dairevi olmaya işaret etmektedir. Zira Kâbe'nin planında iki formu vardır; yarı dairevi bir kısma (Hatim) bitişik olan kare kısım. Hamidullah'ın yorumuna göre, plan bütünü, bir kalp şeklini almaktadır. Hamidullah bu yorumunu takiben bir kutsi hadisi hatırlatır. Allah şöyle buyurdu: *"Ben ne göklere sığarım, ne de yere; fakat mümin kulumun kalbi beni içine alır!"*, ve ekler; *"Allah'ın evi için bir kalp şekli sembol olarak ne mükemmel bir formdur!"*[254]

Ku'ran-ı Kerim'de, *"Şüphesiz, âlemlere bereket ve hidayet kaynağı olarak insanlar için kurulan ilk ev (mabed), Mekke'deki (Kâbe) dir."*[255]

"Biz, Beyt'i (Kâbe'yi) insanlara toplanma mahalli ve güvenli bir yer kıldık. Siz de İbrahim'in makamından bir namaz yeri edinin (orada namaz kılın). İbrahim ve İsmail'e: Tavaf edenler, ibadete kapananlar, rükû ve secde edenler için Evim'i temiz tutun, diye emretmiştik."[256] buyrularak, Kâbe'nin Hz. İbrahim tarafından tek Allah'a adanan, ilk mabet olduğu ve bu sebeple bütün Müslümanlar için bir kıble ve yıllık olarak tekrarlanan haccın hedefi olarak seçildiği belirtilmiştir. Ayrıca İslam öncesi dönemlerde bile Kâbe'nin, kişiliği ile her zaman Arap düşüncesinin ön saflarında yer almış olan Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail'in hatırası ile özdeşleşmiş olduğu kaydedilmiştir.[257] Şu halde temeli Hz. İbrahim tarafından atılan[258] Kâbe, yeryüzünde

---

[251] İbrahim Sürücü, *Kur'an' da Geçen Yer Adları,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Van 2006, 12.
[252] Alodalı, 170.
[253] Sadettin Ünal, "Kâbe", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, XXIV,14.
[254] Muhammed Hamidullah, "İslam'da Sembolik Anlatım", (Çev.: Sadık Kılıç), *Diyanet Dergisi*, 25, (1), 1989, 16.
[255] Âl-i İmran: 3/96.
[256] Bakara: 2/125.
[257] Ahmet Güç, "Dinlerde Kıble Anlayışı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11, (2), 2002, 3.

inşa edilen ilk mabet ve dolayısıyla ilk kıble olma özelliğine sahiptir. Ayrıca Hz. İbrahim'den sonra gelen pek çok peygamberin kıblesi olmuştur.[259]

İslamın toplu ibadetinin, biri durağan diğeri devingen iki farklı ama birbirini tamamlayan yönünün Kâbe ile bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır. Birincisi yeryüzündeki her noktanın doğrudan doğruya Mekki merkezle bağlantılı olduğu anlamına gelir, işte bu yüzden Hz. Muhammed, "Allah, benim ümmmetimi bütün yer yüzünü onlara mescit kılmakla şereflendirmiştir." [260] demiştir. Bu eşsiz mabetin merkezi "Kâbe"dir. Dolayısıyla bu evrensel mabette (yeryüzünün herhangi bir yerinde) namaz kılan bir mümin bütün mesafelerin bir anda ortadan kalktığını keşfeder.

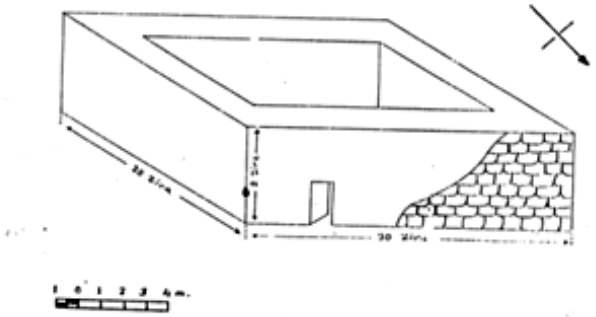
Mahiyeti bakımından dinamik olan ikincisi ise gücü yeten her müminin ömründe en az bir defa yapması farz olan hac sırasında ortaya çıkar. Haccın çok hoş olan bir yönü (elbiselerden tecrit olma) vardır ki bu durum genel olarak bütün İslami duyguya nüfuz eder; keza bunun mümin üzerindeki etkisi de onun İslamının çok çarpıcı ve özlü bir şekilde yinelenmesinin bıraktığı etkidir.[261]

İlk olarak Hz. İbrahim zamanında Kabe'nin inşasına başlanmıştır. Hz. İbrahim Kabe'yi biraz yüksekçe bir mevki üzerine kurmuştur. İnşaatta Mekke'yi çevreleyen dağlardan getirilmiş taşlar kullanılmıştır. İnşa işini Hz.İbrahim yürütmüş, oğlu da O'na taş taşımıştır. Binanın duvarları biraz yükselince , İbrahim inşaata devam edebilmek için ayağının altına iskele görevi görecek bir taş almış ve inşaat böylece tamamlamıştır. Hz. İbrahim'in ayağının altına aldığı bu taşın, daha sonra Makam-ı İbrahim diye anılmış ve kutsanmış olduğu rivayet edilmektedir..[262]

Mekke şehrinde, Mescid-i Haram'ın ortasında bulunan Kâbe, yaklaşık 1,5 m genişliğindeki temeller üzerine inşa edilmiştir. [263] Kapının bulunduğu kuzeydoğuya bakan duvarı ile bunun paraleli 12 m, diğer duvarları ise 10.70 m uzunluğunda ve yüksekliği de 15 m'dir.[264]

---

[258] Kur'an/Bakara, 2/127.
[259] Güç, 3. (Ebu Cafer Muhammed b.Cerir et Taberi, Cami'ul beyan an te'yil-i ayi'l-Kur'an, Mısır 1388/1968, II, 25-26; Ebu'l Fida İsmail b. Kesir, Tefsiru'l-Kur'ani'l Azim, Mısır ts.I , 383' den naklen)
[260] Cemal Uşşak, *1500 Hadisle Peygamber Yolu,* Yeni Asya Yayınları I, İstanbul 1998, 503.
[261] Titus Burckhardt, *İslam Sanatı Dil ve Anlatım,* (Çev.: Turan Koç), Klasik Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2013, 27.
[262] Can, 80.
[263] Ünal,15.
[264] İlhan Özkeçeci, *Doğu Işığı, VII.-XIII. Yüzyıllarda İslam Sanatı,* Sanat Dizisi-II, İstanbul 2006, 65.

Çizim 9. Hz.İbrahim tarafından inşa edilen Kâbe[265]

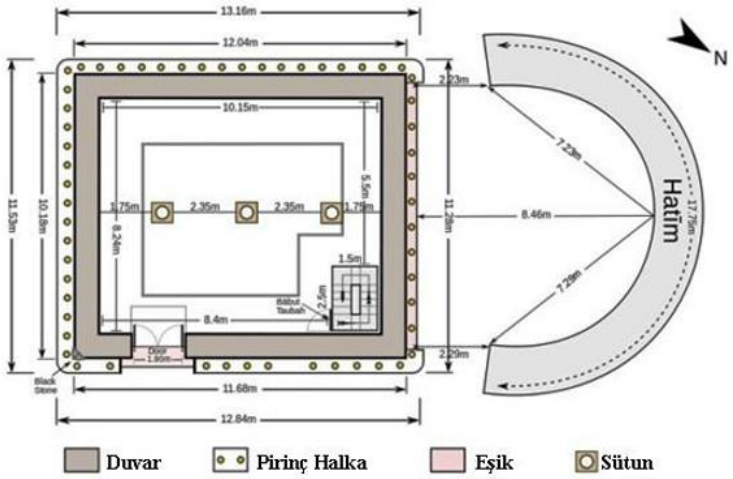
İçi dört köşe bir oda görünümünde ve hiçbir süsleme unsuru içermeyen Kâbe'nin, kuzey köşesinde dama çıkılan merdiven ve önünde "tövbe kapısı" denilen bir kapı yer alır. Taban mermer döşeli, duvarlar 2 m yüksekliğe kadar mermer kaplamalıdır. Tabanın ortasında, batı duvarına doğru Hz. Peygamber'in namaz kıldığı yer bulunmaktadır; burası seccade şeklinde mermerle belirtilmiştir.[266] Kâbe'nin doğu köşesinde cennetten geldiğine inanılan ve tavafın başlangıç noktasını belirten, yerden 1,5 m yükseklikte gümüş bir muhafaza içerisine alınmış olan Hacerü'l Esved taşı bulunmaktadır. Hacerü'l Esved'e 2 m mesafede ve yerden 1,92 m yükseklikte Kâbe'nin kapısı, kuzeybatı duvarının önünde de hatim denilen yarım daire şeklinde, 1,31 m yüksekliğindeki duvarlarla çevrili hicr yer almaktadır.[267]

Kâbe'nin merkezinden dört köşesine çekilecek hatlar yaklaşık olarak dört ana yönü göstermektedir ve her bir köşe özel olarak isimlendirilmiştir. Bunlardan doğu yönünü gösteren köşeye "Rüknülhacerülesved", güneyi gösteren köşeye "Rüknülyemani", batıyı gösteren köşeye "Rüknülgarbi", kuzeyi gösteren köşeye de "Rüknülıraki" denilir. Bazı kaynaklarda kuzey köşesi, birçoğunda ise batı köşesi ayrıca "Rüknüşşami" diye adlandırılmaktadır." [268] Kâbe çok eski dönemlerden bu yana, "mabedin örtülere büründürülmesi" âdetine uyularak bir örtü (kisve) ile örtülmektedir. Burckhardt'a göre bu durum, "çarpıcı bir şekilde, görkemli yapının hem soyut, hem de gizemli yönüne işaret etmektedir."[269]

---

[265] Can, 87.
[266] Ünal, 15.
[267] Süleyman Faruk Göncüoğlu, *Gelenekten Geleceğe Camiler*, Kiptaş Yapım, 2. Baskı, İstanbul 2018, 17.
[268] Ünal, 14-15.
[269] Burckhardt, 24.

Kâbe örtüsü, siyah renkli ibrişimden dokunmuş, iki parça kumaştan oluşmaktadır. Bunlardan biri "hicab" ismi verilen asıl örtü, diğeri "nitak" ismi verilen kuşaktır. Örtü üzerinde ibrişimle ve celi hatla Kelime-i Tevhid yazılıdır. "Kabetullah Kemeri" de denilen "nitak", Kâbe'nin dört tarafını kemer şeklinde dolanmaktadır. Üzerinde çepeçevre halis sırma ile ve celi hatla Kâbe hakkında nazil olan ayet ve son kısmında hükümdar ismi geçmektedir.[270]

Plan 4. Kâbe'nin planı[271]

Fotoğraf 11. Kâbe[272]

[270] Yakup Civelek, "Kâbe Örtüsünün Değiştirilmesi Bağlamında Ortadoğu'da Osmanlı Dönemi Nüfuz Mücadelesi ve Bunun Arap Basınına Yansımaları", *38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi,* Ankara 2007, 848.
[271] Alodalı, 194.

3.1.4. İslamda Namaz İbadeti

Miraç hadisesinin, Hz. Muhammed Medine'ye hicret etmeden üç yıl önce veya hicretten bir yıl önce olduğunu söyleyen âlimler bu konuda farklı görüşler sunmuştur. Recep ayının 27. gecesi İsra ve Miraç olayının gerçekleştiği bilinmektedir.[273] Hz. Muhammed'in geceleyin Mekke'den Mescidi Aksa'ya götürülmesine İsrâ, göklere çıkarılmasına da Miraç denilmektedir.[274] İsra hadisesi Kur'an-ı Kerim'de şu ayetle belirtilmiştir. "*Kulu Muhammed'i geceleyin delillerini göstermek için, Mescid-i Haram'dan çevresinin mübarek kılındığı Mescid-i Aksa'ya götüren Allah, noksan sıfatlardan münezzehtir. Şüphesiz ki O, "Semi"dir, "Basir" dir, çok iyi işitir, çok iyi görür."*[275] İsra ve Miraç'ta Hz. Muhammed zaman ve mekândan münezzeh olan Allah'ın ve ilahi hitabına nail olmuş hiçbir peygamberin ulaşamadığı en yüksek makama erişmiş, Allah katında derecesi yükselmiş, kendisine lisanın anlatamayacağı ve aklın kavrayamayacağı nice ilahi hakikatler gösterilmiştir.[276] Allah'ın Miraç gecesinde Cebrail'in aracılığı olmadan vahyettiği mucizeler şunlardır:[277]

1) Beş vakit namaz Allah'ın lütuf ve merhameti olarak elli vakit iken Hz. Muhammed'in ricası ile beş vakte indirilmiştir. Fakat elli vakit sevabı verileceği müjdelenmiştir.
2) Cennete ilk giren Hz. Muhammed, cennete ilk giren ümmet de onun ümmeti olacaktır.
3) Bakara Suresi'nin son iki ayeti.
4) Şirk hariç bütün günahların affedileceği.
5) Bir kişi iyilik işlerse, buna karşılık on sevap alacağı, iyiliğe niyet edip yapamadığı takdirde bile yine iyilik yapmış sayılacağı, kötülüğe niyet edip ancak yaparsa, bir kötülük yapmış sayılacağıdır.

---

[272] https://tbn57.wordpress.com/2015/04/25/mekke-fotograflari/ (Erişim Tarihi 21. 04. 2018)
[273] Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi/Hz. Muhammed Dönemi I,* Çağ Yayınları, İstanbul 1992, 235.
[274] İbrahim Sarıçam, "Hz. Peygamber Dönemi", Eyüp Baş (Ed), *İslam Tarihi,* (45-227), Grafiker Yayınları, Ankara 2013, 100; İbnü'l Esir, *İslam Tarihi, El Kamil Fi't-Tarih Tercümesi* II, Bahar Yayınları, İstanbul 2008, 37.
[275] Kur'an/İsra: 17/1.
[276] H. Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi/Hz. Muhammed Dönemi I,*236.
[277] Fatmatüzzehra Akmaz, *İslam Tarihi Açısından İsra ve Mirac*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Konya 2011, 33; H. Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi/Hz. Muhammed Dönemi I,* 246.

Fakat yine de bu mübarek ve ilahi gecede vahyedilenin tafsilatını Allah ve Hz. Muhammed bilebilir.

İslam dininde namaz farz ibadetlerin başında gelmektedir. Namaz, Kur'an'ı Kerim'de "salât" olarak geçmektedir.[278] Namaz salât'ın Farsça karşılığıdır. Salât kelimesi Farsça dua etmek olsa da Kuran'ı Kerim'de belirli hareketleri ve öğeleri olan bir dua ibadet şeklinde kullanılmıştır.[279] Namaz, insan-Allah ilişkisidir. İslamın tevhid ilkesinin eyleme dönüşmüş olmazsa olmaz ibadetidir. Bu sebeple namaz imandan sonra gelen ilk farzdır. Yani imandan sonra yapılması gereken ve yalnız Allah'a yapılması istenen bir kulluktur. Namaz temel bir ibadet olarak insanın yaratılış amacıdır. Tüm varlığın Allah'ı tesbih ve secde ettiği Kur'an'da bildirildiği bazı ayetler şöyledir.[280]

"*Görmez misin ki göklerde olanlar ve yerde olanlar güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, hayvanlar ve insanların birçoğu Allah'a secde ediyor; birçoğunun üzerine de azap hak olmuştur. Allah kimi hor ve hakir kılarsa, artık onu değerli kılacak bir kimse yoktur. Şüphesiz Allah dilediğini yapar."*[281]

"*Hâlbuki onlara, şirkten uzak olarak yalnız Allah'a ibadet etmeleri, namazı hakkıyla ifa etmeleri, zekâtı vermeleri emredilmişti. İşte sağlam dosdoğru din budur."*[282]

"*Sana kitaptan vahyedileni oku ve namazı dosdoğru kıl, gerçekten namaz çirkin utanmazlıklar (fahşa) dan ve kötülüklerden alıkoyar. Allah'ı zikretmek ise muhakkak en büyük ibadettir. Allah yaptıklarınızı bilir."*[283]

"Şüphesiz benim namazım, ibadetlerim dirimim ve ölümüm âlemlerin Rabbi olan Allah'ındır."[284]

Bir hadis-i şeriflerinde Hz. Muhammed: *"Namaz dinin direğidir."* buyurmuşlardır. Müslümanların namaz kılmak için belirli bir yere ihtiyaçları yoktur. Temiz olan her yerde namaz kılabilirler. Müslüman için zaten yeryüzü mescit gibidir. Mekke devrinde cemaatle namazlar, genellikle Hane-i Saadet'in (Hz. Muhammed'in

[278] Kur'an/Nisa: 4/43, Kur'an/İsra: 17/110.
[279] Nurullah Abalı, *Şükrün ve Sevginin İfadesi Namaz*, Nesil Yayınları, İstanbul 2012, 39.
[280] Hüseyin Aykan, *Namaz Bilgisi/Namaz Bilinci*, Çıra Yayınları, İstanbul 2010, 21.
[281] Kur'an/Hacc: 22/18.
[282] Kur'an/Beyyine: 98/25.
[283] Kur'an/Ankebut: 29/45.
[284] Kur'an/ Enam: 6/162.

evi) *"suffa"* denilen kısmında kılınmış ve her türlü toplantılar, vaaz ve nasihatler orada verilmiştir.[285]

3.1.5. İslam Dininde İbadet Mekânı Olarak Mescit ve Cami Kavramları

Mescit, İslam tarihinde Hz. Muhammed'in ve Müslümanların ilk ve en önemli ibadet mekânı olmuştur. Mescit kelimesi Arapça'da *"secde edilen yer"* anlamına gelmektedir.[286] *"Baş eğmek, alnını tevazu ile yere koymak"* manasındaki *"sucud"* kökünden türemiştir.[287] Bir mekân ismi olan ve *"secde edilen yer"* anlamına gelen Mescit terim olarak, İslamda ibadet yeri, mescit, cami demektir.[288] İslamın temel ibadetlerinden biri olan namazın diğer rükünlerinin bulunmasına rağmen *"ibadetgah"* karşılığında *"sucud"*dan türeyen *"mescit"* kelimesinin kullanılması namazın hedeflediği kulluk, tazim ve hürmeti, "sucud" kelimesinin en iyi şekilde ifade etmiş olmasındandır.[289] Hz. Muhammed bir hadisinde, "*Kulun Allah'a en yakın olduğu an secde anıdır",* demiştir.[290] Kur'an'da mescit kelimesi, Mescid-i Haram, Mescid-i Aksa ve Ashab-ı Kehf için inşa edilen bir türbe mescidi belirtmek için kullanılmıştır.[291] "*Allah bazı insanları bazısı ile def etmeseydi, içlerinde Allah'ın adı çok anılan manastırlar, kiliseler, havralar, mescitler yıkılıp giderdi.*"[292] ayetindeki mescitler umumi manada kullanılmıştır.

Aslında çok genel bir anlamı olan mescit İran, Hindistan, Arabistan gibi bölgelerde cami manasında kullanılmaktadır. Türkçe'de ise sadece vakit namazlarının kılındığı küçük ibadet yerlerini ve mahalle camilerini ifade etmektedir. Anadolu dışındaki çok büyük yapılar olan Medine'de Mescid-i Nebevi, Kudüs'te Mescid-i Aksa, İsfahan'da Mescid-i Cuma gibi pek çok eserde mescit, ulu cami anlamını da taşımaktadır.[293]

---

[285] İlhan Özkeçeci, *Tarihi Kayseri Mescid ve Camileri*, Kocasinan Belediyesi, Kayseri 1997, 9.
[286] Amineddin Salimi, *İslam Ülkelerinde Çağdaş Cami Mimarisi Sorunsalı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yakındoğu Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, Lefkoşa 2013, 18.
[287] Göncüoğlu, 24.
[288] Johs Pedersen, "Mescid", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1960, XVIII, 2.
[289] Ahmed Güner, "Asr-ı Saadet'te Mescidler/Camiler ve Fonksiyonları", Vecdi Akyüz (Ed), *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam,* (153-226), Ensar Yayınları, İstanbul 2007, 187.
[290] Uşşak, 692.
[291] Güner,157.
[292]Kur'an/ Hacc: 22/40.
[293] Semavi Eyice, "Cami", *TDVİA,* İstanbul 1997, VII, 56.

Anadolu'da mescitlerde minber bulunmamaktadır, bu sebeple buralarda hutbe okunmaz ve Cuma namazı kılınmaz. Mescitler namaz kılmak için kullanılan küçük mekânlardır.[294]

Cami kelimesi ise Arapça *"cem"* kökünden türemiş olup *"toplayan bir araya getiren"* demektir. İslamın ilk dönemlerinde cemaatle birlikte eda edilmesi farz olan Cuma namazlarının kılındığı büyük mescitler için "*el-mescitü'l cami"* tabiri kullanılmıştır. Cemaati toplayan mescit anlamına gelen bu tamlama kısaltılarak "cami" şekline dönüştürülmüştür.[295] Bu terim Hz. Muhammed zamanında kullanılmayıp daha sonra ortaya çıkmıştır.

Daha sonra, içinde cuma namazı kılınan ve hatibin hutbe okuması için minber bulunan mescitler cami, minberi bulunmayan yani cuma ve bayram namazları kılınmayan küçük mabetler ise sadece mescit olarak anılır olmuştur.[296] Mabet olarak cami adından da anlaşıldığı gibi toplayıcıdır ve Müslümanlar arasında bu birlik ve bütünlüğü sağlayıcı mekândır.[297] İsimleri farklı olsa da cami ve mescitler, içinde Allah'ın adı anılan, namaz kılınan ve Allah'a ibadet edilen mekânlardır.[298]

Müslümanların namaz kılabildikleri bir diğer ibadet yeri ise namazgâhlardır. Namazgâhlara İslamiyetin ilk yıllarında musalla denilmiştir. Musalla ve namazgâhın kelime anlamı "namaz kılınan geniş ve üstü açık yerdir." Namazgâhlar daha çok seyahatlerde yolcuların dinlenme ve ibadet ihtiyaçlarını karşılamak için yapılmıştır. Savaş sırasında ordu komutanı ve ordunun ileri gelenlerinin de burada namaz kıldıkları bilinmektedir.[299] Namazgâhlar şehirlerde, kasabalarda menzil (kervan) yollarında ve mesire yerlerinde inşa edilmiştir. Namazgâhlarda kıbleyi gösteren bir mihrap taşı veya mihraplı bir duvar, abdest alınabilmesi için bir kuyu veya çeşme, düzgün ve temiz bir zemin ile yazın gölge yapabilecek ağaçlar bulunmaktadır.[300]

---

[294] Salimi, 18.
[295] Cahit Baltacı, "İslam Medeniyetinde Cami", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* S.3, 1985, 225; Göncüoğlu, 24.
[296] Ahmet Önkal, Nebi Bozkurt, " Cami", *TDVİA,* İstanbul 1993,VII, 24.
[297] Alodalı, 105.
[298] Sadi Küçük, "Saadet Asrında Cami", İsmail Derin, (Haz.), *Cami Yazıları*, (11-20), DİB Yayınları, Ankara 2012, 15.
[299] Deniz Demirarslan, "Açık Havada İbadet ve Mekân İlişkisi-Gelibolu Namazgâhı", *TİDSAD,* C.10, 2017,42.
[300] Hüdavendigar Akmaydalı, "Mihraplı ve Minberli Namazgâhlarımız", *Vakıflar Dergisi*, C.23, 1994, 123.

Kur'an-ı Kerim ve Hz. Muhammed'in hadislerinde cami ve mescit kelimeleri söz konusu anlamlarda kullanılmıştır:[301]

"Allah'ın mescitlerini, yalnızca Allah'a ve ahiret gününe iman eden, namazı dosdoğru kılan zekâtı veren ve Allah'tan başkasından korkmayanlar imar edebilirler. İşte hidayete erenlerden oldukları umulanlardan olanlar bunlardır."[302]

Bu ayet-i kerime genel anlamıyla mescidi inşa etmelerine izin verilen insanları, yani müminleri tarif etmektedir. Müslümanların tutumları İslamda Kur'an-ı Kerim, hadis ve sünnetten kastedilen akaidle ve dini hükümlerle tarif edilmiş durumdadır.[303]

"Şüphesiz mescitler, (yalnızca) Allah'a aittir. Öyleyse, Allah ile başka hiçbir şeye (ve kimseye) kulluk etmeyin (dua etmeyin, tapmayın)."[304]

"Sen bunun (böyle bir mescidin) içinde hiçbir zaman durma. Daha ilk gününden takva temeli üzerine kurulan mescit, senin bunda (namaza ve diğer işlere) durmana daha uygundur. Onda arınmayı içten arzulayan adamlar vardır. Allah arınanları sever." [305] ayetleri de yine Kur'an'da geçen mescit ile ilgili ayetlerdir.

Hz. Peygamber de dünyada cami yapan veya yapımına yardımcı olanlara Yüce Allah'ın şu mükâfatını müjdelemiştir:

"Kim dünyada Allah için bir mescit inşa ederse, Allah da cennette ona bir köşk ihsan eder."[306]

Tevhid inancı soyut-somut her anlamla ilgilenmektedir. Somut gözlem ve fiillere davet ederken, bakışlarımızı esasen yöneltmek istediği, "somut olanın" arkasındaki "manevi" özdür. Bu özsel nitelik itibariyle, Kur'an bir "göndermeler" ve "imani atıflar" bütünü gibi karşılanmaktadır. Şu sebeple ki, her dini unsur, sadece "kendisi için" değil, yerine ikame edildiği ve aynı zamanda inancın özüyle ilgili olan Rablık, İlahlık, Ubudiyet silsilesi içinde, "başka bir olgu için"de dinidir; hatta daima göz önünde tutulması gereken husus da budur.[307]

---

[301] Ahmet Akın, "Tarihi Süreç İçinde Cami Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15, (29), 2016, 178.
[302] Kur'an/Tevbe: 9/18.
[303] Turgut Cansever, *İslam'da Şehir ve Mimari*, İz Yayıncılık, İstanbul 1997, 8.
[304] Kur'an/Cin: 72/18.
[305] Kur'an/Tevbe: 9/108.
[306] Muhammed b. İsmail Buhârî, Salât, 65,
[307] Sadık Kılıç, *İslam'da Sembolik Dil,* İnsan Yayınları, İstanbul 1995, 49.

İslam mimarisi, maddi biyo-sosyal, psikolojik ve ruhi, akli varlık düzeylerinin problemleriyle ilgili spesifik tutumlar ve uygun değerlendirme sistemlerine sahiptir. İslam tarihi boyunca, İslam âleminin değişik bölgelerinde çeşitli nesiller çevrelerini temel İslami ilkelere göre biçimlendirmeye çalışmış ve çok sayıda mimari eser meydana getirmiştir.[308]

Cami, İslam şehrinde her mahalle biriminin çekirdek noktası ve merkezi olmuştur. Bulunduğu çevrede her şeyin başı ve yine her yolun sonu olacak şekilde bir merkeziliği olan camiler Müslümanlar için herkesi ve her şeyi birleştiren tek olan Allah'ın kutsal yeridir. Başka bir yoruma göre de camilerin tabanı; yeryüzünü, dünyayı, caminin kendisi İlahi olanın fiziki yansımasını, minare ve kubbesi ise; "Göksel Kudreti" simgelemektedir.[309]

İnsanlık tarihi boyunca, sadece cami değil bütün mabetlerin genellikle yerleşim merkezlerinin çekirdeklerinde yer aldıkları görülmektedir. Bu durumun sebebini anlamak kolaydır. Zira her yerleşim biriminin çekirdeği, o yerde oturanlar için en kısa zamanda ulaşılması mümkün, geometrik bakımdan da en adil ve en münasip toplanma yeridir. Aynı dine veya dini anlayışa sahip insanlara ait olarak ibadet ve tapınma yeri olarak mabet tabiatıyla herkesin kolayca ulaşabileceği bir konumda bulunmak zorundadır. Bu yüzden mabedin ve dolayısıyla caminin, yerleşim merkezinin çekirdek kısmında bulunmasını, son derece tabii ve mantıkî bir sonuç olarak görmek gerekir.[310]

Tarihsel süreçte Müslümanlar, yeni fethettikleri yerlerde eski mabetleri ya kısmen veya tamamen camiye çevirmiş ya da yeni cami ve mescit inşa etmişlerdir. Çünkü mabetler ibadetlerin yapılmasına ev sahipliği ettikleri gibi bir beldenin İslam yurdu olduğunun nişanesini temsilen sembolik anlamda ifade etmiştir. Nitekim İslam geleneğinde camiler, mabet olmanın kutsiyeti içerisinde, eğitim-öğretim, kültürel faaliyet ve daha birçok alanda fonksiyonel olmuştur.[311]

İslam mimarisinin ilk dönemlerinde mescit ve camiler sade bir yapıya sahipken, sonraları hem fonksiyon, hem de biçim ve tezyinat açısından büyük değişimlere

---

[308] Cansever, *İslam'da Şehir ve Mimari*, 8.
[309] Başak Arpacıoğlu, "Cami Sembolizmi Üzerine Bir Deneme" *Yeni Yüksektepe Dergisi*, S.5, 2006, 38.
[310] Yılmaz Can, *İslam Şehirlerinin H.I-III.(M.VII-IX) Yüzyılda Fiziki Yapısı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Medeniyet ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalı, Ankara1991, 66.
[311] Talip Ayar, "İslam", Baki Adam (Ed.), *Dinler Tarihi,* (197-240), Grafiker Yayınları, Ankara 2015, 200.

uğramış ve bu yeni imajıyla camiler "algı düzeyine sembolik bir referans" oluşturmuştur. İlk büyük camiler Emeviler döneminde yapılırken Selçuklu ve Osmanlı medeniyetlerinde, cami mimarisi külliyeye dönüşerek kültür kompleksi hüviyetiyle birer sosyal mekanizma haline gelmiştir. Bu yapılar, İslam medeniyetinin toplum tipi ve kültür biçiminin oluşumu için araç niteliğinde sembolik gücü olan yapılardır.[312]

3.1.6. Caminin Bölümleri ve Elemanları

Kubbe: Yuvarlak, kare, sekiz ya da altı köşeli oylumların üzerine gelen yarım küre biçiminde içi boş yapı örtüsü. Kubbe ya tamamen kapalıdır ya da üstünde ışık gelmesi için daire biçiminde bir açık yer (fener) bırakılır. Kubbe genellikle silindir biçimli bir duvar üzerine oturtulur. Buna kasnak tambur veya bilezik denir.[313] İşlevsel olarak, kubbe, mekânda akustiği düzenler, anlamsal olarak makro kozmosu simgeler, estetik olarak iç mekânı bütünleşme hissiyle donatır, dairesel hareketi vurgular. Kubbe, merkezinde Tanrı'nın olduğu göksel ilahiyi simgeleyen eşsiz bir merkezi oluşturur. Kubbe evrenin tanrı ile insanın buluştuğu, konuştuğu kutsal mekânın sembolüdür.[314] Büyük açıklıklı iç mekân gereksinimini en iyi karşılayan yapı elemanı olarak kubbe, çok farklı ölçeklerde ve evrensel olarak kullanılmıştır. Akdeniz çevresinde doğan bu strüktür, İslamiyetten daha önce ilk Hıristiyan yapıları ile Sasani, Ermeni, Bizans ve Roma mimarisinde kullanılan önemli bir yapı elemanı olmuştur. Osmanlı camilerinde merkezi plan tipi ile kubbe uygulaması doruk noktasına ulaşmıştır.[315]

Mihrap: Kelime kökenine baktığımızda, mihr; güneş sevgi, dostluk, ümitle bakılan, ümit bağlanan yer anlamındadır. Yönelme unsuru olarak kutsal mekânı bütünler ve ibadet halindeki cemaati birbirine bağlayan bu niş aracılığıyla, manevi olarak da birlik halinde bir yönelme gerçekleşir. İbadet edenlerin "yüzünü döndüğü" yeri sembolize etmektedir. Mihrap cennet eşiğidir. Bağlılığın ve itaatin sembolü olan

[312] Alodalı, 106.
[313] Adan Turanî, *Sanat Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, 14. Basım, İstanbul 2011, 79.
[314] Arpacıoğlu, 5.
[315] Ömer İskender Tuluk, "Osmanlı Camilerinde Mekân Kurgusu Açısından Kare Tabanlı Baldeken Varyasyonları (15-17 yy)", *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi,* C.21, 2006, 276.

secde onun önünde yapılır.[316] Mihrap, tümüyle dinsel bir açıklama içinde ele alınabilecek simgesel bir İslam formu olarak kabul edilebilir.[317]

Minber: Arapça'da yüksek manasına gelen "nebr" kelimesinden türeyen minber kavramı İslam mimarisinde camilerde hatibin vaaz verdiği ve hutbe okuduğu merdivenli yüksekçe bir kürsüyü ifade etmektedir. Hz. Peygamber zamanından beri camide yer alan bir öğedir. Minber aynı zamanda Hz. Peygamber'in bir nevi hükümdarlık kürsüsü anlamını taşımaktadır.[318] Önceleri bir hurma kütüğüne yaslanarak konuşan Hz. Muhammed için hicretin 7 veya 8. yılında ılgın ağacından iki basamak ve bir oturma yerinden (mak'ad) ibaret bir minber yapılmıştır. Yaklaşık 1 m yüksekliğindeki bu minberin oturma yerinin ön taraf köşelerinde muhtemelen uçları topuzlu iki dikme bulunan minber sade bir işçilikle yapılmıştır.[319]

Minare: Kavram, "ışık veya ateş çıkan/görünen yer" anlamındaki Arapça "menare"den gelmektedir.[320] Minare, namaza çağrı mahiyetindeki ezanın etraflıca duyulabilmesi için yüksekçe bir yerden okumak amacıyla ortaya çıkmıştır. Minarelerin özel bir mimarisi ve bu mimarinin de bir anlamı vardır; minareler bulunduğu yerin İslam ülkesi olduğunu veya o yerde caminin ve Müslümanların var olduğunu göstermektedir. İslamiyetin ilk yıllarında, minareler bir ihtiyacı karşılamak için ortaya çıkmış olsa da, İslamiyetin yayılıp güçlenmesi ile birlikte bir zafer kulesi ve özellikle yeni fethedilen bölgelerde İslamın varlığına işaret eden semboller olarak yapılmışlardır. Herhangi bir coğrafyada doğrudan İslamın varlığını sembolize edip belirleyen en belirgin mimarlık biçimidir.[321]

Hz. Muhammed, Müslümanları namaza çağırmak ve namaz vakitlerini duyurmak için ezanın okunmasına karar vermiştir. Ezanın sesini daha uzaklara ulaştırabilmesi ve çok sayıda Müslümanın duymasını temin ederek mescitte toplanmalarını sağlayabilmesi için gür sesli olduğu bilinen Bilal'i Habeşi'yi ezan okuması için görevlendirmiştir.[322]

---

316 Arpacıoğlu, 7.
317 Oleg Grabar*, İslam Sanatının Oluşumu,* (Çev.: Nuran Yavuz), Hürrriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, 93.
318 Göncüoğlu, 40.
319 Nebi Bozkurt, "Minber", *TDVİA*, İstanbul 2005, XXX,101.
320 Göncüoğlu, 29.
321 Oleg Grabar, "İslam Mimarlığı'nda Simgeler ve İşaretler II", (Çev.: Zehra Güraymanı*), Mimarlık Dergisi,* S.196, 1983, 41.
322 Eyüp Nefes, *Minare'nin Cami Mimarisine Katılımı ve İlk Minare Örnekleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ondokuz Mayıs Üniversitesi İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Samsun 1996, 31.

Bilal'i Habeşi'nin ezan okumak için Mescid'i Nebevi'nin kıble tarafında üzerine iple tırmanarak çıktığı "üstüvane" (silindir) olarak adlandırılan özel bir yer olduğu bilinmektedir. Minarenin ilk şekli olarak düşünülebilecek bu yerin dışında mescidin çevresindeki bazı yüksek yerler kullanılmıştır. Camiye ilk minareyi ekleyen kişi Emevi Halifesi I. Muaviye'nin Mısır valisi Mesleme b. Muhalled'dir. Mesleme, Mısır Fatihi Amr b. As'ın Fustat'ta yaptırmaya başladığı, fakat bitiremediği Amr b. As Mecidi'ni tamamlatırken binanın köşelerine birer minare koydurtmuştur.[323]

İslamiyetin yayıldığı coğrafyalarda mevcut eski kültürlere ait kule ve benzeri yapı usul ve geleneklerinin minarenin ortaya çıkışında unsurların esin kaynağı olduğu düşünülmektedir. Suriye kule geleneği olan zigguratlar, dünyanın yedi harikasından biri olan MÖ 285-274 yılları arasında Mısır Kralı Ptolemy Philadelphus tarafından Pharos adasında yaptırılan İskenderiye Feneri ve Kuzey Çin'de hüküm süren Çinlileşmemiş yerli halk tarafından kurulan şehir veya kalelerin dört köşesine yapılan kuleler, bunlara örnek olarak gösterilebilir.[324]

Mahfil: Camilerde müezzin ya da padişahlara ayrılmış ve yüksekçe olarak inşa edilmiş localar olarak bilinmektedir. Bunlara müezzin ya da hünkâr mahfili denir. Hünkâr mahfili yüksek ayaklar üzerine inşa edilmiştir.[325]

Maksure: Mihrabın yanı başında hükümdarlar için yapılan bölüme denmektedir. Bir bakıma İslamın ruhuna pek uygun olmayan bu uygulama hükümdarın statü göstergesinden çok güvenliğini sağlamak maksadıyla ortaya çıkmıştır. İkinci Halife Hz. Ömer'in camide öldürülmesi üzerine yerine geçen üçüncü halife Hz. Osman'ın Mescid-i Nebevi'de maksure olarak geçen, yerden yüksekçe bir mahalde namaz kılmaya başlaması bu uygulamanın başlangıcı olmuştur. Maksurenin sadece padişahlar için yapılmış ve yüksekçe bir yerde bulunanlarına hünkâr mahfili de denir.[326]

Sütun: Çoğunlukla çember kesitli, ince, uzun tek parça, ya da parçalı; kaide, gövde, başlık kısımları olan taşıyıcı mimarlık öğesidir. Sütun taş, ağaç, madenden yapılır ve biçimlerine, yapılışlarına, durumlarına göre burma, yivli, deste, gömme, ikiz

[323] Filiz Gündüz, "Minare", *TDVİA,* İstanbul 2005, XXX, 98.
[324] Nefes, 26.
[325] Turanî, *Sanat Terimleri Sözlüğü*, 89.
[326] Göncüoğlu, 35.

gibi ek isimler alır.[327] İslamın kubbeli binalarının çoğunda sekizgen eleman, kubbe ile kübik temel arasına bir geçiş unsuru olarak yerleştirilir ki bu ona başka bir manevi anlam katar. Bu sekizgen unsur ilahi arşı taşıyan sekiz meleği temsil etmektedir.[328]

Avlu: Avlu, en sade şekliyle, insanın hareketlerini, aktivitelerini mümkün kılan bir boşluk, doğal yaşamın yapay sahnesi, bir başka deyişle kimlik kazandırılmış doğal yaşam alanıdır, kimlikli doğadır. İnsanın hareket alanına mukabil olarak dikey örtüler, insan vücudunun uzantısı olarak özel alan sınırlarını oluşturur.[329]

3.2. ULU CAMİ KAVRAMI

Ulu cami ilk mescitlerin suffa şekline dayanarak sonraları gölgelik manasına gelen ve zulla denilen çok direkli veya sütunlu mabetlerin inşasına yol açmış ve bu suretle büyük cemaatlerin aynı binada ibadet imkânı temin edilmiştir ki bu en eski cami tipidir.[330]

İslam dünyasında özellikle cami ve şehir mimarisinin şekillenmesinde etkili olan unsur "Cuma namazı" olmuştur. Çünkü özellikle Hz. Peygamber ve sonraki halifeler devrinde, Cuma namazı şehrin en büyük camisinde kılınmıştır.[331] Bu mescidi, şehrin diğer mescitlerinden ayırmak için gerektiğinde "el-mescid'ül cami" ifadesi kullanılmıştır. Zamanla şehir nüfusunun artması sonucu bir şehirde birden çok Cuma mescidi inşa edilmiş, ancak genellikle şehir merkezini belirleyen Cuma mescidi diğerlerinden daha büyük ve daha görkemli yapılmıştır. Bununla birlikte nadiren de olsa bazen şehir merkezinin değişmesi, sonradan kurulmuş bir Cuma mescidini merkeze oturtmuş ve onu ana Cuma mescidi konumuna taşımıştır.[332]

Bu anlayış Dört Halife devrinden sonra iktidarı ele geçiren Emevi devleti ile başlayan ve sonraki dönemlerde kurulan tüm İslam devletlerinde de varlığını sürdürmesi sonucu, hem şehirlerin mimarisine ve hem de camilerin mimarisine yön

---

[327] Turanî, *Sanat Tarihi Terimleri Sözlüğü*, 138.
[328] Alodalı, 113.
[329] Onur Şimşek, "Büyük Selçuklu Mimarisinde Avlu Kimliği", *FSMÜ İlmi Araştırmalar Dergisi*, S.5, 2015, 459.
[330] Tahsin Öz, *İstanbul Camileri,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1962, 1.
[331] Osman Mutluel, "İslam Sanatının Oluşumundaki Etkenler", *AİBÜ Eğitim Fakültesi Dergisi,* S.11, 2011, 26.
[332] Yılmaz Can, Recep Gün, *Ana Hatlarıyla Türk İslam Sanatları ve Estetiği*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2006, 72.

veren ana etkenlerden biri olmuştur.[333] Şehir merkezinde bulunan bu büyük ana mescitler hakkında, zaman ve coğrafyalara göre değişen, "el-mescidü'l cami" kelimesi kullanılmıştır. Bir şehirde birden çok cuma mescidinin kurulduğu dönemlerde ise şehir yöneticisinin cuma namazı için tercih ettiği genellikle şehir merkezinde bulunan ve diğerlerine göre daha görkemli ve daha büyük boyutlu olan cuma mescitlerine de, cami'ül kebir, büyük cami, orta cami ve merkez cami gibi isimler verilmiştir.[334] Bu, "bir şehirde ancak tek bir camide Cuma namazı kılınabilir" anlayışının sonucu olarak ortaya çıkmıştır.[335]

Bu camilerin önemli özelliklerinden biri de merkezi otoritenin gözetimi altında bulunmaları ve masraflarının merkezce karşılanmasıdır. Yerel yönetimin siyasal bağımsızlık kazandığı dönemlerde bile, bu kural değişmemiştir. Çünkü siyasal eğilimler ve anlaşmazlıklar ne olursa olsun, mescidü'l cami yerel bir yöneticinin değil, Peygamberin halefine bağlılık andının içilmiş olduğu yerdir.[336]

Cuma namazının şehirde tek bir camide kılınması hicri 3. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir. Cuma namazını şehirde tek bir camide kılmayı terk etmenin, Abbasi halifelerinin suikasta maruz kalma ve Bağdat'ın, Dicle'nin iki yakasında çok büyümesi gibi nedenlere dayandığı zikredilir. Halifeler saray müştemilatı içinde bulunan camide namaz kılmaya başlamalarına rağmen, ahali şehirde tek bir camide Cuma namazını kılmaya devam etmiştir. Bazı rivayetlere göre bir merkezde sadece bir mescitte Cuma namazı kılınması geleneği H 3./M 9. asra kadar sürmüştür. Zamanla hızla büyüyüp nüfusun çoğalması ile birlikte tek bir camide Cuma namazı kılmak için birçok zorlukla karşılaşılmıştır. Abbasiler'in başkenti Bağdat'ta bir nehrin iki yakasına yayılmış kent insanlarını bir camide toplamak oldukça zor olmuştur. Bu durumu değerlendiren bazı İslam hukukçuları Bağdat gibi büyük şehirlerde ikinci ve üçüncü cuma mescitlerinin kurulmasını uygun görmüşlerdir. Daha sonra bu uygulamanın sınırları genişlemiş bir şehirde birden çok mescitte ve hatta köylerde dahi cuma namazı kılınmıştır.[337] 7. yüzyılın sonuna doğru, yani İslamın ortaya çıkışından sadece iki ya da üç kuşak sonra Cuma camisinin (mescit'ül-cuma) temel işlevleri ve biçimsel tipolojisi yerli yerine

[333] Mutluel, 26.
[334] Can, Gün, 72.
[335] Mutluel, 26.
[336] Grabar, 87.
[337] Yılmaz Can, "İlk İslam Şehirlerinin İki Önemli Unsuru: Cuma Mescidi ve Darü'l- İmara İkilisi Üzerine Bir Değerlendirme", *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 18, (8), 1996, 123.

oturmuştur. Her kentte bütün mümin cemaatinin kullanımına açık olan bu yapı için öncelikle mekâna ihtiyaç duyulmuştur. İlk camiler çok ayaklı cami plan tipinde yapılmıştır; sınırları belirsiz bir mekân boyunca çok sayıda tekil ve görece küçük mesnet (çoğunlukla sütunlar) uzanmıştır.

Birçok varyasyonu olan bu tip, Arap ülkelerinde ve ayrıca ideolojik ya da başka nedenlerle İslamın başlangıç dönemini hatırlatma amacının güdüldüğü Güneydoğu Asya gibi başka yerlerde günümüze kadar en yaygın cami tipi olarak kalmıştır.[338]

[338] Oleg Grabar, "Cami", Markus Hattstein, Peter Delius (Ed), *İslam Sanatı ve Mimarisi,* (44-53), (Çev.: Nurettin Elhüseyni), Literatür Yayıncılık İtalya 2007, 44.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İSLAM SANATINDA ULU CAMİ GELENEĞİ

4.1. HZ. MUHAMMED DÖNEMİ'NDE MEKKE VE MEDİNE'DE KURULAN İLK İSLAM MESCİTLERİ (610-632)

İslam Peygamberi Hz. Muhammed 571 yılında Mekke'de dünyaya gelmiştir. Çevresinde doğruluğu, dürüstlüğü ile ünlenen Hz. Muhammed'e 610 yılında peygamberlik görevi verilmiştir.[339] Hz. Muhammed kendisine vahyedilen bu yeni dini önce gizli daha sonra açık olarak insanlara anlatmaya başlamıştır. Ancak Mekke'nin ileri gelenleri putlara tapmayı yasaklayan, dini ve toplumsal geleneği sarsıcı mahiyetteki bu yeni mesajı kendi çıkarlarına aykırı bulmuşlar ve çeşitli şiddet, işkence ve ekonomik baskılarla Hz. Muhammed'i ve Müslümanları 622 yılında Medine'ye göç etmek zorunda bırakmışlardır.[340]

Hz. Muhammed, Mekke'de İslamiyeti tebliğe başladıktan sonra Mekkeli müşriklerin yoğun tepkisiyle karşılaştığı için ibadetlerini zor şartlar altında yapmıştır. Bu yüzden ilk inananlar genellikle şehir dışındaki vadilerde veya gizli yerlerde bir araya gelerek ibadet etmiştir. Güçlü bir kabile desteğine sahip olunmasına rağmen Hz. Muhammed'in dahi buralarda ibadet ettiği düşünüldüğünde, kurumsal anlamda bir mescidin ortaya çıkmasının ne kadar zor olduğu görülmektedir. Bununla birlikte bazı sahabelerin evlerinde, avlularında ibadet edildiği bilinmektedir. Fakat bu evleri mescit olarak kabul edilmemektedir. Eğer mescit olarak kabul edilecek olursa ilk mescit olarak Hz. Muhammed'in evini kabul etmek gerekecektir.[341] İslam tarihi kaynaklarında bu evleri mescit olarak kabul eden İslam tarihçileri de bulunmaktadır.

Hicretten önce Mekke'de İslam tarihinin Mescid-i Haram'dan sonraki, ilk mescidi olarak Ammar b. Yasir tarafından, evinin yanında inşa edilen mescit kabul edilmektedir. Ammar b. Yasir Müslüman olduktan sonra Mekkeli Müşriklerin baskılarına ve işkencelerine maruz kalmış, ibadetlerini gerçekleştirememiştir. Ammar b. Yasir ibadetlerini gerçekleştirebilmek ve işkencelerden kurtulmak için evinin yanında bir

[339] Can, Gün, 75.
[340] Özkeçeci, *Doğu Işığı*, 33.
[341] Şaban Öz, "Mescid/Cami", Eyüp Baş (Ed.), *İslam Kurumları Tarihi*, (255-271), Grafiker Yayınları, Ankara 2013, 260.

mescit inşa etmiştir. Mekke'de yapılan ikinci mescidin ise Hz. Ebubekir tarafından evinin avlusunda inşa edilen mescit olduğu kabul edilmektedir. Hz. Ebubekir'in de tıpkı Ammar b. Yasir gibi Mekke Müşriklerinin baskılarından kurtulmak için bu mescidi inşa etmiş olduğu tarihi kaynaklarda belirtilmektedir.[342] Bu mescidin şekli ve boyutları hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Belazuri, Hz. Ebubekir'in mescidinde namaz kılarken sokaktaki herkes tarafından görüldüğünü ifade etmektedir.[343] Hz. Ebubekir'in kendine ait bu mescitte yanık ve güzel sesi ile Kur'an-ı Kerim'i okuması bazı insanların İslamiyete ilgi duymasını sağlamış, bu da müşriklerin tepkisini çekmiştir. Müşriklerin, İslama karşı tepkisi arttıkça Müslüman olanların sayıları da artmıştır.[344]

Mekkeliler ile ilişkiler iyice gergin bir hal alınca ilk Müslümanlardan ve Kureyş'in Mahzum soyuna mensup Erkam b. Ebi'l-Erkam, Safa tepesindeki evini, Hz. Muhammed'in ikametine tahsis etmiştir. Hz. Muhammed bu evde ashabına namazlarını kıldırmış, insanları burada dine davet etmiş, İslamın esas ve prensiplerini burada öğretmiştir. Müslümanların topluca ibadet ettikleri bu ev-mescit, bir toplantı merkezi ve kaynaklarda belirtilen adıyla "Daru'l İslam" olarak bilinmektedir. Bu evde İslamı en son kabul eden kişi Hz. Ömer olmuştur. Hz. Ömer İslamı kabul ettikten sonra Müslümanlar bu evden ayrılmış ve beraberce herkesin gözü önünde, Kâbe'yi tavaf edip orada açıkça namaz kılma imkânını bulmuştur.[345]

4.1.1. Kuba Mescidi

Mekke'deki müşriklerin baskılarından kurtulmak için miladi 622 yılında hicretten önce Medine'de de mescitler yapıldığı rivayet edilmektedir. Akabe Biatlarıyla birlikte Medine Müslümanlarının sayısı artmış, bu ihtiyacı karşılayacak mescitler inşa edilmiştir.[346] Medineli ilk Müslümanlardan olan Ebu Umame Es'ad b. Zarure'nin hicretten önce kendi kabilesi içerisinde Es'ad b. Zarure Mescidi'ni inşa ettiği ve bu mescitte Müslümanlara Cuma ve vakit namazlarını kıldırdığı bilinmektedir. Bu

[342]Muhammed Hamidullah, *İslam Müesseseleri Tarihi,* (Çev.: İhsan Süreyya Sırma), Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Yayınları, Erzurum 1975, 30; Güner, 164.
[343] Belazuri, Ahmed b. Yahya, *Ensabu'l Eşraf* , (Çev.: Muhammed Hamidullah), Mısır 1959,112-113.
[344] Mustafa Ağırman, "Hz. Muhammed'in Mescidde Yaptığı Sohbetler", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 27, 2007,102.
[345] Güner, 167; Hamidullah, 27; Ağırman, 100.
[346] Hamidullah, 33; Göncüoğlu, 47.

mescidin etrafının duvarlarla çevrili olduğu, tavanının bulunmadığı ve kıblesinin de Beytu'l Makdis'e doğru olduğu kaynaklarda belirtilmektedir.[347] Belazuri'nin belirttiği bir rivayete göre muhtemelen hicretten sonra, Mescid-i Nebevi inşa edilinceye kadar Hz. Muhammed, Müslümanlarla birlikte bu mescitte namaz kılmış ve mescit daha sonra Mescid-i Nebevi'nin sınırlarına dâhil edilmiştir.[348]

Müslümanların en eski, daha doğrusu ilk camisi "Kuba Mescidi"dir. Kuba Mescidi'nin ne zaman ve kim tarafından inşa edildiği hususunda kaynaklarda farklı rivayetler belirtilmiştir. Bazı İslam tarihi yazarlarına göre, Hz. Muhammed Mekke'den Medine'ye göç ederken, Medine'ye 5 km uzaklıkta, Kuba köyünde konaklamış ve Naccaroğullarından birinin evinde birkaç gün misafir olmuştur. Bu esnada onlar için Kuba Mescidini inşa etmiştir. Mescidin kıble tarafındaki birinci temel taşının da Hz. Muhammed tarafından konulduğu rivayet edilmektedir.[349]

Belazuri ise *Ensab* ve *Futuh* adlı eserinde bunun aksini kaydetmiştir. Buraya önceden göç etmiş olanlarla, Ensar tarafından bu köyün adını taşıyan ve kıblesi Beytu'l Makdis'e bakan bir mescit inşa ettiklerini belirtmiştir.[350] Fakat Belazuri'nin bu kaydına rağmen ilk rivayeti destekleyen ve Kuba mescidinin inşası sırasında Hz. Muhammed'in iş başında olduğunu gösteren rivayetler de bulunmaktadır. Abdurrahman es-Suheyli (581/1185)'nin İbn Hayseme'den rivayet ettiğine göre, *"Hz. Muhammed Kuba Mescidi'nin kıblesini tespit etmiş ve ilk taşı koymuştur. Sonra Hz. Ebubekir bir taş alıp koymuş, arkasından da Hz. Ömer bir taş alarak Ebubekir'in taşının yanına koymuştur. Daha sonra da diğer insanlar inşaatı sürdürmüşlerdir."* Rivayetlerin birçoğunda Kuba Mescidi'nin inşasında öncü olan ve hatta kıblesini tespit ederek temelini atan kişinin Hz. Muhammed olduğu kabul edilmektedir.[351]

Kur'an-ı Kerim'de Kuba Mescidi'nden övgü ile bahsedilmekte ve şöyle buyrulmaktadır: [352]

---

[347] Nureddin Ali b. Ahmed el-Mısri Semhudi (911/1505), *Vefau'l Vefa*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut 1374/1955, I, 325.
[348] Güner,170.
[349] Zeki Başar, *Tarih Boyunca Çeşitli Hizmetleriyle Camilerimiz*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1977, 54.
[350] Belazuri, Ahmed b. Yahya, *Fütuhü'l Büldan I,* (Çev.: Zakir Kadiri Ugan), Maarif Yayınları, İstanbul 1955, 7.
[351] Güner, 172. (es-Suheyli, Abdurrahman, *er- Ravdul-Unf fi Şerhi's Sireti'n Nebeviyye li'bni Hişam,* thk. Abdurrahman el Vekil, Kahire, 1389/1969, IV, 254'den naklen)
[352] Ayette Kuba'nın adı geçmemekte ancak Kuba'ya gönderme yapılmaktadır.

"... İlk günden temeli takva/ihlâs üzere kurulan mescit, içinde namaz kılmana elbette daha layıktır. Orada temizlenmeyi seven adamlar vardır. Allah da tertemiz olanları sever."[353] Kur'an'da zikredilen bu ayetin Kuba Mescidi olduğunu belirten rivayetler olduğu gibi bu mescidin, Mescid-i Nebevi olduğunu ifade eden rivayetler de bulunmaktadır. Suheyli ise bu ayet hakkında şöyle demektedir: *"Aslında bu iki rivayet arasında bir çelişki yoktur. Her iki mescitte takva üzerine kurulmuştur. Şu kadar var ki ayette kastedilen Kuba Mescidi'dir; çünkü ayetin devamındaki "Orada arınmak isteyenler vardır" ifadesi Kubalılar hakkında nazil olmuştur. Bu ayet nazil olunca, Hz. Muhammed Kuba ahalisine, "Allah'ın sizi övdüğü temizlik nedir?" diye sormuş, onlar "Biz isticmar ettikten sonra su ile istinca ederiz" şeklinde cevap vermişlerdir. Ayrıca ayette yer alan "Ta ilk günde" ifadesi bu mescidin Kuba Mescid-i olmasını gerektirir. Zira Kuba Mescidi'nin inşası Hz. Peygamber'in Medine'ye girdiği ilk günde gerçekleşmiştir."*[354]

Kuba Mescidi Müslümanların hür ve güvenli bir ortamda yaptıkları umuma açık ilk mescit olması bakımından büyük önem taşımaktadır.[355]

Kuba Mescidnin ilk kuruluşundaki ölçüleri hakkında elde bilgi bulunmamaktadır. İbn Şebbe'nin verdiği ölçüler, Hz. Osman ile Velid b. Abdulmelik zamanında gerçekleştirilen tevsi ve imar çalışmalarından sonraya aittir.[356] Mescit kare şeklinde ve ebatları 66x66 zira (yaklaşık 32x32 m) ölçülerinde inşa edilmiştir. Mescidin yapımında en büyük gayreti Ammar b. Yasir göstermiştir. Bu bakımdan kendisi için "İslamda ilk mescit bina edendir" denilmiştir.[357] Ayette Kuba'nın adı geçmemekte ancak Kuba'ya gönderme yapılmaktadır.

Bu dönemde mescidin kıble tarafı her birinde yedişerden toplam yirmi bir sütunun taşıdığı bir tavanla kaplanmıştır. Arka tarafta aynı şekilde yedişer sütunlu iki sıra, yanlarda ikişer sütunlu birer revak yapılmıştır. Böylece mescitte sütun sayısı 39'a çıkarılmıştır. Bunların ortasında 56x26 zira (yaklaşık 24x12,5 m) ebadında üstü açık bir

---

[353] Kur'an/Tevbe: 9/108.
[354] Güner, 173.(es-Suheyli Abdurrahman (581/1185), *er-Ravdu'l-Unf fi Şerhi's-Sireti'n Nebeviyye li'bni Hişam,* thk, Abdurrahman el-Vekil, 1-7, Kahire, 1389/1969'dan naklen)
[355] Semhudi, I, 250; Hamidullah, 35.
[356] Hüseyin Algül , "Mescid-i Kuba", *TDVİA*, Ankara 2004, XXIX, 280.
[357] Bünyamin Çalık, "Camilerde ve Mescidlerde Dinen Caiz Olan ve Olmayan Davranışlar" *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C.3, 2015, 114.

orta sahanlığa yer verilmiştir. Üç kapısı olan mescidin duvarları 19 zira (yaklaşık 9 m) yüksekliğinde yapılmıştır. Mescidin o dönemde "savma" denilen muhtemelen oradaki bir yapının üzerine kurulan 50 zira (yaklaşık 24 m) yüksekliğindeki minaresi 9x9 zira bir karış (yaklaşık 4.30x4.50 m) ölçülerinde bir zemine kurulmuştur. Bu minarenin Emevi dönemi mimarisinin genel üslubunu yansıttığı düşünülmektedir.[358]

Fotoğraf 12. Kuba Mescidi[359]

Kuba Mescidi, Hz. Osman ve Ömer b. Abdulaziz'in Medine Valiliği sırasında onarım görmüştür. Mescidin duvarları yontma taş ve kireç kullanılarak yenilenmiştir. Kurşun kaplı demir çubuklarla birbirine perçinlenmiş taşlardan oluşan sütunlar yapılmıştır. Üzeri değerli taş kerestesinden oluşan bir tavanla kaplanmıştır. Mescid-i Nebevi'nin imarı için getirilen Bizanslı ustalar tarafından, duvarların kireçle ve mozaikle kaplandığı düşünülmektedir.[360]

Kuba Mescidi daha sonraki dönemlerde birçok kez yenilenmiştir. Şerif Ebu Yala Ahmed b. Hasan tarafından Kuba Mescidi onarılmıştır. Zengi Veziri Cemaleddin el-

[358] Nebi Bozkurt, "Kuba Mescidi", *Şamil İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1991, III, 397; Semhudi, I,178.
[359] https://tr.redsearch.org/images/5132641#images-23/ (Erişim Tarihi 21.04.2018)
[360] İbrahim Rıfat Paşa, *Miratü'l Haremeyn, Bir Generalin Hac Notları (Muhtasar)*, (Çev.: Lütfullah Yavuz), Yitik Hazine Yayınları, İzmir 2000, 309; Çalık, 114.

İsfahani tarafından imar edilmiştir. Memluk Sultanı Muhammed b. Kalavun yeniden inşa ettirmiştir. el-Melikül Eşref Barsbay tarafından yenilenmiştir. Sultan Kayıtbay, mescitte birtakım ıslah çalışmaları yaptırmıştır. 950/1543 Kanuni Sultan Süleyman tavan ve minaresini yeniletmiş, Mebrekü'n Naka üzerine dört direkli bir kubbe, mescidin dışına bir sebil ve abdest alma yerleri yaptırmıştır. Su ihtiyacını karşılamak için de derin kuyular kazdırtmıştır. 1829'da II. Mahmud, Kuba Mescidi'ndeki en önemli onarımı çalışmasını gerçekleştirmiştir. 1985'te Kuba Mescidi, Kral Fehd tarafından yenilenmek üzere tamamen yıkılmadan önce batı duvarındaki taç kapısının üzerinde, mescitle ilgili ayet (Tevbe 9/108), Osmanlı tuğraları ve II. Mahmut'un onarım kitabesinin bulunduğu bilinmektedir. Sultan II. Mahmut'un onarımı sırasında duvarlar yenilenmiş, düz ahşap tavan, sütunların taşıdığı kemerlere oturan ve yarım küre kubbelerden oluşan bir tavanla değiştirilmiştir. Planda arka kısımda kalan çift sıra revaklar tek sıraya düşürülerek, İstanbul'daki selâtin camilerin revaklarına benzetilmeye çalışılmıştır. Sultan Abdülmecid de mescitte onarım çalışmaları yaptırmıştır. Osmanlı dönemi ile ilgili son bilgileri veren Rıfat Paşa, mescidin dış duvarlarının 40x40 m, tavan yüksekliğinin ise 6 m olduğunu belirtmiştir. 1968'de Suud Kralı Faysal arka taraftaki revaklara bir sıra daha eklemiş ve revak sayısı ikiye çıkarılmıştır. Bu revak sırasının eklenmesiyle birlikte kuzeybatı köşesinde yer alan minare, batı duvarı içerisinde kalmıştır. 1985'te Kuba Mescidi, Kral Fehd tarafından yenilenmek üzere tamamen yıkılıp kısa bir sürede yeni bir planla tekrar inşa edilmiştir. Mescidin kurulduğu alan beş kat genişletilmiş on binden fazla insanın aynı anda ibadet edebileceği şekilde büyütülmüştür.[361]

Kuba Mescidi'nin yapılan bu onarımlar sonucunda harim bölümü 12 m çapındaki altı büyük kubbe ile kapatılmıştır. Mihrap önü kubbesi daha yüksek tutulmuştur. Bu kubbeler ortada araları boş bırakılmış dörder kümeden oluşan on altı ve yanlarda da tek tek sıralanmış olan on altı taşıyıcının oluşturduğu toplam otuz iki paye ve kıble duvarını birbirine bağlayan çifte kemerler üzerine oturtulmuştur. Harimin doğusunda ve batısında kalan bölümler dört küçük kubbe ile kapatılmıştır.[362]

Harim ve avlu arasında duvar bulunmamaktadır. Mihrap önü kubbesine uygun olarak ortadaki daha geniş ve yüksek olmak üzere üç kemerli açıklık ile harime

[361] Nebi Bozkurt, "Kuba Mescidi" *TDVİA*, Ankara 2004, C.XXIX, 280.
[362] Bozkurt, "Kuba Mescidi", 281.

geçilmektedir. Avlunun kuzeyinde bir taç kapı olmak üzere doğu ve batı cephesinde de birer giriş kapısı bulunmaktadır. Avlu kuzeyde dört, doğuda ve batıda birer sıra revakla çevrilmiştir. Cuma namazlarında güneşten korunmak için avlunun ortasına elyaftan, açılıp kapanabilen dev bir çadır yapılmıştır. Mescidin dört köşesine kare kaideli, üçgenlerle sekizgene dönüştürülmüş, silindirik gövdeli ve iki şerefeli minareler yerleştirilmiştir. Bu onarımda kullanılan mermer malzeme Türkiye'den götürülmüştür.

Mescid'in 1200 m'si kufi, 200 m'si de celi sülüs olan yaklaşık 1400 m'yi bulan kuşak yazılarını Hattat Hasan Çelebi yazmış, kalemişi süslemelerini ise Mustafa Çelebi yapmıştır. Mescit sosyal tesislerden oluşan müştemilatıyla günümüzde yaklaşık 13,5 dönümlük bir arazi üzerine kurulmuştur.[363]

İslam tarihi kaynaklarında Hz. Muhammed'in pazartesi, salı, çarşamba, perşembe günlerini Kuba'da geçirdikten sonra Cuma günü Medine'ye hareket ettiği belirtilmektedir. Kuba ile Medine arasındaki Beni Salimler'in arazisine gelince Cuma vakti girmiştir. Bunun üzerine Hz. Muhammed'in Ranuna adlı bir vadide, Beni Salimler'in Mescidi'nde yanındaki yüz Müslüman ile birlikte Cuma namazını kıldığı belirtilmektedir. Fakat mescidin Hz. Muhammed'in o vadiye gitmeden önce mi yoksa Cuma namazını kıldırdıktan sonra mı inşa edildiği hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır.[364]

Belâzüri'nin naklettiğine göre Mescid-i Nebevi ile Kuba Mescidi dışında Medine'de dokuz mescit daha inşa edilmiştir. Bunlar; Mescid-i Benî Amr b. Mebzul, Mescid-i Sâide, Mescid-i Ubeyd, Mescid-i Seleme, Mescid-i Râbih, Mescid-i Züreyk, Mescid-i Gıfâr, Mescid-i Eslem, Mescid-i Cüheyne. Bunlardan bir kısmının yeri ve kıblesi bizzat Hz. Peygamber tarafından tespit edilmiştir. Buralarda vakit namazları kılınmakla beraber Cuma namazı sadece Mescid-i Nebevi'de kılınmıştır.[365]

Medine'de bulunan diğer bir mescit ise İki Kıbleli Mescit'tir (Mescidü'l Kıbleteyn). Adını kıblenin değişmesinden alan bu mescit, Hazrec'den Beni Selime'ye ait mescittir. Hz. Muhammed Medine'ye hicretinden bir buçuk yıl kadar Kudüs'e doğru namaz kılmıştır. Hicretin ikinci yılı Şaban ayında Hz. Muhammed sahabeleri ile Beni Selime Mescidi'nde öğlenin ilk iki rekâtını kılınca kıblenin değişmesi ile ilgili ayet

[363] N. Bozkurt, 281.
[364] Güner, 174.
[365] Çalık, 118.

inmiştir. Bunu üzerine Hz. Muhammed yönünü Kâbe'ye çevirmiştir. Böylece Hz. Muhammed iki ayrı kıbleye dönmüş olarak namaz kıldığı için bu mescit "İki Kıbleli Mescit" adını almıştır. Kıblenin yönünün belirlendiği sırada Hz. Muhammed'in Mescid-i Nebevi'de olduğunu ifade eden rivayetler de bulunmaktadır.[366]

Hz. Muhammed döneminde müşriklerin, Müslümanlar arasında fitne çıkarmak, bozgunculuk yapmak ve Hz. Muhammed'e suikast yapmak amacıyla Kuba Mescidi'nin karşısına Mescid-i Dırar (Zararlı Mescit)'i inşa ettikleri bilinmektedir. Bu mescit kaynaklarda Mescid-i Nifak ve Mescid-i Şikak olarak da anılmıştır. Kur'an'ı Kerim'de Mescid-i Dırar'ın inşa ediliş gayesine yer verilmekte ve şöyle demektedir:[367]

"Şunlar ki mü'minlere karşı zarara kalkışmak, kâfirlik etmek, müminler arasına tefrika düşürmek ve bundan önce Allah ve Resulüne harbe kalkmış olan kimseyi beklemek üzere bir mescit ittihaz ettiler."[368]

Hz. Muhammed Medine'ye hicret ettiği zaman orada kendisine muhalif bir grup oluşmuştur. Hıristiyan olan bu grup, o sırada Suriye'de bulunan ve Hıristiyanlığa olan bağlılığı ile tanınan Ebu Amir er- Rahib'in teşvikiyle Mescid-i Dırar'ı inşa etmiştir. İslam toplumunun yegâne kurumu olan mescit üzerinden nifak faaliyetlerini sürdürmeyi planlamıştır. İnşa ettikleri mescide meşruiyet kazandırmak için de Hz. Muhammed'e bu mescitte namaz kıldırtmak istemişlerdir. Hz. Muhammed bu esnada Tebük seferine hazırlandığı için onların bu teklifini geri çevirmiştir.

Tebük Seferi dönüşünde gerçek niyetlerini açığa çıkaran ayetler nazil olunca Hz. Muhammed bu mescidin yakılıp yıkılmasını, içinde bulunanların dağıtılmasını ve mekânın da çöplüğe çevrilmesini emretmiştir. Hz. Muhammed böylece Müslümanlar arasında oluşturulmaya çalışılan nifak çalışmasını büyümeden yok etmiştir. Aslında bu uygulama ile Hz. Muhammed İslam tarihinde kurumsallaşmanın nasıl ve ne yönde olacağının örneğini vermiştir.[369]

---

[366] İbrahim Sarıçam, " Hz. Peygamber Dönemi", Eyüp Baş (Ed), *İslam Tarihi,* 2. Baskı,(45-227), Grafiker Yayınları, Ankara 2013,100.
[367] Hanefi Palabıyık, *Siyer'in 200'ü*, Otto Yayınları, Ankara 2017,183; Semhudi, III, 874.
[368] Kur'an/Tevbe: 9/107.
[369] Abdurrahman Demirci, "Toplumsal Barışa Katkısı Yönüyle Asr-ı Saadette Mescid (Mescid-i Kuba ve Mescid-i Dırar Kıyaslaması)", (Taha Nas), *Toplumsal Barışa Katkısı Açısından Cami ve Din Görevlileri, V. Ulusal Din Görevlileri Sempozyumu 9-11 Mayıs, 2014, Mardin*: *Bildiri* (261-276) , Yunus Emre Camii Külliyesi ve Kültür DerneğiYayınları, İstanbul 2015, 265.

4.1.2. Mescid-i Nebevi

Kur'an-ı Kerim'de kendisine atıfta bulunulan üç kutsal mabedden birisi olan Medine Camii, halen Mescid-i Nebevi adıyla bilinen şimdiki mabedin Kubbe-i Hadra (Yeşil Kubbe) denilen yerin batı ve kuzeyinde bulunmaktadır.

Hz. Muhammed Kuba'dan Medine'ye doğru giderken yol üzerinde kurulan mahallelere uğradıkça, bu mahallelerin ileri gelenleri Hz. Muhammed'i kendi topraklarında kalıp yerleşmesi için davet etmiştir. Ancak Hz. Muhammed devesinin serbest bırakılmasını istemiştir ve mescidin yapılacağı yerin tespitini kastederek onun görevli olduğunu söylemiştir. Deve Mâlik b. Neccâr'ların evlerinin önünde Ebu Eyyub'un avlusu denen bir düzlükte çökmüştür. Enes'ten gelen bir rivayette Hz. Muhammed burada namaz kılmış, namazdan sonra da burada mescit yapılmasını emretmiştir. Mescidin kurulduğu alan Muaz b. Afra'nın himayesinde bulunan Sehl ve Süheyl adlarındaki öksüzlerden 10 dinara satın alınmış, parasını Hz. Ebubekir ödemiş ve böylece 622 yılında Mescid-i Nebevi yapımına başlanmıştır.[370]

Hz. Muhammed'in emri ile bahçedeki hurma ve ğarkad ağaçları kesilmiştir. Müşriklerin kabirleri başka yerlere nakledilmiştir. Çukur yerlerde toplanan sular çekilmiştir. Tümsekler düzeltilmiş zemin tamamen inşaata elverişli bir hale getirilmiştir.[371] Çok sade bir yapı olan bu mescitte yapı malzemesi olarak kerpiç ve hurma ağaçlarının gövdesi, dalları ve yaprakları kullanılmıştır. Mescidin bütün yapı malzemesi Medine'den temin edilmiş dışarıdan malzeme getirilmemiştir.

Mescid inşaatında kullanılan temel malzeme, ana maddesi toprak ve su olan kerpiçtir. Toprak şimdiki Cennetü'l-Baki kabristanının yanındaki araziden temin edilmiştir. Su da Ebu Eyyub kuyusundan taşınmıştır. Suyun taşınmasında, toprağın hazırlanmasında ve çamurun yapılmasında Ensar ve Muhacirler azim ve iştiyakla çalışmıştır. Mescidin arsasından kesilen ağaçlar inşaatın kereste ihtiyacını karşılamıştır. Hurma ağaçlarının gövdeleri sütun olarak, dalları ve yaprakları ise mescidin çatısını kapatmak için kullanılmıştır. Mescidin içinde gölgelik yapmak için çatıya serilen semer otu (cil), yabani ağaçların yaprakları ve izhir otu Medine'nin etrafındaki kırlardan

---

[370] Sabri Hizmetli, *İslam Tarihi (Başlangıçtan İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar)*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1991,144; Hamidullah, 35; Çalık, 118; Güner;176.

[371] Mustafa Ağırman, *Hz. Muhammed (s.a.v) Devrinde Mescid ve Fonksiyonları,* Ravza Yayınları, İstanbul 1997, 43.

toplanmıştır.[372] Bütün hazırlıklar tamamlandıktan sonra, sıra temellerin atılmasına gelmiştir. Temeller atılmadan önce mescidin kıble yönüne doğru oturtulmasında tayin ve tespit işini yapan bizzat Hz. Muhammed olmuştur. Hz. Muhammed mescidin kıble yönünü Kudüs'teki Mescid-i Aksa'ya doğru yapmıştır.[373] Kuba'da yapılan mescitte olduğu gibi Mescid-i Nebevi'nin de temeli törenle atılmıştır. Planını bizzat kendisinin çizdiği mescidin inşası için Hz. Muhammed kerpiç taşımış ve mescidin inşaatında işçi gibi çalışarak yine kendisine inananlara örnek olmuştur.[374]

Mescit, namaz ibadetinin gerçekleştirilmesi için yapılan bir mekân olmakla beraber, bazı ihtiyaçların karşılanması için de mescide farklı bölümler eklenmiştir. Mescit inşa edilirken bu durum göz önünde bulundurulmuş, üç bölüm halinde yapılmıştır. Namaz kılınması için geniş bir boşluk, suffa yahut zulla (üstü kapalı yer gölgelik) denilen eğitim ihtiyaçlarının karşılandığı yer ve Hz. Muhammed'in eşlerine tahsis edilmiş odalardan oluşmaktadır.[375]

Fotoğraf 13. Mescid-i Nebevi Hz. Muhammed Dönemi temsili resmi[376]

İlk bina, taş temel üzerine tek sıra kerpiçten, bir adam boyu kadar yükseklikteki çevre duvarı ile kuşatılarak üstü açık biçimde 60x70 ziralık bir alana kurulmuştur. Taş temeller üzerine kerpiçler konulurken önce birbiri üzerine sonra da enlemesine ve boylamasına konularak duvarlar örülmüştür. Kerpiçler, Baki'ül-Habcebe'de kesilerek hazırlanmıştır. Duvarların yüksekliği 5 veya 7 zira olarak yapılmıştır. Mescidin kapalı

[372] Ağırman, 44.
[373] Ağırman, 46.
[374] Göncüoğlu, 50.
[375] Ağırman, 83.
[376] (https://okuryazarım.com/mescid-i-nebevi/ (Erişim Tarihi 20.04.2018)

kısmı sekiz sütunlu olarak yapılmıştır. Mescidin ilk yapısı ve sonraki ilavelerle ilgili olarak kaynaklarda zikredilen ayrı ölçüler, esas alınan ziranın (arşın) ve metrik karşılığının farklılığından kaynaklanmış olmalıdır.[377]

Mescidin kıblesi bizzat Hz. Muhammed tarafından Kudüs'e yönelik olarak yapılmış ve üç kapı açıklığı bırakılmıştır. Birinci kapı güneyde bugünkü kıble duvarında yapılmış olan "Babü's-Selam", ikinci kapı doğu duvarında bulunan "Babü-Cibril" üçüncü kapı ise batı yönünde bulunan ve Hz. Muhammed'in kullandığı "Babü Atike" veya "Rahmet" kapısıdır. Hz. Muhammed ve kadınlar mescide giriş ve çıkışlarında sağ taraftaki kapıyı, cemaat ise diğer iki kapıyı kullanmıştır.[378] Kıble hicretten on altı veya on yedi ay sonra Kudüs'ten Mekke'deki Kâbe'ye doğru çevrilince güneyde bulunan yani kıble tarafına gelen kapı kapatılarak kuzey duvarında yeni bir kapı açılmıştır. [379]

Hz. Muhammed buraya bir mescit inşa etmekle birlikte kendi evini de buraya inşa etmiştir. Binanın tümünde namaz kılınacak bir yer ve Hz. Muhammed'in hanımları için de odalar inşa edilmiştir. Ayrıca Hz. Muhammed mescidin İslami bir merkez olmasını da istemiştir. Bunun için mescide "suffa" denilen bir bölüm ilave etmiştir.[380] Mescid-i Nebevi'nin bitişiğinde bulunan bu bölüm, üzeri hurma dallarıyla örtülü fakir, kimsesiz ve barınacak yeri olmayan Müslümanlar için yapılmış gölgelik olarak bilinmektedir. Burada kalanlara ilim tahsili ile meşgul oldukları için Suffe ehli veya Suffe ashabı olarak adlandırılmıştır. Suffe ashabı kimsesiz muhacirler, bekârlar, Arap kabilelerinden Müslüman olup Medine'ye göç edenler ile ilim tahsil etmek isteyen sahabelerden oluşmaktadır.[381]

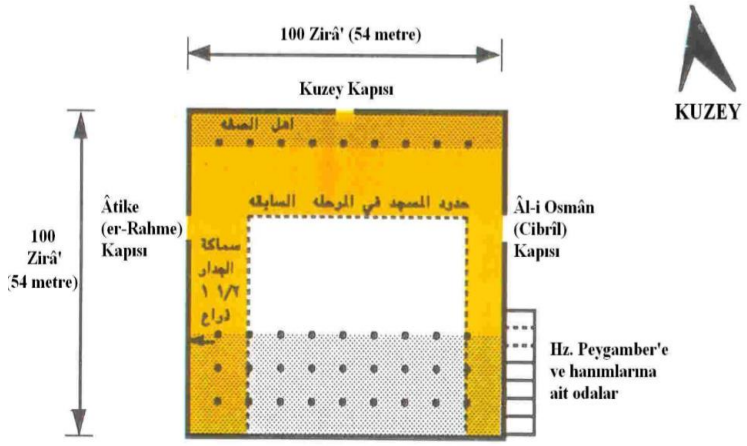
Mescidin doğu duvarının güney kısmına Hz. Muhammed'in hanımları Hz. Aişe ve Hz. Sevde için iki adet oda yapılmıştır. Hz. Aişe'nin odasının kapısı mescide giden yola doğru yapılmıştır. Hz. Sevde için yapılan odanın kapısı da mescidin üçüncü kapısı olan Al-i Osman kapısına doğru yapılmıştır. Hz. Muhammed daha sonra başka zevceler

[377] Semhudi, I, 336; Güner,177.
[378] İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, DİB Yayınları, Ankara 2011, 137; Ağırman, 55.
[379] İbrahim Rıfat Paşa, 384.
[380] Hamidullah, 40.
[381] Sarıçam,123.

alınca sayıları dokuza çıkan bu odalar Hz. Aişe'nin odası ile kıble arasında yani mescidin doğusuna düşen bir alana yaptırılmıştır.[382]

Hz. Muhammed zamanında mescitte minberin var olmadığı bilinmektedir. Hz. Muhammed Cuma hutbelerini, vaaz ve irşatlarını bir hurma kütüğüne dayanarak vermiştir. Cemaatin sayısının artması ve uzun süre ayakta durarak hitap etmesi Hz. Muhammed'i yorunca kendisi için daha sonra buraya dört basamaklı bir minber yapılmıştır.[383]

Basit ve sade ancak son derece fonksiyonel olan Mescid-i Nebevi Müslümanların sayısının artmasıyla ihtiyaca cevap verememesiyle hicretin 7. yılında (628) Hayber dönüşü yeni ilavelerle genişletilmiştir. Hz. Osman, Hz. Muhammed'in teşvikiyle Mescid-i Nebevi'ye bitişik bazı yerleri buraya dâhil etmek amacıyla satın almıştır.[384] Hz. Muhammed zamanında mescit doğu, batı ve kuzey tarafından genişletilmiştir.

Plan 5. Hz. Muhammed hayatta iken Mescid-i Nebevi'ye yaptırdığı ilave[385]

Hz. Ebubekir'in halifeliği döneminde ciddi bir değişiklik yapılmamıştır. Hz. Muhammed'in kabrini ziyarete gelen Müslümanların hepsini kapsayacak kadar geniş ve büyük olmadığını gören Hz. Ömer, yapılışından 17 yıl sonra hicretin 17. (638) yılında o

[382] Asım Köksal, *Hz. Muhammed (A.s) ve İslamiyet/Medine Devri 11,* Şamil Yayınları, İstanbul 1980, 179. Nebi Bozkurt, Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mescid-i Nebevi", *TDVİA,* Ankara 2004, XXIX, 281.
[383] Sarıçam,120; Özkeçeci*, Doğu Işığı,* 71.
[384] Göncüoğlu, 50.
[385] Mustafa Necati Barış, *Hz. Ömer Döneminde Bayındırlık Faaliyetleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 2006, 139.

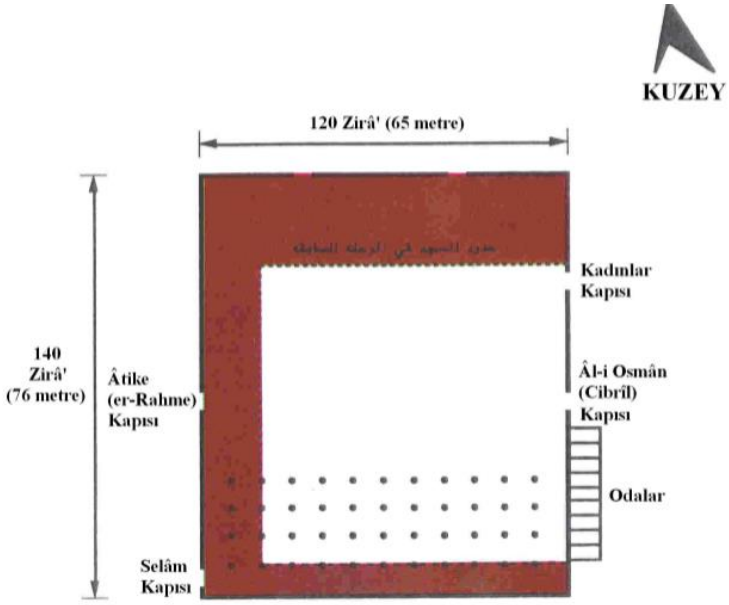
günün ihtiyacını karşılayacak nispette küçük çapta bir genişletme yapmıştır.[386] Hz. Ömer mescidi genişletmek için ilk olarak Hz. Muhammed'in amcası Abbas b. Abdulmuttalip ile konuşmuş ve ondan evini satmasını istemiştir. Bunun üzerine Abbas'ta evini bağışlamıştır. Mescidi genişletme çalışmalarında Hz. Muhammed'in yaptırmış olduğu mescidin büyük bir kısmı yıkılmış ve bina kuzeyden güneye 140 zira (yaklaşık 76 metre), doğudan batıya ise 120 zira (yaklaşık 65 m) genişletilmiştir.[387] Yapılan bu genişletme Hz. Muhammed zamanında yapılan sadelik ve yapının asli şekline uygun olarak yapılmıştır.[388]

Mescidin çürüyen direklerini değiştirmiştir. Hz. Muhammed'in cemaate namaz kıldırdığı mihrabın sağından, solundan ve kuzey duvarından ikişer kapı açtırarak mescit kapılarının sayısını altıya çıkartmıştır. Hz. Muhammed'in mescide girip çıktığı Bab-ı Atıke'yi değiştirmemiştir. Hz. Ömer, *"Peygamberimizin; "Mescidimi genişletmek lazımdır" emrini işitmeseydim genişletmezdim"* buyurmuştur.[389]

Mescidin civarındaki bütün evler yıktırılarak mescit genişletilmiş ancak doğu duvarında Hz. Muhammed'in mezarı ve hanımlarının evleri bulunması sebebiyle bu tarafı genişletilmemiştir. Hz. Muhammed'in mezarı ile mescidin arasına duvar yaptırmamıştır. Mescide bir adam boyunda taştan bir çevre duvarı yapılmış, mescidin çatısı da eskisi gibi çamurla sıvalı hurma dalları ve yapraklarıyla örtülmüştür. Ayrıca mescidin Hz. Muhammed döneminden kalma yıpranmış direkleri yerinde bırakılmış ve sağlamlaştırılmıştır. Mescidin zemini Akik vadisinden getirilen çakıl taşlarıyla döşenmiştir. Mihrabı bulunmayan mescidin ön duvarına oyulmuş niş tarzında bir mihrap ilave edilmiştir.[390] Hz. Ömer 635 yılında Mescid-i Nebevi'de ilk defa cemaatle teravih namazı kılınmasını emretmiş, kadın ve erkeklere iki ayrı imam tayin etmiştir.[391]

---

[386] İbrahim Ateş, "Mescid-i Nebevi'nin Yapıldığı Günden Bu Yana Geçirdiği Genişletme Girişimleri", *Vakıflar Dergisi*, C.24,1994, 7.
[387] Barış, 71.
[388] Ateş, 7.
[389] Fatih Akça, *Hilafet Kurumu İlk Dört Halife Döneminde Kültür ve Medeniyet*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Tokat 2012, 176; Çelikkol, 410.
[390] Barış, 71.
[391] Mustafa Fayda, "Dört Halife/Hulefa-yi Raşidin Dönemi (632-661)", Eyüp Baş (Ed), *İslam Tarihi*, (231-324), Grafiker Yayınları, Ankara 2013, 309.

Plan 6. Hz. Ömer'in Mescid-i Nebevi'ye yaptırdığı ilave[392]

H 29 yılında Hz. Osman tarafından Mescid-i Nebevi genişletilmiştir. Bunun için kendi malından 10.000 dirhem harcayan Hz.Osman Taif'teki arsasını, Osman b. Ebül As'a ait olan Medine'deki mescide bitişik bir evle değişerek evi mescide dâhil etmiştir. Mescid-i Nebevi'nin Hz. Muhammed zamanındaki şekliyle kalması gerektiği yolundaki eleştirileri de *"dünyada bir mescid yapan için Allah Tealanın cennette bir köşk bina edeceği"* mealindeki hadisi[393] hatırlatarak önlemeye çalışmıştır.[394]

Mescidin doğu batı, kuzey ve kıble tarafına birer revak eklemiş mescidin duvarlarını nakışlı taşlar ve kassa kireciyle yaptırmıştır. Direklerinin taşlarını oydurup içine demir direkler yerleştirip kurşun dökerek sağlamlaştırmıştır. Tavanını sac ağacından yaptırmıştır. Hz. Osman namaz kıldığı yeri kerpiçten bir maksure (bölme) ile ayırmıştır. Burada namaz kılarken imamı görebilmek için bir açıklık bırakılmıştır.[395]

Hz.Osman'ın mescidi aşırı süslemesinden sahabenin rahatsız olmasına rağmen Hz. Osman mescidin yapımını tamamlamıştır. Hz. Osman'ın eklemeler yaptırdığı Mescit İslamın gelişmesi ve devlet haline gelmesi gerçeğine uygun düşmektedir. İslam ümmetinde bilgi, tecrübe ve kültür değerlerinin yükselmesine paralel olarak dini ve sosyal yapıları dayanıksız, kullanışsız ve ilkel görünümnden kurtarılmıştır. Mimari

[392] Barış, 140.
[393] Muhammed b. İsmail, Buhârî, Salât, 65.
[394] N.Bozkurt, Küçükaşçı, 282.
[395] İbrahim Rıfat Paşa, 384.

yapıların daha kullanışlı, daha dayanıklı ve zarif uygulanan mimari usuller ve uygulanan sanat objeleri bakımından gelişmişliği açıkça göstermektedir. İslamın dini ve siyasi yükselişinin ilim, bilgi, sanat ve kültür faliyetleri ile doğru orantılı olduğunu göstermektedir.[396]

Emeviler Döneminde Halife Velid bin Abdülmelik'in halifeliği zamanında geniş çapta bir genişletme ve yenileme girişiminde bulunulmuştur. Velid bin Abdülmelik'in valisi Ömer bin Abdülaziz tarafından yürütülüp H 88/M 707 yılında başlatılarak H 91/ M 710 yılında tamamlanan bu çalışmalarda mescidin doğu, batı ve kuzey taraflarında toplam olarak 2369 m² lik yeni bir ilave yapılmıştır. Yapılan bu ilavede Hz. Muhammed, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer 'in mezarlarının bulunduğu Hücre-i Nebeviye ile Hz. Muhammed''in zevcelerinin odaları da mescide dâhil edilmiştir. Kaldırılan her taşın yerine bir diğeri konulan bu yenileme ve genişletmede Hücre-i Nebeviye'nin üzerine beşgen şeklindeki yapı itina ile inşa edilmiştir. Bu yapının kare olmayıp, beşgen şeklinde olması, daha sonra Kâbe'ye benzetilmemesi yolundaki düşünceden doğmuştur.[397] Velid b.Abdulmelik genişletme çalışmalarına başlamadan önce Bizans İmparatoruna bir mektup göndermiş ve şöyle demiştir: "*Yüce Peygamberimizin mescidini inşa etmek istiyoruz. Bu hususta bize çini ve usta yardımı yapmanızı talep ediyorum."* Bu mektup üzerine Bizans İmparatoru yüklerle çini, yirmi kadar usta, seksen bin dirhem para ve kandilleri asmak için zincir göndermiştir.[398]

Bu onarım sırasında mescidin tabanı mermer döşenmiş, duvarları çinilerle kaplanmış ve tavanı altınla tezyin edilmiştir. Ayrıca Hz. Muhammed'in mihrabına fevkalade itina gösterilmiştir. Bütün bunların dışında mescide dört minare yaptıran Ömer bin Abdülaziz bu girişimiyle minare yapımında öncülük etmiş, mescidin genel olarak orijinal şeklini korumuş ve ona bugünkü mescitlerin görünümüne benzer bir görünüm sağlamıştır.[399]

Hz. Muhammed zamanında üç basamaklı ve yüksekliği ise iki zira üç parmak olan minberi, Muaviye'nin gönderdiği talimat üzerine Medine Valisi Mervân, 6 zira daha yükseltmiştir. Muaviye, Hz. Osman'ın Medine'de öldürüldüğünü bahane ederek,

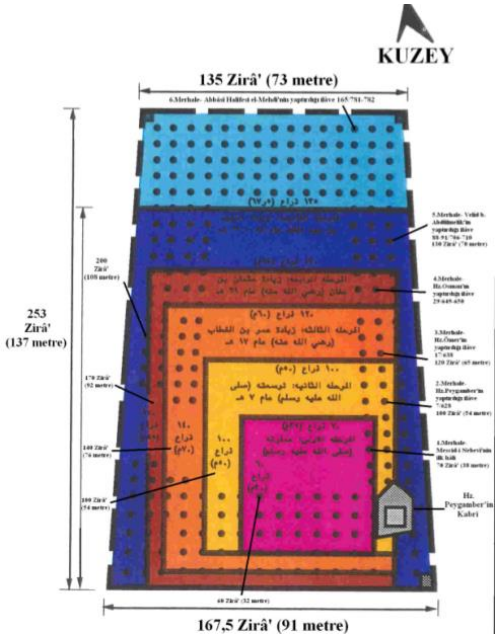
---

[396] Yaşar Çelikkol, "Medine'de Sosyal ve Dini Yapılar", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13, (2), 2003, 411.
[397] Ateş, 7; İbrahim Rıfat Paşa, 385; Köksal, 178-179.
[398] Ağırman, 75.
[399] Ateş, 7.

minberi Şam'a nakletmek istemiş, güneş ve ay tutulması da olunca halk, Muaviye'nin uğursuzluğuna inanıp, minberi götürmesine engel olmuştur. Aslında Muaviye, Medine'de Mescit'in manevi gücünü Şam'a çekip otorite ve ekonomik güç elde etmek istemiştir.[400]

Abbasiler döneminde, halife Mehdî bin Mansur'un halifeliği zamanında yapılan genişletme çalışmalarında Ömer bin Abdülaziz'in yaptığı şekil korunmuş; sadece mescit kuzey tarafından avlusu kısmında yapılan ilavelerle yetinilmiştir. İlk kez yaldız başlıklı sütun burada kullanılmıştır. Toplam olarak yukarıdaki rakama yakın ve mescidin daha önceki yüz ölçümünün 1/3 ü civarında olan bu ilave genişletme ile avlunun çevresi, revaklar ve sütunlar üzerine yapılan kubbelerle çevrilmiştir.[401]

Abbasi halifelerinden El-Memun tarafından H 202/M 817 yılında küçük çapta bazı ilaveler yapılmıştır. Bu onarım sonrasında mescidin uzunluğu 280 zira, kuzey tarafındaki genişliği 130 zira, güney tarafındaki genişliği ise 160 ziraya ulaşmıştır. Bu ölçülerden mescidin düz olmayan bir dikdörtgen şeklinde olduğu anlaşılmaktadır.[402]

Plan 7. Abbasi Halifesi Mehdi zamanında Mescid-i Nebevi ye yapılan onarım ve ilaveler[403]

[400] Çelikkol, 411.
[401] Ağırman, 75; İbrahim Rıfat Paşa, 76.
[402] Ağırman,76;
[403] Barış, 141.

Mescitte ilk yangın 1256 yılında çıkmış, bu yangında mescidin büyük bir bölümü yanmıştır. 1258 yılında Halife Musta'sım mescidin yeniden yapılmasını emretmiştir. 1258'de Tatarların Bağdat'ı istila etmesiyle, Abbasi devleti tarihten silinmiş ve mescidin inşaatı da yarım kalmıştır. Yarım kalan bu inşaatı Mısır Memluk Sultanı Zahir Baybars 1260' ta tamamlatmıştır.[404]

Memluk Sultanı Kutuz zamanında (1259-1260) dört ana kapı tamamlanmıştır. Bağdat Abbasi hilafetini Mısır'da yeniden kuran I. Baybars tarafından sürdürülen çalışmalar 668'de (1269-1270) bitirilmiştir. Memluk Sultanı Kalavun devrinde Hz. Peygamber'in kabri üzerine ilk defa ahşap bir kubbe inşa edilmiştir. Mescid-i Nebevi, Sultan Kayıtbay dönemine kadar herhangi bir değişikliğe uğramamıştır.[405]

H. 886 yılının Ramazan ayında çıkan yangında Hücre-i Saadet ve avludaki kubbeli alan dışında başka bir yer kurtarılamamıştır. Bunun üzerine Eşref Kayıtbay emir Sungur el-Cemali'yi ve yüz sanatkârı gerekli malzeme ile birlikte mescidin imarı için Medine'ye göndermiştir. Bu onarımda ilk önce baş minare onarılmış daha sonra kıble duvarı ve Cibril Kapısı'na kadar doğu duvarı yapılmıştır. Hz. Osman mihrabı genişleterek üzerini kubbe ile kapatmıştır. Hücre-i Saadet'in üzerine bir kubbe inşa edildikten sonra kubbe payandalarla desteklenerek ikinci bir kubbe ile kapatılmıştır. Hücre ile kıble duvarı arasında o kubbeyi çevreleyen üç kubbe daha yapılmıştır. Selam Kapısı siyah ve beyaz mermerle kaplanmış, iç tarafına da iki kubbe yapılmıştır. Mermer malzemeden müezzin mahfili yapılmış ve taban kazınarak Hz. Muhammed'in namaz kıldığı yerin tabanıyla aynı seviyeye getirilmiştir. Mescidin asıl sınırında bulunan Hz. Muhammed'in kabri ile minberi arasına bir payanda eklenmiş ve içine renkli mermer malzeme kullanılarak Hz. Muhammed'in mihrabı yapılmıştır. Rahmet Kapısı'ndan Selam Kapısı'na kadar olan batı duvarı yenilenmiş ve Babü'r Rahme Minaresi yapılmıştır. Mescidin kısa direklerinin üzerine tuğladan yapılan kemerler oturtularak üzeri düz damla kapatılmıştır.[406]

Kayıtbay'ın bu imarının ardından Mescid-i Nebevi'nin alanı 9429 m^2 ye ulaşmıştır. Kayıtbay'ın bu onarım için 120.000 dinar harcadığı bilinmektedir.[407]

---

[404] Ağırman,76.
[405] N. Bozkurt, Küçükaşçı, 283.
[406] İbrahim Rıfat Paşa, 387.
[407] N. Bozkurt, Küçükaşçı, 283.

Portekizlilerin Medine'yi işgal edip Mescid-i Nebevi'yi yıkma planlarını papaya bildirecek kadar ileri gitmiş olması Osmanlılar'ın Mısır Seferi'ni kaçınılmaz hale getirmiştir. Yavuz Sultan Selim, Mısır Seferi'ni bizzat yönetmiş, Haremeyn'i, Hristiyan bir devletin işgalinden kurtarmıştır. Sefer dönüşünde Hadimü'l Haremeynliğini Osmanlı'ya kazandırmıştır. Fakat kendisinin ömrü Mescid'i Nebevi için yatırım yapmaya yetmemiştir. Ancak kendisinden sonra başa geçen padişahlar tarafından imar ve onarım çalışmaları düzenli olarak devam etmiştir.[408]

Osmanlılar döneminde 1465 yılından sonra Şeyh Doğan adındaki zat tarafından Nebevi'nin batı tarafına yapılan minber, önceleri Hanefi mihrabı diye bilinen mihrap, 1531 yılında Kanuni Sultan Süleyman tarafından beyaz ve siyah mermerlerle yeniden yapılmıştır. Bu onarımdan sonra da Süleyman Mihrabı adını almıştır.[409]

1530 yılında Hücre'i Saadet'in batı duvarı, 1534 yılında ise hem Harem'i Şerif hem de Hücre'i Saadet tamamen onarılmıştır. 1540 yılında batı duvarından Şekliyye adıyla bilinen minareye kadar olan bölüm onarılmış ve minarenin adı da Süleymaniye Minaresi olarak değiştirilmiştir.[410] Daha sonra 1572 yılında II. Selim tarafından yeniden ele alınarak onarılan bu mihrap altın suyuna batırılmış mozaik çinilerle tezyin edilmiştir. Arka tarafına da açık sülüs yazı ile bu padişahın ismi yazılmıştır. [411]

III. Murat döneminde de mescidin farklı bölümleri birkaç defa tamir edilmiştir. Mescid-i Nebevi için gerekli olan tüm malzeme temin edilmiştir. Örneğin 1576 yılında mescidin aydınlanması için gerekli olan mum Mısır'dan talep edilmiştir.[412]

1817 yılında Hücre-i Saadet'in üzerindeki kubbeyi yaptıran Sultan II. Mahmud, 1839 yılında bu kubbenin onarımını yaptırmış ve yeşil renge boyatılmasını emretmiştir. [413] Hücre-i Saadet bu tarihten sonra Kubbe-i Hadra olarak anılmaya başlanmıştır. II. Mahmut Mescid-i Nebevi'nin iç düzenlemesi kadar dış düzenlemesine

---

[408] Ali Sarı, *Medine'de Osmanlı Dini İmar Faaliyetleri: Mescid-i Nebevi Örneği (1818-1861),* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul 2012, 7.
[409] Ateş, 9.
[410] An'am Mohamed Osman Elkabashı, *Osmanlı Medinesi: XVI. yy'da Mukaddes Bir Şehrin İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2006, 40.
[411] Ateş, 9.
[412] Elkabashı, 40.
[413] Ateş, 9.

de önem vermiştir. Harem-i Şerif'in önüne yeni bir mektep ve çeşme inşa ettirmiştir. Bu eserlerin üzerine tarihleri yazılmış bir beyit ve tuğra göndermiştir.[414]

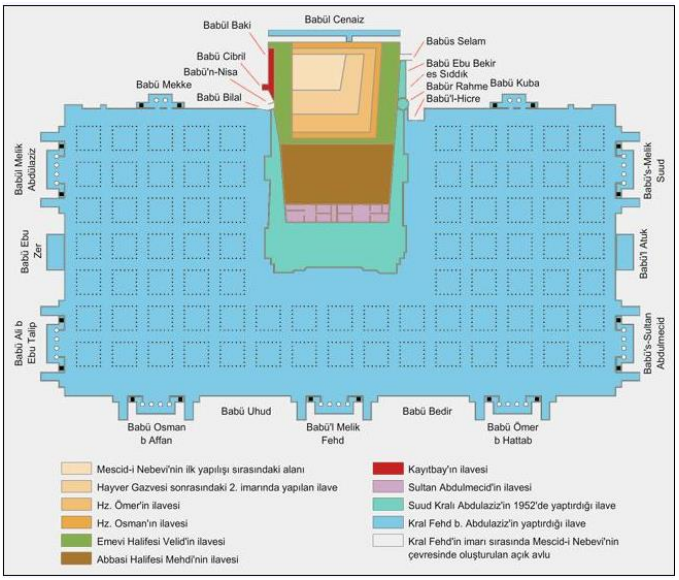
Medine-i Münevvere'de görevli Davut Paşanın Mescid-i Nebevi'nin yaklaşık dört asırlık bir süreden beri tam bir imardan geçmediği şeklindeki mektubu üzerine bir rapor hazırlatan Sultan Abdulmecid 1849 sonlarında mescidi yeniden inşa etmeye karar vermiştir. Bu onarım sırasında arabaların geçebileceği genişlikte yollar yapılmıştır. Müslümanların ibadetlerini aksatmamak için mescit kısım kısım yıkılarak yenilenmiştir. Bu onarım sırasında mescidin direkleri, tek parça halinde kırmızı taştan yapılmış altı ve üstü kare olan direklerle değiştirilmiştir. Bu taşıyıcıların üzerine kemerler yapılarak üzeri kubbelerle kapatılmıştır. Kubbelerin birçoğuna tavan pencereleri, örgülü parmaklıklar ve mescidin içine renkli ışıkların girmesi için vitraylar yerleştirilmiştir.[415]

Hücre-i Saadet'in üzerine büyük bir kubbe inşa edilmiştir. Duvarlara Kur'an-ı Kerim'den ayetler yazılmıştır. Gerekli yerlere Lafza-i Celal, Hz. Muhammed ve Dört Halife'nin isimleri yazılmıştır. Kapıları yenilenmiştir. O kapılardan günümüze ulaşan Babü's Selam, Bab'u Cibril, Babu'n Nisa ve Babu'r Rahme'dir. Suffa'nın yeri biraz yükseğe kaldırılarak belli edilmiştir. Abdulmecid'in yapmış olduğu onarım çalışmasının en önemli özelliği ise Ravza'ı Mutahhara'nın yerini belirten yüksek sütunların kullanılmış olmasıdır.[416]

Sultan Abdulmecid sarayda düzenlediği hat yarışmasında birinci olan Abdullah Zühtü Efendi'yi Mescid-i Nebevi'yi onarması için görevlendirmiştir. Abdulmecid, Mescid-i Nebevi'yi, Osmanlı selâtin camileri gibi dört sütun üzerine tek kubbeli olarak yaptırmak istemiş ancak Mescid-i Nebevi'nin özel durumu sebebiyle bundan vazgeçmek zorunda kalmıştır.[417]

---

[414] Sarı, 29.
[415] İbrahim Rıfat Paşa, 388.
[416] Ağırman, 77.
[417] Ateş, 9.

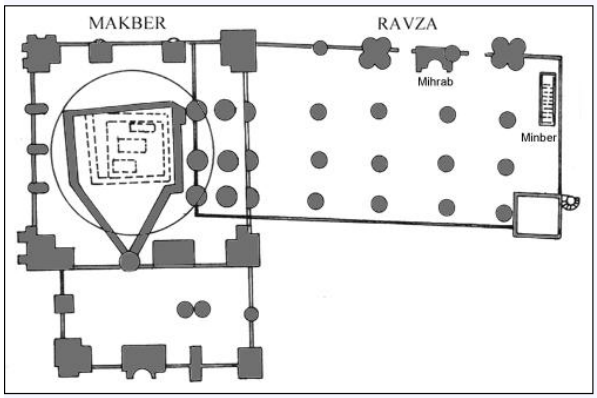
Fotoğraf 14. Mescid- i Nebevi'nin aldığı son şeklin planı[418]

Suudi Arabistan Kralı Abdulaziz (1953) bütün İslam âlemine bir beyanat vererek Mescid-i Nebevi'yi genişletmek istediğini duyurmuştur. 13 Rebiülevvel 1953'te temel atma merasimiyle başlayan inşaat 1955 yılında bitirilmiştir. Bu onarım sırasında Sultan Abdülmecid'in yaptırmış olduğu bir kısım yıkılmıştır. Günümüzde mevcut olan güney duvarı Sultan Abdulmecid'in kuzey duvarı ise Suudilerin yaptırmış olduğu duvardır. Suudiler mescidin ölçüsünü 12271 metrekareye çıkarmıştır. Bu alanın 6247 metrekaresi Sultan Abdulmecid'in yaptırdığı mescidden sökülen bölüm, 6024 metrekaresi de kendilerinin mescide kattıkları bölümdür. Sultan Abdülmecid'in yaptırdığı bölümden sadece 4056 metrekare kalmıştır. Suudilerin ilavesi ile birlikte mescidin alanı 16327 metrekareye ulaşmıştır. Suudiler mescidin bu onarımı sırasında kuzey tarafa 70 m uzunluğunda iki minare yapmıştır. Kıble tarafında bulunan minarelerin Hücre-i Saadet tarafında, 60 m yüksekliğinde olanını Sultan Kayıtbay, Babu's Selam tarafında olan minareyi de 1403'te Nasir Muhammed b. Kalavun yaptırmıştır. [419]

Hz. Muhammed Medine'deki ilk mescidi (Mescid-i Nebevi) inşa ederken kendisi için doğu duvarının güney kısmına bitişik iki oda yaptırmış ve bunlardan birine hicretten bir süre önce evlendiği Hz. Sevde'yi, diğerine de Medine'de evlendiği Hz. Aişe'yi yerleştirmiştir. Daha sonra sayısı dokuza kadar çıkan bu hücreler içinde Hz. Aişe'nin odası özellikle Hz. Muhammed'in buraya defninden dolayı önem kazanmış ve

[418] (https://okuryazarim.com/mescid-i-nebevi// (Erişim Tarihi 20.04.2018)
[419] Ağırman,79.

"hücre, el-hücretü'ş-şerife, el-hücretü'l-mukaddese, el-hücretü'l-mutahhara, hücre-i münife, hücre-i saadet" gibi adlarla anılmıştır. Hz. Muhammed'in evinin, idari bir merkez olma özelliği de gösteren mescidin bitişiğinde bulunması, O'nun peygamberlik, devlet başkanlığı, kumandanlık, kaza ve ifta gibi görevlerini kolaylaştırması bakımından önemli olmuştur.[420] Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer de vefat edince Hz.Aişe'nin izni alınarak onun odasına defnedilmiştir.[421]

Plan 8. Ravza-ı Mutahara ve Hücre-i Saadet[422]

"Ravza-i Mutahhara" temiz, tertemiz, pak bahçe anlamına gelmektedir. Bu ifade Hz. Muhammed'in eviyle minberi arasının cennet bahçelerinden bir bahçe olduğunu bildiren hadisine dayanır.[423] Ravza-i Mutahhara'nın güneyi mihrabın hemen kıble tarafındaki demir korkuluk ve kitap raflarıyla sınırlanmış olup doğudan batıya 22 m, kuzeyden güneye 15 m. olmak üzere yaklaşık 330 m^2'lik bir alanı kapsamaktadır. Batı tarafında III. Murat'ın armağanı olan minberle, ortada Kayıtbay döneminden kalan mihrap yer almaktadır. Bu alanda her biri ayrı bir hatırayı yaşatan sütunlar bulunmaktadır. Muhallaka sütunu Hz. Peygamber'in minber yapılmadan önce dayandığı hurma kütüğünün yerindedir ve kıbleye göre sağ taraftan mihraba bitişiktir.[424]

[420] Ahmet Önkal, "Hücre-i Saadet", *TDVİA*, İstanbul 1998, XVIII, 456.
[421] Ağırman, 105.
[422] http://www.3dmekanlar.com/tr/mescid-i-nebevi.html/ (Erişim Tarihi 24.04.2018)
[423] Nurgül Özcan, "Nabi Divanı'nda Medine", *Turkish Studies/İnternational Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C.8, 2013, 2042.
[424] Nebi Bozkurt, "Ravza-ı Mutahhara", *TDVİA,* İstanbul 2007, XXXIV, 475.

Fotoğraf 15. Hücre-i Saadet'in dıştan ve içten görünüşü[425]

Mescid-i Nebevi'nin Fonksiyonları

Mescid-i Nebevi'nin en başta gelen fonksiyonları Müslümanların topluca Allah'a yöneldikleri, namaz ibadetlerini gerçekleştirdikleri bir ibadet yeri olmasıdır.[426] Ancak mescit sadece ibadet için kullanılmamış pek çok amaca yönelik faaliyet göstermiştir.

İbadetin dışında Mescid-i Nebevi'nin en önemli fonksiyonu eğitim ve öğretimin yapıldığı bir okul mahiyetinde hizmet vermiş olmasıdır. Kuruluşundan itibaren mescitte ilim meclisleri ve ilim halkaları oluşturulmuştur. Hz. Muhammed etrafında toplanan sahabelerini dini ve dünyevi konularda aydınlatarak, onları bilgi sahibi yapmıştır.[427] Günün her saatinde mescitte toplanan cemaate İslam anlatılmış ve öğretilmiştir. İslamı hakkıyla bilmek, Hz. Muhammed'in mirasına sahip çıkmak demektir.[428] Allah Kur'an-ı Kerim'de ilim konusunda şöyle buyurmuştur. *"Allah'tan kulları içinde ancak âlimler korkar."*[429]

Burası bir mescit olmanın yanında Hz. Muhammed'in evinin avlusu ve sosyal meselelerin görüşüldüğü bir mekân olarak da kullanılmıştır. Aynı zamanda müslim, gayrimüslim gözetmeksizin herkesin hizmetine sunulmuştur. Medine'ye gelen

[425] https://okuryazarim.com/mescid-i-nebevi// (Erişim Tarihi 24.04.2018)
[426] Akın,194.
[427] İlyas Akyüzoğlu, "İslam Medeniyetinde Dini Düşüncenin Yapısı ve Kurumsal Tezahürleri", Eyüp Baş (Ed), *İslam Medeniyeti Tarihi*, (261-294), Grafiker Yayınları, Ankara 2017; Güner,184; Ağırman,111.
[428] Ağırman, 131.
[429] Kur'an/Fatır: 35/278.

muhacirlerin konaklaması ve kimsesizlerin barınması için mescidin bir köşesinde suffa bölümü inşa edilmiştir. Mescit aynı zamanda bir misafirhane olarak kullanılmıştır.[430]

Mescid-i Nebevi askeri işlerin görüşüldüğü bir karargâh olarak da kullanılmıştır. Dışarıdan gelen saldırılara karşı nasıl önlem alınacağı Hz. Muhammed'in mescitte oluşturduğu şûrada görüşülerek bir karar verildiği bilinmektedir. Mescid-i Nebevî, o dönemde bir idare merkezi olmuştur. Hz. Muhammed Arap kabilelerinin heyetlerini burada kabul etmiştir. Sahabe onlara Hz. Muhammed'in huzuruna nasıl çıkacaklarını öğretmiş el-etek öpmemeleri, secde etmemeleri gerektiğini tembihlemiştir. Hz. Muhammed gelen bu elçileri Üstüvânetü'l-vüfûd denilen belli bir sütunun dibinde kabul etmiştir.[431] Aynı şekilde İslâmiyet'in ilk dönemlerinde mescitte, kazaî/adlî işlere de bakılmıştır. Hz. Muhammed halkın hukukî meselelerini orada çözmüştür. Bu uygulama, müstakil mahkeme binaları yapılıncaya kadar sürmüştür. Hutbede de dinî ve siyasî meseleleri halka anlatmış ve izah etmiştir.[432]

Savaş sırasında yaralanan askerler burada tedavi edilmiş, esir düşen askerler de burada hapsedilmiştir. İlerleyen zamanlarda İslamiyetin yaygınlaşarak Müslüman nüfusun artmasıyla Mescid-i Nebevi'nin de önemi artmış ve burası dini ve siyasi bir merkez olmuştur. Mescid-i Nebevi, İslam dünyasının ilk camisi olarak kabul edilmesi bakımından da oldukça önemlidir.[433] İslamda din ve devlet ayrımı söz konusu olmadığından, Hz. Muhammed bir taraftan Müslümanların dini konuda imamı, rehberi; diğer taraftan da idari hususlarda onların lideri olmuştur.[434]

---

[430] Ağırman,146; Hamidullah, 40.
[431] Mustafa Karataş, "Hz. Peygamber'in Yerleşim ve Şehirleşmeye Yönelik Çabaları/Medine Örneği", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.28, 2013, 69; Hamidullah, 41.
[432] Akın, 195.
[433] Göncüoğlu, 52.
[434] Akın, 35. (Ahmed-Fuad Seyyid, Tarihu'd-Da'veti'l-İslamiyye, Mektebetü'l- Hancı, Kahire 1994, 1414'ten naklen); Neşet Çağatay, *Başlangıçtan Abbasilere Kadar İslam Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, 193.

Fotoğraf 16. Mescid- i Nebevi[435]

Mescid-i Nebevi, Hz. Muhammed ve Dört Halife döneminde dini ve siyasi bir konumda olmuştur. Burada namazları bizzat Hz. Muhammed kıldırmıştır. Kendisinden sonra da halifeler burada namaz kıldırmayı sürdürmüştür. İslam coğrafyasının genişlemesiyle birlikte yeni kurumlar meydan gelmiş ve devlet işleri bu yeni kurumlardan biri olan divanda görülmeye başlanmıştır. Müslim ve gayrimüslim elçiler de başka yerlerde ağırlanmıştır. Dünyevi ve siyasi meselelerin Hz. Muhammed'in kabrinde görüşülmesi ile oluşabilecek tartışmalarla onun ruhaniyetine saygısızlık etmeme kaygısından dolayı böyle bir uygulamanın yapıldığı da ihtimaller arasındadır.[436]

4.2. DÖRT HALİFE DÖNEMİ'NDE İNŞA EDİLEN MESCİTLER (632-661)

İslam tarihinde Hz. Muhammed'in vefatından sonra Hz. Ebubekir'e biat edilmesiyle başlayan, daha sonra Hz. Ömer, Hz. Osman ile devam eden ve Hz. Ali ile sona eren otuz yıllık bu döneme Hulefa-i Raşidin dönemi denilmektedir. Hulefa "halife" kelimesinin, raşidin ise "doğru yolda olan, doğruya ve hakka sımsıkı sarılan, kemale ermiş" anlamındaki "raşid" kelimesinin çoğuludur.[437]

---

[435] https://okuryazarim.com/mescid-i-nebevi// (Erişim Tarihi 20.04.2018)
[436] Sarı, 7.
[437] Mehmet Azimli, "Hulefa-i Raşidin Dönemi Halife Seçimleri", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 7, (1), 2007, 36; Fayda, 231.

Hz. Muhammed'in ilki vahiy yoluyla aldığı Kur'an-ı Kerim ayetlerini ve İslam dininin esaslarını insanlara tebliğ etme ve öğretme, diğeri ise İslamın ve Kur'an'ın esaslarını bizzat uygulama olmak üzere iki önemli görevi bulunmaktadır. Hz. Muhammed ölünceye kadar bu görevlerini başarıyla yerine getirmiştir. Onun ölümüyle birlikte başka bir peygamber gönderilmediği için ilk görevi son bulmuştur. Fakat ikinci görevi devletin başına geçen ve bu görevi üstlenmesinden dolayı "Halifetü Resulillah" unvanı verilen Hz. Ebubekir sürdürmüştür. Hz. Ebubekir'den sonra "emirü'l-mü'minin" olarak bilinen Hz. Ömer ve diğer raşid halifelerle birlikte onların arkasından gelen Emevi ve Abbasi halifeleri ile devam etmiştir.[438]

Hz. Peygamber'in vefatından sonra İslam dini, Arap yarımadasının dışına kadar ulaşmıştır. Müslümanlar Mısır, Suriye, Filistin'de Roma ve Bizans, İran ve Irak'ta ise Sasaniler'in çok gelişmiş dini mimarisiyle karşılaşmıştır. Hem zaman darlığı, hem de iç çekişmeler sebebiyle Dört Halife devrinde Müslümanların yeni fethettikleri şehirlerde mabet yapma fırsatını bulamadıkları anlaşılmaktadır. Bu yeni fethedilen yerlerdeki mabetler, bazı ufak tefek değişikliklerle camiye dönüştürülmüştür.[439] Hatta başlangıçta bazı eski ibadet yerleri paylaşılmak suretiyle Hıristiyanlarla birlikte kullanılmıştır. Humus'ta Ioannes Kilisesi'nin dörtte biri, Halep'te bir kilisenin yarısı Müslümanlar tarafından cami olarak kullanılmıştır. Hama'da ise Kenisetü'l-uzma (Büyük Kilise) 636-637'de camiye çevrilmiştir. İslamiyet ilk fetihlerle yayılmaya başladığında İslam ordularının gittiği yerlerde kurulan ilk camiler ordugâh camileri olmuştur. Böylece Arap yarımadasında ordugâh şehirleri olarak kurulan Basra, Kufe ve Mısır'da Kahire yakınında Fustat'ta bu türden camiler inşa edilmiştir.[440]

---

[438] Fayda, 232; H. Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi/Dört Halife Dönemi*, Çağ Yayınları, 1992, 87.
[439] Çam, 184.
[440] Eyice, "Cami", 58.

4.2.1. Basra Mescidi

Müslümanların tarihte kurdukları ilk şehir, H 14. yılda Hz. Ömer'in komutanı Ukde b. Gazvan tarafından kurulan Basra şehridir. Planı bizzat Ukbe tarafından yapılan bu şehrin merkezinde 635-636 yıllarında sazdan yapılmış bir caminin var olduğu bilinmektedir.[441] Çevreden toplanan sazlarla bir alan sınırlandırılarak inşa edilmiştir. Ordu sefere çıkarken bu sazlardan yapılmış olan mescit ve civarda aynı malzemeden yapılmış evler, birlikte sökülmüştür. Sazlar demet haline getirilerek saklanmış ve savaş dönüşü mescit tekrar kurulmuştur. Bu şekilde askeri bir plan uygulanmıştır. Bu yüzden Basra Mescidi'nin ilk kurulduğu dönemde sabit bir kurulum alanı bulunmamaktadır.[442] Ancak yangına karşı mukavemetsiz olan bu tip cami ve etrafındaki evler daha sonraki yıllarda yanmış ve yerlerine kerpiç yapılar inşa edilmiştir.[443] Basra Mescidi'nin inşasından yaklaşık yedi yıl sonra bölgenin valisi olan Ebu Musa El-Eş'ari tarafından tuğla malzeme kullanılarak yeniden inşa edilmiştir. Bu sırada kıble tarafı basit bir gölgelikle örtülmüştür.[444]

Basra Mescidi, I. Muaviye zamanında kardeşi Ziyad İbni Ebi Süfyan tarafından büyük çabalarla onarılmıştır. Bu onarımda imamın, cemaatin üzerinden atlayarak geçmemesi için camiye bitişik olan hükümet konağı ile mihrap arasına ayrı bir yol ve kapıyı plana koydurtmuştur. Her fırsatta Basralı halkın yapı hakkındaki düşüncelerini öğrenmek istemiş, onların olumlu düşüncelerini duydukça sevinmiştir. Ziyad'ın bu duygularını ifade eden söylediği sözler Belazuri'nin eserinde şöyle geçmektedir: "*Ziyad Allah'ı anmak için çamurdan değil taştan öyle bir mükemmel yapı meydana getirdi ki bu bina yapılırken yapı malzemesini elden ele verdikleri görülmemiş olsaydı, onun şeytan tarafından yapıldığını söylerdik."* Yine Belazuri'nin belirttiğine göre Ziyad'ın bu camiye taştan bir minare eklediğini ve bu minare'nin İslam mimarisinde ilk minare olduğunu belirtmiştir. I. Velid'in Şam Emevi Cami'nin güney yönündeki iki minare

---

[441] Nefes, 5; Göncüoğlu, 55; İhsan Süreyya Sırma *Müslümanların Tarihi III,(Örnek Halifeler- Emeviler Dönemi,* Beyan Yayınları, İstanbul 2014, 98.
[442] Belazuri, Ahmed b. Yahya, *Futuhu'l Buldan II*, (Çev:, Mustafa Fayda), Ankara 1987, 498.
[443] Göncüoğlu, 55; Barış, 74.
[444] Hakkı Söylemezoğlu, *İlk Camiler ve Osmanlı Camileri,* (Yayınevi Belirtilmemiş) İstanbul 1954, 33; Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi II*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1985, 234.

Suriye camileri için ilk örnek olarak kabul edilebilir. Fakat minareye öncülük eden ilk örnek Basra Mescidi'ne aittir.[445]

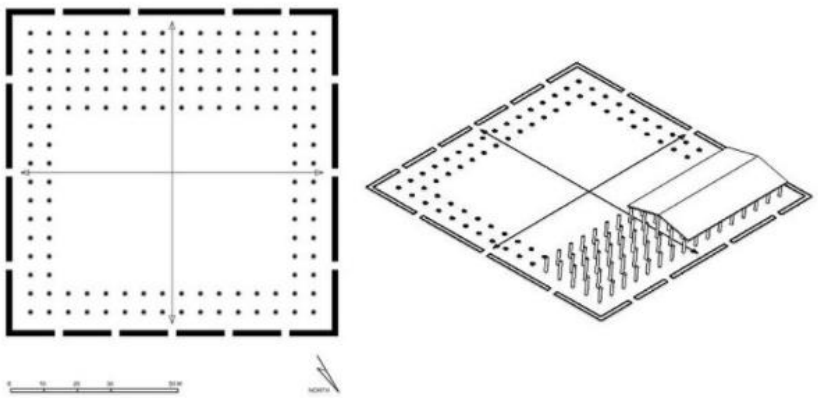
4.2.2. Kufe Mescidi

Kufe şehri, Hz. Ömer'in emriyle yer seçimi için uzun bir araştırmadan sonra Sa'd b. Ebu Vakkas tarafından kurulmuştur. Ebu Heyyac b. Malik Kufe'ye iskân memuru olarak görevlendirilmiştir. Şehir planında önce cami yeri tespit edilmiş, güçlü bir okçuya dört yönde oklar attırılarak bunların düştüğü yerin ötesine evlerin yapılmasına izin verilmiştir. Araplar camiyi şehrin ortasına yolların ve sokakların birleştiği yerde inşa etmişlerdir. Ana yollar 40, yan yollar 20 ve ara sokaklar da en az 7 zira olarak planlanmıştır.[446] Burası şehrin merkezi olarak kabul edilmiştir. Sa'd b Ebu Vakkas, Darü'l İmare (Vali Konağı) ve Beytü'l-Mal binasını, Kufe Mescidi'nin güneybatı tarafında meydana en yakın sokağa inşa ettirmiştir. Özellikle Hz. Ömer'in emriyle Kufe Mescidi'nin hemen yanına hem ilmi faaliyetlerin yürütüldüğü hem de ticari faaliyetlerin gerçekleştirildiği ve ipek pazarı olarak da bilinen Künase isimli bir alışveriş ve kültür merkezinin yaptırılmış olması ileri görüşlülüğün bir göstergesi olarak kabul edilebilir.[447]

Sa'd b. Ebu Vakkas'ın 639'da yaptırdığı ve Muaviye zamanında yenilendiği bilinen Kufe Mescidi'nin etrafı çevrili bir avlu ile bunu kısmen gölgelendiren bir çardaktan ibaret olduğu bilinmektedir. Bu çardağı taşıyan destekler hurma ağacı gövdelerinden değil, yakındaki antik Hira şehri harabelerinden getirilmiş mermer sütunlardan yapılmıştır. [448] Mescidin kubbesi, Rum kiliselerinin kubbeleri gibi yapılmıştır. Mescidin hizasına Sa'd b. Ebu Vakkas için bir konak inşa edilmiştir.[449] Kufe'deki caminin 670'teki yeniden yapımı, çok ayaklı (hypostyle) caminin ilk kesin örneği sayılabilir.

---

[445] Bahriye Üçok, *İslam Tarihi/Emeviler-Abbasiler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1968,159.
[446] Ahmet Önkal, Nebi Bozkurt, "Cami*", TDVİA*, İstanbul 1993, XVII, 48; Sevgi Badur, "Kufe'nin Sosyal ve Kültürel Yapısına Genel Bir Bakış (7-10.Yüzyıl)", *SKAD*, 2 (4), 2016, 132; Söylemezoğlu, 3; Hasan, *Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi,* 236.
[447] Ali Yüksek, "İslam Hukuk Tarihinde Kufe'nin Yeri", *Turkish Studies/İnternational Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 9, (5), 2014, 2165.
[448] Murat Sarıcık, *Bütün Yönleriyle Dört Halife Dönemi,* Nesil Yayınları, İstanbul 2010, 249; Eyice, "Cami", 58; Söylemezoğlu, 3.
[449] Barış, 75.

Plan 9. Kufe Mescidi[450]

Kufe mescidi kurulduğu dönemden itibaren bir ibadet mekânı olmanın yanı sıra kendisinden önce yapılan mescitlerde olduğu gibi bir eğitim merkezi olarak da kullanılmıştır. Mescidin eğitim merkezi olarak kullanılmasında İbn-i Mesud'un önemli katkıları olmuştur. İbn-i Mesud mescidde halkalar oluşturarak ders vermiş ve birçok fakih, muhaddis ve müfessir yetiştirmiştir.[451]

4.2.3. Amr b. As Mescidi

Mısır, halife Hz. Ömer döneminde, komutan Amr b. As tarafından 641 yılında fethedilmiştir. Amr b. As fetihten sonra, Mısır'ı yeniden inşa etme ve burayı bir Müslüman ülkesi haline getirme girişimlerini başlatmıştır. Mısır'da Müslümanlara has bir idare sistemi ve kurumlarını oluşturmak, şehirleşme ve bayındırlık faaliyetlerini başlatmak ve ülkede bozulmuş olan sosyal düzeni yeniden kurarak ülkeyi toplumsal bütünlüğe ulaştırmak istemiştir. İmar ve bayındırlık hizmetleri olarak yeni başkent Fustat şehrini kurmuş, Amr b. As Mescidi ve Darü'l İmare'yi inşa etmiş aynı zamanda Akdeniz'i Kızıldeniz'e bağlayan Nil kanalını yeniden faaliyete geçirmiştir.[452] Amr b. As İskenderiye'nin fethinden hemen sonra bu şehri başkent etmek istemiş ve bu düşüncesinin Hz. Ömer'e haber göndererek paylaşmıştır. Fakat şehirde hilafet merkezi

---

[450] https://okuryazarım.com/islam /dönemi-mimari planları/ (Erişim Tarihi 19.04.2018)

[451] Mahfuz Söylemez, "Ebu Hanifi'nin Yetiştiği Şehir Kufe", *İmam-ı Aazm Ebu Hanife ve Düşünce Sistemi Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri, 16-19 Ekim 2003, Mudanya-Bursa: Bildiri*, (35-45), Bursa 2003, 41.

[452] Âdem Apak, "Mısır'ın Müslümanlar Tarafından Fethi ve Fetih Sonrası Ülkede Sosyal ve Dini Alanda Meydana Gelen Değişimler Üzerinde Değerlendirmeler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10, (2), 2001, 155; Philip K. Hitti, *Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi*, (Çev.: Salih Tuğ), M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, 360; Sırma, 132.

ile halkın arasına mesafe girdiği için reddedilmiştir. İskenderiye şehrinin, Büyük İskender zamanından itibaren başkent olmaya müsait olmadığı bilinmektedir. [453] Mısır'ın fethine şahit olan Nikou Piskoposu Jean, Amr b. As'ın kiliselerden bir şey almadığını, onları yağma etmediğini, emlakine el koymadığını belirterek Müslümanların, Hıristiyanların işine karışmadığını açıkça dile getirmiştir.[454]

Mısır'daki ilk mescit olan Fustat Amr Mescidi, 29x17 m ölçülerinde çok basit bir plana sahip olup bir Kopt kilisesinin harabesinin üzerine inşa edilmiştir. Eserin kıble duvarı hariç diğer duvarları ikişer kapı ile dışa açılmaktadır. Kıble tarafında ise harime yer verilmiştir. Bu harimi örten hurma dallarından elde edilen örtü, Hz. Muhammed'in Medine Mescidi'nde olduğu gibi basık çatı, kısa hurma gövdeleri üzerine oturtulmuştur. Mescidin zemini kum döşenmiştir.[455]

Fotoğraf 17. Fustat Amr b.As Mescidi[456]

Amr Cami ilk yapıldığı zaman minaresiz olarak inşa edilmiştir. Ezanı şehrin her yerinden duyurmak için, camiden daha yüksek bir yerde okumak fikri ancak H 218/M 833 yılında kabul edilmiştir. Bu amaçla asıl kulenin yanına dört köşe bir kule yapılmıştır. Minare adını alan bu kule, camiden ayrılmaz bir unsur haline gelmiştir. Halife Osman zamanında kabul edilen hutbenin okunduğu yer olup, bir çeşit parmaklıklarla çevrili maksure için de aynı şeyler söylenebilir. Hutbeyi dinleyen

[453] Halit Çal, "Hz. Ömer'in Askeri Şehirleri (Ordugâhlar), *Dini Araştırmalar Dergisi,* C.12, 2009, 103.
[454] Sırma, 264.
[455] Çam, 185; Baltacı, "İslam Medeniyetinde Cami", 229.
[456] https://islamansiklopedisi.org.tr/amr-b-as-camii (Erişim Tarihi 24.04.2018)

müminler Halife'yi görebilmiş fakat kendisiyle temas etmeleri yasaklanmıştır. Bu bölüm, sonraki yüzyıllarda, camilerde görülen hükümdar (sultan) mahfillerinin kaynağı olmuştur.[457]

İslam sanatında ilk mihrabın da Amr Mescidi'nde yapıldığı genellikle kabul edilen bir görüştür.[458] Amr Mescidi'nde öteden beri ders verildiği de bilinmektedir. Burada dersler fahri olarak yapılmıştır. Camide ders yapılan yerlere zaviye denilmiştir. Suad Mahir Muhammed'in haber verdiğine göre haftanın iki günü kadılar halkın her türlü davalarına burada bakmıştır. Yine O'na göre halifeler, sultanlar, valiler ve emirler Ramazan ayının son cumasını yalnız Amr b. As Mescidi'nde kılmıştır. 1808'de Nil'in bir taşkınını önlemesi için Allah'a yalvarmak üzere Müslümanlarla birlikte Hıristiyan ve Yahudiler'in de Amr Mescidi'nde dua ettikleri bilinmektedir.[459]

Tarihçi İbn-u Zeyyad 656 dört köşeli bir minaresinin olduğunu belirtmiştir. 673 yılında ise dört minare eklemiştir ve bu minareler İslam sanatında ilk minareler olarak kabul edilmektedir.[460]

Amr. B. As Mescidi tarihi süreç içerisinde birçok kez onarım geçirmiş ve yenilenmiştir. Kındi'nin yazdığına göre camide ilk onarımı, 673 yılında Halife Muaviye'nin isteğiyle Mısır valisi Mesleme, ilk camiyi yıktırarak doğu ve kuzey tarafını daha geniş olarak yaptırmıştır. Daha sonra 711-712'de Kurre b. Şerk el- Absi, Velid b. Abdulmelik'in emriyle mescidi ikinci kez onarmıştır. Bu onarım sırasında yarım daire şeklinde mihrap ilave ettirmiş, Amr b. As zamanında yapılan minberi kaldırtarak yeni bir minber koydurmuştur. 827'de Abdullah b. Tahir camiyi yeni baştan yaptırarak batı tarafını bir kat daha genişletmiştir. Mescidin ölçüleri 11x87 m'ye, sütun sayısı 378'e ulaşmıştır. Kapı sayısı 13'e, minare sayısı ise 5'e çıkarılmıştır. Yakut ve Mukaddesi ise mescidin duvarlarında mozaik olduğunu ve onarıldığını belirtmiştir. 9 ve 10. yüzyıldan sonra yapılan birçok ekleme ve süslemeden sonra Selahaddîn Eyyubi (1172-1173), Zahir Baybars (1250-1257), 1288'de Mansur Kalavun tarafından onarılmıştır. 1303 yılındaki depremden sonra Emir Salar tarafından tekrar onarılmış ve batı cephesinde yapılan alçı pencere ve alçı mihrap günümüze kadar ulaşmıştır. Harimdeki sahınlar derinlemesine olup kâgir kemerlere oturan 150 sütundan

[457] Özkeçeci, *Doğu Işığı,* 89.
[458] Baltacı, "İslam Medeniyetinde Cami", 229.
[459] Semavi Eyice, "Amr b. As Cami*",TDVİA,* Ankara 1991, III, 82.
[460] Baltacı, "İslam Medeniyetinde Cami", 229; Eyice, "Amr b. As Cami", 82; Can, Gün, 90; Gündüz, 98.

oluşmaktadır. Sütunlar ve başlıkları devşirme malzemeden yapılmıştır. Düz dam ahşap kirişler üzerine oturtulmuştur. 1672 yılında Osmanlı idaresi döneminde Mısır'a giden Evliya Çelebi, Amr b. As Mecidi yapılmadan önce burada bir Kopt ile bir Rum manastırının bulunduğunu ve caminin içinde 820 sütunun bulunduğunu ve tavanının nakışlarla süslendiğini belirtmiştir. Bezemeli ahşap bir minberi, 4 minaresi sağ köşesinde vezirlere ait olan kafesli namazgâhı ve sol köşesinde ise bir ziyaretgâhının olduğundan bahsetmektedir. [461]

Amr b. As Mecidi'nin planı ilk kez İngiliz seyyah R. Pococke tarafından 1737'de çıkarılmıştır. 1818-1826 yılları arasında P. Coste tarafından ikinci kez çıkarılmış ve yapının harap durumda olduğunu belirtmiştir. 1797-1798 Memluk emirlerinden Murad Bey tarafından onarılmıştır. 1843 yılında Mehmet Ali Paşa'nın emriyle cami, yeniden onarılmış bazı sahınlar ve cepheler yenilenmiştir. 20. yüzyılın başlarında çok harap halde olan bu camide, yılda sadece bir kez toplu halde namaz kılınmıştır. 1977'de Mısır Evkaf idaresi tarafından büyük ölçüde tamir edilmiştir. 1988 yılında bazı tamir ve restorasyon çalışmaları yapılan cami günümüzde ibadete açık durumdadır.[462]

Hz. Muhammed ve Dört Halife döneminde yapılan ilk camiler derin olmaktan ziyade geniş tutulmuştur. Bunun en sağlam dayanağı saf tutarak ibadet etmenin büyük bir sevap olduğu düşüncesi olmuştur. Bu yan yana veya omuz omuza düşüncesi mihrap duvarına paralel bir cami gelişimini kaçınılmaz kıldığından, yukarıda vurgulanan ilk camilerdeki genişlik düşüncesinin ne kadar önemli olduğunun altının çizilmesini sağlamıştır.[463]

Çok ayaklı, düz damlı bir yapı sistemine dayalı erken İslam cami tipinin en karakteristik örnekleri Kufe, Basra ve Fustat Mescitleridir. Bu mescitler, olanaklar ölçüsünde çok sayıda kişiyi, ibadette bir arada toplamayı amaçlayan büyük yapılar olarak inşa edilmiştir. Bu tür camilerde avlu ile üstü örtülü mekân arasında sınırlayıcı duvar bulunmamaktadır. Namazın imama uyularak saflar halinde kılınması, imamın sesinin kolay duyulabilmesi ve Allah'a ibadette ön saflarda olma isteği, cami planlamasını etkileyen en önemli etmenler olmuştur.[464]

---

[461] Eyice, "Amr b. As Cami", 82.
[462] Eyice, "Amr b. As Cami", 82.
[463] Çam, 184.
[464] Fayda, 309.

İşlevsel olarak düşünüldüğünde tüm camilerin ortak amacı Müslümanların bir arada ve yüzleri Mekke'ye (Kâbe) dönük olarak ibadet etmelerini sağlamaktır. İslam dini Müslümanlara günde 5 kez namaz kılmayı ve özellikle erkeklerin namazı birlikte kılmalarını emreder, namazın saflar halinde kılınması ve Hz. Muhammed'in hadislerinde ilk safta namaz kılmanın önemi açıkça görülmektedir. Bu yüzden ilk dönem camilerinde ön safları daha uzun tutmak maksadıyla, enine uzun bir plan şeması uygulanmıştır.[465]

İlk dönem camileri genişletilebilen ya da küçültülebilen esnek ve eklenebilir bir yapım sistemine sahiptir. Müslümanlara özgü erken çok ayaklı (hypostyle) sistemi, ana iç taşıyıcının istenilen yönde çoğaltılabileceği tek öğeli sistem olarak tanımlanabilir. İlk Irak camilerinde, Suriye'de ve Suriye'nin batısında kalan bütün Müslüman bölgelerindeki taşıyıcılar, taban, gövde ve başlıktan oluşan eski sütun birimlerinden yapılmıştır.[466]

Medine'deki camiden itibaren namaz kılınan çok sütunlu (hypostyle) salona, İslam dininin prensiplerinden doğan bir mekân telakkisinin hâkim olduğu anlaşılmaktadır.[467] En erken camilerde dış duvara yer verilmemiş; sınırlar bir hendekle belirlenmiştir. Dışarıyla ilişki her yönde çeşitli açıklıklarla sağlanmıştır. İmama belirli bir bölüm de ayrılmamıştır. Bu yapıların biçimsel bir prototipi ya da herhangi bir kutsal anlamı olmadığı gibi barınak niteliğinde yapılar olarak inşa edilmiştir. Örneğin bu erken yapılardan birinin tabanı ancak halkın namaz sırasında ayakların yer sürtünmesi sonucu toz toprak içinde kalmaktan yakınması üzerine taş kaplanmıştır.[468]

Başlangıçta, Müslüman yapımcılar bir kapalı mekânla ve bir revaklı avludan oluşan ikili bir düzenleme değil, bir kısmı örtülü tek bir mekân yaratmışlardır. Gerçekten de, erken metinlerde camilerin açık bölümlerinden sahın ya da avlu olarak söz edildiği çok enderdir; Kufe'deki caminin kapalı kısmından, tıpkı Hz. Muhammed'in evinde olduğu gibi, zulla, yani gölgelik olarak söz edilmiştir.[469]

Geçen zaman içerisinde halifelik bir imparatorluk ve güce dönüşürken, cami de siyaset aracı olma özelliğini yitirerek dini uygulamalarla bağlantılı olarak

---

[465] Özkeçeci, *Doğu Işığı*, 53.
[466] Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu*, 88.
[467] Suut Kemal Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi*, Güven Basımevi, Ankara 1954, 5.
[468] Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu*, 90.
[469] Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu*, 87.

hükümdarların ahlaki yaşantılarının bir parçası olan eğitim ve tekniklerle özgün bir yapıya dönüşmüştür. Böylece, giderek caminin işlevlerinin (etkinliklerinin) daraltılması ve dışa kapalı bir hale dönüşümü gerçekleşmiştir. Caminin sadece namaz kılınan bir mekân olmasıyla farklı işlevleri sürdürmek üzere İslam dünyası içinde medrese, tekke, zaviye gibi değişik mimari formlar gelişmiştir.[470]

Mescid-i Nebevi'nin basit şemasının ilk camilerin planlarının belirlenmesinde büyük rol oynadığı hatta İslam mimarisinde daha sonra yapılan ibadet mekânına ilham kaynağı olduğu kabul edilmektedir. Birtakım ihtiyaçların en basit biçimde cevaplandırılmasından doğan, ortasında avlu şeklinde açıklık olan ve direklere oturan bir çardak veya damdan ibaret bu yapı tipinin bazı batılı sanat tarihçilerinin iddia ettikleri gibi İlkçağ'ın Helenistik çarşı tesislerine yani agora mimarisine dayanmamaktadır.[471]

İslamın ilk asırlarında, Hz. Muhammed ve Dört Halife döneminde yapılan ibadethaneler gösterişten olabildiğince uzak, son derece sade ve basit inşa edilmiştir. İslam mimarisinin olgunlaşmadığı bu dönemde dini yapılarda amaç müminleri dış etkilerden korumaya, dini ve içtimai ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik yapılmıştır.[472]

4.3. EMEVİLER VE ENDÜLÜS EMEVİLERİ DÖNEMİ ULU CAMİLERİ

4.3.1. Emeviler Dönemi Ulu Camileri (661-750)

Emeviler, Dört Halife Dönemi'nden (632-661) sonra Suriye'nin merkezi Şam'da kurulan İslam tarihinin ilk hanedan devletidir. Devlet adını kurucusu Muaviye b. Ebu Süfyan'ın mensup olduğu Beni Ümeyye (Ümeyye Oğulları Emeviler) kabilesinden almıştır.[473] Muaviye, kendisini en çok Suriye bölgesinde güvende hissettiği için o zamana kadar Medine olan devletin merkezini Şam'a taşımıştır.[474] Abdulmelik (685-705) halifeliğin ilk yıllarında yeniden düzeni sağlamakla ve hanedanın işlerini yoluna

[470] Özkeçeci, *Doğu Işığı*, 53.
[471] Eyice, "Cami", 58.
[472] Göncüoğlu, 59.
[473] Yaşar Bedirhan, *Ortaçağ Tarihi*, Eğitim Kitabevi Yayınları, Konya 2007,58.
[474] İhsan Süreyya Sırma, *Hilafetten Saltanata Emeviler Dönemi,* Beyan Yayınları, İstanbul 2010, 25.

koymakla uğraşmıştır. Bu görevlerini başarıyla gerçekleştiren Abdulmelik, Emevi hanedanının ikinci kurucusu olarak kabul edilmektedir.[475]

Devletin sınırları Buhara'dan Kayravan'a, Güney Yemen'den İstanbul sınırlarına, oradan Hicaz bölgesine, Şam'a, Cezayir'e, Irak'a, Ermenistan'a, Mısır'a, Fas'a, Anadolu ve İran'a, Horasan ve Ceyhun nehrinin öbür yakasına kadar ulaşmıştır.

Başkentin Şam'a nakledilmesiyle beraber, imar çalışmalarına çevredeki yerli halktan olan ustalar da katılmıştır. Bizanslı Ortodoks, Suriyeli Nasturi ve Suryani, Mısırlı Kopt, İranlı Sasani usta ve sanatçılar bu yeni yapılarda sahip oldukları bilgi ve tecrübelerini ortaya koyarlarken aynı yerdeki ve yakın çevrede bulunan eskiçağlara ait işlenmiş parçaları da devşirme malzeme olarak tekrar kullanmışlardır.[476]

Emevi devletinin, fetihlerde ele geçirilen ganimetleri ve fetihleri takip eden vergilerle katlanan zengin mali kaynakları, Emevi banilerinin kullanımına her zaman açık tutulmuştur. Böylece Abdulmelik Mısır vergilerini yedi sene boyunca Kubbetu's Sahra'nın inşasına vakfedebilmiştir. Oğlu I. Velid Suriye'den alınan vergileri yedi sene boyunca Şam Ulu Camisi'nin inşası ve dekorasyonu için harcamıştır. Bu dönemde büyük inşaat projelerini gerçekleştirmek için yeterince, istek ve maddi imkânın da bulunduğu bilinmektedir [477]

Abdulmelik'in başlattığı mimari program oğlu ve halefi I. Velid (705-715) tarafından genişletilerek devam ettirilmiştir. Şam, Kudüs (el-Aksa)'da ulu camilerin inşasına başlanmıştır. Camilerin en az 400 yıl boyunca baskın olan karakteristik biçimlerini almaları da yine I. Velid döneminde gerçekleştirilmiştir. "Hipostil cami" olarak adlandırılabilecek olan bu cami plan tipi sütun veya paye tipindeki destekleri ile ayırt edilmektedir. Bu tip camilerin planı ve büyüklüğü esnek olduğu için, desteklerin sayısının artırılmasıyla istenilen yönde genişletilebilmektedir.[478]

Emevi dönemi İslam sanatına gerçek anlamda şekil vermesi ve ortaya koyduğu abidevi sanat eserleriyle büyük önem atfetmesinin yanında, kendisinden sonra kurulan İslam devletlerine de örnek teşkil etmiştir. Dini mimaride de bu özellik gözlenmektedir.

---

[475] Ghazi Bisheh, "Emeviler: Birinci Başkent Şam", Eva Schubert (Ed), *Akdeniz'de İslam Sanatını Keşfedin*, Ege Yayınları, İstanbul 2007, 37.
[476] Göncüoğlu, 59.
[477] Hillenbrand, 14.
[478] Bisheh, 42.

Camilerde mihrabın, mimari bir eleman olarak kullanılması, minberin ana mekânın bir parçası haline getirilmesi, üstü kapalı ana ibadet mekânı ve çevresi revaklı bir avludan oluşan cami planı bu dönemde ortaya çıkmış ve sonraki İslam devletlerinde de uygulanmıştır.[479]

Emevi sanatında, yerellik diğer eyaletlerden zanaatkâr ve malzeme getirtilmesi ile önlenmiştir. Bu adet, Suriye maddi kültürünün bir büyükşehir kültürü olmasını sağlamıştır. Halifeler kendi toprakları içinde yaşayan işgücü potansiyelini rahatlıkla kullanabilmiş, İslam dünyası dışında, özellikle de Bizans'tan getirdikleri zanaatkârları ve malzemeyi buna eklemişlerdir.[480]

Emeviler döneminde Suriye'deki İslam mimarisinin, önceden burada varlık kazanmış yerli unsurlarla birlikte, Suriye–Bizans üslubunun etkisi altına girmiştir. 9. yüzyıl başlarına kadar Suriye ve Filistin bölgesi başta olmak üzere birçok bölgede yükselmeye başlayan birçok eserde bu etkiye rastlanmaktadır. Kubbetu's Sahra, Şam Emevi ve Mescid'i Aksa gibi İslam sanatının ilk örneklerinde, doğrudan veya dolaylı bir şekilde Bizans etkisinin görüldüğü kabul edilmektedir.[481]

4.3.1.1. Kubbetu's Sahra

Kudüs'te şehrin güneydoğu bölgesini meydana getiren zemini yükseltilmiş 300x400 m genişliğinde bir sahanlık üzerinde yer alan bölüm Harem-i Şerif veya Haram olarak adlandırılmaktadır. Yahudiliğin, Hıristiyanlığın ve İslamiyetin kutsal saydığı makamlar eski Kudüs'ün bu bölümünde yer almaktadır. Hz. Süleyman'ın mabedini inşa ettiği ve Kur'an-ı Kerim'de Mescid-i Aksa olarak bahsedilen yer bu alandır.[482]

Kur'an-ı Kerim'de ismi doğrudan zikredilmeyen ancak birçok ayette bereketli kılındığı[483] ve mukaddes olarak adlandırıldığı[484] anlaşılan Kudüs, Müslümanların ilk kıblesidir. Kur'an-ı Kerim'in Mescid-i Aksa'dan söz ederken etrafının mübarek

---

[479] Göncüoğlu, 59.
[480] Hillenbrand, 14.
[481] Casim Avcı, *İslam Bizans İlişkileri,* Klasik Yayınları, İstanbul 2003, 208.
[482] Muharrem Gül, *XI.-XII. Yüzyıllarda Kudüs,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Elazığ 1997, l95; Timothy Insoll, *İslam Arkeolojisi,* Homer Yayıncılık, İstanbul 2007, 62.
[483] Kur'an/Araf: 7/137; Kur'an/İsrâ:17/21;Kur'an/ Enbiya: 21/81, Kur'an/Sebe: 34/8-18.
[484] Kur'an/Maide: 5/21.

kılındığını ifade etmiş olması da son derece manidardır. *"Kulunu geceleyin Mescid-i Haram'dan etrafını mübarek kıldığımız Mescid-i Aksa'ya götüren (Allah) bütün eksikliklerden münezzehtir. Ona ayetlerimizden bazısını gösterelim diye (bu yolculuğu yaptırdık). Şüphesiz ki O, işitendir görendir."* [485]

İbn-i Havkal Mescid-i Aksa için şöyle bir açıklama yapmıştır: *"Beytü'l Makdis bir mescittir. İslam tarihinde ondan daha büyük mescit yoktur. Mescidin batı yakasında bulunan köşe kısmının üstü kapalıdır. Mescidin diğer kalan kısmı da açıktır. Binası yoktur kayanın bulunduğu yer müstesna…."*[486]

Bilindiği gibi Hz. Muhammed ve sahabe, hicretten önce Mekke'de, hicretten sonra da on altı ay kadar Medine'de namazlarını Beytü'l Makdis'e yönelerek kılmışlardır. Özellikle İsra hadisesinden sonra sahabeler, bu mukaddes beldeye yoğun ilgi göstermiş Hz. Muhammed'in vefatı sonrasında ise Kudüs'ü fethetmeyi amaç edinmiştir. Çünkü Hz. Muhammed, vefatından hemen önce Beytü'l Makdis'in yakında fethedileceğini müjdelemiş, hatta Şam-Filistin topraklarına gönderilmek üzere Usame b. Zeyd komutasında bir ordu hazırlatmıştır. Bu sebeple sahabeler Hz. Muhammed'in vefatının ardından Kudüs topraklarını fethe yönelmişlerdir.[487]

634'de Ecnadeyn ve 636 Ağustos'unda Yermük'de Bizanslılara karşı kazanılan zaferlerden sonra 638 yılında Hz. Ömer tarafından Kudüs fethedilmiştir. Fetihten sonra Hz. Ömer şehirde her türlü imar ve inşa faaliyetlerine girişirken, Hıristiyanlara ait kiliselerin korunmasına da özen göstermiştir.[488]

İslamIN mimarisinin bilinen ilk kubbeli eserlerinden olan Kubbetü's-Sahra Camii, Kudüs'ün fethinden sonra Hz. Ömer tarafından yaptırılan mescidin yerine inşa edildiği için daha çok batılılar tarafından Ömer Camii olarak tanınmıştır. Binanın üzerinde bulunan kutsal kaya Hz. Musa'nın ilk kıblesi olarak bilinir. Bazı İslam kaynaklarına göre ise Sahra Camii, Beytül-Makdis olarak tarif edilmiştir. Hz. Ömer Kudüs'ü fetihten sonra, Yahudiler tarafından çöplük haline getirilmiş Sahra'nın yerini bulup temizletmiş ve bizzat inşaatta çalışarak Sahra'nın ön tarafına Ömer Mescidi'ni inşa ettirmiştir.

---

[485] Kur'an/ İsra:17/1.
[486] Gül, 95. (İbn Havkal, *Kitabü'l Mesalik ve'l Memalik*, 171'den naklen)
[487] İsmail Altun, "Sahabe Gözünde Kudüs ve Mescid-i Aksa", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tetkikleri Dergisi*, S.47, 2017,153.
[488] Tahir Sevinç, "Mescidü'l Aksa ve Kubbetu's Sahra Camilerinde İmar ve Tamir Faaliyetleri (1720-1742)", *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 6, S.(1), 2016, 114.

Kubbetü's-Sahra bir mescitten ziyade bir ziyaretgâh olarak planlanmış ve ilk defa cami olarak Emevi Halifesi Abdülmelik b. Mervan tarafından 691'de inşa ettirilerek namaz kıldırılmıştır.[489]

Kudüs'teki tapınak alanını genişletmenin ardında iç siyaset gerekçelerinin bulunduğu rivayet edilmektedir. Halife Abdulmelik aslında Tapınak Dağını kullanarak, Kâbe'ye karşı bir denge unsuru olacak bir mabet yaratma amacı taşımıştır. Amacının halifelik veraseti konusunda uyuşmazlık olduğu söylenmektedir. Tarihçi el-Yakubi, Abdülmelik'in bütün Müslümanlar için farz olan Mekke'ye hac ziyaretini Suriyelilere yasakladığını belirtir; verilen ferman hac için "kutsal kentin (Kudüs) camisi" ne gitmeleri ve Kâbe yerine kutsal kayanın çevresinde dönmeleri yönünde olmuştur.[490]

Ayrıca Abdulmelik Müslümanların Kudüs'teki Kutsal Mezar'ı gördüklerinde onun güzelliği ve ihtişamı karşısında gözleri kamaşıp eksiklik duymamaları için, kilisenin bu ihtişamını gölgede bırakacak bir yapı inşa etmek istediği de kaynaklarda geçmektedir.[491]

Grabar ise Kubbetu's Sahra için şunları söylemiştir: *"Abdülmelik'in yapısının tek tanrılı üç inancın Müslüman ataları anısına (Hz. İbrahim'e) dikilmiş bir anıt olarak, temelde tartışmalı ve siyasal bir önem taşıdığı görülecektir. Abdulmelik'in bu kutsal yeri İslamlaştırırken, hem Museviler hem de Müslümanlar için aynı oranda kutsal olan İbrahim'i simge olarak seçtiği öne sürülebilir. Böylece Müslümanların gözünde İslamlığın üstünlüğü de gösterilmiş olur."* Grabar bu yapının amacının Müslümanlara özgü çağrışımlar olarak değil de Müslüman olmayanlara yönelik olduğunu belirtmiştir. Müslümanların yönetimini geçici bir talihsizlik sayan Hıristiyan topluluğuna, Kubbetu's Sahra ile İslamın kalıcı olduğu kanıtlanmıştır. Grabar bu eserde bulunan yazılarda iki yönlü bir göndermenin yapıldığını belirterek şöyle ifade etmiştir. *".... Bir yanda Misyoner bir özellik taşır; Hıristiyan ve Musevi peygamberi de ataları arasında sayan yeni ve son inanca "boyun eğmeye" bir çağrı hem de oldukça sabırsız bir çağrı*

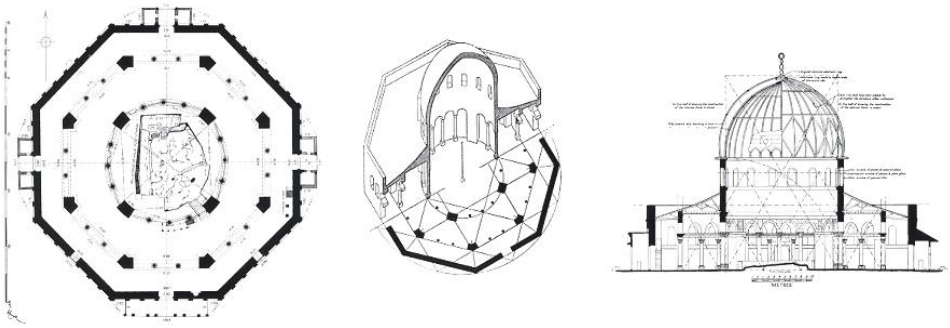
[489] Rabia Mert, *Tarihsel, Mitolojik ve Dini Bağlamda Kutsal Bir Mekân Olarak Kudüs, (*Yayımlanmamış Doktora Tezi), On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Samsun 2017, 123; Sevinç,112; Avcı, 211.

[490] Volkmar Enderlein, "Suriye Filistin ve Emevi Halifeliği/Mimari", Markus Hattstein, Peter Delius, (Ed), *İslam Sanatı ve Mimarisi*, (64-80) *(*Çev.; Nurettin Elhüseyni), Literatür Yayınları, İtalya 2007, 65.

[491] Fatih Erkoçğlu, "Emeviler", Eyüp Baş (Ed), *İslam Tarihi*, (345-396), Grafiker Yayınları, Ankara 2013, 345.

niteliğindedir. Aynı zamanda yeni inancın ve onun üzerine kurulu devletin üstünlüğünün ve gücünün bir beyanıdır."[492]

Kubbetu's Sahra, Kitab-ı Mukaddeste adı geçen kutsal kayanın "Hacer-i Muallak" bulunduğu yerde inşa edilmiştir.[493] Bu yer Kudüs'te pek çok peygamberin makam ve türbesinin bulunduğu Merve tepesinde bulunmaktadır.[494] Kaya, Müslümanlar açısından, gerçekte üç sebepten dolayı mübarek kabul edilmektedir. Oğlunu kurban etmek için Moria Dağı'nın yolunu tutan Hz. İbrahim'in hatırası olduğu, Süleyman Mabedi ve onun kutsallar kutsalı mihrabı burada bulunduğu ve Hz. Muhammed "gece yolculuğu"nu buradan gerçekleştirdiği için. Kayanın altında tepeye uzanan bir çeşit dehlize açılan bir mağara bulunmaktadır; Hz. Peygamber'in göğe yükselmesi bu mağaradan ve bu dehliz yoluyla olmuştur ki bu her halükârda çok çarpıcı bir sembolizm örneğidir. Kayanın altındaki mağara, insanın semavi bir nur'la yüce âlemlere açılan kalbi ya da en derin bilinci gibidir.[495]

Plan 10. Kubbetu's Sahra[496]

Bina biçimsel olarak kayayı çevreleyen bir çift koridor ve sekizgen bir kasnak üzerine oturan bir kubbeden oluşmaktadır, yani özünde Roma mozolelerinde veya Hıristiyan martirionlarında kullanılan merkezi planlı bir yapıya sahiptir. Bu biçimsel seçimin temelinde, çok yakındaki, Hıristiyanlığın en kutsal kilisesi olan ve tıpkı Kubbetü's Sahra gibi bir kayanın üzerine yapılan kubbeli Kutsal Mezar Kilisesi ile bir

[492] Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu*, 73-75.
[493] S.Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi*, 34.
[494] Erkoçoğlu, 386.
[495] Burckhardt, 34.
[496] https://www.khanacademy.org/humanities/ap-art-history/west-and-central-asia/a/the-dome-of-the-rock-qubbat-al-sakhra (Erişim Tarihi 23.04.2018)

rekabet olduğu düşünülmektedir. İki kubbenin çapları arasındaki farkın yalnızca bir santimetre olduğu saptanmıştır.[497]

Ayrıca mabedin dairesel (rotand) planı da Santa Costanza Kilisesi'nin (324) planını hatırlatmaktadır. Fakat Kubbetü's Sahra'nın ondan daha başarılı işçilik sergilediği sanat tarihçileri tarfından kabul edilmektedir. Kubbe, doğrudan doğruya kemerler üzerine istinat etmeyip silindirik yüksek bir kasnağa binmektedir. Kubbe 20.40 m çapında ve 35 m yüksekliğinde olup eserin yapılış gayesine uygun gelecek şekilde heybetlidir. Ahşaptan yapılmış olsa da, daha o devirde bu yükseklikte ve genişlikteki bir kubbe Müslümanların nasıl bir mimari yaratma heyecanına ve ruh haline sahip olduklarını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. [498] Bina, Bizans kubbelerine göre daha yüksektir ve alışılmışın dışında bir yüksekliğe sahiptir. Bu yapıda ilk kez bir kubbenin, İslam mimarisinin bir özelliği olan parlaklığın gücünü bütünüyle elde ettiği görülmektedir.[499]

Kubbetu's Sahra'nın hem iç mekânı hem de dış yüzeyleri çok zengin bir biçimde süslenmiştir. Birbirine benzer gibi görünen, ancak çok farklı kuruluşlardaki kompozisyonlar insanı hayrette bırakır. İç mekân dekorlarındaki mozaik süslemelerde zeytin, hurma, badem ağaçları, bambu demetleri ile akant ve asma yaprakları, büyük helezon kıvrımları çift kanat motiflerinin yanı sıra taç mücevherleri kullanılmıştır. Emevilere özgü yenilikler çerçevesinde en başarılı örnekler vazo, sepet, çiçek, kozalak meyve ve mücevherlerin bir arada meydana getirdikleri kompozisyonlardır.[500]

Kubbe bir İslam yapısında ilk örnek olmak üzere, kufi yazı stilinde anıtsal bir Arapça yazıt barındırır; bu yazıt iç sahanlık çevresindeki revakların yukarısında bir mozaik şeridi halinde uzanır. Metni oluşturan bölümlerin hepsi Kur'an'dan alınan ayetlerden oluşmaktadır. Seçilen ayetlerin alışılmamış oluşu, Kudüs'teki önemli Hristiyan mabetlerinin yakınında bulunan Kubbetü's Sahra'nın işlevine bağlanabilir.[501] Mozaik üzerine kufi hatla yazılmış bu yazı kuşağı daha önceki sanat geleneklerinde görülmeyen özgün bir uygulama olması açısından büyük önem taşır. İlk olmasının yanında asıl önemi simgesel içerikten kurtardığı tezyinatın yanında yüklendiği anlam

[497] Hillenbrand, 26.
[498] Çam, 196.
[499] Burckhardt, 35.
[500] Özkeçeci, *Doğu Işığı*, 82.
[501] Enderlein, 64.

olmuştur. Desenlerden alınan simgesel ifade doğrudan yazı ile verilmiştir. Burada hiçbir tereddüde yer vermeyecek, hiçbir yoruma mahal bırakmayacak şekilde net bir ilahi mesaj söz konusudur.[502]

Kubbetu's Sahra'nın dört cephesine açılan kapılar saç ağacı üzerine bronz kaplanarak yapılmış, kufi yazılarla da bezenmiştir. Kuzeyde Babü'l-cenne (cennet kapısı), güneyde Babü'l-kıble (kıble kapısı), doğuda Babü'l Nebi Davud (Davud Peygamber kapısı yahut Babü'l-silsile (zincir kapısı), Batıda Babü'l garb (batı kapısı) şeklinde isimlendirilmiştir.[503]

Bu kapılar yapının dış galerisine açılmaktadır. Bu galeriyi, dış açıların ekseni üzerinde bulunan sekiz ayak taşımakta ve ayakların arasında üçer kırık kemer bulunmaktadır. Kubbeyi taşıyan iki katlı kasnak da burada dört ayak ve on iki sütunun taşıdığı on altı kemere dayanmaktadır. Dört ayağın her biride birinci galerideki ayakların ortasına düşmektedir. Böylece ritmik bir nizam bariz bir değişiklikle sağlanmıştır. Dört taç kapı dört ana yöne açılır; böylece binayı sembolik bir biçimde dünyanın merkezine oturtmuş olur. Burada mihrap diğer camilerdeki esaslı rolünü kaybetmiştir. Eserin mimar ve ustası bilinmemekle birlikte, özellikle tezyinatın karakteri sebebiyle bunların yabancı asıllı kişiler olduğu açıktır.[504]

Kubbetu's Sahra 1187 yılında Eyyubiler, 1318 yılında Memluklar, 1522 ve 1780 yıllarında Osmanlılar tarafından tamir edilmiş, ancak eser orijinal mimari ve tezyini özelliğini belli oranda muhafaza etmiştir.[505]

---

[502] Özkeçeci, *Doğu Işığı*, 83.
[503] Göncüoğlu,73.
[504] S.Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi*, 36.
[505] Can, Gün, 95.

Fotoğraf 18. Kubbetu's Sahra kuzey girişi[506]

Kanuni Sultan Süleyman'ın 1561-1562 yıllarında Kubbetu's Sahra'da onarım çalışmaları yaptığı yapının üzerinde bulunan kitabelerde yazmaktadır.[507] Mimar Sinan'ı ve Mısır Valisi Lala Mustafa Paşa'yı bu onarım için görevlendirmiştir. Çalışmalar için Mısır, Şam ve Halep'ten mimar usta ve nakkaşlar getirilmiştir. Bu onarım sırasında binanın dış yüzeyi 45.000 çini levha ile kaplanmıştır. Kasnağı kaplayan renkli sır tekniği ile yapılmış çiniler en erken tarihlidir. Renkleri koyu mavi, firuze, sarı, yeşil ve siyahtır. Bu birinci grup çinilerle, sır altı (koyu mavi, siyah, firuze, beyaz renkli parlak) tekniğinde yapılmış olan ikinci grup çinilerle kaplanmıştır. Renkli sır tekniği ile yapılmış Kanuni Sultan Süleyman'ın adı ile sekizgen gövdenin üst tarafındaki kitabe kuşağı 959 (1551-52) tarihini taşıyan bu çiniler sıraltı tekniğinde yapılmış son örnekler olarak bilinmektedir.[508] Bu çinilerin üzerinde ise Sultan II. Abdulhamid döneminde[509] Karahisari Ahmed hattıyla yazılan Yasin Suresi ile çevrilidir. Her köşesinde celi hatla *"selamun kavlen min Rabbin Rahim"*[510] ayeti yazılıdır.

---

[506] https://www.khanacademy.org/humanities/ap-art-history/west-and-central-asia/a/the-dome-of-the-rock-qubbat-al-sakhra (Erişim Tarihi 23.04.2018)

[507] Abdurrahman Abu Hüseyin, "XVI. ve XVII. Yüzyılda Kudüs", Zeki Kurşun, Coşkun Yılmaz, (Ed), *Evliya Çelebinin Şehirleri,* (147-151), Mahya Yayınları, İstanbul 2013, 150.

[508] Feyza Betül Köse, "Osmanlı Dönemi Kudüs'ünde Onarım Çalışmaları", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C,29, 2017, 34.

[509] Nermin Taylan, "Müminin Sınav Kâğıdı Kudüs", Fatih Kurt (Ed), *Diyanet Aylık Dergi,* (10-14), Even Yayınları, Ankara 2018, 12.

[510] Kur'an/Yasin: 27/58.

4.3.1.2. Mescid-i Aksa Camii

Kudüs'ün en büyük ve en eski camisi Mescid-i Aksa'dır.[511] Mescid-i Aksa "en uzak mescit" anlamına gelmektedir. Mescid-i Aksa tamlaması "İsra" suresinin birinci ayetinde geçmektedir. Mescid-i Aksa yani Süleyman Mabedi, dua evi, ikinci mabed, Beytul Makdis olarak hadislerde zikredilmektedir. Mescid-i Aksa'nın, Mescid-i Haram ve Mecid-i Nebi ile birlikte ziyaret edilebilecek üç mescitten biri olduğu ve yeryüzünde Mescid-i Haram'dan sonra yapılan ikinci mescit olduğu kabul edilmektedir. [512] İslamiyet, Kudüs'ün kutsallığını bu üçlü vasfın üzerine yükleyerek Mescid-i Aksa'da, Hz. Adem, Hz. Süleyman ve Hz. Muhammed'in peygamberlik misyonlarını birleştirmiş şehre, hem kozmolojik hem de anıtsal manalar yüklemiştir.[513]

Hz. Ömer, Kudüs'ü teslim alıp antlaşmayı yaptıktan sonra şehri gezerek Yahudilikten, İslamiyete geçmiş olan Kab-ı çağırarak inşa etmeyi düşündüğü bir mescit için yer tayini konusunda O'na danışmıştır. Kab ise mescit yerinin Yahudiler tarafından kutsal sayılan sahranın gerisine alınmasını teklif etmiştir. Fakat bu belirlemeye göre yapılır ise kıble yönünün Sahra'ya doğru olacağı için Hz.Ömer bu teklifi reddetmiştir. Hz. Ömer*, "Biz Sahra'ya karşı değil Kâbe'ye doğru namaz kılmakla mükellef kılındık."* şeklinde cevap vermiştir. Kadim mabedin yerine varmış ve orayı elleri ile temizlemiştir.[514] Hz. Ömer, namazı Kıyamet Kilisesi'nde kılmaktan çekinip girişteki merdivenler üzerinde kılmıştır. Müslümanların kendisine uyarak kiliseyi camiye çevirmekten sakınmaları için burada namaz kıldığını belirtmiş ve bu durumu teyid etmek için de baş patrik Sophronius'a bir yazı vermiş olduğu bilinmektedir. Hz. Ömer'in bu hareketi üzerine patrik, mabedin boş kalan kısmında, Kubbetu's Sahra'nın arka tarafta kaldığı, moloz ile örtülü bir yer göstermiştir. Hz. Ömer'in molozu temizlemeye başlaması ile birlikte diğer Müslümanlar da O'na yardım ederek kayayı

---

[511] Gül, 130.
[512] Mustafa Yiğitoğlu, "İsra ve Miraç'ta Süleyman Mabedi ve Mescid-i Aksa'nın Varlığı Meselesi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi,* 6, (1), 2017, 641.
[513] Arzu Cebe, "Semavi Dinlerde Kültürlerin Oluştuurduğu Kudüs ve Kutsallık Kavramı", *TİDSAD,* S.13, 2017, 379.
[514] Ali Mazak, *Emevilerin Sonuna Kadar Kudüs ve Filistin,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul 1989,72.

meydana çıkarmışlar ve kayayı arkaya alacak şekilde ilk mescidi inşa etmeye başlamışlardır.[515]

İslamın Mekke'de ilk tebliğ edildiği günlerde, bu dinin en önemli ibadetlerinden biri olan namazın Mescid-i Aksa'ya yönelerek kılınması İslamın ilk kıblesinin bulunduğu Kudüs şehrinin önemini açıkça göstermektedir. Müslümanlar bu ilk kıblenin kutsiyetini idrak ederek tarih boyunca buraya sahip çıkılması gerektiğinin bilinciyle hareket etmiş ve bu mukaddes beldeyi her zaman koruyarak tevhid inancının bayrağı altında bulunması gerektiğine inanmışlardır.[516]

Mescidü'l Aksa'nın, en geniş tanımıyla, İslam kaynaklarında Halife Abdulmelik devrinde başlayıp günümüze kadar ulaşan Haram Alanı ve onun üzerindeki Kubbetu's Sahra, türbe, tekke, zaviye ve diğer makamlar gibi dini maksatlarla yapılmış yapıları içine alan, 150 dönümlük bir arazi üzerine kurulmuş bir "binalar külliyesi" olduğu anlaşılmaktadır. Dar anlamda ise Kubbetu's Sahra'nın güneyinde ve Haram Alanı'nın güneybatısındaki cami kastedilmektedir. İslam tarihi kaynaklarında, Haram Alanı için , Mescid-i Aksa tabiri de kullanılmıştır.[517]

702 yılında Abdülmelik b. Mervan tarafından inşa edilmiş olan cami Kudüs'te Harem-i Şerif denilen bölge içerisindedir. Bizans imparatoru Justinianos (527-565) tarafından yaptırılan Meryem Bazilikası'nın bulunduğu alana yaptırılmıştır.[518]

Bu dönemin en erken İslam tarihi yazarları olan Taberi ve İbnü'l Esir, Mescid-i Aksa'nın 746 yılında halife El Mansur döneminde meydana gelen depremde harap olduğundan bahsetmemiştir. Abbasiler döneminde 780 yılında yaşanan bir depremde cami tekrar harap olmuştur. Halife Mehdi tarafından tekrar onarıldığı rivayet edilmektedir.[519]

Mescid-i Aksa'dan bahseden erken İslam tarihi yazarlarından Mukaddesi Mescid-i Aksa'yı şöyle tasvir etmiştir. *"Mescidü'l Aksa mukaddes şehrin güneydoğu köşesine*

---

[515] Mazak,72. (10. Yüzyılda Mısırlı Hıristiyan Eutychius (Annals neşr. Pococke, II, 285 vd, Vincent ve Abel Jerusalem, II, 243, bu eserlerde geçen bilgiye göre Hıristiyanların kiliselerini muhafaza etme haklarını büyük halifenin kudretli şahsiyeti ile geri alınmaz şekilde teyit etmek maksadını taşımaktadır.)
[516] Ahmet Ağırakça, "Kudüs ve Mescid-i Aksa'nın İslam'daki Yeri", Ümmühan Özkan, (Ed), *Mescid-i Aksa Sempozyumu, 02 Nisan 2009, İstanbul: Bildiriler*, (81-89), İHH Araştırmalar Yayınları, İstanbul 2009, 85.
[517] Gül,130.
[518] Can, Gün, 95.
[519] Gül, 133.

düşmektedir. Haram-ı Şerif'in duvarlarının temel taşları Hz. Davud tarafından konuldu ki 10 zira ya da daha küçük uzunluktadır.(4,5) Onlar yontuldu ve mükemmel hale getirildi. Halife Abdulmelik bunlar üzerine daha küçük fakat iyi biçimli taşlar kullandı. Bu Kudüs'teki büyük Kutsal Mezar Kilisesine rekabetsiz bir göstergesiydi ve onu gölgede bıraktı. Fakat Abbasiler devrindeki deprem ile mihrap dışındaki ana bina yerle bir oldu. O günün halifesi el-Mehdi tamirat için hazinedeki paranın yetmeyeceğini anlayınca valilere ve kumandanlara emirler göndererek herbirinin bir kolonun inşaatını üzerine almasını sağlayarak daha sağlam bir şekilde onarıldı. Mescidü'l Aksa ana binasının 26 kapısı vardır. Mihraba karşı olan kapı Büyük Bronz kapı olarak adlandırıldı ve bir kişinin omuzlaması zordur. Bu kapının sağında 7 ve solunda 7 kapı vardır. İlk zikredilen kapıların üzerinde Abdullah b. Tahir'in sonradan yaptırdığı mermer sütunlar üzerinde desteklenen bir kolon vardır. Aksa'nın ana binasının merkez parçası muazzam bir çatı ile kaplandı ve fazlaca ziftlendi ve üzerine muhteşem bir kubbe kondu. Tavanlar her yerde maden levhalar üzerine kurşun ile kaplandı. Aksa Cami'nin ana binası Harem-i Şerif'in doğu duvarı üzerine gelmiyor. Bina burada hiçbir zaman tamamlanamadı. Çünkü Hz. Ömer haram alanının batı kısmına bir mescit yapmıştı."[520]

Mukaddesi'den yarım asır sonra 1047 yılında Kudüs'e gelen Nasr- Hüsev, Mescid-i Aksa hakkında geniş bilgiler vermiştir. *"Mescid-i Aksa'nın Muaviye'nin mihrabı olarak bilinen bir mihrabı vardır ki bu gün maksurenin içinde kuşatılmıştır. Büyük kapının karşısında ise büyük mihrap bulunmaktadır ki bu mihraba Ömer mihrabı da denilmektedir.*[521]

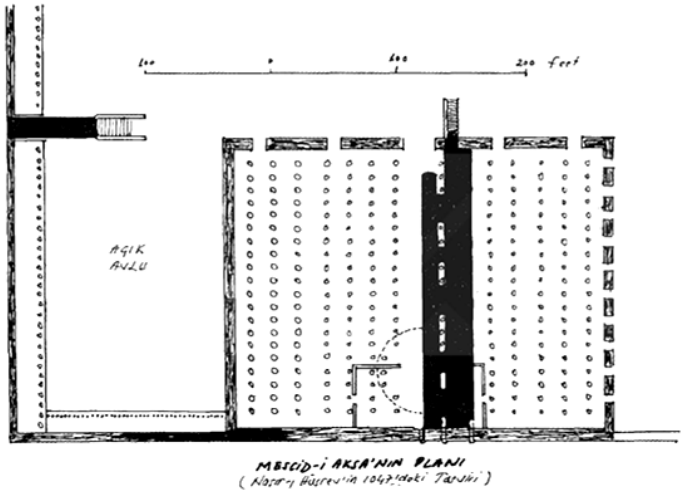
Nasır-ı Hüsrev Mescid-i Aksa'nın 280 direk üzerinde durduğunu söylemiştir.[522]

"Meydan tarafında bulunan maksurenin kapısında ve duvarında 15 methal var. Onlara herbiri 10 arşın yüksekliğinde 6 arşın enliğinde süslü ve mükemmel kapılar takılmıştır. O kapılardan bir tanesi pirinçtendir. Hepsinden daha güzel ve süslüdür ve onu Memun'un Bağdat'tan gönderdiği söylenir." [523] Nasır- Hüsrev doğudaki ve

---

[520] Gül 133.(el-Mukaddesi, *al-Ahsen al-Takasim fi Ma'rifetü'l Akalim,* Editit: M.J. de Goeje Editio Secunda, Leyden, 1906, 168-171'den naklen)
[521] Gül, 133. (Guy Le Strange, Palestina Under The Moslems, Beyrut,1965,111-112'den naklen)
[522] Gül, 130.
[523] Nasır-ı Hüsrev, *Sefername,* (Çev.: Abdulvehhab Tarzi), Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1988, 41.

güneydeki kapı hakkında bilgi vermiştir. Mescidi Aksa'nın ölçülerini net bir şekilde veren Nasır-ı Hüsrev'dir. Bu ölçüler ilk ölçülerden farklı olmalıdır. Mehdi'nin 780 yılında yapmış olduğu restorasyonda çok fazla daraltılmış ve uzunluğu kısaltılmıştır.[524]

Plan 11. Nasır-ı Hüsrev'in 1047'deki Mescid-i Aksa tasviri[525]

Nasır'a göre doğu duvarı yani kuzeyden güneye caminin uzunluğudur, yaklaşık 420 kulaçtır. Kuzey duvarı boyunca genişlik 150 kulaçtır. Nasır, güneydoğu duvarından güneye doğru 200 arşınlık bir alanın boş olduğunu söylemektedir.[526]

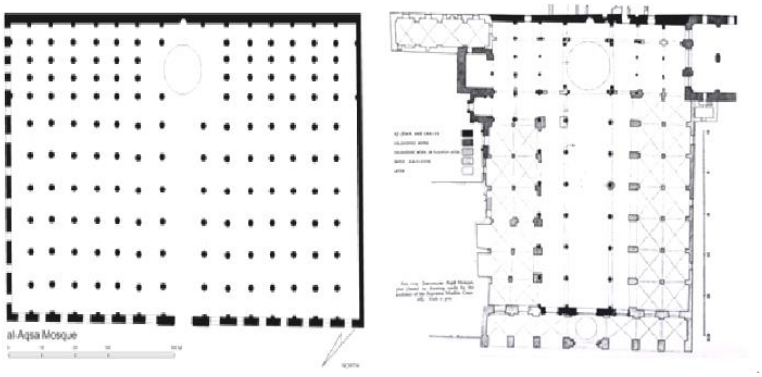
Heratlı Ali'nin verdiği bilgilere göre ise Selahaddin Eyyubi Kudüs'ü fethetmeden birkaç yıl önce (1173) modern ölçüler ile uyuşan ölçüler vermiştir. Bu ölçülere göre revakın eni ya da Aksa'nın ana kolonu 15 ve güneyden kuzeye uzunluk 94 arşındır. Kubbenin altındaki dört köşe meydanın çevresi 16 ell (arşın) (her bir alan 40 ell ya da 60 feet) Güneyden kuzeye Aksa'nın uzunluğu 148 ell (ya da 222 feet) dir."[527]

İslam mimarisinin ilk devirlerinde Medine geleneğine bağlanamayan caminin, Creswell tarafından, o günden kalan bazı bölümlerin yardımıyla orijinal planı çıkarılmıştır. Bu plana göre Mescid-i Aksa ilk olarak kıble duvarına dik uzanan ortadaki daha geniş olmak üzere mihraba dik üç sahınlı olarak yapılmıştır. Orta sahın diğerlerinden daha geniş ve yüksek tutulmuştur. Bu sahınlar, kıble duvarına paralel uzanan bir başka sahınla kesilmiş ve transept plan oluşturulmuştur. Mihrap önünde

[524] Nasr-ı Hüsrev, 42.
[525] Gül, 133.
[526] Nasır-ı Hüsrev, 42.
[527] Gül, 133. (Al Herevi, *Kitabul Ziyarat*, (Çev.: Jenine Saurdel, Thomine), Damas, 1957, 66'dan naklen)

oluşan kare mekan çift cidarlı bir kubbeyle kapatılmıştır. Bölgede yaşanan depremler sonucunda yıkılan yapı 757 yılında Halife Mansur, 780 yılında ise Mehdi tarafından yeniden onarılmıştır. Halife Mehdi, yapının sağ ve soluna altışar sahın ekleyerek genişletmiş ve bu genişletme sonrasında sahın sayısı on beşe yükselmiştir.[528]

H 425/M 1034'te Halife Zahir'in emriyle cami, yeniden yapılırcasına en esaslı onarımını geçirmiştir. Her iki taraftan dörder sahın azaltılarak yapı, yedi sahınlı hale getirilmiştir.[529] Metinsel ve yazınsal kaynaklarda bu camiye yapılan birçok eklentiden ve sonunda da bir küçültmeden söz edilmektedir. Bu duruma gerekçe olarak da kentin nüfusunda bir değişiklik olduğu ileri sürülmektedir. Bu tür değişikliklerin yaşandığı en farklı örnek erken İslam yapısı olan Kudüs'teki Mescid-i Aksa'dır.[530]

Plan 12 . Mescid-i Aksa Camii[531]

Mescid-i Aksa yaklaşık olarak 80x55 m boyutlarında düzgün dikdörtgen planlıdır. Mihraba dik 7 sahınlıdır. Sahınları ayıran sivri kemerler, akantus yapraklı başlıkları olan sütunlara oturmaktadır. Kuzeye açılan sivri kemerlerde Haçlı seferleri sırasında bölgeye gelen gotik etkiler görülmektedir.[532]

---

[528] Yılmaz Can, "Erken Dönem İslam Sanatı", Abdülkadir Dündar (Ed), *Türk İslam Sanatları Tarihi El Kitabı,* (133-156), Grafiker Yayınları, Ankara 2019, 146.
[529] Nebi Bozkurt, "Mescid-i Aksa", *TDVİA*, İstanbul 2004, XXIX, 268.
[530] Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu*, 99.
[531] https://okuryazarim.com/islam-donemi-mimari-planlari// (Erişim Tarihi 04. 28. 2018)
[532] Bozkurt, 271.

Fotoğraf 19. Mescid-i Aksa'nın kuzey giriş kapısı[533]

Mescid-i Aksa Haçlı seferleri sırasında büyük bir tahribata uğramış, Haçlılar 15 Temmuz 1099'da Kudüs'e girmiş ve görülmemiş bir vahşet sergilemişlerdir. Mescid-i Aksa'ya girerek burayı yağmalamışlardır. Mescid-i Aksa'ya sığınmış olanları kılıçtan geçirmişlerdir. Bu katliamın görgü tanığı olan tarihçi Raimundus eserinde aynı sabah atına binip bu mabetlerin bulunduğu mahalleye giderken, atının cesetler üzerine ve dizine kadar çıkan kan göletlerine bata çıka geçmek zorunda kaldığını yazmıştır.[534]

Haçlı istilası sırasında büyük kısmı Templier şövalyelerine verilen Mescid-i Aksa'da bazı değişiklikler yapılmıştır. "Mabetliler" anlamına gelen adlarını Templum Salamonis dedikleri bu binadan alan Templier şövalyeleri kendilerine verilen kısımları ikametgah ve erzak ambarı gibi bölümlere ayırmıştır. Diğer kısımlar ise buraya Paltium Salomonis diyen Latin kralları tarafından saray olarak kullanılmıştır. Bu dönemde bir kısmı caminin içine, diğer kısmı bitişiğine rastlayacak şekilde bir kilise inşasına başlandıysa da tamamlanamamıştır.[535]

Kudüs'ün 1187'de Selahaddin Eyyubi tarafından tekrar fethedilmesiyle birlikte Mescid-i Aksa büyük bir onarım geçirmiştir. Bu onarım sırasında mihrap ve caminin bazı bölümleri mermer mozaikle kaplanmıştır. Selahaddin Eyyubi mescide bir minber yapılmasını emretmiştir. Bunun üzerine Nurettin Mahmut'un Halep'te Mescid-i Aksa'ya konulmak üzere bir minber yaptırmıştır. Marangozlar tarafından sonerle

[533] http://www.islamalimi.com/mescidi-aksa-resimleri/mescidi-aksa-9// (Erişim Tarihi 24.04.2018)
[534] Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri*, Dünya Yayıncılık, İstanbul 2004, 56.
[535] Bozkurt, 270.

yapılmış olan ve benzeri bulunmayan bu minber Selahaddin Eyyubi'nin emri ile Kudüs'e getirilmiştir.[536]

Mescidi Aksa daha sonra Memluklar ve Osmanlı sultanlarından Kanuni Sultan Süleyman, II. Mahmut ve II. Abdulhamid tarafından onarılmıştır.[537] Mimar Kemalettin Bey'in Kudüs'teki kutsal yapılara karşı büyük ilgi duyduğu bilinmektedir. Mescid-i Aksa ve Kubbetu's Sahra kubbe onarımında görev alan Mimar Kemalettin Bey üstün başarısından dolayı İngiliz Kraliyet Mimarlar Akademisine üye seçilmiştir. [538] Kemalettin Bey'e bu başarıyı kazandıran 1922'de yapılan onarım çalışması sırasında kuzey kubbe kemerinin, kuzey kısmındaki sıvaları kaldırarak içinde Zahir'in adı geçen uzun kufi bir kitabenin yer aldığı sarmal kenger yapraklarından oluşan cam mozaik bir tezyinatı bulmuş olmasıdır. Mimar bu inceleme sonrasında kubbe kasnağının da bu dönemden kaldığını belirtmiştir.[539]

Fotoğraf 20. Kudüs Mescid-i Aksa[540]

21 Ağustos 1969 tarihinde fanatik bir Yahudi tarafından çıkarılan yangında hasar gören mescitte Nurettin Zengi tarafından yaptırılan muazzam minber yanmıştır. Yangından kurtarılan minberin parçaları İslam Müzesi'nde teşhir edilmektedir. Mescid-i Aksa ilk dönem İslam mescitlerinde olduğu gibi medrese olarak da kullanılmıştır.

---

[536] Ramazan Şeşen, *Selahaddin Eyyubi ve Devlet*, Çağ Yayınları, İstanbul 1987, 312; Gül, 135.
[537] Bozkurt, 270.
[538] Yıldırım Yavuz, "Mimar Kemalettin Bey (1870-1927)", *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 7, (1), 1981, 69.
[539] Bozkurt, 270.
[540] https://tr.wikipedia.org/wiki/Mescid-i_Aksa (Erişim Tarihi 20.04.2018)

Kütüphanesi ise Selahaddin Eyyubi'nin Kudüs'ü tekrar fethinin ardından daha da zenginleştirilmiştir.[541]

Üç ilahi din için de kutsal olan bu kadim kent tarih boyunca farklı ırk, dil, din, mezhep sahibi olan kavimlerin ortak yaşam alanı olmuştur. Birçok topluma ait, farklı kültürel mirası ortak miras olarak, asırlardır bağrında saklayıp korumuştur. Şehrin hemen her köşesinde yer alan tarihi cami, kilise ve sinagoglar, ibadethaneler, Kudüs'ü tarihin en önemli şahidi kılmıştır. Yahudilerin Ağlama Duvarı, Hıristiyanların Kıyamet Kilisesi, Müslümanların Mescid-i Aksa'sı ve Kubbetu's Sahra'sı şehire emanet olarak bırakılan mirasların en kutsalları olup tüm ilahi dinlerin ortak değerleridir.[542]

4.3.1.3. Şam Emevi Camii

Müslümanlar Şam'ı fethettiklerinde Vaftizci Yuhanna adına yapılmış olan bazilika tipindeki bir kiliseyi ortadan ikiye bölerek doğu yarısını Müslümanlar diğer yarısını da Hıristiyanlar kullanmıştır. Hıristiyanlar ve Müslümanlar mabede girip çıkarken aynı kapıyı kullanmışlardır. Romalılar tarafından Jupiter adına yapılmış olan putperest bir mabedin yerine, dördüncü asrın sonuna doğru Hagios Ioannes adı verilen bir[543] kilise inşa edilmiştir. Müslümanların sayısı çoğalınca müslümanlara ayrılan bölüm dar gelmeye başlamıştır.[544]

Bunun üzerine 706 ile 715 tarihleri arasında Emevi Halifesi el-Velid Şam'daki Jüpiter Tapınağı'nın duvarlarla çevrili arazisini I. Theodosios zamanında aziz Yohannes'e yani Hz.Yahya'ya adanmış bu kiliseyi de içine alan bu araziyi satın almış kiliseyi ve duvarların içindeki diğer bütün binaları yıktırmış ve Şam Emevi Camii'yi inşa ettirmiştir. Medine'deki Hz. Muhammed'in evi yani Mescidi Nebevi, Şam Emevi Camii'nin yapımında ilham kaynağı olmuştur. Ayrıca Mescidi Nebevi, modelini ve abidevi formlarını içinde barındıran ilk camidir.[545]

Emevi halifesi Velid, bu camiyi özenle yaptırmış ve dekoratif sanatın en güzel bezemesiyle donattırmıştır. Bu caminin inşası 11 milyon dinara mal olmuş ve 10 yılda tamamlanmıştır. Bu inşaatta çalıştırılmak üzere bütün İslam ülkelerinden 12 binden

[541] Bozkurt, 271.
[542] Cebe, 383.
[543] İbrahim Ateş, "Şam Ümeyye Cami ve Vakfiyesi" *Vakıflar Dergisi*, C.12, 1978, 27.
[544] Çam,175; Enderlein, 67.
[545] Burckhardt, 49; Hillenbrand, 27; Ateş, 27; Enderlein, 69.

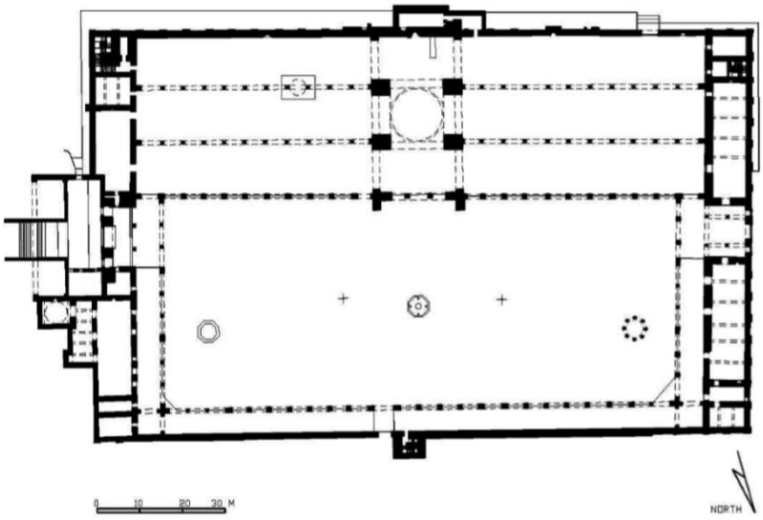
fazla uzmanlaşmış işçiyi, ustayı, sanatçıyı ve mimarı seferber etmiştir. Müslüman tarihçi Yakut, Emevi Camii hakkında şunları söylemiştir*:"Eğer bir insana yüz yıl ömür verilse ve her gün hayranlıkla seyretme imkanı olsaydı ve her gün gelseydi, günlerce önceki manzaralar ve ondaki değişkenlikleri anlayamazdı."* Avrupalı bir diğer çağdaş tarihçi ise cami hakkında şunları söylemiştir: "*Ümeyye Cami yalnızca İslam dünyasının en büyük harikası değil, günümüze kadarki bütün ülkelerin ve bütün zamanların mimarlığının da yeniliklerinden biridir."*[546]

Caminin yapımı için halifenin isteği doğrultusunda İstanbul'dan gelen ustaların çalıştığı da rivayet edilmektedir. Cami dikdörtgen planlı olup, genişliği 131, derinliği 38 m'dir. Caminin önünde üç tarafı revaklarla çevrili büyük bir avlu bulunmaktadır. Cami, içi kıble duvarına paralel korint başlıklı mermer sütunlara dayanan iki sıra kemerle üç sahına ayrılmıştır. Bu iki sıra kemerin üzerinde sütuncuklara dayalı diğer iki kemer dizisi yükselmektedir.[547] Bu sahınları ortadan dikine kesen daha genişçe başka bir sahın daha bulunmaktadır ki bunun üstünde caminin görsel zenginliği olan kubbe yükselmektedir. Bu kubbe dört kare paye ile yükselmekte olup geçiş öğesi olarak tromplardan faydalanılmıştır. Üstü ahşap kirişlerle, kemer atkı sistemiyle örtülmüştür. Cami harim kısmına, üçgen alınlığı antik dönemi hatırlatan, kemerle destekli üç sahınlı ihtişamlı bir kapıdan girilmektedir.[548] Doğu, batı ve kuzeyde olmak üzere yapının üç kapısı bulunmaktadır.

Güneydoğu köşesinde 11. asırda Hazreti İsa minaresi, güney batı köşesinde ise 16. asırda Kayıtbay minaresi yapılmıştır. Kuzey duvarında orta sahın aksında bulunan El-Arus minaresi, 11. asırda inşa edilmiş olan yukarı kısmı hariç, caminin yapıldığı zamana ait olup kübik ve dar şekli ile doğuda ve batıda örnek olarak kullanılmıştır.[549] Emevi Camii dışındaki erken İslam camilerinin tümünde camilerin tek minaresi bulunmaktadır.[550]

---

[546] Ateş, "Şam Ümeyye Cami ve Vakfiyesi", 29.
[547] S.Yetkin*, İslam Sanatı Tarihi*, 18.
[548] Göncüoğlu, 63. Ateş, 31; Enderlein,71.
[549] Göncüoğlu, 65; Enderlein, 69.
[550] Grabar*, İslam Sanatının Oluşumu*, 91.

Plan 13. Şam Emevi Cami planı[551]

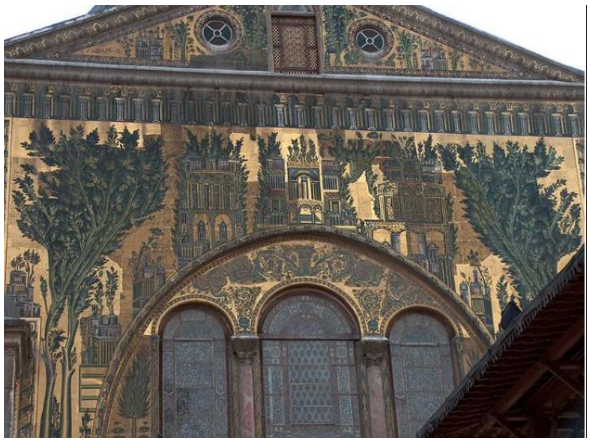
Şam'da bir Abbasi valisi tarafından 788 yılında yaptırılmış [552] olan avluda Kubbetu'l Hazne, diğeri Kubbetu'z Zeynelabidin adında iki küçük yapı bulunmaktadır ki bunlardan Kubbetu'l Hazne caminin vakıf gelirlerinin toplandığı bölümdür. Devletin hazinesinin muhafaza edildiği beytü'l mal vazifesini görmüştür. İlk kez Hz. Ömer devrinde gelir kaynaklarının artması ile birlikte, Medine'ye gelen para ve malların korunması için bir hazine tesis edilmiş ve buraya "beytülmal" ismi verilmiştir.[553] İlk devirlerde hazinenin güvenilir bir yerde olması sebebiyle şehrin ulu camisinde muhafaza edilmiştir. Fustat Amr b. As Mecidi, Harran Ulu Camii ve Hama Ulu Camii'nde de bu yapıya yer verilmiştir.

Şam Emevi Cami'nde bulunan Kubbetu'l Hazne yüksek sekiz sütun üzerine oturan sekizgen gövdeli olup üzeri kubbe ile kapatılmıştır. Eski bir kiliseden alınan korint başlıklı sütunlar kullanılmıştır. Küçük bir kapısı bulunmaktadır.[554]

Caminin duvarları ve beytü'l mal mozaiklerle süslenmiştir; ancak bunların belli bazı parçaları günümüze kadar gelmiştir; bunlar Bizans sanat okulunun Emevi Suriyesi'ndeki varlığına tanıklık etmektedir. Bu bezemeler muazzam bir tasarım ve renk ustalığı ile oluşturulmuş çiçeklerle çevrili ve yanlarında ırmaklar akan, hayali kent ve sarayı temsil etmektedir. Bunu İslam dünyasında doğrudan bir devamı hiç olmamıştır,

[551] https://okuryazarim.com/islam-donemi-mimari-planlari// (Erişim Tarihi 19.04.2018)
[552] Ateş, "Şam Ümeyye Cami ve Vakfiyesi ", 31.
[553] İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi,* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1985,76.
[554] Çam,176.

burada mozaik sanatı çok geçmeden tezyinatın geometrik üslubuna daha uygun düşen tekniklerle yer değiştirmiştir.[555]

Fotoğraf 21. Şam Emevi üçgen alınlıklı giriş kapısı üzerindeki mozaik süsleme[556]

Bu cami, getirdiği önemli yeniliklerle ilk camilerin birbirini tekrarlayan basit formundan ayrılan mimarlık alanında özgün bir yaratmadır.[557] Cami tipolojisi açısından bir istisna olan yanı buradaki açık ve kapalı mekan düzeninin, yani avlu ve ibadet kısmı düzeninin belirleyici unsur olduğu görülmektedir. Bu durum Şam'ın başkent olma özelliğinden kaynaklanmaktadır.[558]Ana ibadet mekanının yanında avlusu bulunan cami tipinin ilk örneği olması sebebiyle, bu dönemden sonra yapılan cami planlarını da etkilemiş ve İslam dininin yayıldığı memleketlerde bu mimari yüzyıllarca uygulanmıştır.[559]

Burada ilk kez anıtsal cami elemanları olarak mihrap, minber, beytülmal ve minareler karşımıza çıkmaktadır. Ortada bulunan kuyu, şadırvana çevrilmiş ve yine ana girişin yanındaki suffa da dışarıya alınan sıbyan mektebi olarak yapılmıştır.[560]

Caminin içinde Hz. Yahya'nın türbesi bulunmaktadır. Burasının Hz. Yahya'ya adanmış bir kilise arsası olması Hristiyanlar için de kutsal olan bu mezarın o dönemden beri var olduğunu göstermektedir. Bu durum da caminin kutsiyetini bir kat daha artıran önemli unsurlardan biridir.[561]

---

[555] Burckhardt, 52; Enderlein, 69.
[556] https://tr.wikipedia.org/wiki/Emev%C3%AE_Camii#/media/File:Umayyad_Mosque,_Damascus.jpg// (Erişim Tarihi12.04. 2018)
[557] Salimi, 26.
[558] Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu*, 87.
[559] Göncüoğlu, 65.
[560] Salimi, 26.
[561] Göncüoğlu, 65.

Binanın Vaftizci Yahya Kilisesi'nin yerine inşa edilmiş olması olgusu caminin, bu kilisenin dönüştürülmüş şeklinden başka bir şey olmadığı şeklinde bir teorinin ortaya atılmasına neden olmuştur; ama bunu destekleyecek hiçbir kanıt yoktur; zira Şam'da bu genişlikte bir kilise hiçbir zaman inşa edilmemiştir.[562] Binada en belirleyici ilham kaynağı, Irak'ta ve başka yerlerde sonradan yapılan camilerde geliştirilmiş olan Muhammed'in evi, yani İslamın ilk camisidir.[563]

Hıristiyan kiliseleri doğuya yönelik inşa edilmiştir; oysa Mekke Suriye'nin güneyinde yer almaktadır. Bu yön değişikliğinin bir sonucu, çeşitli sahınları ayıran kemerli kısımlara tamamıyla yeni bir anlam kazandırılmıştır. Bu uyglama ile insanların bakışlarının koro bölümü yönünde iç mekana yönelmesini önlemiştir. Bu sahınlar İslam mimarisinin her formunda ifade ettiği denge ve sukunet halindeki özde dinamik değil statik olan mekan anlayışına uygun olarak, ibadet mahallini cepheden keserek göze huzur vermektedir.[564]

Cami, Roma ve Bizans kiliselerinde olduğu gibi tekrar kendi üzerine katlanmış bir mekan değildir. Avluya açılan oldukça geniş tutulmuş harim bölümü, kemerlerin perdelenmesine takılmadan içeriye giren gün ışığı ile aydınlanmaktdır. Bu mekanın bütün gerçekliği, duvarlar sütunlar ve baştabanlardan ibaret olan Greko-Romen revaklı mimarisinden oldukça farklıdır. İslam mimarisinin gerçek gayesi ayrımlaşmamış bütünlüğü içinde mekan olgusudur. Kemerlerin yarım daire şeklinde değil de hafifçe atnalı şeklinde yapılmış olması bu amacı kanıtlamaktadır. En mükemmel ifadesini Mağrib sanatında bulan at nalı kemer ile İran sanatının ayırt edici özelliği olan kayık kemer, statik sükunet ve yükselen aydınlık gibi iki niteliği bir araya getiren iki önemli unsur Emevi sanatının belirleyici özelliklerindendir.[565]

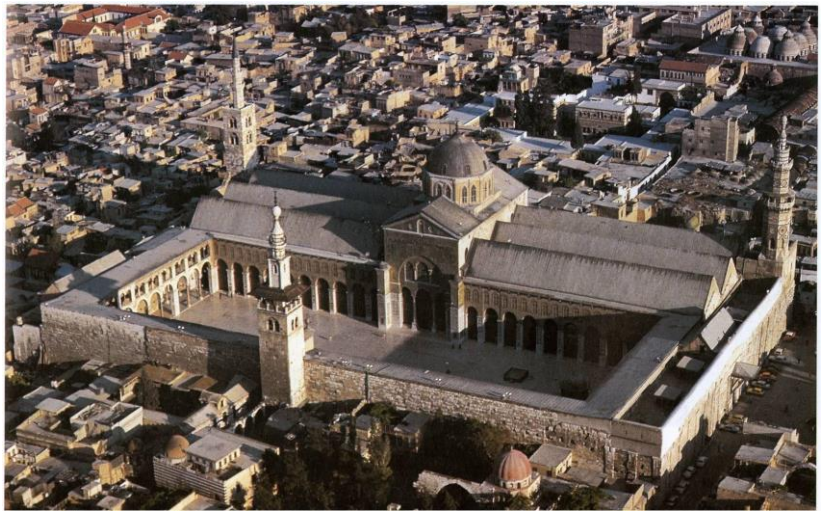
Fakat bu yapı bütünüyle İslama özgü bir ibadet mekanı da değildir. Binada tipik bir Hristiyan bazilikasının standart elemanları, İslam ibadetinin gereksinimlerine karşılık verebilmek için enlemesine bir düzen içinde kullanılmıştır. Üç sahın korunmuştur, ama ibadet yönü bunlara dik açılıdır. Elevasyonda ise eğimli çatıyı bölen ve merkezinde bir kubbe bulunan bir beşikçatı merkezi bir transept oluşturmaktadır.

---

[562] Burckhardt, 51.
[563] Hillenbrand, 27.
[564] Burckhardt, 44.
[565] Burckhardt, 52.

Caminin cephesi Suriye kiliselerinin standart batı yüzünün bir varyasyonudur. İbadet alanının T şeklindeki düzeni batı İslam dünyasında uzun bir süre kullanılmıştır.[566]

Şam Emevi Camii, şehirdeki en boş ve kamuya açık alana kurulmuş bir hükümdarlık yapısıdır. Bu caminin topoğrafik olarak merkezi bir noktada bulunması politik çağrışımlar içermektedir. Etkileyici boyutlara ve sanatsallığa sahip olan bu yapıda, farklı inançlara sahip insanları İslamiyete dönmeye ikna etmek için Kur'an'dan ayetler kullanılmıştır.[567]

Fotoğraf 22. Şam Emevi Camii üsten görünüş[568]

Şam Emevi Camii kuruluşundan itibaren dini ve ilmi fonksiyonlarının yanında siyasi hayatta da önemli rol oynamıştır. Abbasiler zamanında başkentin Bağdat'a taşınmasıyla Emevi Camii siyasi önemini kaybetmiş olsa da Selçuklular, Zengiler ve Eyyubiler döneminde Şam zaman zaman idare merkezi olması sonucunda tekrar önem kazanmıştır. Daha sonraki dönemlerde de sosyal, dini ve ilmi hayatın merkezi olmaya devam etmiştir. Şehrin en büyük ve merkezi cami olması ve muhtemelen ihtiyacı da karşılaması sebebiyle cuma namazları şehrin sur içi kesiminde uzun müddet sadece burada kılınmıştır, İbn Kesir'in verdiği bilgiye göre ancak 24 zilkade 765 (23 Ağustos 1364) tarihinden itibaren Şehrezuri Camii'nde de kılınmaya başlanmıştır.[569]

---

[566] Ateş, 27; Burckhardt, 51; Hillenbrand, 27.
[567] Hillenbrand, 27.
[568] http://bmktcn.com/index.php?option=com_content&task=view&id// (Erişim Tarihi 12. 04. 2018)
[569] Ahmet Özel, "Emeviyye Cami", *TDVİA,* İstanbul 1995, XI, 110.

Şam Emevi Camii tarih boyunca savaşlar, deprem ve yangın gibi doğal afetlerden zarar görmüş yıkılmış yanmış tahrip edilmiş ilaveler yapılarak bir çok kez onarım görmüştür. 1893 senesinde geçirmiş olduğu büyük yangın sırasında Hz. Yahya'nın makamı dahil olmak üzere caminin büyük bir bölümü yanmıştır. II. Abdulhamid döneminde onarılmış, bu onarım için Dersaadet'teki Sermimar Agop Çırakçıyan mimar olarak tayin edilmiştir. Caminin aslına uygun olarak yapılması konusunda üzerinde titizlikle durulmuş bu onarım yaklaşık on yıl sürmüştür. Caminin sütun ve başlıkları mezze taşından, eskileri taklit edilerek yapılmıştır. Kemerler yerli taştan, ara boşluklar Marsilya tuğlasından, yüksek olan çatı, demir konstrüksiyon üzerine ahşap olarak yapılmıştır. [570]

Fotoğraf 23. Şam Emevi Camii'nin 1893 yılı restorasyon sonrası katırlarla sütunların taşındığını gösteren resim[571]

Dört mihrap dört metre yüksekliğinde İtalya mermerinden yapılmıştır. Kıble duvarı renkli taş ve mozaiklerle tezyin edilmiştir. Ana kapılar pencere çerçeve ve pervazları katranlı çam ve ceviz ağacından geometrik desen ve oymalarla minber Marmara mermerinden tezyinatlı olarak ve kubbeyi taşıyan dört büyük sütun da muhkem ve sütunların yüzeyleri çeşitli geometrik mozaik süslemelerle tezyin edilerek hizmete açılmıştır. Sultan II. Abdulhamid'in, Şam Emevi Camii restorasyonu, aynı yüzyıl içinde babası Abdulmecid'in Mescid-i Nebevi büyük restorasyonundan sonra devletin merkez dışındaki topraklarda yaptığı başka büyük yenileme çalışmasıdır.

[570] Hilal Kazan, "1893 Yangını Sonrası Şam Emevi Camii Restorasyonu" *Mediterrenean Journal of Humanities,* 6, (2), 2016, 340.
[571] Kazan, 339.

Abdülmecid yaptığı onarım çalışmasından devlet hazinesini, Abdulhamid ise Dersaadet kontrolünde mahalli halkın, diğer hayır sahiplerinin bağış ve yardımlarıyla camiyi yeniden inşa ettirmiştir. Bu onarım çalışmaları sırasında devlet siyasi ve mali açıdan en zor dönemine denk gelmiş olsa da her iki onarım da başarıyla tamamlanmıştır.[572]

4.3.1.4. Kayravan Ulu Camii

Muaviye, Hz. Ali dönemindeki iç çekişmeler nedeni ile Müslümanların kontrolünden çıkmış olan Kuzey Afrika'yı geri almak için Ukbe b. Nafi'yi görevlendirmiştir. Ukbe b. Nafi 42/662 ve 43/663 yıllarında bölgede başarılı fetihler gerçekleştirmiş ve askeri bir karargâh olarak Kayravan'ı ordugâh şehri olarak kurmuştur. Onun komutanlığı sırasında kapsamlı bir İslamlaşma hareketiyle Berberilerin çoğu Müslüman olmuştur. [573] Bu hızla yayılan İslamlaşma sürecinde, Muaviye'nin saltanatı zamanında, Tunus'un Kayravan şehrinde Ukbe b. Nafi tarafından M. 670 tarihinde Kayravan Ulu Camii inşa edilmiştir. Sidi Ukbe Camii olarak da bilinen cami bir ordugah camisidir.[574]

Kayravan Ulu Camii Mağrib'teki bütün camilerin atası sayılmaktadır. 726'da kesin şeklini almış sonraki değişikliklere ve ilavelere rağmen ilk şeklini kaybetmemiştir.

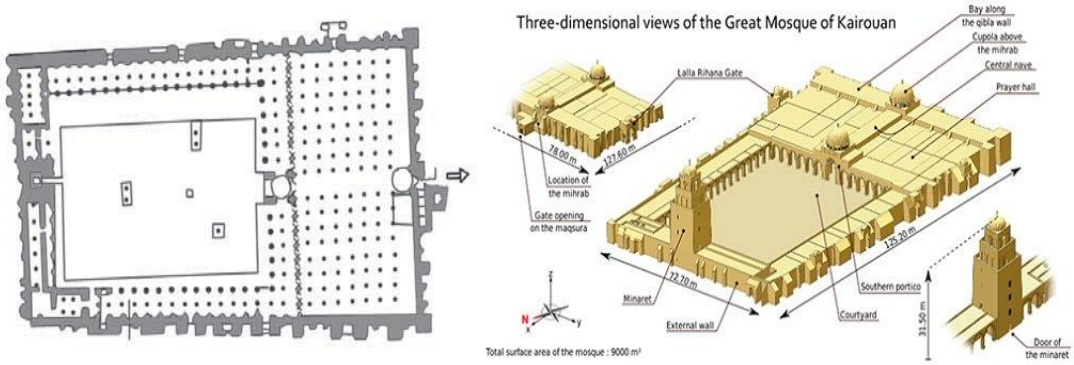
Cami plan olarak boyu 126 m, eni 77 m olan dikdörtgen bir alana kurulmuştur. Harim ve dört yönde çift sıra revakla çevrilmiş avludan oluşmaktadır. Avlunun kuzeybatı revakının ortasında minare yer almaktadır. [575]

Cami çok derin olan harim kıble duvarına dikey sıralanan kemerler ve sütunlarla ayrılan 17 sahından meydana gelmiştir. Orta sahın, yan sahınlardan daha yüksek ve geniş tutulmuş mihrabın bulunduğu kıbleye ulaşmıştır. Esas eksen üzerinde uzanan orta geniş sahının cümle kapısı üzerindeki ve mihrap önündeki uçları iki kubbe ile örtülmüştür. Harim kısmının kemerleri, Şam Emevi Camii'nde olduğu gibi kıble duvarına paralel olarak değil, dik bir şekilde tanzim edilmişitr.[576] Dikey sahınları ile

---

[572] Hilal Kazan, "1893 Yangını Sonrası Şam Emevi Camii Restorasyonu" *Mediterrenean Journal of Humanities,* 6, (2), 2016, 340.
[573] Âdem Apak, "Kuzey Afrika'da İlk İslam Fetihleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 17, (2), 2008,166; İbnü'l Esir*, İslam Tarihi El-Kamil Fi't-Tarih Tercümesi III,* (Çev.: Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özaydın), Bahar Yayınları, İstanbul 2008, 312.
[574] Göncüoğlu, 68; Apak,166.
[575] S.Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi,* 24.
[576] Burckhardt, 169; Can, Gün, *Ana Hatlarıyla Türk İslam Sanatları ve Estetiği,* 97.

Mescid-i Aksa'yı hatırlatan bu camide, kıble duvarına paralel uzanan ve daha geniş olan bir ön sahın orta sahınla birleşerek transept plan oluşturmuştur. Bu uygulama bu tür camilerin tipik özelliği olup ibadetin gerektirdiği şartları da karşılamaktadır.[577]

Plan 14. Kayravan Ulu Camii[578]

Camide kullanılan sütunların başlıkları daha önceki pagan ve Hıristiyan yapılarından alınmıştır. Camide kullanılan devşirme sütunların boylarını aynı seviyeye indirerek camiye basıklık vermek istenmediğinden sütunlar ile kemerler arasına kemer boyunlarının seviyesini birleştirmeye imkan veren inşai unsurlar kullanılmıştır. Erken tarihli büyük taş kubbenin tek örneği Kayravan Camii'nde bulunmaktadır. Kayravan'daki kubbe, getirdiği yapısal yenilik ile değil, yapının sağlamlığı, kareden sekizgen kasnağa, onaltıgen kasnağa ve oradan da kaburgalı kubbeye geçişindeki okunaklık ve bir de bezemelerindeki ağırbaşlılık ile farklılık arzetmektedir. [579]

Üstünü düz bir damın kapattığı dış görünüşü adeta bir kaleyi andıran camide atnalı kemer kullanılmıştır.[580] Kuzey Afrika'da ilk defa Kayravan Camii'de, İslam sanatında da ilkin Emevi Camii'de görülen atnalı şeklindeki taşkın kemeri Müslüman sanatkarın icat etmediği düşünülmektedir. Çünkü İslamiyetten önce gerek Mezopotamya'da, gerek Suriye'de, gerek Hindistan'da, gerek Vizigotların İspanya'sında bu kemere rastlanmaktadır. Fakat bu kemer tarzına en mantıki ifadesini veren şüphesiz ki Müslümanlar olmuştur.

---

[577] Göncüoğlu, 68.
[578] https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2017/0Kayravan-Sidi-Ukba-Ulu-Cami.jpg (Erişim Tarihi 23.04.2018)
[579] Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu*, 100.
[580] Göncüoğlu, 68.

Atnalı şeklindeki taşkın kemer, ya Kayravan Camii'de olduğu gibi daire kavisli formda ya da Fustat'taki Amr Camii'de görüldüğü gibi sivri veya kırık formda yapılmaktadır. Marçais'in sandığı gibi, Kayravan mimarının bu kemeri kullanmasında tezyini amaçlı değil, yalnız mimari düşüncenin hakim olduğu görülmektedir. Uturları aynı olan daire kavisli bir kemerle taşkın bir kemerin formunu kıyaslamak Kayravan mimarının bu kemeri kullanmasına yalnız mimari düşüncenin hakim olduğunu göstermek için yeterlidir. Çünkü daire kavisli kemerde olduğu gibi itme kuvvetinin aynı zamanda dikey ve eğik olmasına karşılık, taşkın kemerin itme kuvveti hem çok zayıf hem de içe doğrudur. Bu uygulama ile kemerler itme kuvvetini karşılamaya ihtiyaç duymadan yükselebilmiştir. Kuvvet hesabı ile dayanıklılık hesabı da bu kemerin tercih edilmesine sebep olmuş ve duvara mümkün olan yüksekliğin verilmesini sağlamıştır. Kemerin yükselmesi aynı zamanda duvarın malzemesi ile beraber ağırlığını da azaltmıştır. Kayravan mimarının sütundan başka malzemesi olmadığı için atnalı kemer formunu kullanmış olması oldukça doğaldır.[581]

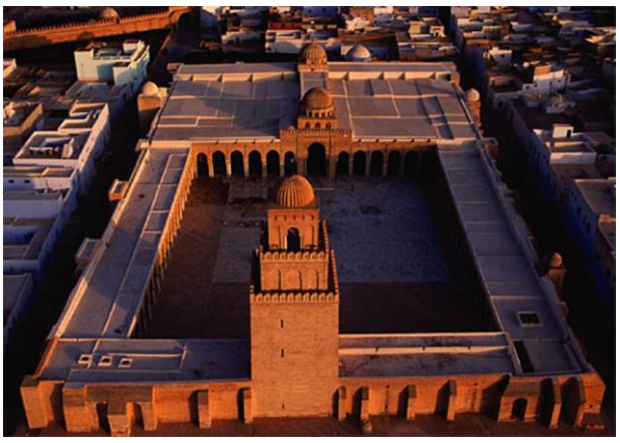

Fotoğraf 24. Kayravan Ulu Camii mihrap eksenindeki orta sahından avluya bakış[582]

[581] S.Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi*, 25.
[582] https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2017/02/Kayravan-Ulu-Cami-21.jpg (Erişim Tarihi, 23.04.2018)

Caminin tavanları ve duvarlarının neredeyse tamamı kapalı olduğu için harim yalnız avludan gelen ışıkla aydınlatılmaktadır. Harim ve avlu arasındaki bağlantıyı sağlayan kemerlerin açıklığı ne kadar yüksek olursa, kapalı alan o kadar çok ışık almaktadır. Bu yapıda üzengilerin kullanılmış olması sütunların boylarını dörtte bir oranında uzatmış, şişkin kemeri kullanmakla da kemer açıklığı daire kavisli kemerin açıklığına göre bir kat daha artmıştır. Kuvvet, mukavemet, tasarruf ve aydınlık unsurlarının hakim olduğu bu anlayışı, bu anlayışa dayanan şeklin temin ettiği faydaları Hindistan, Mezopotamya, Suriye'de veya İspanya'da görülen, daha öncelere ait bir çok örnekte bulmak mümkün değildir.[583]

Kayravan Ulu Camii'nin mihrabı bilinen en eski mihraplardan biridir. Mihrap üzerinde hatları son derece düzgün bir kemeri taşıyan iki sütunla yanlardan takviye edilmiş, kusursuz bir iç bükey (konkav) şeklindedir.[584] Mihrabının çinilerle kaplı olması bu kısma artık özel önem verildiğini göstermektedir. Avlunun kuzeyinde yer alan üç kare kuleden ibaret olan minare bir kubbe ile sonlandırılmıştır. Çifte revaklarla çevrili avlu, mihrap ekseni boyunca uzunlamasına genişler ve bu eksen bir yanda daha yüksek seviyede inşa edilmiş ve her iki uçta birer kubbeyle donatılmış merkezi sahınla, diğer yanda ise üç şerefeli bir kuleyi andıran ve ayakta kalan bütün minareler içinde en eskisi olan muhteşem bir minareyle güçlü bir şekilde vurgulanmıştır.[585] Kayravan'ın minaresi, Mağrip ve Endülüs minarelerinin modeli olmuştur.[586]

Fotoğraf 25. Kayravan Ulu Camii üstten görünüş[587]

[583] S.Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi*, 26.
[584] Burckhardt, 171.
[585] Burckhardt, 169.
[586] S.Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi*, 27.
[587] https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2017/02/Kayravan-Ulu-Cami-21.jpg (Erişim Tarihi, 23.04.2018)

Kayravan Ulu Camii'nin birçok unsuru doğunun, özellikle Mezopotamya'nın etkisini taşımaktadır. Eski İran mimarisinde öteden beri kullanılan tromplardan başka, süsleyici hücreler ve dilimli kemerler de bu unsurlar arasında yer almaktadır.[588]

Kayravan Ulu Camii var oluşu itibariyle en eski camilerden biri ve Mağrip yani Müslüman batıdaki bütün camilerin ilk örneğidir. Bu cami birçok kez yeniden yapıldığından, mevcut şeklini 836'da almıştır. Ancak mekânın ustaca kullanılmasıyla da bağlantılı olarak dengeli ve ağırbaşlı üslubu İslamın kısa sürede ulaştığı seviyeyi göstermektedir.[589]

4.3.1.5. Harran Ulu Camii

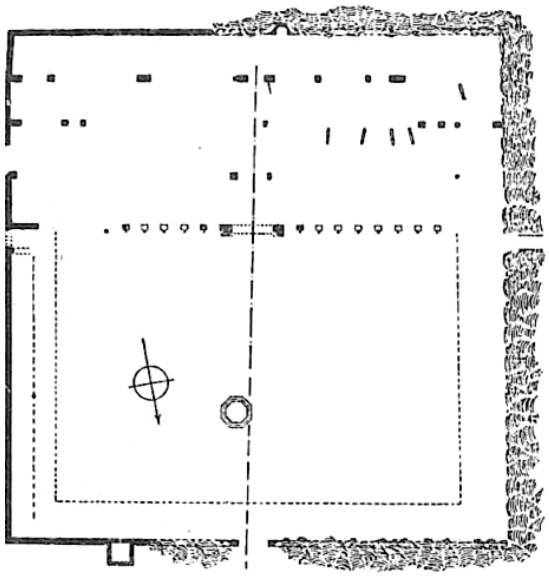
Harran, 640 yılında Hz. Ömer döneminde İyaz b. Ganm komutasındaki ordu tarafından sulh yoluyla fethedilmiştir. Fetihten önce Sâbi'ilerin büyük Ay Mabedi (Sin Tapınağı) camiye dönüştürülmüştür. Yapı aynı zamanda Firdevs Camii olarak da bilinmektedir.[590] Sâbi'ilere kendi mabedlerini yapmaları için başka bir yer verilmiştir. Harran Sâbi'iliğin merkezi olmasının yanı sıra, İslami dönemde de müspet ilimlerin okutulduğu dünyanın ilk İslam Üniversitesine başkentlik etmiş bir şehirdir.[591]

1951-1952- 1956 ve 1959 yıllarında Harran Ulu Camii'yi ortaya çıkarmak için çalışmalar yapan Rise ve modern araştırmacılar, camiyi II. Mervan'ın inşa ettiğini belirtmişlerdir. Nüfusun artmasıyla birlikte ihtiyaca cevap vermesi için yine II. Mervan tarafından onarılmış ve genişletilmiştir. Cami temel itibariyle olmasa da üst yapısı itibariyle müslüman eseri özelliği taşımaktadır. Kazılar sırasında caminin arka kısmında Darulkurra veya Küttab olarak kullanıldığı düşünülen odalar bulunmuştur. Caminin kitabesinde 12. yüzyıl ortalarında Nureddin Mahmut b. Zengi tarafından onarıldığı ve tezyin ettiği yazılıdır.[592]

---

[588] S.Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi,* 26.
[589] Burckhardt,167.
[590] İsmail Orman, "Halep Ulu Cami", *TDVİA,* İstanbul 2012, XLII, 103.
[591] Salih Birinci, Çağlar Kıvanç Kaymaz, Aykut Camcı, "Kültür Turizmi Açısından Harran İlçe Merkezi ve Geleneksel Kubbe Meskenleri, (Şanlıurfa), *Turkish Studies,* 2017, 110; Mustafa Cambaz, *Türkiye'nin Ulu Camileri,* Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2016, 527.
[592] Ali Bakkal, "Medreseleşme Sürecinde Harran Okulu", Ali Bakkal (Ed), I. *Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu: 28-30 Nisan 2006 Şanlıurfa: Bildiriler* (247-258), Şanlıurfa Valiliği İl Kültür Turizm Müdürlüğü Yayınları, Şanlıurfa 2006, 250.

Harim, mihraba paralel dört sahınlı olup farklı biçimde taşıyıcılar kullanılmıştır. Birinci ve ikinci sahınlar üslup birliği içerisindedir. Bu ilk iki sahının üst örtüleri de diğerlerine göre daha aşağıda tutulmuştur. Revaklı avluyu harime bağlayan orta eksendeki kapı üzerinde abidevi bir kemer yer almaktadır. Mihrabı giriş eksenine göre batıya kaymış olup harime geçişi sağlayan önü merdivenli toplam on dokuz kapının var olduğu bilinmektedir. Mihrabın yanındaki kapı, kıble duvarına bitişik odalarla bağlantılıdır. Nureddin'in yaptırdığı avluda sekizgen planlı fıskiyeli havuzlu olan Anadolu'nun en eski şadırvanı bulunmaktadır.[593]

Plan 15. Harran Ulu Camii[594]

Caminin minaresi bölgenin ve Anadolu'nun en erken tarihli minaresidir. Emevi döneminin ve Erken İslam mimarisinin üslubuna uygun biçimde kare gövdeli olarak inşa edilmiştir. Minare camiden bağımsız olarak yapılmıştır. Kare bir kaide üzerine inşa edilmiş olan minarenin günümüzdeki mevcut uzunluğu 34.50 m uzunluğundadır. Minarenin gövdesinde her cephenin ortasında düzenli aralıklarla çok sayıda pencere açılmış olması Emevi minarelerinde görülen bir ugulama olup, ilk örneği Şam Emevi Cami'nin kuzey minaresinde görülmektedir.[595] Rice caminin her üç girişinde Nabonid MÖ V.yüzyıl döneminin tarihini taşıyan rölyef figürlü taş yazıtlar bulmuştur. Babil

[593] Orman, 103.
[594] Keppel Archibald Cameron Creswell*, Early Müslim Archtecture*, Oxford 1940, 151.
[595] Bülent Nuri Kılavuz, "Güneydoğu Anadolu'da Kare Gövdeli Minareler", Hamza Gündoğdu, Hüseyin Yurttaş (Ed), *IX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, 21-23 Nisan, 2006 Erzurum: Bildiriler*, (307-317), Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2006.

dönemine ait bu rölyeflerden biri Ay tanrısı Sin'i diğeri Güneş tanrısı Şamas'ı temsil etmektedir. Üçüncü rölyefin neyi temsil ettiği tespit edilememiştir.[596]

Fotoğraf 26. Harran Ulu Camii[597]

4.3.1.6. Halep Ulu Camii

Halep Kalesi'nin batısında Eski Bezzazlar çarşısında bulunan külliyenin içinde yer almaktadır. Bitişiğinde Hz. Zekerriya ait olduğu düşünülen türbeden dolayı Zekeriya Mescidi olarak da bilinmektedir. Kaynaklarda ilk binanın 715-716 yıllarında Emevi Halifesi Süleyman b.Abdulmelik tarafından bir katedralin avlu veya haziresi üzerine Cuma mescidi olarak inşa ettirildiği belirtilmektedir.[598] 351 yılında Bizans İmparatoru II. Nikephoros'un şehre saldırısı sırasında yanmış 965'te Seyfüddevle el-Hamdaninin onarımı ile ibadete açılmıştır. 1090 yılında Selçuklu Sultanı Melikşah'ın köklü bir onarım sırasında yaptırdığı minare caminin günümüze ulaşan en eski mimari elemanıdır. Kitabesine göre minarenin üst kısmı Tutuş tarafından tamamlanmıştır. [599]

Nureddin Zengi 1146-1147 arasında geçen 28 yıllık saltanatı içerisinde Suriye'nin belli başlı şehirlerini, büyük mimari eserlerle doldurarak Halep'i Suriyenin en mağmur şehirleri arasına getirmiştir.[600] 1169'da İsmaililerin şehre düzenlediği saldırı sırasında

---

[596] Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1996, 38; Ali Bakkal, *Harran Okulu,* Şanlıurfa Valiliği İl Kültür Turizm Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2009,48.

[597] https://www.sanliurfa.bel.tr/icerik/230/71/harran-universitesi-ve--ulu-cami/ (ErişimTarihi 08.11.2018)

[598] Ahmed el-Bek, "İslam Mimari Mirasının Korunması ve Halep Belediye Meclisinin Deneyimleri", *İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı, 22-26 Nisan, İstanbul*: *Bildiriler,* (459-466), (Yayınevi Belirtilmemiş), İstanbul 1985, 460.

[599] Abdusselam Uluçam, " Halep Ulu Cami", *TDVİA*, İstanbul 1997, XV, 248.

[600] Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1984, 90.

Halep Ulu Camii yanmış ve Nureddin Zengi tarafından onarılmıştır. 1260 yılında yaşanan Moğol istilası sırasında Sis Kralı'nın saldırısıyla cami ikinci kez yakılmıştır. Sultan el-Melikül Zahir'in emriyle tekrar onarılmıştır Caminin yeni minberini de Sultan el- Melikü'n Nasır Muhammed Bin Kalavun yaptırmıştır. Cami bu tarihten sonra farklı dönemlerde de onarım geçirmiştir.[601] 17. yüzyılda Halep'i ziyaret eden Evliya Çelebi, Halep Ulu Camii'ni, oniki yüksek kapılı, sol tarafı ana bir yolla bölünmüş büyük ve muhteşem bir yapı olarak tasvir etmiştir. Ayrıca caminin bir yol ile ayrılmış olan kısmını kadınlar ibadet için kullanmış ve cemaatin kalabalık olduğu zamanlarda, yol olarak kullanılan bu alanda da namaz kılınmıştır. Daha sonra farklı onarımlarla Osmanlı dönemine kadar gelen cami, Osmanlı sultanları tarafından ihtiyaç duyuldukça onarılmıştır. Son olarak Sultan II. Abdulhamid 1908 yılında camiyi yeniden onartmıştır.[602]

Fotoğraf 27. Halep Ulu Camii[603]

Mimari ve süsleme özellikleriyle Şam Emevi Camii'ne benzediği rivayet edilmektedir.[604] Cami onarımları sırasında birkaç kez temellerine kadar yıkılmış olduğu için ve her onarımda bazı yeni bölümler ve mimari elemanlar eklendiğinden orijinal yapısını zaman içinde kaybetmiştir. Günümüze ulaşan şekliyle cami üç yönden revaklarla çevrili geniş bir avlu ve güneydeki harim bölümünden meydana gelmektedir.

---

[601] Enver Çakar, Mehtap Nasıroğlu, "Halep Ulu Cami Vakfı (Tahrir Defterlerine Göre)", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, 8, (1), 2012, 72.
[602] Çakar, Nasıroğlu, 73.
[603] https://tr.wikipedia.org/wiki/Halep_Ulu_Cami#/media/File:Mosqu%C3%A9e_des_Omeyyades_d%27Alep.jpg/ (Erişim Tarihi 08.11.2018)
[604] Grabar, 98.

Harim bölümü, yan taraftakiler duvara bitişik olarak yapılmış, dört sıra paye ile bölünmüş üç sahınlı bir plan şeması sergilemektedir. Yatkın dikdörtgen prizma şeklindeki yapının dikey ekseni üzerinde yer alan orta mekanı kubbe, diğer bölümlerin üzeri de çapraz tonozla örtülmüştür. Kıble duvarında, derin oyulmuş yuvarlak nişli basit mihrap, sağında minber solunda da cepheden dışa taşkın yapılmış olan Hz. Zekeriyya Türbe'si bulunmaktadır. Kesme taş malzemeden yapılmış olup caminin bölümlerinde mermer parçalarına rastlanmasıyla harimin mermerle kaplı olduğu düşünülmektedir. Avludan ve kıble yönünden iki kapı ile içeri girilmektedir. Caminin avlusu ile revaklı bölümleri oldukça önemlidir. Caminin kuzeybatısında yükselen kare planlı, beş katlı minare, üzerindeki süslemeleri ve kitabeleriyle Suriye'deki Selçuklu sanatının günümüze ulaşan ender örneklerinden biridir. [605]

Halep Ulu Camii farklı dönemlerde farklı malzeme ve mimarisine rağmen genel görünüş ve kullanımı açısından 13. yüzyıl İslam mimarsi çerçevesinde bir bütünlük arzetmektedir.[606]

4.3.2. Endülüs Emevileri Dönemi Ulu Camileri (756-1031)

(a) Fetih Dönemi

Müslümanlar, 8. yüzyılda ele geçirdikleri İber Yarımadası'na "el-Endülüs" adını vermişlerdir. Romalılar ve Vizigotlar ise bu coğrafya için İspanya kelimesinin de menşei olan "Hispania" veya "Spania" kelimesini kullanmıştır. İlk dönem İslâm fetihlerinin tabii bir uzantısı olarak, Cebelitarık Boğazı'na adını vermiş olan Tarık Bin Ziyad tarafından 27 Nisan 711 yılında Kuzey Afrika'daki İslam ordularının kumandanı Musa Bin Nusayr'ın emriyle fethedilmiştir. Müslümanların hâkimiyetine geçen Endülüs'ün coğrafi sınırları zamanla daralmakla beraber, sekiz asır boyunca İslâm ülkesi olarak kalmıştır.[607]

---

[605] Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı, (1516-1566),* Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2003,119.
[606] Uluçam, 249.
[607] Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi/Endülüs Emevileri IV,* Çağ Yayınları, İstanbul 1998, 41; Mehmet Özdemir, "Endülüs", *TDVİA,* İstanbul 1995, XII, 210; Giritli, 119; Ali Aktan, *İslam Tarihi* (Başlangıçtan Emeviler'in Sonuna Kadar), Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2003, 261; Hasan, *Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi I,* 398.

Endülüs, 756 yılına kadar Şam ve Bağdat merkezli büyük İslam Devleti'ne bağlı olarak yönetilmiştir. Emevi halifeliğinin düşüşü sırasında katliamdan kurtulan genç Abdurrahman buraya yerleşmiştir. Suriyelilerin desteğiyle kendisini kabul ettirmiş ve Kurtuba'da 756 yılında emir ilan edilmiştir.[608] I. Abdurrahman, Endülüs'ü ana devletten ayırarak yeni bir devlete dönüştürmüştür. Avrupa'da kurulan bu ilk İslam devleti, tarihe "Endülüs Emevi Devleti" olarak geçmiştir.[609]

b) Valiler Dönemi

Valiler dönemi H 93-137/M 711-755 yıllarını içine alır. Musa b Nusayr 714 yılında Tarık ile birlikte Şam'a dönerken Endülüs'te fethedilen toprakların yönetimini oğlu Abdulaziz'e bırakmıştır. Bu dönemde Endülüs, doğudaki Emevi Devleti'nin bir vilâyeti olarak idare edilmiş, Endülüs tarihinde Valiler dönemi olarak bilinen devir başlamıştır. I. Abdurrahman'ın 756 yılında Endülüs Emevi Devleti'ni ilanına kadar devam etmiş, bu süreçte yirmi bir vali Endülüs'te görev yapmıştır.[610]

Bu dönemin en önemli gelişmesi ise Müslüman fatihlerin Pireneler'i aşarak Avrupa'nın fethi için yaptıkları askeri seferlerdir. Bu seferlerde Müslümanlar, 732 senesinde Paris'e kadar gelmiştir. Bunun dışında Endülüs'te yeni bir toplum düzeni oluşturulmaya gayret edilmiştir. Vizigotlar döneminde, Katolik kilisesinin tahrikiyle Yahudiler ve Arianistler üzerindeki baskılara son verilerek özgür bir dini ortam oluşturulmuştur. Böylece tabakalaşma esasına dayalı eski toplum düzenine son verilmiştir.[611]

c) Emirlik Dönemi

Abbasi Devleti'nin Şam merkezli Emevi devletinin ortadan kaldırmasıyla I. Abdurrahman tarafından 756'da yeni bir Emevi devleti kurulmuştur. I Abdurrahman hanedanın bir üyesi olduğu için doğuda ciddi bir tecrübe kazanmıştır. Bu tecrübeden hareketle onun emirliğini tanımayan Yemenilerin ve Berberilerin isteklerine boyun eğmemiştir. Bütün grupların yetkilerini kısarak otoriteyi kendi elinde toplamıştır. İç ve

---

[608] Robert Mantran, *İslamın Yayılış Tarihi 7. ve 11. Yüzyıl*, (Çev.: İsmet Kayaoğlu), Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1981, 149; Mohamed Mezhine, "Batı'nın Fethi: Endülüs'te Emevi Başkenti Kurtuba (Cordoba)", *Akdeniz'de İslam Sanatını Keşfedin,* (79-86), Ege Yayınları, İstanbul 2007, 84.
[609] Ahmet Meral, *Kısa Dünya Tarihi,* Yüzakı Yayıncılık, İstanbul 2015, 202.
[610] H. Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi/ Endülüs Emevileri IV,* 63; Hitti, 797.
[611] Balık, 55; Özdemir , "Batı Emevileri Endülüs", 400.

dış tehditlere karşı devleti ve devleti idare eden hanedanı ayakta tutabilmek için ücretli Berberi askerlerden ve Avrupa'dan getirilen esirlerden oluşan bir ordu kurmuştur. Emir Abdurrahman imar faaliyetlerine de önem vermiş, saray, hükümet binası, kışla ve cami gibi birçok yapı inşa ettirmiştir. Şam'dan getirilen bitki ve ağaç çeşitleriyle yeni bahçelerin ve caddelerin düzenlenmesini gerçekleştirmek suretiyle İslam fetihlerinin ıslahatçı karakterini Endülüs coğrafyasında da göstermeye başlamıştır. Bahçesindeki hurma ve portakal ağaçlarıyla Şam'ı hatırlatan Rusafe Sarayı'nın ve meşhur Kurtuba Ulu Camii'nin temelleri onun tarafından atılmıştır. [612]

d) Halifelik dönemi

Ülke içerisinde birliği sağlayan III. Abdurrahman kuzeydeki küçük İspanyol krallıklarını vergiye bağlamıştır. Bu tarihlerde Kuzey Afrika'da III. Abdurrahman'ın en büyük rakibi Fatımi Devleti olmuştur. III. Abdurrahman Fatımilere karşı Berberilerle ittifak yapmış ve Mağrib (Fas) içlerine kadar ilerlemiştir. Başarılarının ardından Abdurrahman iç ve dış ilişkileri düzenlemeye çalışmış halkın refah seviyesini ve vergi gelirini artırmıştır. Eğitime önem vermiş Kurtuba'da imar işlerinde bulunmuştur. Bizans ve Germen imparatorları ile ikili ilişkilerde bulunmuştur. Abdurrahman ile başlayan istikrar ve kalkınma dönemi devletin en parlak zamanı olmuştur.[613]

e) Mülüku't Tavaif (Melikler Dönemi)

Bu dönem 1031-1090 yılları arasındaki süreyi içerir. 1031 yılındaki iç karışıklıklar sebebiyle Emevi devleti yıkılınca, Endülüs siyasi olarak bir bölünme sürecine girmiştir. Bu süreçte hemen her şehir bağımsız devletçiklere dönüşmüştür. Bu siyasi bölünmeye rağmen Endülüs'te medeniyet alanındaki yükseliş devam etmiştir. Bunun en önemli göstergesi hemen her şehrin bir Kurtuba'ya dönüşmesi olmuştur. Edebiyat, astronomi, tıp ve felsefe alanında önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Fakat siyasi bölünmüşlük, İspanya'nın ikinci büyük şehri olan Tuleytula'nın (Toledo) 1085 yılında düşmesine sebep olmuştur. Bu durumda Endülüslüler, Kuzey Afrika'dan yardım istemek zorunda kalmışlardır.[614]

---

[612] Meral, 203; Özdemir, "Batı Emevileri Endülüs", 404.
[613] Hasan Karaköse, *Ortaçağ Tarihi ve Uygarlığı,* Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2004,76.
[614] Özdemir, "Endülüs", 222.

Endülüs Emevi devletine asıl şöhretini kazandıran, onların ilim ve kültür alanında yaptıkları önemli çalışmalar olmuştur. Eğitime büyük önem verilmiş, Arapça'nın yanında İspanyolca, Portekizce, Fransızca gibi dillerin kullanımına müsaade edilmiştir. Bu hür düşünce ortamı ilmi alanda büyük ilerlemeler sağlamasına sebep olmuştur. Bilhassa felsefe alanında büyük gelişmeler sağlanmış, fikirleri yüzyıllarca İslam dünyasında ve Batı dünyasında tartışılan İbn-i Rüşt (Averroes,1126?-1198), Tufeyl (Abentefol,1106-1186), İbn Bacce (Avenpace 1160-1138) bu dönemde yetişmiştir.[615]

4.3.2.1. Kurtuba Ulu Camii

I. Abdurrahman tarafından 756-788 yaptırılan Kurtuba Ulu Camii, İslam mimarisinin en gözde yapıtlarından birini teşkil etmektedir.[616] Bugün Cordoba Katedrali denilen Kurtuba Ulu Camii (el-Mescit'ül Kebir, el-Camiul-Mübarek, el-Camu'l-Mükerrem) Endülüs mimarisinin en büyük ve tanınmış eseridir. Endülüs şairleri, Kurtuba'nın dört önemli özelliği ile diğer şehirlerden daha üstün olduğunu söylemişlerdir. Bunlar Zehra, Kantara, Kurtuba Camii ve ilimdir. Kurtuba Ulu Camii, Şam'da Endülüs Emevileri'nin ataları tarafından yapılan Şam Emevi Camii örnek alınarak inşa edilmiştir.[617] Mimari ve tezyinatıyla müstesna bir eser olan cami, bu özelliğiyle diğer camilerden daha fazla öne çıkmaktadır.[618]

Romalılar, Kurtuba'da bir Janus Tapınağı inşa etmişlerdir. Hristiyanlarda onun yerine bir kilise yapmışlardır. Müslümanlar, Hıristiyanlarla anlaşarak kilisenin yarısını bir müddet cami olarak kullanmışlardır. Daha sonra Şam'daki öncülü gibi, Müslümanlarca satın alınarak yıktırılan St. Vincent Kilisesi'nin arazisine, Kurtuba Ulu Camii inşa edilmiştir.[619] Yüzyıllar boyunca Şam Ulu Camii modeli Mağrip'te İslam dünyasının başka hiçbir yerinde olmadığı kadar, bu yapıda sadakatle kopya edilmiştir.[620]

---

[615] Mehmet Özdemir, "Batı Emevileri Endülüs", Eyüp Baş (Ed), *İslam Tarihi*, (397-458), Grafiker Yayınları, Ankara 2013, 438.
[616] Mehmet Mahfuz Söylemez, "Mahfuzat: Müslümanların Şehit Coğrafyası Endülüs", *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 12, (1), 2015, 140.
[617] Şevket Yıldız, *Kurtuba VIII-XIII. Yüzyıllar,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Bursa 2008,162; Hitti, 815.
[618] Nazmi Emin, *İhtişamlı Medeniyetten Hazin Sona Endülüs,* Kültür Yayınları, İstanbul 2017, 39.
[619] Will Durant, *İslam Medeniyeti,* (Çev.: Orhan Bahaeddin), Kervan Yayıncılık, İstanbul 1974, 205.
[620] Natascha Kubisch, "İspanya ve Fas/Mimari", (218-237) Markus Hattstein, Peter Delius, (Ed), *İslam Sanatı ve Mimarisi, (*Çev.; Nurettin Elhüseyni), Literatür Yayınları, İtalya 2007, 221; Hillenbrand,176;

26 Temmuz 786'da I. Abdurrahman tarafından temeli atılan ilk şekli ile bir yıl içinde tamamlanan bu caminin ilavelerle büyümesi ve son şeklini bulması dört hükümdarın zamanını almış ve iki asır sürmüştür.[621]

I. Bölüm:I. Abdurrahman 786/787
II. Bölüm: II Abdurrahman 833(822- 852)
III. Bölüm: II. Hakem 962 (961-976)
IV. Bölüm : II. Hişam 987 (976-1009)

İlk şekli ile cami revaksız bir avlu 90 m uzunluğundaki kıble duvarına dikey uzanan dokuz sahından oluşan harimden meydana gelmiştir. Orta sahın geleneksel mimari esaslarına göre diğerlerinden daha geniş tutulmuştur ve mihrabı belirleyecek bir özellik göstermektedir. Büyük avlusu ile birlikte cami yaklaşık 88x100 m ölçülerinde inşa edilmiştir. Enine genişleyen dikdörtgen bir ana plana sahip olan bu ilk kapalı mekanın çatısı on ikişer kemer bölmesine sahip on sıra sütunla taşınmaktadır.[622]

Bu plan sadeliği içinde bile Suriye geleneğini belli etmektedir.[623] Avlusu namaz kılınan yerin yüz ölçümünden biraz daha büyük tutulmuştur.[624] Caminin şadırvanlı avlusuna atnalı kemerli dört kapı açıklığı yapılmış olup Babü'l Vüzera (Vezirler Kapısı) neredeyse hiç değişmeden günümüze ulaşmıştır. Caminin kapıları zarif çiçek motifleri ve geometrik şekillerle işlenmiştir. Caminin 40 arşın yüksekliğindeki ilk minaresi I. Abdurrahman'ın oğlu I. Hişam tarafından yaptırılmıştır. Şam Ulu Camii'nin modeli gibi, Kurtuba Camii'ninki de bir avlu çift eğimli uzun çatıları iki düzeyde kemerle desteklenmiş bir harim kısmından oluşmaktadır; ancak, şu farkla ki üst kemerler, Şam Ulu Camii'nde olduğu gibi tepe pencereli bazilika duvarlarını yansıtmamaktadır. Kurtuba'da, alt ve üst kemerler artık bir duvarın parçası değildir, herhangi bir aracı duvara yaslanmadan doğrudan doğruya kemerlerine ve kendi fil ayaklarına indirilmiştir.[625] Altta atnalı kemer üstte ise yuvarlak kemer formu kullanılmıştır.[626] Kırmızı ve beyaz kemer taşları değişmeli kullanılarak bu kemerlerde bir hafiflik

---

Maside Kamit, "İspanya Endülüs Araştırma ve İnceleme Gezisi (07.11.2011)", *İstem Dergisi,* C.18, 2011, 320.
[621] S. Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi*, 28; H. Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi/Endülüs Emevileri IV,* 542.
[622] Engin Beksaç, "Kurtuba Ulu Cami", *TDVİA,* İstanbul 2002, XXVI, 453.
[623] Göncüoğlu, 85.
[624] S. Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi*, 28.
[625] Burckhardt, 171.
[626] Can, "Erken Dönem İslam Sanatı", 149.

yanılsaması yaratılmıştır. Fakat bu alt katmanlardaki hafif ve özgür mekan hissi ile üst katmandaki görece yoğun orman arasında bir tezatlık oluşturmuştur.[627]

Kurtuba Ulu Camii'nin en çok tekrarlanan kemeri, atnalı şeklindedir. Bu tarz kemer, ilk defa Kurtuba Camii'de kullanılmamıştır. Bu kemerlerin daha önceki devirlere ait yapılarda ve Kayravan Camii'nde de kullanıldığını belirtmiştik.[628]

Kurtuba Camii'nin meçhul mimarının karşılaştığı pratik problem şu olmuştur. Harim kısmının çatısını binanın genişliği ile uygun bir seviyeye yükseltmek için, antik sütunlar ya da mevcut bina kalıntıları yetersiz kalmıştır. Bunlara ekleme yapmak gerekli olmuştur. Daha önce Şam Emevi Ulu Camii'nde kullanılan iki katlı kemer formlarının bu problemi çözebileceği düşünülmüştür. Bu kemerler, sütunları çökertmesin diye iç çerçeveye (kemer karnına) indirgenip hafifletilmiştir. Böyle bir şey, muhtemelen mimarın bütün hünerini gösterdiği salt teknik bir bilgi olmuştur. Onun ortaya koyduğu çözüm, taşın ağırlık ve asaletine karşı kazanılmış bir zafer olarak tanımlanabilir.[629]

Bu karmaşık ve şaşırtıcı çözüm, oldukça temel bir düzeyde, yeni bir devlet adına, abidevi ve etkileyici bir iç mekan, ama retorik gücü için figürlü süslemeye başvurmayan bir iç mekan düzenleme ihtiyacından doğmuştur.[630] Mimari bir paradoks ile, som duvarlar ise yapının üst kısımlarında bırakılmıştır. Mantık dışı olarak görülen bu tarzdan, Müslüman İspanya sanatının büyük dekor prensiplerinden biri ortaya çıkmıştır.[631]

Kent nüfusunun artması üzerine, II. Abdurrahman'ın emriyle 833-848 yılları arasında Kurtuba Ulu Camii'ne yapılan eklenti esas olarak namaz bölmesinde yapılmış ve güneye doğru genişletilmiştir. On bir geçitten ve on iki sahından oluşan özgün yapıya sekiz sahın daha eklenmiştir. Kıble duvarı 25 m geriye alınarak caminin kemer gözleri on ikiden yirmiye çıkarılmıştır. Yapılan ilaveler üsluba uygun olarak yapılmıştır. II. Abdurrahman da I. Abdurrahman gibi çift kemerleri tutmaya yarayan sütunları ve sütun başlıklarını Vizigot yapılarından veya antik harabelerden almıştır.[632] Ayrıca Christian Ewert ve Patric Cressier'in etraflıca incelediği sütun başlıklarının sadece

---

[627] Hillenbrand, 177; Ö. Eroğlu, 60.
[628] S. Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi*, 32.
[629] Burckhardt, 176.
[630] Jerrlyn Dodds, "Endülüs Sanatları", (Çev.: Ahmet Gedik), *İstem Dergisi*, S.14, 2009, 451.
[631] S. Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi,* 28.
[632] Kubisch, "İspanya ve Fas/Mimari", 224, S. Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi,* 29; Durant, 206; W. Montgomery Watt, Pierre Cachıa, *Endülüs Tarihi*, (Çev.: Cumhur Ersin Adıgüzel, Qiyas Şükürov), Küre Yayınları, İstanbul 2011, 82.

Roma ve Vizigot dönemine ait olmadığını aynı zamanda İslam başlıklarının da kullanıldığını belirtmiştir. "Emirlik Başlığı" olarak adlandırılan yeni bir biçimi temsil etmektedir. Bu başlıklar ağırlıklı olarak klasik korint tipine dayanmaktadır. İnce süslemeleri ve derin yontma tekniği ile farklılık göstermektedir.[633]

III. Abdurrahman 951 yılında Ulu Camii'nin merkezi iç avlusunu güneye doğru uzatmıştır. Merkezi iç avlunun üç yönden çevrili olan revaklarının da III. Abdurrahman tarafından yaptırıldığı düşünülmektedir.[634]

III. Abdurrahman, Hişam'ın yaptırdığı 40 arşın yüksekliğindeki minareyi yıktırarak, 951/2 yılında tamamen taştan bir minare yaptırmıştır. Cami avlusunun güney kenarına inşa edilmiş olan bu minare günümüze ulaşmamıştır. 16. yüzyılda yerine katedralin çan kulesi dikilmiştir. 17. yüzyılda kuleye barok bir yapı havası verilmiştir. III. Abdurrahman dönemindeki minarenin bir görüntüsü, caminin doğu cephesinde yer alan rölyef ambleminde görülmektedir. Bu ambleme göre minare, kare bir alan üzerinde iki birimden oluşmaktadır. Küp biçimli 23 m yüksekliğinde alt bölüm ile daha kısa ve dar olan üst bölümden oluşan minarenin en üst bölümünün ise iki yanı kemerli küçük bir kubbe ile sonlandırıldığı tespit edilmiştir. Özgün minareyi görmüş olan Mağripli müellif el-Makkari, minarenin aleminin nar şeklindeki iki altın ve bir gümüş küre ile taçlandırıldığını belirtmiştir.[635]

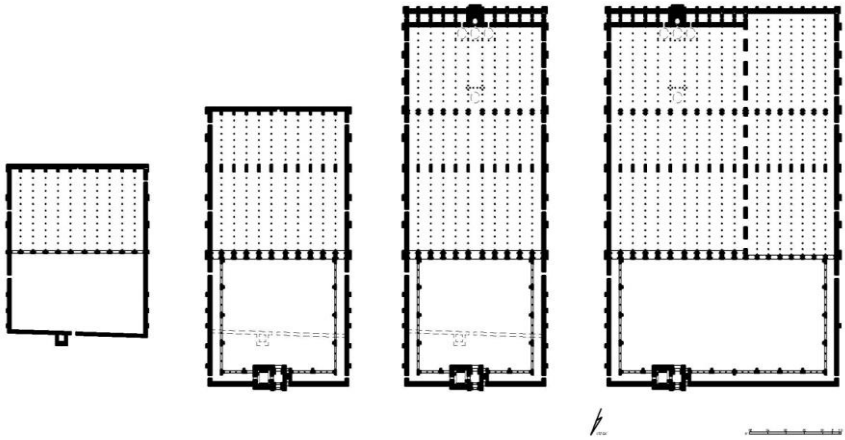
II. Hakem (961-976) halife olduktan bir yıl sonra Kurtuba Ulu Camii'yi güney yönünde genişletmiştir. Cami ile Guadalquivir nehri arasındaki araziden yararlanılarak kıble duvarı geriye doğru kaydırılmıştır. Bu genişletme sırasında on bir sahın ve on iki kemer gözü eklenmesi ile cami yaklaşık 50 m daha uzatılmıştır. Kurtuba Ulu Camii'inde II. Hakem'in eseri olan eklenti (962-966) Kurtuba halifeliğinin sanatsal doruğunu yansıtan bir başka örnek olmuştur.[636]

II. Hakem'in ilave ettirdiği bu bölümün dikkati çeken en önemli özelliği, mihrap önünde boylu boyunca yer alan kemer sistemidir. Bu kemer sistemi, diğer kısımdaki iki katlı kemer sisteminin daha geliştirilmiş şekli olup alttaki beş dilimli sivri kemerlerin

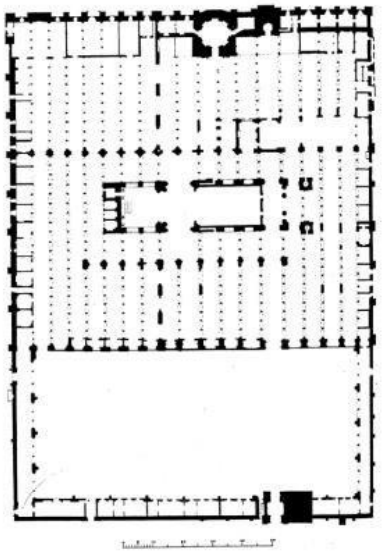
---

[633] Kubisch, "İspanya ve Fas/Mimari", 224.
[634] H. Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi/ Endülüs Emevileri IV,* 548.
[635] Çam, 209; Kubisch, "İspanya ve Fas/Mimari", 224, (Çam, III. Abdurrahman'ın yaptırdığı minarenin 16.yüzyılda çan kulesine dönüştürüldüğünü ve üst kısmının yıkıldığını belirtmiştir. Kubisch ise III. Abdurrahman'ın minaresinin tamamen yıkıldığını ve çan kulesinin yeniden inşa edildiğini belirtmiştir.)
[636] Kubisch, "İspanya ve Fas/Mimari", 224; H. Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi,* 548.

köşelerine, yani sütunların tam üstüne oturtulan ikinci kat sütunların üstüne istinat eden atnalı kemerleri ortada üzengi taşı seviyesinde yatay olarak kesen ve iki yandan alttaki dilimli kemerin kilit taşına oturan üç dilimli ve yayvan üçüncü bir kemer silsilesinden meydana gelmektedir. Yapı içerisinde oluşturulan kesintisiz görüntü akışının yanısıra, dönüşümlü renklerdeki kemer taşlarına sahip iki katlı revaklar benzersiz bir ritim sağlamıştır. Yapının ölçülü aydınlatılmış olması, yapının asıl çekiciliğini oluşturan mistik bir hava yaratmıştır.[637]

Plan 16. Kurtuba Ulu Camii'nin genişletme evreleri[638]

Plan 17. Kurtuba Ulu Camii'nin günümüzdeki planı[639]

[637] Kubisch, "İspanya ve Fas/Mimari", 223.
[638] https://archnet.org/sites/2715/publications/1237// (Erişim Tarhi 04.05.2018)
[639] https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2016/12/Kurtuba-Cami.jpg/ (Erişim Tarihi 25.04. 2018)

Büyük bir hayal gücünün yaratma heyecanının ve mimari maharetin eseri olan bu kemerler dünyada başka hiçbir eserde tatbik edilmemiştir. Endülüs'teki İslam mimarisinin sembolü haline gelen bu kemerler, buradaki İslam kültür ve medeniyetinin eriştiği seviyeyi göstermesi bakımından önemlidir. Caminin en muhteşem bölümü II. Hakem'in yaptırmış olduğu bu bölüm, yalnızca kemerleriyle değil, aynı zamanda mihrap ve bunun ön tarafındaki üç kubbe ile de dikkat çekmektedir.[640]

Eski ibadet yerinde orta sahın, diğer sahınlardan daha geniş tutulmuş olması ile ayrılmıştır. II. Hakem'in yapıya eklemiş olduğu bölümde orta sahın, II. Abdurrahman'ın yaptırdığı bölümün önünden bir kubbe ile başlayıp mihrap önündeki kubbe ile sonlandırılmıştır. Burada kıble yönü daha net bir şekilde vurgulanmış olup orta sahın damarlarla örtülü bir kubbe ile başlamıştır. Daha zengin ikinci bir kubbe, sağında ve solunda bulunan birer kubbe ile mihrabın önünde yükselmiştir. Bu kubbeler birbirine benzeyen bir yığın sahın ve kemer gözünün üzerinde, bir transept taslağı gibi bir nevi "T" teşekkül etmektedir. Bu durum ile kıble yönü maddileşmiş ve daha iyi belirmiştir.[641]

Mimari özellikleri açısından daha önceye ait bilinen hiçbir örneği bulunmayan bu kubbeler, bir yandan Gotik tonoz inşasına öncülük ederken (zira bunlar kaburga şeklinde düzenlenmiştir) diğer yandan da kaburgaların, kubbenin zirve noktasında birleşmeyip merkez taç kısmını açık bırakarak, yıldız biçimli çokgen şeklinde geçmeleri dolayısıyla, İrani tonoz tarzının ilk örneği sayılmaktadır.[642]

II. Hakem'in nal biçiminde yaptırmış olduğu mihrap kemerinin iki yanında emirlik döneminden kalma iki mermer sütun ve başlığı kalmıştır. Mihrabın kaide alanının her iki yanına bitkisel motifler ile tezyin edilmiş Kurtuba halifeliği sırasında yapılmış en güzel bezeme rölyefleri sayılan büyük mermer levhalar yerleştirilmiştir. Kemer köşelikleri altın kaplamalı alçı sıva asmalarla bezenmiştir. Daha sonra kemer alanını Kur'an'dan ayetlerin yazıldığı bir bordür çevrelemiştir. Yazıtın yukarısında ise dilimli kemerlerin oluşturduğu galeri bulunmaktadır. Kapalı olan bu alanın üzeri mozaiklerle işlenmiş hayat ağacı motifleri ile bezenmiştir.[643] Mihrap önü kubbesi

---

[640] Çam, 209.
[641] S. Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi*, 29; H. Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Endülüs Emevileri IV,* 548.
[642] Burckhardt, 177.
[643] Kubisch, "İspanya ve Fas/Mimari", 224.

eteklerine kadar zengin ve göz alıcı süslemeyle, kemer üstleri ve içleri dahi boş bırakılmadan, bitkisel ve geometrik motiflerle bezenmiştir.[644]

Fotoğraf 28. Kurtuba Ulu Camii mihrabı[645]

Fotoğraf 29. Kurtuba Ulu Camii mihrap önü kubbesi[646]

[644] H. Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi/ Endülüs Emevileri IV*, 549.
[645] https://archnet.org/sites/2715/media_contents/44528// (Erişim Tarihi 12.03.2018)
[646] https://archnet.org/sites/2715/media_contents/44528 // (Erişim Tarihi 12.03.2018)

II. Hakem tarafından mihrabın sağ tarafına 1535 dinara malolmuş kırmızı sarı renk tonlu abanoz ve fildişinden yapılmış bir minber yerleştirilmiştir. Ayrıca kendisi için de ahşaptan içi ve dışı kalemişçiliği ile yontulmuş bir mahfil yaptırmıştır. Caminin tezyinatıyla da yakından ilgilenmiş olan II. Hakem, Bizans İmparatoru II. Romanos'a (959-963) bir mektup göndererek kendisinden caminin tezyini için mozaik göndermesini rica etmiştir. İmparator, II. Hakem'in bu talebine olumlu karşılık vererek, elçileriyle birlikte Kurtuba'ya, Bizanslı mahir bir mozaik ustasını 320 kantar (32 ton) mozaik ile göndermiştir. II. Hakem'de mozaik ustasını en iyi şekilde ağırlamış kendisine hediyeler vermiştir. Ustanın yanına hem çırak olarak çalışmaları, hem de yanında yetişmeleri için çok sayıda insanı ustanın hizmetine vermiştir. Caminin onarım çalışması bittikten sonra II. Hakem caminin abdesthanesi ve diğer sulama işleri için Kurtuba'nın dağlarından su getirilmesini emretmiştir. Caminin doğu ve batısında kanallar açtırarak yere döşenen kurşun borular sayesinde camiye su getirilmiştir. Tamamlanan bu çalışmadan sonra başkent Kurtuba'da büyük bir sevinç yaşanmış ve Endülüslü bir şair olan Ebu Abdullah Muhammed Şehis, II. Hakem için bir şiir yazmıştır.[647]

"Yerin altından camiye akıtılan saf ve tatlı bir su çıkardın.

Bedenler kirlendiğinde onları temizler.

Yüreklerin susuzluğunu giderir.

Senin hamisi olduğun kavminin içinde,

Az kişinin elde edebileceği bir kıvanç elde ettin."[648]

Bu genişletme çalışmasından onra II. Hakem Endülüs'ün ileri gelenlerini camide toplamış ve bir konuşma yapmıştır. Konuşmasına Allah'a şükrederek başlamış, bu onarım çalışmasından duyduğu mutluluğu dile getirerek babası Abdurrahman'dan kendisine miras kalan Endülüs'te bulunan mal varlığının dörtte birini camiye vakfettiğini halka bildirmiştir.[649]

---

[647] Furkan Erbaş, *Endülüs Emevi Halifesi Hakem b. Abdurrahman Dönemi (350-366/961-976),* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Sanatları Anabilim Dalı, Kocaeli 2017, 95.

[648] Erbaş, 98. (İbn İzari, Ahmed b. Muhammed, *el-Beyanu'l- Muğrib fi ahbari Muluki'l-Endelüs ve'l-Mağrib,* (Çev.: G.S Colin, E. Levi-Provençal), I-II, Beyrut, 1980'den naklen)

[649] Erbaş, 99.

II. Hişam döneminde Vezir olan Ermansur (İbn-i Amr) tarafından 987'de cami, bir kez daha genişletilmiştir. Daha önceki genişletmelerle kıble yönünde nehir kıyısına kadar gelindiği için yapılacak olan bu genişletme caminin doğusunda gerçekleştirilmiştir. Caminin doğusunda 8 sahınlık bir bölüm inşa edilmiştir. İlave edilen bu bölüm yaklaşık 50 m genişliğindedir. Toplamda 22.000 m^2 lik kurulum alanıyla dikkat çekmektedir.[650]

Caminin kuzeyindeki avlunun revakı bulunmadığı halde, 950 civarındaki bir tarihte avlu üç taraftan revakla kuşatılmıştır. Bu revak, Şam Emevi Cami'de olduğu gibi, iki sütunun bir ayakla değişimli olarak sıralanması ile teşkil edilmiştir.[651] Özgün yapının orta geçidinde, mihrap alanına büyük vurgu yapıldığı görülmektedir. Namaz bölmesi normalde dönüşümlü olağan kırmızı ve siyah mermer sütunları barındırırken, ortadaki sahında, tam mihrabın önüne iki adet beyaz, yivli mermer yerleştirilmiştir. Kıble duvarının hemen önünde son bulan sahındaki sütunları, başlıklar süslemektedir.[652] Arabesk süslemeli, birbirine geçmiş çok dilimli kemerler ağıyla sınırlanan bir maksure, dünyevi ün ve cennet temalarının birbirine karıştığı ve cemaatin büyük çoğunluğunu dışarıda bırakan taşlaşmış bir çiçek bahçesi oluşturmaktadır. Caminin bu bölgesi doğrudan saraya bağlı olup halife ünvanını oldukça kısa bir süre önce (928'de) sahiplenen bir hanedan için uygun bir mekân oluşturur. Kurtuba prensleri, ilahi takdir ile Müslüman dünyaya hükmettiklerini iddia eden Abbasi halifelerine meydan okumuşlardır ve cami de bu meydan okumanın bir parçasıdır.[653] Üç yüzyıldan kısa bir sürede gerçekleşen dört genişletme sonucu (bu genişletmeler caminin eklemeci yapısının canlı bir göstergesidir), en büyük camilerden biri haline gelmiştir.[654]

Kurtuba Ulu Camii, Endülüs Devleti'nin baş şehrinde olması sebebiyle devletin de merkez camisi olarak kullanılmıştır. Kurtuba Ulu Camii'nin benzersiz önemi sadece kentin ana camisi olmasından ibaret değildir. Aynı zamanda imparatorluğun dinsel ve kültürel merkezi olmasını sağlayan dünyevi ve ruhani iktidar arasındaki yakın bağlantıdan gelmektedir. Bütün batı İslam dünyası için geri dönülmez biçimde

---

[650] H. Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi/ Endülüs Emevileri IV,* 553.
[651] Çam, 208; Durant, 206.
[652] Kubisch, "İspanya ve Fas/Mimari", 224.
[653] Hillenbrand, 77.
[654] Hillenbrand, 177.

belirlenen dinsel ve dünyevi yasalar da burada görüşülmüştür.[655] Yeni devlet başkanları için biat burada alınmış, cihat kararı gibi büyük olaylar onun minberinde ilan edilmiş, kanunlar halka buradan duyrulmuş, Kadi'l kudat meclisi burada tertip edilmiştir. Burası aynı zamanda hem Endülüs'ün hem de bütün Avrupa topraklarının gözde üniversitesi olarak bilinmektedir. Dini ve müspet ilimlerde en seçkin yüksek tahsil sadece burada yapılmıştır.[656]

Fotoğraf 30. Kurtuba Ulu Camii üstten görünüş[657]

Endülüs'te çok sayıda kütüphane kurulduğu bilinmektedir. II. Hakem tarafından tesis edilen "Saray Kütüphanesi" bu kütüphanelerin en önemlilerinden birisidir. Kitapları çok sevdiği bilinen II. Hakem'in İslam topraklarında kitap toplamakla görevlendirdiği özel memurlarının var olduğu bilinmektedir. Nobel ödüllü Fransız Fizikçi Pierre Curie bu hakikati şöyle dile getirmiştir: *"Endülüs'ten bize otuz kitap kaldı, atomu parçalayabildik. Eğer yakılan bir milyon kitabın yarısı kalmış olsaydı çoktan uzayda galaksiler arasında dolaşıyor olurduk."* Aynı zamanda Endülüs'te her dalda alim yetişmiştir. Her biri sahasının önde gelen isimlerinden olan İbn Tufeyl, İbn Cebeyr, İbn Bacce, İbn Firnas, İbn Mesere, Zerkali, İbn Rüşd, İbn Meymun, İbn

[655] Kubisch, "İspanya ve Fas/Mimari", 223.
[656] Lütfi Şeyban, "İspanya'da Endülüs-İslam Medeniyetinden Kalan İzler ve Eserler-II: Cordoba", *The Journal of Academic Social Science Studies,* C.6, 2013, 671.
[657] http://www.islamalimi.com/kurtuba-camii-hakkinda-bilgi-ve-resimleri/kurtuba-camii-12// (Erişim Tarihi 25.04.2018)

Haldun, Şatibi; zahiriliğin doruğundaki isim İbn Hazm ile Batını çizginin en üst seviyesinde olan İbn Arabive daha yüzlercesi Endülüs'te yetişmiş önemli alimlerdir. [658]

Cami İslam toplumlarında ilmi çalışmaların merkezi olmuştur. Zaman içerisinde medreselerin kurulması ile birlikte caminin bu işlevi azalmış olmasına rağmen camilerin bu fonksiyonu asırlarca devam etmiştir. Endülüs Emevi Devleti'nde ise mescitler eğitimdeki yerlerini koruyarak medreselerin fonksiyonunu her zaman ifa etmişlerdir. Bu yüzden medrese yapılarına ihtiyaç duyulmamıştır. Kurtuba Ulu Camii'de verilen eğitim El-Ezher Camii ve Nizamiye medreselerindeki eğitim ile karşılaştırılabilecek seviyededir. Bu özelliğinden dolayı araştırmacılar Kurtuba Ulu Camii'de verilen özellikleri de göz önünde bulundurarak burayı Kurtuba Üniversitesi ya da Kurtuba Medresesi olarak adlandırmışlardır.[659]

Camide ders veren müderrisler bizzat hükümdar tarafından tayin edilmiştir. Muhammed b. Mervan b Zerik, Ebu Yahya Zekeriyya b Hattab, Vehb b. Meserre el-Hicazi ve Muhammed b. Ferah b. Seb'ûn en Nahli, Kurtuba Camii'de hocalığa atanan önemli alimlerdir. Müderrisler ilim halkaları oluşturarak genellikle şer'î ilimler ile âlet ilimlerinin yanı sıra matematik, astronomi gibi fen ilimlerini öğretmişlerdir.[660]

Kurtuba'nın 1236'da tekrar Hristiyanların eline geçmesiyle birlikte Kurtuba Ulu Cami kiliseye çevrilmek istenmiştir. İmparator V. Karl, işçiler, kent konseyi ve Hıristiyan ruhani meclisinin almış olduğu ortak bir karar üzerine Kurtuba Ulu Camii'nin katedrale çevrilmesine karar verilmiştir. Karl büyük bir vicdan rahatlığıyla bu değişimin kendi otoritesine uygun bir şekilde yürütüleceğini düşünerek bu kararı onaylamıştır. Fakat daha sonra Kurtuba'yı ziyareti sırasında caminin içine kondurulmuş katedrali görünce, dehşet içinde şunu söylediği aktarılmaktadır: *"Eğer burada ne olduğunu bilseydim, eski yapıya dokunmaya asla cüret etmezdim. Dünyada benzersiz bir şeyi mahvetmiş ve her yerde görülebilecek bir şeyi eklemişsiniz!"* Ancak şunu unutmamak gerekir ki caminin bugüne ulaşabilmiş olması ortasına bu katedralin eklenmesiyle mümkün olmuştur. [661] 16. yüzyılda orta bölüme Rönesans üslubunda bir katedral eklenmiştir. 18. yüzyılda bazı değişiklikler yapılsa da, eser mimari özelliklerini

[658] Fuat Yılancı, "Bir Kitap Medeniyeti: Endülüs", *Eğitim ve Kültür Dergisi,* S.5, 2016, 30.
[659] Ş. Yıldız, 166.
[660] Ş. Yıldız, 167-168.
[661] Kubisch, "İspanya ve Fas/Mimari", 222.

korumuştur. [662] Endülüs zamanında camiye altı farklı kapıdan girilebilirken Hıristiyanların eline geçtikten sonra günümüzde kullanılan büyük kemerli "Af Kapısı" dışındaki diğer kapılar kapanmıştır. Neticede cami de, her yolun merkezdeki camiye çıktığı şehir planı da bozulmuştur.[663] 1882 yılında milli eser olarak kabul edilen bu eser koruma altına alınmıştır.[664]

4.4. ABBASİ DÖNEMİ ULU CAMİLERİ (750-1252)

Abbasi Devleti'nin (750/1258) kuruluşu, isimlerini Hz. Muhammed'in amcası Abbas b. Abdulmuttalib'den alan Abbasi ailesi mensuplarının, kendilerinden önce İslam dünyasında idareyi ellerinde bulunduran Emevi Devleti'ne son vermeleri neticesinde gerçekleşmiştir.[665] Ebu'l Abbas, H 14 Rebiülevvel 132/31/M Ekim 749'da Cuma günü Kufe'deki Ulu Camii'de Cuma namazı için toplanan kalabalık bir halk karşısında devlet başkanı olarak ilk konuşmasını yapmış ve halktan biat almıştır.[666] İslam dünyasında Abbasiler'in yönetimi ele geçirmesi, idari, askeri, siyasi ve ilmi alanlarda çok büyük değişikliklerin meydana gelmesine neden olmuştur. En önemli değişiklik halifelik merkezinin Suriye'den Irak'a taşınmış olmasıdır.[667]

Abbasi Devleti'nin kuruluşunu takip eden dönemde güçlü muhalefetten korunmanın en etkili yollarından biri, uzak ve güvenli bir mevkide yeni bir başşehrin kurulması olmuştur. İlk on yıldaki Bağdat ve Samarra şehirleri, bu durumun en açık örnekleridir.[668]

Abbasi hanedanının ikinci hükümdarı olan Mansur başkent olarak Bağdat'ı inşa ettirmiştir. Şehir merkezi yaşama gücünü alacağı Arabistan'a ve İran'a hemen hemen aynı uzaklıkta Fırat ve Dicle nehirlerinin birbirlerine yakın olduğu bölgede, eski Babil harabelerinin ve İran Sasani imparatorluğunun başşehri olan Ctesifon kentinin

---

[662] Emin, 40.
[663] Bilal Akgül, "Ümmetin Nazenin Çiçeği: Endülüs", *Eğitim ve Kültür Dergisi*, S.5, 2016, 33.
[664] Söylemez, 141.
[665] Saim Yılmaz, *Mu'tazıd ve Müktefî Döneminde Abbasiler*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2006, 34.
[666] Nahide Bozkurt, "Abbasiler (750-1258)", Eyüp Baş (Ed), *İslam Tarihi*, 2. Baskı, Grafiker Yayınları, Ankara 2013, 461.
[667] Yılmaz, 35.
[668] Göncüoğlu, 78.

yakınlarına kurulmuştur. Başkentin yeri seçilirken iklim şartları ve savunma imkanları da göz önünde bulundurulmuştur.[669]

Bağdat'ın planı bizzat Halife Mansur tarafından çizilmiştir. Dört yıl gibi kısa bir sürede tamamlanmıştır. Medinetü's Selam (Barış Şehri) denilen şehrin etrafı surlarla çevrilmiştir. Dairesel planlı şehre dört kapı yapılmıştır. Bu şehirde "Babüz-Zeheb" adı verilen bir de saray yapısı inşa edilmiş, yeşil kubbesinden dolayı buraya "Kubbetu'l Hadra" denilmiştir. Sarayın yanında bir de Ulu Camii inşa edildiği bilinmektedir.[670]

Güç merkezinin Şam'dan Bağdat'a taşınması, yalnızca beşyüz millik bir mesafede gerşekleşen coğrafi bir değişiklik değildir. Bu siyaset, kültür ve sanat alanlarında önemli değişikliklere sebep olan bir olay olmuştur.[671]

Bağdat, Abbasi döneminde geniş bir imparatorluğun saltanat başkenti olmuştur. Bağdat, insanları, düşünceleri, tecrübeleri kendine çeken ve bunları yeni keşiflerle uzmanlıklara dönüştüren bir cazibe merkezi ve rakip güçler için bile kültürel normlar açısından bir tarz olmuştur.[672]

Gustave Le Bon İslam şehirleri için şöyle söylemiştir. *"Avrupa'nın bütünüyle karanlık bir vahşet devri yaşadığı sıralarda, İslamın hâkim olduğu iki büyük şehirde, Bağdat ve Kurtuba'da yeryüzünü parlak ışıklarıyla aydınlatan iki medeniyet hüküm sürüyordu."*

Harun er-Reşid devrine gelindiğinde, nüfusunun bir milyona ulaştığı bilinen Bağdat, büyük bir kültür ve ticaret merkezi olarak ön plana çıkmıştır. Sağlamlığı ve yerleşim planı ile büyük bir kaleyi andıran şehir, Abbasilerin yıkılışına kadar bu önemini korumuştur. Abbasi Devleti'nin beş asırlık hâkimiyeti boyunca Bağdat şehri, fikrî ve ilmî hayatın geliştiği bir kültür merkezi, günümüzde Ortadoğu olarak bilinen coğrafyanın birinci derecede ticaret merkezi, ayrıca siyasî açıdan olduğu kadar ekonomik zenginlik bakımından da o zamanki şehirlerin en önemlisi sayılmıştır.[673] Emeviler'de başlatılan tercüme faaliyetleri, Halife Harun Reşid ve Halife Me'mun zamanında daha da hız kazanmıştır. Mütercimler ikinci Abbasi Halifesi Mansur (754-

[669] Bammat,108.
[670] Karaköse, 87.
[671] Hillenbrand, 41.
[672] Özkeçeci*, Doğu Işığı*, 142.
[673] Aydın Çelik, Taner Yıldırım, "Abbasiler Dönemi Bağdat Çarşıları", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 23, (1), 2003, 241; Giritli,109.

774) zamanında kurulan ilk müslüman kütüphanesi olan Beytül Hikme'de toplanmışlardır. Beytül Hikme, İslam dünyasında cami dışında ilk akademik müessese olması yanında icra ettiği fonksiyon bakımından da çok önemli bir kuruluştur.[674]

Harun Reşid 796 yılında Cezire bölgesinde, Fırat'ın sol kıyısında, ilkçağlardan itibaren var olan Kallinikos olarak bilinen şehrin bulunduğu bölgede[675] 772'de halife Mansur'un kurduğu Refika şehrinin yakınlarına Rakka şehrini kurmuştur.[676]

Halife Mansur'un 772'de kurmuş olduğu, Refika şehri, Bağdat şehrinin tam dairevi planı örnek alınarak yapılmıştır. Kaynaklarda daire planlı olarak belirtilen bu şehrin 1,3 km genişliğinde ve nal biçimli bir alan olduğu bilinmektedir. Kent yaklaşık 5 km uzunluğunda ve savunma amaçlı 132 tane yuvarlak kule ile tahkim edilmiş masif bir sur ve ayrıca bir ön duvar ve bir hendek tarafından korunmuştur. Surlara iç bölüme açılan 3 kapı yerleştirilmiştir. Kentin ortasına Horasan'dan getirilen askerler için 108x93 m boyutlarında büyük bir cami inşa edilmiştir. Caminin kerpiçten yapılmış duvarları pişmiş tuğladan kaplanmış ve yarım daire biçimli bir dizi kuleyle desteklenmiştir. İç avlu tuğla payandaların taşıdığı revaklarla çevrilmiştir. Kıble tarafında namaz bölümü üç sahınlı, avlunun diğer üç tarafı ise iki sıra revaklı olarak inşa edilmiştir.[677] Kerpiç ve tuğladan yapılan dış sur tamamen yıkılmış, iç surun yuvarlak kulelerle takviye edilmiş bazı kısımları ile Bağdat Kapısı adını taşıyan kapısının bir bölümü bugüne kadar gelmiştir. Tuğladan yapılmış olan yapının üst kısmında dilimli kemerlerle süslenmiş sathi (yüzeysel) niş dolgulu friz taşımaktadır. 155'te (772) Halife Mansûr tarafından yaptırılmış ve 8. yüzyılda Nûreddin Zengî tarafından tamir ettirilmiştir.[678]

---

[674] Cahit Baltacı, *İslam Medeniyeti Tarihi,* M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2016, 64; Giritli, 110.
[675] Andre Clot, *Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi,* (Çev:, Nedim Demirtaş), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007, 69.
[676] Özkeçeci, *Doğu Işığı*, 144.
[677] Sheila Blair, Jonathan Bloom, "Irak İran ve Mısır Abbasiler", Markus Hattstein, Peter Delius, (Ed), *İslam Sanatı ve Mimarisi*, (Çev.: Nurettin Elhüseyni), Literatür Yayınları, İtalya 2007, 99.
[678] Şerare Yetkin, "Abbasiler*", TDVİA*, İstanbul 1998, I, 49.

Fotoğraf 31. Refika Camii Kebir[679]

Abbasiler döneminde, Türkler ordu teşkilatında yer almaya başlamışlardır. Türklerden müteşekkil ordular, Anadolu sınırlarına, Bizans'a karşı yerleştirilerek bir tampon bölge oluşturulmuştur. Politik hayatın kontrolü paralı Türk askerlerinin eline geçmiştir. Türklere hilafet ordusunda yer verilmesine sebep olarak, Türklerin sahip olduğu siyasi tecrübeleri ve askeri yetenekleri gösterilmektedir. Halife Mu'tasım zamanında hassa ordusu da Türklerden oluşturulunca bu askerler için, miladi 836 tarihinde garnizon bir şehir olan, Samarra, Bağdat'ın 90 km uzağına kurulmuş ve başkent buraya taşınmıştır. [680]

Yapımında ve mimarisinde Türklerin etkili olduğu görülen Samarra, askeri bir kışla gibi yapılmış ve Dicle'nin doğu kıyısında 15 km (7 fersah) boyunca uzanmıştır. Daha önce Türkleri getirmeye yönelik çabaları olan Mutasım'ın artık Türkleri korumaya yönelik çabaları olmuş ve her sülaleyi kendi kabilesi arasına oturtmuştur. Devletin resmi kurumları buraya taşınmıştır. Esnafa uygun yerler yapılmıştır. Mutasım şehir yapılınca bütün Türkler'i hatta Bağdat'ta meskûn Türkleri bile getirip buraya yerleştirmiştir. Mutasım bir kısım arazileri, Türklere ve komutanlarına ücret yerine iktalar olarak dağıtmıştır. Mutasım'ın başlattığı bu şehrin yapımını Mütevekkil bitirmiştir.[681]

Şehirde Türkler için yapılmış birçok mimari eser bulunmaktadır. Bu eserler Türklerin gelenek ve göreneklerine göre şekillenmişlerdir. Abbasi dönemi bazı yeni özelliklerin ve buluşların ortaya çıktığı ve İslam sanatının temellerinin atıldığı bir

---

[679] Blair, Bloom, "Irak İran ve Mısır Abbasiler", 97.
[680] Mantran,121; Göncüoğlu, 78; N. Bozkurt, 474; Güner Aydoğan, *Emevi ve Abbasi Devletlerinde Türkler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Kayseri 2012, 68.
[681] Mehmet Azimli, "Abbasiler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu (Hassa Ordusu)" *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4, (2), 2002, 38.

dönemdir. 836-892 yılları arasında halifelerin yönetim merkezi olan şehir, bir ordugâh şehri sayılmıştır. 9. yüzyılda Samarra'da inşa edilen saraylar, camiler ve diğer yapılar Türkler için inşa edilmiştir.[682]

Türklerin mimari alanda etkilerinin olup olmadığı tartışmalı bir konudur. Bazı araştırmacılar Türklerin etkilerini sadece siyasi ve askeri alanda sınırlı tutup mimari açıdan etkili olmama sebeplerini Türklerin kültürden yoksun bir toplum olmaları ile izah etmeye çalışmışlardır. Bazı araştırmacılar da Türklerin mimari açıdan etkileri olduğunu savunup konuyu özellikle süsleme sanatında ilk defa kullanılan motif ve teknikler ile açıklamışlardır. Buna göre oyularak yapılan süslemeler İskit tunç işlerinde ve Altay yöresinde eski Türk eserlerinde de mevcut olup, İslam sanatında ilk defa ortaya çıkan bu özellik Türkler ile birlikte Samarra'da hâkim olmuştur.[683]

Abbasiler başkenti daha doğuya Bağdat'a taşımalarıyla, İran bölgesine yaklaşarak Sasani sanatından da etkilenmeye başlamışlardır. Bunun yanında Türk sanatını da Abbasiler kendi sanat potalarına almışlardır. Bu durumda Abbasiler, Emevilerin güttüğü milliyetçilik politikasının tersine, Türkleri devlet içerisinde istihdam etmişledir.[684]

Birkaç şehirden oluşan büyük bir merkez olarak tanımlanabilecek Samarra eşine az rastlanır bir organizasyonla teşkilatlı bir şehir olarak kurulmakla birlikte, tarihte ender rastlanır derecede hızlı bir düşüş yaşamış ve İslam dünyasının başkenti hüviyetini kaybettikten sonra orta ölçekli bir şehir olarak da kalamamıştır. Samarra'nın yaşadığı terk edilmişlik hali müellifi o kadar etkilemiştir ki Bağdat'ta, şehrin batı yakasındaki Mansûr Cami'nin kendi döneminde sadece cuma namazları için açıldığını, diğer zamanlarda hiç kimsenin bulunmadığını ifade etmiştir.[685]

7. yüzyılda şekillenmeye başlayan İslam mimarisi, Doğu-Roma, Bizans, Sasani ve Helenistik etkilerinin görüldüğü Emeviler döneminde İslam sanatında ilk örneklerini vemiştir. 8. yüzyıldan itibaren ise Abbasiler döneminde Eski Mezopotamya, Sasani ve ardından da Türk etkilerini alarak kendi üslubunu oluşturmuştur. Emeviler döneminde başlayan İslam sanatının oluşum ve gelişim süreci, bu dönemde sürece katılan yeni

---

[682] Adnan Demircan, Murat Akgündüz*, Çeşitli Yönleriyle İslam Medeniyeti*, Siyer Yayınları, İstanbul 2017, 693.
[683] Hatice Kübra Topuz, "Abbasi Başşehri Samarra ve Abbasi Tarihinde Samarra Dönemi", *İstem Dergisi*, S.18, 2001, 109.
[684] Göncüoğlu, 77.
[685] Kadir Kan, "Abbasi, Şehirciliğinin Bağdat Dışındaki Tezahürleri: Irak Bölgesi", *Bilimname Dergisi*, C.30, 2016, 97; Mantran, 59.

bileşenlerle kaynaşarak hız kazanmış ve nitelikleri giderek belirginleşen Müslümanlara özgü yeni bir sanat anlayışı yaratılmıştır.[686]

Hz. Muhammed ve ilk ardılları döneminde cami, bir ibadet yeri olmakla birlikte yeni Müslüman cemaatin sosyal ve siyasal merkezi olarak da kullanılmıştır. Abbasi yönetiminde ise cami dinsel bir kurum olarak yeni bir kimliğe bürünmüştür. İslamiyetin ilk yıllarında mevcut yapılar camiye dönüştürülerek veya yerel unsurların kullanılarak inşa edilmesi nedeniyle mimari bir bütünlük oluşturulamamıştır.

Emevi yönetiminde Şam, Kudüs ve Medine gibi önemli şehirlerin Cuma camileri geç antik çağ mimarisinin biçim ve bezemelerinin kullanılmasıyla anıtsallaştırılmıştır. Emevi yönetimi iktidarının Suriye ile sınırlı olması nedeniyle "emperyal üslup", ana Emevi bölgesinin dışına çıkamamıştır. İlk Abbasi halifelerinin büyük kudreti, ulemanın gücüyle birleşince bu durum değişmiş ve zamanla geniş bir alanda Cuma camisi tipi ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte tekil örnekler arasında yerel malzeme kullanımı ve inşaat teknikleri açısından farklılıklar bir ölçüde devam etmiştir.

Abbasi döneminde Cuma camisi dikdörtgen bir alan üzerine kurulmuş ve ortasında yine dikdörtgen planlı bir avluya yer verilmiştir. Avludaki revaklar çok sayıda taş sütunun veya tuğla payandaların taşıdığı düz ahşap çatıdan inşa edilmiştir. Mihrabı vurgulamak için kıble yönündeki revak daha geniş tutularak kimi zaman önüne küçük bir kubbe yerleştirilmiştir. Mihrap ekseninde avlunun karşı tarafına minare inşa edilmiştir. Bu minare, fonksiyonel olarak ezanla ilişkilendirildiği gibi minarenin anıtsal büyüklüğü ve bariz konumu, Cuma camisini uzaktan da görünür kılmak ve Abbasi toplumunda caminin seçkin yerini simgelemek üzere inşa edildiklerini de düşündürmektedir.[687]

Tuğla kullanımı ve stuk süsleme tekniği Abbasi sanatının en belirgin iki özelliği olmuştur.[688] Samarra'da yer alan saray ve evlerin alçı bezemelerinde eğri kesim ve yaş sıva üzerine tahta kalıp uygulamaları, Türk sanatının İslam sanatına getirmiş olduğu yeniliklerdendir. Bu süsleme tekniği geniş alanların süslenmesinde kullanılabilmiştir.[689]

---

[686] Selim Kılıçoğlu, Nuran Kara Pilehvarian, "Emevi ve Abbasi Sanatında Geometri", *Megaron,* C.12, 2017, 201; Vasiliy Vladimiroviç Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi,* (Çev.: Fuad Köprülü), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1973,165.
[687] Blair, Bloom, "Irak İran ve Mısır Abbasiler", 94; Özkeçeci, *Doğu Işığı,*145.
[688] Kılıçoğlu, Pilehvarian, 606; Can, Gün, 104.
[689] Kılıçoğlu, Pilehvarian, 613.

Bu süsleme tekniğinde üç ana tarz belirlenmiştir. Birincisinde yüzey çokgen bölmelere ayrılmış sınırlar inci dizleri ile belirtilmiştir. Her bölüm dilimli yapraklar taşıyan asma dalları veya herhangi gerçek bir bitkiye benzetilemeyecek kadar stilize edilmiş hayali bitkisel süslemelerle doldurulmuştur. Buna A üslubu denilmektedir. İkinci tarzda, bu eğilim tanınabilecek bütün doğal biçimlerin yok olmasına kadar takip edilmiştir. Sınırlar basitleştirilmiş bölmeler ise daha çeşitli hale gelmiştir. Çin kökenli ying ve yang motifine sıkça rastlanmaktadır. Bu da B üslubu olarak bilinmektedir. Son olarak, üçüncü tarz süsleme, zahmetli bir şekilde elle kazımak yerine kalıplarla kolayca uygulanan sonsuzca genişletilebilen tamamen soyut eğri kesim tekniğinden oluşmuştur.[690]

Fotoğraf 32. Samarra C üslubu alçı süsleme[691]

4.4.1. Samarra Ulu Camii

Samarra şehri 836-892 tarihleri arasında başkent olma özelliğini sürdürmüştür. Şehrin merkezine, Ulu Camii etrafına da çeşitli meslek gruplarına ait çarşılar yerleştirilmiştir. Samarra altı büyük ana cadde üzerine kurulmuştur. Halifenin oturduğu Hakan Sarayı, kamu binaları, üst düzey devlet binalarının evleri, Ulu Camii ve merkezi çarşı şehrin en büyük caddesinin üzerinde inşa edilmiştir.[692]

Samarra şehrinin merkezinde bulunan Eski Cami yetersiz kalınca, bu şehrin kısmen dışında Halife Mütevekkil tarafından 848-852 yılları arasında Samarra Ulu

[690] Hillenbrand, 45.
[691] https://tr.pinterest.com/pin/348888302364648993/7 (Erişim Tarihi 08.05.2018)
[692] N. Bozkurt, 520.

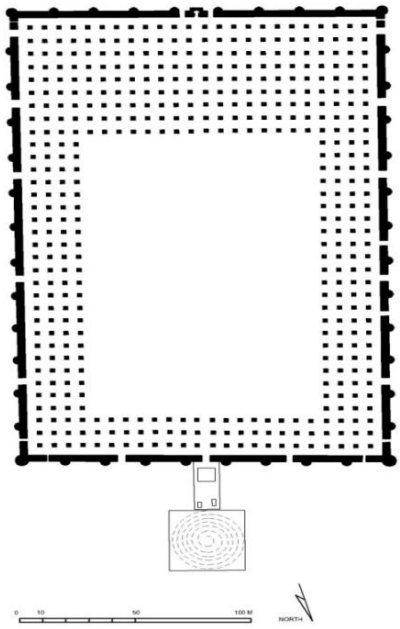
Camii inşa ettirilmiş ve bu cami etrafında yeni bir şehir teşekkül etmiştir. Caminin boyutları ve işlevinden dolayı şehrin merkezi konumuna gelmiştir.[693] 240 m boyunda ve 157 m eninde olan Samarra Ulu Camii, Mütevekkiliye Camii olarak da bilinmektedir.[694]

Dünyanın en geniş camisi olup, 70.000 bin kişinin aynı anda ibadet etme kapasitesine sahip olduğu bilinmektedir. Yaklaşık olarak 38000m^2 lik bir alana kurulmuştur. Roma'daki San Pietro Katedralinin 15.160, Ayasofya'nın 6.899, Polonya Katedralinin 6.166 m^2 lik sahaları kapladığı düşünülürse bu yapılar karşısında Samarra Ulu Camii'nin büyüklüğü fark edilmektedir.[695]

Cami Arap cami plan tipinde inşa edilmiştir. Harim bölümü mihraba dik yirmi beş sahına bölünmüştür. Üst örtüsü düz damla kapatılmıştır. Emevi yapılarında kullanılan kemer formlarına yer verilmemiştir. Avlu üç yönden revaklarla çevrilmiştir. Tamamen tuğladan yapılmış olan caminin duvar kalınlığı 2.65 m yüksekliği ise 10.50 m'dir. Büyük bir kısmı sağlam olarak günümüze ulaşan bu duvarlar kırk dört tane kalın ve yuvarlak istinat kulesiyle takviye edilmiştir. Bu kuleler yapıya sağlamlık ve ihtişam kazandırırken eseri camiden çok kale havasına sokmuştur. Kulelerin verdiği bu ağır tesiri ve duvarların yeknesaklığını gidermek için duvarların üst kısmına yapıyı boydan boya dolaşan kalın bir friz yerleştirilmiştir. Bu friz, her kule arasında kare şeklinde altı tane sathi niş sırasından meydana gelmiştir. Bunların bir kısmında alçı süsleme izlerinin görülmesi bu frizin eskiden boş olmadığını göstermektedir. Süslemelerde İslam dünyasında ilk defa görülen eğri kesim tekniği de bu camide kullanılmıştır. Doğu, batı, kuzey cephelerinde açılan toplam 16 kapıdan yapıya girilmektedir. Kapıların hepsi yıkılmış olup yapılan kazılardaki incelemeler sonucunda kapıların anıtsal olmadığı, sade olduğu anlaşılmıştır. İslam mimarisinde dini binaların kapılarının taç kapı kimliğinde yapılması Türklerle birlikte 10. yüzyılın sonlarına doğru başlamaktadır. Beden duvarlarını çevreleyen frizin altına her bir sahına denk gelecek şekilde beş dilimli pencereler yerleştirilmiştir.[696]

---

[693] Can, 57; N. Bozkurt, 520.
[694] Nefes, *Minarenin Cami Mimarisine Katılımı ve İlk Minare Örnekleri*, 48; Çam, 218; Noorah al-Gailani, Mounira Chapoutot-Remadi, "Abbasiler: İlk İslam İmparatorluğu", Eva Schubert (Ed), *Akdeniz'de İslam Sanatını Keşfedin*, Ege Yayınları, İstanbul 2007, 66.
[695] Carl Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (Çev:, Neşet Çağatay), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, 108; S. Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi,* 64.
[696] Çam, 219.

Plan 18. Samarra Ulu Camii[697]

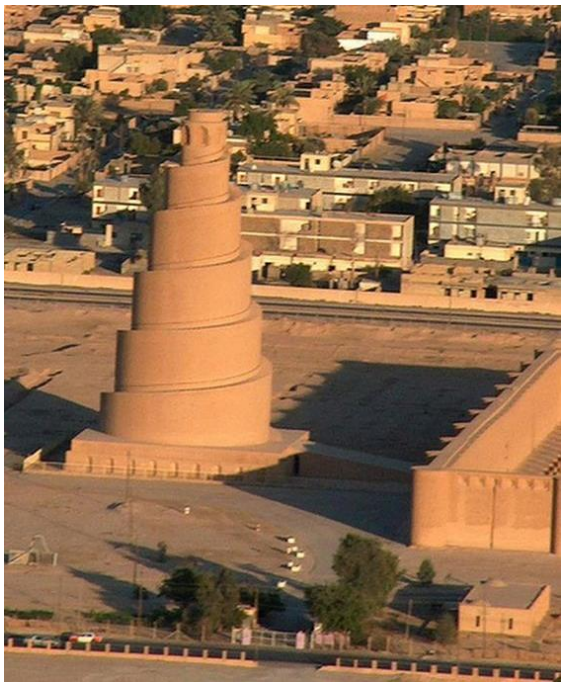
Caminin mihrabı dikdörtgen planlı olup, gül renkli bir çift mermer sütunla çevrelenmiş, altın ve cam mozaiklerle süslenmiştir. Mihrabın iki tarafına açılan bölümlerden soldaki mihraba bağlanırken, sağdakinde ise hareketli bir minberin saklandığı bölüme yer verilmiştir.[698]

Caminin kuzeyinde, ziyade denilen dış avlunun içerisinde camiye 24 m mesafede İslam mimarisinin malviye tipli minaresi yer alır. Babilonya zigguratlarına benzeyen anıtsal minare, etrafında helezonik bir rampanın dolandığı silindirik bir yapıdır. Kare bir kaidenin üzerinde aşağıdan yukarıya doğru daralan formdadır 33 m yüksekliğindedir. Gövdenin güney kenarından başlayarak ve gövdenin dışarısında bulunan bir müezzin yolu minarenin üst bölümüne kadar uzanmaktadır.[699]

İslam dünyasında ilk malviye tipli minare olması bakımından önemlidir. Emevi minarelerinde olduğu gibi kare ve yapıya bağlantılı değildir. Abbasi minareleri, Emevi minarelerinden tamamen farklı olarak yapıdan bağımsız, mihrap ekseninde ve spiral formda inşa edilmiştir. Sarmal minarenin kökeni Mezopotamya zigguratlarına dayandırılmaktadır; ancak Sasani İran'ında görülen ve bugüne dek ne amaçla yapıldığı

[697] https://archnet.org/media_contents/129523// (Erişim Tarihi 08.05.2018)
[698] Özkeçeci, *Doğu Işığı*, 148.
[699] S. Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi*, 64.

anlaşılmamış olan bu sarmal kule tipinin araştırılması gerekmektedir. On birinci yüzyıldan sonra İran'da görülmeye başlayan silindir biçimli minarelerin erken İslam zamanlarından kalma herhangi bir örneğine rastlanmamıştır, ancak o zamanlarda var olmadıklarını düşündürecek bir neden de bulunamamıştır. İslam camilerinde belirli bir işlevin daha başından beri var olduğu ve bu işleve özgü formların başka mimari üsluplardan alındığı dolayısıyla da bölgeden bölgeye farklılık gösterdiği görülmektedir.[700]

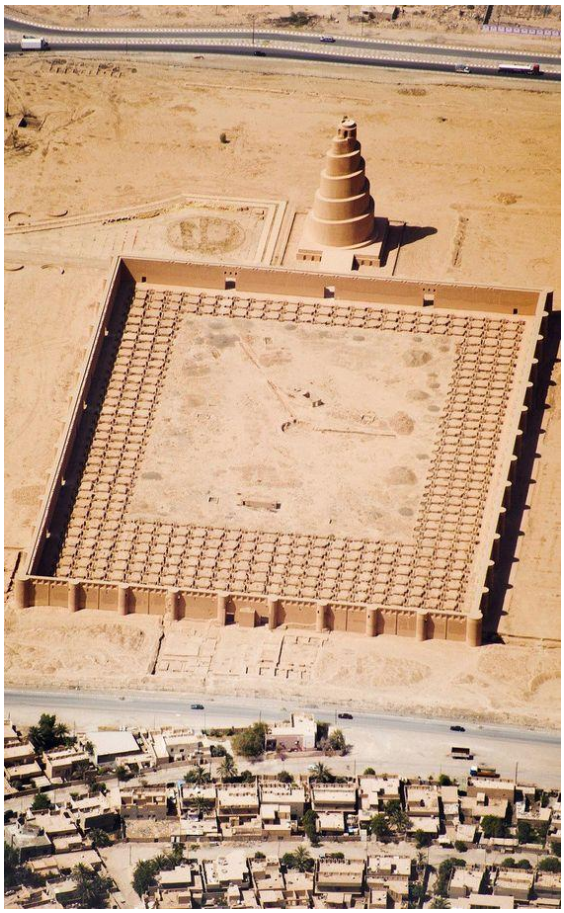

Fotoğraf 33. Samarra Ulu Camii minaresi[701]

Caminin bu kadar büyük yapılmasının sebeplerinden birisi o dönemde "bir şehirde ancak tek bir camide cuma namazı kılınabileceği" şeklindeki fıkhî anlayış uyarınca o şehirdeki namazla mükellef bütün cemaati kapsayacak kadar büyük cami yapma düşüncesidir. Samarra Ulu Camii'nin bu kadar büyük yapılmasının diğer sebebi ise devletin ihtişamının sembolik olarak dile getirilmesi arzusudur.[702] İslam sanatının en önemli arkeolojik alanı olarak da bilinmektedir. Abbasi camileri, çok büyük alanları

[700] Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu*, 91.
[701] https://tr.pinterest.com/pin/samarraulucami// (Erişim Tarihi 06.05.2018)
[702] Çam, 220.

kaplayan dünyanın en geniş yapılarıdır. Samarra yapıları, Abbasilerin Mezopotamya çinilerini benimsediklerini de göstermektedir.[703]

Fotoğraf 34. Samarra Ulu Camii üstten görünüş[704]

4.4.2. İran İsfahan Mescid-i Cuması

İsfahan Mescid-i Cuması, Abbasi döneminin taşradaki en büyük camisi olarak kabul edilmektedir. Caminin planı 1970'lerde yürütülen kazı çalışmaları sırasında ortaya çıkarılmıştır. Yazılı kaynaklara göre caminin temeli Halife Mutasım döneminde 840/841'de atılmıştır.[705]

Abbasi camisi 69x103 m ölçülerinde bir alana kurulmuş olup Tunus'un Kayravan kentinde 836'da inşa edilen cuma camisiyle hemen hemen aynı ölçülerde inşa edilmiştir. Mütevekkilin Samarra'da yaptırdığı caminin dörtte biri kadardır. Caminin

[703] Turanî, *Dinler Tarihi*, 262.
[704] https://tr.pinterest.com/pin/samarraulucamii// (Erişim Tarihi 04.05.2018)
[705] Blair, Bloom, "Irak İran ve Mısır: Abbasiler",109.

kerpiç dış duvarları kapalı bir revakla bezenmiştir. İç avluda revakların üzeri tuğla tonozlarla örtülmüş ve çatıyı destekleyen tuğla payandalarla çevrilmiştir. Avlunun iki kenarındaki revaklar iki sahınlı kıble ekseni üzerindeki revaklar dört sahınlı ve namaz bölmesi de altı sahınlı olarak yapılmıştır. Mihrap ekseninin karşısında Samarra ve Kayravan'a olduğu gibi bir minare bulunmamaktadır.

Büveyhiler 10. yüzyılda avlunun çevresine çok bölmeli ayaklardan oluşan yeni bir sıra eklemiştir. Eklenen bu payandalar daire, elmas, zikzak ve farklı geometrik şekillerden oluşan kabartmalı desenlerin işlendiği küçük tuğlalarla bezenmiştir. 1086/1087'de namaz bölmesinde mihrabın önüne bir kubbe bölmesi ve 12. yüzyılın başlarında da avlunun çevresine dört eyvan eklenmiştir.[706]

4.4.3. Ebu Dulef Camii

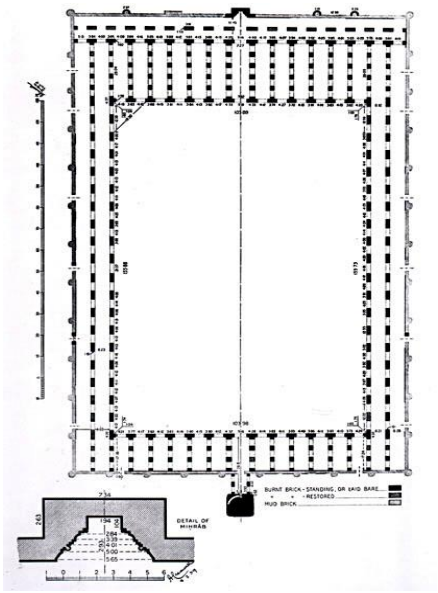
El- Mütevekkil, Samarra'nın kuzeyinde Caferiye veya El-Mütevekkiliye olarak bilinen bir şehrin inşasına başlamıştır. Büyük bir bulvarın iki yanı Tigris Nehri ve Kisravi Kanalı kavşağında ana saraya doğru giden yol daha küçük saraylar ve evlerle donatılmıştır. Caferiye olarak bilinen ve kabul salonları bulunan bu büyük saray doğuya doğru 1,7 km²lik bir alana kurulmuştur. Yeni şehir için inşa edilen cuma camisinin, Ebu Dulef Cami olduğu bilinmektedir.[707] Ebu Dulef Cami, Abbasi Halifesi Mütevekkkil tarafından 861-862 yılları arasında inşa edilmiştir.[708]

Kuzey güney istikametinde dikdörtgen bir alana kurulmuştur. Harim kıbleye dikey 17 sahından oluşmaktadır. Diğerlerinden daha geniş tutulan mihrap eksenindeki orta sahınla kıble duvarına paralel uzanan iki sahın transept oluşturmaktadır. Caminin avlusu doğu ve batı yönlerinde ikişer, kuzeyde ise üç sıra revakla çevrelenmiştir. Samarra Ulu Camii'nin aksine Ebu Dulef Camii'de tuğladan ayaklar ve kemerler daha iyi korunmuştur, kerpiç olan kuşatma duvarları neredeyse yok olmuştur.[709]

Kerpiç ve tuğla malzemeden yapılmıştır. Samarra Ulu Camii'den farklı olarak beden duvarları kerpiç revaklar taşıyıcılar ve kemerler tuğla ile inşa edilmiştir. Beden duvarları köşelerde silindirik diğer yerlerde ise yarım daire kulelerle desteklenmiştir.

[706] Blair, Bloom, "Irak İran ve Mısır: Abbasiler", 109; Suut Kemal Yetkin, *İslam Mimarisi,* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk ve İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1959, 91.
[707] Özkeçeci, *Doğu Işığı*, 148.
[708] Can, "Erken Dönem İslam Sanatı", 154.
[709] Can, Gün, 110.

Harim bölümü Emevi döneminde yapılan Mescid-i Aksa ve Kayravan Ulu Camiilerinde olduğu gibi transept planda yapılmıştır.

Plan 19. Ebu Dulef Camii[710]

Avlu üç yönden revaklarla kuşatılmıştır. Harim bölümünün sahınları avlunun doğu ve batısında revakları oluşturacak şekilde kesintisiz olarak devam etmiştir. Avlunun kuzeyinde revaklar üç kemer gözlü olarak yapılmış ve İslam coğrafyasında ilk kez bu camide sivri kemer uygulamasına yer verilmiştir. Mihrap ekseni üzerinde yer alan minare Samarra Ulu Camii'de olduğu gibi malviye tipinde olup daha küçük boyutludur. Samarra Ulu Camii ile benzer özelliklerde olup iki cami arasındaki en önemli fark Ebu Dulef Cami'nde ayakların üstünde çatıları tutan kemerlere yer verilmiş olmasıdır.[711]

Fethettikleri ve İslamiyeti yaydıkları bölgelerde, büyük eserler inşa eden Abbasiler, İran'ın başlıca bölgelerinde büyük camiler kurmuşlardır. Fakat eski bir geleneğe uyularak tuğladan veya kerpiçten yapılmış olan bu camiler bakımsızlıktan ve depremlerden harap olup gitmiştir. İran'da İslam mimarisinin başlangıcına ait hemen hemen hiçbir şey kalmamıştır.[712]

---

[710] https://okuryazarim.com/islam-donemi-mimari-planlari// (Erişim Tarihi 05.08.2018)
[711] S.Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi,* 86; Can, "Erken Dönem İslam Sanatı", 154.
[712] S. Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi*, 83.

4.4.4. Damgan Tarikhane Camii

Abbasi mimarisinin en önemli eserlerinden biri olan Damgan Tarikhane Camii'si, İran'da 9. yüzyıldaki özgün görünümünü bir ölçüde koruyan tek cami olarak bilinmektedir. Bu cami aynı zamanda Allah'ın evi olarak da bilinmektedir. Caminin kitabesi bulunmadığından kim tarafından ve ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Damgan'ın da içinde bulunduğu bölge Abbasiler'in Emeviler'e karşı başlattıkları siyasi ve askeri mücadelenin Abbasiler'iiktidara çıkaran ayaklanmaların başladığı yerdir. Abbasiler iktidara geldikten sonrabölgede öenmli mezhep çatışmaları başlamış ve İran'ın eski dini olan Zerdüştlüğü yaymak için ayaklanmalar yaşanmıştır.Abbasiler İslam dinini köklü bir biçimde kurmak ve güçlü Şii etkisi karşısında kendi sunni anlayışlarını hakim kılmak için Damgan Tarikhane Camii'yi inşa etmiştir. Cami İran ve özellikle Horasan civarında kısa sürede kaybolan Arap ve Abbasi varlığının en büyük temsilcisidir.[713]

Camideki payandaların, dönüşümlü dizilişyle, yatay ve dikey olarak yerleştirilen pişmiş tuğlalardan oluşan bir tekniğin kulllanılmış olmasından dolayı caminin kuruluşu 9. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Çünkü bu teknik Sasani döneminden itibaren var olduğu bilinen Natanz'daki 998 tarihli sekizgen köşkte de uygulanmıştır.[714]

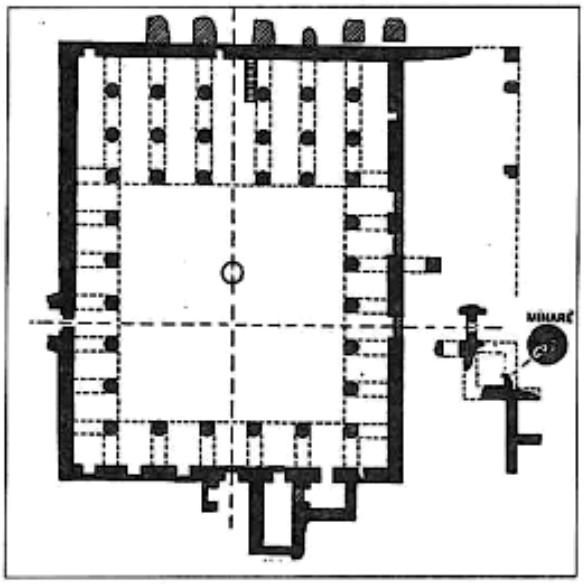
Cami 39x46 m'lik dikdörtgen bir alana kurulmuştur. Caminin ortasında tek sıra revakla çevrilmiş bir iç avlusu bulunmaktadır. Namaz bölümü mihraba dik yedi sahınlıdır. Orta sahın diğerlerinden daha geniş ve yüksek tutulmuştur. Sahınlar her bir sırada üç tane bulunan başlıksız, tuğladan örülmüş yuvarlak masif altı fil ayağı sırası üzerine oturan oval sivri kemerli tonozlarla örrtülmüştür. Kullanılan bu tonozlarve kemerler Sasani etkisini yansıtmaktadır. Avlu üç yönden tek sıra revakla çevrilmiştir. Godard caminin eski mihrabının dikdörtgen şeklinde olduğunu belirtmiştir. Caminin özgün planında minare bulunmamaktadır.[715]

Selçuklular döneminde onarım geçiren yapının ana özellikleri korunmuştur. Güney yönde yapılmış olan dairevi minare bu onarım sırasında eklenmiş en önemli

---

[713] Engin Beksaç, "Damgan Tarihane Cami", *TDVİA*, İstanbul 1993, VIII, 455; Blair, Bloom, "Irak İran ve Mısır: Abbasiler", 110.
[714] Blair, Bloom, "Irak İran ve Mısır: Abbasiler", 109.
[715] Blair, Bloom, "Irak İran ve Mısır Abbasiler", 110; S. Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi,* 91; Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi/Abbasiler Devrindeki İslam Devletleri V,* Çağ Yayınları, İstanbul 1988, 564; Beksaç, "Damgan Tarihane Cami", 456; Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu,* 99.

ilavedir. Caminin kuzeybatısındayer alan ve minareyle bağlantısıbulunmayan minare Türk ve İran mimarisinin vazgeçilmez unsuru,geleneksel özellikler kazanmış olan yuvarlak planlı olup İran'da yapılmış en eski minaredir. Minarenin hemen yanında ise camiye ait kalıntılara bitişik geleneksel kare planlı orijinal Arap minaresinin temeli görülmektedir.[716]

Plan 20. Damgan Tarikhane Camii[717]

Fotoğraf 35. Damgan Tarikhane Camii[718]

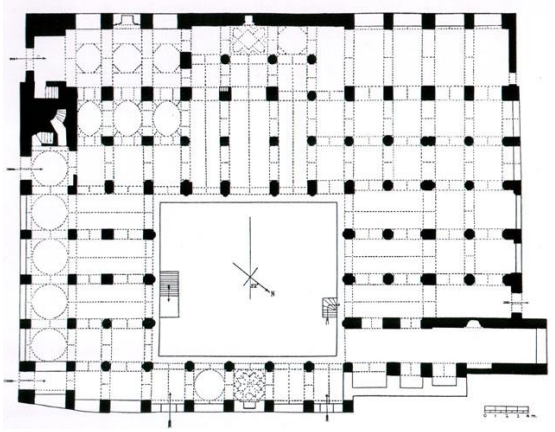
[716] Blair, Bloom, "Irak İran ve Mısır Abbasiler", 110; S. Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi,* 91; Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi/Abbasiler Devrindeki İslam Devletleri V,* Çağ Yayınları, İstanbul 1988, 564; Beksaç, "Damgan Tarihane Cami", 456; Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu,* 99.

[717] http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c08/c080330.pdf// (Erişim Tarihi 08.05.2018)

İran'ın Basra Körfezi kıyısındaki Buşir'in 240 km güneydoğusuna düşen Siraf'taki kazı çalışmalarında bir Abbasi Cuma Camisi daha ortaya çıkarılmıştır. Siraf 9-11. yüzyıllarda İran'ın en büyük ve en korunaklı limanı olup 12. yüzyılda deniz ticaretinin yollarının değişmesiyle gerilemiştir. Sikkeler ve bulunan farklı bulgular doğrultusunda caminin inşası 815 yılına tarihlendirilmektedir. 51x44 m'lik bir alana kurulmuş olan özgün cami, üç yönden tek sıra revaklı avlu ve mihrap yönünde üç sahından oluşan namaz bölmesinden oluşmaktadır. Mihrabın karşısına denk gelen kare minare sonradan eklenmiştir. Duvarlar aralarında alçı harç kullanılarak molozdan yapılmış ve yüzeyleri taşla örülmüştür.[719]

4.4.5. Nayin Cuma Camii

Bûyîler tarafından Orta İran'da büyük tuz çölünün batı kenarından dolanan kervan yolu üzerindeki küçük Nayin Kasabası'nın cuma camisi olarak inşa edilmiştir. Nayin Camii alçı süslemelerinden dolayı 960 yılına tarihlendirilir. 47x37 m ölçülerinde bir alana kurulmuş olan bu cami genişliğinin (on iki sahın) derinliğinden (dokuz sahın) fazla olması açısından Abbasi camileri içerisinde farklı bir düzenlemeye sahiptir. Harim bölümünü oluşturan sahınların üzeri kemerlerin taşıdığı kubbelerle örtülüdür.[720]

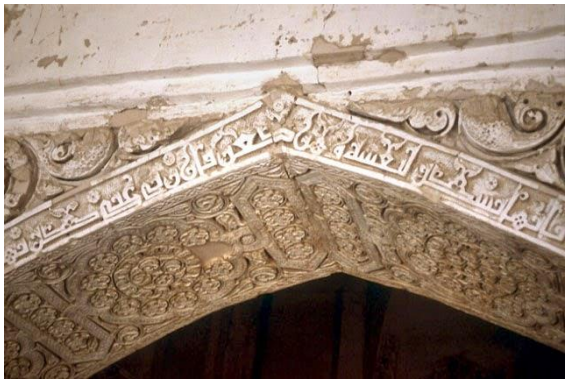

Plan 21. Nayin Cuma Camii[721]

Caminin plan, taşıyıcı ve tonoz yapısındaki düzensizlikler özgün caminin dokuz sahın genişliğinde olabileceğine işaret etmektedir. İyi korunmuş stuko dekorasyona ve

[718] https://tr.pinterest.com/pin/715931671986344831/?lp=true// (Erişim Tarihi 05.05.2018)
[719] Blair, Bloom, "Irak İran ve Mısır Abbasiler", 110.
[720] Özkeçeci, 174; Blair, Bloom, "Irak İran ve Mısır Abbasiler", 111.
[721] https://archnet.org/media_contents/129523// (Erişim Tarihi 05.05.2018)

İran'ın en eski minarelerinden birine sahiptir. Eser kemerlerle çevrili merkezi avlusu ve çok sütunlu dikdörtgen yapısıyla Abbasi eyalet cami tipine güzel bir örnek teşkil etmektedir.[722] Nayin Camii'nin tezyinatı her şeyden önce kompozisyonun zenginliği ile dikkat çekmektedir. Doğu İslam dünyasında tek bir yapıda bir araya toplanmış tam bir bezeme bütününün bir eşi daha gösterilemez. Burada gerçekten tezyinatın bir senfonisi görülmekte ve İslam tezyinatının, yazı, geometrik ve bitkiden oluşan üç esas teması bir araya toplanmış bulunmaktadır.[723] Mihrabın hemen önündeki ve her iki yanındaki altı çıkmanın oymalı alçı sıva bezemeleri, silindir payandalar, geometrik inci şeritlerin yapraklarla doldurulmuş bölmeleri ayırdığı birinci Samarra üslubuna göre bezenmiştir. Kemerlerin köşeliklerinde ikinci Samarra üslubunun bir varyantına göre yapılmış, asma, gülbezek ve akantus yaprağı bezemeleri bulunmaktadır. Mihrap oymalı alçı sıvayla bezenmiş iç içe geçmiş üç nişten oluşmaktadır. En içteki niş yıkılmış olup en dıştaki niş Samarra birinci üslubuna göre bezenmiştir. Ortadaki niş ise yüksek rölyef biçiminde üç boyutlu bezemeler taşıyan başlığıyla en zarif bölümüdür. Kavsara köşelikleri ve sütuncelerin yüzeylerinde grift bitkisel kompozisyon, ajur tekniğinde işlenmiştir. Cami bütün bu özellikleri ile 10. yüzyıl ortalarındaki bir tarihi işaret etmektedir.[724]

Fotoğraf 36. Nayin Cuma Camii kemer alınlığında çiçekli kufi yazı kuşağı[725]

[722] Özkeçeci, 174; Blair, Bloom, "Irak İran ve Mısır Abbasiler", 111.
[723] S. Yetkin, *İslam Sanat Tarihi*, 70; H. Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi,* 565.
[724] Tuğba Erzincan, "Mihrap", *TDVİA*, İstanbul 2005, XXX, 35; Blair, Bloom, "Irak İran ve Mısır Abbasiler", 110.
[725] https://www.sanatinyolculugu.com/nain-cami/ (Erişim Tarihi 08.05.2018)

Fotoğraf 37. Nayin Cuma Camii kemer alınlığında çiçekli kufi yazı kuşağı[726]

Abbasi camileri dini ve dini olmayan mekânlar arasındaki geçişi sağlayacak alanlarla çevrilmiştir. Çoğunlukla bu yapılar yeni kurulan şehirlerde inşa edilmiş, şehrin ihtiyacını karşılamıştır. Genellikle beraberinde monotonluk ve tekrarcılık da getiren büyük boyutları bu şekilde açıklanabilmektedir. [727] Bağdat, Rakka ve Samarra'da sekizinci asrın sonlarından kalma günümüze ulaşan Abbasi camilerinin kalıntıları, İran başta olmak üzere Orta Asya özellikleri taşımaktadır. İran Sasani Hanedanının iktidarı zamanında (MS 226-641), oval ve yayvan kubbeleri yarım daire biçiminde kemerleri, döne döne çıkılan kuleleri, çentikli yapıları, sırlı çinileriyle kaplı duvarları, metalden yapılmış sac kaplı damları ile diğerlerinden ayrılan İran tipinde bir mimari geliştirilmiştir. Bu tarz bir mimari Abbasi sanatının oluşmasında en fazla tesiri olan etkenlerdendir.[728]

4.5. MISIR, KUZEY VE BATI AFRİKA İLE ENDÜLÜS TOPRAKLARINDA KURULMUŞ İSLAM DEVLETLERİ DÖNEMİ ULU CAMİLERİ

4.5.1. Ağlebiler Dönemi Ulu Camileri (800-909)

Ağlebiler, Libya, Tunus, Cezayir ve Sicilya topraklarında yaklaşık bir asır kadar hüküm sürmüş bir İslam hanedanıdır. İfrikiye'yi ismen Abbasi halifeliğine bağlı olarak bir asırdan fazla idare etmişlerdir. Abbasilerin İfrikiye valiliğine atanan Ağleb'in oğlu İbrahim b. Ağleb tarafından kurulmuştur. Ağlebi emirliği, Fatimiler tarafından 909

[726] https://www.sanatinyolculugu.com/nain-camii/ (Erişim Tarihi 08.05.2018)
[727] Hillenbrand, 47.
[728] Hitti, 569.

yılında ortadan kaldırılmıştır.[729] İbrahim ve oğulları Tunus, Cezayir, Trablusgarp ve Fas'ın bir kısmını ele geçirerek Akdeniz'de hızla gelişmeye başlamışlardır. Denizciliğe önem vermişlerdir. Sardunya, Korsika, Malta'yı fethederek Sicilya ve İtalya'ya geçmişlerdir. Ele geçirdikleri topraklarda su kanalları, yollar inşa etmişler ve birçok önemli eser meydana getirmişlerdir. Kayravan şehri dini ilimler ve de biat merkezi olmuştur.[730]

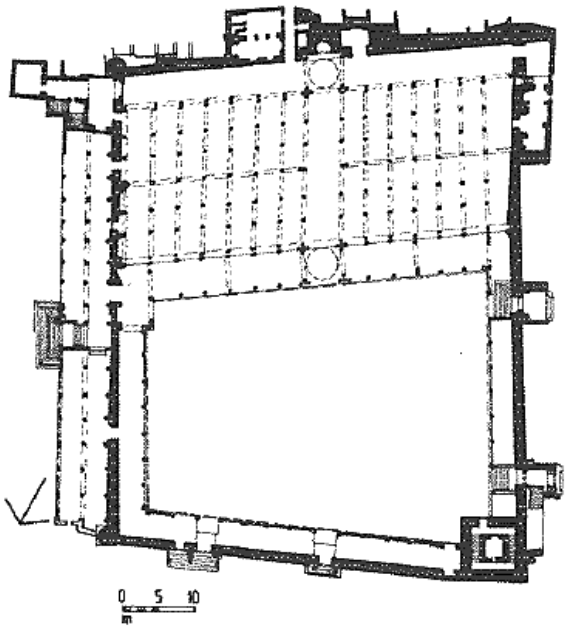
4.5.1.1. Zeytune Ulu Camii

İlk kez Emevi valilerinden Hassan b Numan trafından H 80/M 699'da inşa edilmiştir. Başkent Tunus'ta çarşıların ortasında yer alması ve şehrin en büyük camisi olmasından dolayı Camiü'l Kebir (Tunus Ulu Cami) olarak da bilinmektedir. H 114/116 / M 732/734 yıllarında İbnü'l Habhab tarafından onarılmış ve bu onarımdan sonra 9. yüzyılda Abbasi Halifesi Müstain-Billah'ın emriyle Ağlebilerden II. Ziyadetullah tarafından genişletilerek yenilenmiştir.[731]

Dikdörtgen bir alan üzerine kurulmuş olan cami, harim, onun önünde bulunan revaklı avlu ile kuzeydoğu yönündeki revaklardan oluşmaktadır. Harim bölümü ortada ve yan kenardakiler daha geniş olmak üzere mihraba dik on beş sahının mihraba paralel bir sahın ile kesilmesi sonucu yapıda bir transept plan oluşturulmuştur. Dikey sahınların ortasında Kayravan Sidi Ukbe Camii'nde görüldüğü gibi kıbleye paralel bir kemer dizisi uzanmaktadır. Mihrap önü bölümü ve bunun eksenindeki, avluya açılan revakların orta bölümü kubbe, diğer bölümler ise düz çatı ile örtülmüştür. Harimde mihraba paralel uzanan yedi sıra halindeki kompozit başlıklı sütunlar, at nalı kemerlerle birbirine bağlanmıştır. Farklı renklerdeki mermerlerden yapılmış olan bu sütunlar mihrap önünde ve avluya bakan yönde ikili olarak sıralanmıştır. Sütun başlıkları üsluplaştırılmış bitki kompozisyonları ile süslenmiştir. Mihrap 1.5 m içeri doğru girinti yapan yarım daire niş şeklindedir. 991 yılında Aziz Billâh tarafından mihrap önü kubbesi eklenmiştir.[732]

---

[729]Aydın Çelik, "Ağlebiler" *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 4, (2), 2016, 90; Can, Gün, 112.
[730] Karaköse, 102.
[731] Kadir Pektaş, "Zeytune Cami",*TDVİA*, İstanbul 2013, XLIV, 380; Hatice Fahrunnisa Ensari Kara, "Tarihi Çerçevenin Korunmasında Bir Akdeniz-İslam Ülkesi: Tunus-Eski Kent Medina Örneği ve Eyüp", *Tarihi Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu IV,*5-7 Mayıs 2000, (214-237), Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2000, 220.
[732] King, 221.

Plan 22. Zeytune Ulu Camii[733]

Üç yönden at nalı kemerlerin taşıdığı, içten kaburgalı dıştan yivli mihrap önü kubbesine geçişlerde istiridye yivli tromplar kullanılmıştır. Kubbede sekiz pencere açıklığına yer verilmiştir. Kubbeyi taşıyan kemerlerinden, kasnağın üst hizasına kadar bütün yüzeyler Endülüs-Mağrib sanatı etkisini gösteren oldukça ince işlenmiş alçı süslemelerle kaplanmıştır.[734]

Avlunun kuzeydoğu kenarında yer alan minare ortadaki geçitle aynı eksen üzerinde olmamakla birlikte caminin uzun eksenini vurgulamaktadır. Kare bir kaide üzerinde üst üste bindirilmiş 31 m yüksekliğinde üç kule yükselmektedir. En üstteki kulenin yivli bir kubbesi, duvarların her iki yanında kapalı nişler bulunan nal biçimli bir kemeri bulunmaktadır. Yalın zarafetiyle büyüleyici olan cami, İfrikiye'nin 9. yüzyıldaki tipik mimari biçimlerinin bir sentezini temsil etmektedir. Kubbenin bezemeleri ve mihrabın delikli mermer levhaları Roma-Bizans ve Emevi süsleme geleneklerine dayanırken, minare dönemin gözetleme kulelerinden Suse'deki iki katlı Halef kulesinin bir yansıması gibidir.[735]

---

[733] King, 221.
[734] Pektaş, 381.
[735] Sbylie Mazot, "Ağlebi Mimarisi", (130-140), Markus Hattstein, Peter Delius, (Ed), *İslam Sanatı ve Mimarisi*, (Çev.: Nurettin Elhüseyni), Literatür Yayınları, İtalya 2007, 134.

Fotoğraf 38. Zeytune Ulu Camii kuzey cepheden görüntü[736]

Mescitlerde eğitim verme geleneği Ağlebiler döneminde de devam etmiştir. Zeytune Camii H 80/M 699 yılından hemen sonra önemli bir ilim merkezi haline gelmiştir. H 120/M 737 yılından itibaren seçkin âlimlerin çevresinde ilim halkaları oluşturulmuştur. Ebu'l Arab'ın Tabakat'ında dokuzunu tanıttığı bu âlimlerin en meşhurları Ebu Muhammed Halid b. Ebu İmran et Tucubi, Amr b. Raşid el Kinani, Ebu Yezid Abdulmelik b. Ebu Kerime el-Ensari, Ebu Kureyb Abdurrahman el-Meafiri'dir.[737]

4.5.1.2. Sus Ulu Camii

Emir I. Muhammed'in (841-856) Sus'da 850'de inşa ettirdiği Cami Kebir kentin kuzeydoğu kesimindedir. Harim ve avludan oluşan caminin mihraba paralel üç sahınlı harim bölümüne 13 geçitten ulaşılmaktadır. 11. yüzyılda yapılan genişletme sırasında mihrap önü kubbesi eklenmiştir. Avludan harime geçilen mihrap ekseni üzerinde bir kubbeye daha yer verilmiştir. Üst örtüde ahşap tavan yerine kavşak tonozun kullanılması önemli bir yenilik sayılmaktadır. Dikdörtgen planlı avlu, üç yönden

[736] https://islamansiklopedisi.org.tr/zeytune-camii// (Erişim Tarihi 11.11.2018)
[737] İsmail Yiğit, "Zeytune Cami" *TDVİA,* İstanbul 2013, XLIV, 381; H. Rumeysa Dursun, "Tunus'ta Otoriter Yönetim ve İslamcı Hareketin Doğuşu: Burgiba Dönemi Üzerine Bir Değerlendirme (1956-1987)", *Orta Doğu Çalışmaları Dergisi,* 4, (1), 2017, 140.

revaklarla çevrilmiştir. Harim ve avlunun dış duvarlarının yukarısında taşa oyulmuş olan zarif bir hat sanatı şeridi uzanmaktadır. Avlunun kuzeydoğu köşesinde kubbeli bir sekizgen katın oturtulduğu yuvarlak bir kule bulunmaktadır.[738]

Fotoğraf 39. Sus Ulu Camii[739]

4.5.2. Tolunoğulları Dönemi Ulu Camileri (875-905)

Mısır'da kurulan ilk bağımsız Türk devleti olan Tolunoğulları, Oğuz Türklerinden, bir Türk komutan olan Tolunoğlu Ahmet tarafından kurulmuştur. Buhara'dan gelen ve halifelik merkezi Samarra'da bulunan Ahmed'in babası olan Tolun Bağdat'a getirilen gulamlardan (köle) birisidir. Tolun halife Mutasım zamanında (833-842) cesareti ve bilgisi ile tanınmış bir kişiliktir. Aynı derecede cesur ve kültürlü olan oğlu Ahmed iyi tahsil ve terbiye görmüş kültürlü bir şahsiyet olarak Türk hâkimiyetine verilen Mısır ülkesine 868 yılında vali olarak gönderilince Mısır tarihinde parlak bir devir başlamıştır. Mısır tarihi boyunca en refah ve parlak devrini onun zamanında yaşamıştır.[740]

Abbasilere olan bağlılık, sembol olarak sürmüş ise de çoğu kez Tolunoğulları bağımsız bir devlet gibi hareket etmiştir. Paralara adlarını bastırmak ya da komşu

[738] Mazot, "Ağlebi Mimarisi", 135.
[739] http://www.wikiwand.com/tr/Afrika%27daki_camilerin_listesi// (Erişim Tarihi 10.05.2018)
[740] Oktay Aslanapa, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Kültür ve Sanat", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, VI, 9.

devletlerle siyasi ilişkiler içine girmek bu bağımsızlığı ortaya koymuştur.[741] Otuz sene kadar hüküm süren Tolunoğlu Devleti zamanında imar faaliyetlerine büyük önem verilmiştir. Fustat yakınında, el-Katayi ismiyle bilinen Samarra'yı hatırlatan yeni bir şehir kurulmuştur. Saray, Darü'l İmare, Maristan ve Tolunoğlu Ahmet Cami, Katai şehrini süsleyen en önemli yapılardır. Bu dönemden günümüze sadece Tolunoğlu Ahmet Cami ulaşabilmiştir.[742]

4.5.2.1. Tolunoğlu Ahmet Camii

Yapı, Abbasi valisi olarak, 876-879 yılları arasında Mısır'a gitmiş olan Tolunoğlu Ahmet tarafından, Mısır'da Fustat'ın kuzeyinde yer alan Kahire'de yaptırılmıştır.[743] Abbasilerin hizmetinde Samarra'da görevli bir Türk kumandanının oğlu olan Tolunoğlu Ahmet, vali olarak Mısır'a geldiğinde, içinde doğup büyüdüğü ve yetiştiği Samarra'nın hatıralarını Fustat'ta canlandırmaya çalışmış ve burada kendi adıyla anılan Tolunoğlu Ahmet Camii'sini inşa ettirmiştir.[744] Caminin yanında, bir eczane ve camiye bir kapı ile açılan Darü'l İmare inşa edilmiştir.[745] Mısır'da esas biçimini koruyan en eski cami olan Tolunoğlu Camii, aynı zamanda Türk-İslam mimarisinin en eski örneklerinden biri olup sadece Mısır mimarlığının değil Yakın ve Orta-Doğu'nun da en kıymetli eserlerinden sayılmaktadır. İbn Haldun'un öğrencisi ve birçok özgün eserin yazarı Takieddin el Makrizi, caminin mimarının tuğladan yapılmış olan Samarra Ulu Camii'nin planını örnek aldığını belirterek, caminin Tolunoğlu Ahmet'in Kahire'ye vali olarak gelirken yanında getirdiği Türk mimarlar tarafından yapıldığını ifade etmiştir. [746]

Cami, planıyla, Samarra Ulu Camii tipinin tipik benzeri olarak kabul edilmektedir. Cami, eklemeleriyle birlikte 162x162 m ölçülerinde kare bir alana kurulmuştur. Mihraba paralel beş sahınlı harim ve üç yönden revaklarla çevrilmiş

---

[741] Balık, 90.
[742] Can, Gün, 115.
[743] King, 223.
[744] Turanî, *Dünya Sanat Tarihi,* 264; Şinasi Altundağ, "Tolunlular", *İA,* İstanbul 1979, XII, 437.
[745] Nesimi Yazıcı, "Türk İslam Devletleri", Eyüp Baş (Ed), *İslam Tarihi,* (553-586), Grafiker Yayınları, Ankara 2013, 571.
[746] Aygün Ülgen, "Mısır'da Tolunoğulları Dönemi (868-905) Türk Kültürü ve Mimarlığı", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,* S.172, 2006, 38.

avludan oluşmaktadır. Caminin tavanını taşıyan ayaklar kare kesitli ve köşelerine gömme sütunlar yerleştirilmiştir. Bu sütunların taşıyıcı fonksiyonları yoktur. [747]

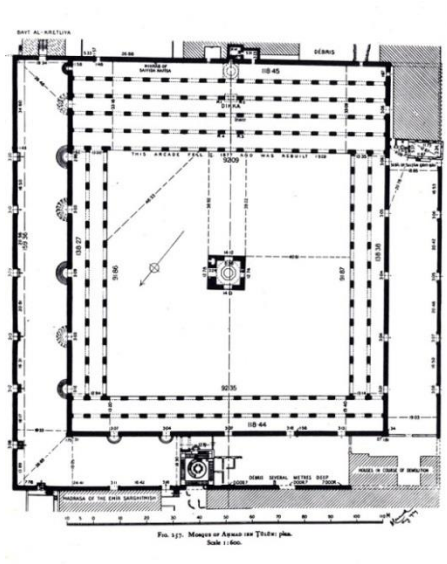
Yapının ağırlığını gidermek için ayakların yukarısında ve kemerler arasındaki köşeliklerde pencereler açılmıştır. [748] Revakların devasa fil ayakları, içinden kayık kemerli kapıların açıldığı yekpare duvar gibi bir algı yaratmaktadır. Daha açık söylemek gerekirse, bu cami bir fil ayağı dizisi ile bir kapı dizisinden oluşmaktadır. Duvarların hacmi ile bunların kuşattığı mekân mükemmel bir denge oluşturmakta ve birbirini tamamlamaktadır. Bu durum kemerler arasına ve her bir fil ayağının ekseni üzerine yerleştirilmiş pencerelerle belirgin hale getirilmiştir. Avlunun revakları, dolu mekânla boşluğun birlikte uyumunu gösteren en güzel örneklerden biridir.[749] Avluda bulunan yaldızlı ahşap kubbesinin sütunlar üzerine oturduğu ilk şadırvanın yerine, Memluk Sultanı Lâçin tarafından 1296 yılında dört tarafı açık kareye yakın, üzeri kubbe ile kapatılan yeni bir şadırvan yapılmıştır.[750]

Camide birkaç tane mihrap olduğu bilinmektedir. Bu mihraplar oldukça küçük boyutlarda yapılmıştır. Mihrabın en karakteristik özelliği kemer aynasında çok zarif kıvrımlı hareketlerle birbiri içinde meydana gelmiş beş dilimli palmet motiflerinin bulunmasıdır. Mihrabın taç bölümünde ise kufi yazılı Kelime-i Tevhid ibaresi yazılıdır.[751] Minberin üzerindeki süsleme, çeşitli kabartma ve oymaların büyük ustalıkla işlendiği, devrin sanatkârlık özelliklerini muhafaza eden en güzel örneklerden birisidir.[752]

Caminin minaresi Samarra Ulu Camii'nde olduğu gibi kapının ve eksenin dışında yer alır. [753] Caminin minaresi helezonik minarenin son örneği olmuştur. Creswell'in araştırmalarına göre tuğladan spiral şeklinde yerden başlayan Samarra'daki malviyenin benzeri olarak yapılmıştır. 40 m yüksekliğinde olup merdivenleri içerden değil dışarıdan kurulmuştur. [754] 1296 yılında Memluk Sultanı Laçin'in tamirinde alt yarısı kalker taşından kare bir kule ile çevrilmiştir. Zira bu minareler, değişik olması sebebiyle

[747] Turanî, *Dünya Sanat Tarihi,* 265; King, 223; Doris Behrens Abouseıf, "İbnTolun Cami", *TDVİA,* İstanbul 1999, XX, 416.
[748] S. Yetkin*, İslam Sanatı Tarihi*, 67.
[749] Burckhardt, 184.
[750] A. Ülgen, 39; Çam, 227.
[751] Özkeçeci, *Doğu Işığı,* 205.
[752] Ebülfez Elçibey, *Tolunoğulları Devleti (868-905)*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1997, 157.
[753] Turanî, *Dünya Sanat Tarihi,* 265.
[754] Elçibey, 157; Ülgen, 40.

hemen dikkat çeken bir özelliğe sahip olsa da, hantal ve kalın olması sebebiyle şerefeye ulaşmak için uzun süreli bir tırmanışı gerektirdikleri içinde kullanışlı değildir.[755]

Plan 23. Tolunoğlu Ahmet Camii[756]

Tolunoğlu Ahmet Camii taşın oldukça kolay temin edildiği Fustat'ta, Mezopotamya yapıları gibi tamamen tuğladan inşa edilmiştir. Bu, taş mimari geleneği olan bir yere, tuğla yapı geleneğinin getirilebildiğine güzel bir örnek olmuştur.[757] Tolunoğlu Ahmet bu caminin yapımıyla ilgili olarak *"Ben öyle bir cami yaptırmak istiyorum ki, Mısır yansa veya suya batsa bile o bina kalsın"* demiştir. Bunun üzerine kendisine, "*O zaman ateşe dayanıklı alçı kül ve pişmiş kerpiçten yaptır*" denildiği rivayet edilmektedir. Caminin bu malzemelerden yapılmış olması onu pek çok yangından korumuş ve uzun süre ayakta kalmasını sağlamıştır.[758] Bazı sanat tarihçileri bu durumu, Samarra Ulu Camii'ni taklit ve onunla rekabete bağlamaktadır. Minare, revak, ayak ve duvarlardaki firiz ve alçı süsleme durumunu da dikkate aldığımız zaman gerçekten de iki eser arasında büyük benzerlik olduğu görülmektedir.[759] Tolunoğlu Ahmet Camii, mimarisi ve tezyinatının büyük bir kısmı ile Abbasi geleneğini ve

[755] Çam, 232; Aslanapa, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Kültür ve Sanat", 16.
[756] https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2017/02/Toluno%C4%9Flu-Cami-80.jpg// (Erişim Tarihi 06.05.2018)
[757] Turanî, *Dünya Sanat Tarihi*, 265.
[758] A. Ülgen, 40; Elçibey, 156.
[759] Çam, 230; Elçibey,157, A. Ülgen, 39.

özellikle Samarra üslubunu devam ettirmesinin yanı sıra Türklerin Orta Asya'daki kültürel ve mimari birikiminin etkilerini de yansıtmaktadır. [760]

Fotoğraf 40. Tolunoğlu Ahmet Camii avludan görünüş[761]

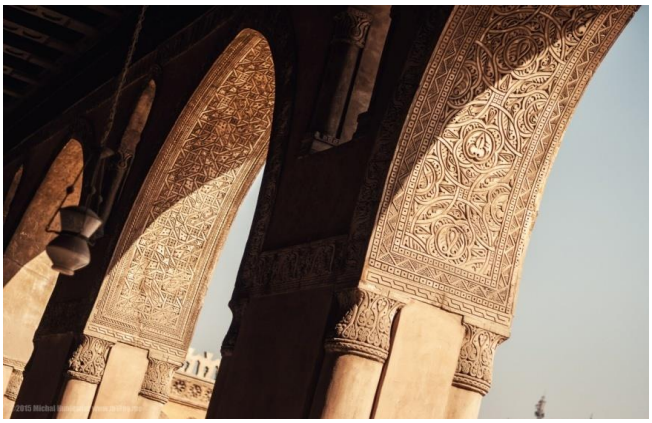
Etnik ve coğrafi açıdan Mağrib'den çok farklı bir dünyaya aittir. Sütunlu cami çatılarını desteklemek için Suriyeli ve Mağribli mimarlar tarafından kullanılan ve çok büyük bir sıklıkla tahrip olmuş Roma yapılarından alınma taş sütunlar yerine tuğla fil ayakları kullanılmıştır. Farklı olan sadece bina tekniği değildir, estetik duyarlılık da aynı şekilde farklıdır.[762]

Tolunoğlu Ahmet Camii'nin özellikle tezyinatında Mezopotamya tesiri açık olarak görülmektedir. Tezyinat Samarra stukolarındaki temayüllere uygun olarak gitgide çizgileşmiş ve şekiller birbirinin içine girmiştir. Kemerlerdeki Samarra A, B, C üslubunu karışık olarak devam ettiren alçı süslemeler Samarra'dan intikal etmekle birlikte ondan daha zengin ve çeşitlidir. Caminin, şişkin karınlı bir vazo şeklini gösteren sütun başlıklarını, çukurluk ve kabarıklık vücuda getirmeyen bitki unsurları zenginleştirmiştir. Aynı unsurlar kemerlerin iç yüzünü de süslemektedir. Tolunoğlu Cami'nin gerek kemerleri, gerekse tezyinatı Orta Asya mimari eserlerindeki kemer ve

---

[760] Ahmet Ali Bayhan, "Kuzey Afrika'da Bir Türk Yurdu Mısır", *38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi 10-15.09.2007 Ankara: Bildiriler,* (77-97), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, 83.
[761] http://krunkatecture.com/2014/01/16/ (Erişim Tarihi 08.05.2018)
[762] Burckhardt, 179.

süsleri andırmaktadır.[763] Asıl gelişmesini Türklere ve Abbasilere borçlu olduğumuz sivri kemer Fustat Tolunoğlu Ahmet Cami'nde çok başarılı bir şekilde uygulanmıştır.[764] Caminin ağaç kirişleri üzerinde 2 km'yi bulan dünyanın en uzun kufi kitabesi bulunmaktadır.[765]

Fotoğraf 41. Tolunoğlu Ahmet Camii süslemelerinden kemer tezyinatı ve sütun başlıkları[766]

Tolunoğulları'nın mimari alanda ulaştığı üstün seviyeyi gösteren[767] Tolunoğlu Ahmet Camii, tarihi bir abide olmak gibi yüksek bir değerinin olmasının yanı sıra Tolunoğulları devrindeki Mısır bedii sanatkârlığının en büyük örneği sayılmaktadır. Mısır'ın bedii sanatkârlık, tasviri, dekoratif güzel sanatlar ve mimarisinin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Tolunoğlu Camii yalnız mimarlık abidesi olarak kalmamış Mısır'ın ilerleyen dönemlerinde de ilim ve kültür hayatında önemli bir yeri olmuştur.[768]

4.5.3. Fatımiler Dönemi Ulu Camileri (909-1171)

Devletin kurucusu, Şiî imamlardan Ubeydullah Meh, Tunus yakınlarındaki Mehdiye şehrini başşehir yapmıştır ve burada kendini halife ilan etmiştir. Kendilerinin

---

[763] S. Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi*, 68.
[764] Çam, 232.
[765] Aslanapa, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Kültür ve Sanat", 16; King, 223.
[766] https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/3f/Arches_of_the_Ibn_Tulun_Mosque_in_Cairo.jpg// (Erişim Tarihi 10.05.2018)
[767] Nadir Özkuyumcu, "Tolunoğulları", *TDVİA*, İstanbul 2012, XLI, 234.
[768] Elçibey, 158.

Hz. Muhammed'in kızı ve Hz. Ali'nin hanımı Fatıma'nın soyundan geldiğini iddia ettiklerinden, Fatımiler ismini alan devlet, mezhep olarak Şiiliği benimsemiştir.[769]

Fatımiler, Şii inançlarını yaymak amacıyla cami inşası, dekorasyonu ve inşası için çok çaba harcamışlardır. İster İfrikiye'deki üsleri Mehdiye'de olsun ister Ezher ve Akmer camileri gibi heybetli külliyelerin bulunduğu göz kamaştırıcı başkent Kahire'de ya da Sicilya gibi çok uzak bölgelerde olsun, Fatımi camileri Şiî propagandasının simgeleri olarak tasarlanmıştır.[770] Cami ve mescitler Fatımiler Devleti'nde birer eğitim yuvası hatta El-Ezher Camii enstitü olarak Fatımilerin sonuna kadar varlığını sürdürmüştür. Bu dönemin cami ve mescitleri günümüzdeki orta ve yükseköğrenim seviyesinde eğitim vermiştir. Burada sadece dini ilimler değil aynı zamanda pozitif ilimler de okutulmuştur. Fatımiler, devlet var olduğu sürece, tüm mescitlerde mezheplerini ikame etmeye çalışmıştır.[771]

Fatımiler, hem coğrafya hem de kronolojiye bağlı olarak önem arzetmektedir. Çünkü bu hanedanın sanatı İslam dünyasının doğusu ve batısı arasında, önce Emevi sonra Abbasi sanatının yaygın etkisi ve 11. yüzyıldaki Selçuklu akınlarının sonrasında gelişen doğu İslam sanatı arasında zamansal ve mekânsal köprü oluşturmaktadır.

Fatımiler İslam dünyasının güney bölgelerini, yani Helenizmin binlerce yıllık mirasını taşıyan ve kuzeydeki Hristiyan güçlerle ilişkileri sayesinde İslam dünyasına yeni fikirlerin nüfuz etmesini sağlayan alanı hükümleri altına almışlardır. Kahire'nin bir metropol, 11. yüzyıl İslam dünyasının muhtemelen en büyük şehri olması bu uluslararası yapıyı daha da güçlendirmiştir. [772] Mimari olarak Fatımi dönemine ait camiler, Romalılar'ın 'zafer tak'larını andıran çıkıntılı kapıları, oymalı taş kubbeleri, Şii metinlerinin bulunduğu süslü cepheleri ve en önemlisi minarelerin olmayışıyla diğer örneklerden ayrılmaktadır. [773] Fatımiler üçlü cami girişlerinin, saray mimarisinden uyarladıkları bir özellik olduğu düşünülmektedir. Ayrıca yazılı kaynaklarla da belgelenmiş olan camilerin hükümdarlık törenleri için kullanılması ve saraylara ait bazı

[769] Karaköse,103.
[770] Ulrike al-Khamis, "Fatimiler: İki Asırlık Üstünlük", *Akdeniz'de İslam Sanatını Keşfedin,* Ege Yayınları, 2007, 109.
[771] Aydın Çelik, *Fatimiler Döneminde Kahire Şehri,* Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2008, 209.
[772] Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu*, 96.
[773] al-Khamis,105.

bölümlerin camiye ilave edilmesi cami planındaki değişimin sebepleri arasında görülmektedir.[774]

Fatımiler döneminde hipostil geleneğinin standartlaştırılmasına ilk önce Tunus'ta daha sonraları da Mısır'da rastlanmaktadır. Transept "T" plan ise en gelişmiş biçimini Kuzey Afrika'nın geç mimarisinde bulmuştur. Bu yüzden Fatımiler döneminde 10. yüzyılda Akdeniz mimarisi camilerinde de dış cephenin belirmeye başlaması rastlantısal değildir. Bu yüzyılda bu bölgede yapılan eserler, "klasik" erken İslam cami mimarisini tanımlamaktadır.[775]

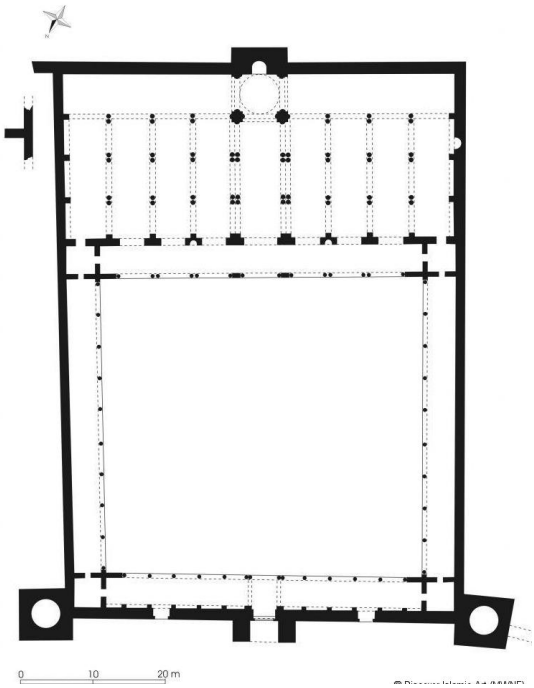
4.5.3.1. Mehdiye Ulu Camii

Ubeydullah 910'da İfrikiye'de iktidarı ele geçirdiğinde önce Ağlebi saray kenti Rakkade'ye taşınmıştır. Ancak siyasal kargaşa onu başka bir yer aramaya yöneltmiştir. Sonunda Mehdiye'yi seçmiştir. Şii İsmaili mezhebinden olan Fatımiler'in, bir bakıma Sünni Maliki Kayravan'da Ağlebi idaresi esnasında yaptırılan Kayravan Ulu Camii'ne karşı kendi güçlerini ispatlamak için burada Mehdiye Ulu Camii'yi inşa ettirmiştir. Ubeydullah bu şehirde bir liman bir de cephanelik yaptırmıştır. Bu kompleks içerisinde en önemli yapı ise yarımadanın güneyinde yer alan Cami-i Kebir'dir. Bir yapay seki üstünde 916'da inşa edilen camide daha sonra birkaç kez değişiklikler yapılmıştır. 1960'larda arkeologlar yapının ilk evredeki planını saptamayı başarmış ve bazı özgün kısımlarını gün ışığına çıkarmıştır.[776]

Cami, Kayravan Ulu Camii'nde olduğu gibi kıble duvarına paralel uzanan bir sahınla bu sahını dikey olarak kesen dokuz sahından oluşmaktadır. Ortadaki sahın yan sahınlardan daha geniş ve yüksek tutularak yapıda bir transept oluşturulmuş ve mihrap önüne bir kubbe yerleştirilmiştir. Caminin ibadet mekânı Emevi özelliği yansıtmasına rağmen dış cephesi çok farklıdır ve bir zafer takı yapısında olan dışa taşkın cümle kapısıyla tamamen Fatımi binalarına has bir görüntü vermektedir; cephenin köşelerindeki kuleler de bu duruma uygun olarak yapılmıştır.[777]

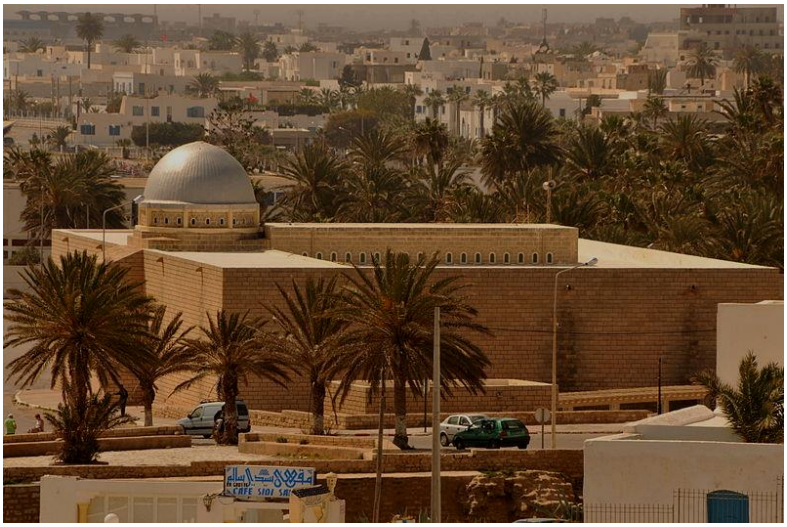
[774] Hillenbrand, 76.
[775] Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu*, 96.
[776] Sbyllie Mazot, "Fatımiler", Markus Hattstein, Peter Delius, (Ed), *İslam Sanatı ve Mimarisi*, (141-149), (Çev.: Nurettin Elhüseyni), Literatür Yayınları, İtalya 2007, 144.
[777] Engin Beksaç, "Fatımiler", *TDVİA*, İstanbul 1995, XII, 237; İbrahim Harekât, "Mağrib", *TDVİA*, Ankara 2003, XXVII, 318.

Plan 24. Mehdiye Ulu Camii[778]

Mehdiye Ulu Camii yapısıyla Ağlebi camilerini hatırlatmakta ama cephe düzenlemesinde bazı değişiklikler görülmektedir. Kaim'in sarayında olduğu gibi giriş bölmesi cephenin önünde bir çıkıntı oluşturduğundan bezemenin çarpıcı bir unsuru haline gelmiştir. Giriş cephesinin üç bölümlü bezemesiyle ve nişleriyle klasik antik çağın anıtsal kent kapılarını andırır, ama Abbasi ve Emevi dönemlerinin askeri yapılarıyla da benzerlik taşımaktadır. İbn-i Havkel'in Mehdiye ve Rakka'nın kapı önü revaklarını karşılaştırırken öne sürdüğü gibi daha ileri bir gelişim aşamasını temsil etmektedir. Kuzey Afrika'nın ve daha sonra Mısır'ın birçok dini yapısında bu caminin modeli esas alınmıştır.[779]

[778] https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2016/12/Mehdiye-Cami.jpg (Erişim Tarihi 11.13.2018)
[779] Mazot, "Fatımiler", 141.

Fotoğraf 42. Mehdiye Ulu Camii[780]

4.5.3.2. Kahire el-Ezher Camii

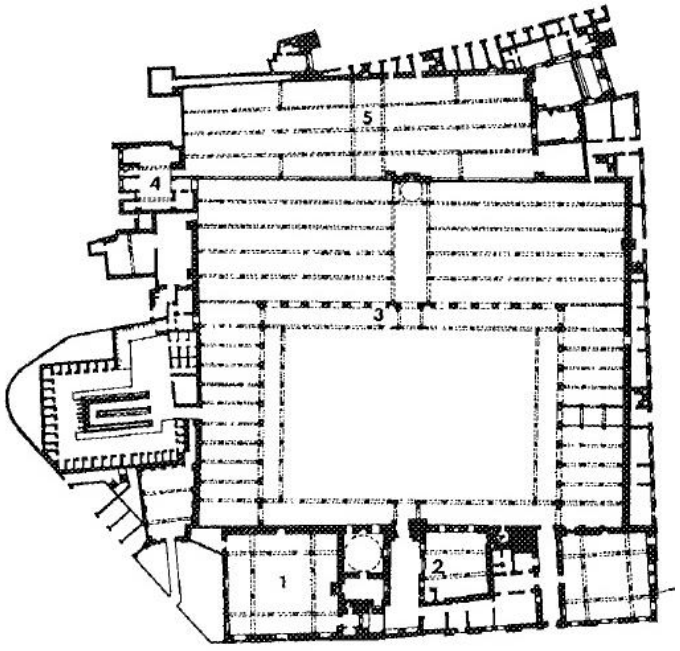
Fustat'ın fethinden kısa bir süre sonra 358/969 komutan Cevher es-Sıkılli Kahire şehrini kurmuş sonra mezhep şiarlarının uygulanması için yeni şehrin ilk camisinin temellerini atmıştır. Cami yaklaşık olarak iki yılda tamamlanmış ve ilk Cuma namazı H 7 Ramazan 361/ M 24 Haziran 972 yılında Muiziddin zamanında kılınmıştır. Fatımiler zamanında bu camiye Kahire Camisi denilirken, Halife Aziz'in inşa ettiği Kasr'u Zahire sarayının şanından dolayı veya Hz. Muhammed'in kızı Fatıma'dan dolayı bu ismi aldığı düşünülmektedir. [781]

Cami Kuzey Afrika'da ve Endülüs camilerinde ortak olarak kullanılan Arap cami plan tipinde inşa edilmiştir. Harim kısmı mihraba paralel beş sahınlı olarak yapılmıştır. Paralel sahınları kıble yönünde dik kesen bir sahına yer verilmiştir. Bu sahın diğer sahınlardan daha geniş tutulmuş kıble yönünü vurgulamıştır. Orta sahının sağında ve solunda çift sütunlar kullanılmıştır. Orta sahının iki ucunda biri mihrabın önünde diğeri öndeki galerinin üstünde olmak üzere sekizgen kasnağa oturtulan iki kubbe yükselmiştir. Kubbeye geçişlerinde ve sahın kemerlerinde İran etkili kırık kemerli tromplar kullanılmıştır. Ayrıca kıble duvarına bitişik iç köşelerde de birer kubbenin var

[780] https://en.wikipedia.org/wiki/Great_Mosque_of_Mahdiya#/media/File:VueGrandeMosqueMahdia.JP// (Erişim Tarihi 10.05.2018)
[781] Çelik, 66; İslam Araştırmaları Komisyonu (Mısır), *Resulullah'ın (s.a.v) Doğumundan Günümüze İslam Tarihi,* Ahmet Ağırakça (Haz), Beka Yayınları, İstanbul 2010, 464.

olduğu bilinmektedir. Bu eski geleneklere bağlı payeli cami tipinde uygulanmış bir yeniliktir. Plan olarak Şam Emevi Camii ve Kayravan Ulu Camii'ye benzemektedir.

Avlu üç yönden revaklarla çevrilmiştir. Revaklarda gemi teknesi kemerler kullanılmıştır. Daha sonraki onarımlarla avlu dört yönden revaklarla çevrilmiştir. Avludaki revaklarda İslamiyet öncesine ait olan korint başlıklı sütunlar kullanılmıştır. Sütunlar üzerindeki küçük pencerelere benzeyen ve gemi teknesi kemerlerle sonlanan sağır nişler tezyinat amaçlı yapılmıştır. Cami avlusunun ortasına açılan ana kapının üstüne oturtulmuş tuğladan bir minare yapılmıştır. Bu ilk yapıdan sadece revaklarla mihrap ve mihrap kemerinin üst kısmını çevreleyen alçı süslemelerin bir kısmı ve kuzey duvarındaki birkaç pencere günümüze ulaşmıştır. Özellikle iki yanında sütunce bulunan mihrap nişinin iç ve dış yüzünde yer alan kufi hatla yazılmış ayetler ve bunları çevreleyen ve duvar sathını kaplayan bitkisel ve geometrik motifli süslemeler, devrin karakteristik tezyinatını gösteren önemli örneklerden birisidir. Caminin minberinin sadece cuma günleri tekerlekler üzerinde mihrabın yakınına getirilip cuma namazı bittikten sonra tekrar götürülerek hücresinde muhafaza edildiği bilinmektedir.[782]

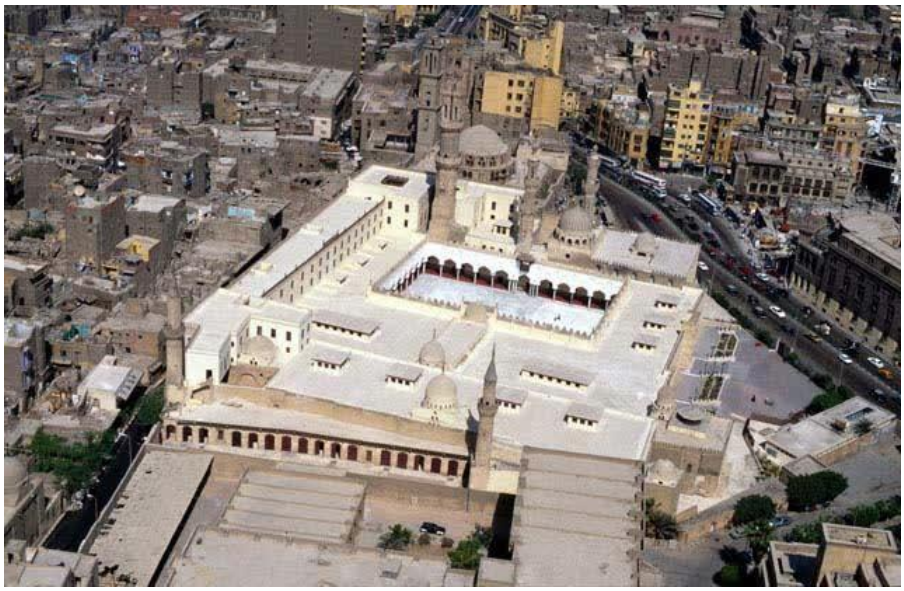

Plan 25. Kahire El-Ezher Camii[783]

[782] Mustafa Uzun "Ezher Cami", *TDVİA*, İstanbul 1995, XII, 55; S. Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi*, 92; King, 223; al-Khamis, 105; Eyice, "Cami", 63.
[783] https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2016/12/El-Ezher-Cami.jpg// (Erişim Tarihi 10.05.2018)

Cami ilk yapıldığı zaman tek bir minaresi varken daha sonraki dönemlerde minarelerin sayısı beşe çıkarılmış, günümüzde var olan minareler ise Memluklar döneminde yapılmıştır. Cami el-Hâkim Biemrillah tadilat yaptıktan sonra caminin ilk vakfını tahsis etmiştir. Cami daha sonra Halife Mustansır döneminde onarım geçirmiş Hafız Lidinillah ise Fatımatu'z-Zehra denen maksureyi batı kapısının bulunduğu tarafa inşa ettirmiştir. Aynı halife avluyu dört taraftan çeviren yeni revaklar ile orta sahının mihrap önü bölümüne içine kufi hatla yazılmış ayetlerin yer aldığı devrin alçı işçiliğini gösteren nakışlarla süslü bir kubbe ilave ettirmiştir. Cami, Fatımi halifeleri tarafında farklı dönemlerde imar ve tadilat faaliyetleri geçirmiştir. Vakıf gelirleri artan caminin üniversiteye dönüştürülmesi ile kapladığı alan 12 km² ye ulaşmıştır. Son olarak Fatımiler döneminde Halife Amir de camiye ahşap işlemeli ayetlerle bezenmiş yeni bir maksure ilave ettirmiştir.[784]

Fatımiler tarafından Mısır'da yaptırılmış olan bu ilk camide, İfrikiye mimarisinin belirli özelikleri ile Tolunoğlu Camii'nin etkileri birlikte görülmektedir. Avluya bakan cephedeki gemi teknesi kemerlerin doğudan gelmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Hautecoeur, İran kemeri denilen bu türünde esasında Hind menşeli olduğunu belirtmiştir. [785]

Fotoğraf 43. Kahire El-Ezher Camii[786]

[784] Çelik, 67; Uzun,54.
[785] Mazot, "Fatımi Mimarisi", 147; S. Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi,* 92;
[786] https://archnet.org/sites/2311// (Erişim Tarihi 10.05.2018)

Selahaddîn Eyyubi idareyi ele geçirince sünni mezhepten olduğu için diğer camilerde olduğu gibi Ezher Camii'sinde bulunan gümüş şamdanları toplatmış ve bu camide hutbe okunma yasağı getirmiş ve hutbe sadece El-Hakim Camii'sinde okunmaya başlanmıştır. Yaklaşık bir asır boyunca El-Ezher Camii'de cuma namazı kılınmamıştır. Eyyubiler döneminde hutbe okunmayan ve yıkılmak üzere olan bu cami Memluklardan Zahir Baybars çeşitli imaret ve büyük bir maksure yaptırarak yeniden cuma namazının kılınmasına izin vermiştir.[787]

H 702/ M 1303 yılında yaşanan büyük depremde Ezher Camii harap olmuştur. Sultan Nasır b. Muhammed Kalavun'un emriyle Emir Sellar tarafından onarılan camiye Mısır'daki bütünüyle taştan yapılmış ilk örneklerden olan bir minare bir de Tibrissiye denilen bir medrese caminin batısına eklenmiştir. H 709/M 1309 Emir Alaaddin Akboğa kendi ismiyle bilinen medreseyi inşa ettirmiştir. H 844/1140'da Sultan Eşref Barsbay'ın hazinedarı Cevher Kanıkbay tarafından kendi adının verildiği iki katlı küçük Cevheriye Medresesini yaptırmıştır. Sultan Eşref Kayıtbay H 873/M 1468 yılında üzerinde minarenin bulunduğu ana kapıyı tamamen yeniletmiş ve sağına kendi adıyla anılan bir minare ve külliyeye abdesthane, fıskiyeli bir havuz, bir sebil ve bir de mektep eklemiştir.[788]

1517'de Sultan I. Selim'in Kahire'yi almasıyla 1250'den beri Mısır'a hâkim olan Memluk devleti son bulmuş ve Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir.[789] 1751-1765 yılları arasında önemli roller üstlenen Abdurrahman Kethuda zamanında Mısır ve özellikle başkent Kahire en refah dönemlerinden birini yaşamıştır. Özellikle mimari etkinlikler başkentin çehresini değiştirmiştir. Yapmış olduğu siyasi alandan ziyade kültürel alandaki katkıları, Abdurrahman Kethuda'yı, Mısır'da ölümsüzleştirmiştir. Bu dönemde mimari alanda yapılmış olan atılımlar şehri Osmanlı kimliğine kavuşturmuştur. Merkezden siyasi olarak gittikçe uzaklaşan Kahire'ye, kültürel anlamda Osmanlı damgasını vurmuştur. Memluk Kahire'sini Osmanlı Kahire'sine dönüştürmüştür. Mimari anlamda tamamen Osmanlı üslubundan bahsetmek mümkün olmasa da Osmanlı-Memluk tarzı açıkça görülmektedir. 1718-1730 yıllarında İstanbul'da etkisini

[787] Çelik, 67; Said Abdulfettah Aşur, "Ezher", *TDVİA,* İstanbul 1995, XII, 59.
[788] Uzun, 55; Çelik, 68.
[789] Gönül Öney, "Mısır'da Osmanlı Mimarisinin Sentezi", *Arkeolji Sanat Tarihi Dergisi*, C.5, 2016, 139; Mustafa Öztürk, "Arap, Ülkelerinde Osmanlı İdaresi", *History Studies İnternational Journal of History,* C.2, 2010, 2419.

gösteren barok etki Kahire'de de izler taşımaktadır. Abdurrahman Kethuda böylesine kapsamlı bir etkinliği kendisine düşen kabarık miras, yeniçeri ocağının baş sıfatıyla sağladığı gelirler ve dönemin kahve ticaretini elinde tutmasıyla gerçekleştirmiştir.[790] Ezher Camii'de bulunan Osmanlı kitabeleri Abdurrahman Kethuda'nın yapmış olduğu onarımları içermektedir.[791] El-Ezher'in batısındaki Memluk eseri olan Teybariyye Medresesini onartmış camiye de üzerinde geniş bir bezeme kuşağı taşıyan çift kemerli anıtsal bir cümle kapısı (Babü'l-Müzeyyinin "Berberler Kapısı") yaptırmıştır.[792] El Ezher külliyesinde geçmişi Memluklar dönemine kadar uzanan revak adı verilen bir sistemi bünyesinde barındırmaktadır. Bu revak sistemi aynı şehir, bölge veya ülkeden gelmiş öğrencilerin okul bittikten sonra yaşamlarını sürdürebilecekleri yer olarak hazırlanmış bir yurt binasıdır. Bu revağın derslik olarak da kullanıldığı bilinmektedir. Revak sisteminin her yönüyle işleyen bir mekanizma haline gelmesi ancak Osmanlılar zamanında gerçekleşmiştir. Çok yönlü bu sistemin belli esaslara bağlanarak yeniden düzenlenip kurumsallaştırılması külliyenin tüm İslam dünyasına hitap eden bir eğitim kurumu haline gelmesini önemli ölçüde etkilemiştir. Evliya Çelebi'de El-Ezher Külliyesi'nden övgüyle bahsetmiş ve burada elli farklı ülkeden çocuğun eğitim gördüğünü ve kendi etnik kökenlerine göre bu revaklarda kaldığından bahsetmiştir.[793]

Kapının sol tarafında bulunan minare de Osmanlı üslubunda yapılmıştır. 1894'te sokağın genişletilmesi ve camiye yeni bir cephe açılması amacıyla revak ve minare yıkılmış, Pascal Coste ve Robert Hay tarafından yapılan çizimlerle yapıların varlığı kısmen ortaya çıkarılmıştır. Abdurrahman Kethuda'nın yapmış olduğu çalışmalar daha çok doğu bölümünün genişletilmesi üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu amaçla var olan harim kısmı bir misli artırılarak caminin tamamını değil de bir kısmını kapsayacak şekilde yapılmıştır. Bu bölüme yapılan ikinci mihrap yerin dar olması sebebiyle kuzeye doğru kaydırılmış ve üzeri kubbe ile kapatılmıştır. Kıble duvarının kuzeydoğusuna ve yaptırmış olduğu anıtsal kapının yanına tamamen Osmanlı üslubunda iki minare inşa ettirerek El-Ezher Külliyesinin minare sayısını altıya çıkarmıştır. Avlunun bir yanında

---

[790] Namık Sinan Turan, "Andre Raymond ve Osmanlı Dönemi Arap Kent Tarihçiliğine Bakış", *Ortadoğu Etütleri Dergisi*, 2, (2), 2011, 170.
[791] J. Michael Rogers, "Kahire/Mimari", *TDVİA*, İstanbul 2001, XXIV, 182.
[792] Andre Raymond, *Yeniçerilerin Kahiresi/Abdurrahman Kethuda Zamanında Bir Osmanlı Kentinin Yükselişi,* (Çev.: Alp Tümertekin), Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 1999, 136; Uzun, 57.
[793] Ahmet Kavas, "Afrika Müslümanlığına Osmanlı Dönemi Mısırı'nın Katkısı", Ahmet Kavas, Muhammed Tandoğan, M. Selim Yılmaz, (Ed), *Afrika'da İslamiyet/Dünü-Bugünü-Yarını,* (480-510) Ensar Yayınları, İstanbul 2017, 501.

çeşme diğer yanında ise Abdurrahman Kethuda kendisi için bir türbe yaptırmıştır. 85 m genişliğin 69 m kullanılmış olup başlangıçta 2.062 m'lik ibadet mekânına 1.236 m daha eklenmiştir.[794]

Cami birçok kez yeniden inşa edilmesine karşın, kıble duvarı önünde beş geçidin yer aldığı özgün dikdörtgen yapısının izleri zemin planında hala görülmektedir.[795]

El- Ezher Camii, başlangıçta ibadet amaçlı bir mekân olarak kurulmuş olsa da bir müddet sonra Şia'nın İsmailliye kolunun düşüncelerini öğretmek ve yaymak üzere ilim halkaları oluşturulmuştur. Baybars'ın El-Ezher'in kapısını yeniden Cuma namazına açması ile birlikte eğitim faliyetlerine de önem verilmiştir. Fakat artık Şia'nın eğitim merkezi olma özelliğini yitirmiştir. 7. yüzyılın sonlarına doğru Bağdat ve Kurtuba medreselerinin kapatılmasıyla El-Ezher dört bir yandan gelen Müslümanların ilim karargâhı haline gelerek âlimlerin ve öğrencilerin yöneldiği önemli bir eğitim merkezi olmuştur. El-Ezher hicri sekizinci ve dokuzuncu yüzyılda düşünce hareketini zirveye ulaştırmış ve altın devir olarak tarihe geçmiştir.[796]

Halife Aziz Billah'ın veziri Yakub b. Kilis'in H 378/M 988 yılındaki teklifiyle caminin yan tarafına fıkıhçıların ders vermesi için bir bölüm yapılmıştır. Vezirin bu girişimi sayesinde ibadet yeri olarak kullanılan bu cami daha sonraki halifeler döneminde bir eğitim müessesesine daha doğrusu bir üniversiteye dönüştürülmüştür. İslam dünyasının en büyük üniversitesi olmuştur. Darü'l Hikme'nin kurulmasından sonra pozitif ilimlerle ilgili ders halkaları orada verilmiş, Ezher Camii sadece dini ilimlerin verildiği bir merkez haline gelmiştir. Ayrıca Ezher Camii'nin de diğer camilerde olduğu gibi âlimlerin kitaplarını bağışladığı bir kütüphanesinin var olduğu bilinmektedir.[797]

Osmanlılar, Mısır'ı fethettikten sonra buranın kültürünü, mirasını ve özellikle İslami müesseselerini korumaya özen göstermiştir. Ezher Camii bu dönemde de dini ve

[794] Raymond, 136; Uzun, 57.
[795] Mazot," Fatımi Mimarisi", 147; al-Khamis, 105.
[796] Mustafa Kırkız, "El-Ezher Özelinde Klasik ve Modern Eğitim", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 14, (1), 2014, 169.
[797] Çelik, 209; H. Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi/Abbasiler Devrindeki İslam Devletleri V*, 305.

ilmi bakımdan öncü rolünü sürdürmeye devam etmiş ve Osmanlı hakimyeti boyunca bu özelliğini korumuştur.[798]

4.5.3.3. El-Hâkim Camii

El-Aziz tarafından H 380/M 990'da temeli atılan El- Hâkim Camii[799], ertesi yıl ibadete açılmıştır. Hâkim Biemrillah döneminde tamamlanmıştır. İlk yapıldığında Kahire kapılarından Babülfütuh'un dışında bulunan cami Vezir Bedr el-Cemali'nin 1087'de surları tamir ettiği genişletme sırasında içeri alınarak kuzey duvarı surlara yaslandırılmıştır. [800]

Cami, kıble duvarına paralel beş sahını ve bu paralel sahınları kıble yönünde dik kesen sahınla transept planlı bir harim ve kareye yakın üç yönden revaklarla çevrili geniş bir avludan oluşmaktadır. Harimde ana eksen üzerinde kalın payelerle sınırlanan yüksek çatılı sahın mihrap önünde bir kubbe ile sonlandırılmıştır. Ezher Cami'de olduğu gibi kıble duvarı köşelerinde de birer kubbeye yer verilmiştir. Bu plan şeması 13. yüzyılda Mağrib'te sık sık kullanılmıştır. Hafifçe taşkın sivri kemerleri, küçük sütunların gömüldüğü tuğladan ayakları, kemerler arasındaki küçük açıklıkları ile cami Fatımî mimarisinin üstün örneklerinden birisidir.[801]

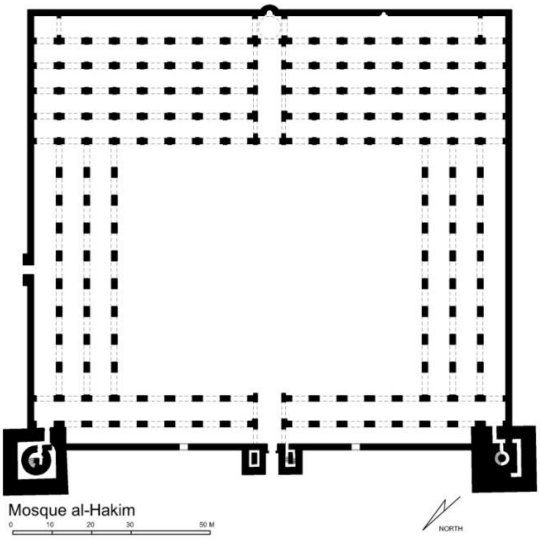
Caminin kuzeydoğu ve kuzey batı köşelerine yerleştirilmiş olan minareler kesme taştan yapılmış kare kaideler üzerinde silindirik gövdelidir. Minarelerin üzerinde bitkisel ve geometrik şekillerle tezyin edilmiştir. 1303 yılındaki depremde zarar gören minareler daha sonra onarılmıştır. Ancak minarelerin kaideleri, Fatımî minarecilik sanatının tek örneği olup Fatımi camilerinde taş malzeme kullanılması bu camiyle başlamıştır.[802]

Yapıda 1010 ve 1087 yıllarında Bedr el-Cemali'nin, 1304'te II. Baybars'ın yaptırdığı ekler dikkate alınmazsa revaklı avlulu payeli camidir. Avlunun giriş cephesi,

---

[798] Aşur, 60.
[799] Fatımıler döneminin önemli yapılarından olan El Hakim Cami aslında bir ulu cami değildir. Ancak Selahaddin Eyyubi'nin Kahire şehrini ele geçirmesi ile birlikte El Ezher Cami bir asır boyunca Cuma namazına kapatılmıştır. Bu süre içerisinde şehirde Cuma namazları El Hakim Cami'de kılınmıştır. Caminin şehre bir asır boyunca ulu cami görevi yapmış olmasından dolayı tez kapsamına alınmıştır.
[800] Dorıs Behrens-Abouseıf, "Hakîm Cami", *TDVİA,* İstanbul 1997, XVI, 184.
[801] Tolga Kırkıl*, Adana Kent Merkezinde Cami Mimarisinin Geçmişten Günümüze Gelişimi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, Adana 2008, 12; S. Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi,* 93; Hillenbrand, 76; King, 224.
[802] Çelik, 72.

dışa taşkın cümle kapısı ve köşelerdeki minare kaideleriyle camilerde dış mimari fikrinin başlangıcı olmuştur.[803]

Plan 26. El-Hâkim Camii[804]

Hâkim Cami'nin tezyinatında ağaç, alçı ve taş üzerine kabartmalarla zengin bir şekilde süslenmesi yeni bir mimari üslubun başladığına işaret etmektedir. Arap cami mimarisinde bir dış cephe estetiğinin başladığı ilk olarak bu camide görülmektedir. Kemerlerin atnalı şeklinde değil de sivri kemerli olması Asya'dan gelen etkiyi yansıtmaktadır. Son derece temiz ve itinalı bir taş işçiliği, bu malzemeyi eskiden beri ustalıkla kullanmakta olan Suriye ve Güneydoğu Anadolu işçilerinin burada çalıştıkları ihtimalini akla getirmektedir.[805]

Caminin cephesi Kahire'de devir açan zengin işlemeli bir dekorla süslenmiştir. Cephede birbirinden açıkça ayrılan kısımların geometrik düzeni Türk ruhunun girdiğini göstermektedir. Gazneli Mahmut zamanından itibaren süslemeyi yeni bir yönde geliştiren bu ruh, o devirde Selçuklularla İran'da ve Anadolu'da artık yerleşmiş bulunmaktadır.[806]

---

[803] Eyice,"Cami", 63.
[804] https://okuryazarim.com/islam-donemi-mimari-planlari// (Erişim Tarihi 10.05.2018)
[805] Eyice, "Cami", 63.
[806] Oktay Aslanapa, *Türk ve İslam Sanatı*, İnkılâp Yayınları, Ankara 1992, 35.

Kahire'nin 1167 yılında Haçlılar tarafından alınmasıyla, caminin bir kısmı kiliseye dönüştürülmüş fakat Eyyubiler tarafından tekrar camiye çevrilmiştir.[807]

Fotoğraf 44. Kahire El-Hâkim Camii[808]

4.5.4. Murabıtlar Dönemi Ulu Camileri (1056-1147)

Murabıtlar Devleti, (1090-1147) Sanhace Berberileri'nin Lemtune koluna dayanılarak kurulmuştur. Devletin ilk kurucusu olarak bilinen Fakih Abdullah b. Yasin ve kendisine bağlı olanlar, başlangıçta bir müddet Senegal yakınında inşa ettikleri bir "ribat"ta yaşadıkları için "Murabitun" (Murabıtlar) olarak adlandırılmıştır. Devletin erkekleri yüzlerini peçe ile kapattıkları için "Devletu'l Mülessimin" ismi de verilmektedir. Murabıtlar, Merakeş şehrini kendilerine merkez edinmiş, Atlas Okyanusu'ndan Cezayir'e kadar Kuzey Afrika'nın büyük bir bölümüne hükmeden bir imparatorluk haline gelmiştir.[809]

Endülüs Emevi Devleti'nin yıkılışı ile beraber başlayan Melikler dönemi 1085 Tuleytula'nın kaybedilmesiyle son bulmuştur. Kuzey Afrika'da son devlet olan Murabıtlar, Endülüs Müslümanlarının daveti üzerine Murabıtların hükümdarı Yusuf b.

---

[807] Çelik, 72.
[808] https://archnet.org/sites/2311/media_contents/10513/ (Erişim Tarihi 10.05.2018)
[809] Seyfettin Erşahin, *İslam Tarihini Anlama Klavuzu,* Otto Yayınları, Ankara 2017, 177; Adnan Adıgüzel, "XII. Yüzyıl Sonlarında Eyyubiler-Muvahhidler İlişkileri", *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, C.13, 2018, 57.

Taşfin, Tuleytula'yı Kastilla krallığından almış ve Mağrib'e (Fas) geri dönmüştür. Fakat onun gitmesi ile Melikler tekrar iç çekişmelere başlamışlardır. Yusuf ikinci defa Endülüs'e gelmiş ve bütün Endülüs'ü ele geçirmiştir. Alınan yerleri Murabıtların bir vilayeti haline getirmiştir.[810]

Bu parçalanmadan istifade eden Hıristiyanlar bir haçlı birliği oluşturarak Müslümanların elinde bulunan birçok yeri almıştır. Bir taraftan siyasi parçalanmanın devam ettiği, diğer taraftan Hıristiyan krallarının toprak kazanmaya başladığı bu dönemde de Endülüs'ün imdadına yine başka bir Kuzey Afrika devleti olan Muvahhitler yetişmiştir.[811]

Emîrliklere bölünmüş durumdaki Endülüs üzerinde hâkimiyet kurmayı başararak Endülüs'ü Mağrib'e bağlayan Mağribli hükümdarlar, Endülüs'ün hem kültürü hem de sanatından çok etkilenmişlerdir. Hükümdarların teşviği ve ilim-sanat erbabının da mahâreti sayesinde, 11. yüzyıl sonundan 13. yüzyıl başlarına kadar geçen ortalama 150 yıllık dönemde, hem Endülüs'te hem de Mağrib'te Endülüs sanat üslubunu devam ettirip geliştirecek tarzda birçok yeni eser inşa edilmiştir. Dolayısıyla, Mağrib ülkesinde gelişmiş bir kültürün ve medeniyetin inşasında Endülüslülerin önemli etki ve katkıları söz konusudur.

Murabıtlar ve Muvahhidler'in sade vakur tezyinatla göz dolduran ve yalnız mimari unsurlarla sağlanan bir süslemeyle yetinme anlayışları bütün Mağrib mimarisinin temelini oluşturmaktadır. Bu devirden itibaren Fas bu mimarinin başşehri olmuştur. Kaburga kemerli kubbeler, at nalı veya yuvarlak kemerler mukarnaslı dirsekler ve çok dilimli kemer formlarıyla birlikte bitkisel stuko tezyinat, kare planlı yüksek minareler ve heybetli kapılar bu devrin mimarisi için belirleyici unsurlar olmuştur. Özellikle abidevi boyutlarda olan minareler Mağrib mimarisi için karakteristik bir biçim almıştır.[812]

Bu devletler büyük cami yapıcıları olarak da bilinmektedir. Bu camilerden birçoğu yıkılmış veya zaman ve insanlar tarafından tanınmaz bir biçime sokulmuştur. Böylece 1096 sıralarında yapılmış olan Cezayir Cami Kebir, Murabıtların bu mühim

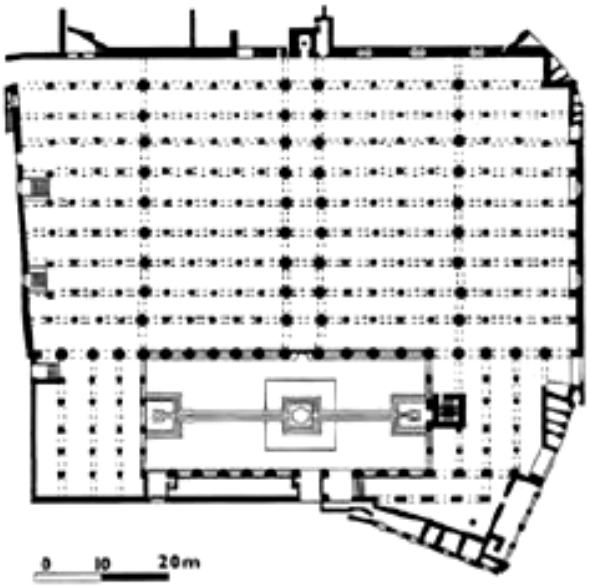
---

[810] Karaköse, 77.
[811] Yaşar Bedirhan, *Ortaçağ Tarihi,* Eğitim Kitabevi Yayınları, Konya 2007, 93.
[812] Engin Beksaç, "Mağrib", *TDVİA*, Ankara 2003, XXVII, 320.

eseri, birçok değişikliklere uğramış, tezyinatı harap olmuştur. Birçok değişikliğe uğrayan, Fas şehrindeki Karaviyyin Camii hakkında da aynı şeyler söylenebilir.[813]

4.5.4.1. Fas Karaviyyin Ulu Camii

Fas Karaviyyin Ulu Camii 789-926 yılları arasında Fas'ta hüküm sürmüş İdrisî Hanedanı tarafından yapılmıştır.[814] Bu yapıya Murabıd döneminde (1135-1142) yapılmış ilaveler bulunmaktadır. Yapının zemin planı da bu onarım evresine dayandırılmaktadır. Ali b. Yusuf'un emriyle namaz bölmesinin 18 olan sahın sayısı 21'e çıkarılmıştır. Cami 83x44,2 m boyutlarına ulaşmıştır.[815] Murabıt camilerinin standart bir zemin planı bulunmamakla beraber Karaviyyin Cami, Şam'daki Emevi Cami planını izlercesine enlemesine sahınlara sahiptir. Yapının harim kısmı mihrap duvarına paralel on yatay sahın ile onları mihrap ekseninde dikey olarak kesen bir dikey sahından ibarettir.[816]

Plan 27. Fas Karaviyyin Ulu Camii[817]

Ortadaki sahın diğerlerinden yüksek ve geniş tutulmuş ve kubbelerle süslenmiştir. Ortadaki bu sahın, caminin derinliğini vurgulayarak dikkati dosdoğru mihraba çeken

[813] S. Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi*, 202.
[814] Turan, 491.
[815] Kubisch, "İspanya ve Fas/Mimari", 256.
[816] Engin Beksaç, "Karaviyyin Cami (Mimari)", *TDVİA*, İstanbul 2001, XXIV, 480; King, 216.
[817] Kubisch, "İspanya ve Fas/Mimari", 256.

beş mukarnas tonozla bezenmiştir. Murabıt dönemi yapı bezemelerinde kullanılan el yapımı ince desenleriyle ve ışık kırılmalarıyla oldukça etkileyici olan mukarnas ve sarkıt tonozlar gerçekçi bir yenilik oluşturmuştur. Ayrıca çapraz kesitte görülen kubbelerin tasarım çeşitliliği caminin istisnai bir özelliğidir. Namaz bölmesinin ince mimarisi ve ışık renklendirmesi caminin iç mekânının uyandırdığı büyüklük izlenimini güçlendirmiştir. Mihrap Yusuf b. Tafşin döneminde yeni alçı sıva bezemelerle süslenmiştir.[818]

Minberin 1144'te Kurtuba'dan getirildiği düşünülmektedir.[819] Dikdörtgen planlı avlunun doğu ve batı yönünde harim ile bağlantılı olarak dik atılan ve avlu boyunca uzanan dörder sahına yer verilmiştir. Caminin minaresi de avlunun batısında bulunan bu dik sahınlar üzerinde yükselmektedir. Afrika'da ayakta kalan en eski minare olduğu bilinmektedir.[820]

Fotoğraf 45. Fas Karaviyyin Ulu Camii avlusu[821]

Dünyanın en eski üniversitelerinden biri olan Fas Karaviyyin Cami'nde, günümüzde de namaz ibadetinin haricinde gruplar halinde sütun diplerinde oturan örencilere eğitim vermeye devam edildiği bilinmektedir. Bir başka ifadeyle Karaviyyin,

[818] Kubisch, "İspanya ve Fas/Mimari", 256.
[819] King, 216.
[820] Beksaç, "Karaviyyin Cami (Mimari)", 480.
[821] http://www.nazmiemin.com/en-uzak-bati-magrib-el-aksa-fas/ (Erişim Tarihi 06.11. 2018)

ilk kurulduğu zamanki gibi "cami üniversite" hüviyetini kısmen de olsa sürdürmektedir. İnşa edildiği ilk yıllarda hem aklî hem de naklî ilimlerin öretildiği bilinen yapı, bu dönemde üniversite kimliği ile ön planda iken, sonradan geçirdiği pek çok restorasyon sayesinde cami kimliği ağır basan bir yapı haline gelmiştir.[822]

Fotoğraf 46. Fas Karaviyyin Ulu Camii[823]

4.5.4.2. Tlemsen Ulu Camii

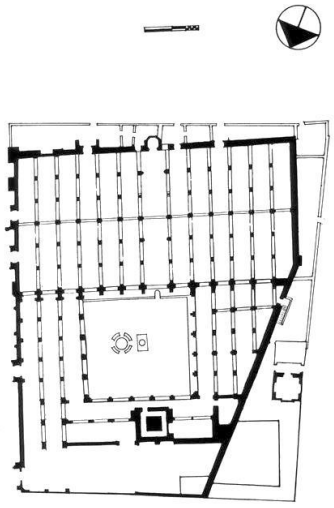
H 531/M 1136'da Ali b. Yusuf tarafından inşa edilen Tlemsen Ulu Camii'nde, günümüzde Cezayir sınırları içerisindedir. Küçük kare bir alana doğru açılan 13 sahınlı, çok sütunlu harim, iki kubbeyle örtülmüş ve mihrap eksenini vurgulamıştır.[824] Caminin avlusu dört yönde revaklarla çevrilmiştir. Harim bölümünde mihraba açılan ortadaki sahın, diğer yan sahınlardan biraz daha geniştir. Orta sahındaki bu vurgu esas olarak gözlerin dosdoğru mihraba, yani kıbleye yönelmesini sağlamakta ve bu bakımdan caminin en önemli unsurunu oluşturmaktadır. Batı İslam dünyasındaki en önemli yapı olan Kurtuba Camii'nin inşası sırasında, mihrap yönünde açılan orta sahını genişlik ve bezeme yoluyla vurgulama anlayışı artık yerleşmiştir. Bu uygulama ile Endülüs ve Mağrip'te inşa edilen sonraki bütün camiler için zorunlu hale gelen mihraba yönelimli cami tipi ortaya çıkmıştır.[825]

İlk kez Kurtuba'da bir mekân olarak düzenlenen mihrap uygulamasına bu camide de yer verilmiştir. Bir mekân şeklinde yapılmış mihrap bölümü İslâmî gelenek içinde

---

[822] Turan, 491.
[823] http://www.nazmiemin.com/en-uzak-bati-magrib-el-aksa-fas/ (Erişim Tarihi 06.11. 2018)
[824] Dodds, 460; S.Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi,* 211.
[825] Kubisch, "İspanya ve Fas/Mimari", 255; S. Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi*, 203.

kendi tarihi tarafından kutsallaştırılmış bir şekil olarak ortaya çıkmış ve ölçülü bir geleneksel cami planının bir parçası olmuştur.[826]

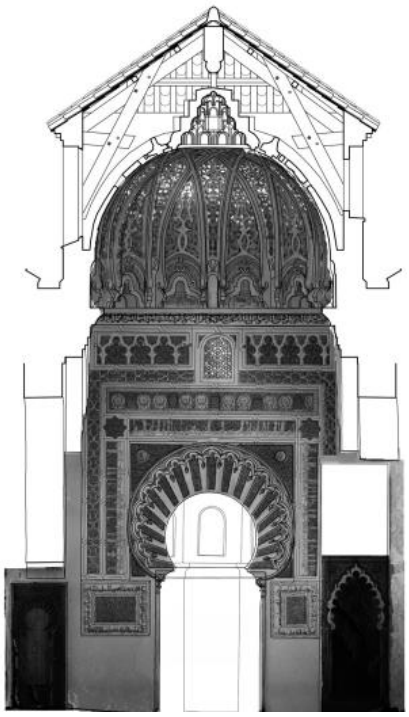
Plan 25. Tlemsen Ulu Camii[827]

Cami orta sahını ve mihrabının süslemeleriyle ünlüdür. Bütünüyle ahşap kirişlerle örtülüdür. Caminin iki kubbesi, Kuzey Afrika'da ilk kez görülen bir teknikle ve elemanlarla süslenmiştir. Mihrap önü kubbesi Kurtuba Camii'de olduğu gibi damarlıdır. Kurtuba Ulu Camii'de altın yaldızlı mozaikli kubbesi tonozla kapatılmıştır. Tilemsen Cami'de ise alçı sıvayla kaplanmış biraz daha yüksek bir bağdadi [828] kubbe bulunmaktadır. On iki kemer kavsi kubbe içinde birbirini kesmektedir. Aralarında bitkisel motiflerden oluşmuş ajurlu bir dantelânın doldurduğu iç bükey dilimlerden meydana gelmiştir. En yukarda da mukarnaslı bir takke yer almaktadır.[829] Mihrabın çevresindeki alanda mukarnas kullanımında ve bir pencere açıklığının tonoza adaptasyonunda mükemmel bir birliktelik ve buluş sağlanmıştır.[830] Bu, Endülüs'ten miras aldıkları ve orada uzun bir geçmişe sahip olan geçmeli kemer ve kaburgalı tonoz

[826] Dodds, 460.
[827] http://www.nazmiemin.com/en-uzak-bati-magrib-el-aksa-fas/ (Erişim Tarihi 06.11. 2018)
[828] Turani, *Sanat Terimleri Sözlüğü,* 19. (Bağdadi eskiden ev yapımında kullanılan bir konstrüksiyon tarzıdır. Bu tür yapılarda duvarların iskeletini oluşturan kalaslar aralıksız olarak ince çıtalar ile kapatılırak üzerine sıva yapılırdı. Bu usül evin hem sıcak olmasını sağlar hem de nemi önlerdi.)
[829] Göncüoğlu, 88.
[830] Dodds, 460.

gibi motiflerini Murabıt mimarlarının canlılık ve hayal gücü ile dönüştürdüklerinin bir göstergesidir.[831]

Maksure bölümü, şüphesiz batı İslam sanatında özel bir yere sahiptir. Bu on iki destekle güçlendirilmiş, yükseltilmiş yarım küre şeklindeki kubbede kullanılan kaburgalar, yapısal anlamda olmasına rağmen, bir dizi küresel panelleri destekleyen kemerler özellikle zengin bir dekorasyon ve ışığa izin vermek için delikli olarak yapılmıştır. Bu kaburgalar sadece kendi kendini desteklemiş başka hiçbir öğe üzerine dayandırılmamıştır. Üzerinde çevresel duvarlara yaslanmış bir ahşap çerçeveye yer verilmiş ve çatı desteklenmiştir.[832]

Çizim 10. Tlemsen Ulu Camii maksure kubbesinin kesiti [833]

Bu damarlı kubbe ve mukarnas işbirliği estetik bir anlayışın sonucudur. Bunlar batı İslam sanatındaki ilk ve ender örneklerdir. Bu küçük yapının özellikle minaresi dikkate değerdir; kare iki kule ile küçük bir kubbenin kapattığı sekizgen bir kulenin üst üste binmesiyle meydana gelen minare, sonraları Kahire camilerinde rağbet görecek

[831] Hillenbrand, 190.
[832] Antonio Almogro, "The Great Mosque Of Tlemsen and Dome of İts Maqsura", *Al-Qantara, XXXIV*, İspanya Gırnata 2015, 228.
[833] Almogro, 230.

olan minare tipinin ilk taslağıdır. El-Akmer Cami'nde olduğu gibi burada da cümle kapısının üzerinde bulunan minare, yapıdan ayrı bir unsur olmayıp Roman ve Gotik kiliselerinde olduğu gibi binanın üzerinde bir kule gibi yükselmektedir.[834]

İspanya'nın uzun gölgesi, Tilemsen Ulu Camii, mihrap, minber ve kubbe, cüce arkadlar, dilimli birbirine geçmiş ve atnalı kemerler, kaburgalı kubbe ve iki renkli taş işçiliği, Kurtuba Camii'nin Mağrib dini mimarisinde oynadığı merkezi rolü göstermektedir. Binayı yaptıran Ali b.Yusuf b. Tafşin, Tilemsen'de çalışmak üzere Endülüs'ten zanaatkârlar getirtmiştir. Fakat bugün pahalı cam mozaiklerin yerini ucuz boyalı stuko almıştır.[835]

4.5.5. Muvahhidler Dönemi Ulu Camileri (1130-1269)

Kuzey Afrika ve Endülüs'te hüküm süren Berberi hanedanıdır. Hanedanın kurucusu, Masmude Berberilerine mensup olan Ebu Abdullah b. Tumert'tir (1078-1130). [836] Tumert'in kurduğu hanedanın sınırları Atlas dağları çevresi ile Kuzey Afrika'da yayılmaya başlamış ve kendisi ile birlikte hareket edenlere "Muvahiddin" "Allah'ın birliğine sarılanlar" denilmiştir.[837] Murabıtları "kâfir" sayarak onlara karşı savaş açmışlardır. 1121'de bu hareketin öncüsü olan İbn Tumert kendisini mehdi ilan etmiştir. Asıl hedefi Merakeş'i ele geçirerek Murabıt Devletine son vermek olan Tumert, 1130 yılında ölmüş, onun yerine hareketin liderliği Abdülmümin'e geçmiştir. Abdulmümin birkaç yıl içinde Fas ve Merakeş'i alarak Murabıtları ortadan kaldırmış ve Endülüs'e yönelmiştir.[838]

Müslümanların bu bölgedeki sekiz asırlık hâkimiyet döneminin yaklaşık bir asırlık dilimi, Muvahhidlerin hâkimiyetinde geçmiştir. Muvahhidler, Endülüs'te Hıristiyanlara karşı kazandıkları zaferlerle Müslümanlara büyük bir manevi güç olmuş ve bölgedeki Haçlı ilerlemesini belli bir müddet de olsa durdurmuşlardır.[839]

---

[834] Suut Kemal Yetkin, *İslam Ülkelerinde Sanat,* Cem Yayınevi, İstanbul 1984, 38.
[835] Hillenbrand, 191.
[836] Erşahin,178; Hitti,740.
[837] Bedirhan, 93; Özdemir, "Emeviler", 415.
[838] İbrahim Sarıçam, "Afrika'da Kurulan Bağımsız İslam Devletleri", Eyüp Baş (Ed), *İslam Tarihi,* (527-550), Grafiker Yayınları, Ankara 2013, 527; Özdemir, "Emeviler", 415.
[839] Özdemir,"Emeviler", 414.

Endülüs'te Murabıtların kısa ömürlü hâkimiyetlerine karşın, Muvahhidler uzun hâkimiyetleri boyunca sanat ve mimaride ağırlıklarını hissettirmişlerdir. Özellikle geniş geçmelerle temsil edilen sade tezyinat tarzı, Fas'ta benzerlerine rastlanan yalın ve mağrur yapılarla kaynaştırılmıştır. Neticede Muvahhid zevki eski Emevi stiliyle bağdaştırılarak yeni üslupta eserler meydana getirilmiştir.[840]

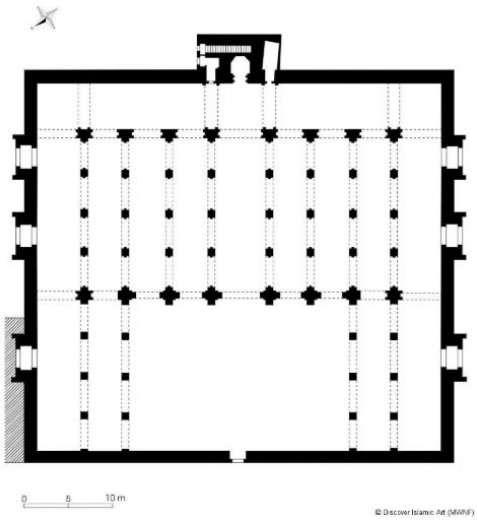
4.5.5.1. Tinmel Ulu Camii

Muvahhid hareketinin kurucusu ve önderi Muhammed b. Tumart'ın anısına 1153/1154 yılında inşa edilen Tinmel Camii temel yapı itibariyle Taza Cami'si ile benzerlik göstermektedir. Tinmel başlangıçta Muvahhid harekâtının ruhani merkezi olarak kullanılmıştır. Bugün kısmen harabe halinde olan cami Yukarı Atlaslar'daki benzersiz konumuyla varlığını sürdürmektedir.[841]

Dikdörtgen mihraba dikdokuz sahınlı namaz bölmesi ve üç taraftan revaklı avlusu bulunmaktadır. Namaz bölmesini ve ön avluyu tahkimat olarak yapılmış mazgallı bir duvar kapatmıştır. Daha önceki camilerde mihrap ekseninin karşısında, kuzey yönde olan minare bu camide kısa ve kule biçiminde yapılmış olup güney yönelimli kıble duvarının ortasında, mihrabın hemen arkasında yükselmektedir. Bu minare geniş çapta restore edilmiş olan yıkık caminin savunmaya dönük mahiyetini daha da vurgulamaktadır.[842]

---

[840] Lütfi Şeyban, *Endülüs'te Murabıtlar ve Muvahhidler Dönemlerinde Müslüman Hıristiyan İlişkileri (Endülüs'ün Geri Alınışı-Reconquista 1085-1238)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 1997, 215.
[841] Kubisch, "İspanya ve Fas/Mimari", 261.
[842] Kubisch, "İspanya ve Fas/Mimari", 260.

Plan 26. Tinmel Ulu Camii[843]

Bu uygulama kısa bir süre sonra Cezayir ve Sale camilerinde de tekrarlanacak önemli bir yeniliktir. Bununla birlikte üçer kapıdan oluşan doğu ve batı yönleriyle üç adet kubbeli bölme, kıble duvarının ortasını ve iki köşesini belirgin hale getirmiştir.[844]

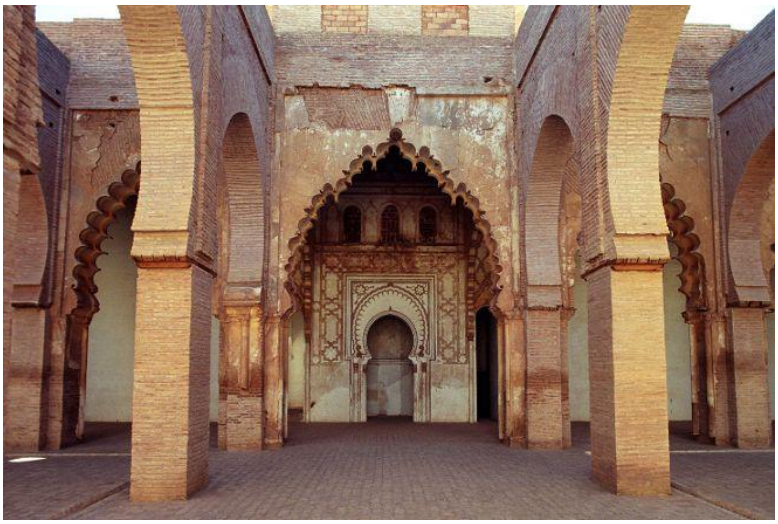
Bu Mağrib'e özgü diğerlerinden daha geniş olan orta sahının kıble duvarına paralel sahın ile kesişmesiyle oluşan "T" planı, caminin ayırt edici özelliklerinden biridir. Bu sahının tonozları iç mekânın diğer kısımlarında olduğu gibi kıble duvarına dik değil, paraleldir. "T"yi teşkil eden alan, caminin diğer bölümlerinden süslemesiyle de farklılık arzetmektedir. Uygulanan bu süslemeleri, kemer profillerinde ve tonozlarda gözlemlemek mümkündür.[845] Bu "T" tipli çok sütunlu plan, Tinmel Camii inşa edildiğinden beri Muvahhidlerin cami inşa tarzında yaygınlaşmıştır. Bu tip, derin, geniş planlı bir yapıya, normal olarak süsleme için odak noktası olan bir eksen kazandırmıştır.[846]

Bugün bir harabeden ibaret olsa bile Tinmel Camii yalın yapısıyla ve kemerlerinin basit zarafetiyle, hala önem arz etmektedir. Ayakta olan oyuk süslemeli kemerler, muhteşem mihrap cephesine hareketlilik kazandırmıştır. Tinmel Camii'nin zemin planı

---

843 http://www.discoverislamicart.org/database_item.php?id=monument;isl;ma;mon01;9;en// (Erişim Tarihi 08.05.2018)
844 Hillenbrand, 191; King; 218.
845 Hillenbrand, 192.
846 Dodds, 463.

ve ana hatları kadar mimari üslubu da diğer camilerin karakteri için kesin bir model olarak kabul görmüştür.[847]

Fotoğraf 47. Tinmel Ulu Camii'nin harim bölümü[848]

Muvahhidlerin, Merakeş yakılarındaki başşehrinde olan Tinmel Cami, Muvahhit camilerinin, hatta geç dönem Mağrib mimarisinin şaheseri sayılmaktadır. Burada yalınlık ve süslemecilik harmanlanarak yan yana getirilmiştir. Yapının mimarı büyük bir ustalıkla, bakışları sonsuzca uzanan düz duvar yüzeylerinden, detaylı oymalar taşıyan sütun başlıklarına yöneltmeyi başarmıştır.[849]

Fotoğraf 48. Tinmel Ulu Camii mihrap bölümü sütun başlıkları[850]

[847] Kubisch, "İspanya ve Fas/Mimari", 261.
[848] https://www.inspirock.com/morocco/ijoukak/tin-mal-mosque// (Erişim Tarihi 06.05.2018)
[849] Hillenbrand, 192.
[850] https://www.inspirock.com/morocco/ijoukak/tin-mal-mosque// (Erişim Tarihi 06.05.2018)

4.5.5.2. Merakeş Kutubiye Camii

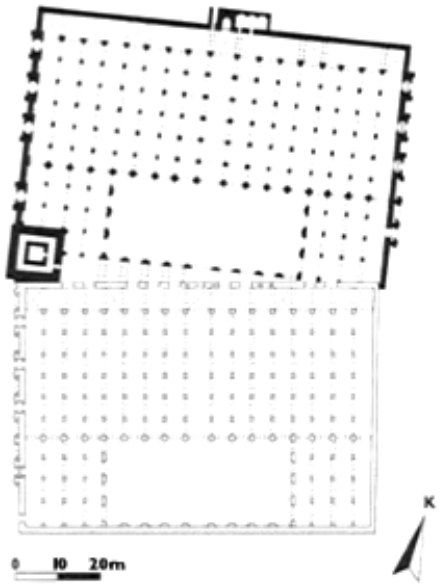
Cami, Merakeş'in Muvahhidler tarafından fethedilmesinden sonra tahrip edilen Murabıtlar'a ait Darü'l Hacer Sarayı'nın yerine Abdülmümin (1139-1163) zamanında inşa edilmiştir.[851] İlk kaynaklarda el-Mescidü'l Muvahhidi, el Mescidü'l Cami olarak da adlandırılan bu cami, daha sonra revaklarındaki kitapçı dükkânlarından veya etrafındaki kitapçı çarşısından dolayı Mescidü'l Kutubiyyin veya Mescidü'l Kutubiyye adının verildiği de rivayet edilmektedir. Muvahhidler, Mağrib sanatının geleneklerine göre eserler meydana getirmişlerdir. Kutubiyye Camii de bu eserler arasında önemli bir yere sahiptir. Merakeş Kutubiyye Camii, Tunus'taki Kayravan ve Endülüs'teki Kurtuba Ulu Camii'lerinde uygulanan plan ve teşkilatlardan gelen tesirlerin ustaca bir araya getirildiği ve Murabıtların da daha önce Fas Karaviyyin Camii'de uyguladıkları mimari şemanın gelişmiş bir örneğidir.[852]

Muvahhidler, Merakeş'te 1147'de günümüze kalıntıları ile ulaşan birinci Kutubiyye Camii'yi inşa etmişlerdir. Daha sonra bu camiyi yıkıp dümdüz ettikten birkaç yıl sonra, hafif bir yön değişikliği yapmakla birlikte planın aslına sadık kalınarak ikinci camiyi inşa etmiş ve bir minare eklemişlerdir.[853]

Cami mihraba dik on yedi sahın ve mihrap önünde bir paralel sahın ile harimde T bir plan oluşturulmuştur. Kuzeyde enine dikdörtgen bir avluya yer verilmiştir. Mihrap ekseninde bulunan orta sahın diğerlerinden daha geniş ve yüksek tutulmuş olup mihrap önü kubbe ile örtülmüştür. Kıble duvarına paralel uzanan sahın üzerinde aralıklarla yerleştirilen dört kubbeye daha yer verilmiştir. Kubbelerin iç kısımları mukarnaslarla tezyin edilmiştir. Tinmel'de sahına açılan doğu kapısı bir mukarnas tonoza sahiptir. Bir tonoz veya kemerin yüzeyini kaplayan karmaşık plastik bir geometrik düzende kurulmuş olması, mukarnas forma üç boyutlu bir görünüm kazandırmıştır. Bu üç boyutlu süsleme sistemi havada asılı koni dilimlilerinden oluşmaktadır. Bunun İspanya'da Murâbıt ve Muvahhid dönemlerinde aşırı kullanılması büyüleyicidir, çünkü bizzat yapının biçimi, birimlerini yapmaya güçlü bir istek belirtmektedir.[854]

---

[851] Can, Gün, 126.
[852] Engin Beksaç, "Kütübiyye", *TDVİA*, Ankara 2003, XXVII, 9; Kubisch, "İspanya ve Fas/Mimari", 261.
[853] Kubisch, "İspanya ve Fas/Mimari", 261, Beksaç, "Kutubiyye", 9.
[854] Dodds, 463.

Plan 27. Merakeş Kutubiye Camii[855]

Burada da Fas Karaviyyin Camii'de olduğu gibi harim bölümünün yan kanatlarında yer alan dört sahın avlu boyunca devam ederek, avluyu doğudan ve batıdan kuşatmıştır. [856] Cami aynı zamanda bütün İslam âleminin en muhteşem minarelerinden birine sahiptir. Bu abidevi minare Mağrib ve Endülüs'teki benzerleri arasında önemli bir aşama oluşturmaktadır.[857] Caminin minaresi 67 m yüksekliğinde her kenarı 12,5 m genişliğinde kare bir kaide üzerine oturmaktadır. Minare fanus biçimli bir üst kesimle sonlandırılmış, bunun üzerinde ise altın küre biçimindeki bir âlemle bezenmiş bir kubbe yer almaktadır. Minarenin gövdesinde kapalı kemerlerle çerçevelenmiş ikişer pencere bulunmaktadır. Minarenin üst kısmında ise kapalı revaklardan oluşturulmuş bir revak bulunmaktadır. Kemer uçlarının kıvrılarak kesişmesi sebka süsü denilen bir ızgara şeklinde yapılmıştır. En üst kısımda bazı kısımları orijinal olan Türk çinilerine yer verilmiştir.[858]

[855] Kubisch, "İspanya ve Fas/Mimari", 261.
[856] Can, Gün, 126; S. Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi*, 206; King, 217.
[857] Beksaç, "Kutubiyye", 9; Adnan Adıgüzel, "İbn Ebi Zer', El- Enisu'l-Mutrib bi Radvi'l-Kirtas fi Ahbari Muluki'l Mağrib ve Tarihi Medineti Fas Adlı Eseri Tarih Metodu Fas ve Tarihi Kronolojisi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 55 (2), 2014, 230.
[858] Kubisch, "İspanya ve Fas/Mimari", 261.

Fotoğraf 49. Merakeş Kutubiye Camii minaresi ve dış cephesi[859]

Bu da göstermektedir ki minare geleneği kuruluşundan itibaren İslami bir gelenek olarak genel bir kabul görmeye başlamış ve her bölge kendi köklü geleneklerinden aldığı hızla, özgün anıtsal yapılarını inşa etmişlerdir. İslam bölgelerinin mimari anlayışları kendi aralarında etkileşimli olarak yayılmış ancak yerel mimari unsurlar ise daima baskın boyutta varlığını sürdürmüştür.[860]

[859] http://www.mosquee-koutoubia.com/en/historical// (Erişim Tarihi 11.05.2018)

[860] Sibel Kılıç, "Anadolu Türk İslam Minareleri ve Diğer İslam Ülkeleri Minarelerinin Genel Karakteristikleri ve Birbirleri İle Etkileşimleri", *Dünya Evliya Çelebi Yılında II. Uluslararası Ahmet Yesevi'den Günümüze İnsanlığa Yön Veren Türk Büyükleri Sempozyumu 6 Eylül 2011 Köstence-Romanya: Bilidiriler,* (252-273), Romanya Köstence, 2011, 268.

Fotoğraf 50. Merakeş Kutubiye Ulu Camii minberi[861]

Son zamanlara kadar Merakeş'te Kutubiyye Camii'nde duran minber, tipinin en iyi örneğidir. Neredeyse tamamen kaybolan Kurtuba ahşap ve fildişi lüks el sanatları geleneğine bir tanıktır. Minberin kompozisyonu geleneği yansıtır. Her iki yanda birer parmaklıkla sınırlanmış anıtsal bir merdiven; yüksekçe bir kürsü, birçok eski İslam minberiyle onu bağlayan ortak noktadır. Fakat bu minberin (fildişi kakması, nadide ahşabı, altıgen bir çerçeve üzerine oturan karmaşık geometrik örgülü) olağanüstü süslemesinde, İspanya'daki Murabıt ve Muvahhidler'den tanıdığımız işçiliğin daha güzel ve gösterişli bir örneğini göstermektedir. Aynalık üzerindeki kufi kitabe, minberin Merakeş Camii için Kurtuba'da inşa edildiği bilgisini vermektedir.[862]

4.5.5.3. İşbiliye Ulu Camii

İşbiliye'de 9. yüzyılda Endülüs Emevi Emirliği döneminde inşa edilen İbn Adabbas Camii, İşbiliye'de Muvahhidler dönemine kadar kentin tek ulu cami olma özelliğini korumuştur. Ancak zamanla Cuma namazlarında gelen büyük kalabalığı taşıyamaması nedeniyle, Muvahhidler dönemi halifesi Ebu Yakub Yusuf, İşbiliye Ulu

[861] https://www.metmuseum.org/art/metpublications/the_minbar_from_the_kutubiyya_mosque// (Erişim Tarihi 08.05.2018)
[862] Dodds, 461.

Camii'yi inşa ettirmiştir.[863] 13. yüzyılın ikinci yarısında camiye Kral Kraliyet şapeli eklenmiştir. 15. yüzyılda ise İşbiliye Ulu Camii'nin yerine günümüzdeki Sevilla Katedrali'nin yapımına başlanmıştır. İbn-i Haldun 1395 yılında başlanan katedralin inşası için İşbiliye Ulu Camii'nin bütün duvarlarının yıkıldığını belirtmiştir. Ulu cami büyüklüğünde yapılan ve 16. yüzyılda tamamlanan bu katedral Hıristiyan dünyasında üçüncü ve Gotik kilise olarak en büyük Avrupa katedrali sayılmaktadır. Katedralin bitişiğinde caminin avlusu, su sarnıcı ve 104,1 m yüksekliğindeki minaresi ayakta kalmıştır.[864]

Bazı bölümleri dışında tamamen ortadan kalkmış olan caminin Kurtuba Ulu Camii'nin bir benzeri olduğu bilinmektedir. Bugün sadece minaresi (La Giralda) büyük bölümüyle ayakta kalmış olup, İslâm sanatının muhteşem örneklerinden birini temsil etmektedir. Merakeş Kutubiyye Camii minaresi ile benzer özellikler göstermektedir. Minarenin 14. yüzyılın ortalarında yıkılan üst kısmı, 16. yüzyılda çan kulesi şeklinde tamamlanmıştır. Minareye çıkmak için kullanılan kemerli açıklıkların önündeki balkon görünümlü parmaklıklarda bu dönemden kalmadır. Orijinal bölümün yüksekliği 74 m kadardır. Minarenin tepesinde yüksekliği yaklaşık 4 m olan Hıristiyan inancının bir sembolü olan tunç bir Fides figürü bulunmaktadır.[865] Şehir Kastilya Kralı III. Ferdinand'ın hâkimiyetine girince İşbiliye Ulu Camii, Santa Marina Kilisesi'ne dönüştürülmüştür.[866]

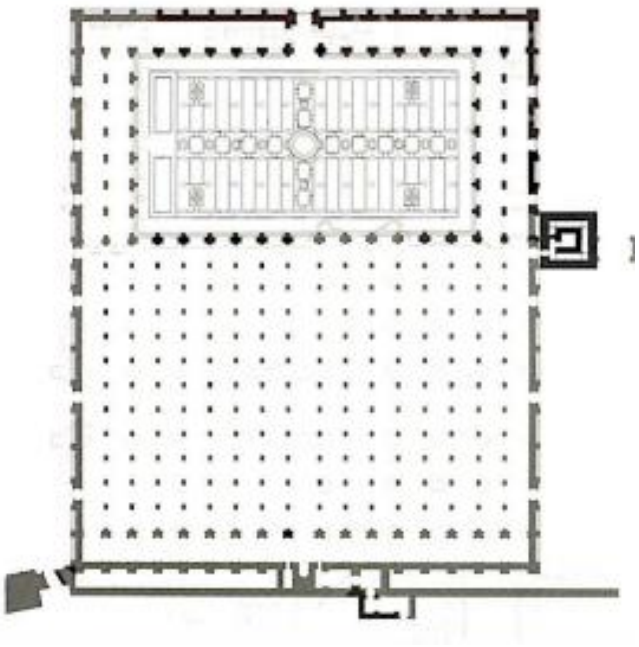
İber Yarımadası'nda en fazla caminin İşbiliye'de olması, her mahallede cami ve mescitlerin inşa edilmesi kentin, Endülüs'ün İslam döneminde oldukça gelişmiş olduğunun bir göstergesidir. Sayıları 100'den az olmayan bu camiler İslam döneminde kentin mahalle yapılarının oluşmasını sağlamış, bazıları Conquista'dan sonra Hıristiyanlar tarafından kiliselere dönüştürülerek kullanılmaya devam edilmiştir. Öyle ki, günümüzde bile hâlâ bu yapılar kent yapısını etkilemektedir. Endülüs-İslam dönemindeki camilerin kent planlamasına nasıl etki ettiği, Hıristiyan döneminde

---

[863] Fatma Yıldız, "Endülüs İslam Döneminde Dini Yapılaşma ve Kentleşme: İşbiliye", *Art Sanat Dergisi*, C.7, 2017, 126.
[864] Fatma Yıldız, "Kilise ve Sinagoga Dönüştürülen Endülüs İslam Dönemi Camilerinin Geç Ortaçağ Hıristiyan Kent Yapılaşmasına Etkileri-Sevilla", *İstanbul Marmara Üniversitesi Sanat, Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 2, (1), 2016, 110.
[865] Şeyban, 134; Kubisch, "İspanya ve Fas/Mimari", 262.
[866] Söylemez,18; Adıgüzel, "İbn Ebi Zer', El-Enisu'l-Mutrib bi Radvi'l-Kirtas fi Ahbari Muluki' Muluki'l Mağrib ve Tarihi Medineti Fas Adlı Eseri Tarih Metodu Fas ve Tarihi Kronolojisi", 230.

kiliseye dönüştürülen arazi ve camilerin soylular arasında paylaştırıldığını gösteren yazılı belgelerle daha iyi anlaşılmıştır.[867]

İspanya'daki Müslüman egemenliğinin ilk dönemlerindeki gibi yerli form ile yabancı bir memleketin mimarî tasarımı arasında bir gerginlik sürekli var olmuştur. Fakat yerli mimari artık aynı zamanda İslâmî bir mimariye de dönüşmüştür. Sanatlar, yalnız siyasî anlamda değil aynı zamanda bir sistemin terimleri olarak da sanat ve mimariyi kullanan dinî ideolojinin kendisiyle ifadesini bulduğu kurallara bağlanmıştır.[868]

Plan 28. İşbiliye Ulu Camii[869]

[867] F.Yıldız, "Endülüs İslam Döneminde Dini Yapılaşma ve Kentleşme: İşbiliye", 131.
[868] Dodds, 464.
[869] F. Yıldız, "Endülüs İslam Döneminde Dini Yapılaşma ve Kentleşme: İşbiliye", 134.

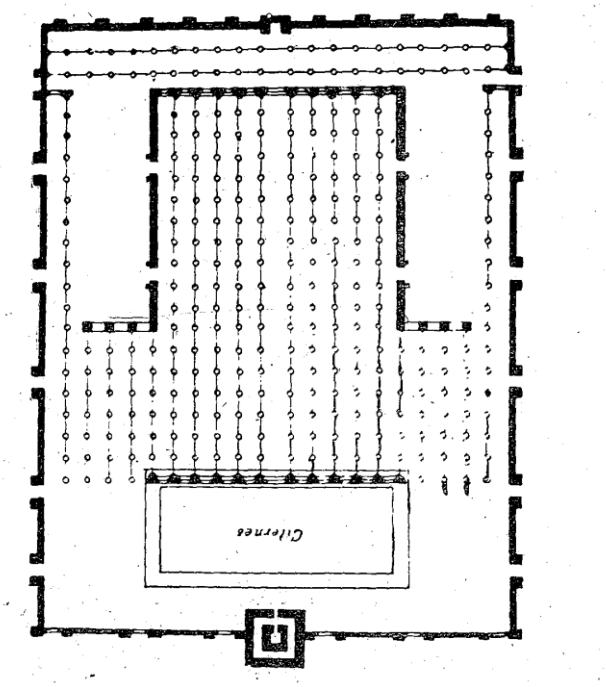
Fotoğraf 51. Giralda İşbiliye Ulu Camii Minaresi[870]

4.5.5.4. Hasan Rabat Camii

Ebu Yusuf El Mansur'un H 587/M 1191'de yapımını başlattığı cami, 1199'da O'nun ölümü ile yarım kalmıştır. Rabat'taki İslam âleminin en büyük camilerinden biri olarak planlanan fakat tamamlanamadan bırakılan Hasan Rabat Camii Muvahhidler'in mimari anlayışını gösteren önemli eserdir.[871] 139x183 m ölçülerindeki bir alana kurulmuş olan cami iki kısımdan oluşmaktadır. Avlunun ve onu çevreleyen galerilerin güneyindeki alanı kaplayan yedişer kemer gözlü yirmi bir sahından oluşan bölüm birinci kısımdır. Aynı derinlikte yapılmış olan ikinci kısım geriye doğru genişletilmiş ve bu yönüyle gelenekten ayrılmıştır. Tam bir kare alan üzerine kurulmuş olan bu bölüm on bir sahından oluşmaktadır. Sağında ve solunda önündeki avlu uzunluğunda, mihrap ekseni doğrultusunda uzanan ve her iki taraftan birer sahınla daraltılmış birer avluya yer verilmiştir. Caminin büyük boyutlarda inşa edilmiş olması yan avluların yapılmasının bir gerekçesi olarak gösterilebilir. Kıbleye paralele olarak yapılmış üç sahın, yapıda bir T plan oluşturmaktadır. Bu da Muvahhidlerin camilerinde, ilk kez Hasan Rabat

[870] http://dergipark.gov.tr/uploads/issuefiles/ea13// (Erişim Tarihi 08.05.2018)
[871] Beksaç, "Mağrib", 319; King, 218.

Camii'de görülen bir uygulamadır. Orta sahın yan sahınlardan daha geniş ve yüksek tutulmuştur. Mermerden yapılmış olan sütun başlıkları ise sadedir.[872]

Plan 29. Hasan Rabat Camii873

Caminin inşası ile birlikte minaresi de yarım kalmıştır. Minarenin16 m² kaide üzerinde ve 80 m uzunluğunda tasarlandığı düşünülmektedir. Üst tarafı yarım kalmış olan minarenin birinci katında atnalı kemerli giriş kapısına yer verilmiştir. İkinci katta ise gömme kapalı kemer ile süslenmiştir. Üçüncü katta ise oyuk süslemeli kemerlerden oluşan kapalı bir üçgen revak görülmektedir. Revağın yukarısındaki alanı kaplayan örgülü desenin geometrik yapısı, Sevilla'daki Giralda (İşbiliye) minaresinin sebka desenini hatırlatmaktadır.[874]

[872] S. Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi*, 208; Beksaç "Mağrib", 319; King, 218.
[873] S. Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi*, 209.
[874] Kubisch, "İspanya ve Fas/Mimari", 262; Adıgüzel, "İbn Ebi Zer', El- Enisu'l- Mutrib bi Radvi'l- Kirtas fi Ahbari Muluki'l Mağrib ve Tarihi Medineti Fas Adlı Eseri Tarih Metodu Fas ve Tarihi Kronolojisi", 230.

Fotoğraf 52. Hasan Rabat Camii minaresi875

Sonsuz mekân hissi yaratma isteği içerisinde yapılmış [876] olan bu caminin bitirilememiş olması hakkında farklı görüşler öne sürülmektedir. Caminin boyutlarının çok büyük tutulmuş olması bu sebepler arasında gösterilebilir. Üç yüzyıllık dönem içerisinde defalarca genişletilen ve Batı İslam İmparatorluğu ve binlerce mümin için yegâne ruhani merkez sayılan Kurtuba Ulu Camii en son genişletmeden sonra harim ve avlusuyla birlikte 175,02x128,41 m ebatlarına ulaşmıştır. Hasan Rabat Camii 180x139,4 m'lik zemin planıyla bu ölçüleri aşmıştır. Endülüs çoktan son bulmuş olmasına rağmen 12. yüzyılda hala Endülüs Emevi halifeliğinin güçlü bir sembolü olarak görülen Kurtuba Ulu Camii'yi gölgede bırakmak için yapılmış olabileceği de ihtimaller arasındadır. Rabat'taki Hasan Camii'nin devasa boyutları açısından kentin, o dönemdeki nüfus yoğunluğuyla tamamen orantısız olduğu ve yarım kalan bu koca caminin, aşırı hırslı bir hükümdar olan Yakup Mansur'un iktidarını gözler önüne sermesinin sıra dışı bir delili olarak gösterilebilir.[877]

Muvahhidlerin hâkimiyeti ele geçirmesiyle, Sevilla, Rabat ve Merakeş'te inşa edilen bu ulu camilerden de anlaşıldığı gibi mimariye yeni bir canlılık gelmiştir. Bu camilerin belirleyici özelliği, tasarımlarındaki püriten (yeniden değişik bir anlayışla) basitliktir; bu özellik, kıble eksenindeki dolgun dilimli kemer profilleri ile beklenmedik

[875] https://de.wikipedia.org/wiki/Datei:Tour_Hassan-Rabat.jpg// (Erişim Tarihi 08,05.2018)
[876] Hillenbrand, 191.
[877] Kubisch, "İspanya ve Fas/Mimari", 262.

bir şekilde kırılmıştır. Bu camilerde kapalı kısım büyümüş buna karşın avlu dramatik bir ölçüde küçülmüştür.[878]

4.5.6. Meriniler Dönemi Ulu Camileri (1227-1465)

Kuzey Afrika'da, Orta Mağrib olarak anılan bölgede, Muvahhidlerin hâkimiyetinin son bulmasıyla 1196-1465 yılları arasında Berberi asıllı Merini Hanedanı kurulmuştur. Meriniler kendilerini Muvahhidler Hanedanı'nın varisi olarak görmüşler ve kendilerini İber Yarımadası'nda Müslümanların hamisi olarak addetmişlerdir.[879]

Meriniler döneminde Mağrib'de mimarî faaliyetlerde de büyük bir canlanma görülmüş, bilhassa Endülüs tarzı mimari ve süsleme sanatı yayılmaya başlamıştır. Meriniler döneminde daha önceki devrin büyük ve sade binalarından farklı olarak küçük ölçülerde eserler yapılmış olmasına rağmen çok zengin bir tezyinat benimsenmiştir.[880] Meriniler kurdukları ya da imar ettikleri şehirleri çok sayıda cami, medrese, kütüphane, zaviye, kale, köprü, su kemeri ve çeşme ile donatmışlardır. Camilerin en önemlileri ise, Fas şehrinde Hamrâ, Lellâ Zehr ve Lellâ Garîbe, Tilimsân (Tlemsen) yakınlarında Mansura Cami, Mescidü'l-Ubbâd (Sîdî Bû Medyen) ile Sîdî el-Halvî Camii'dir. Mescidü'l-Ubbad, çinileri, duvar ve tavan nakışları, muhteşem ahşap mihrabı ve çinili minaresiyle Merini dini mimarisi için bir müzeye benzetilmektedir.[881]

4.5.6.1. Tilemsen Mansura Camii

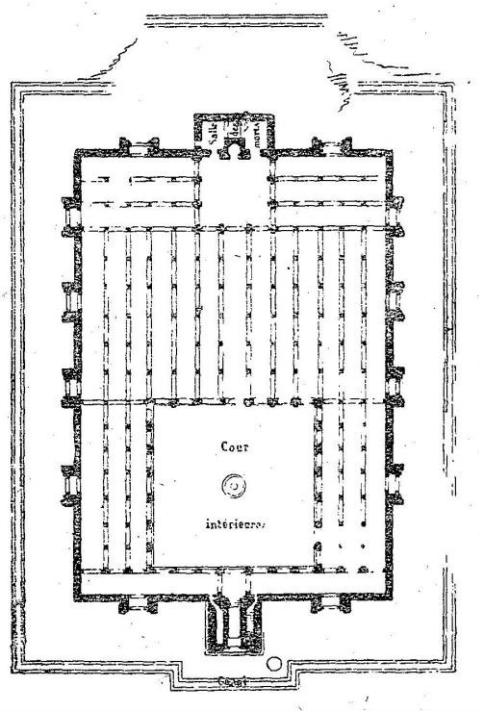
Mansura Camii, Tilemsen yakınlarında Mansura'da Ebu Ya'kub Yusuf tarafından 1303 yılında inşasına başlanmış ve ancak yaklaşık otuz yıl sonra 1336 yılında tamamlanabilmiştir. Mansura Ulu Camii en önemli Merini eserlerinden biridir.[882]

Taş ve kerpiçten bir duvarın çevirdiği cami 65x85 m ölçülerinde, dikdörtgen bir alana kurulmuştur. Çok muntazam bir şekilde kurulmuş olan planın dikkate değer özellikleri bulunmaktadır. Caminin cümle kapısı, kuzey-batı cephesinin ortasında çıkıntı

---

[878] Hillenbrand, 191.
[879] Tevabil Alkaç, *Gırnata Beni Ahmer Devleti, I. Yusuf Dönemi (1333-1354),* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2014, 32; Sarıçam, "Afrika'da Kurulan Bağımsız İslam Devletleri", 540.
[880] İsmail Ceran, *Fas Tarihi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2012, 310,
[881] İsmail Ceran, "Meriniler Devleti", *The Journal of Academic Social Science Studies,* C.6, 2013, 255.
[882] Ceran, "Meriniler Devleti", 95.

yapan minarenin tabanından açılmaktadır. Bu kapıya içerden paralel olarak yapılmış olan revak diğer iki yandan dikey uzanan üç sıra revağı kesmektedir. Tamamen Meriniler'e özgü olan avlu, kare planlı ve geniş yapılmıştır.

Plan 30. Tlemsen Mansura Camii[883]

Caminin harim kısmı mihraba dik on üç sahın ile mihrap önünde paralel üç sahından oluşmaktadır. Mihrap önünde her kenarı 14 m olan kare bir bölüm oluşturularak bu paralel üç sahın kesilmiştir. Bu kare mekânı kapatan kubbeyi veya ehrami ahşap çatıyı, kıble duvarı ile haç şekilli sekiz ayak taşımaktadır. Mihrap dışa taşıntılı kesik duvar yüzeylerinden oluşan bir niş şeklinde yapılmıştır. Caminin beden duvarlarına yerleştirilmiş on üç kapısı bulunmaktadır.[884]

[883] S. Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi,* 212.
[884] S.Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi*, 212.

Fotoğraf 53. Tlemsen Mansura Camii[885]

Kazılar sonucu ortaya çıkarılan bu cami Murabıdların ve Muvahhidlerin camilerinde görülen birçok unsuru taşımaktadır. Önceki camilerden Hasan Rabat Camii'ne benzemektedir. Minarenin mihrap eksenindeki durumu, cephede bir çıkıntı teşkil edişi, sahınları tutmak için sütunların, sur için kerpicin, kapılar için taşın kullanılması ve yapının genişliği bakımından benzerdir. Her ikisi de ordunun ihtiyaçlarını karşılayan ordugâh camiler olarak bilinmektedir.[886] Caminin minaresi 38 m yükseklikte olup İslam sanatının en güzel örneklerinden biridir.[887]

4.6. ASYA TOPRAKLARINDA KURULMUŞ İSLAM DEVLETLERİ DÖNEMİ ULU CAMİLERİ

4.6.1. Orta Asya ve Karahanlılar Dönemi Ulu Camileri (840-1212)

Karahanlılar 842-1212 yılları arasında Doğu ve Batı Türkistan'da egemen olmuş ilk Müslüman Türk hanedanıdır.[888] Devletin ismi sülaleye mensup hükümdarların sık sık kullandığı "Kara Han", "Kara Hakan", "Arslan Kara Hakan", "Tamgaç Buğra Kara Hakan" ünvanları ve "kuvvetli" anlamına gelen "kara" sözcüğünden gelmektedir. Hükümdarların kullandığı bu unvanlar doğrultusunda Grigorev tarafından bu devlet

[885] https://tr.pinterest.com/pin/tlemsen mansura/ (Erişim Tarihi 10.05.2018)
[886] S. Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi,* 212.
[887] King, 219.
[888] Muhammed Kemaloğlu, "Karahanlılar'ın Menşe ve Kuruluş Faraziyeleri", *Hikmet Yurdu/Düşünce Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi,* 6, (11), 2013, 415.

"Karahanlılar Devleti" [889] veya "Hakaniye Devleti" olarak isimlendirilmiştir. [890] Karahanlılar Uygur alfabesini kullanarak Türkçe konuşmuşlardır.[891] Bu ilk Müslüman Türk topluluğu, Uygurların bir kolu olan Yağmalar tarafından oluşturulmuştur. Bilge Kül Kadir Han, ilk Karahanlı hükümdarıdır.[892]

Bu hükümdarın oğullarından Oğulcak Kadir Han'ın yeğeni, Satuk Buğra Han, 944-945 yıllarında İslamiyeti seçtikten sonra amcasına karşı verdiği taht mücadelesinden galip gelerek Karahanlı hükümdarlığına yükselmiş ve egemen olduğu alanlarda İslamiyetin hızlı bir şekilde yayılmasına imkân tanıyarak, bu bölgelerde İslamiyeti resmi olarak din ilan etmiştir. Satuk Buğra Han, İslamiyeti kabul ettikten sonra Abdulkerim ismini almıştır.[893] Satuk Buğra Han, Atbaş ve Kaşgar'ı fethederek Artuç Tapınağı'nı mescide çevirmiştir.[894] Orta Asya'da İslamiyeti kabul eden ilk Türk devleti Karahanlılar Türk tarihinde ilk kez Türk-İslam sentezini kuran devlet olmuştur.[895] Büyük sahaları etkisi altına alan Karahanlılar, 1042'den itibaren Doğu ve Batı olarak ikiye bölünmüştür. Batı Karahanlılar'ın devlet merkezi, önce Özkent sonra Semerkant olmuştur. Doğu Karahanlılar'ın ise siyasi ve askeri merkezi Balasagun, dini ve kültürel merkezi de Kaşgar şehri olmuştur. Doğu Karahanlılar devlet dilinde Türkçe'yi kullanmışlardır. Resmi işlerde ve halk arasında Arap alfabesi yerine Uygur alfabesini kullanmışlardır. [896] Batı Karahanlılar'a 1210'da Moğolların bir kolu olan Karahitaylar, Doğu Karahanlılar'a ise 1212'de Harzemşahlar son vermiştir.[897]

İslamiyetten önce Karahanlılar'da devletin başında bulunan hükümdarın, Tanrı tarafından verilen bazı özelliklere sahip olduğuna inanılmıştır. Bir başka ifadeyle kut,

---

[889] Reşat Genç, "Karahanlılar Tarihi", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, IV, 445.
[890] Erdoğan Merçil, *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1992, 240; Varis Abdurrahman, *Karahanlılar Devleti İle Koçu (İdikut), Ugur Devletlerinin Münasebetleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara 2001, 72.
[891] Anıl Çeçen, *Türk Devletleri*, Fark Yayınları, Ankara 2006, 178.
[892] Erkin Emet, "Karahanlılar ve Uygurlar", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, IV, 470; Wilhelm Barthold, "Buğra Han", *İA,* Ankara 1978, II, 760-761.
[893] Zeki Velidi Togan, *Karahanlılar,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1967, 14; Suat Polat, "Karahanlı Devletinde Eğitim Faaliyetleri", *Uluslararası Eğitim Bilim ve Teknoloji Dergisi,* 1, (1), İstanbul 2015, 42; Meral, 242.
[894] Emel Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1978, 165.
[895] Eray Alaca, *Orta Asya'dan Günümüze Türk Tarihi ve Kültürü*, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara 2016, 30; Meral, 242; Jean Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini,* Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2002, 43.
[896] Uluçay, 30.
[897] Omelyan Pritsak, "Kara-Hanlılar", *İA*, İstanbul 1977, VI, 251; Polat, 43; Çeçen, 180.

yani devlet, baht, hükümranlık hakkı sahibidir. İdare etme hakkı da Türk hükümdarına bir lütuf olarak bağışlanmıştır. Bu sebeple de hükümdar, Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olarak kabul edilmiştir. Bununla birlikte Türk hükümdarları kesinlikle insanüstü varlık olarak görülmemiştir. Zira hükümdar önce Tanrı'ya, sonra da Törü, yani kanun yoluyla idaresi altındaki insanlara karşı sorumludur ve bu sorumluluklarını yerine getirebildiği sürece hükümdar olarak kalabilmektedir. Nitekim Yusuf Has Hâcib'in belirttiği gibi, bu dönemde Türk hükümdarının göğün altındaki bütün ülkelerin ve insanların tek hâkimi olarak kabul edilmesi yaygın bir inanç olarak görülmektedir.[898]

Türkler arasında İslamiyetin yayılmasında ilkelerini mistik duygularla besleyen dini ekoller de etkili olmuştur. Türklerin Şaman oldukları dönemde önder sayılan Kam'lar, toplumda etkili olmuştur. Kam şiir söyleyen, bilgece sözler bilen kötü ruhları kovan, doğa ötesi olaylarla temas kuran, dini törenleri yöneten ve gerektiğinde vecd halinde raks eden kişidir. Türkler İslamiyeti kabul ettikten sonra Kam denilen bu kişi artık baba ya da ata adını almıştır. İslamiyet adına dini önderlik yapmaya başlamıştır. Ancak bu kişilerin Şamanlığın etkilerinden kopmaları kolay olmamış ve mistik ekoller aracılığı ile nesilden nesile aktarmışlardır.[899]

Ayrıca Karahanlılar'ın İslamiyeti kabul etmeden önce Maniheizm, Budizm, Zerdüştlük ve Nesturilikten etkilenmiş olabilecekleri düşünülmektedir.[900] Fakat bu dinlerden hiçbiri İslamiyet kadar Türk milletinin büyük bir çoğunluğu tarafından kabul edilmemiştir. Araştırmacılar bu durumun sebebini şöyle açıklamıştır. Türklerin "Gök Tanrı" inanışındaki tanrı inancı cennet, cehennem, ruhun temizliği ve kurban gibi kavramlarının İslam dininin esasları ile benzerlik göstermesidir. Hırsızlık, yalancılık, temizlik, adalet, iffet ve namus gibi konularda İslamiyetin telkinleri Türklerin ahlak anlayışına uygun düşmesi ve İslamiyetin cihat anlayışı düşüncesi ile Türklerin cihan hâkimiyeti ideali ile benzerlik göstermesidir. Ayrıca iktidarın başında bulunan halifenin tüm İslam âleminin halifesi sayılması ve Türk devletini yöneten hakanın da bu hakkı Tanrı'dan aldığına inanılması ortak özellikleri arasında gösterilebilir.[901]

---

[898] Ahmet Turan Yüksel, "İlk Müslüman Türk Devletlerinin Siyasi, Kültürel ve Medeniyet Tarihi Üzerine", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.11, 2001, 65.
[899] İbrahim Agâh Çubukçu, *Türk-İslam Kültürü Üzerine Araştırmalar ve Görüşler,* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1987, 12-13.
[900] Jean Poul Roux, *Orta Asya/Tarih ve Uygarlık,* (Çev.: Lale Arslan), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2001, 244; Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş,* 166.
[901] Muhammet Şahin, *Türk Tarihi ve Kültürü,* Okutman Yayınları, Ankara 2010, 28.

Türklerin, Müslüman olduktan sonra bütün unsurlarıyla birlikte İslam medeniyetini özümsemesi çabuk olmuştur. Çünkü onlar Allah'ın dinine gönül rızası ile girmişler ve bu nedenle insanları dine davet etmeye ve dinin yüceliğini korumaya gayret etmişlerdir. İslamiyeti Orta Asya'da yaymak ve savunmak için sadece maddi güçle yetinmemiş, tarihçilerin hala adını andıkları medeniyet mesleğini de üstlenmişlerdir. Bu tarihçilerden birisi bu konu hakkında şunları söylemiştir; *"İslam Karahanlılar'ın eliyle Orta Asya bölgelerinde yayıldığında, bu bölgedeki Türklerin çoğunluğunun dini halini aldı."* 10 ve 11. yüzyıllarda Orta Asya Türkleri arasında bu medeniyet mesleği İslam kültür hareketinin korunmasında etkili olmuştur.[902]

Bu dönemde Kaşgar, Balasagun, Semerkand ve Buhara birer ilim ve kültür merkezi olarak gelişmiş Türk-İslam kültür ve medeniyetinin ilk ürünleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Karahanlıların ilk Müslüman hükümdarı Satuk Buğra Kara Han'dır. Satuk Buğra Han'ın Müslüman olmasından, İslam dinini yayma çalışmalarından, kerametlerinden ve ailesinden bahseden milli-dini karakterli olan "*Satuk Buğra Han Destanı"* dönemin önemli eserlerindendir. 11-12. yüzyıllara tarihlendirilen ve 400.000 mısradan oluşan, Karahanlılar döneminde ordu komutanı olan Manas'ın İslam dini adına Müslüman olmayanlarla yaptığı mücadeleyi konu edinen "*Manas Destanı*" da dönemin en önemli eserleri arasında yer almaktadır.[903]

İslami-Türk edebiyatının ilk eserlerini meydana getiren Yusuf Has Hacib, Kaşgarlı Mahmud, Edib Ahmed, Ahmed-i Yesevî ve Hakîm Süleyman Ata; özellikle saray çevresinde ün kazanan Am'ak-i Buhârî, Reşîdî-i Semerkandî, Sûzenî-i Semerkandî Karahanlılar döneminde yetişmiş önemli edebî şahsiyetlerdir.[904]

Orta Asya'da İslamiyetten önce görülen Zerdüştlük, Budizm, Maniheizm ve Nesturilik gibi inançların etkisiyle tapınaklar ve kiliseler inşa edilmiştir. Orta Asya Türk kent medeniyeti üzerinde etkisini göstermeye başlayan İslam inanç sisteminin ilk mekânsal yansımaları dinsel kurumlar üzerinde etkili olmuş ve ulu cami ya da namazgâh gibi İslami kurumlar kent formunu etkilemiştir.[905] İslami inanç sisteminin

---

[902] Ali b. Salih El-Muheymid, "Karahanlılar ve İslam'ın Yayılmasındaki Katkıları", (Çev.: Ali Aksu), *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 5, (1), 2001, 290.
[903] Yazıcı, 94; Yüksel, 66.
[904] Mutlu Melis Özgeriş, "Karahanlılar Döneminde Sultan ve Devlet Adamları Etrafında Oluşan Edebi Çevreler", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, C.2, 2013, 140; Merçil, 30.
[905] Koray Özcan, "Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi, (VIII. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar)", *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, C.20, 2005, 260.

kentsel mekân organizasyonları üzerinde belirleyici unsur olarak İslami külliyeler odak noktası olmak üzere gelişmeye başlamıştır. İslamiyetten sonra bölgede, dini hayatın değişmesiyle tapınakların yerini camiler almaya başlamıştır.[906]

Benimsenen bu yeni ideoloji sadece cami mimarisinde değil devletin sınırları içerisindeki bütün imar ve inşaat faaliyetlerini kapsamıştır.[907] Ülkede birçok medeni müessese meydana getirmiş, şehirlerini medrese, türbe, köprü, camiler, saraylar ve ribatlarla süslemişlerdir. [908]

İslam inancında, resim ve heykel yapmak Tanrı'ya şirk koşmak olarak algılanmaktadır. Fakat Kur'an-ı Kerim'de tasvir hakkında kesin bir hüküm bulunmamaktadır. Ancak Maide Suresi'nin 93. Ayeti tasvir yasağı konusu ile ilişkilendirilmiştir. "*Şarap, kumar ensap ve fal okları şeytan işi pis işlerdir."*[909]Ayette geçen "ensap" kelimesini bazı müfessirler resim ve tasvir olarak tercüme ederek, İslam dininin tasviri yasakladığı görüşünü savunmuşlardır. Fakat çoğu müfessir yorumunda "ensap" kelimesini "ibadet kastıyla dikilen putlar olarak" yorumlamıştır. Bu nedenle, söz konusu ayetin tasvir yasağı için değil de Müslümanların putperestliğe gidecek yollardan sakınmalarını öğütlediği düşünülebilir.[910]

Karahanlılar İslam dinini benimserken tasvir konusuna dikkat etmişlerdir. Ancak kendi kökünden gelen kültür ve sanat geleneklerini de sürdürmüşlerdir.[911] Esasen Türklerin İslamiyeti kabullerinden sonra, bu yeni din içerisinde tamamıyla orijinal ve o zamana kadar yarattıkları en büyük sanat ve imar faaliyeti Asya'da kurulan Türk İslam devletleriyle başlamıştır ki, bunlar içinde Karahanlılar önemli bir yere sahiptir.[912] Başta Buhara, Semerkant olmak üzere Orta Asya şehirleri, mamur birer İslam beldesi haline gelmiştir. İslamlaşma sürecinin başlangıcında camiye çevrilen mabetler, kalenin içine yapılan mescitler veya kalenin çok yakınına inşa edilen camiler şehrin ulu camisi sayılmıştır. İslamiyetin yayılma süreci tamamlandıktan sonra Cuma camileri kalenin

---

[906] İbrahim Çeşmeli, "Orta Asya Camilerinde Tipoloji, 7-13. Yüzyıllar", *Sanat Dünyamız Dergisi*, S.103, 2007, 316.
[907] Türk Dünyası Mühendisler ve Mimarlar Birliği, *Karahanlılar Dönemi Türkistan Mimarisi/Tarih-i Teorik Araştırma,* TDMMB, Ankara 2014, 66.
[908] Osman Çetin, *Türk İslam Devletleri Tarihi,* Emin Yayınları, Bursa 2005, 33.
[909] Kur'an/Maide: 5/93.
[910] Ruhi Konak, "İslam'da Tasvir Yasağı Sorunu ve Minyatür Sanatı", *The Journal of Academic Social Science Studies,* C.6, 2013, 969.
[911] İbrahim Şimşek, *Tarihte Kurulan Ulusal Türk Devletleri/Çankaya'nın Yıldızları,* Polat Yayınları, İstanbul 2007.
[912] Nesimi Yazıcı, *İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1992, 105.

dışında şehristanda konumlandırılarak şehrin merkezini oluşturmuştur. İslam öncesi Türk şehirlerinde genellikle şehristan dışında bulunan ticari faaliyet, yani çarşı ve pazarlar, Cuma caminin yanına taşınmıştır. Klasik İslam Cuma camilerinde ibadet için toplanan büyük kalabalığın potansiyel müşteri olarak algılanmasının sonucunda bu durum oluşmuştur.[913]

Sırlı tuğla ve kiremit tekniğini geliştirerek abidevi eserler meydana getiren Karahanlılar, Türk-İslam mimari geleneğini de başlatmışlardır. Ancak tuğla ve kerpiçten yapılmış olan bu eserler zamanla harap olmuş ve sadece bazıları günümüze ulaşabilmiştir.[914]

Esin, Orta Asya'da soğuk kış şartlarından dolayı yapıların kapalı olarak inşa edildiğini bu yüzden camilerin de yerel gelenek özelliğinde, gök tapınağında Burkan ve Mani mabetlerinde de olduğu gibi kubbeli olarak inşa edildiğini belirtmiştir. Türkçe "ediz-ev" yüksek tapınak denen, üstüvani veya çok köşeli bir sütuna benzer Budist kulelerinden, Orta Asya ve Türk minaresinin geliştiğini de ifade etmiştir.[915]

Karahanlılardan önce Mevaraünnehir ve Horasan bölgelerinde 9-10. yüzyıllarda hâkimiyet kuran Samanoğulları Dönemi'nde (900-999) çok sayıda cami inşa edildiği bilinmektedir.[916] Karahanlılar, bölgede hâkimiyet süren Samanoğullarını yıktıktan sonra Maveraünnehir bölgesine yerleştikleri zaman Samanilere ait çok sayıda camiyle karşılaşmışlardır. Karahanlılar yeni camiler yaptıkları gibi eski camileri değiştirerek ve onararak tekrar kullanmışlar veya eski camilerin üzerine yeni camiler inşa etmişlerdir.[917] Karahanlı dönemi camilerinden merkezi planlı Hazara Digaron Cami ve enine dikdörtgen planlı yanlara doğru küçük çapraz tonozlarla genişletilmiş, orta mekânı kubbe ile kapatılmış olan Talhatan Baba Cami en önemli yapılarıdır.[918] Anadolu Türk mimarisinde en olgun şekline kavuşacak olan enine gelişmiş plan ile mihrap

---

[913] Gulnara Kanbarova, "Atabeyler Dönemi Nahçıvan Şeher Merkezinin Mimarlık Planlaşma Helli", İrfan Arslan, (Haz), *Nahçıvan ve Doğu Anadolu Abideleri Uluslararası Sempozyumu (Dünü-Bugünü-Yarını), 11-12 Mayıs 2015, Nahçıvan*: *Bildiriler* (75-85), Sage Yayınları, Ağrı 2016, 80; Can, Gün, 307; Cezar, 92.

[914] Çetin, 33.

[915] Emel Esin, *Türk Kültür Tarihi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1985, 13.

[916] İbrahim Çeşmeli, *Antik Çağdan XIII. Yüzyıla Kadar Orta Asya ve Karahanlı Mimarisi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2007, 92.

[917] Çeşmeli, *Antik Çağdan XIII. Yüzyıla Kadar Orta Asya ve Karahanlı Mimarisi*, 74; Cezar, 144.

[918] Eyüp Nefes, "Anadolu Dışında Asya'da Kurulan Müslüman Türk ve İslam Devletlerinin Sanatları", Abdulkadir Dündar (Ed), *Türk İslam Sanatları Tarihi El Kitabı,* (175-204), Grafiker Yayınları, Ankara 2019, 177.

önünde kubbeli cami planıyla merkezi planlı cami formunun ilk örnekleri sayılabilecek planlama olgunluğuna sahip yapılardır.[919]

Karahanlı dönemi yapılarında önce kerpiç malzeme kullanılırken sonradan giderek tuğla kullanımı ağırlık kazanmıştır. Bu dönemin yapılarında görülen başlıca özellik cephe mimarisinin son derece gelişmiş olmasıdır. Bu özelliğin Büyük Selçuklular eliyle Anadolu'ya yani Anadolu Selçuklu yapılarına taşındığı bilinmektedir. Karahanlı yapılarında ön cephe, çeşitli biçimlerde kompoze edilmiş tuğla, sırlı tuğla, stuko, terakota, pişmiş toprak ve alçı süslemeyle kaplanmıştır.[920]

Orta Asya'da Moğollar öncesinden günümüze ulaşan farklı tipte yapılmış olan camiler önemli bir yere sahiptir. Camilerin konstrüksiyonlarındaki değişik çözümlemeler ve mimari şemalarındaki çeşitlemeler, bölgede var olan farklı mimari anlayışların etkisi altında ortaya çıktığını göstermektedir. Özellikle İslam öncesi ve sonrası yerel mimarinin ve İran mimarisinin etkisinin yanı sıra Arap mimarisinin de etkili olduğu görülmektedir.[921] Orta Asya şehirlerinde bulunan ulu camiler ilk İslami camileri gibi sütun sıraları ile çevrili avlulu cami olarak inşa edilmiştir.[922]

Hz. Muhammed'in Medine'deki evinin modeline dayanan avlulu ve çok ayaklı olarak düzenlenen klasik Arap Cami mimarisinin etkisi, Orta Asya'da kurulan ilk camiler üzerinde görülmektedir. Çok ayaklı ve avlulu şemaya sahip olan bu camiler genellikle şehrin ulu camisi olarak inşa edilmiştir. Bu dönemde yapılmış olan ulu camiler şehirlere konum açısından belli bir sistemle yerleştirilmiştir. Camiler genellikle şehirlerdeki kalelerin yakınlarında veya çarşıların yoğunlaştığı şehir merkezleri ile şehir kapılarına yakın bölgelere konumlandırılmıştır. Orta Asya'da, Moğollar öncesinde Karahanlılar tarafından yapılmış olup günümüze kalıntıları ile ulaşmış çok sayıda ulu cami bulunmaktadır. Kazılarla ortaya çıkarılan çok ayaklı camilerde taşıyıcılar ahşap, tuğla, kerpiç, bazen de taştan yapılmıştır. Taştan veya tuğladan yapılmış sütun kaidelerine rastlanmıştır. Üst örtülerde çeşitli tipte tonozlar, kubbeler ve ahşap örtüler kullanılmıştır. Camilerin özellikle mihrabı, duvarları ve ayakları oymalı alabastr,

---

[919] Ara Altun, "Karahanlılar", *TDVİA*, İstanbul 2001, XXIV, 413.
[920] Can, Gün, 133; Merçil, 31.
[921] Çeşmeli, "Orta Asya Camilerinde Tipoloji,7-13. Yüzyıllar", 315.
[922] Yourı Yaralov, "VIII.-XII. Yüzyıllar Orta Asyasında Mimari Abideler", (Çev.: H.G. Yurdaydın), (Haz.: Suut Kemal Yetkin), *Milletler Arası Birinci Türk Kongresi, 14-24 Ekim 1959, Ankara: Bildiri,* (401-407), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1962, 403.

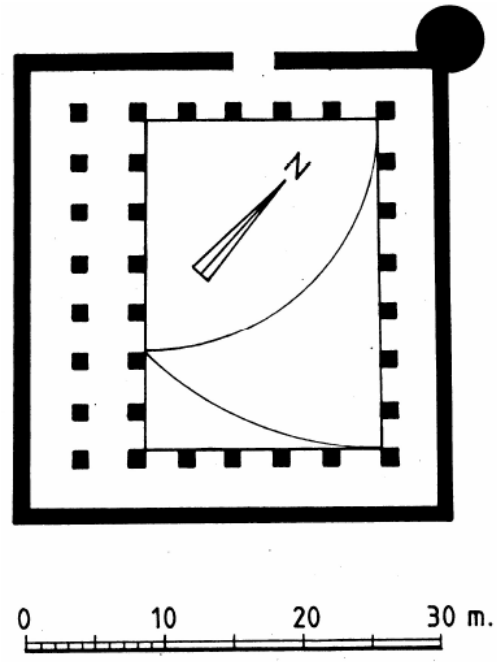
terakota ve figürlü tuğlalar ile süslenmiştir. Kazılarda tuğla, sırlı tuğla, stuko, terakota, sırlı terakota, alabastr ve çini gibi figürlü süsleme parçacıkları bulunmuştur.[923] Ayrıca İslam mimarisine sırlı tuğla ve kiremit tekniğinin Karahanlılar tarafından getirildiği anlaşılmaktadır.[924]

Türkistan'da 10. yüzyıl eseri olduğu belirtilen ve Samaniler veya Karahanlılar dönemine mal edilen en eski camiler, Arap camileri gibi çok ayaklı ve avlulu camiler olmakla beraber yine de onlardan birtakım farklı tarafları bulunmaktadır. Çilburce (Çilburç), Dandanakan, Başane, Dehistan Cuma camileri en eski örnek olarak kabul edilmektedir.

4.6.1.1. Çilburç Ulu Camii

10. yüzyıla Samanoğulları veya Karahanlılar dönemine tarihlendirilen Çilburç Ulu Camii Güney Türkmenistan'da Mari Şehri'nin 30 km doğusunda eski Merv bölgesinde yer alan Partlar döneminden kalmış olan Çilburç Kalesi'nin kuzeyinde bir şehir harabesinde yer almaktadır. Türkistan'daki en eski camiler arasında Arap cami plan şemasına en fazla benzeyen Çilburç Ulu Camii'dir.[925]

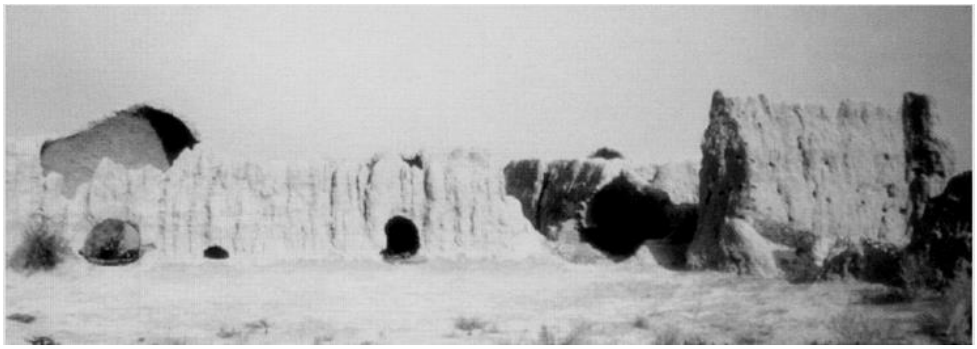
[923] Çeşmeli, "Orta Asya Camilerinde Tipoloji, 7-13. Yüzyıllar", 316.
[924] Merçil, 32.
[925] İbrahim Çeşmeli, *Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7-13.Yüzyıllar)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı Mimarlık Tarihi ve Kuramı, İstanbul 2005, 68.

Plan 31. Çilburç Ulu Camii (G.A Pugaçenkova/S. Hmelnitsky) [926]

Dikdörtgen planlı olan cami mihraba paralel iki sahınlı olarak yapılmıştır. Ortasında yine dikdörtgen planlı bir avlusu bulunmaktadır. Avlu üç yönden tek sıra revakla çevrilmiştir. Cami düz ve sağır bir duvarla çevrilmiş temelde kerpiçten yapılmış kare payelere rastlanmıştır. Araştırmacılar harim bölümünün üst örtüsünün düz ve ahşap olduğunu, avlu revaklarının ise kerpiçten yapılmış kubbelerle kapatıldığını belirtmektedir. Doğu köşesinde Horasan bölgesi minareleri geleneğinde yapılan dairesel planlı bir minaresi bulunmaktadır. Rus araştırmacı G.A Pugaçenkova oldukça sade ve etrafının sundurmalarla çevrili olan cami mimarisinin erken Arap camileri konseptinden geliştiğini ve aynı zamanda İran'a özgü konstrüksiyonun ve dekorun da kullanıldığını belirtmiştir.[927]

[926] Çeşmeli, *Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7-13.Yüzyıllar),* 72.
[927] Çeşmeli, "Orta Asya Camilerinde Tipoloji, 7-13. Yüzyıllar", 316; Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1977, 109; İbrahim Çeşmeli, *Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7-13.Yüzyıllar*), 68. (G.A Pugaçenkova, "Novoe Po Architekture Srednevekovogo Merva", *Trudı Yujno-Türkmenistanskoy Arkeologiçeskoy Kompleksnoy Ekspeditsii*, 12. 1963, 225'den naklen)

Fotoğraf 54. Çilburç Ulu Camii kalıntıları (Y. Sayan)[928]

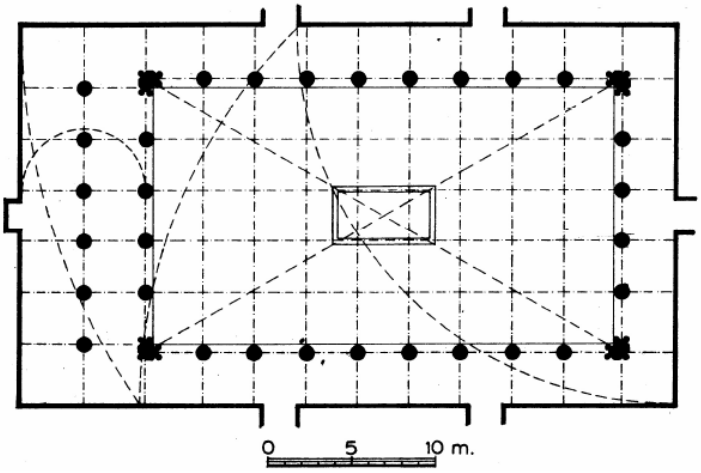
4.6.1.2. Dandanakan Ulu Camii

Dandanakan Ulu Camii kalıntıları Türkmenistan'ın Mari Şehri'nin 35 km. güneybatısında Taş Rabat olarak bilinen eski bir şehir harabesinin merkezinde yer almaktadır. Çilburç Camii ile aynı planda olan Dandanakan Camii de 10. yüzyılda yapılmıştır. [929]

Kalıntılarından caminin klasik tipte avlulu ve çok ayaklı Arap cami plan tipinde inşa edildiği anlaşılmaktadır.[930] Harim bölümünün mihraba paralel iki sahınlı ve iki ayak sırasının her birinde enine ve dikine altı ayak sırasının olduğu tahmin edilmektedir. Caminin üç taraftan revaklarla çevrili dikdörtgen bir avlusu bulunmaktadır. Duvarların ve yuvarlak formlu ayakların sivri kemerlerle birbirine bağlandığı belirtilmiştir. Harim bölümündeki avluya bakan tarafta olan sıranın köşesindeki ayaklar, uzatılmış sekizgen formda olup bunlara yuvarlak formda beşer adet sütunce eklenmiştir.

---

[928] Çeşmeli, *Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7-13.Yüzyıllar),* 73;
[929] Yüksel Sayan, "Türkmenistan", *TDVİA,* İstanbul 2012, XLI, 605; Çeşmeli, *Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7-13.Yüzyıllar),* 73; Cezar, 109.
[930] Yüksel Sayan, "Türkmenistan'ın XI-XIX Yüzyıllar Mimari Anıtları", *Türkler Ansiklopedisi,* Ankara 2002, VI, 101.

Plan 32. Dandanakan Ulu Camii restitüsyon planı (S. Hmelnitsky)[931]

Çift tuğlalarla örülen ayaklarda ve kemerlerde bitkisel ve geometrik motifli oymalı alabastr süslemelere rastlanmıştır. Kıble yönünde güneybatıya yönelmiş harim bölümünde mihraba paralel iki ayak sırası, kemer ve mihrap kalıntıları ile avlunun güneydoğusundaki birkaç ayak, merkezi havuz ve duvar kalıntıları günümüze ulaşmıştır. Bu kalıntılar arasında oymalı alabastr süslemeler ve 9-12 yüzyıla tarihlendirilen keramik parçaları tespit edilmiştir.[932]

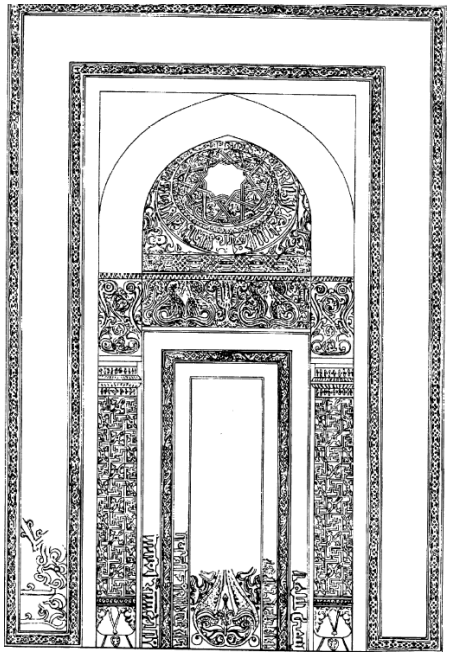
S. Hmelnitskiy caminin günümüze ulaşmayan ve sonradan yapılan kalıntıları ile günümüze ulaşmış olan dikdörtgen planlı mihrap nişini güneybatı duvarının ortasında göstermiştir. Mihrap nişinin üzeri zengin stilize bitkisel ve geometrik süslemeli oymalı alabastr ile kaplanmıştır. Mihrabın kavsara ve niş kısımlarında Arapça kitabe kuşakları bulunmaktadır. Kavsara bölümündeki yuvarlak Arapça kitabede Ebu Bekr Usta ismi ve yapılış tarihi yazılmaktadır. Ayrıca üst örtüde kubbe kullanılmış olabileceğini ve kuzey batı ve güneydoğu cephelerinde ikişer kuzeydoğu cephesinde ise tahmini olarak bir kapı olduğunu belirtmiştir. Pugaçenkova ve Hmelnitskiy, caminin arkeolojik verileri, ayak örgüsü ve süslemeleri ile caminin mimari kompozisyonu açısından yapıyı 9-10 yüzyıla tarihlendirmiştir.[933]

---

[931] https://www.academia.edu/32091857/Ortaçağ İslam Sanatı// (Erişim Tarihi 15.05.2018)

[932] Çeşmeli, *Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7-13.Yüzyıllar),* 73. (S. Hmelnitskiy, *Mejdu Arabami i Turkami*, Berlin, Riga, 1992, 68-70'ten naklen),

[933] Çeşmeli, *Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7-13.Yüzyıllar),* 59-60. (S. Hmelnitskiy, *Mejdu Arabami i Turkami*, Berlin, Riga, 1992, 68-70'ten naklen; G.A Pugaçenkova, *Puti Razvitiya Arhitekturı Yujnogo Turkmenistana Porı Rabovladeniya i Feodalizma*, Moskva1958, 257'den naklen); Çeşmeli, "Orta Asya Camilerinde Tipoloji, 7-13. Yüzyıllar", 316.

Çizim 11. Dandanakan Ulu Camii mihrabı[934]

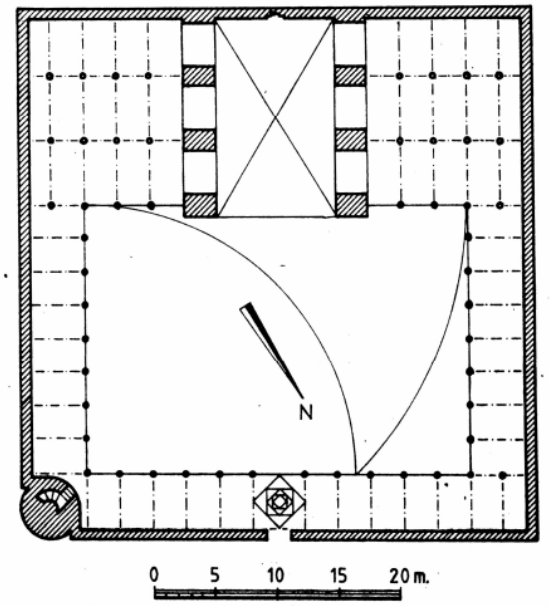
4.6.1.3. Başane Ulu Camii

Başane Ulu Camii Güney Türkmenistan'da Mari Şehri'nin 30 km doğusunda Bayram Ali yerleşimleri yakınlarında yer alan Sultan Kale harabelerinin (eski Merv) 25 km kuzeyinde yer alan Kurtlu Tepe denilen şehir harabesinde kalıntı halinde günümüze ulaşmıştır.[935]

Caminin temelleri, mihrap duvarının bir bölümü altı adet ayak kalıntısı ve minare kalıntısı günümüze ulaşmıştır. İlk olarak kerpiçten yapılan daha sonra tuğla ile kaplanan cami 42x42 m ölçülerinde kare planlıdır. Güneybatı duvarında yer alan mihrabı iki kademelidir. Mihrap önünde kemerler ile bağlantısı sağlanan mihraba dik altı adet ayak kalıntısı bulunmaktadır. Bu ayakların üzerinin tonozlarla örtülü olduğu düşünülmektedir. Bu düzenleme ile mihrabın önünde eyvanlı bir mekân oluşturulmuştur. Ana eksen üzerinde vurgulanan bu eyvanlı mekân, caminin güneybatı yönündeki harim bölümünün merkezini oluşturmaktadır.[936]

---

[934] Çeşmeli, *Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7-13.Yüzyıllar),* 65.
[935] Sayan, "Türkmenistan", 606; Çeşmeli, *Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7-13.Yüzyıllar),* 59.
[936] Çeşmeli, *Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7-13.Yüzyıllar),* 59;

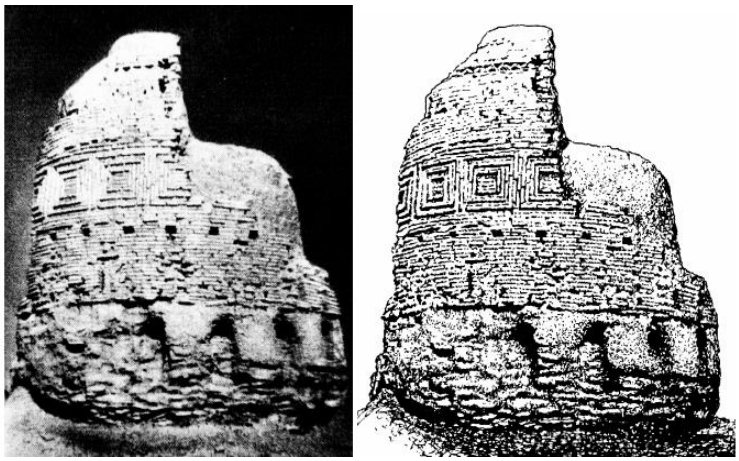
Plan 33. Başane Ulu Camii restitüsyon planı (S. Hmelnitskiy)[937]

Mihrap önündeki bu eyvanın kuzeydoğu yönündeki ayaklar ve kemerle meydana gelen açıklıkla dikdörtgen planlı caminin avlusuna geçilmektedir. Eyvanın iki yanında bulunan mekânlara mihrap önündeki ayaklar ve kemerlerle oluşturulan üç açıklıkla geçilmektedir. Bu bölümler ise mihraba paralel üç sahınlı olarak yapılmıştır.[938]

Başane Camii, enine dikdörtgen planlı avlusu ve kıble önünde yer alan büyük eyvan düzeni ile önem taşımaktadır. Hmelnitskiy ve Pugaçenkova avlunun üç yönden tek sıra revaklı olduğunu ve kuzeydoğu duvarında tek bir giriş kapısının bulunduğunu belirtmiştir. Ayaklarda kullanılan çiftli tuğlaların ayakları Dandanakan Camii'de olduğu gibi bitkisel ve geometrik motifli küçük tuğlacıklar ile bezenmiştir. Avludan girişi olan minare, iki duvarın kesiştiği yere inşa edilmiştir. Pugaçenkova, Başane Camii minaresinden farklı olarak genellikle erken dönemlerde yapılan Arap minarelerinin camiden bağımsız olduğunu ve camiden biraz uzağa inşa edildiğini kaydetmektedir. Bu araştırmacı Başane Camii minaresinin bu özelliğinden dolayı İran ve Maveraünnehr minarelerinden de ayrıldığını belirtmiştir. Bu bölgede yapılan minarelerin camilerden ayrı inşa edildiğini ve genellikle küçük bir köprü ile cami çatısına bağlandığını kaydetmektedir. Kalan ve Burana minaresi bu uygulamaya örnek olarak gösterilebilir.

[937] https://www.academia.edu/32091857/Ortaçağ İslam Sanatı// (Erişim Tarihi 15.05.2018)
[938] Cezar, 109.

Dairesel formlu minare, gövdesinde geometrik motifli bir kuşakla süslenmiş ve yaklaşık 10 m yüksekliğinde günümüze ulaşmıştır.[939]

Fotoğraf 55. Başane Ulu Camii minaresi (V.İ Pilyavskiy/S. Hmelnitskiy)[940]

Caminin modelini, iki farklı ana mimari üslubun etkilediği anlaşılmaktadır. Burada avlulu çok ayaklı Arap camileri ile eyvanlı avlulu İran ve Orta Asya mimarisinin bir sentezi görülmektedir. İslamiyetin erken devirlerinden itibaren çok ayaklı ve avlulu camilerin yaygın olarak kullanıldığını ilk ulu camilerimizi anlatırken belirtmiştik. Bu tip camiler genellikle ulu cami karakterinde inşa edilmiştir. Bu camiler kalabalık cemaate hitap ettikleri için büyük boyutlarda yapılmıştır. İslamiyetin Orta Asya'da yayılmaya başlaması ile birlikte Orta Asya'da erken dönemlerde yapılan ulu camilerin tasarımında genellikle avlulu, çok ayaklı Arap camileri modeli etkili olmuştur.

Başane Camii'nde mihrap önünde tonoz ile kapatılmış eyvanlı bölüm, İran ve Orta Asya etkisi ile yapılmıştır. İran ve Orta Asya'da görülen bu uygulama Antikçağ'da Part ve Sasani yapılarında da görülmektedir. Ayrıca Başane Camii'nin mimari kompozisyonu, sonraki dönemlerde gelişen "köşk" tipi camilerin ön örneği olarak kabul edilmektedir.[941]

---

[939] Çeşmeli, *Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7-13.Yüzyıllar),* 76.
[940] Çeşmeli, *Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7-13.Yüzyıllar),* 84.
[941] Çeşmeli, *Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7-13.Yüzyıllar),* 76. (A.U. Pope, (Ed), A Survey of Persian Art, London New York, 1938-1939, 949-966'dan naklen; Albert Godard, " Historuque Du Maudjid-e İran", Athar-e İran, 1936, 213-238'den naklen)

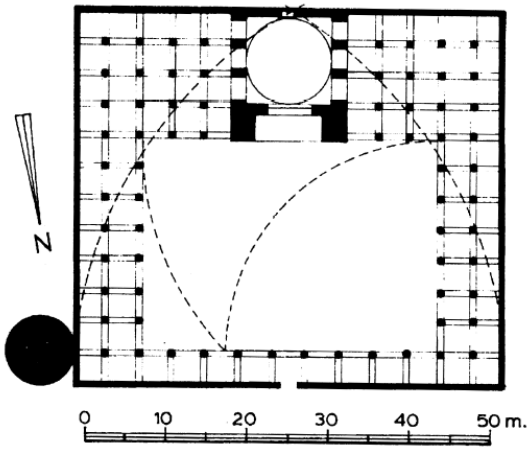
4.6.1.4. Dehistan Ulu Camii

13. yüzyılda Harizmşah İl Arslan dönemine tarihlendirilen Kızıl Atrek Şehri'nin yakınlarında şehir harabesinin içinde bulunan Dehistan Cuma Camii günümüze kalıntıları ile ulaşabilmiştir.[942]

Tamamen tuğladan yapılmış olan camiden günümüze duvarlar, ayakların temel kalıntıları, taç kapısının belirli bir bölümü ve minare kalıntıları ulaşmıştır. Cami kuzey güney ekseninde kareye yakın bir planda inşa edilmiştir. Caminin güney tarafında harim kısmı bulunmaktadır. Kıble duvarının ortasında bulunan mihrap nişi dikdörtgen planlıdır. Mihrap önünde tuğladan yapılmış dört adet ayak kalıntısı ve mihrabın sağında ve solunda duvardan çıkıntı yapmış yarım ayaklar bulunmaktadır. Bu ayakların oluşturduğu mihrabın önündeki 10.35 m ölçüsündeki kare bölümün üzerinin kubbe ile kapatıldığı düşünülmektedir. Bu bölüme eski fotoğraflardan ve çizimlerden sivri kemerli ve tonozlu olduğu anlaşılan ve iki yan duvarı ile günümüze ulaşan anıtsal bir taç kapı ile girilmektedir. Mihrap önündeki kare bölüm ile taç kapı uyumlu bir şekilde bütünleşmiştir. Bu bölüm caminin kuzey–güney ekseninde yer almakta ve mihrap nişini vurgulamaktadır. Bu bölümden çok ayaklı olarak inşa edilen yan mekânlara geçişin üç kemerli açıklıkla sağlandığı düşünülmektedir. Bu bölümler mihraba paralel dört sahından oluşmakta ve üzerleri tonozla kapatılmıştır. Caminin dikdörtgen planlı avlusu kuzey yönde tek doğu ve batı yönlerinde ise çift sıra revakla çevrilmiştir. Avlunun ortasında dikdörtgen planlı bir havuz kalıntısı bulunmaktadır. Avlunun giriş kapısı kuzey duvarın ortasında bulunmaktadır. Kuzeybatı köşesinde 21 m yüksekliğinde silindirik gövdeli minare kalıntısı yer almaktadır. Minare gövdesinde geometrik bezeme kuşakları görülmektedir. Caminin 150 m kuzeyinde ise bir başka camiye ait olan minare bulunmaktadır.[943]

---

[942] Fikret Türkmen, *Türkmenistan Kültürü Araştırmaları,* Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2010, 135; Fikret Türkmen, "Mehmed Emin Efendi'nin Seyahatnamesine Göre Eski Bir Türk Şehri: Dehistan", *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S.49, 2009, 207.
[943] Çeşmeli, *Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7-13.Yüzyıllar),* 109.

Plan 34. Dehistan Ulu Camii restitüsyon planı (S. Hmelnitskiy)[944]

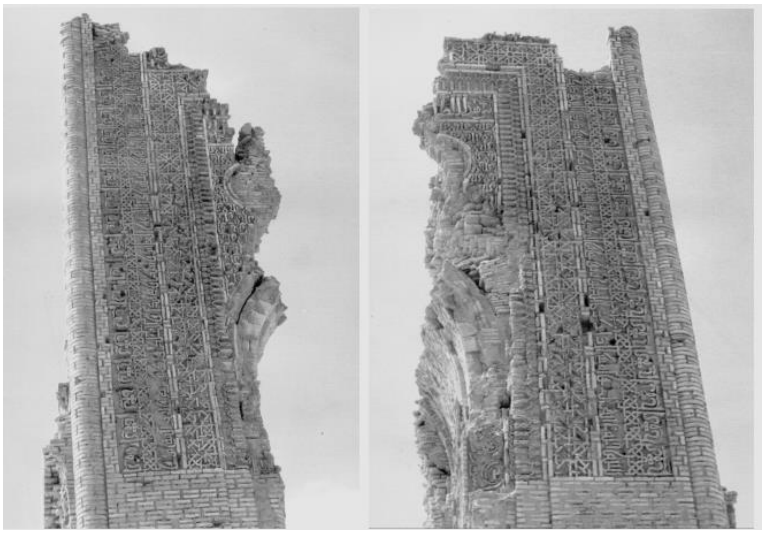

Fotoğraf 56. Dehistan Ulu Camii kalıntıları ile minaresi (arkada), kuzey minare önde[945]

18 m yüksekliğinde olan taç kapı alabastr harcıyla çift tuğlalarla örülmüştür. Kalıntıları ile günümüze ulaşan taç kapının oymalı alabastr, terakota ve ufak tuğlalardan yapılmış zengin bezemeye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bezemede aynı zamanda turkuaz renginde sırlı tuğlalarında kullanıldığı görülmektedir. Bu süslemeler taç kapının bordürlerinde, frizlerinde ve taç kapı tonozunun iç yan yüzlerinde görülmektedir. Köşelerinde sütuncelere yer verilmiştir. Taç kapıda bulunan Arapça kitabede camiyi yaptıran Harzemşah Sultan Muhammed İbn Tekeş (1200/1219-20) ve Ebu'l Hüseyin bin Muhammed en-Neka ve Muhammed bin El-Hüseyin en-Neka adlı ustalar tarafından inşa edildiği yazılıdır.[946]

---

[944] https://www.academia.edu/32091857/Ortaçağ İslam Sanatı// (Erişim Tarihi 15.05.2018)
[945] Çeşmeli, *Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7-13.Yüzyıllar),* 110.
[946] Çeşmeli, *Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7-13.Yüzyıllar),* 109. (M.E Masson, "Novıe Danne o Nadpisyah Odnogo Meşhed-i Misrianskogo Minareta", *Epigrafika Vostoka,* VII. 1953, 15-16'dan naklen;

Fotoğraf 57. Dehistan Ulu Camii taç kapısı kalıntıları[947]

Dehistan Ulu Camii'de uygulanan mihrap önü kubbeli eyvanlı kompozisyonu ile eyvanlı avlulu şeması kökeni Sasaniler devri İran mimarisinde görülmeye başlayan kubbeli ve eyvanlı mekan geleneğine dayanmaktadır. Mihrap önündeki üç yönden kemer açıklığına sahip merkezi kubbeli kompozisyonun kökeni Sasani mimarisinde görülen "çar-tak" denilen dört yönden kemer açıklığına sahip kubbeli mekan geleneğinde yapılmıştır. Avlusu ve harim bölümündeki çok ayaklı kompozisyonu ise Arap cami plan şeması kaynaklıdır. Dehistan Camii'nde bu iki farklı mimari yaklaşım bütünleşmiştir. Dehistan Camii avlulu, çok ayaklı camiler ile İran ve Orta Asya mimarisi kemerli açıklıklara sahip kubbeli mekân geleneğinin sentezinden meydana gelmiştir. Daha önce bahsettiğimiz Başane Ulu Camii ise bu uygulamanın prototipi sayılmaktadır. Başane'de görülen eyvanın yerini, gelişen mimariyle birlikte Dehistan'da mihrap önü merkezi kubbeli mekân almıştır. Muhtemelen Dehistan Camii mihrap önü konstruksiyonunda kubbeli mekânlarla eyvanlı mekânların kaynaşması gerçekleştirilmiştir.[948]

Dehistan Ulu Camii mihrap önü kubbeli mekânı, İran ve Orta Asya kubbeli geleneğinde şekillendiği görülmektedir. Cami mimari kompozisyonuyla, İran'da 11-12. yüzyılda yapılmış olan "köşk" tipi camilere benzemektedir. Dehistan Ulu Camii Orta

---

G.A., Pugaçenkova, *Puti Razvitiya Arhitekturı Yujnogo Turkmenistana Porı Rabovledeniya i Feodalizma*, Moskva 1958, 262'den naklen)

[947] Çeşmeli, *Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7-13.Yüzyıllar),* 110.

[948] Çeşmeli, *Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7-13.Yüzyıllar),* 109.

Asya'da Moğollar öncesi avlulu, çok ayaklı cami mimarisi gelişiminin son aşamasını ifade etmektedir. Bu mimari şema geliştirilerek Timurlu devri mimarisi ve sonrası cami mimarisinde uygulanmaya devam edilmiştir. Ayrıca caminin ortasında avlusunun bulunması, mihrap bölümünün kubbeyle kapatılması ve merkezi planlı cami formunun ilk örnekleri olarak ele alınabilecek planlama olgunluğu göstermesi bakımından önemlidir. Arap cami plan şeması ile Anadolu cami plan şemasını birleştirici bir özellik taşımaktadır. Bu özellik daha sonra cami mimarisinde geliştirilerek uygulanmıştır. [949]

4.6.1.5. Semerkand Ulu Cami

Özbekistan'da Efresiyab'ın hemen yanında kurulan 13 km uzunluğunda ve 8 m yüksekliğinde altı kapılı suru olan Semerkand şehrinde [950] Samaniler dönemine tarihlendirilen, Semerkand Ulu Camii kalenin batı alt tarafında ve çok yakınına inşa edilmiştir.

Diğer İslam şehirlerinde olduğu gibi şehrin merkezine kurulmuş ve şehristan içinde bulunan çarşılar caminin etrafına yerleştirilmiştir. Çarşıların arka tarafında ise mahalleler sıralanmıştır. Bu mahalle ve çarşılardan gelen caddeler Ulu Camii önündeki, ticaret ve sosyal etkinliklerin en canlı olduğu "Meydan" adı verilen alanda birleşmiştir.[951]

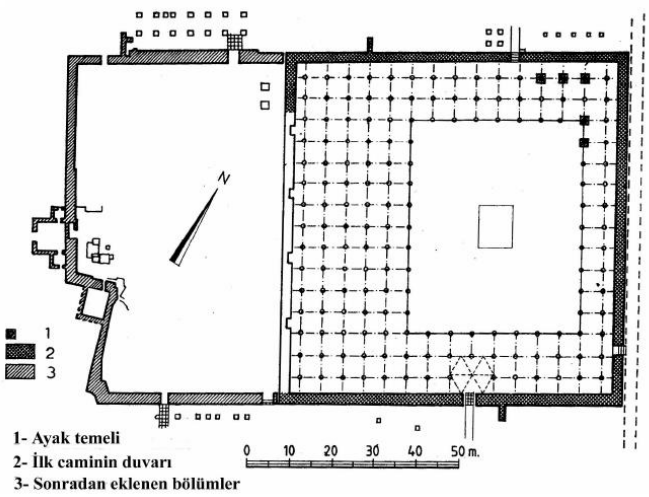
Kalıntıları ile günümüze ulaşmış olan cami avlulu, çok ayaklı Arap cami plan şemasında yapılmıştır. 9. veya 10. yüzyıla tarihlendirilen bu camiden dört yöndeki kerpiç ve pahsa duvarlardan kalıntılar ulaşmıştır. Cami kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlıdır. Avlusunu çevreleyen revakların ve harim kısmının ahşap direkler ile taşınan ahşap örtü ile kapatıldığı düşünülmektedir. Arap tarihçilerinden Ebu Hafsa Es Semerkandi'nin (12. yüzyıl) verdiği bilgiye göre şehrin kuzeyinde yer alan caminin bulunduğu yerde İslamiyet öncesinde bir tapınak inşa edilmiş ve İslamiyetin kabulünden sonra camiye çevrilmiştir. Kalıntıları günümüze ulaşmış olan bu cami 11. yüzyılda Karahanlılar döneminde Böri Tegin Tamgaç Buğra Han İbrahim Bin Nasır (1047-1068) tarafından ve 13. yüzyılın başlarında Harzemşahlar

---

[949] Cezar, 109.
[950] Yaşar Çoruhlu, "Semerkant", *TDVİA,* 2009, XXXVI, 484-486.
[951] Osman Aydınlı*, Fethinden Samaniler'in Yıkılışına Kadar (93-389/ 711-999) Semerkant Tarihi*, İsam Yayınları, İstanbul 2011, 112.

tarafından onarılmış ve değişiklikler yapılmıştır. Arap tarihçisi İbnü'l Esir caminin 13. yüzyıl başlarında caminin Moğollar tarafından tahrip edildiğini kaydetmektedir.[952]

Kalıntılarından elde edilen verilere göre 9-10 yüzyılda Samaniler zamanında yapıldığı düşünülmektedir. Kalan izlerden caminin avlulu ve çok ayaklı planda inşa edildiği anlaşılmaktadır.[953]

Plan 35. Semerkand Ulu Camii 9-10. yüzyıl restitüsyon planı (S.Hmelnitskiy)[954]

Hmelnitskiy Arap cami planında olduğu gibi caminin dikdörtgen avlusunun üç yönden revaklarla çevrili olduğunu revakların taşıyıcılarında ve üst örtüsünde ahşap malzeme kullanıldığını düşünmektedir. Harim bölümünün ise güneybatı yönde mihraba paralel altı sahınlı olarak inşa edildiğini belirtmektedir. Avlunun ortasında bir de havuzun bulunduğuna işaret etmektedir. Araştırmacı ilk planının benzerliği açısından bu camiyi erken dönem İslam camilerine benzetmektedir. Caminin dört yöndeki duvar kalıntıları, ayak temelleri, minare ve türbe kalıntıları ile camiye ait mimari süslemeler ve çeşitli arkeolojik objeler günümüze ulaşmıştır. Cami ilk olarak kerpiç ve pahsa bloklardan, kare planlı olarak yapılmıştır. Caminin batı duvarı hariç diğer bütün duvarlarında birer kapı açıklığına yer verilmiştir. Samaniler zamanına tarihlendirilen

---

[952] İbnü'l Esir, *İslam Tarihi el-Kamil Fit Tarih XII,* (Çev.: Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özaydın), Hikmet Neşriyat, İstanbul 1987, 332; Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu/Atilla Cengiz-Han-Timur,* (Çev.: Reşat Uzmen), Ötüken Yayınları, İstanbul 1980, 234.

[953] Çeşmeli, "Orta Asya Camilerinde Tipoloji", 316, Çeşmeli, *Antik Çağdan XIII. Yüzyıla Kadar Orta Asya ve Karahanlı Mimarisi*, 75; Çeşmeli, *Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7-13.Yüzyıllar),* 86. (S. Hmelnitskiy, *Mejdu Arabami i Turkami*, Berlin Riga 1992, 64-65'den naklen)

[954] https://www.academia.edu/32091857/Ortaçağ-İslam-Sanatı-III// (Erişim Tarihi 17.05.2018)

mihrabı güneybatı duvarının ortasına yerleştirilmiştir.[955] Kalıntılarından caminin oymalı alabastrla, stuko, terakota ile süslü olduğu anlaşılmaktadır. Caminin güneybatı duvarına bitişik tuğladan yapılmış kare planlı bir minaresinin bulunduğu tespit edilmiştir. Cami Karahanlılar ve Harzemşahlar tarafından onarılarak değişikliğe uğramış olsa da kurulduğu dönemdeki planını korumuştur. Yapılan değişiklikler caminin boyutlarının genişletilmesinde görülmektedir. [956]

Fotoğraf 58. Semerkand Ulu Camii'ye ait Alabastr süslemesi (Semerkand Müzesi/İ. Çeşmeli)[957]

Semerkand Ulu Camii, Semerkand şehrinin en önemli kısmında, kuzeyinde ticaretin yapıldığı çarşının, doğusunda ise yönetim merkezi olan kalenin yer aldığı şehrin en önemli bölümünde inşa edilmiştir. Bu uygulama ile Orta Asya'daki erken dönem ulu camilerin şehirdeki konumlarıyla benzerlik göstermektedir. Afrasiyab Tepesi'nde bulunan Semerkand şehri kültürel, siyasal ve ticari anlamda Ortaçağın önde gelen gelişmiş şehirlerinden birisidir. Sermerkand Ulu Camii de bu şehrin görkemini yansıtan abidevi bir yapı olmuştur.[958]

---

[955] Çeşmeli, "Orta Asya Camilerinde Tipoloji", 316, Çeşmeli, *Antik Çağdan XIII. Yüzyıla Kadar Orta Asya ve Karahanlı Mimarisi*, 75; Çeşmeli, *Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7-13.Yüzyıllar),* 86. (S. Hmelnitskiy, *Mejdu Arabami i Turkami*, Berlin Riga 1992, 64-65'den naklen)

[956] Çeşmeli, "Orta Asya Camilerinde Tipoloji", 316, Çeşmeli, *Antik Çağdan XIII. Yüzyıla Kadar Orta Asya ve Karahanlı Mimarisi*, 75; Çeşmeli, *Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7-13.Yüzyıllar),* 86.(S. Hmelnitskiy, *Mejdu Arabami i Turkami*, Berlin Riga 1992,64-65'den naklen)

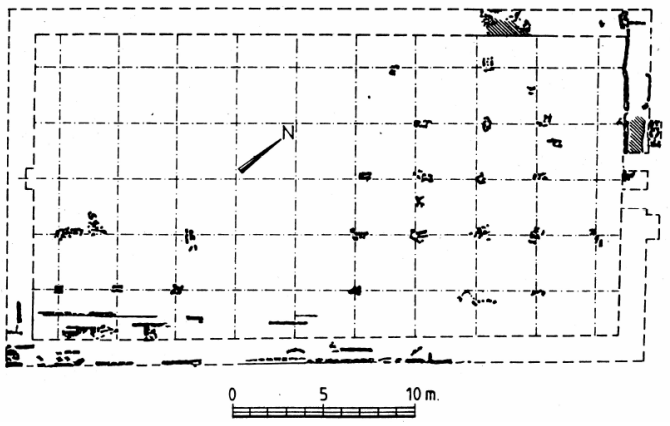
[957] https://www.academia.edu/32091857/Ortaçağ-İslam-Sanatı-III// (Erişim Tarihi 17.05.2018)

[958] Çeşmeli, *Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7-13.Yüzyıllar),* 90.

4.6.1.6. Keder Ulu Camii

Kazakistan'da Otrar Şehri'nin kuzeybatısında bulunan eski Keder (Kuyruk Tepe) Şehir Harabeleri'nin merkezinde yer alan Keder Ulu Camii kalıntı şeklinde günümüze ulaşmıştır. Mukaddesi Keder Şehri'nin yeni kurulduğunu ve şehristanda Mescid-i Cuması'nın ve minberinin bulunduğunu belirtmiş cami kurulurken savaş olduğunu kaydetmiştir.[959]

Cami 10. yüzyılda Samaniler zamanında yapılmış, 11-12. yüzyıllarda Karahanlılar döneminde bir takım onarımlarla kullanılmaya devam edilmiş ve muhtemelen 13. yüzyılda Moğollar döneminde bölge terk edilmiştir. Erken dönem Arap camilerinden etkilenilerek inşa edilmiş olan Keder Ulu Camii şehrin merkezine yerleştirilmiştir. Kalıntılardan avlusu bulunmayan bu caminin de çok ayaklı plan tipinde inşa edildiği anlaşılmaktadır. Kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda olan cami dikdörtgen bir alan üzerine kurulmuştur. Caminin mihraba paralel beş sahınlı olarak inşa edildiği düşünülmektedir. Mihrap nişi güneybatı duvarının ortasında yer almaktadır. Caminin kapısı mihrap ekseninde kuzeydoğu duvarının ortasında açılmıştır.[960]

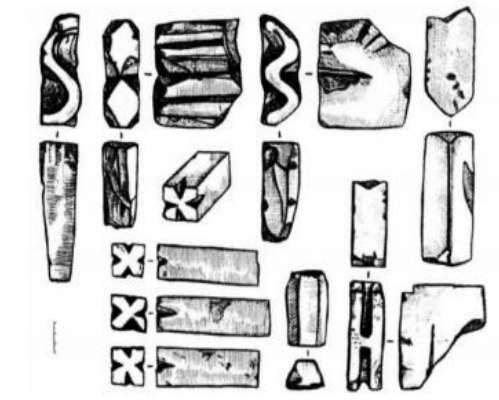
Plan 36. Keder Ulu Camii (K.M. Baypakov/S. Hmelnitskiy)[961]

[959] Barthold, 191; Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. Baskı Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, 256; Muratbek Darıbay, *Otrar Bölgesi ve İslam Tarihindeki Önemi (VI-XIII. Yüzyıllar Arası),* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Konya 2011, 5.

[960] Çeşmeli, *Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7-13.Yüzyıllar),* 123. (K.M. Baypakov, *Srednevekovaya Gorodskayan Kultura Yujnogo Kazahstana i Semireçya (VI-naçalo XIII)*, Almata 1986,139'dan naklen; Y.F, Buryakov, K.M, Baypakov, K.H,Tashbaeva, Y. Yakubov, The Cities and Routes of The Great Silk Road, Taşkent, 1999, 109'dan naklen)

[961] https://www.academia.edu/32091857/Ortaçağ-İslam-Sanatı-III// (Erişim Tarihi 17.05.2018)

Tuğla ve kerpiçten yapılmış olan caminin sütun kaideleri üzerinde ahşap sütunların yükseldiği ve üst örtünün de ahşap olduğu belirtilmektedir. Kazılarda 11-12. yüzyıla tarihlendirilen -x-3-S- ve baklava motifli figürlü tuğlacıklar bulunmuştur. [962]

Çizim 12. Keder Ulu Camii'nin farklı motiflerden oluşan tuğla süslemeleri (K.M. Baypakov)[963]

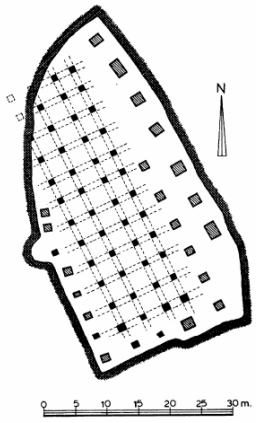
Keder Ulu Camii ile benzer plan şemasına sahip olan Ornek Ulu Camii, Güney Kazakistan'da Taraz'ın doğusunda, günümüzde "Örnek" olarak bilinen tarihi Kulsub Şehir harabesinin merkezine yakın bir yerde bulunmaktadır. Kazılarla ortaya çıkarılan bu yapı kuzey güney doğrultusunda çok ayaklı cami plan tipinde inşa edilmiştir. Keder Ulu Camii'de tuğla malzemeden yapılmış olan sütun kaideleri bu yapıda taştan, sütunlar ise tuğla malzemeden yapılmıştır. Caminin şehirdeki konumu ve plan şeması itibariyle şehrin ulu camisi olduğu düşünülmektedir.[964]

Güney Özbekistan'da Surhanderya bölgesinde bulunan Sapol Tepe'deki bir cami kalıntısı da Keder Ulu Camii ve Ornek Ulu Camii plan şeması ile benzerlik göstermektedir. Caminin bulunduğu yerde çift katmana rastlanmasından dolayı 11-12. yüzyıla tarihlendirilen Sapol Tepe Ulu Camii'nin daha önce yapılmış olan şehrin ulu camisinin üzerine inşa edildiği düşünülmektedir. Çok ayaklı plan şemasında inşa edilmiş olan bu yapı, orta alanında simetrik olarak yerleştirilmiş dört sıra paye ile mihraba paralel beş sahınlı olarak inşa edilmiştir. Yine kazılar sırasında farklı tipte

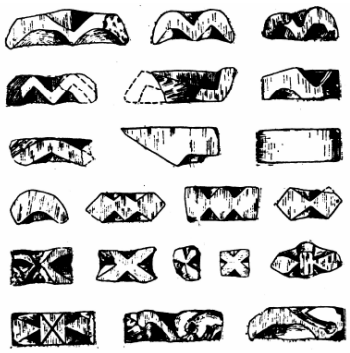
[962] Çeşmeli, *Antik Çağdan XIII. Yüzyıla Kadar Orta Asya ve Karahanlı Mimarisi*, 75.
[963] https://www.academia.edu/32091857/Ortaçağ-İslam-Sanatı-III// (Erişim Tarihi 17.05.2018)
[964] Çeşmeli, *Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7-13.Yüzyıllar),* 123.

Karahanlı dönemine ait olduğu düşünülen, tuğladan yapılmış süsleme parçaları bulunmuştur.[965]

11-12. yüzyıla tarihlendirilen Sapol Tepe'de görülen bu süslemeler, Selçuklu egemenliğinde olan Kuzey Horasan mimarisi süslemeleri ile benzerlik göstermektedir. Caminin 11-12. yüzyılda Selçuklu'nun bölgedeki (Surhanderya/ Saganiyan) egemenliği sırasında yapılmış olabileceği de düşünülmektedir. Daha sonra onarımlar geçiren cami Moğollar'ın Orta Asya'ya gelmesiyle birlikte muhtemelen 13. yüzyılın başlarında terk edilmiştir.[966]

Plan 37. Sapol Tepe Ulu Camii kalıntılarının planı (S.Hmelnitskiy/E.V.Rtveladze- E.A. Arşavskaya-K.A.Abdullaev)[967]

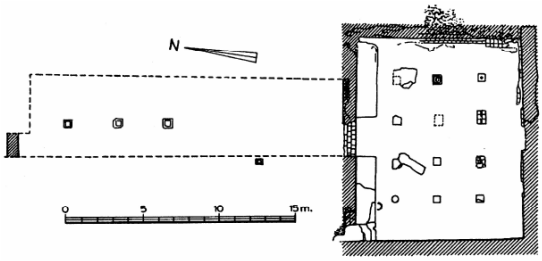

Çizim 13. Sapol Tepe Camii tuğla süslemeleri (E.V.Rtveladze-E.A. Arşavskaya-K.A. Abdullaev)[968]

[965] Çeşmeli, *Antik Çağdan XIII. Yüzyıla Kadar Orta Asya ve Karahanlı Mimarisi*, 76.
[966] Çeşmeli, *Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7-13.Yüzyıllar),* 132.
[967] https://www.academia.edu/32091857/Ortaçağ-İslam-Sanatı-III// (Erişim Tarihi 17.05.2018)
[968] https://www.academia.edu/32091857/Ortaçağ-İslam-Sanatı-III// (Erişim Tarihi 17.05.2018)

4.6.1.7. Kavat Kale Ulu Camii

Özbekistan'da Harezm'de Karakalpakistan bölgesinde yer alan Kavat Kale yerleşiminin içinde bulunan Kavat Kale Ulu Camii 11-12. yüzyıl Harzemşahlar dönemine tarihlendirilmektedir. Kalıntıları ile günümüze ulaşan Kavat Kale Ulu Camii iki bölüm halinde inşa edilmiştir. Kuzeyden güneye doğru sıralanan bu mekânların kuzeyde olanı daha büyük tutulmuştur. Harim bölümü mihraba paralel dört sahınlı olarak yapılmıştır. Sahınları ayıran taşıyıcıların ve üst örtünün ahşap malzemeden yapılmış olabileceği düşünülmektedir. Caminin batı cephesinde ise sundurmalı bir avluya yer verilmiştir. Çok ayaklı tipte yapılmış olan cami, iki bölümlü şemasıyla Orta Asya cami mimarisinde farklı bir Ulu Cami örneğidir.[969]

Plan 38. Kavat Kale Ulu Camii kalıntılarının planı (N.N Vakturskaya-O.V Vişnevskaya/S.Hmelnitskiy)[970]

4.6.1.8. Buhara Ulu Camii

Emeviler'in Arap komutanı Kuteybe'nin 709 senesinde Buhara'yı fethetmesiyle birlikte Maveraünnehir kapıları İslam ordularına açılmıştır.[971] Kuteybe, bölgede İslamı yaymak amacıyla Cuma Mescidi'ni inşa etmiştir. İç kalede, putperestlerin, muhtemelen Budistler'in tapınağının bulunduğu yerde ve şehrin en kalabalık mevkisi olan Mah-ı Ruz çarşısında, Buhara'nın bilinen ilk mescidi olan Cuma Camisi 712-713 tarihinde Kuteybe tarafından yaptırılmıştır. Mescidin inşasından sonra Kuteybe, halkı Cuma Mescidi'ne davet ederek, Cuma namazlarına gelenlere kişi başı iki dirhem verileceğini söylemiştir. Bu sayede Buharalıların Cuma namazlarına gelmelerini bu vesileyle

---

[969] Çeşmeli, *Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7-13.Yüzyıllar)*, 136. (N.N Vakturskaya, "Raskopki Gorodisça Urgenç v. 1952 g." Arheologiçeskie i Etnografiçeskie Rabotı Horezımskoy Ekspeditsii 1949-1953, II, 1958, 151-153'den naklen, G.N. Kuroçkin, E.E. Nerazik, "Raskopki Kreposti Kavat Kala", Arheologiçeskie Otkritiya 1975-1976, 529-530'dan naklen)

[970] Çeşmeli, *Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7-13.Yüzyıllar),* 136.

[971] Erkan Göksu, "Türklerin İslamiyet'i Kabulü", İhsan Çapcıoğlu, Hayati Beşirli (Ed), *Türk Kültürü El Kitabı,* (545-582), Grafiker Yayınları, Ankara 2015, 561.

kalplerinin İslamiyeti ısınmasını sağlamak istemiştir. Ayrıca Cuma mescidinin yanında bulunan ve Registan denilen alana da bir bayram namazgâhı inşa ettirmiştir. Bu mescit ve namazgâh Buhara'da İslam hâkimiyetinin bir göstergesi olmuş, bölge halkından İslamiyeti kabul edeceklere eski dindaşlarının baskılarına karşı bir güven ve cesaret vermiştir. Buhara şehri, bu cami ve namazgâhla tam İslami şehir hüviyetine bürünmüştür. Cami ibadet etmenin yanı sıra İslamı öğrenmek ve dini eğitim almak isteyen bölge halkı için bir tebliğ merkezi olmuştur.[972]

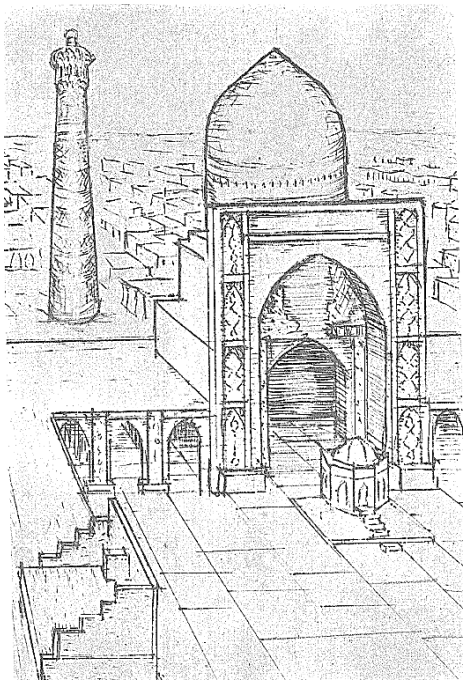
Şehristan ile iç kale arasında yeni bir Cuma Cami ise vali el-Fazl b. Yahya el-Bermeki tarafından 794 yılında yaptırılmıştır. 902 tarihinde Samaniler'den İsmail, civardeki evleri istimlâk ederek camiyi onartmış ve genişletmiştir. Cami 913-943 yılları arasında Nasr zamanında iki kez yıkılmıştır. İlki bir Cuma namazı sırasında gerçekleşmiş ve birçok insanın ölümüne sebep olmuştur. Hükümet caminin yeniden inşa edilmesini emretmiştir. Vezir Ebu Abdullah Ceyhani'ni inşa masraflarını üstlenmekle birlikte camiye bir de minare ekletmiştir. Mukaddesi yapının temizliği ile bilinen birkaç avlusunun bulunduğunu belirtmiştir. Samaniler devrine ait olan cami Tamgaç Han İbrahim'in oğulları arasında çıkan taht kavgaları sırasında (1068) yanmış, iç kaleden atılan yanıcı maddeler, minarenin ahşap olan kısmını tutuşturmuş ve bu yangın sırasında cami tahrip olmuştur. Ertesi yıl cami onarılmış ve ahşap olan üst kısım pişmiş tuğladan yapılmıştır. Caminin mihrabı ve minberi Semerkant oymacılarına yaptırılmıştır.[973]

Batı Türkistan'da bulunan Karahanlı şehirlerinde İslamı yayma ve imar çalışmalarında büyük katkı sağlayan Karahanlı hükümdarı Arslan Han (1087-1130) şehristanda yeni bir Cuma Camisinin yapılmasını emredince, anıtsal bir cami inşa edilmiş ve H 515/ M 1121 yılında tamamlanmıştır.[974] Arslan Han bu camiyi kendi özel servetinden harcayarak yaptırmıştır. Arslan Han zamanında yenilenmiş olan minare çok geçmeden caminin üzerine yıkılarak enkaz haline gelmiştir. Arslan Han ikinci kez minarenin yapımını emretmiş sağlam bir şekilde minareyi diktirmiş ve yeni bir

---

[972] Göksu, 568.
[973] Vasiliy Vladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (Haz.: Hakkı Dursun Yıldız), Kronik Yayınları, İstanbul 2017, 131; Ebu Bekr Muhammed b. Ca'fer en Narşahi, *Tarih-i Buhara* (Arapçadan Çev.: Ebu Nasr Ahmed b. Muhammed el-Kubavi; Farsçadan Çev.: Erkan Göksu), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, 76.
[974] Mirza Bala, "Buhara", *İA*, Ankara 1978, II, 764.

minareyle birlikte şehrin ortasında görünmesini sağlamıştır. 1121 yılında ise camiye yeni revaklar ilave ettirmiştir.[975]

Çizim 14. Buhara'da Ulu Camii ve Ulu Minare (M.12. yüzyıl)[976]

1220 yılında Moğol ordusunun Buhara'ya girdiği sırada, Cengiz Han ile oğlu Tolui de şehre girmiştir. At üzerinde olduğu halde Ulu Camii'ye giren Cengiz Han caminin ihtişamına hayran kalarak, bu Ulu Camii'yi Sultan'a ait bir saray zannetmiştir. Kendisine burasının Allah'ın evi olduğu söylenmiştir.[977] Kendisi ve mahiyetindeki askerleri buranın kutsiyetine aldırmadan Müslümanları inciten hareketlerde bulunmuşlardır. Cüveyni'ye göre mabedin içinde bağırıp çağırarak şarap içmiş ve raks etmişlerdir. Bu esnada mukaddes kitapların bulunduğu sandıklar açılmış ve içlerinde bulunan Kur'an-ı Kerim'ler dağıtılarak ayaklar altına atılmıştır.[978]

---

[975] El-Muheymid, 288; Göncüoğlu, 98; Jürgen Paul, "Karahanlılar", (Çev.: Şeyda Yılmaz), *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, IV, 465; Jean Poul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (Çev.: Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2001, 184,

[976] Emel Esin, *Türkistan Seyahatnamesi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1959, resim 29.

[977] Bazı rivayetlere göre burada Cengiz'in bayram namazında minbere çıkarak halka hitaben, kendisinin Allah'a karşı günah işleyen milletlerin başına Allah tarafından bela ve azap olarak gönderildiğini söylediği kaydediliyor. Barthold ve İbrahim Kafesoğlu (*Türkistan*, İsl. Ans. Cengiz Han mad. ve *Harzemşahlar Devleti Tarihi*), bu rivayeti esassız saymaktadır. Bu yazarlar Cengiz'in Allah'tan sevaptan ve günahtan bahsetmesinin garip olduğunu düşünmektedir.

[978] İbrahim Kafesoğlu, *Harzemşahlar Devleti Tarihi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984, 262-263.

Moğol istilasında bütün şehir yanmış ve tuğladan inşa edilen cami de bu yangın sırasında büyük hasar görmüştür. Minaresi ise günümüze kadar ulaşabilmiştir. 13. yüzyıl sonu ile 14. yüzyılın başlarında caminin bulunduğu yerde bir caminin var olduğu kazılarla ortaya çıkarılmıştır. Fakat bu bina çok çabuk harap olmuş ve 16. yüzyılda aynı temeller üzerinde yeniden inşa edilmiştir. Şeybanilerden Ubeydullah Han, Gucdüvan seferinden elde ettiği ganimetle yapının içini ve ön cephesinin süslemelerini yeniden yaptırmıştır. Taç kapının kemerinde kayıtlı bulunan H 920/ M 1514-15 tarihi bu onarıma aittir.[979] Bu cami 130x80 m ölçülerinde bir alan üzerine kurulmuş olup Timur'un Semerkand'ta yaptırdığı Bibi Hanım Cuma Camii'nden ve Herat Cuma Camii'nden sonra üçüncü büyük camidir. Caminin çini bezemeli taç kapısı karşısında bulunan Mir-i Arap Medresesi'nin taç kapısı ile aynı yüksekliktedir. Bu iki anıtsal yapının karşı karşıya yerleştirilmiş olması 16. ve 17. yüzyılda yaygın bir şekilde uygulanan "köş" çift sistemi olarak bilinen düzenlemede yapılmıştır. Taç kapılarının alınları ve ana cephesi yüksek nitelikli çini mozaiklerle bezenmiş ve çapraz eyvanların alçı sıva mukarnaslarla doldurulan kubbelerine çini kakmalar yerleştirilmiştir. Yüksek kemerinin iki yanına yerleştirlen, altı tane kemerli pano bulunan ana taç kapısı da mozaiklerle kaplanmıştır.[980]

E. Esin, *Türkistan Seyahatnamesi* adlı eserinde Ulu Camii'nin firuze renginde çini ile kaplı muazzam kubbesinin şehrin her tarafından görüldüğünü, kubbenin yüksek üstüvani kasnağını sırlı tuğla mozaikten yapılan bir yazının kuşattığını belirtmiştir. Ayrıca caminin 1180 yılında inşa edildiğini ve caminin içinin de eflatun mermerden kaplı olduğunu ifade etmiştir.[981] Kaynaklara göre ilk Ulu Camii'nin, farklı dönemlerde yapılan eklemelerle avlulu olduğu anlaşılmaktadır. Cami büyük ihtimalle avlulu, çok ayaklı Arap tipi cami modelinde inşa edilmiştir.[982]

Minarenin gövdesinde bulunan çini kitabede Arslan Han'ın adı ve H 521/ M 1127 tarihi okunmaktadır. Şehrin merkezine kurulmuş olan minare şehrin sembolü haline gelmiştir. 47 m yüksekliğinde, aşağıdan yukarıya doğru daralan minarenin gövdesi on üç kuşağa bölünmüştür. Tuğla örgüsünün güzel örnekleriyle süslenmiş olan bezemeli

---

[979] M. Gözde Ramazanoğlu, "Kalan Cami", *TDVİA*, İstanbul 2001, XXIV, 223; Göncüoğlu, 98;
[980] Sergej Chmelnizkij, "16.-17. Yüzyıllarda Buhara ve Semerkand'ın ve18.-19. Yüzyıllarda Hive'nin Mimarisi", (436-445), Markus Hattstein, Peter Delius, (Ed), *İslam Sanatı ve Mimarisi*, (Çev.: Nurettin Elhüseyni), Literatür Yayınları, İtalya 2007, 436.
[981] Esin, *Türkistan Seyahatnamesi,* 48.
[982] Çeşmeli, *Antik Çağdan XIII. Yüzyıla Kadar Orta Asya ve Karahanlı Mimarisi,* 115.

kuşaklar silmelerle birbirinden ayrılmıştır. İnci sıraları, sepet örgüleri, geometrik hatlar, baklavalar ve yıldızlarla bezenmiş olan minarede şerefenin altındaki sırla tuğla ile yapılmış süslemesi, bilinen en erken örneklerdendir. Bir kemerle camiye bağlanmış olan minarenin mukarnaslı şerefesi bulunmaktadır. Sivri kemerlerle çevrili on altı açıklığı bulunan mukarnas konsollu şerefesinin orjinal olduğu ileri sürülmektedir. Üst bölüm dışa taşkın mukarnas bezeme ile taçlandırılmış ve onun da üstü külah benzeri konik bir tepelik ile kapatılmıştır.[983]

Fotoğraf 59. Kalan Minare[984]

4.6.2. Gazneliler (963-1187) ve Gurlular Dönemi (1148-1215) Ulu Camileri

Samani Emiri Ahmed b. İsmail'in kölesi olan Alptekin kısa zamanda hacipliğe ve ordu komutanlığına yükselmiştir.[985] Samanilerin, Herat valisi olan Türk kumandan Alptekin isyan ederek istiklalini ilan etmiş ve Afganistan'da Gazne şehrini başkent ilan

[983] Aslanapa, *Türk Sanatı,* 30; Ramazanoğlu, 222; Barthold, 131; Osman Öztürk, "Karahanlı Devleti Mimarisi", Mustafa Yıldırım (Ed), *Türk İslam Sanatlarına Giriş,* (37-72) Palet Yayınları, Konya 2017; Esin, *Türkistan Seyahatnamesi*,48.
[984] https://bilimdili.com/arkeotarih/tarih-tarih/karahanli-minareleri/ (Erişim Tarihi 18.05.2018)
[985] Hanefi Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı*, Araştırma Yayınları, Ankara 2002, 32.

ederek İslam-Türk hükümetini, Gazneli Devletini kurmuştur.[986] Gazneliler kuzey Hindistan'da önemli bir güç olarak varlıklarını sürdürmüş ve yönetiminde bulunan bütün ülkelerde İslamiyeti yaymak için çalışmışlardır. Özellikle Kuzey Hindistan'daki fetihleri sayesinde Pencap bölgesinde İslam dinine kuvvetli bir dayanak noktası oluşturmuşlardır. Özellikle Sultan Mahmud ve oğlu Mesud halk arasında büyük birer Müslüman ve halk kahramanı olmuşlardır.[987]

Horasan valiliğine getirilen Alptegin'in damadı, Sebüktegin bağımsız Gazneli devletinin gerçek kurucusu sayılmaktadır. Sebüktegin köle olarak Samanler'in memleketine geldikten sonra Müslüman olmuştur.[988] Sebüktegin'den sonra yerine geçen oğlu Mahmud da doğunun en kudretli hükümdarı unvanını almıştır. Sultan Mahmud (999-1030), Hint fatihi olup[989] devletinin sınırlarını, zaferleri ile Hindistan'ın içerlerine kadar genişletmiştir. Bazı şarkiyatçıların belirttiği gibi Mahmud zengin kaynaklarını ele geçirmek için değil İslamiyeti yaymak için Hindistan'a on yedi sefer düzenlemiştir. Bu seferlerin en önemlisi 1025/1026'da yapmış olduğu Somnat Seferi'dir. Kazanmış olduğu bu sefer sonucunda Mahmud hem sünni İslam dünyasının kahramanı olmuş, hem de Abbasi Halifesi tarafından kendisine "Sultan" ünvanı verilmiştir.[990]

İyi bir siyasi, askeri eğitim alan ilk Gazneli Sultanları aynı zamanda kültürel anlamda da kendilerini geliştirmiştir. İlme ve âlimlere önem vermişlerdir. Başta Sultan Mahmud olmak üzere bütün Gazneli sultanları İslam kültürü ile yetişmişlerdir. Aralarında Ortaçağın en büyük ilim adamlarından biri olan Ebu Reyhan el-Biruni (1048), Gazneliler devrinin en büyük tarihçisi, Ebu Nasr Muhammed Bin Abdulcebbar Utbi dikkat çeken isimlerdir. (1037) Utbî, "*Tarihü'l Yemini*" adlı eserini, Gazneli Sultan Mahmut adına yazmıştır. Gazneli hükümdarları şiire de ilgi duymuş ve saraylarını saygı

---

[986] Celal Esad Arseven, *Türk Sanatı Tarihi*, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul 1954, 68; Sadettin Gömeç, *Hindistan'da Türkler,* Berikan Yayınları, Ankara 2013, 27.
[987] Nesimi Yazıcı, "İlk Müslüman Türk Devletleri", Cemil Öztürk (Ed), *Türk Tarihi ve Kültürü, (31-56),* Pegem Yayınları, Ankara 2006, 46.
[988] Hanefi Palabıyık, "Hindistan Tarihinde ve Hint Kültüründe Müslüman Türkler", *Ekev Akademi Dergisi,* S.33, 2007, 70.
[989] Gömeç, 29; Kubilayhan Erman, "Ahmed Şah Durrani Öncesinde Afganistan Tarihinde Türkler ve Diğer Kavimler", *Ankara Üniversitesi Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.2, 2013, 485.
[990] Laszlo Rasonyi, *Türk Devleti'nin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1983, 58; Erdoğan Merçil, "Gazneliler", *TDVİA*, İstanbul 1996, XIII, 482; Tuncay Ercan Sepetçioğlu, "The İmage Of Turks Among Indian Muslims: The Case Of Balkan Wars", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi,* C.2, 2015, 53.

duydukları şairlerle doldurmuşlardır. Bu şairlerin en meşhuru Firdevsi'dir. Firdevsi 60.000 beyitten oluşan eseri "Şehname"yi Sultan Mahmud'a ithaf etmiştir.[991]

Gazne daha önce küçük bir şehir iken Sultan Mahmut zamanında İslam ve Hint medeniyetlerinin kaynaştığı bir şehir olmuştur. Aynı zamanda Asya'nın en büyük kültürel merkezlerinden biri haline gelmiştir. Sultan Mahmud kendi devrinde Gazne'yi kültür merkezi haline getirerek şehirde medreseler ve kütüphaneler kurmuş hastane, bahçeler, saraylar ve camiler yaptırmıştır. Gazneliler dönemi, İslam mimarisi için olduğu kadar Türk mimarisi açısından da son derece önemli gelişmeler sağlamıştır. Gazne, Büyük Selçuklu mimari ve sanatında etkili olduğu kadar, Hindistan'la yakın ilişkisinden dolayı, Hindistan'da gelişecek olan Türk-İslam sanatına da temel oluşturmuştur.[992] Türkler Hindistan'a girerken kendi kültür ve sanatını da getirmiştir. Hindistan'a getirdiği bu sanat İslami mahiyette olmuştur. Hindistan'ın kuzeyinde Türk İslam medeniyet ve sanat merkezleri kurulmuş ve Orta Hindistan'a kadar ilerlemiştir. Hindu sanatı ancak güneyde sınırlı kalmıştır. Putperest olan Hint mimarisi sanem heykelleri, tezyinatla kaplı yüksek kümbet ve kaim sütunların dizildiği dehlizlerden oluşan mimari özelliklere sahiptir. Buna karşılık İslam ibadet yerlerinde, göz almayan düz duvarlar ve mimari şekillerde açıklık, yapıda bir uyum oluşturmaktadır.[993]

Hindistan'da o dönemde açık alanlara kurulmuş kıble yönünde büyük bir kemerle süslü bir mihrap ve minare bulunan namazgâh veya kale içerisine veya medrese yapılarının içerisine inşa edilmiş camiler kullanılmıştır. Camilerde, cemaatin toplandığı geniş bir avluya yer verilmiştir. Kale duvarlarının köşelerindeki kuleler minare olarak kullanılmıştır. Türkler Hindistan'a girmeden önce Hint yapılarında görülmeyen, Türk hâkimiyeti döneminde yarım küre şeklinde kubbeler kullanılmaya başlanmıştır. [994] Birçok insan aksini iddia etmiş olsa da lotus biçimindeki kubbelerin ilk Müslüman camileriyle Orta Asya'ya ve oradan da Türkler aracılığıyla Hindistan'a girdiği kabul edilmektedir.[995] Türk mimarisinde görülen küçük sıra sıra kubbeler Hakanlı-Selçuklu türbe etkisini göstermektedir. Orta Asya'da tahta kalıplara dökülerek yapılan kemer uygulaması Budist dönemden sonra terk edilmiştir. Türkler tarafından tekrar

[991] O. Çetin, 51; Merçil, "Gazneliler", 482.
[992] Yazıcı, "İlk Müslüman Türk Devletleri", 122; Merçil, "Gazneliler", 483.
[993] Emel Esin, "Hindistan Türk Merkezlerinde Sanat", *Türk Ansiklopedisi,* Ankara 1971, XIX, 267.
[994] İnci Macun, "Hindistan'da Türk Müslüman Mimari", 30.
[995] Akmal Ayyubi, "Hint Kültürü Üzerinde Müslüman Türk Tesirleri", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C.3, 1966, 209.

kullanılmıştır. Uygur sanatında görülen lotus (nilüfer) çiçeği şeklindeki süsler Hindistan'da da görülmeye başlanmıştır. Hindistan'ın doğal ve zengin olan bütün malzemeleri kullanılmıştır. Kırmızı kum taşı, çeşitli renkte mermer, taş tuğla ve birçok değerli taş kullanılan önemli yapı malzemeleridir.[996]

Hindistan'la yakın ilişkisi dolayısıyla Utbi'nin naklettiğine göre günümüzde hiçbir izi kalmayan Gazne'deki Arûs-i Felek Camii'nin Samnat Seferi (1026) sonucunda Sultan Mahmud tarafından yapıldığını belirtmiştir. Bu caminin, hem ağaç direk ve tavanlı hem de kemer ve eyvanlara sahip sentez bir yapı olması bakımından Türkistan ve Selçuklu devri Anadolu camilerini etkilediği düşünülmektedir.[997]

4.6.2.1. Leşker-i Bazaar Ulu Camii

Gazneliler döneminden günümüze kalıntıları ile ulaşan Leşker-i Bazar Ulu Camii'nin Mahmud-ı Gaznevi veya en geç I. Mesud döneminde yapılmış olduğu kabul edilmektedir.[998]

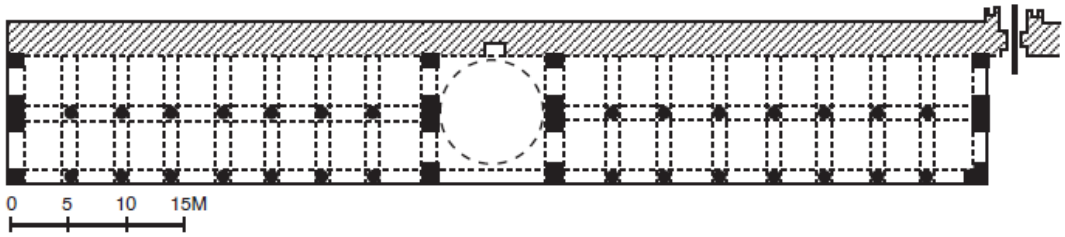
Fransız araştırmacı Daniel Schlumberger'in 1951 yılında yaptığı Leşker-i Bazar kazıları sırasında ortaya çıkarılan caminin 11. yüzyılda Sultan Mahmud döneminde yapıldığı kabul edilmektedir. Leşker-i Bazar Ulu Camii ünlü sarayın güney kasrının güneyinde büyük alay meydanını çeviren surlarına bitişik olarak yapılmış bir ordugâh cami niteliği taşımaktadır. Roux, Leşker-i Bazar Ulu Camii'ye "Gökyüzünün Nişanlısı" denildiğini iç mekânının Hindistan'dan getirilen çeşitli değerli taşlarla ve mermerlerle bezendiğini ve lacivert taşlarla döşenmiş bir mihrabının olduğunu belirtmiştir.[999]

Dikdörtgen bir alan üzerine kurulmuş olan cami mihraba paralel iki sahınlı olarak yapılmıştır. Mihrap önünde iki sahın genişliğinde payelerin oluşturduğu ve üzerinin kubbe ile kapatıldığı mihrap önü kubbesine yer verilmiştir. Sahınların üzeri ise tonozla kapatılmıştır. Yapı kemerlerle avluya açılarak genişleyen, cemaate hizmet edebilecek bir ordugâh camisi olarak inşa edilmiştir. Bu yapıda mihrap önü kubbesine yer verilmiş

---

[996] Macun, "Hindistan'da Türk Müslüman Mimari", 30.
[997] Çetin, 52; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, 94; Merçil,"Gazneliler", 483.
[998] Casim Avcı, "Leşker-i Bazaar Ulu Cami", *TDVİA*, Ankara 2003, XXVII, 142; Ara Altun,"Gazneliler/ Mimari", *TDVİA*, İstanbul 1996, XIII, 484.
[999] Jean Paul Roux, *Orta Asya'da Klasik İslam Uygarlığı,* (Çev:, Lale Arslan), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2001, 288.

olması önemli bir gelişmedir. Burada enine genişleyen harim bölümünde mihrap önü kubbeli bir plan şeması ilk kez uygulanmıştır. Bu uygulama Anadolu Türk mimarisinde sürdürülecek bir gelişme çizgisinin başlangıcını oluşturmaktadır. [1000]

Plan 39. Leşker-i Bazar Ulu Camii[1001]

İlk uygulamalarını Samaniler ve Karahanlılar dönemine tarihlendirilen Dehistan Ulu Camii'de görülen, mihrap önünün kubbe ile vurgulanması bu camide iki sahın genişliğindeki mihrap önü kubbe uygulaması ile Büyük Selçukluların, İran'daki ilk camilerinden önce bu yapıda ortaya çıkmıştır. Mihrap önünde kubbe problemini ele alan cami planı, Büyük Selçuklularla İran'da çeşitli camilerde geliştirildikten sonra Artuklularla, Anadolu'ya ve bu yoldan Türk Memluklarıyla, Baybars Cami'nde olduğu gibi Kahire'ye kadar uzanan geniş ve devamlı bir etki göstermiştir.[1002]

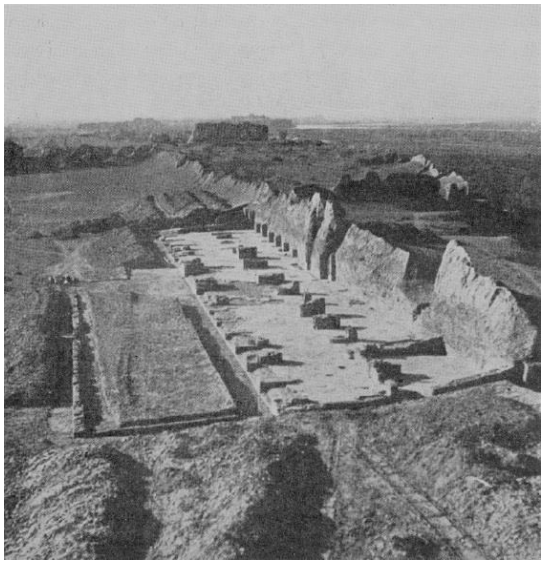
Şam Ümeyye Camisi'nin değişik bir uyarlaması olan Leşker-i Bazar Ulu Camii Türk mimarisindeki mekân gelişiminin erken aşamasının temsilcisilerindendir.[1003]

[1000] Metin Sözen, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan,* İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1975, 5; Altun,"Gazneliler/ Mimari", 484; Oktay Aslanapa, "İslamiyetten Sonra Türk Sanatı", *Türk Dünyası El Kitabı/ Dil-Kültür- Sanat*, C.2, 1992, 316.

[1001] https://tr.pinterest.com/pin/415105290634432 // (Erişim Tarihi 19.05.2018)

[1002] Aslanapa, *Türk Sanatı*, 46.

[1003] Oktay Aslanapa, *Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri*, Türksoy Yayınları, Ankara 1996,168; Can, Gün,140; Ali Osman Uysal, "Ana Hatlarıyla Türklerde Sanat", İhsan Çapcıoğlu, Hayati Beşirli (Ed), *Türk Kültürü El Kitabı,* (421-544), Grafiker Yayınları, Ankara 2015, 438; Ayla Ersoy, "Türklerde Sanat", Cemil Öztürk (Ed), *Türk Tarihi ve Kültürü,* Pegem Yayınları, Ankara 2005, 407; Baltacı, 68.

Fotoğraf 60. Leşker-i Bazar Ulu Camii kazı görüntüleri[1004]

Leşker-i Bazar Ulu Camii'de görülen mihrap önü kubbe uygulaması bir taraftan Anadolu yolu ile güneye Kahire'ye diğer taraftan kuzeye Bakü üzerinden Dağıstan'da Derbent'e kadar etkisini sürdürmüştür.

Dağıstan'da Hazar denizinin kıyısında bulunan 1368 tarihli Derbent Cuma Camii bu planın gelişmiş bir örneğidir. Kitabesinde "Üstad benna Taceddin İbn-i Musa Bakui", olarak Bakü'den gelen mimarın adı yazılıdır. Cami dikdörtgen planlı, mihraba paralel üç sahınlı olup mihrap önü kubbesi yarısı kıble duvarından dışa taşıntılı olarak yapılmıştır. Mihrap ekseni üzerinde bulunan dikey sahın ve ortasında bulunan küçük kubbeli bölüm ile orta sahın vurgulanarak bir transept oluşturulmuştur. 10m çapındaki, sekiz dayanaklı mihrap önü kubbesi dış görünüşe hâkimdir.[1005]

Gazneli hâkimiyeti sırasında küçük bir kabilenin resisi olan Şensabaniler 12. yüzyılda Gazneliler'in gerilemesiyle birlikte kökeni Şensabani ailesine mensup savaşkan kabile reislerine dayanan ve adını da bu ailenin yaşadığı yerden alan Gurlular, Afganistan'ın dağlık bölgesi olan Gur toprakları üzerinde hâkimiyetlerini kurmuştur. [1006] Utbi ve Beyhaki Gurlular'ın hak dinlerine inandığını belirtmiştir. Gurlular'ın hâkimiyetindeki topraklarda İsmaililer, Şiiler, Hariciler, Hindular, Budistler,

[1004] https://okuryazarim.com/lesker-i-bazar-ulu-cami/ (Erişim Tarihi 16.12.2018)
[1005] Aslanapa, *Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri*, 168.
[1006] Clifford Edmund Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri Tarihi/ Devletler Prenslikler, Hanedanlıklar, Kronoloji ve Soy Kütüğü El Kitabı* , (Çev.: Hande Canlı), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2005 , 390.

Hristiyanlar ve Yahudiler varlığı bilinmektedir.[1007] Putperest olan Şensabaniler 11. yüzyılda bölgeye akınlar düzenleyen Gazneliler'in yönetimine girdikten sonra İslamiyeti benimsemiştir. Gurlu Sultanları birçok cami medrese hankah inşa etmişlerdir. Gazneli hükümdarı Behram Şah 1117-1152 yıllarında aralıklarla Gazneli otoritesini yeniden sağlamaya çalışmıştır. Bunun üzerine 1150 yılında Guriler başkaldırarak Gazne'yi yağmalamışlardır. Bu korkunç yıkım Guri önderi olan Alâeddin'e Cihansaz (Dünyayı Yakan) lakabını kazandırmıştır. Muiziddin 1153 yılında Gazne'yi ele geçirerek başkent yapmıştır. Böylece küçük bir bölgesel güç olan Guriler imparatorluğun başına geçmiştir.[1008]

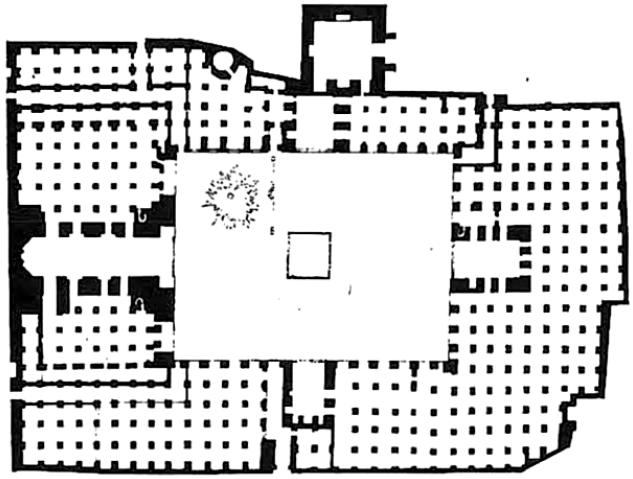
4.6.2.2. Herat Ulu Camii

Guriler, Gıyaseddin Muhammed'in son on yılında cami ve diğer İslami yapıları inşa etmeye başlamışlardır. Herat Ulu Camii, Afganistan sınırları içerisinde yer alan Herat'ın önemli yapılarından olup caminin ilk inşası 11. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir. Harizmşah Sultanı Alâeddin Tekiş'in veziri Şemseddin Mesud Herevi tarafından küçük ölçülerde inşa ettirilen ahşap çatılı cami 1175-1176 yılında tamamlanmıştır. 1200-1201 yılında çıkan bir yangın sırasında Herat Cuma Camii'nin yıkılması üzerine, Gurlu Sultanı Gıyaseddin Muhammed b. Sam, caminin yeniden inşa edilmesini emretmiştir. Caminin inşası oğlu Gıyaseddin Mahmud zamanında tamamlanmıştır. Cami daha sonra Kertler tarafından onarılmıştır.[1009] Önceki yapıyı da içine alacak şekilde daha büyük boyutlarda inşa edilen cami tuğla malzemeden yapılmıştır. Sultan Gıyaseddin caminin kuzey tarafına kendisi için bir de türbe inşa ettirmiştir. Bazı mimari elemanları yok olmakla birlikte ana çizgilerini koruyan cami Herat'ın ve Horasan bölgesinin dini merkezi sayılmaktadır.[1010] Ana eyvanı Hanefi mezhebine göre inşa edilmiş olup önceki yapıda olduğu gibi batıda yapılmıştır.

[1007] Iqtıdar Husaın Sıddıquı, "Gurlular", *TDVİA*, Ankara 1996, *XIV*, 208.
[1008] Sheila Blair, Jonathan Bloom, "Doğu'nun İlk İmparatorlukları Gazneliler ve Guriler/Tarih", Markus Hattstein, Peter (Ed), Delius, *İslam Sanatı ve Mimarisi,* (330-333), (Çev.; Nurettin Elhüseyni), Literatür Yayıncılık, İtalya 2007, 332; Enver Konukçu, "Gazne", *TDVİA*, İstanbul 1996, XIII, 479; M. Longworth, Dames, "Efganistan", *İA,* İstanbul 1977, IV,155; Gömeç, 38.
[1009] Vasiliy Vladimiroviç Barthold, "Herat ve Heri-rud Boyu", (Çev.: İsmail Aka), *Makaleler,* C.3, 2005, 230.
[1010] Selçuk Mülayim, "Herat Cuma Cami", *TDVİA*, İstanbul 1998, XVII 218.

Gıyaseddin, kıble yönü olarak güneye yönelen Şafii mezhebinden olmasına rağmen bu düzeni saygı ile karşılayarak değiştirmemiştir. [1011]

Cami dikdörtgen bir avluyu çevreleyen dört ana eyvan ile küçük eyvanlar ve revaklardan oluşmaktadır. Handmir caminin ilk yapıldığı zaman 403 kubbe ve otuz revaktan meydana geldiğini belirtmiştir. Ölçüleri 200x150 zira olan caminin altı kapısının bulunduğunu, mihrap önünde yer alan derin eyvanın kalın tuğla ayaklarla desteklendiğini ve avludaki diğer eyvanlarla simetrik olup dengeli bir plan oluşturduğunu söylemiştir. Kapalı mekânlarda dikdörtgen payelere ve sivri kemerlere oturan bir örtü sistemine sahiptir. Bir sütun ormanı görünümünde olan yapıda payelerin fazla olması sebebiyle mekânda bir bütünlük oluşturulamamıştır. Farklı dönemlerde yapılan onarımlar yapının planında düzensizlik oluşturmuştur. Fakat caminin Gurlular döneminde yapılan orijinal bölümleri hala mevcuttur.[1012]

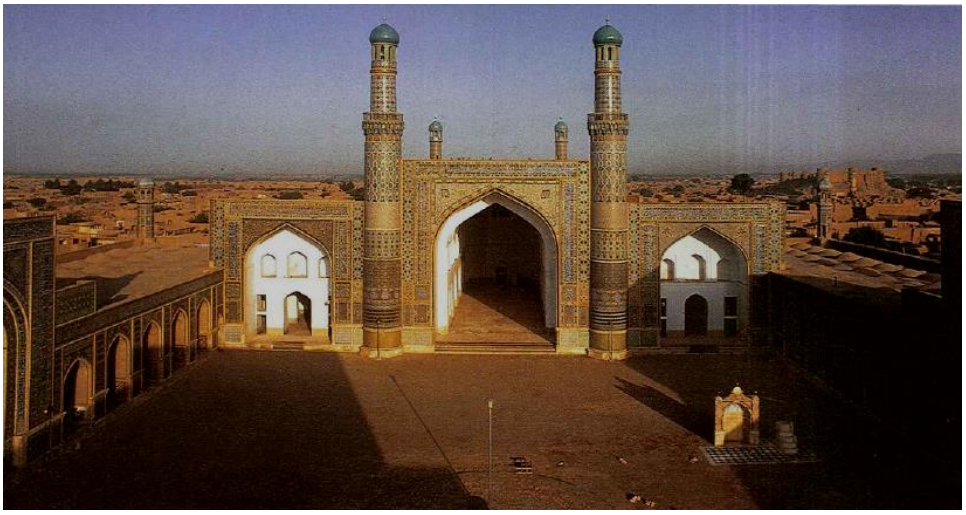
Plan 40. Herat Ulu Camii[1013]

Caminin büyük bir bölümü Timurlu hükümdarı Şahruh (1405-1447) döneminde yeniden onarılmış olsa da dört merkezli kemerleri taşıyan kütlesel payandalar 12. yüzyılın tipik özelliğini taşımaktadır. Ayrıca harim bölümünün mihraba yakın kesiminde stilize kufi yazsıyla işlenmiş Guri Sultanının adı geçen alçı yazıt şeridi ile caminin güneydoğusuna inşa edilen taç kapı yine Gurlular dönemine aittir.[1014] Ayrıca

[1011] Blair, Bloom, "Doğu'nun İlk İmparatorlukları Gazneliler ve Guriler/Tarih", 340.
[1012] Mülayim, "Herat Cuma Cami", 218.
[1013] https://islamansiklopedisi.org.tr/herat-cuma-camii/ (Erişim Tarihi 16.12.2018)
[1014] Blair, Bloom, "Doğu'nun İlk İmparatorlukları Gazneliler ve Guriler/Tarih", 340.

Herat Ulu Camii'nin çatısı Gurlular zamanında Bud denilen çok sağlam bir ağaçtan yapılmıştır.[1015]

Cami Ali Şir Nevai tarafından 1501 yılında onarılmıştır. Güneydoğudaki taç kapıda yer alan zengin tuğla bezeme ve firuze renkli sırlı tuğlalar ile düzenlenmiş olan yazı kuşaklarının büyük kısmı bu döneme aittir. 1500 yılında Üstad Şemseddin imzasını taşıyan somaki mermerden yapılmış yedi basamaklı bir minber konulmuştur. Bu kapıda görülen zengin tuğla tezyinat ve firuze sırlı tuğlalar ile düzenlenmiş olan yazı kuşaklarının büyük bir bölümü Timur döneminde yapılmıştır. [1016]

Fotoğraf 61. Herat Ulu Camii'nin avlusundan ana eyvana bakış[1017]

Horasan'ın en büyük dini merkezi sayılan bu cami için İbni Havkal ve el İstahri, *"Horasan, Maveraünnehir, Sicistan ve Cibal'de her zaman için Herat ve Belh Mescidi gibi şenlenen bir mescid yoktur. Bu camide Şam ve Sucud mescidlerindeki gibi fakihler ve Kur'an erbabından kalabalıklar bulunmaktadır.*" diyerek caminin önemini vurgulamıştır. Şam başta olmak üzere birçok İslam ülkesinden insanlar gelerek bu

[1015] Mustafa Şahin, "Timurlular Döneminde Herat'ta Sivil Mimari", *Studies Of The Ottaman Domain*, 6, (11), 2006, 80.
[1016] Mülayim, "Herat Cuma Cami", 219; Şehnaz Biçer Özcan, *Timur Devri Herat Tezhip Ekolü, (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi),* (Sanatta Yeterlilik Tezi), Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Geleneksel Türk El Sanatları Anasanat Dalı, İstanbul 2007, 20.
[1017] Blair, Bloom, "Doğu'nun İlk İmparatorlukları Gazneliler ve Guriler/Tarih", 133.

camide ilim öğrenip dini tartışmalara ve sohbetlere katılmışlardır. Orta Çağ'da bu eseri görenler Horasan bölgesinde böyle anıtsal nitelikte cami olmadığını belirtmişlerdir. [1018]

4.6.3. Büyük Selçuklu Dönemi Ulu Camileri (1040-1157)

9-14. yüzyıllar arası Türkistan'dan Akdeniz'e kadar uzanan bir imparatorluk kuran Selçuklular, Oğuzların Kınık boyunun veya Guz Türkleri'nin başı olarak Hazar Denizi ve Arap denizlerinin kuzey steplerinde yaşamış olan bir aileye mensupturlar. 10.yüzyılın sonunda Müslüman olup Harezm ve Maveraünnehr'de İslam dünyasına girmişlerdir.[1019] İsimlerini Oğuz Yabgu devletinin subaşı iken, kendisine bağlı kavimle birlikte Cend yöresine göç eden Selçuk Bey'den almıştır. [1020] 1035 yılında küçük bir göçebe topluluk halinde Ceyhun nehrini geçerek Horasan'a giren Selçuklular 1040 yılında Gaznelilere karşı yapılan Dandanakan Savaşı'nın ardından kısa sürede imparatorluğa dönüşen güçlü bir devlet kurmuşlardır. Çin sınırlarından, İstanbul önlerine; Aral Gölü ve Kafkaslardan,

Kızıldeniz ve Mısır'a kadar geniş bir coğrafyaya hakim olmuştur. Devrin önemli siyasal olaylarında etkili olduğu kadar Yakındoğu'nun etnik, dini ve kültürel yapısının yeniden şekillenmesinde de önemli rol oynamışlardır.[1021]

Selçuklular göçebe halinde 1038 yılında Horasan'a geldiklerinde Gazneliler'in elinde bulunan Nişapur'u geçici olarak işgal etmişlerdir. Burada Tuğrul Bey kendisini Sultan ilan etmiştir. 1055 yılında Tuğrul Bey, Bağdat'a girmiş ve halife onun Sultanlığını kabul etmiştir. [1022]

Tuğrul Bey 1051 yılında sulh yoluyla ele geçirdiği İsfahan'ı çok beğenmiş Rey'de bulunan mal, silah ve zahireyi buraya naklettirmiştir. İsfahan'ı ziyaret eden meşhur edip ve seyyah Nasir-i Hüsrev şehrin mamurluğundan burada bulunan kervansaray ve pazarların çokluğundan bahsetmiştir. Tuğrul Bey'in şehrin imarı için 500.000 dinar

---

[1018] Mustafa Şahin, *Ortaçağ'da Herat Bölgesi (Gazneliler'in Kuruluşundan Timurlular'ın Yıkılışına Kadar)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Osman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Tokat 2013,411.
[1019] Bosworth, 259.
[1020] Arslan Tekin, *Türk'ün Tarihi*, Kariyer Yayınları, İstanbul 2012, 261; Basworth, 260.
[1021] Osman Özgüdenli, *Selçuklular/Büyük Selçuklu Devleti Tarihi 1010-1157,I,* İsam Yayınları, İstanbul 2013, 87; Wılhelm Barthold, *İlk Müslüman Türkler,* (Çev: M.A. Yalman, T, Andaç, N. Uğurlu) Örgün Yayınları, İstanbul 2008, 21.
[1022] Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti,* Turan Yayıncılık, İstanbul 1969, 61.

harcadığı kaydedilmiştir.[1023] Sultan Melikşah imparatorluğun merkezini Rey'den bu şehre nakletmesiyle İsfahan, Selçuklular dönemindeki en parlak devrini yaşamıştır. Bu dönemde şehirde önemli imar faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Özellikle Sultan Melikşah hanefi mezhebine mensup öğrenciler için *Medrese-i Melikşahi* ve *Nizamiyye İsfahan* olarak bilinen büyük bir medrese yaptırmış ve öldüğünde naaşı Bağdat'tan getirilerek buradaki türbesine defnedilmiştir.[1024]

Maveraünnehirden göç etmiş, Türkler ile Müslümanlar arasında bir sınır şehri olan Cend bölgesine Selçuk Bey'in gelmesi önemli bir olay olmuştur. Bu devirde bir çok Türk kitlesi Müslüman olmuştur. Selçuk Bey, İslamiyetin dini inançlarına yabancı olmadığı ve ahalisinin bir kısmı Türk olan bir Müslüman bölgesinde yaşamak için gerekli ve siyasi imkanlar sağlamak bakımından lüzumlu gördüğü İslamiyeti kabul etmeyi düşünmüştür. Böylece yeni çevrenin siyasi ve sosyal şartlarını hemen kavramak suretiyle devlet adamlığı vasfını ispat eden Selçuk bu düşüncesinin gerçekleşmesini etrafındakiler ile kararlaştırdıktan sonra kendisine bağlı Oğuzlarla birlikte Müslüman olmuştur.[1025]

Selçuklular İslamiyeti iç ve dış tehlikelerden korumakla yetinmemiş ona hayatiyet ve yeni bir ruh vermişlerdir. En parlak dönemlerinde Orta Asya'dan Ege sahillerine Kafkaslar'dan Yemen'e kadar uzanan ülkelerde çeşitli ırklara ve dinlere mensup olan kavimleri sükûnet ve refah içinde yaşatmışlardır. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Mısır-Fatımî Devletine karşı izlediği siyaset birinci planda iken daha sonra Bizans İmparatorluğu'na karşı takip ettiği siyaset ağır basmış ve Mısır ikinci planda kalmıştır. Bu siyaset doğrultusunda Anadolu üzerine birçok sefer ve akınlar düzenlenmiştir. Fakat bu safhada Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun ikinci hükümdarı olan Alp Arslan tarafından 1064 yılında gerçekleştirilmiştir. Doğu'nun en müstahkem mevkilerinden olan büyük Ani şehrini Bizans'ın bütün müdafaa ve tedbirlerine rağmen 16 Ağustos 1064 günü fethederek imparatorluk topraklarına katmıştır. Ardından Kars ilinin

---

[1023] Osman Gazi Özgüdenli, "Tuğrul Bey Dönemi (1040-1063)", Refik Turan (Ed), *Selçuklu Tarihi El Kitabı,* (39-80), Grafiker Yayınları, Ankara 2012,1055.
[1024] Osman Gazi Özgüdenli, "İsfahan", *TDVİA,* İstanbul 2000, XXII, 499; Mirza Bala, "İsfahan", *İA*, İstanbul 1968,V,(II), 1069.
[1025] Brockelman, 160; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, 21.

Selçuklular tarafından tamamlanması Anadolu'nun Türk-Vatanı haline gelmesinin başlangıcı olması itibari ile de oldukça önemlidir [1026]

Türk devletinin asıl temellerinin atıldığı ve Anadolu'nun Türklüğünün tescil edildiği Türk tarihinde yeni bir devre başlangıç olan 26 Ağustos 1071 Malazgirt Meydan Muharebesi ve zaferi yalnız Türk tarihinde değil tüm dünya tarihinde dönüm noktasını teşkil eden önemli olaylardan biridir. Sultan Alparslan'ın Fatimiler üzerine Suriye seferine çıkmasını fırsat bilen ve Selçuk-Fatımi çekişmesinden faydalanarak Bizans'ın geleceğini teminat altına almak isteyen Bizans İmparatoru Romanes Diogenes Bizans'ın bütün imkanlarını seferber ederek 200.000 kişilik ordusu ile 13 Mart 1071'de yola çıkmıştır.[1027]

Selçuklu Devleti'nin barış elçisi olarak gönderdiği Halife'nin elçisi İbn-i Mühelban ile Selçuklu kumandanı Sav Tekin'in barış teklifini redederek "*kendisinin İsfahan'da atlarının da Hamedan'da kışlayacağını"* söylemiştir. Halife elçisinin de cevaben "*Atların İsfahan'da kışlayacağı doğru ama seni bilmiyorum*" şeklinde gerçekleşen konuşma sonucunda savaş kaçınılmaz olmuştur.[1028] Malazgirt ovasında 26 Ağustos 1071 Cuma günü öğleden sonra başlayan savaş, akşama doğru Alparslan'ın galibiyetiyle sona ermiş, Bizans ordusunun tamamına yakını yok edilmiştir. Romanus Diogenes, Alparslan'ın çadırına esir olarak getirilmiştir. Malazgirt Meydan Savaşı hem İslam hem de Türk tarihinde en büyük savaşlardan birisi olmuştur.[1029] Türk gücü ve İslam imanının birleşmesiyle ortaya çıkan yeni kuvveti doğuda bulunan İslam ülkelerine harcamak yerine halkı Müslüman olmayan batı ülkelerine yöneltme hareketinin ilk kuvvetli adımı olmuştur.[1030]

[1026] Mehmet Altay Köymen, "Selçuklular'ın Kars İli Fethinin Önemi", *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Türk Kültürü Kars Armağanı,* S.2, Ankara 1964, 143-144.
[1027] İsmet Binark, "Anadolu'da Büyük Türk Destanı 26 Ağustos 1071 Malazgirt Zaferi", *Türk Kültürü Aylık Dergisi,* C.106, 1971, 784; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (Çev.: Yıldız Moran), E Yayınları, İstanbul 1979, 46.
[1028] Mustafa Alican, *Malazgirt Kıyametin İlk Günü,* Kronik Yayınları, İstanbul 2017,126.
[1029] Rıfat Özdemir, "Anadolu'nun Türk Vatanı Oluşunda Malazgirt Zaferinin Önemi", *Fırat Üniversitesi Dergisi*, C.5, 1991, 389.
[1030] Zeki Atçeken, Yaşar Bedirhan, *Malazgirt'ten Vatana Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi,* Eğitim Yayınları, Konya 2014, 80.

Büyük Selçuklu Devleti hâkim olduğu coğrafyada sadece siyasi ve askeri alanda değil, ortaya konulan sanat eserleri üretilen kültür ve medeniyet ile de kalıcı izler bırakmıştır.[1031]

Selçuklu Devleti mensubu olduğu İslam dünyasının ilmi hayatında da önemli etkileri olmuştur. Selçuklu Devleti'nin kurulmuş olduğu, Türk ve İslam devletleri arasında bir geçit vazifesi gören Horasan coğrafyası İslam medeniyetinde önemli bir yere sahiptir. Horasan'a hâkim olan Selçuklular, Samaniler ve Gazneliler'in yapmış olduğu ilmi alandaki faaliyetleri belirli bir disiplin içerisine alarak daha geniş bir coğrafyada devam ettirmeye ve geliştirmeye gayret etmişlerdir. Devlet eliyle birçok medreseler inşa edilmiş, rasathane ve kütüphane gibi araştırma merkezleri açılmıştır. Bilim adamlarını teşvik etmek için de hoşgörünün ve hür düşüncenin var olduğu bir ortam sağlanmıştır.[1032]

Ortaçağ'ın Müslüman entelektüel ve âlimi olan Gazali, Selçuklu idaresi altında Sufilik ve Sünniliğin sentezini ortaya çıkarmıştır. Gelenekçi üsluba sahip olan İslam inancına tasavvuf unsurunun katılmasını sağlamıştır. Yine bu dönemde Selçuklu Devleti'nin önemli vezirlerinden olan Nizamülmülk "Siyasetname" adlı eserinde Şiilere karşı Sultan'a tavsiyelerde bulunmuştur.[1033]

Batılı sanat tarihçileri genellikle İslam Sanatından, Türk, Arap ve İranlı ayrımı yapmadan bir bütün halinde bahsetmekte ve İslam sanatında Türklere daha az pay ayırmaktadırlar. Böyle düşünenlere rağmen bazı sanat tarihçileri de, Selçuklular ile İslam dünyasının yeni bir harekete yöneldiğini kabul etmektedir. Nitekim Selçuklu İmparatorluğu'ndan Selçuklu Çağı, olarak da bahsedilmektedir. Selçuklu döneminin sanat faaliyetlerini ve özellikle mimari alandaki gelişimlerini göz önünde bulundurmak suretiyle bu devri İslamiyette İkinci Klasik Dönem şeklinde niteleyenler de bulunmaktadır.[1034]

[1031] Nurullah Yazar, *Büyük Selçuklular Döneminde İsfahan,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Ankara 2013, 68.

[1032] Nilay Ağırnaslı, "Büyük Selçuklu Devlet Adamlarının Bilime ve Bilim Adamlarına Bakışı", Mustafa Demirci (Ed), *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu/Selçuklularda Bilim ve Düşünce,19-21 Ekim 2011, Konya,* Bildiriler, (437-453), Selçuklu Belediyesi Yayınları, Konya 2013, 445; Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, 183.

[1033] Hillenbrand, 89.

[1034] Cezar, 281;Yazar, 63.

Selçuklu sanatı, İslam sanatındaki İran'ın hâkim yönünü belirlemesi açısından önemlidir. Bu durum Geç Orta Çağ İtalya'sının Avrupa Sanatı için oynadığı önemli rol ile benzerlik göstermektedir. Bu dönemde geliştirilen sanat, İran sanatında sonraki yüzyıllarda gerçekleştirilecek olan gelişmelerin başlangıcını oluşturmaktadır. Bu gelişmeler Selçuklular ve halefleri olan hanedanlar tarafından Suriye'den Hindistan'a kadar uzanan geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Bu dönemde sanatın gelişmesi, yalnızca saraya bağlı kalmayıp aynı zamanda ekonomideki canlılığın ve buna bağlı olarak şehirlerin zenginleşmesinin de önemli katkıları olmuştur. Gösterişli yazılmış Kur'an'lar, Büyük Sultan camileri ve taşrada bulunan daha küçük camiler, lüster ve minai tekniğinde yapılmış seramikler, çömlekler, metal objeler gibi sanat eserleri üretilmiştir. Özellikle mimaride ve seramikte çok sayıda yerel okul açılmış olup burada yapılan yoğun çalışmalar sonucunda oluşan tarz ve üsluplarda geniş çaplı yenilikler geliştirilmiştir.[1035]

Selçuklular dini ve siyasi otoriteyi İslam İmparatorluğunda birleştirdikleri gibi siyasi gücü temsil eden abidevi mimari unsurları da caminin manevi karakteri ile sentezlemişlerdir. Burada Selçukluların dünyevi ve uhrevi hayatı birleştiren bir din anlayışına sahip oldukları anlaşılmaktadır. Bir başka açıdan Cuma haricinde cami sosyal platform olarak dini olduğu kadar dünyevi bir fonksiyona da sahiptir. Şehir merkezi görevi gören dünyevi avluyla ibadet için kullanılan dini mekân arasında aşamalı bir geçişi sağlayan eyvan da somutlaşmaktadır. İsfahan Cami ile birlikte Zevvare ve Ardistan Cuma Camilerindeki dört eyvan tipolojisinin ve kesişen aksların politik bir başka okuyuşu da Selçuklular'ın siyasi otoriteyi merkezi bir sistemde toplama çabalarına işaret etmektedir.[1036]

Büyük Selçuklular, Türk mimarisinde ilk örneklerini Karahanlı ve Gazneli yapılarında gördüğümüz kubbe-eyvan-avlu birlikteliğini uygulayarak dört eyvanlı, avlulu, mihrap önü kubbeli planları ile abidevi cami mimarisini yaratmışlardır.[1037] Fakat bu cami plan şeması kalabalık cemaatin namaz kılması için ideal bir plan şekli değildir. Çünkü ibadet mekanının eyvanlar tarafından bölünmesi cemaatin mihrabı ve birbirini görmesini engellemektedir. Selçuklular birbirleriyle güç kaynaşan unsurları bir araya

[1035] Hillenbrand, 92-93; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi,*183.
[1036] Şimşek, "Büyük Selçuklu Mimarisinde Avlu Kimliği",462.
[1037] Ayşe Denknalbant, Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Selçuklular/Mimari", *TDVİA,* İstanbul 2009, XXXVI, 392.

getirerek Türk mimarisine önemli katkı sağlamışlardır. Uygulanan bu plan şeması toplu halde ibadet edilen cami plan şemasına uymadığı halde bütün[1038] İran ve Orta Asya'da inşa edilen diğer camilere örnek olmuştur. Anadolu'da gerçekleşen gelişmelere kadar bir ölçüde merkezi kubbe probleminin unutulmasına neden olmuştur.[1039]

İbni Sina boşluk ve mekân bahsinde sınırı varlığın temel niteliği olarak vurgulamıştır.[1040] Laotzu şiirinde**.** "*Kilden yapılan çanağı pencere ve kapılardan oluşan evi fonksiyonel kılan içindeki boşluktur."* şeklinde tarif etmiştir.[1041]

İslam dünyasında hurm/haram kelimelerinin etimoljik analiziyle başlayan avlu araştırmaları, İç Anadolu'da doğal yaşam alanı olarak kabul edilen, hayat/avlu işgal, hareket ve aktiviteyi mümkün kılan boşluk kavramıyla örtüşmektedir. En sade şekliyle avlu, insanın hareketlerini, aktivitelerini mümkün kılan bir boşluk doğal yaşamın yapay sahnesi, bir başka deyişle kimlik kazandırılmış doğal yaşam alanı, kimlikli doğadır. Burada fiziki faktörlerden ziyade kültürel fonksiyona sosyal kimliğe işaret etmektedir. İslam şehirlerinde dikey örtüyle çevrelenmiş boşluklar, mimari gelişimin çıkış noktasını oluşturmaktadır. İsfahan Mescid-i Cuması'nda görülebileceği gibi plan şeması değişip gelişen bir yapıda olmasına rağmen revakların sınırları sabit kalmıştır. Avlu mekân ilişkisi avlu ölçeğinden, ulu cami ölçeğine kadar devam etmiştir.[1042] 12. yüzyılda Büyük Selçuklularla başlayan camide dört eyvanlı avlu şemasının kullanımı 19. yüzyıla kadar süren bir gelenek halini almıştır. Bu avluların ardındaki simgesel boyut, işlevinin göz ardı edilmesine neden olmuştur. U.Vogt Göknil bu avluların mikrokozmik bağlamını vurgulamıştır. Camilerde, özellikle devlet ideolojisini taşıyan mezhebin propagandasını üstlenen medreselerde ve kervansaraylarda devlet ve dinin dünyaya hâkim olma iddiasını vurgulama amacını taşımaktadır. Bu planın izlediği yayılmacı politika ile daha

---

[1038] Cemil Öztürk, *Türk Tarihi ve Kültürü,* Pegem Yayınları, Ankara 2005, 143.
[1039] Ara Altun, "Orta Asya Türk Sanatı İle Anadolu Selçuklu ve Beylikler Mimarisi", Sadi Bayram, (Ed), *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri I, (33-44),* Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1988, 35.
[1040] Şaban Haklı, "İslam Felsefesinde Mekân ve Boşluk Tasavvurunun Kozmolojiye Tatbiki", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.6, 2007, 50.
[1041] Onur Şimşek, *A Comparative Analysis of the Seljukid Courtyards,* (Selçuklu Avlularının Karşılaştırmalı Analizi), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Viyana Teknik Üniversitesi Mimarlık ve Çevre Planlama Fakültesi, Viyana 2014, 261-262.
[1042] Şimşek, "Büyük Selçuklu Mimarisinde Avlu Kimliği", 459.

sonraki devletler tarafından da kullanılması özellikle Timur ve ardıllarında taşıdığı önem bu görüşü desteklemektedir.[1043]

Würfel ve İran mimari çalışmalarında uzman olan Pope övgüyle bahsettiği kubbelerin Selçuklu mimarisinin mükemmel yapı tekniğini ve estetiğini yansıttığını belirtmiştir. O döneme kadar saraylara ve kervansaraylara özgü olan dört eyvan şemasını, Selçuklular cihan sultanlığı sıfatı ile cami mimarisine uygulayarak dini yapıya anıtsal bir boyut kazandırmışlardır.[1044] İlk Müslüman Türk devletleri olan Karahanlı ve Gazneli'lerde ilk olarak uygulanmaya başlamış olan maksure kubbesi mekân birliği gösteren cami mimarisinin çıkış noktası olmuştur. Büyük Selçuklu Devleti, Karahanlı ve Gazneli camilerindeki gelişmeleri toplayıp değerlendirerek anıtsal boyutlarda cami mimarisi yaratmış ve İslam coğrafyasına yaymıştır.[1045]

Malzeme olarak genellikle tuğlanın kullanıldığı bu dönem eserlerinin tezyinatında dekoratif tuğla işçiliği ve stuk süslemeler yaygın unsurlardır. Bitkisel ve geometrik unsurlar ile yazı Selçuklu tezyinatında yaygın olarak görülen süsleme elemanlarıdır. Az da olsa özellikle çini tabaklarda insan ve hayvan figürlerine de rastlanmaktadır.[1046] İran'da Büyük Selçuklular devrinde inşa edilen tuğladan büyük tromplu kubbelerin içleri zengin bezemeli olup dış görünüşleri oldukça sade ve masiftir.[1047]

4.6.3.1. İsfahan Mescid-i Cuması

Selçukluların İsfahan'daki varlığını simgeleyen cami, 11. yüzyılda İran'a gelen Selçuklular'ın başkentte yapmış oldukları ilk eserdir. Tuğrul Bey'in kenti fethi ile birlikte şehre, Selçuklu hakimiyetinin mührü vurulması amacıyla, geniş çaplı imar faaliyetlerine başlanmıştır. Bu faliyetlerin başında gelen Mescid-i Cuma'yı Selçuklular tek başına bir yapı olarak tasarlamamışlardır. Yapının çevresini de hesaba katarak, bir

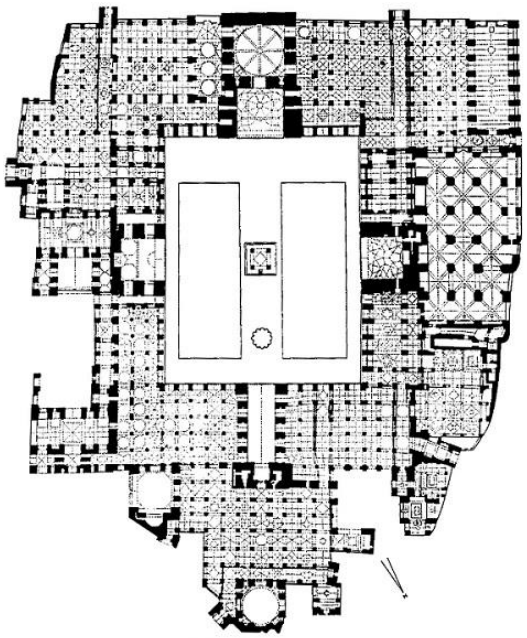
[1043] Günkut Akın, *Asya Merkezi Mekân Geleneği,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, 31-32.
[1044] Şimşek, "Büyük Selçuklu Mimarisinde Avlu Kimliği", 462. (Würfel Kurt, *İsfahan nisf-i-dschahan,* Raggi Verlag Küsnacht, Zürich, 1974, s.57; Arthur Upham Pope, *An İntroduction To Persian Art since The Seventy Century A.D* Peter Davies, London, 1930, s.28'den naklen)
[1045] Yusuf Çetin, "Erken Dönem İslam Cami Mimarisinde Maksure Kubbesi Geleneğinin Türk Cami Mimarisindeki Toplu Mekân Anlayışına Etkileri Üzerine Bir Değerlendirme", *The Journal of Academic Social Science Studies*, C.35, 2015, 115.
[1046] Can, Gün, 147.
[1047] Sözen, 5.

meydan düzenlemesi içinde ele almışlardır. Safeviler döneminde gelişecek olan geniş meydan düzenlemesinin öncülüğünü Selçuklular bu cami ile başlatmıştır.[1048]

1072'de Melikşah adına yapılmış olan bu cami, Abbasi halifelerinden el-Mensur'un 755'te yaptırdığı aynı adı taşıyan, Samarra Ulu Camii gibi kerpiçten revaklı, çok sütunlu caminin yerine yaptırılmıştır. Bu cami Sultan Melikşah zamanında büyütülmüş ve Safeviler devrinde Şah Tahmasb ve Şah Abbas tarafından onarılmış ve şekli değişmiştir. [1049] Şehir merkezinde bütün yolların kesişme noktasında yer alan cami kuzey-güney doğrultusunda 22.000 m² lik dikdörtgen bir alana kurulmuştur.[1050]

Selçuklular ilk olarak mihrabın önündeki ve etrafındaki 20 sahına denk düşen 24 ayağı yıktırmıştır.[1051] Melikşah'ın emri ile 1080 yılında Nizamül Mülk onun adına güneydeki büyük mihrap kubbesini yaptırmıştır. Kenar uzunlukları 15 m olan ve kare bir mekanı örten kubbe üç yandan dokuz kemerle camiye açılmaktadır. Sekiz grup halinde kalın ve üzerleri sıvalı ağır silindirik payelerle, tromplar bölgesi ve kubbenin zengin mimari şekilleri arasında bir tezatlık görülmektedir. İçten ve dıştan kubbe ile alt yapı arasında bütünlük olmadığı için eskiden kalan ağır payeler üzerine kubbenin yapıldığı ileri sürülmüştür. Dıştan hafif sivriltilmiş kubbe içten ve dıştan yapıya hakimdir.[1052] Melikşah kubbesi olarak bilinen bu mihrap önü kubbesi, dışardan çok sade bir görünüm sunarken, içerden yonca yaprağı biçimli zengin tromp sistemi ve kubbe eteğini dolanan oldukça iri harflerle yazılmış kufi kitabe kuşağı ile dikkat çekmektedir.[1053]

[1048] Osman Eravşar, "Türk Kültür Varlıkları", İlyas Demirci, İbrahim Terzioğlu (Haz), *Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Abideleri Sempozyumu,15-18 Ekim 2012 Trabzon*: Bildiriler, (265-290), Türk Dünyası Mühendislik Mimarlık ve Şehircilik Kurultayı Özel Yayını, Trabzon 2012, 277.
[1049] S. Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi,* 112; Arseven, 58.
[1050] Kemal Özkurt, *İsfahan'da Büyük Selçuklu ve İlhanlı Dönemi Mimari Eserleri,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Van 2005, 30.
[1051] Sheila Blair, Jonathan Bloom, "İsfahan Cuma Camisi", Markus Hattstein, Peter Delius (Ed), *İslam Sanatı ve Mimarisi,* (368-369), (Çev.; Nurettin Elhüseyni), Literatür Yayıncılık, İtalya 2007, 368.
[1052] Aslanapa, *Türk Sanatı,* 59; Yaşar Çoruhlu, "İsfahan Cuma Camii", *TDVİA,* İstanbul 2000, XXII, 505; Yazar, 73; Şimşek, *A Comparative Analysis of the Seljukid Courtyards,* 68; Engin Beksaç, "İsfahan/ Mimari*", TDVİA*, İstanbul 2000, XXII, 502.
[1053] Aslanapa, *Türk Sanatı*, 60.

Plan 41. İsfahan Mescid-i Cuması[1054]

Melikşah'ın kubbesi aralarında dar açıklıklar oluşturan kütlesel ayaklarla sınırlandırılmıştır. 1121 yılında Batıni'ler tarafından yakılarak harap olan cami tekrar tuğladan örülmüştür. Yan galeriler doğu-batı doğrultusunda yerleştirilen kemerler üzerine oturtulan kubbelerle kapatılmıştır.[1055]

Kubbeli mekanın avluya bakan kısmında geniş ve yüksek bir taç kapısı bulunmaktadır. Sasani etkisinde yapılmış olan bu kapı İran camilerini Arap camilerinden ayıran en önemli özelliktir. Dikdörtgen planlı olan bütün İran camilerinde bu tür taç kapılar görülmektedir. Eyvan şeklinde düzenlenmiş girişlerin üzeri sivri kemerli bir yarım kubbe mukarnaslarla ve köşe tonozlarıyla örtülmüştür. Bu taç kapılar bina yüksekliğinde inşa edilmiştir. Sasani saraylarında görülen bu taç kapılar, yan eyvanlara da yapılmıştır.[1056] Kıbleyi vurgulamak amacıyla güney eyvanı daha geniş ve yüksek tutulmuştur. Güney eyvanının üstündeki yüksek çifte minare de kıbleyi vurgulamaktadır. Sonraki dönemlerde eyvan çinilerle döşenmiş ve mukarnas katlarıyla kaplanmıştır.[1057] Avluda eyvanların çok yüksek görünmemesi için revaklar iki katlı yapılmıştır. Eyvanların ve yarım kubbelerin arkadan görünüşü ahenksizdir. Selçuklular

[1054] https://okuryazarim.com/buyuk-selcuklu-donemi-mimari-planlari/ (Erişim Tarihi 18.05.2018)
[1055] S. Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi,* 112.
[1056] Arseven, 60.
[1057] Blair, Bloom, "İsfahan Cuma Camisi", 369.

birbirleriyle güç kaynaşan unsurları bir araya getirerek abidevi mimari eserler ortaya çıkarmışlardır.[1058]

Fotoğraf 62. İsfahan Mescid-i Cuması kıble ve batı eyvanı[1059]

1088 yılında 11 m çapında 22 m yüksekliğinde Kümbet-i Haki olarak da bilinen ikinci kubbe, Sultan Melikşah'ın hanımı, Karahanlı prensesi Terken Hatun adına Tacül Mülk tarafından yaptırılmıştır.[1060] Dışarıya cephesi bulunmayan kare planlı yapıya küçük bir kapı ile karanlık bir koridordan ulaşılmaktadır. Yapı bir bütün olarak Büyük Selçuklu mimarisi içinde teknik ve estetik bakımdan en önemli eserdir. Kubbeyi ve kemerleri taşıyan payelerin köşeleri yerden başlayarak yuvarlatılmıştır. Burada kullanılmış olan yonca yapraklı tromplar, ilk kez Karahanlı döneminde inşa edilen Tim Arap Ata türbesinde görülmektedir.[1061] Bu bölüm oranları, matematiksel tasarımı, parçalarının birbiri ile uyumu, altın orana bağlı kalması gibi birçok açıdan Gotik mimar ile kıyaslanmaktadır.[1062] Matematiksel ve geometrik oranlar en hafif yapısal formda kullanılarak mükemmel kubbeli alan oluşturulmuştur.[1063] Ortaçağ İran mimarisinin şaheseri sayılmaktadır.[1064] Kubbeli mekanda dört köşeden kubbe yuvarlağına geçişi

[1058] Aslanapa, *Türk Sanatı,* 67; A. Ersoy; 413.
[1059] Şimşek, *A Comparative Analysis of the Seljukid Courtyards,* 66.
[1060] Marjan Ghanned, A Study on the North Dome Of Masjid-i-i Jami Isfahan, İsfahan Mescid-i Cuması'nın Kuzey Kubbesi Üzerine Bir Çalışma), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), School of the Architecture Carleton University, Canada 2000, 476; Özkurt, 33.
[1061] Aslanapa, *Türk Sanatı,* 60; Göncüoğlu, 102,
[1062] Eravşar, 279; Çoruhlu, 505.
[1063] Ghanned, 33.
[1064] Blair, Bloom, "İsfahan Cuma Camisi", 368.

sağlayan, içi kavsaralarla döşeli tromplar dikkat çekmektedir. Bu kavsaralardan oluşan mukarnaslar İslam sanatının en güzel buluşlarından biri olmuştur. Dört kavsaradan oluşan bu tormplar, kubbenin ağırlığını dört kavsara ile kare yapının duvarlarına bağlamak ve trompun gözebatan boşluğunu sanatkarane üslupta gizlemek iki önemli hedefi olmuştur.[1065]

Fotoğraf 63. İsfahan Mescid-i Cuması Terken Hatun kubbesi[1066]

İsfahan Mescid-i Cuması'nın çekirdeğini oluşturan Melikşah kubbesi ve kuzeyde yer alan Terken Hatun adına yapılan Kümbet-i Haki'de tamamen ayaklar tarafından taşınan ve üç yönde üçer kemerli açıklık bırakacak şekilde tasarlanmış olan altyapının üstünde, yonca tromplu hafifçe sivrilen tuğla kubbe, Selçuklu kubbesinin karakteristiğini oluşturmaktadır. Temelden kubbe kilidine kadar silmelerle hareketlendirilen iç mekan gerçekten de Gotik'ten çok daha önce Gotik prensipleri karşımıza çıkaran bir mimari unsur oluşturmuştur. Bu kubbe konstrüksiyonu Selçuklu camilerinin çoğunda denenmiş ve bir koldan da Mısır'a kadar uzanan bir etkinliği olmuştur.[1067]

Geleneksel olarak bu planda yapılmış olan camilerde iki ayrı kubbeli mekan uygulaması görülmemektedir. Bu mekanın Sultan Melikşah veya Terken Hatun'un

[1065] Yetkin, 113.
[1066] https://okuryazarim.com/buyuk-selcuklu-donemi-mimari-planlari (Erişim Tarihi 18.05.2018)
[1067] Altun, "Orta Asya Türk Sanatı ile Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler Mimarisi", 35.

dinlenme merkezi olabileceği gibi dönemin bilim adamları tarafından astronomik gözlem evi olarak kullanıldığı ihtimali de bulunmaktadır.[1068]

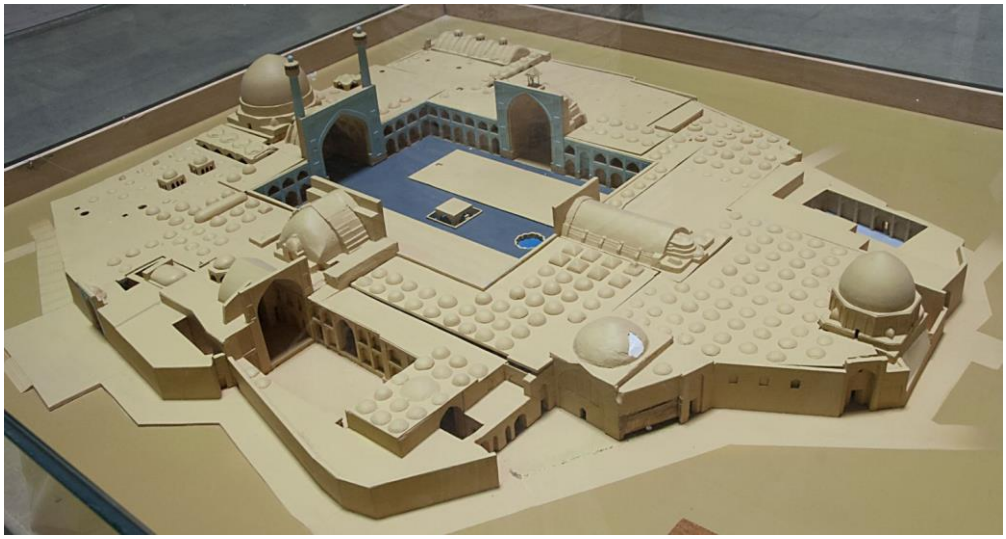
Ortada büyük avlunun yer aldığı, dört yanda dört eyvanın bulunduğu bir şema gösteren yapı örneğinin, mihrap önü kubbesiyle birleştirildiği ilk örnek olması bakımından önemlidir.[1069] Kubbe altında toparlanan ana mekan, eyvan aracılığı ile dışa açılabilmiş, genişleme eğilimi burada da ortaya çıkmıştır. Kubbeli ana mekanın iki yanında daha alçak ve basit kollarla enine bir gelişme olduğu, kalan ojinal bölümlerden anlaşılmaktadır. Bu yapılara köşk tipi cami adı verilmekle birlikte, orijinal örnekler günümüze ulaşmamıştır.[1070]

Selçuklu camine asıl karakterini veren özellik ise avluyu kuşatan revakların ortasına açılan eyvanlar olmuştur. İlk örnekleri Bamyan tipi evlerde görülen, fakat en olgun örneğini Leşker-i Bazaar Sarayı'nda bulan, merkezi avlulu dört eyvan plan şemasının eskiden beri Türkler tarafından uygulandığı görülmektedir. Creswell bu plan şemasının ilk kez Mısır'da kullanıldığını belirtmiştir. Fakat bu plan ilk kez Mısır'da değil, Müslüman Türklerin hakimiyeti altında bulunan İran ve Afganistan'da uygulanmıştır. Karahanlı ve Gazneliler döneminde uygulanan Selçuklular tarafından gelişitirlen bu plan, İran'daki camilerin klasik şeması olup Anadolu ve Mısır'a kadar yayılarak en olgun şeklini yine bu devirde yapılan medrese yapılarında bulmuştur.[1071] Bu uygulama Türk Budist viharalarında görülebileceği gibi dört ana yön kavramına işaret eden kozmolojik planlı Türk ordu şehri (hükümdar şehri) planlarına da işaret edebilir.[1072]

[1068] Ghanned, 33.
[1069] Sözen, 5.
[1070] Altun, "Orta Asya Türk Sanatı ile Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler Mimarisi", 35.
[1071] S. Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi,* 112.
[1072] Göncüoğlu, 103.

Fotoğraf 64. İsfahan Mescidi-i Cuması[1073]

Fotoğraf 65. İsfahan Mescid-i Cuması'nın kurulum düzenini gösteren maket[1074]

Avluyu meydana getiren eyvanlar hiyerarşik bir düzende farklı boyutlarda inşa edilmiştir. Kıble eyvanı daha geniş ve yüksek tutulmuştur. Bu eyvanların farklı fonksiyonları da bulunmaktadır. Farklı iklim koşulları eyvanların kullanımında etkili olmuştur. Uzatılmış formda yapılmış olan kuzey eyvan, işlevsel etkinliği ile ön plana çıkmaktadır. Sabah erken saatlerde güneş ışığı alan bu eyvan öğleden sonra yerini gölgeye bıraktığı için en çok tercih edilen bölümler arasında sayılmaktadır.[1075]

[1073] https://okuryazarim.com/isfahan-mescid-i-cuma// (Erişim Tarihi 20.19.2018)
[1074] https://www.sanatinyolculugu.com/isfahan-mescid-i-cumasi/ (Erişim Tarihi 20.19.2018)
[1075] Şimşek, *A Comparative Analysis of the Seljukid Courtyards*, 68.

İsfahan Mescid-i Cuması, Abbasi döneminde inşa edilmiş camilerin planıyla karşılaştırıldığında abidevi eyvanlarıyla ve mihrap önü kubbesinin eklenmesiyle iç mekan bütünlüğünü yitirmiştir. Masif taşıyıcı elemanlar ile birbirinden ayrılmış mekanlar oluşturulmuştur. Toplu halde namaz kılınması için ideal bir plan şekli değildir. Eyvanlar mihrabın görülmesini ve namaz kılanların birbirini görmesini engellemektedir. Fakat bu caminin ihtişamlı avlusu, azami ziyaretçi sayısını karşılayabilecek boyutlarda cami ile bağlantılı olup, yılın büyük bölümünde ibadet yapısının merkezinde şehir meydanı fonksiyonunu devam ettirmiştir. Dört yönde açılan girişler, yürüme mesafesini kısaltan kestirmeleri mümkün kılarak cami avlusunu sirkülasyon merkezi olarak canlı tutmuştur.[1076]

Godard, İsfahan Mescid-i Cuması gibi dört eyvanlı, avlulu, mihrap önü kubbeli, revaklı plan şemasında olan camilere köşk camiler demekte ve bunları Sasani Zerdüşt ateşgedelerinden esinlendiğinin bir sonucu olduğunu belirtmektedir. Fakat İran'da Selçuklu'lardan önce bu planda yapılmış bir eser görülmediği gibi Selçuklulardan sonra da bu uygulama sürdürülmemiştir. Eğer İran kültür gücünün yarattığı cami plan şemasını şekillendiren esin kaynağının Zerdüştlerin ateşgedeleri olsaydı, buna bağlı geleneksel kuvvetin yarattığı ürünlerin Selçuklu öncesinde ve sonrasında da uygulanmış olması gerekirdi. Cami İslam dinine ait bir yapı olduğu için İslamiyet ile hiçbir yönden yakınlığı görülmeyen Zerdüştlerin tapınağı olan ateşgedelerin İslamiyetin doğuşundan yüzlerce yıl sonra cami plan şemasını etkilemesi varsayımı bilimsel düşünce sistemine aykırı düşmektedir.[1077]

Tek kubbeli mekanı veya mihrap önü kubbesini İran'a getiren ve uygulayan Selçuklular olmuştur. İran Selçukluları camilerinde mihrap önünde kubbe uygulaması öyle görünüyor ki; Türklerin kubbe sevgilerinin, Türk mimarisinin kubbe ile kucaklaşmasının İran'daki zaferini vurgulayan bir hususdur. Öte yandan, bu husus cami mimarisinde toplu mekan elde etme arzu ve çabasının bir sonucu şeklinde yorumlanabilir.[1078]

Bu ilk ana tip yaratıldıktan sonra İsfahan, İran ve Türkistan'da hemen hemen bütün camiler bu plana göre yapılmıştır. Böylece İran camilerine şeklini veren Türkler

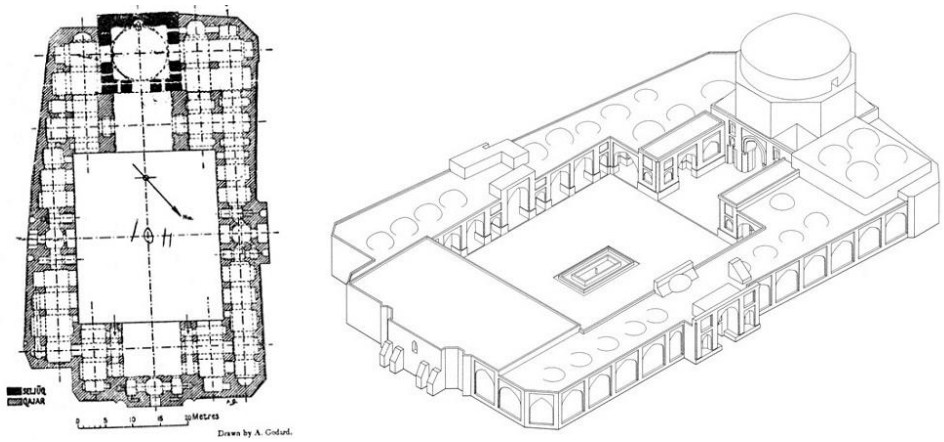
[1076] Şimşek, "Büyük Selçuklu Mimarisinde Avlu Kimliği", 462; A. Ersoy, 413.
[1077] Cezar, 334.
[1078] Cezar, 332.

olmuştur denilebilir. Selçuklular devrinde İsfahan'da görülen bu tip İran'da yerleşmiş ve eski tip inşaları uzaklaştırmıştır.[1079]

4.6.3.2. Gülpayegan Mescid-i Cuması

Gülpayegan Mescid-i Cuması'nın yapım ve onarım kitabelerinden yapının iki aşamalı olarak yapıldığı anlaşılmaktadır. Kubbe eteğindeki kitabeye göre Ebu Şuca Muhammed tarafından İbrahim adlı ustaya yaptırılan ve köşk tipi olarak bilinen asıl ibadet mekânı ilk olarak yapılmıştır. Mihrapta bulunan kitabe ise 1104 tarihini ve Ebu Nasr İbrahim adını taşımaktadır.[1080] Cami 18. yüzyılda Kaçkarlar zamanında ise dört eyvanlı hale getirilerek klasik İran cami plan şemasına uydurulmuştur[1081]

Caminin mihrap önü kubbesi, Selçukluların İran'daki tek kubbeli camilerinin tipik plan şemasına sahiptir. Mihrap duvarı dışındaki üç duvarında kemerli açıklıklar olan kare bir yapıdır. Kubbeli mekân bir eyvanla avluya açılmaktadır.[1082] Kubbe kemerlerle bağlanmış, geniş ve sağlam tuğla payeler üzerine oturmaktadır. İçi Terken Hatun kubbesi gibi geometrik bölümler halinde süslenmiş dıştan tromplar gizlenmiştir.[1083]

Plan 42. Gülpayegan Mescid-i Cuması[1084]

1113-1119 tarihlerinde yapılmış olduğu anlaşılan Kazvin Mescid-i Cuması yine aynı tarihler içinde yapılmış olan Kazvin Haydariye Mescid-i Cuması'da Gülpayegan

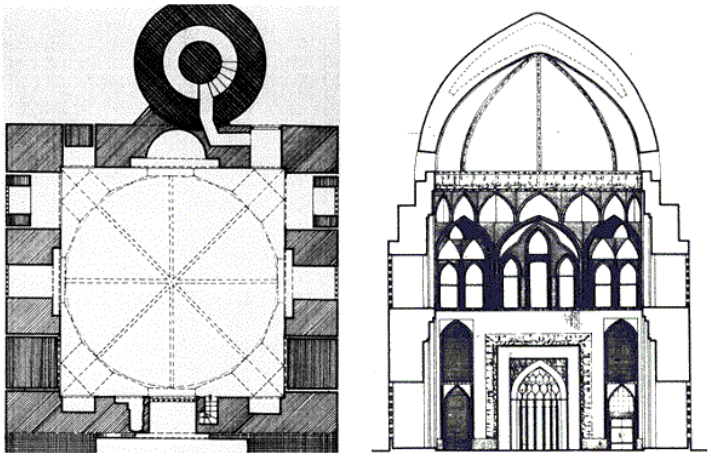
[1079] Ernst Diez, *Türk Sanatı*, (Çev.: Oktay Aslanapa), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1955, 41.
[1080] Özkurt, 37.
[1081] Aslanapa, *Türk Sanatı,* 62; Şimşek, *A Comparative Analysis of the Seljukid Courtyards*, 61.
[1082] Cezar, 361; Şimşek, *A Comparative Analysis of the Seljukid Courtyards*, 61; Özkurt, 37.
[1083] Aslanapa, *Türk Sanatı,*62; Şimşek, *A Comparative Analysis of the Seljukid Courtyards,* 61.
[1084] https://okuryazarim.com/gulpayegan-mescid-i-cuma/ (Erişim Tarihi 30.01.2019)

Cuma Cami'de olduğu gibi büyük tromplu kubbenin bütün olanaklarını yansıtacak nitelikler göstermektedir.[1085]

4.6.3.3. Barsiyan Mescid-i Cuması

Berkyaruk zamanından kalan minaredeki kitabeye göre cami 1097 yılında inşa edilmiştir. Sultan Sencer döneminde inşa edilen mihrap bordüründeki kitabe ise 1104 tarihini vermektedir. 1934 yılında yapıyı inceleyen Myron Bement Smith ise kubbe eteğinde yer alan kitabeye göre, caminin 1134 tarihli olduğunu kaydetmektedir.[1086]

Cami kare planlı, mihrap önü kubbeli, köşk tipli asıl ibadet mekanı ile yapının güneyinde yer alan minaresi ve Safevi devrinde eklenen güney eyvandan oluşmaktadır.[1087] Kubbesi, düz bir dış kabuk ile içte sekiz kaburga ile bölünmüş küresel üçgenlerden oluşan bir iç kaplamadan meydana gelmiştir. Barsiyan cami trompunun, içten biçimi İsfahan Melikşah kubbesi trompu ile Terken Hatun trompunun ortaklaşa benzerliğine sahiptir.[1088]

Plan 43. Barsiyan Mescid-i Cuması[1089]

İç tezyinatının Terken Hatun Kubbesi ile benzer şekilde tuğladan yapılmış olması her iki eserinde aynı mimar tarafından yaptırılmış olduğu ihtimalini taşımaktadır.[1090] Yaklaşık olarak kubbeye geçiş bölgesine kadar uzanan ve köşelerden sütuncelerle

[1085] Sözen, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan,* 5.
[1086] Kenan Çetin, *Selçuklu Medeniyeti Tarihi,* Yitik Hazine Yayınları, İzmir 2008,149; Özkurt, 42.
[1087] Özkurt, 43.
[1088] Cezar, 364.
[1089] https://okuryazarim.com/barsiyan-mescid-i-cuma/ (Erişim Tarihi 30.01.2018)
[1090] Yazar, 76.

sınırlandırılan caminin mihrabı beş kanatlı olarak yapılmıştır. Mihrabı çeviren bordürlerde kufi hatlı tarih kitabesi ve sülüs hatla yazılmış Allah'ın isimleri bulunmaktadır.[1091]

Fotoğraf 66. Barsiyan Mescid-i Cuması[1092]

1097 tarihli silindirik biçimde inşa edilmiş olan minarenin camiden daha erken tarihe işaret etmesi ve kıble duvarına bitişik olarak yapılmış olması minarenin önceki yapıya ait olduğunu göstermektedir. İran'da üzerinde tarih bulunan en eski minare olması bakımından önemlidir.[1093]

4.6.3.4. Ardistan Mescid-i Cuması

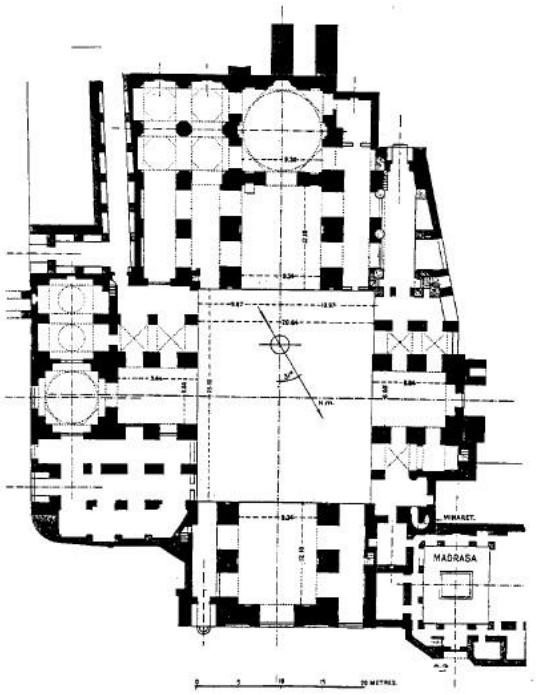
Ardistan Cuma Camisi, dönemin en güzel alçı kitabesine göre 1158 yılında inşa edildiği ve banisinin ismi yazılmaktadır.[1094] Caminin ilk yapıldığı yıllarda sadece mihrap önündeki kubbeli bölüm ile eyvanların var olduğu diğer bölümlerin ise daha sonra yapıldığı düşünülmektedir. Bu camilerin ilk olarak İsfahan Mescid-i Cuması'nda olduğu gibi eyvansız Kufe plan tipinde (Arap Cami) tasarlandığı daha sonra ise mihrap önünde bir kubbeli mekân ile dört eyvanlı, avlulu yapıya dönüştürüldüğü kabul edilmektedir.[1095] Cami Selçuklu ve sonraki dönemlere ait açık ve kapalı alanlardan oluşan yapılar topluluğundan oluşmaktadır.[1096]

Ardistan Cami olarak bilinen ilk kubbeli bölüm dört eyvan plan şemasının henüz uygulanmadığı bir tarihte yapılmıştır. Bu kubbeli alanın tarihi bilinmemekle birlikte

[1091] Özkurt, 46.
[1092] https://www.sanatinyolculugu.com/?s=barsiyan+mescid-i+cumas (Erişim Tarihi 30. 01. 2019)
[1093] Yazar, 76.
[1094] Özkurt, 61.
[1095] Eravşar, 167.
[1096] Özkurt, 62; Yazar, 76.

1158-1160 tarihinde dört eyvanlı cami plan şeklini almıştır.[1097] Mihrap önü kubbesi ve ona bağlı eyvan, Selçuklu üslubunda yapılmıştır. Kubbeye geçiş üç dilimli yonca yapraklı tromplarla sağlanmıştır. Kufi hatlı kitabe kuşağı üç taraftan beden duvarlarını çevrelemektedir. Kitabe kuşağının altında ve üstünde alçı stuko süslemelere yer verilmiş kubbe ise tuğlaların farklı dizilimiyle hareketlendirilmiştir.[1098]

Cami ile aynı tarihte yapılan yeni mihrap Zevvare Ulu Cami mihrabı ile benzer özelliktedir. Mihrap dikdörtgen bir çerçeve ile çevrelenmiştir. Çerçeve içinde farklı kademelerde iki sivri kemer oluşturulmuştur. Yüzeyi alçı stuko ile kaplı mihrabı çevreleyen bordürler üzerinde yazılar bulunmaktadır. Bitkisel süslemeli bu mihrapta İlhanlı etkisi görülmektedir. Kubbeli mekânın içerisinde görülen süslemeler de mihrap ile aynı tarihte yapılmıştır.[1099]

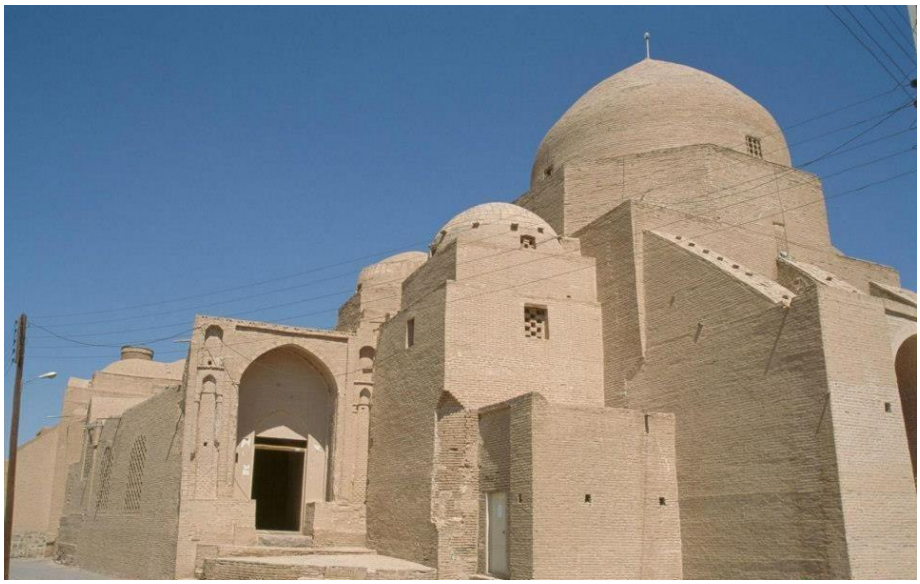

Plan 44. Ardistan Mescid-i Cuması (A.U. Pope)[1100]

Ardistan Camii'nde de Zevvare Camii'ndeki gibi sekiz kenarlı ayaklar ve aynı düzende kurulmuş eyvanlar görülmektedir. Güney eyvanı kuzey eyvanından, kuzey

[1097] S. Yetkin, *İslam Mimarisi,* 148; Blair, Bloom, "İsfahan Cuma Camisi", 368, Aslanapa, *Türk Sanatı,* 58.
[1098] Şimşek, *A Comparative Analysis of the Seljukid Courtyards*, 107.
[1099] Eravşar, 167.
[1100] https://okuryazarim.com/ardistan-mescid-i-cuma/ (Erişim Tarihi 30.01.2019)

eyvanı da diğer eyvanlardan daha geniş tutulmuştur. Bu iki caminin köşe trompları da İsfahan Cuma cami trompları ile benzerdir.[1101] Kuzeybatı köşesinde tuğla malzemeden yapılmış kalın silindirik gövdeli, dışa hafif çıkıntı yapan bir silme ile sonlandırılmış minaresi bulunmaktadır.[1102]

Fotoğraf 67. Ardistan Mescid-i Cuması[1103]

4.6.3.5. Zevvare Mescid-i Cuması

Zevvare Mescid-i Cuması avludaki eyvanların üst kısımlarını dolaşan tarih kitabesinde 1135 yılında Ahmed adında biri tarafından inşa edilmiştir. Zevvare Mecid-i Cuması, Selçuklular'ın İsfahan Mescid-i Cuması ile birlikte dört eyvanlı yapısını koruyarak günümüze ulaşan önemli yapılarından birisidir.[1104]

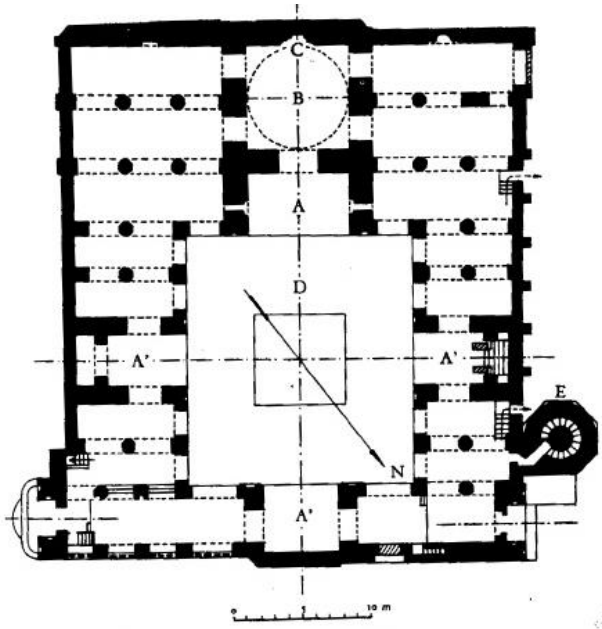
Dikdörtgen bir alan üzerine kurulmuş olan cami mihrap önü kubbeli, dört eyvanlı ve avlulu olarak inşa edilmiştir.[1105] Mihrap önü kubbesi kare planlı olup sekizgen bir kasnağa oturtulan kubbe ile kapatılmıştır. Kubbeye geçişte köşelerde üç dilimli tromplar ile ara yüzeylerdeki sivri kemerli yüzeysel elemanlarla sağlanmıştır.

[1101] S. Yetkin, *İslam Mimarisi,*148; Blair, Bloom, "İsfahan Cuma Camisi", 368; Aslanapa, *Türk Sanatı,* 58.
[1102] Özkurt, 63.
[1103] https://www.sanatinyolculugu.com/ardistan-mescid-i-cumasi/ (Erişim Tarihi 30.01.2019)
[1104] Özkurt, 55; Çetin,149; Cezar, 366.
[1105] Yazar, 79.

Doğu ve batı yönde iki taç kapı ve diğer yönlerde iki kapısı ile eyvanlı avluya açılmaktadır. Taç kapılardaki, derin eyvan şeklindeki niş kavsarası, farklı boyutlarda mukarnaslarla süslenmiş olup sivri kemerli girişin üzerine de sivri kemerli bir pencere yerleştirilmiştir. [1106]

İran'da Cuma camilerinde yaygın olarak kullanılan bu plan şemasında oluşturulan farklı mekânlar ile toplu bir mekân anlayışı oluşturmak mümkün değildir. Mihrap önü kubbesi dışında, plan gereği yapı parçalanmış, bu yüzden zorunlu olarak yapının farklı bölümlerine mihrap yerleştirilmiştir.[1107]

Bu Cuma Cami'nde de mekân bütünlüğü olmadığı için, bir asıl iki de yan mihrap bulunmaktadır. Ana mihrap iç bükey olarak kavislenen ve içe doğru kademelenen dört silme ile sınırlandırılmış dikdörtgen şeklinde sivri kemer alınlıklı olarak yapılmıştır. Bitkisel süslemeli mihrabın bordürlerinde ve kemerinde sülüs kitabeler bulunmaktadır.[1108]

Plan 45. Zevvare Mescid-i Cuması[1109]

[1106] Özkurt, 59.
[1107] Sözen, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan* 6; Aslanapa, *Türk Sanatı,* 67.
[1108] Özkurt, 59.
[1109] https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2016/11/Zevvare-Mescid-i-Cumas%C4%B1.jpg (Erişim Tarihi 30.01.2019)

Bu dönemde yapılmış Zevvare Mescid-i Cuması avlulu, eyvanlı ve kubbeli cami olarak, üç tipin birleştirilerek tek bir planın meydana getirildiği İran'daki ilk yapı olmuştur. Bazı araştırmacılara göre ise bu şemada yapılan ilk Cuma Camisi, İsfahan Mescid-i Cuma'dır. Bu cami de İran'da Selçuk devrinin tipik bir abidesidir.[1110] Eski İran'da hâkim olan cami ve medrese plan şeması birleştirilerek zenginleştirilmiştir.[1111] İlk örnekleri Karahanlı ve Gazneli kervansaraylarında ve Büyük Selçuklu medreselerinde görülen bu plan şeması, ilk kez bu camide uygulanarak yaygınlık kazanmıştır. Burada kubbeli bölümün yapının bütünüyle orantılı ve avlunun boyutları ile uyum içerisinde olması bakımından önemlidir. Bu yapıdan sonra İsfahan Mescid-i Cuması ve Ardistan Mescid-i Cuması da bu plan şemasına uydurulmuştur**.**[1112]

1135 tarihli Zevvare Mescid-i Cuması'nda çok olgun orantılar kurularak kubbe eyvan birleşmesinin kuzeyine revaklı ve dört eyvanlı bir avlu eklenmiş, girişler ise dolaylı olarak yanlardan sağlanmıştır. Fazla büyük olmayan avlunun kıble yönündeki eyvan daha geniş tutulmuş, kubbe ise dıştan yapıya hâkim bir görünüş kazanmıştır. Bu tarihten hemen sonra başta İran'daki Selçuklu camileri olmak üzere hemen hemen bütün doğu İslam dünyasında camilerin vazgeçilmez plan şeması haline gelen bu tasarım, büyük ölçüde gelişmeyi tıkamıştır. Çünkü ölçüler büyüdükçe, eyvanlarla revaklı avlunun oranları bozulmuş, dengeyi sağlamak için iki katlı revaklar yapımı gibi çözümler aranmaya başlanmıştır. İleriki yüzyıllara baktığımızda, sırlı tuğla ve çini kaplama ile yüklenen bu tasarımın çıkış noktasındaki dengeli etkisinden uzaklaştığı görülmektedir. Merkezi plan şemaları ise cami mimarisinde Anadolu'daki gelişmelere kadar adeta unutulmuş gibi görünmektedir. Karakoyunlular devrinde Tebriz'de inşa edilen Gök Mescit 15. yüzyılda da değişik bir deneme olarak bir ölçüde merkezi kubbe problemini tekrar ele almıştır.[1113]

[1110] Diez, Aslanapa, 41.
[1111] Şimşek, *A Comparative Analysis of the Seljukid Courtyards*, 100.
[1112] Sözen, 6; Altun, "Orta Asya Türk Sanatı ile Anadolu Selçuklu ve Beylikler Mimarisi", 35.
[1113]Altun, Orta Asya Türk Sanatı İle Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler Mimarisi", 36.

Fotoğraf 68. Zevvare Mescid-i Cuması[1114]

Kullanılan mimari elemanlar, şemalar ve malzeme açısından geçmişin bütün değerlerinin bu dönemde değerlendirildiği, yeni yorumlara, belirli bir oranda bütünlüğe gidilmeye çalışıldığı dikkat çekmektedir. Gerçekten de bu devir bir anlamda yeni çözümlemelere olanak tanımış etkileri de uzun yıllar sürüp gitmiştir.[1115]

Türklerin Anadolu'ya girişi 1064 yılında Sultan Alparslan'ın Kars ve Ortaçağ'ın en müstahkem şehri olan Ani Şehri'ni zapt ederek Anadolu kapılarını Müslüman Türklere açmıştır. Şehri fethettikten sonra Sultan Alparslan Ani Katedrali'ni camiye çevirerek namaz kılmış ve adını da "Fethiye Cami" koymuştur.[1116] İlk Anadolu Türk Beyliği olan Şeddadlılar, Alparslan tarafından Ani'ye yerleştirilerek Müslüman Türkiye'nin temelleri atılmıştır.[1117]

Ani Şehri, Kars'ın 42 kilometre doğusunda Türkiye-Ermenistan sınırını belirleyen Arpaçay'ın batı kıyısında yer almaktadır. Urartular ile başlayan merkezi yerleşim olma özelliğini 17. yüzyılın sonlarında kaybetmiştir. İpek Yolu üzerinde bulunması sebebi ile tarih boyunca birçok saldırıya maruz kalmıştır. Anıtsal değere sahip olan bu şehir Urartulardan başlayarak çeşitli Orta Asya halklarına (Persler, Karsaklı'lar, Kamsarakanlar, Bizanslılar, Emevi ve Abbasiler, Selçuklular, Şeddadlılar, Gürcüler,

---

[1114] https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2016/Zevvare-Mescid-i-Cuması (Erişim Tarihi 30. 01. 2019)

[1115] Sözen, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, 6; Aslanapa, *Türk Sanatı,* 67.

[1116] İlhan Akçay, "Kars, Ani ve Çevresindeki İslam Türk Eserleri", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi,* 6, (7-8), 1967, 180; Gürsoy Solmaz, Ortaçağ'da Ani Kalesi", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, C.16, 2000, 139

[1117] M. Fahrettin Kırgızoğlu, *100. Yıldönümü Dolayısıyla 1855 Kars Zaferi*, İstanbul 1955, 12.

Celayirliler, Moğollar, Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Osmanlılar) ev sahipliği yapmıştır.[1118]

Ani harabeleri olarak adlandırılan şehrin iç kalesi MS 4. yüzyılda Kars şehrine ismini veren Karsaklı'lar tarafından yaptırılmıştır. Kurulmuş olduğu alana uyum sağlayabilmek için üçgenimsi bir şekilde inşa edilen surların yedi giriş kapısı bulunmaktadır. Arslanlı Kapı, Kars Kapı, Sarnıçlı kapı en önemli kapıları sayılmaktadır. Ani harabelerindeki en önemli eser ise 1001 yılında Kral Gagik'in eşi Katramide tarafından tamamlanmış olan Büyük Katedral'dir. Bu eser dönemin tanınmış mimarlarından olan ve aynı zamanda Ayasofya'nın onarımını da yapmış olan mimar Trdat tarafından inşa edilmiştir. 1064 yılında Selçuklu hükümdarı Alparslan tarafından Anadolu'da camiye çevrilen ilk mabet büyük Ani Katedrali olmuştur. Alparslan fetihten sonra ilk Cuma namazını burada kılmış ve katedrale de Fethiye Cami ismini vermiştir.[1119] Katedral uzun süre cami olarak kullanıldıktan sonra Gürcü Kralı II. Davit 1124 yılında Ani'yi ele geçirerek Katedrali kiliseye çevirmiştir. Emir Ebul Esvar'ın oğlu Fadlun, 1125 yılında Ani'yi tekrar kuşatma altına almıştır. Bir yıllık süren kuşatmadan sonra, katedralin kilise olarak kalması, tepesinden haçın indirilmemesi ve halka zarar verilmemesi şartı ile barış yapılarak Ani şehrine girilmiştir.[1120]

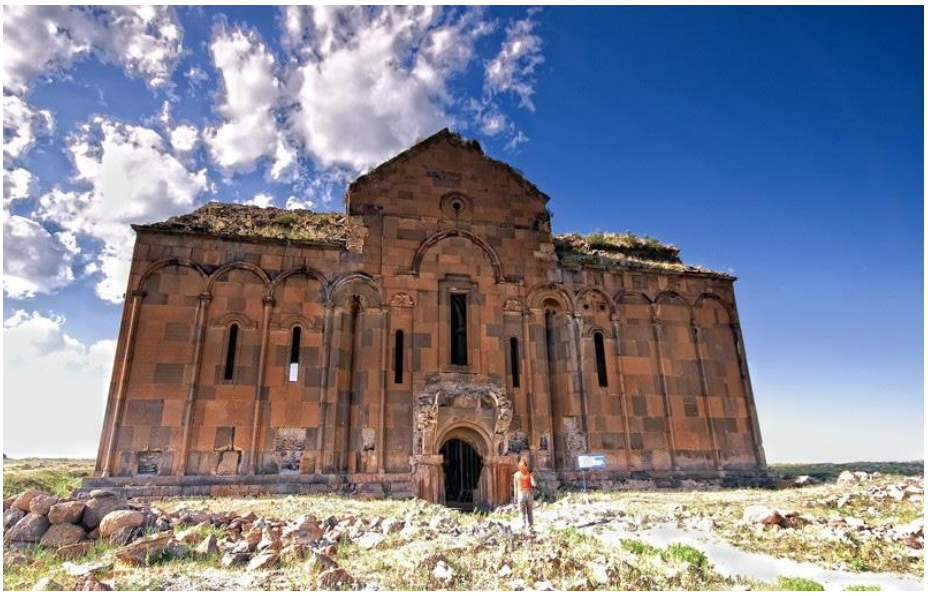
Anıtsal boyutlarda olan Katedral oldukça gelişmiş bir mimari tasarıma sahiptir. Doğu batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olan yapı kayalık bir zemin üzerine kurulmuş olup zemininde kesme taşlar ile pramidal bir alt yapı oluşturulmuştur. Yapıda yöreye özgü az yoğunluklu, yumuşak volkanik taşlar ve farklı renklerdeki kesme taşlar ana malzeme olarak kullanılmıştır. Katedral içten kubbeli bazilikal bir düzenlemeye sahiptir. Apsis yarım yuvarlak şeklinde dışa taşıntılı olarak yapılmış her iki yanda bulunan hücrelerin geniş olması hücrelere birer şapel görüntüsü kazandırmıştır.[1121]

Ortada dört ağır paye kalan izlerden yüksek kasnaklı olduğu anlaşılan kubbeyi taşımaktadır. Bazilikal plan şemasına sahip yapının orta sahın yan sahınlardan daha

---

[1118] Bekir Eşitti, "Ani Harabelerinin Bölgesel Kalkınma Üzerindeki Etkileri", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi,* 19, (40), 2017, 131.
[1119] Hamza Gündoğdu, "Kültürlerin Buluştuğu Bir Ortaçağ Şehri: Ani", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi,* C.17, 2006, 55; M. Fahrettin Kırgızoğlu, *Kars Tarihi I,* Işıl Matbaası, İstanbul 1953, 342; Fahrettin Kırgızoğlu, *Kars Arpaçayı Boyları Eski Merkezi, Anı Şehri Tarihi (1018-1236),* San Matbaası, Ankara 1982, 42.
[1120] Avşar Yıldırım, *Selçuklu Devrinde Ani Şehri 1064-1200,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Sakarya 2010, 105.
[1121] Gündoğdu, "Kültürlerin Buluştuğu Bir Ortaçağ Şehri: Ani", 56.

geniş ve yüksek tutulmuştur. Gotik etkisini yansıtan demet payeler yapı içinde hareketi yukarı doğru çeken dinamizmi meydana getirmiştir. İç mekândaki kubbeli bazilikal düzenleme dış cepheye ortaları üçgen şeklinde yükseltilmiş cephe düzenlemeleri ile haç şeklinde yansımıştır. Katedralin cepheleri oldukça yalın tutulmuştur. Batı, kuzey ve güney yöndeki kapılar dışa taşıntılı olarak yapılmıştır. Cephelerin yan ve üst bölümlerinde yanlardan ve üstten gömme sütunceler ile sınırlandırılmış mazgal ve yuvarlak pencerelere yer verilmiştir. Pencere çevrelerinde görülen kabartma süslemeler ise, güney Kafkasya'da görülen çift veya üç hatlı geçmelerden oluşan geometrik bir düzenlemeden oluşmaktadır. Batı giriş kapısının üzerinde yer verilen kartal kabartması ve haç motifi ile cepheye hareketlilik kazandırılmıştır. Diğer bezemeleri tahrip olmuş yapının nişler ile teşkilatlandırılmış apsis bölümünde fresk tarzında yapılmış olan "tahtta oturan İsa" tasviri dikkat çekmektedir.[1122]

Fotoğraf 69. Kars Ani Katedrali[1123]

4.6.3.6. Ebu Manuçehr Cami

Fetihten sonra, Büyük Selçuklu hükümdarı Alp Arslan, Ani şehrini yönetmek için Emir Manuçehr'i görevlendirmiştir. Menuçehr Camii, Ani'de fetihten sonra yapılan ilk Selçuklu camisi olup 1071-1072 yıllarında Ebu Manuçehr döneminde yaptırıldığı,

[1122] Gündoğdu, "Kültürlerin Buluştuğu Bir Ortaçağ Şehri: Ani", 56.
[1123] https://www.bilimseldunya.com/ani-harabeleri-kars/ (Erişim Tarihi 21.05.2018)

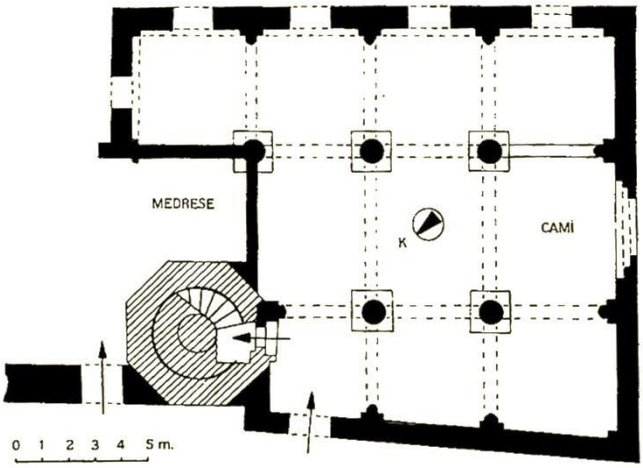
üzerindeki ilk Selçuklu kitabesinden anlaşılmaktadır.[1124] 1890 yılında yıkılmış ve çok süslü olan duvarlarının dış yüzeyinde yer alan güzel bir kufi yazı ile yazılmış tek satırlık kitabenin kalan kısımları ilk kez N. V Khanikof tarafından okunarak tercüme edilmiştir. Kitabede geçen "Sultan ül Mu'azzam Şehenşah ül-Ermen" ünvanının Alp-Arslan veya Oğlu Melikşah'a ait olduğu için, yapının şehrin ulu camisi olduğu kabul edilmektedir.[1125]

Feyhiye Cami şehirde artan Türk İslam nüfusuna yetmediği için, Manuçehr tarafından Arpaçay'a bakan yamaçta ve Ani'yı başkent edinen Bagratlı III. Aşot'un yaptırdığı orta Ani surlarının güney burcu yakınında, kendi adı ile anılan Ebu Manuçehr Mescidi yaptırılmıştır.[1126]

Cami şehrin Arpaçay'a bakan doğu yönünde eğimli bir arazi üzerine kurulmuştur. Eğimli araziden dolayı derin ve yüksek bir bodrum üzerine inşa edilen yapı, iç mekânda 12 bölüme ayrılmıştır. N. Marr'ın kazı yaptığı dönemden 1921 yılına kadar müze olarak kullanılmıştır.[1127]

İç mekânda doğu yöne bakan pencereler arasına payeler yerleştirilmiş geride yüksek kaideli üç sütun ile taşınan tavan dört bölümlüdür. Her bölümün üzeri, köşegenleri ortada birleşen kare ve kesişme noktalarıyla her biri farklı geometrik taş kakmalı tavan ile kapatılmıştır. Orta alanda, bugünkü giriş kapısının bulunduğu kısmın güney yönünde kesme taşlarla kapatılan bölüm, bir zamanlar Nikolai Marr tarafından müze olarak kullanılan bölümdür. Diğer iki bölüm ise ortası kare ve dikdörtgen şeklinde tekne tonoz ile kapatılmıştır. Bu bölümde görülen iki renkli taş kullanımı ile ahenkli bir düzenleme sağlanmıştır.[1128]

[1124] Yıldırım, 108.
[1125] Kırkızoğlu, *Kars Tarihi*, 363.
[1126] Kırgızoğlu, *Anı Şehri Tarihi,* 5.
[1127] Gündoğdu, "Kültürlerin Buluştuğu Bir Ortaçağ Şehri: Ani", 61.
[1128] Yıldırım, 108; Gündoğdu, "Kültürlerin Buluştuğu Bir Ortaçağ Şehri: Ani", 62.

Plan 46. Ebu Manuçehr Camii[1129]

Caminin ön tarafında sütunlar ile oluşturulan revaklı bir son cemaat yeri bulunmaktadır. İç mekânda kullanılan farklı geometrik taş kakmalı tavan tipi yapının son cemaat yerinde de görülmektedir. Ancak son cemaat yerinin tavan kemerleri büyük oranda tahrip olmuştur. Son cemaat yerinin doğusunda ise kalın ve sekizgen gövdeli, kesme taştan inşa edilmiş yüksek minaresi yer almaktadır. Son cemaat yerinden bir kapı ile girilen minarenin gövdesi taş, tuğla ve harçtan örülü, kırmızı, siyah, kahve renkteki kesme taşlarla şerefe bölümüne kadar aynı kalınlıkta örülmüştür. Şerefe ve şerefeden yukarısı günümüze ulaşmamıştır. Minarenin gövdesinde siyah bazalt taşlar ile "Bismillah" ifadesi yazılmıştır.[1130]

Fotoğraf 70. Ebu Manuçehr Camii[1131]

[1129] https://islamansiklopedisi.org.tr/menucihr-camii (Erişim Tarihi 01.02. 2019)
[1130] Gündoğdu, "Kültürlerin Buluştuğu Bir Ortaçağ Şehri: Ani", 62.
[1131] https://www.sanatinyolculugu.com/anadolunun-ilk-camisi-ebul-manucehr/ (Erişim Tarihi 01.02.2019)

Ani şehrinin en büyük camisi olan Ebu Menuçehr Camii, Anadolu'da Emeviler devrinden kalan Harran Ulu Camii, Diyarbakır Ulu Camii ile beraber bölgenin en eski camilerinden biri sayılmaktadır. Banisi Manuçehr 1064-1110 yıllarında yaşamıştır. Bu devirde Ani yeniden ihya edilmiştir.[1132]

4.6.3.7. Diyarbakır Ulu Camii

Hz. Ömer döneminde (MS 639) Halid Bin Velid komutasındaki Arap orduları tarafından uzun süren bir kuşatmanın ardından Diyarbakır'ın fethedilmesi ile yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemi takip eden Emevi ve Abbasi devletlerinin ardından Diyarbakır günümüze kadar çok sayıda İslam devletinin idaresi altında yaşamış ve İslam dini, kentteki diğer inanç grupları arasında ilk sırayı teşkil etmiştir. Fetih ardından kente yapılan ilk müdahale, Müslümanların ibadet ihtiyacının karşılanması amacıyla en büyük kilise olan Mar-Thoma Kilisesinin camiye çevrilmesi olmuştur.[1133] Güneydoğu Anadolu'nun önemli bir Ortaçağ kenti olan Diyarbakır'ın surlarla çevrili şehir dokusu içerisinde Ulu Camii büyük bir yer tutmaktadır.[1134] İslam orduları tarafından Diyarbakır alındığı zaman kentin ortasındaki büyük kilisenin ilk önce üçte biri sonra tamamı cami olarak kullanılmıştır.

1045 yılında şehre gelen Nasr-ı Hüsrev bu cami hakkında şu bilgileri vermektedir**.** *"Ulu Cami'de bu kara taşla yapılmıştır. Öyle mükemmel bir yapıdır ki ondan daha düzgün, ondan daha sağlam yapılmasına imkan yoktur. Caminin içerisinde iki yüz küsür taş direk vardır. Her direk yekpare taştandır. Direklerin üstüne hepsi taştan olmak üzere kemerler yapılmıştır. Kemerlerin önünde de öbür direklerden kısa direkler o büyük kemerlerin üstünde yine bir sıra küçük kemerler vardır. Bu mescidin bütün damları kubbelerle örtülmüş her tarafı oyma işleriyle nakışlarla süslenmiş, boyanmıştır. Mescidin ortasında büyük bir taş vardır. O taşın üstünde bir adam boyu yüksekliğinde, çevresi iki arşın gelen pek büyük yuvarlak taş bir havuz konmuştur. Havuzun ortasında*

[1132] Eşitti, 131.

[1133] Zafer Han, "Diyarbakır Dini Mimarisi", *Diyarbakır Kültür Envanteri*, Diyarbakır 2009, 53; Besim Darkot, "Diyarbakır", *İA,* İstanbul 1945, III, 603; Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Camileri,* Kültür ve Sanat Yayınları, Diyarbakır 1996, 38.

[1134] Mehmet Top, "Diyarbakır Ulu Camii ve Müştemilatı", İrfan Yıldız (Ed), *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*, (185-226), Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yayınları-3, Diyarbakır 2011, 187.

pirinç bir lüle vardır ki oradaki fıskıyeden berrrak su fışkırır, o suyun nereden gelip nereye aktığı bilinmez."[1135]

Nasr-ı Hüsrev'in şehri ziyaretinden 39 yıl sonra Büyük Selçuklu İmparatorluğu topraklarına katılınca, 1090 yılında Vali Amidüddevle, yıkılmaya yüz tutmuş camiyi Sultan Melikşah'ın buyruğu ve yardımıyla yeniden onartmıştır.[1136] Büyük Selçuklu üslubunda H 484/ M 1091-1092 tarihli çiçekli kufi kitabe, Sultan Melikşah'ın adını taşımaktadır.[1137] Anadolu Selçuklu Hükümdarı Gıyaseddin Keyhüsrev, Artuklular, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan ve Osmanlı padişahlarından birçoğuna ait onarım kitabeleri caminin muhtelif yerlerinde görülmektedir.[1138]

Anadolu'daki camilerin ilklerinden olan Diyarbakır Ulu Camii alışkanlıkla ileri sürüldüğü gibi, bir Artuklu yapısı değil Büyük Selçukluların eseri olup 13. yüzyılın başlarında çevresindeki Artuklu eklemeleriyle son şeklini almıştır.[1139]

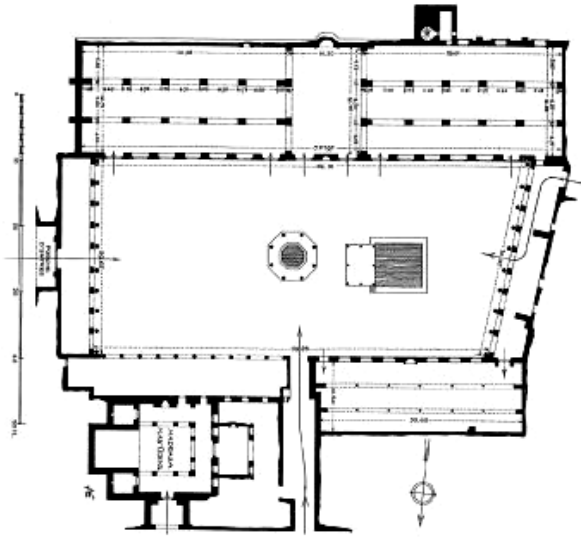
Geniş bir avlu etrafına yerleştirilmiş bir cami, iki medrese, iki maksure ile şadırvan, havuz ve helâlardan meydana gelmektedir.[1140] Bu yapıların ortasındaki avlunun güney tarafında yer alan harim bölümü, doğu ve batısında bulunan maksureler, külliyenin ilk yapılarını oluşturmaktadır.[1141] Diyarbakır Ulu Camii plan olarak Şam Emevi Camii'ne benzemektedir. Yalnız burada, mihraba paralel üç sahını ortadan keserek, mihraba doğru uzanan yüksek ve geniş dikey sahın, dik bir ahşap çatı ile örtülüdür. Kubbe uygulamasına yer verilmemiştir. Şam Emevi Camii'ne Kubbe-i Nasr-ı yaptırmış olan Melikşah, Diyarbakır'da aynı planı, kubbesiz olarak ve daha sade bir mimari ile tekrarlatmış olmalıdır.[1142]

Caminin kıble duvarına yerleştirilen mihrap ve minber Osmanlıların son döneminde yapılmıştır. Yükseltilmiş orta mekânının kalem işleriyle bezeli bir tavanı

[1135] *Cumhuriyet'in 50.Yılında Diyarbakır 1973 İl Yıllığı/Kültür Bölümü,* İş Yayınları, Ankara 1973, 303; Güldoğan, 429.
[1136] Metin Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayınları, İstanbul 1971, 29.
[1137] Oktay Aslanapa*, Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişmesi,* Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1991, 2; Vedat Güldoğan, *Diyarbakır Tarihi,* Kripto Kitaplar Yayınları, Ankara 2011, 429.
[1138] İrfan Yıldız, *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Türk Mimarisi*, Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yayınları, Diyarbakır 2011, 21; Top, 191.
[1139] Altun, "Orta Asya Türk Sanatı ile Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler Mimarisi", 36.
[1140] Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi,* 31.
[1141] Top, 191.
[1142] Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi,* 2; Altun, "Orta Asya Türk Sanatı ile Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler Mimarisi", 36; Can, Gün, 150; Diez, Aslanapa, 62.

bulunmaktadır. Tavanla duvar arasında bağlantı sağlayan eğimli geçiş bölümünde de bir yazı şeridi bulunmaktadır.[1143]

Harimin avluya bakan üç katlı cephesinde, tam ana eksen üzerinde bir mukarnas kavsaralı mihrap nişine ve bunun her iki yanında da birer pencere açıklığına yer verilmiştir. Mihrabın sağında ve solunda birer kapı açıklığı ile birlikte, pencerelerin yan cephelerle birleştiği yerlerde birer girişe yer verilmiştir. Bu cephede yer alan ve orta alanda kesilen, uzun bir şerit halindeki yazı frizi dikkat çekmektedir. Yanlarda eğimli çatıyı kesen yükseltilmiş orta alanda, üç sıra pencere açılmış ve yine üç pencereli eğimli bir çatıyla sonlandırılmıştır. Böylece orta alan belirli bir şekilde ortaya çıkmış ve iç mekânın planı hakkında bilgi vermektedir.[1144]

Plan 47. Diyarbakır Ulu Camii[1145]

Güney cephenin batı kanadında, mihraba yakın, dışa taşıntılı olarak yapılmış[1146] minaresi Anadolu'da benzeri az bulunan minarelerdendir. Kare planlı bir kaideden sonra yine kare gövde olarak yukarıya doğru incelerek yükselmektedir. Bu özelliğiyle Diyarbakır'daki Hazreti Süleyman, Nebi ve Dört Ayaklı Cami minareleri ile Urfa'daki Selahaddin-i Eyyubi Cami minaresi ile aynı benzerliği göstermektedir.[1147]

[1143] Han, 54; *Cumhuriyet'in 50.Yılında Diyarbakır 1973 İl Yıllığı/Kültür Bölümü,* 304.
[1144] Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi,* 33; Gülsen Baş, *Diyarbakır'daki İslam Dönemi Mimari Yapılarında Süsleme,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, 43.
[1145] https://tr.pinterest.com/pin/289497082284833899// (Erişim Tarihi 21.05.2018)
[1146] Top, 197.
[1147] Han, 54.

Harimin kuzey tarafına yerleştirilen avlunun kuzey, doğu ve batıdan olmak üzere üç girişi bulunmaktadır. Doğudaki, eyvan şeklinde olup asıl girişlerden birisidir. Diyarbakır Ulu Camii avlusunu, üç taraftan çevreleyen revak ve maksurelerden ancak, iki tarafta olanlar tarihi mimarî fonksiyonuna yakın olarak varlığını muhafaza eder durumda görülmektedir.[1148] Batı maksuresi antik tiyatro sahnesinden alınmış ve diğer doğu cephesi de buna benzetilmiş olan iki yan cephe Artuklulardan İlaldı tarafından 1117-1118 yıllarında yaptırılmıştır.[1149] İnaloğlu Ebu Mansur İlaldı'nın yaptırdığı, üzerindeki iki yazıttan anlaşılan bu kısım, bazı sanat tarihçilerinin ileri sürdükleri gibi tiyatro cephesinden alınarak kullanılmış olabileceği, bazı ayrıntıların Helenistik Roma süslemesi taşımasından akla yakın gelmektedir.[1150]

Fotoğraf 71. Diyarbakır Ulu Camii Avlusu[1151]

[1148] Mahmut Akok, "Diyarbakır Ulu Cami Mimari Manzumesi", *Vakıflar Dergisi*, C.8, 1969, 115.
[1149] Diez, Aslanapa, 62; Tuncer, *Diyarbakır Camileri,* 38.
[1150] Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başalngıcı ve Gelişmesi,* 2; *Cumhuriyet'in 50.Yılında Diyarbakır 1973 İl Yıllığı/Kültür Bölümü,* 308.
[1151] http://www.selcuklumirasi.com/architecture-detail/diyarbakir-ulu-camii/ (Erişim Tarihi 21.05.2018)

Fotoğraf 72. Avlunun batı cephesindeki Roma tiyatro sahnelerini anlatan üst katı kütüphane olan bölüm [1152]

Yapının en hareketli bölümlerinden olan batı maksuresinin avluya bakan cephesi, iki katlı olarak düzenlenmiştir. Yapının alt ve üst katlarında taşıyıcı ayak ve duvarların önlerine altlı üstlü sütun dizileri ve plasterler ile birlikte sütun ve silmelerin arasına gerektiği şekilde yazıtlar ve süslü silmeler yerleştirilerek farklı bir cephe düzenlemesi oluşturulmuştur.[1153] Avlu revakları üst üste sütunlar, onların dayanakları olan silme ve saçak çıkmaları, kaide ve başlıklarıyla plâstik ifadede olgunluğun üstünde bir başarı göstermektedir. Cepheler, aşağı kısımlarda, sadelik ve sağlamlığın ifadesini taşıyorsa da üst kısımlarda incelerek ve süslenerek, zarafetin üstünde bir anlama bürünmüştür.[1154] Bu bölüm kütüphane olarak düzenlenmiştir.[1155]

[1152] http://www.selcuklumirasi.com/architecture-detail/diyarbakir-ulu-camii-1 (Erişim Tarihi21.05. 2018)
[1153] Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, 31; Top, 206.
[1154] Akok, 121.
[1155] Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişmesi,* 2.

Fotoğraf 73. Diyarbakır Ulu Camii batı maksuresi cephesi kufi yazı kuşağı[1156]

Avlunun doğu tarafında, kuzey-güney istikametinde uzanan maksure de iki katlı olarak düzenlenmiş, ortasında eyvan şeklinde açılmış asıl girişlerden biri bulunmaktadır. Zemin kat kuzey-güney istikametinde ortadan ikiye bölünmüş olup avluya bakan tarafı revak, dışta kalan kısmı ise ortada giriş ile bunun iki yanındaki dikdörtgen mekânlardan oluşmaktadır. Doğudaki avlunun büyük kemerli girişi üstten bir saçakla sonlandırılmıştır. Bu saçakla kemer arasında kalan yüzeyde kitabe ile karşılıklı olarak[1157] simetrik işlenmiş aslan-boğa mücadelesi yer almaktadır. Aslan kuvvetli pençeleriyle boğanın üzerinde, onu sırtından yakalamış, boğa ise can havliyle kaçmaya çalışmaktadır. Boğanın başı ve vücudu profilden, aslanın vücudu da profilden ancak başı ise cepheden verilmiştir. Bu kompozisyonda ışık-gölge etkisi son derece başarılı bir biçimde işlenmiştir. Boğanın, aslanın ağırlığı karşısında acıyla ayaklarını karnına doğru çekmesi ve gerdanının kıvrımlı işlenmesi kabartmalarda dikkat çekmektedir. Ayrıca aslanın kuyruğu da "C" kıvrımı yapmıştır. Bu özellikler kabartmalardaki Orta Asya hayvan üslubunun etkisini de göstermektedir.[1158]

[1156] http://www.selcuklumirasi.com/architecture-detail/diyarbakir-ulu-camii-1 (Erişim Tarihi 21.05. 2018)
[1157] Top, 204.
[1158] Savaş Yıldırım, "Aslan Boğa Mücadelesi Kompozisyonu", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi,* C.43, 2003, 6; Top, 206.

Fotoğraf 74. Diyarbakır Ulu Camii doğu maksuresi, doğu cephesi aslan-boğa mücadele tasviri[1159]

Kuzey taraftaki, revak ve maksurelerin de, yine yanları tutarlı şekilde altlı, üstlü ve aynı yükseklikte inşa edilmiş olması yapının tamamında bir bütünlük sağlamıştır. Büyük değişmeler daha çok bu kısımda olmuştur. Bu hesaba göre, avlunun böyle, iki katlı revak ve maksurelerle çevrili olması, Diyarbakır Ulu Camii'ne farklı bir özellik kattığı aşikârdır. Bu suretle de, gününün klâsik cami anlayışına da uymaktadır[1160]

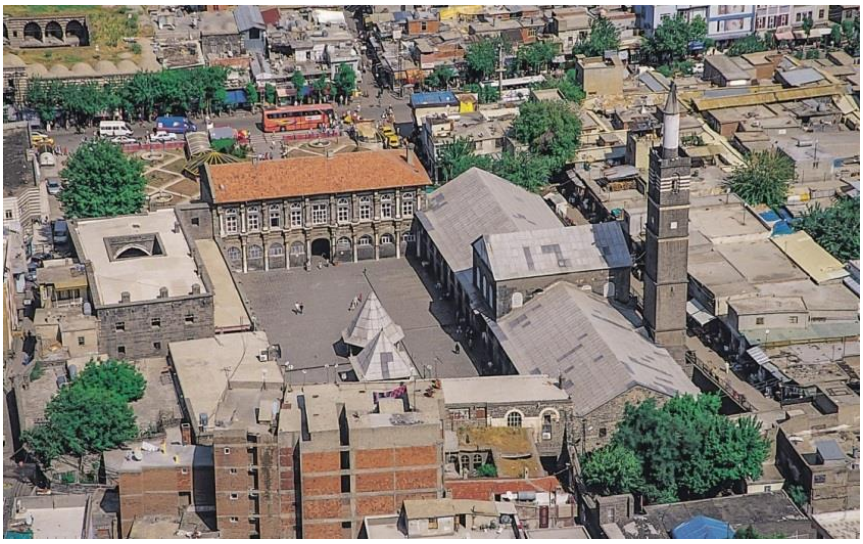
Avlunun kuzeyinde doğu cephesine bitişik olarak Mesudiye Medresesi, önünde şimdi tek katlı olarak görülen, sütunlu hafif sivri kemerli bir revak sırası bulunmaktadır. Bu revaklar hem camiyi bütünlüğe kavuşturmak hem de Mesudiye Medresesi'ne ikinci derecede ve camiyle bağlantılı kapısının önünde bir giriş mekânı hazırlamak için yapılmış olabilir.[1161]

Avlunun kuzey cephesinin yarısına kadar devam eden bu revaklar, orta bölümde bir yola geçit vermektedir. Cephenin devamında[1162], 1528'de Osmanlılar zamanında yapılan onarımla şekil alan İnaloğullarının Şafiler Camisi yer almaktadır. Bu bölüm Ulu Camii'nin avlusunun kuzeybatısını belirleyen enine planlı tek katlı bir yapıdır. Mekân

[1159] http://www.selcuklumirasi.com/architecture-detail/diyarbakir-ulu-camii-1 (Erişim Tarihi 21.05.2018)
[1160] Akok, 15.
[1161] Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi, 35; Cumhuriyet'in 50.Yılında Diyarbakır 1973 İl Yıllığı/Kültür Bölümü*; 308, Baş, *Diyarbakır'daki İslam Dönemi Mimari Yapılarında Süsleme,* 43;Tuncer, *Diyarbakır Camileri,* 45.
[1162] Han, 54.

mihraba paralel iki sıra sütunla üç sahınlı olarak yapılmıştır. Avluya açılan pencereleri ve iki kapısı mevcuttur.[1163]

Ulu Camii yapı topluluğunun ikinci medresesi konumundaki Zinciriye Medresesi, topluluktan bağımsız olarak Hanefiler bölümünün batısına ara sokaktan sonra inşa edilmiştir. Bu medrese de Mesudiye Medresesi gibi bir Artuklu dönemi yapısıdır. Kuzey güney istikametinde, kareye yakın dikdörtgen bir alana kurulmuş olan yapı, medrese tipolojisi açısından avlulu, iki eyvanlı ve tek katlı medrese grubuna girmektedir.[1164] Osmanlı'nın son döneminde yapılmış olan caminin sekizgen planlı şadırvanı, avlunun ortasında bulunmaktadır. Sekiz mermer sütunun çevrelediği şadırvanın üst kısmı, kenarları saçaklı ve çok sivri bir külahla kapatılmıştır. Şadırvanın batısında 18. yüzyılda Osmanlıların son döneminde yapılmış olduğu tahmin edilen namazgâh bulunmaktadır. Kare planlı olan namazgâh kenar köşelerine dikilmiş sekiz mermer direk üzerine oturan ahşap bir külahla kapatılmıştır. Kıble duvarına bir mihrap yerleştirilmiş olup tabanı taş döşenmiştir. Namazgâhın batısına bir havuz yerleştirilmiştir.[1165]

Fotoğraf 75. Diyarbakır Ulu Camii üstten görünüş[1166]

[1163] Yaşar Subaşı Direk, Gülin Payaslı Oğuz, "Diyarbakır Ulu Cami, Şafiiler Bölümünün Doğal Aydınlatma Açısından İrdelenmesi", *III. Ulusal Aydınlatma Sempozyumu ve Sergisi Bildirileri, 25. 11 2005 Ankara: Bildiriler*, (227-231), Ankara *2005*; 229.
[1164] Top, 218; Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi,*33.
[1165] Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi, 33;* Top, 225; *Cumhuriyet'in 50.Yılında Diyarbakır 1973 İl Yıllığı/Kültür Bölümü,* 309.
[1166] http://www.selcuklumirasi.com/architecture-detail/diyarbakir-ulu-camii-1 (Erişim Tarihi 21. 05. 2018)

1785-1850 yılları arasında Ulu Camii'nin, Diyarbakır'ın en büyük cami olma özelliğini devam ettirdiği bilinmektedir. Bu dönemde Hanefi, Şafi ve kütüphane bölümlerinin aktif olduğu tespit edilmiştir. Bu külliyenin içinde yer alan ve halka hizmet eden, el-Hac Ömer Efendi Kütüphanesi ve el-Hac Abdurrahman Paşa Kütüphanesi'nin de bu tarihler arasında aktif olduğu bilinmektedir.[1167]

Diyarbakır Ulu Camii halk arasında kutsal sayılmakta ve burayı beşinci Harem-i Şerif olarak kabul edilmektedir. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde de bu konuya değinmiştir. Halep'in Ulu Camii, Şam'ın Emevi Camii, Kudüs'ün Mescid-i Aksa'sı, Mısır'ın Ezher Camii ve İstanbul'un Büyük Ayasofya'sı gibi Diyarbakır Ulu Camii de kutsal bir mekândır.[1168]

Şam Emevi Camii örnek alınarak inşa edilen, Diyarbakır Ulu Camii enine yapı tipinin en belirgin örneklerinden olup mimari özellikleri bakımından Anadolu'da tek örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Büyük Selçuklu Devleti'nin İran'da yapmış olduğu Cuma camilerinde uyguladığı dört eyvan plan şeması İran'da sınırlı kalmış ve Anadolu'ya taşınmamıştır. Anadolu'da bundan sonra paralel sahınları, mihrap önünde dikine bir sahının kestiği yapılar Diyarbakır Ulu Camii örnek alınarak yapılmıştır. Enine üç sahını dik kesen orta sahın ve avlu düzeni ile Melikşah devrine ve daha eskilere kadar giden tarihi ile Anadolu'nun kilit yapılarından biridir. Bu cami plan şeması Diyarbakır'da ikinci bir kez tekrarlanmamıştır. Şehrin en büyük camisi olması ve aynı boyutlarda büyük bir yapının gereksiz görülmesinin buna etken olduğu düşünülebilir.[1169] Bu külliyedeki yapılar Diyarbakır'da hüküm sürmüş İslam hanedan ve devletlerinin izlerini taşımakla beraber, yapı daha çok Selçuklu eseri olarak bilinmektedir.

Diyarbakır Ulu Camii İslam fethinin simgesi ve Bizans İmparatorluğu'na galip gelmesinin sembolü olması açısından psikolojik bir önem taşımaktadır. Eserin yapımında kullanılan sanatsal unsurlar İslam sanatının ulaştığı zirve noktayı ve estetik anlayışının izlerini yeni kuşaklara taşıması ve sunması eserin önemini taşımaya devam

---

[1167] İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır 1790-1840,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, 82.

[1168]Mehmet Salih Erpolat, "Diyarbakır Ulu Cami'nin Manevi Önemi", *Diyarbakır, Nebiler Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Sempozyumu 25-27 Mayıs 2009 Diyarbakır, Bildiriler,* (125-131) Ankara 2010, 128.

[1169] Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi,* 242.

etmesi eserin önemini artırmaya devam etmektedir. Ulu Cami, Diyarbakır İslam kültür kimliğini kazanmasında ve sürdürmesinde bütün Ortaçağ ve Osmanlı tarihi boyunca en önemli göstergesi olmuştur. Bu süreç içerisinde şehrin dini hizmetlerinin yanında ticaret, eğitim, kültür ve sosyal alanı olma özelliğini korumuş olup günümüzde de bu özelliğini sürdürmektedir.[1170]

4.6.3.8. Van Ulu Camii

İslami dönemde Van'da ilk yerleşmeler Halife Hz. Ömer'le, Türk döneminde ise Büyük Selçuklularla başlamıştır. İslam döneminden az sayıda eser günümüze ulaşabilmiştir. Van'da, Osmanlı dönemi öncesine tarihlendirilen Van Ulu Camii ve Kızıl Minare Camii ile Osmanlı döneminden kalan birkaç cami günümüze ulaşabilmiştir.[1171]

Van Kalesi'nin (İç Kale) güney eteklerinde kurulan eski Van şehrinden günümüze kalan en eski Türk eseri Van Ulu Camii'dir. Kitabesi mevcut olmayan cami Selçuklu dönemine tarihlendirilmektedir. Caminin mimari özellikleri doğrultusunda yapım tarihi hakkında bugüne kadar tahminlere dayalı olarak bazı görüşler ileri sürülmüştür.

Kılıç'ın "Van Ulu Camii'nin Tarihi Hakkında" isimli makalesinde, Osmanlı dönemine ait belgeler incelenerek bilinenin aksine bir fikir ortaya sürülmüştür. Kılıç, 1571 tarihinde düzenlenen *Van Vilayeti Evkaf Tahrir Defteri'nde,* Van Ulu Camii, vakfının şu şekilde ifade edildiğini belirtmiştir. *Vakf-ı Cami-i Kebir'an Evkaf-ı Şah'ı Ermen der-nefs-i Van.* Ayrıca bazı Osmanlı vesikalarında bu caminin *Şah-ı Ermen*[1172] *Cami* olarak da anıldığını ifade etmiştir.

Ahlat merkez olmak üzere kurulan ve *Ermenşahlar,* olarak bilinen Ahlatşahlar'ın beyliğin, Van bölgesinin imarına ve İslam dinine önemli katkıları olmuştur. Öyle ki bu

---

[1170] Erpolat, 129.

[1171] Kemal Özkurt, "Van Ulu Camii'nde Büyük Selçuklu Süsleme Repertuarından İzler", Oktay Belli (Ed), *V.Uluslararası Van Gölü Sempozyumu 13-19 Haziran 2009, Van: Bildiriler,* (282-287), Ahlat Belediyesi Kültür Yayınları, Van 2009, 285.

[1172] *Şah-ı Ermen* veya *Ermen* tabiri, tarih literatürüne 11. yüzyılda girmiştir. Bu yüzyılda Ermen tabiriyle kastedilen, Van Gölü'nün kuzey kısımlarındaki coğrafi bölge olup *Yukarı İller* manasındadır. Bu tabir tamamen coğrafi bir ad olup, kavim ve halk ile ilgili bir anlamı yoktur. *Emen-Şahlar* olarak adlandırılan *Ahlatşahlar veya Sökmenoğulları* Ermeni değil, Türk oldukları tarihi bir gerçektir.

dönemler de Ahlat, *Kubbetu'l İslam (İslamın Kubbesi)* olarak da anılmıştır. Bölgede, siyasi yönünden ziyade sosyal yönden etkileri olmuştur.[1173]

İncelenen vakıf kaydının tek yazılı belge kimliğini taşımakta ve hiçbir şüpheye meydan vermeyecek şekilde Sökmenoğullarından bir Ahlatşah emirinin vakfı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu belgeye dayanarak Van Ulu Camii'nin 12. yüzyılda ve muhtemelen beyliğin siyasi yönden en istikrarlı dönemlerini yaşadığı I. Sökmen (1100-1112) veya II. Sökmen (1128-1185) zamanında yapılmış bir Ahlatşah eseri olduğu görüşü kabul edilmektedir. Ahlatşahlar'a ait başka bir ulu cami mevcut olmadığı için bu beyliğin merkezi olan Ahlat'ta değil de Van'da böyle bir eseri inşa etmeleri de manidardır. Ahlatşahlar'ın eski Van şehrinde bir ulu cami yapmaları burada güçlü ve kalıcı hâkimiyetlerinin olduğunu tescil ettirmeleri ve şehirde iskân çalışmalarını başlatmaları ile ilgili bir durum olduğu düşünülmektedir.[1174]

Evliya Çelebi *Seyahatname'*de şehrin en büyük camisi olan Ulu Camii'nin Şah Cihan tarafından inşa edildiğini belirtmiştir.[1175] Ulu Camii'nin Karakoyunlu Cihanşah (1469) zamanında yapıldığı da ihtimal dâhilindedir.[1176]

Aslanapa ise 1970-1973 yılları arasında yapmış olduğu Van Ulu Camii kazısında tarihi bakımdan caminin yapılması için en uygun dönemin Karakoyunlulardan Kara Yusuf'un, Timur'un gelmesinden önceki ilk saltanat (1389-1400) yılları olduğunu belirtmiştir.[1177] Osmanlı döneminde 1721 yılında kuzeyine bir bölüm eklenen cami 1844 depreminde zarar görmüş olup 1915 yılı işgalinde harabe haline gelmiştir.[1178]

[1173] Orhan Kılıç, "Van Ulu Camii'nin Tarihi Hakkında", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S.30, 1997, 57; *Van 2006 Kültür ve Turizm Envanteri I/Tarihsel Değerler,* Van Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2006, 223; Dündar Ali Kılıç, "Kubbetü'l İslam-İslam Ahlat", Oktay Belli (Ed), *IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu 17-21 Haziran 2008 Ahlat: Bildiriler,* (271-272), Ahlat Belediyesi Kültür Yayını, Ankara 2011, 272.

[1174] Kılıç, "Van Ulu Camii'nin Tarihi Hakkında", 58; Orhan Kılıç, *Van Sancağı (1548-1648),* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Elazığ 1994, 270.

[1175] Evliya Çelebi, *Seyahatname, III, IV, V*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 2000, 256.

[1176] Salih Ercan, "Van'ın Türk İslam Tarihindeki Yeri", *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu 2-5 Nisan 1990 Van: Bildiriler,* (225-228), Yüzüncü Yıl Üniversitesi RektörlüğüYayınları, Ankara 1990, 227.

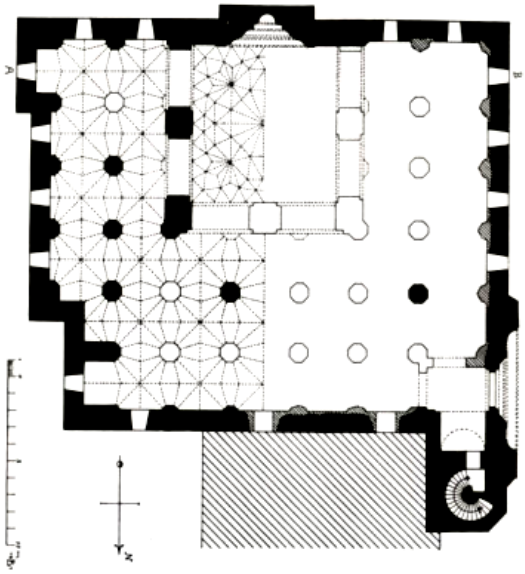
[1177] Oktay Aslanapa, *Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1977, 32; *Van Kütüğü Yüzüncü Yıl Üniversitesi*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Van 1993, 166; Cengiz Alper, *Çeşitli Yönleriyle Van,* Yargıçoğlu Yayınları, Ankara 1983, 48.

[1178] Burhanettin Güneş, *Van Gölü Havzası Türk Mimarisi'nde Yazı Sanatı,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2003, 188.

Bachmann'ın yayınladığı plan ve resimlere göre 9 m çapındaki mihrap önü kubbesi, her biri ayrı geometrik örnekler gösteren, petek biçiminde mukarnas dolgulu olup, beş payeye ve mihrap duvarına oturmaktadır. Kubbe yanlardan iki, kuzey taraftan üç sıra halinde yarı yükseklikte yıldız tonozlarla çevrilmiştir. Bunlar sekizgen payeler üzerine oturmaktadır.[1179] Van Ulu Camii'nde, giriş kuzeybatı köşede olup ve hemen yanında ise caminin minaresi yükselmektedir. Girişin minare ile birlikte ele alınması farklı bir özellik olup bu uygulama Niriz ve Zevvare gibi yapılarda biraz farklı şekillerde görülmektedir. Sekizgen ayakların kullanılması da bu cami tasarımı için farklı bir uygulama olmuştur. İran'da Abbasiler zamanında başlanan ve 12. yüzyılda biten Şustar Cami'nin ayaklı Arap cami tipinde olduğunu ve taşıyıcı ayakların sekizgen olduğu bilinmektedir.[1180]

Caminin mihrap önü kubbesi içten mukarnaslı olup dıştan külah ile kapatılmış çift cidarlı kubbe yapısı ile Büyük Selçuklu üslubundan ayrılmaktadır. İran'da bu üst örtü uygulaması 14. yüzyılda İlhanlı dönemine ait İmamzade Baba Kasım ve Natanz Mescid-i Cuma Külliyesi için de yer alan Şeyh Abdüssamed Natanzi türbelerinde rastlanmaktadır.[1181] Güney doğu köşede bulunan sekizgen paye ve dört yana yelpaze şeklinde açılan tonoz, caminin yapım tekniği ve yüksekliği hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir.[1182]

[1179] Oktay Aslanapa, "1970 Temmuz Van Ulu Cami Kazısı", *Sanat Tarihi Yıllığı*, S.4, İstanbul 1971, 1; Alper, 48.
[1180] Doğan Kuban, *Batıya Göçün Sanatsal Evreleri,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, 306; *Van 2006 Kültür ve Turizm Envanteri I/Tarihsel Değerler,* 223.
[1181] Özkurt, "Van Ulu Camii'nde Büyük Selçuklu Süsleme Repertuarından İzler", 285.
[1182] Aslanapa, *Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı,* 32.

Plan 48. Van Ulu Camii[1183]

Van Ulu Camii mihrabı, genel kurgusu itibariyle Büyük Selçuklu dönemi Barsiyan Mescidi mihrabı ile büyük benzerlik göstermektedir. Mihrabı çeviren, yazının bitkisel zemin üzerine yazıldığı bordürler mihrabın ana karakterini belirlemektedir. Sivri kemerler ile mukarnas kavsaralar öne çıkan unsurlardır. Mihrap ile kubbeye geçiş arasında kufi kitabe kuşağına yer verilmiştir. Bu kitabe, Büyük Selçuklu camilerinde beden duvarlarının üstünü veya kubbe eteğini dolanan kitabe kuşağı uygulamasını hatırlatmaktadır. İsfahan Mescid-i Cuması'nda hem Melikşah Kubbesi hem de Terken Hatun Kubbesi'nin alt kısmında Zevvare ve Ardistan Mescid-i Cuma Cami'lerinin ise beden duvarlarında birer kufi yazı kuşağı örnekleri bulunmaktadır.[1184]

1971 Ağustos Van Ulu Camii kazısı sonucunda, büyük mihrap önü kubbesinin batı duvarı yıkılmış halde ortaya çıkarılmıştır. Doğal şartlar nedeniyle üzerindeki bezemenin bir kısmı sağlam kalabilmiştir. Duvarda üç sıra halinde düzenlenmiş stuk süslemeler bulunmaktadır. En üstte tuğlaların kesilmesiyle oluşturulmuş iri harflerle örgülü kufi kitabe arasında bitki motifleri ile renkli stuk süslemelere yer verilmiştir. Onun altında tuğla şerit ve stuktan yüksek kabartma sülüs kitabe aradaki boşluklarda hafif kabarık bitki süslemeli stuk şerit bulunmaktadır. En altta ise derzli tuğla duvar örgüsü üzerine stuktan kufi yazı ile meydana gelen, alttan yarım dairelerle bağlı üç

[1183] http://wowturkey.com/forum/viewtopic.php?t=87659// (Erişim Tarihi 20.05.2018)
[1184] Özkurt, "Van Ulu Camii'nde Büyük Selçuklu Süsleme Repertuarından İzler", 223.

dilimli yonca kemerler ortasında kabara göbekler olup harfler arasında hafif kabarık bitki süslemeler bulunmaktadır. Bu üç dilimli kemer süslemeleri Kazvin Mescid-i Cuması'nda tuğla üzerine, Mescid-i Haydariye'de firuze ve mor çini olarak görülen badem veya damla motifleri arasında daire veya yıldız şeklinde sıralanmıştır. Gazne'de Sultan III. Mesud'un sarayında mermer üzerinde görülmektedir.[1185] Fakat diğer taraftan iri petek mukarnaslı kubbe, tonozlar ve stuko süslemeler 14. yüzyıl üslubuna uygunluk göstermektedir. Sultaniye'de Olcayto Hudabende Türbesi'nde (1304-1313) üst galerilerde bunlara benzer renkli stuko kabartmalar görülmektedir. Kazılar sırasında çini malzemeye rastlanmamıştır.[1186]

Fotoğraf 76. Van Ulu Camii günümüzdeki hali[1187]

Günümüze üst kısmı yıkık olarak ulaşan caminin minaresi Büyük Selçuklu geleneğinde tuğla malzemeden silindirik olarak yapılmıştır. Sade ve büyük gövde kısmı ile Barsiyan Mescidi Cuma ve Zevvare Mescidi Cuma minareleriyle benzerlik göstermektedir.[1188] Osmanlı döneminde yapının etrafına inşa edilen yapılarla kapanmış durumdadır. Van müzesinde korunan alçıdan ve tuğladan yapılmış parçalar halindeki süslemeler caminin son derece özenli bir şekilde bezenmiş olduğunu

[1185] Oktay Aslanapa, "Kazısı Tamamlandıktan Sonra Van Ulu Camii", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı,* C.5, İstanbul 1973, 3; Alper, 48.
[1186] Aslanapa, *Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı*, 32.
[1187] http://mustafacambaz.com/details.php?image_id=32312 (Erişim Tarihi 20.05.2018)
[1188] Özkurt, "Van Ulu Camii'nde Büyük Selçuklu Süsleme Repertuarından İzler", 283.

kanıtlamaktadır.[1189] Diez, günümüzde harap olan yapının Horasan'dan gelen ustalar tarafından 13. yüzyılda yapılmış olduğunu belirtmiştir.[1190]

Van Ulu Camii, planındaki olgunluk, mükemmellik ve itinalı işçiliği ile sadece Anadolu'da değil bütün Batı İran'daki Selçuklu dönemi camileri içerisinde en önemli yapı uygulamalarından birisidir. İsfahan Camisi'nin bağımsız kubbeli maksuresinin İran'da çok ayaklı çevre mekânlarıyla tamamen bir bütünlük oluşturmamasına rağmen, Doğu Anadolu ile Batı İran ve Azerbaycan sınırında maksurenin bütün cami alanı ile bütünleşmesi süreci Silvan Ulu Camii gibi Van Ulu Camii'de de hemen hemen gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Van Ulu Camii'si gibi yapılar, bir zamanlar Godard'ın ileri sürdüğü "köşk cami" hipotezinin de geçerli olmadığını kanıtlayan önemli bir yapıdır.[1191]

4.6.3.9. Siirt Ulu Camii

Siirt tarihinde, Mugizü'ddin Mahmut namındaki Irak Selçuklu dönemi sultanından ve H 523/M 1129 tarihinden bahsedilmektedir.[1192] Aynı tarih caminin minaresinin kaidesindeki onarım kitabesinde bir kez daha görülmektedir. Bu nedenle bu caminin Büyük Selçuklu dönemi ile ilgili olduğu düşünülmektedir.[1193]

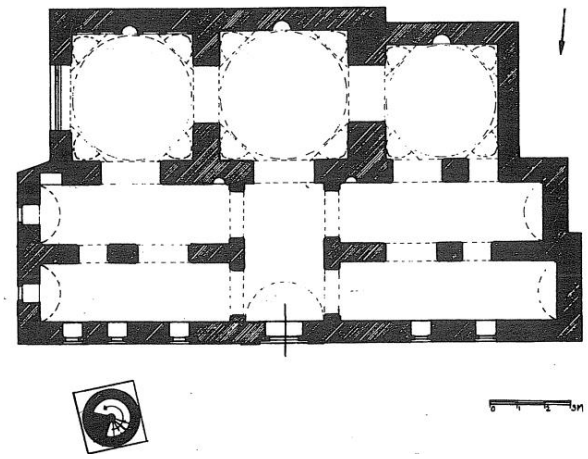
Cami ilk olarak ön tarafa gömülmüş halde birer mihrap izi bulunan iki tuğla paye üzerinde oturan tromplu bir kubbeden ibaret iken yapıya bir eyvan eklenerek Selçuklu üslubunda inşa edilmiştir. Fakat Büyük Selçuklu geleneğinden farklı olarak bu eyvanın iki yanında dikey uzanan tonozlu iki sahın ile transept bir şema oluşturulmuştur. Ayrıca ilk kubbenin doğusuna biraz küçük ve alçak, batısına ise biraz daha alçak birer kubbe yerleştirilerek kemerler ile birbirine bağlanmıştır.[1194]

Bu kubbeli bölümlerin H 658/M 1260 yılında, Atabeylerden El Mücahit İshak tarafından inşa ettirildiği de söylenebilir. Bu plan şeması ile geniş bir saf düzeni oluşturulmuştur. Bu özelliği ile yani derinliğine değil de genişliğine göre düzenlenmesi kuzey yönde eklenen tonozlu galerilerde de görülmektedir. Bu plan şeması ile cami

---

[1189] *Van 2006 Kültür ve Turizm Envanteri I/Tarihsel Değerler,* 223.
[1190] Diez, Aslanapa, 68.
[1191] Doğan Kuban, "Fiziksel Çevrenin Öğeleri", *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, 122.
[1192] Ömer Atalay, *Siirt Tarihi*, Çeltut Yayınları, İstanbul 1946, 40.
[1193] Ahmet Çaycı, Ahmet Yavuzyılmaz, "Anadolu Selçuklu Mimarisi", Abdulkadir Dündar (Ed), *Türk İslam Sanatları Tarihi El Kitabı,* (207-264), Grafiker Yayınları, Ankara 2019, 208.
[1194] Aslanapa*, Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişmesi, 3.*

Mezopotamya'daki yan yana getirilerek büyütülmüş tipin benzer bir örneği ile Orta Asya'da görülen planlara benzemektedir.[1195]

Plan 49. Siirt Ulu Camii[1196]

Yapıdaki eski tuğla payelerdeki yuvarlak dilimli kemerlerle mihrap nişlerinde çiçekli sülüs ayet frizi ve firuze renkli çinilerden de tek kubbeli olduğu anlaşılmaktadır [1197] Caminin bu ilk tek kubbeli yapısı plan olarak İsfahan'daki Melikşah'ın mihrap önü kubbesi ile benzerdir. Anadolu'da ise Malatya Ulu Camii mihrap önü kubbesi ile yakın benzerlik göstermektedir. Artuklu dönemi yapıları olan, Silvan (Meyyâfârikin) ve Dunaysır (Kızıltepe) Ulu Camii'leri ile herhangi bir ilişkisi görülmemektedir. Sadece Hasankeyf Ulu Camii'nin benzer bir plana sahip olduğu düşünülebilir. Ancak Siirt Ulu Camii benzerlerinin en primitif karakterli yapısıdır.[1198]

Minare kaidesinde olduğu belirtilen fakat günümüze ulaşmayan kitabede, yapının H 523 tarihli olduğu ve ustasının da Hacı İsmail olduğu belirtilmektedir. Cami ve minare bu belgelere dayandırılarak H 523/M 1129 yılına tarihlendirilmekte ve sonraki dönemlerde tamir edildiği düşünülmektedir. Caminin kuzeydoğu köşesinde, camiye 3 m mesafe uzaklıkta 24.52 m yüksekliğinde, hafif çapraz biçimde yapıdan bağımsız olan

[1195] Ali Saim Ülgen, "Siirt Ulu Cami", *Vakıflar Dergisi*, C.5, 1962, 154; Turan Bayezit, Fazıl Bayraktar, *1973 Siirt İl Yıllığı,* Türk Yayınları, Ankara 1973, 90.
[1196] https://okuryazarim.com/anadolu-selcuklu-donemi-mimari-planlari// (Erişim Tarihi 12.03.2019)
[1197] Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişmesi, 3.*
[1198] Ülgen, "Siirt Ulu Cami", 154.

tuğla minare giriş kapısının yakınında yer almaktadır. Minarenin camiden uzak olması nedeniyle avlulu bir yapı olduğu düşünülmektedir.[1199]

Fotoğraf 77. Siirt Ulu Camii kuzey cepheden[1200]

Minare, kare kaideli aşağıdan yukarıya doğru daralan formda, tuğla minareler grubundadır. Kaide papuç ve silindirik gövdesi mevcut iken şerefe petek ve külah bölümleri günümüze ulaşamamıştır. Kare kaide, minarenin yaklaşık yarısına eşit olup oldukça yüksek 11.90 m uzunluğu ile oldukça yüksek tutulmuştur. Kaide dört cepheden iki ince şeritle üç geniş süsleme kuşağına ayrılmıştır. Alt bölüm firuze renkli tuğlalar ile düzenlenmiş eşkenar dörtgenlerle süslenmiştir. Cephelerde yatay, dikey ve diyagonal eksenlerde sıralanan eşkenar dörtgenler dokuzar sırlı tuğla ile oluşturulmuştur. Minarenin gövdesi aşağıdan yukarıya doğru daralan formdadır. Gövdenin üst bölümünün kaplamaları dökülmüş olup alt bölümü ise çeşitli genişliklerde yedi bölüme ayrılmıştır.[1201]

Şeritler halinde düzenlenen bu kuşaklar içerisinde, firuze renkli sırlı ve sırsız tuğlaların yatay, dikey, diyagonal dizilmesiyle geometrik şekiller oluşturulmuştur. Eşkenar dörtgenlerin birleşmesiyle sekizgenlerin içerisinde dört kollu yıldızlar meydana

---

[1199] Kılavuz, *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Minareleri,* 387; Ömür Bakırer, "Anadolu'da XIII. Yüzyıl Tuğla Minarelerinin Konum Şekil Malzeme ve Tezyinat Örnekleri", *Vakıflar Dergisi*, C.9, 1971, 338.

[1200] https://www.yenisafak.com/ramazan/anadoluda-cini-mozaikli-ilk-minare-2477706// (Erişim Tarihi 12.03. 2019)

[1201] Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişmesi*, 4; Kılavuz, *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Minareleri*, 390.

getirilmiştir. Yıldızların orta bölümü ise küçük kare çiniler ile dolgulanmıştır. Her kuşak farklı bezemeye sahip olup gamalı haç, altı kollu yıldızlar ile on iki kollu yıldızlar ve balıksırtı motifleri ağırlıklı olarak bezemeyi oluşturmaktadır. 1957 yılı onarımı öncesi fotoğraflarından, Osmanlı dönemindeki onarımları sırasında yapılan şerefenin, üç kademeli kaval silme sıralı şerefe altlığına sahip olduğu anlaşılmaktadır.[1202]

Fotoğraf 78. Siirt Ulu Camii ve minaresi doğu cepheden[1203]

Siirt Ulu Camii minaresi Anadolu'da günümüze ulaşan en erken tarihli ve tamamen tuğla malzemeden yapılan ender Selçuklu minarelerindendir. Camiden bağımsız olması, bölgesel özellik göstermesinin yanı sıra Anadolu Selçuklu minarelerinin de özelliğini sürdürmektedir. Yüksek kare prizmalı kaidesiyle ve tamamen tuğla malzemeden yapılmış olması ile de özel bir yere sahiptir. Siirt Ulu Camii minaresi, gövdesinin çeşitli süsleme kuşaklarına bölünmesi ve yukarı doğru daralan formda olması bakımından Karahanlı, İran Büyük Selçuklu ve Atabekler dönemi minareleri ile benzerlik göstermektedir. Fakat Anadolu Selçuklu dönemi minarelerinde daralma ve bölümlenme daha az olup sırlı tuğla daha az kullanılmıştır. Ayrıca gövde bölümlere ayrılmadan sırlı tuğla ile tamamının süslenmesinde tek bir motif kullanılmıştır. Siirt Ulu Camii minaresi diğer özellikleriyle Anadolu, İran ve Kuzey Irak tuğla minarelerinden ayrılsa da hepsinden ortak özellikler taşımaktadır. Siirt Ulu Camii minaresi, mimari ve süsleme özellikleriyle Tük mimarisinde özel bir yere

[1202] Kılavuz, *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Minareleri,* 390.
[1203] http://www.selcuklumirasi.com/architecture-detail/siirt-ulu-cami (Erişim Tarihi 12.03.2019)

sahiptir.[1204] Minare ana hatları ile Musul Ulu Cami'nin minaresini hatırlatmakla beraber ondan daha sade ve arkaik bir ifade taşımaktadır.[1205]

4.6.3.10. Bitlis Ulu Camii

Selçuklular'ın Bitlis'teki ilk eseri ve de en önemli yapısı[1206] olan, Bitlis Ulu Camii'nin ilk kez ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir. Kuzey cephede, ortadaki giriş kapısının solunda payede yer alan, kûfi yazılı kitabesinde H 455/M 1150 Ebul Muzaffer Mehmet tarafından yapılmış olduğu yazılıdır. 1651-1652 yıllarında tamir görmüştür.[1207]

Cami kıble duvarına paralel üç sahınlı olup mihrap önünde tek sahını kaplayan mihrap önü kubbesinden oluşmaktadır.[1208] Mihraba paralel yönde uzanan sekiz adet haç şeklindeki payenin taşıdığı sivri kemerlerle harim üç sahına ayrılmış olup mihrap önünde kubbeyi taşıyan zengin profilli iki paye daha kalın tutulmuştur. Silindirik kasnağında dört pencere bulunan pandantifli kubbe dıştan konik bir külâh ile kapatılmıştır. Tonozların üzeri düz dam ile örtülmüştür. Siirt Ulu Camii gibi avlusuz olarak yapılmıştır.[1209] Kesme taş malzeme ile inşa edilen cami dıştan çok sade olup kıble duvarında bir mihrap çıkıntısı, doğu ve batı duvar cephelerinde üçer penceresi bulunmaktadır.[1210]

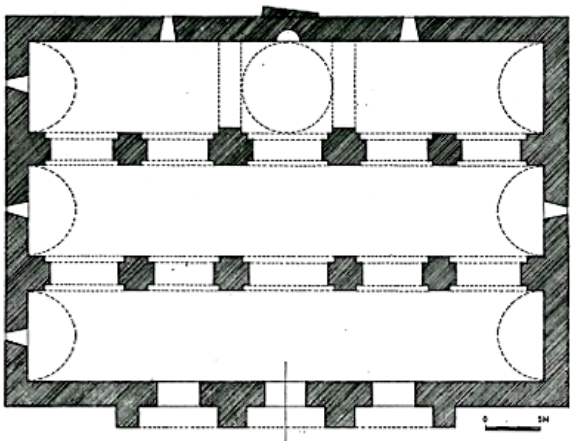
Bütün kuzey cephe boyunca uzanan esas kütleden daha alçak beton malzemeden bir son cemaat yeri inşa edilmiştir. 2012 yılı onarımına kadar varlığını sürdüren son cemaat yeri bu onarım sırasında kaldırılarak özgün olan kuzey cephe ortaya çıkarılmıştır. Beton bir revak ilave edilen kuzey cephede ikisi yanda biri ortada olmak

---

[1204] Kılavuz, *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Minareleri,* 392.
[1205] *1973 Siirt İl Yıllığı,* 92.
[1206] Hüseyin Yurttaş, "Bitlis Camilerinin Plan Mimari ve Süsleme Açısından İrdelenmesi", Oktay Belli (Ed), *I. Vangölü Havzası Sempozyumu Bildirileri 08-10 Eylül 2004 Van: Bildiriler,* (215-225), (Yayınevi Belirtilmemiş), İstanbul 2006, 217.
[1207] Mehmet Törehan Serdar, *Bitlis Erenleri I,* Bitlis Valiliği Kültür Yayınları, Bitlis 2017, 62; Candan Ülkü, Mustafa Yeğin, "11 ve 12.Yüzyıl Camilerinde Avlu/Bitlis Ulu Camisi'nde Yeni Bulunan Avlu", *Sosyal Bilimler Dergisi,* S.17, 2017, 20.
[1208] Yurttaş, "Bitlis Camilerinin Plan Mimari ve Süsleme Açısından İrdelenmesi", 217.
[1209] M. Oluş Arık, *Bitlis Yapılarında Selçuklu Rönesansı,* Selçuklu Tarihi ve Medeniyeti Enstitüsü Yayınları**,** Ankara 1971,15; Recep Yaşa, *Bitlis'te Türk İskânı (XII-XIII. Yüzyıl),* Ahlat Kültür Vakfı Yayınları, Ankara 1992, 39; Tuğba Erzincan, "Bitlis Ulu Cami", *TDVİA*, İstanbul 2012, XLII, 87-88; Yurttaş, , "Bitlis Camilerinin Plan Mimari ve Süsleme Açısından İrdelenmesi", 217.
[1210] Serdar, 62; M. Arık, *Bitlis Yapılarında Selçuklu Rönesansı*, 13.

üzere üç kapısı bulunmaktadır.[1211] Büyük payandalar arasındaki bu üç kapı güneydoğu geleneğinde düzenlenmiştir.[1212]

Kubbenin yaslandığı kemer ayakları hizasından başlayan kademeli silmelerle oluşturulan mihrap, anıtsal bir görünüş sergilemektedir. Yarım daire planlı mihrap nişi beden duvarını aşmış olup bu form dışa köşeli olarak yansıtılmıştır. Vaaz kürsüsü ve minber orijinal olmayıp sonradan eklenmiştir.[1213]

Plan 49. Bitlis Ulu Camii[1214]

Bitlis Ulu Camii ilk defa simetrik, dengeli bir plan içinde mihrap önü kubbesi ile sağlam bir taş mimari göstermesi bakımından, 12. yüzyılın tam ortasında önemli bir gelişmenin başlangıcını oluşturmaktadır.[1215]

Enine geliştirilmiş bir mekânın mihrap önündeki kubbe uygulaması 12. yüzyılda Anadolu mimarisine Artuklular tarafından getirilmiştir. Artuklular döneminde inşa edilen Silvan, Mardin ve Kızıltepe Ulu Camii'lerinin ilk öncüsü ise Anadolu'da Bitlis Ulu Camii'dir. Bitlis Ulu Camii'de görülen mihrap önü kubbeli camiler Gazneliler ve Büyük Selçuklu döneminde inşa edilmiştir.[1216]

Siirt Ulu Camii'de olduğu gibi Bitlis Ulu Camii'de de minare yapıdan bağımsız olarak inşa edilmiştir. Minare, kitabesine göre 1492 yılında yaptırılmıştır. Caminin

---

[1211] Ülkü, Yeğin, 21.
[1212] Kuban, "Fiziksel Çevrenin Öğeleri", 116.
[1213] O. Arık, *Bitlis Yapılarında Selçuklu Rönesansı*, 15.
[1214] https://okuryazarim.com/bitlis-ulu-cami// (Erişim Tarihi 08.03.2019)
[1215] Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişmesi*, 6; Aslanapa, *Türk Sanatı,*103.
[1216] Ara Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1978, 290.

kuzeybatı yönünde, yapıdan bağımsız olan minare, kesme taş malzemeden inşa edilmiştir. Minare, kare kaide üzerine oturan profilli bileziklerle üç eşit bölüme ayrılan silindirik gövdeli ve tek şerefelidir. 1916 yılında Ermeni Rus işgalinden nasibini almış kitabe kısmı oldukça harap olmuştur. [1217]

Fotoğraf 79. Bitlis Ulu Camii[1218]

Minarenin 1960 yılı öncesi fotoğraflarında şerefeden yukarısının bugünkünden farklı olduğu dikkati çekmektedir. Kaynaklardan edinilen bilgiye göre, minare saat kulesi olarak kullanılmak istenmiştir Bu nedenle şerefe yukarısına bir takım ekler ilave edilmiştir. Rus İşgali nedeniyle tamamlanamadığından saatler için açılan delikler boş kalmıştır.[1219] 1970'li yıllara kadar mevcut durumunu koruyan minare yıldırım çarpması sonucu şerefeden yukarısı çatlamış ve aslına uygun olmayan bir şekilde yapılmıştır. Bugün masif olan petek bölümü taş bir külah ile sonlanmaktadır.[1220]

[1217] Erzincan, 88; O. Arık, *Bitlis Yapılarında Selçuklu Rönesansı*, 14.
[1218] https://www.sanatinyolculugu.com/bitlis-ulu-camii// (Erişim Tarihi 08.03.2019)
[1219] Ülkü, Yeğin, 21.
[1220] Erzincan, 88.

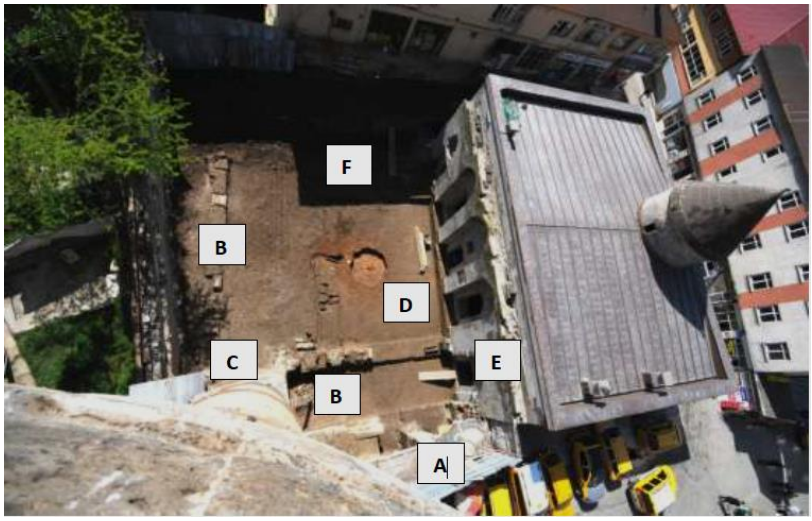

Fotoğraf 80. 1950 yılında Bitlis Ulu Camii minaresi[1221]

Aslanapa'nın, "*Siirt Ulu Cami'den sonra bu da avlusuzdur. Diyarbakır Ulu Cami'nin revaklı avlusundan sonra her iki camide avlunun kaybolması, asıl mekânın geliştirilmesi ve kubbe problemi üzerinde durulduğunu gösterir."* şeklindeki ifadesi, avlu konusuna dikkat çekmektedir.[1222]

Altun ise, *"Bitlis Ulu Cami de erken dönem örneği olarak 1150 tarihli kitabesiyle avlulu bir cami olmalıdır."* şeklindeki ifadesiyle, yapının avlulu olması gerektiğini savunmuştur.[1223] 2012-2013 yılları arasında avluda yapılan temizlik çalışmalarına kadar Bitlis Ulu Camii'nin bir avlusunun olduğu bilinmemektedir. Kaynaklarda avlusu hakkında bilgi olmadığı veya avlusuz olduğu kabul edilmiştir. Kazı yapılıncaya kadar cami ile abdesthane arasında kalan bölüm, avlu olarak kullanılmış ve burada bir şadırvanın olduğu tespit edilmiştir. Caminin kuzey yönünde, taban kotuna kadar yapılan kazılar ile erişilen sekizgen havuzun konumu, büyüklüğü ve havuzu dört yönde çevreleyen taş duvar izlerinin ortaya çıkarılmış olması, ana giriş kapısı önünde bir iç avlunun varlığını ispatlamaktadır. Avlunun doğu ve batı yönlerinde çıkan paye izleri, simetrik olduğunu düşündüren, kuzey-güney yönde uzunlamasına bir tonoz örtü ile düzenlenmiş olan revakların var olduğunu gösteren en önemli mimari buluntulardır.[1224]

[1221] https://dogruhaber.com.tr/haber/193782-bitlis-ulu-cami-minaresi- (Erişim Tarihi 08.03.2018)
[1222] Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi*, 6.
[1223] Altun, *Artuklu Dönemi Türk Mimarisinin Gelişmesi,*75.
[1224] Ülkü, Yeğin, 24-25.

Fotoğraf 81. Bitlis Ulu Camii Avlusu: A) Caminin kuzeybatı köşesinde yer alan mekân, B) Revaklara ait izler, C) Minarenin giriş birimi, D) Havuz-şadırvan, E) Kuzey cephe[1225]

4.6.4. Zengiler Dönemi Ulu Camileri (1127-1233)

Büyük Selçuklu Devleti arazisi üzerinde, idari, siyasi, askeri ve kültürel bakımdan Selçuklular yolunda giden devlet ve atabeylikler kurulmuştur.[1226] Musul Atabeyliği, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Ön Asya'daki siyasi ve kültürel mirasını devralan devletlerden biri olup Selçuklu ordularının başarılı komutanlarından İmameddin Zengi tarafından kurulmuştur. Musul Atabeyliği, Zengi'nin el-Cezire ve Suriye'yi birleştirme mücadelesi sonunda geniş sınırlara ulaşmıştır. Dımaşk Atabeyliği'ni de kendine bağlamıştır. II. Haçlı Seferi'ne sebep olan 1144 yılındaki Urfa Haçlı Kontluğuna son vermiş olması Nureddin Zengi'yi dünya tarih sahnesine çıkarmıştır.[1227]

Zengiler bölgede hâkim olan mimari geleneklerin yanı sıra Selçuklu geleneklerinin de ele alındığı bir gelişim göstermektedir. Özellikle taş işçiliğinde uygulanan iki renkli olan ve "Zengi Düğümü" diye adlandırılan düğümlü geçme kompozisyonların oluşturduğu süsleme kompozisyonları, Suriye'de Zengi döneminin belirleyici üslubunu meydana getirmiştir. Bu üslup daha sonraları gezici mimarlar ile Anadolu'da etkisini göstermiştir. Konya Alaaddin Cami ve Konya Karatay

[1225] Ülkü, Yeğin, 33.
[1226] Özkeçeci, *Doğu Işığı,* 221.
[1227] Halil İbrahim Gök, *Musul Atabeyliği/Zengiler (Musul Kolu 1146-1233),* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, 17.

Medresesi'nin taç kapısında ve Selçuk İsa Bey Cami'nin avlu kapısında, Zengi etkisi görülmektedir.[1228]

Zengiler cami yapımına önem vermişlerdir. İsfehanlı İmad'ın anlattığına göre Nureddin önce kendi adıyla birçok mescit inşa ettirmiştir. Zamanla bu inşa faaliyetlerini geliştirerek artırmıştır. Camiler sadece ibadet yeri olarak kullanılmamıştır. Etrafında birçok sosyal hizmet ve eğitim kurumları inşa edilmiştir. Nureddin, camilerin temiz ve bakımlı olmasına önem vermiş, yıkılan ve zarar gören camilerin onarılmasını, başka bir amaçla kullanılmamasını veya atık bırakılmamasını emretmiştir. Nureddin'in kendi adına ilk inşa ettirdiği cami ise Musul'da bulunan Nuriye Camisi olmuştur.[1229]

4.6.4.1. Musul Ulu Camii

Musul Ulu Camii ya da Camiu'n-Nuri olarak bilinen cami, Nureddin Mahmud Zengi tarafından 1171-1172 yılları arasında Dicle nehrinin kenarında sur içinde şehrin ortasında yaptırılmıştır.[1230]

Bu dönemde Musul hükümdarı II. Seyfettin Gazi b. Kutbeddin'dir. Ancak bu hükümdar devlet işlerini vezir Fahreddin Abdulmesih'e bırakmıştır. Musul halkı da bu vezirin yönetiminden şikâyetçi olunca, Şam Atabeyi Nureddin Mahmud Zengi'yi yardıma çağırmıştır. Bunun üzerine 1170'de Musul'a gelen Nureddin Zengi hem devlet işlerindeki aksaklıkları gidermeye çalışmış, hem de Musul'da kaldığı 24 gün boyunca halkın çeşitli ihtiyaçlarını gidermiştir.[1231]

Musul'un tek ve en eski camisi olan Mescidü'l Cami, Halife Ömer b. Hattab zamanında, Musul'un fethinden sonra, buraya Vali olan Utbe b. Fırkat el-Süllemi tarafından 637 yılında inşa edilmiştir. Nureddin Zengi, Emeviler döneminde Mervan b. Muhammed zamanında onarılan ve Emevi Camii olarak bilinen bu caminin halkın

---

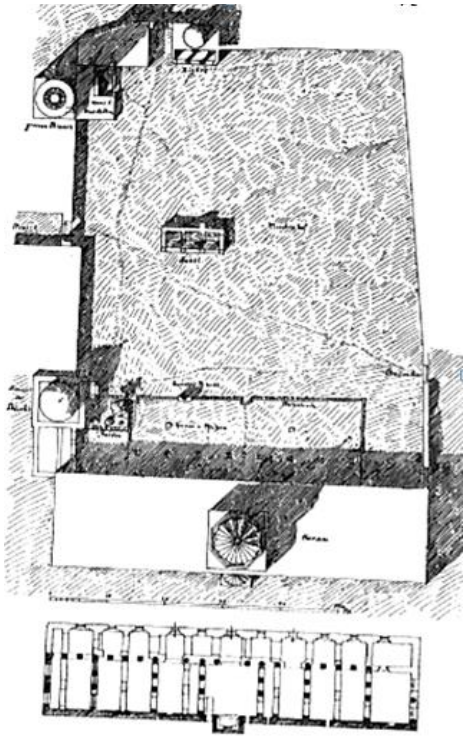
[1228] Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Zengiler/Mimari", *TDVİA,* İstanbul 2013, XLIV, 272.
[1229] Ali Muhammed Sallabi*, Zengiler Dönemi/İslami İradenin Yeniden Hâkim Kılınması,* Ravza Yayınları, İstanbul 2016, 260.
[1230] Halil İbrahim Gök, *Musul Atabegliği Zengiler/Musul Kolu 1146-1233,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 2001, 594; Abdüsselam Uluçam, *Irak'taki Türk Kültür Varlığı,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, 15.
[1231] Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639),* Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2003, 105; Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul 1523-1639,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Elazığ 1998, 111.

ihtiyacına cevap vermediğini görünce Musul'da yeni bir cami yaptırmıştır.[1232] Eski bir harabe ile etrafındaki pazar yerini satın alarak, Şeyhi Müinü'd-Devle Ömer b. Müle'yi inşaatı yapmakla görevlendirmiştir. 1172 yılında cami ve yanındaki medresenin yapımı tamamlanmıştır.[1233] Cami için gerekli olan imam, müezzin, hatip ve müderris gibi görevliler tayin edilmiştir. Musul'da bulunan önemli âlimlerden olan İmameddin Ebubekir el-Tevkani eş-Şafii de bu camide fıkıh müderrisi olarak görevlendirilmiştir.[1234]

Herzfeld'in çizmiş olduğu plana göre cami, 90x60 m. boyutlarında dikdörtgen bir avlunun güneyine kurulmuştur. Dışa taşıntılı mihrap önünde bir kubbe, avlunun ortasında bir şadırvan kuzeyde ise bir türbe bulunmaktadır.[1235] Mihrap önündeki bir dizi tonoz ile kuşatılmış dilimli büyük kubbesi ile dikkat çekmektedir.[1236]

1940 yılına kadar ayakta kalan bu kubbe tuğla ile yapılmış ve güney duvarı dışında sütunlar üstündeki kemerlere oturtulmuştur. Kubbe kasnağı mukarnaslarla sekizgene dönüştürülmüştür. Sekizgen kasnağın üstünde yirmi dört dilimli ikinci bir kubbe yükselmektedir. Kubbeyi taşıyan 10 m yüksekliğinde olan sütunlar sekiz tane olup üçü doğu, üçü batı, ikisi de kuzey yöndedir. Bu sütunlar mermerden yapılmış olup Atabek özelliklerini taşımaktadır. 1940 yılında kubbe yıkılınca yerine değişik planda yeni bir cami inşa edilmiştir. Harim mihraba paralel dört sahınlı olarak yapılmıştır. Caminin taşıyıcı sisteminde, eski mermer sütunlar da kullanılmış olup eski mihrap da buraya nakledilmiştir.[1237] Emevi Camii'nden getirilen mermer mihrap da 1945 yılında yeni yapılan caminin kıble duvarına yerleştirilmiştir.

[1232] Omeed I. Jowzalı, *Selçuklular Döneminde Musul 1057-1127*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 2004, 192.
[1233] Gündüz, 111.
[1234] Gök, *Musul Atabeyliği/ Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, 464.
[1235] Abdüsselam Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, 176; Hasan Salih, *Irak'ta Türk Mimarisi Selçuklular ve Zengiler Devri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1992, 73.
[1236] Hillenbrand, 129.
[1237] Salih, 72.

Plan 50. Musul Ulu Camii planı ve krokisi (Herzfeld'den)[1238]

Nureddin Mahmud Zengi'nin yaptırmış olduğu caminin çeşitli tamirlerle asli şekli bozulmuş olup bazı parçaları müzede sergilenmektedir. Eski mihrabının kitabesinde, Mustafa el-Bağdadi olarak ustanın adı ve 1148 tarihi okunmaktadır.[1239] Bedrettin Lülü camiye bir mihrap yaptırmıştır. Devrin ince taş işçiliği bakımından ve devrin süsleme üslubu hakkında fikir vermesi bakımından önemli olan bu eserin bazı kısımları, Bağdat müzesinde sergilenmektedir. [1240] Mihrap önündeki kubbe, sekizgen kasnağın stuk süslemeleri, avludaki ikinci mihrap, sütun başlıkları süslemeleri de Bedrettin Lülü (1233-1252) zamanından kalmadır. Akkoyunlulardan Uzun Hasan (1466-1478) ile 1640 ve 1844'te Osmanlılar tarafından değişiklik ve tamir görmüş olup Musul'da Türk mimarisinin bütün devirlerini içine almaktadır.[1241]

Yapının geniş dikdörtgen avlusunun kuzeydoğu köşesinde yer alan kare kaide üzerine inşa edilen Minaretu'l-Hadba olarak bilinen tuğladan silindirik gövdeli minaresi, Selçuklu üslubunun Irak'ta devamını gösteren önemli örneklerdendir.

[1238] Gündüz, 168.
[1239] Aslanapa, *Türk Sanatı,* 90; Nefes, "Anadolu Dışında Asya'da Kurulan Müslüman Türk ve İslam Devletlerinin Sanatları", 188.
[1240] Cezar, 404; Gündüz, 105; Salih, 73.
[1241] Aslanapa, *Türk Sanatı,* 90; Cezar, 404; Uluçam, 176.

Minarede, tuğlaların değişik dizilmesi ile oluşturulan, kuşaklar halindeki bezemeler Orta Asya geleneğinin Irak'taki güçlü yansımasıdır.[1242]

Fotoğraf 82. Musul Ulu Camii minaresi[1243]

Gövdesi yedi çeşit süsleme kuşağı ile tezyin edilen silindirik gövdeli minarenin üzeri külah ile kapatılmıştır. Irak'taki Selçuklu ve Zengi minarelerinin silindirik gövdeleri gibi dörtgen, altıgen ya da sekizgen olan kaideleri de tuğladan yapılmıştır. Cami, yapıldığı günden itibaren geçirdiği tamirlerle Musul'da Türk mimarisinin bütün dönemlerini yansıtmaktadır.[1244] Musul Ulu Cami, Selçuklu ve Zengi mimari etkilerini bir araya getirmesi bakımından oldukça önemli bir eserdir. İbadet mekânından iki kat fazla cemaat alacak şekilde inşa edilmiş olan avlu ve son cemaat yeri sıcak iklime uygun olarak yapılmıştır. Avlu döşemelerinde ve kapı kemerlerinde siyah beyaz taş sıraları Memluk ve Zengi mimarisi etkilerini göstermektedir. Adana Ulu Camii (1513) avlusunda da benzer uygulama görülmektedir.[1245]

[1242] Çobanoğlu, 272; Gündüz, 113.
[1243] http://www.selcuklumirasi.com/architecture-detail/musul-ulu-camii-minaresi/ (Erişim Tarihi 26.01.2019)
[1244] Can, Gün, 156; Uluçam, 177.
[1245] Salih, 173.

4.6.4.2. Cizre Ulu Camii

Cizre şehir merkezinde, Dağ Kapı Mahallesi'nde bulunan yapı değişik zamanlarda yapılan ilave ve onarımlarla günümüze ulaşmıştır. Yapının farklı yerlerinde sekiz kitabe bulunmaktadır. Bu kitabelere göre, caminin Musul Atabekleri döneminde H 550-555/M 1155-1160 yıllarında Cizre Zengi Atabeyi Ebul Kasım Mahmud Sencer Şah tarafından inşa edildiğini söylemek mümkündür. 1203-1284 yıllarında ise tamir edildiği anlaşılmaktadır. En son 2007 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından bir onarım gerçekleştirilmiştir. Caminin metal kapısı ve ejder figürlü kapı tokmakları yapının özelliğini arttıran unsurların başında gelmektedir.[1246]

Cami enine yamuk dikdörtgen bir alan üzerine kurulmuş mihrap önü kubbelidir. Yapının kuzeyinde avlu ve medrese odalarına yer verilmiş kuzey cephe duvarının üzerinde ise minaresi yükselmektedir. Harim kıble duvarına paralel uzanan dört sahından oluşmaktadır. Sahınlar, köşeleri pahlı sade başlıklara oturan silindirik sütunlarla birbirinden ayrılmıştır. Kemerlerle birbirine bağlanan toplam 31 paye bulunmaktadır. Sahınların üzeri doğu batı doğrultusunda uzatılan tonozlar ile kapatılmıştır. Mihrap önünde kare bir alan oluşturularak üzeri kubbe ile kapatılmıştır. Kıble yönünde beden duvarlarına, doğu, batı ve kuzey yönden ise birbirine bitişik iki payeye oturmaktadır. Kuzeybatı ve kuzeydoğudan ise birbirine bitişik üçer payeye oturmaktadır. Harimde kare kesitli duvar payeleri ile iç mekânı aydınlatan mazgal pencereler ve kuzeydeki giriş kapıları görülmektedir. Trompların dış köşelerinde beş sıra mukarnas sırasına yer verilmiştir.[1247]

Avluya kuzeyden iki giriş kapısı ile girilmektedir. Düzgün kesme taştan inşa edilmiş olan yapı oldukça sadedir. Cephelerde ve kubbe kasnağında açılan pencerelerle yapının aydınlatılması sağlanmıştır. Kuzey cephede yedi giriş kapısı ile harime

---

[1246] Mehmet Top, "Şırnak'taki Ortaçağ ve Sonrasına Ait Mimari Üzerine Bir Değerlendirme", *Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu 14-16 Mayıs 2010 Şırnak /Bildiriler,* (321-343) Ankara 2010, 324; Zahir Ertekin, "Cizre Ulu Camii", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi,* S.27, 2011,71; Mehmet Top*, Şırnak Kültür Envanteri,* Şırnak Valiliği Yayınları, Şırnak 2009,118.

[1247] Ertekin, "Cizre Ulu Camii", 13-14; Zahir Ertekin, *Cizre'deki Mimari Eserler,*(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Van 2005, 23.

geçilmektedir. Orta eksende yer alan kapı diğerlerinden daha yüksek ve geniş olup sivri kemer içinde dikdörtgen sövelidir.[1248]

Atabekler dönemine ait olduğu bilinen Ulu Camii'nin bugün üst örtüsü tamamen yıkılmış olup sadece beden duvarları günümüze ulaşmıştır. Mihrap yarım daire planlıdır. Mihrap dışa taşıntısız olarak yapılmıştır. Hücrenin derinliği duvar kalınlığı içinde kalmıştır. Sıvanan ve boyanan mihrap orjinalliğini kaybetmiştir. Mihrap, iç içe iki kademeli olarak yapılmış olup yarım daire planlı bir niş ile sonlandırılmıştır. Moloz taş malzemeden yapılmış olup sadedir.[1249]

Cizre Ulu Camii'nin özgün olarak günümüze ulaşmış olan minaresi tuğla malzemeden yapılmış olup kare kaideli ve silindirik gövdelidir. Aşağıdan yukarıya doğru daralan formda olup Suriye etkisini yansıtmaktadır. Caminin kapı tokmakları günümüze ulaşan en önemli sanat eserlerindendir. Avlunun doğu cephesinde yer alan giriş kapısı dikdörtgen şeklinde olup sivri kemerli eyvan şeklindedir. Zeminden alçakta kalan kapıya birkaç basamakla inilmektedir. Kapı açıklığı düz lentoludur. Tonoz tuğla malzemeden inşa edilmişken eyvan ve beden duvarları moloz taş malzemeden inşa edilmiştir. Cizre Ulu Camii minaresi avlunun kuzeybatısında yer almaktadır. Üzerinde bulunan kitabe M 1156'da yapılmıştır. Kare kaide üzerinde yükseldikçe incelen kesik koni şeklinde, tuğla malzemeden inşa edilmiştir. Kaidenin dört yönünde panolara yer verilmiştir. Minarenin gövdesinde ve kaidede yer yer dökülen sıvalar altında sırlı tuğlaların şeritler halinde aralıklarla kullanıldığı anlaşılmaktadır.[1250]

Gertrude Bell yapıyı yerinde inceleyerek çekmiş olduğu fotoğraflarla günümüzde mevcut olmayan, avlunun avlunun ortasında şadırvan ve su kuyusununvar olduğunu ispatlamıştır. Şadırvan çokgen planlı olup üzeri saçaklı bir kubbe ile kapatılmıştır. Kubbe ise sütunlara oturmuş sivri kemerler ile taşınmaktadır. Sütun başlıkları, bilezikten sonra dışa taşkın yapraklar yüzeyinde bitkisel süslemeler yer almaktadır. Şadırvanın temel kalıntıları ile sütun parçaları günümüze ulaşabilmiştir.[1251]

[1248] Zeynep Hatice Kurtbil, "Cizre Ulu Cami", *TDVİA,* İstanbul 2012, XLII, 90; Top, "Şırnak'taki Ortaçağ ve Sonrasına Ait Mimari Üzerine Bir Değerlendirme",324; Mehmet Top*, Şırnak Kültür Envanteri,* Şırnak Valiliği Yayınları, Şırnak 2009,118.

[1249] Orhan Tuncer, "Cizre Ulu Cami", *Yıllık Araştırmalar Dergisi,* S.3, Ankara 1981, 96, Ertekin, "Cizre Ulu Camii", 14.

[1250] Ertekin, "Cizre Ulu Camii", 11; Tuncer, 97.

[1251] Ertekin, *Cizre'deki Mimari Eserler,* 22.

Cizre Ulu Camii'nin mihrap ekseninde harimden avluya açılan en büyük kapısı ahşap iskeletli, üstü maden süslemeli bir sanat eseri olup bölgenin sert karasal iklimi ve dış etkenlerden dolayı zamanla ahşap olan iskelet kısmının çürümesine yol açmış ve 1945-1946 yıllarında ahşap iskeleti değiştirilmiştir. Cizre Ulu Camii kapı kanatları, kapıya takılı iken 1969 yılında kapı üzerinde yer alan eş (ikiz) kapı tokmaklarından birisi hırsızlar tarafından çalınmıştır. Diğer kapı tokmağının da aynı duruma maruz kalmaması için Cizre Kaymakamlığı ve Cizre Müftülüğü tarafından tokmak kapı üzerinden sökülerek belirli bir süre Mardin müzesinde koruma altına alınmıştır.1976 yılında ise İstanbul Türk İslam Eserleri Müzesi'ne nakledilmiştir. Cizre Ulu Camii kapı kanatları ve üstünde bulunan bir kapı tokmağıyla beraber günümüzde İstanbul Türk İslam Eserleri Müzesinde kendisi için ayrılmış teşhir salonunda sergilenmektedir. [1252]

Cizre Ulu Camii kapı tokmağında başları sağa ve sola dönük ön ayaklarıyla birbirine bağlı iki ejder figürü esas temayı meydana getirmektedir. Ejderlerin vücutlarının orta kısımlarında birer düğüm kuyruklarında da birer düğüm kuyruklarında da doğan veya kartala benzer başlar görülmektedir. Ağızlar açık, adeta gövdeyi ısırır durumdadır. Kulaklar sivri, gövdeler balıksırtı motiflidir.[1253]

Araştırmacılar kapı kanatları ve tokmakların 12. yüzyıl sonu 13. yüzyılın başlarına tarihlendirmektedir. Ahşap iskelet üzerine ilk olarak dövme bakır bir levha yerleştirilerek süslemelerin olduğu alana monte edilmiştir. Pirinç çubuk ve lamalardan oluşan metal malzemeler demir çivilerle bakır levhanın üzerine monte edilmiştir. Bu metal çubuklarla kapı üzerine bitkisel ve geometrik motifler işlenen bezeme Artuklu ve Selçuklu üslubunda yapılmıştır. Kapı üzerine işlenmiş bütün geometrik şekiller, simetrik olanlar aynı ebatlarda kusursuz bir işçilik sergilemektedir.[1254]

[1252] Sultan Çaça, 452,"Cizre Ulu Cami Kapı Kanatları ve Ejderli Kapı Tokmaklarının Sanatsal Açıdan İncelenmesi" *Uluslararası Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu Bildirileri*, (449-460), İstanbul 2012; Ertekin, *Cizre'deki Mimari Eserler,*115.

[1253] Erdem Yücel, "Türk ve İslam Eserleri Müzesinde Ejder Figürlü Bir Kapı Tokmağı", *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi* S.183, 1978, 172.

[1254] Çaça, 452.

Fotoğraf 83. Cizre Ulu Camii kapı kanatları ve tokmağı[1255]

Kapı kanatlarında ajur tekniğinin kullanılmış olduğu kompozisyonlarda motifleri ön plana çıkarmak için zemin kızılımsı bir renkle boyanmıştır. Kompozisyonu oluşturan bütün madenler genel olarak büyük ve küçük yuvarlak başlı "mıh" denilen demir çivilerle tutturulmuştur. İstanbul Türk İslam Eserleri Müzesi'nde yer alan ejder ve aslan figürlü kapı tokmakları her iki kapı kanadı üzerinde birer tokmak olmak üzere iki tokmak olarak tasarlanmıştır. Hırsızlar tarafından kapıdan sökülürken ejderlerin boyun kısmından aslan başı figürün birleştiği yerden tamamıyla çıkarılamayınca mil kısmından koparılmış ve aslan başı kapı üzerinde kalmıştır. Ebul iz el Cezeri'nin yaptığı söylenen kapı tokmaklarından biri yine Türk İslam Eserleri Müzesinde sergilenmektedir. Diğer kapı tokmağı da yerinden sökülerek yurt dışına kaçırılmış olup Danimarka'da Kopenhag David koleksiyonunda olduğu bilinmektedir. [1256]

Cizre Ulu Camii'nin enine dikdörtgen plan şemasında olması, üst örtünün birçok destekle taşınması ve mihrap önü kubbesi uygulamasıyla Artuklu camilerinin genel özelliklerini taşımaktadır. İklimin etkisinden dolayı birden fazla kapı vasıtasıyla harim mekânına geçilmektedir. Benzer uygulama Kudüs Mescid-i Aksa ve Anadolu'nun birçok caminde (Diyarbakır Ulu Cami) görülmektedir. [1257]

[1255] http://islamicart.museumwnf.org/database_item.php?id=object;ISL;tr;Mus01;4;tr (Erişim Tarihi 30.07.2019)
[1256] Çaça, 452; Ertekin, *"Cizre'deki Mimari Eserler",*115.
[1257] Ertekin, "Cizre Ulu Camii", 17.

Cizre Ulu Camii plan yapısı, avluya açılan küçük kapıları yönünden yörede yalnız Mardin ve Kızıltepe Ulu Camiilerine benzemektedir. Tuğla minaresi ile Eski Van Ulu Camii, Harput ulu Camii, Siirt Ulu Camii ile benzerlik göstermektedir. Bu camilerden özellikle Mardin, Kızıltepe ve Cizre Ulu Camiilerinde güneyin çöl iklimine yakın konumda olduğu için yan kapı uygulamasına yer verilmiştir. Ayrıca Türklerin Anadolu'ya yayılışlarında, Doğu Anadolu gibi, yukarı Mezopotamya bölgesinin de önemli bir yeri vardır. Bu yüzden güney mimari üslup ve malzeme açısından Cizre Ulu Camii'yi de etkilemiştir. Kare kesitli, yapıdan bağımsız olan minaresi de bölge üslubunu yansıtmaktadır. Diyarbakır Ulu Camii başta olmak üzere bölgede yer alan birçok caminin minaresi ile benzerlik göstermektedir. Cizre Ulu Camii'nin minaresine en yakın örnek ise yine yakın bir bölgede yer alan Musul Ulu Camii minaresidir.[1258]

Fotoğraf 84. Cizre Ulu Camii kuzeybatı cepheden[1259]

4.6.4.3. Urfa Ulu Camii

Urfa Ulu Camii şehir merkezindeki en eski camilerden biridir. Eski bir sinagog iken M 435-436 da ölen Piskopos Rabula tarafından St. Stephen Kilisesine dönüştürülen kırmızı renkli sütunlarının çok olmasından Kızıl Kilise olarak da adlandırılan bir Hıristiyan kilisesinin yerine inşa edilmiştir.[1260]

[1258] Tuncer, 100.

[1259] https://www.yenisafak.com/ramazan/ejderli-kapi-tokmakli-cami-cizre-ulu-camii-2481357 (Erişim Tarihi 30.07.2019)

[1260] *Şanlıurfa Şehir Kimliği Çalıştayı/Sonuç Raporu Şubat 2015,* İbrahim Acar (Haz), Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Şanlıurfa 2015,76.

Kitabesi olmadığı için ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte 12. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlendirilmektedir. Camideki kitabeler onarım kitabesi olup tarihi hakkında fikir vermemektedir. Nureddin Zengi tarafından tamir ettirilerek bugünkü şeklini alan Halep Ulu Camii ile benzerlik göstermektedir. Urfa Ulu Camii'nin, Zengiler zamanında 1170-1175 yılları arasında yaptırılmış olabileceği tahmin edilmektedir.[1261] Ulu cami, harim bölümü, son cemaat yeri ile büyük ve geniş bir avludan oluşmaktadır.[1262] Güneydoğu Anadolu'daki eski camilerden olan Urfa Ulu Camii farklı bir mimari plana sahiptir. Dikdörtgen bir alan üzerine kurulmuş olan cami harim ve avludan oluşmaktadır. Harim mihraba paralel üç sahınlı olarak yapılmıştır. Payeler ile oluşturulan sahınların üzeri çapraz tonozlarla kapatılmıştır. Orta eksenden doğuya kaymış olan mihrap önündeki kare bölümün üzeri, sivri kemerler üzerinde tromplarla geçilen bir kubbe ile kapatılmıştır. Ağır ve kısa payeler mekânda kasvetli bir ortam yaratmıştır. Harimin önünde bir son cemaat yeri uygulamasına yer verilmiş olup çapraz tonozlar ile örtülü on dört sivri kemerle avluya açılmaktadır. Harimin üzeri düz toprak dam ile kapatılmış olup yalnız kubbe yükselmektedir. Kalın duvarlar ile çevrili geniş avlusu ise kısmen mezarlıktır. Caminin çapraz tonozla kapatılması, planın yatık dikdörtgen şeması ve mihrap önü kubbesi Urfa Ulu Camii'nin Artuklu dönemi yapısı olmadığına işaret etmektedir .[1263]

Mihrap önünün kubbe diğer birimlerin ise çapraz tonozla kapatıldığı tek yapıdır. Ayrıca bu dönemde inşa edilen camiler harimin kuzeyinde bir birim olarak inşa edilen avlular, küçültülerek yapının bir parçası haline getirilmiş avlular ve tamamen sembolik olarak bulunan avlular olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır. Urfa Ulu Camii kuzeyinde müstakil avlusu bulunan grupta yer almaktadır.[1264]

Anadolu'daki ilk İslam camilerinde son cemaat yeri olarak tanımlanan bölüm ilk kez bu camide görülmektedir. Doğu yöne bitişik ve iki renkli taşlardan yapılmış anıtsal bir taç kapı ile cami avlusuna açılan ve 1196 tarihli tamir kitabesi görülen bir medresenin asıl kitabesi 1191 tarihi ile Eyyubiler devrini göstermektedir. Caminin

---

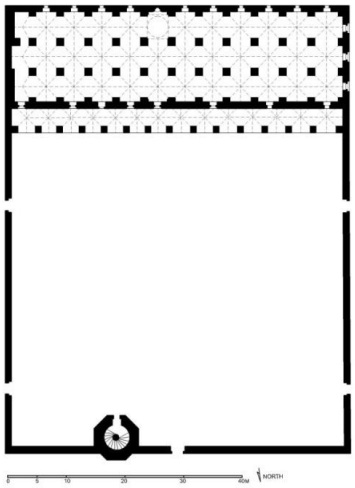
[1261] A. Cihat Kürkçüoğlu, "Şanlıurfa Mimari Eserleri", *Şanlıurfa,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997, 63; *Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir,* ŞURKAV Yayınları, Ankara 2002, 58.

[1262] Mustafa Güler, "Urfa Ulu Camii", Kasım Şulul, Mehmet Şeker, Ömer Sabuncu, (Ed), *I. Uluslararası İslam Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa II 25-27 Mart 2016 Şanlıurfa: Bildiriler*, (198-226), ŞBBSİMKY, İzmir 2016, 199.

[1263] A. Cihat Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa Camileri,* Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı Yayınları, Ankara 1993,12; M. Güler, 199.

[1264] M. Güler, 209.

inşası bu tarihten önceye verilmektedir. Nureddin Zengi tarafından tamir ettirilerek bugünkü şeklini alan Halep Ulu Camii aynı şekilde payeler üzerine mihraba paralel üç sıra çapraz tonoz uygulaması ile benzerlik göstermektedir. Bu yapıdan farklı olarak kubbe mihrap önünde değil ortada yer almaktadır. Bu benzerlikten dolayı Urfa Ulu Camii'nin Zengiler zamanında 12. yüzyılın üçüncü çeyreğinde yapılmış olduğu düşünülmektedir. [1265]

Plan 51. Urfa Ulu Camii[1266]

Urfa Ulu Camii'nde harimin kuzeyinde, doğu-batı istikametinde bir sıra revaktan oluşan son cemaat mahalli bulunmaktadır. Ancak son cemaat mahalli, 12. yüzyıl camilerinde görülmemektedir. Bu nedenle de son cemaat mahallinin, Anadolu'da ilk defa Urfa Ulu Camii'nde ortaya çıktığı kabul edilmektedir.[1267]

Cami çevreden çıkarılan Urfa taşıyla yapılmış olmasına rağmen süsleme ve taş işlemesi bulunmamaktadır. Sadece mihrap önü kubbesinin tromplu oluşu ve bu taşların sade fakat biraz özentili yerleştirilmiş olması yapıda süsleme unsuru olarak kabul edilebilir. Minber orijinal değildir. Cami seviyesinde bulunan ve son cemaat mahallinin devamı gibi olan düşük tabanlı avludan üç basamakla kuzeyde kalan kesime çıkılmaktadır. Burada bir su kuyusu, sonradan yapılan şadırvan ve tüm avlunun altıda birini kaplayan mezarlık ile kuzeydoğu köşede minare bulunmaktadır. [1268] Çevresi yüksekliğine eşit kalın sekizgen gövdeli olan bu minare aslında bir çan kulesidir.

[1265] Aslanapa, *Anadolu'da ilk Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişmesi*, 12.
[1266] https://archnet.org/sites/4264/media_contents/44620// (Erişim Tarihi 26.05.2018)
[1267] https://www.researchgate.net/publication/307570353_urfa_ulu_camii// (Erişim Tarihi 26.05.2018)
[1268] Mehmet Çelik, *Edesse'dan Urfa'ya* , Atılım Üniversitesi Yayınları, Ankara 2007, 411.

Günümüzde saat kulesi olarak kullanılmaktadır. Sekizgen şeklinde büyük bir gövdeye sahip olan minarenin gövdesinde belirli aralıklarla, birkaç sıra düz ve aralıklı silmelerden oluşan dört adet yatay silme bulunmaktadır. [1269]

Eyice**,** İstanbul Mimar Sinan Mescidi ile Urfa Ulu Camii minaresini karşılaştırarak şu bilgileri vermiştir. *"Bu minare adeta Urfa'da Ulu Cami'nin muazzam minaresinin şayanı hayret bir minyatür modelidir. Öyle zannediyorum ki büyük ölçüde yapıldığı zaman kaba ve ağır bir manzara arz eden bu minarenin ölçüde olan bu benzeri biblo gibi zarif bir eser teşkil etmektedir."* Üç kuşak ile gövdesi dörde bölünmüş olan sekizgen planlı Urfa Ulu Camii minaresini kesin olarak tarihlendirmek zordur.[1270]

Ulu Camii avlusunun kuzeybatı köşesinde yer alan hazirede 127 mezar bulunmaktadır. Bu mezar ve mezar taşları günümüze sağlam ulaşabilmiştir. Ayrıca caminin doğu tarafında harim duvarına bitişik olarak inşa edilmiş Eyyubi Medresesi bulunmaktadır.[1271]

Fotoğraf 85. Urfa Ulu Camii[1272]

[1269] M. Güler, 199.
[1270] Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa Camileri,*12; Erdem Yücel, "Mimar Sinan Mescidi", *Sanat Tarihi Yıllığı,* İÜEFY, İstanbul 1970, 49-50.
[1271] Gül Güler, "Urfa Ulu Cami Haziresindeki Mezar Taşları", *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırma Dergisi,* S.20, 2015, 172.
[1272] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/ŞANLIURFA// (Erişim Tarihi 28. 05. 2018)

4.6.5. Delhi Türk Sultanlığı Dönemi Ulu Camileri (1206-1526)

Hindistan'da kurulan Delhi Türk Sultanlığı (1206-1555) Gazneli Devleti'nin devamı niteliğindedir.[1273] Delhi, 1192 yılında Hindular'a karşı kazanılan Tarain Zaferi'nden sonra Kutbettin Aybeg tarafından fethedilmiş ve Hindistan'a yapılacak olan akınlar için bir üs olarak kullanılmıştır. Aybeg Delhi'yi kendine merkez olarak seçmiştir. Sultan İltutmuş'un tahta çıkması ile birlikte devletin değişmez başkenti olmuştur.[1274] Kutbettin Aybeg fethettiği yerleri cami ve medreselerle donatmış, ilim sahiplerine ve fakirlere maaş bağlatmıştır. Sulh ve sükûneti sağlayarak hak ve adaleti hâkim kılmıştır.[1275]

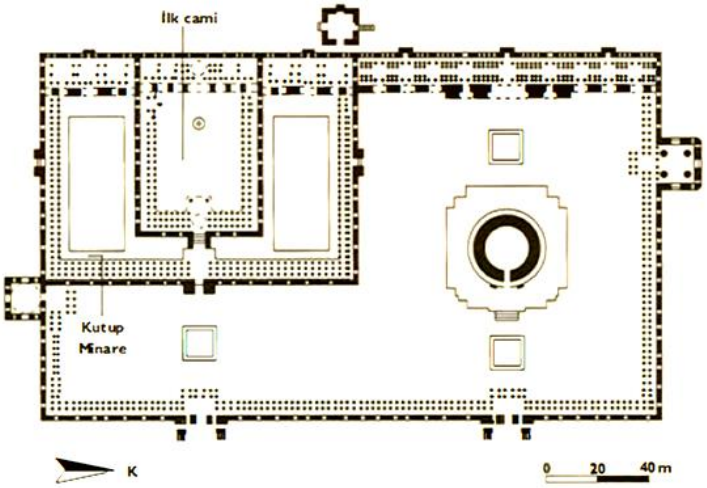
Delhi Sultanlarının sanat, ilim ve kültürün gelişmesine önemli katkıları olmuştur. Aynı zamanda birçok şair, bilgin, yazar ve sanatkârları himaye etmişlerdir. Birçok imar faaliyeti ile birlikte günümüze kadar ulaşabilen anıtsal eserler ile birlikte çok sayıda yeni şehir inşa etmişlerdir.[1276] 1193 tarihi, Hindistan'da gerçek Türk-Müslüman mimarisinin başlangıcı olmuştur. Delhi Sultanlığı döneminde bölge hanedanlıkları ve imparatorluk döneminde Müslüman Türk sanatı, Hint sanatı üzerinde etkili olmuştur. Başlangıçta Hindistan'daki Türk-Müslüman mimari eserleri İran mimarisinin etkisi altında kalmıştır. Daha sonra İran etkisi yerini Hint etkisine bırakarak, Türk-Hint sanatı sentezi ile çok sayıda farklı eser ortaya çıkarılmıştır.[1277]

4.6.5.1. Kuvvetu'l İslam Camii

1193 yılında Kutbettin Aybeg tarafından inşasına başlanan Delhi'de Kuvvetu'l İslam Camii 1197 yılında tamamlanmıştır.[1278] Aybeg Cami'nin inşasında, Cayna mabetlerinin enkazından getirilen malzemeleri kullanmıştır.[1279] 43x33 m ölçülerinde dikdörtgen bir alan üzerine kurulan caminin bir iç, bir de dış avlusu bulunmaktadır.

[1273] Hanefi Palabıyık, "Yeni Türk İslam Devleti Modeli Olarak Gazneliler", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, IV, 918.
[1274] Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığında Teşkilat 1206-1414*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, 88.
[1275] Ali Yılmaz, "Moğol İstilasından Sonra Kurulan Bazı Türk Devletleri", Cemil Öztürk (Ed), *Türk Tarihi ve Kültürü* (81-105), 3. Baskı, Pegem Yayıncılık, Ankara 2006, 92.
[1276] Palabıyık, "Hindistan Tarihinde ve Hint Kültüründe Müslüman Türkler", 87.
[1277] İnci Macun, "Hindistan'da Türk Müslüman Mimari", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 33 (1), 1990, 351.
[1278] Rasonyi, 67; Salim Çöhce, "Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri", *Türkler Ansiklopedisi,* Ankara 2002, VIII, 1210
[1279] Aslanapa, *Türk Sanatı,* 57.

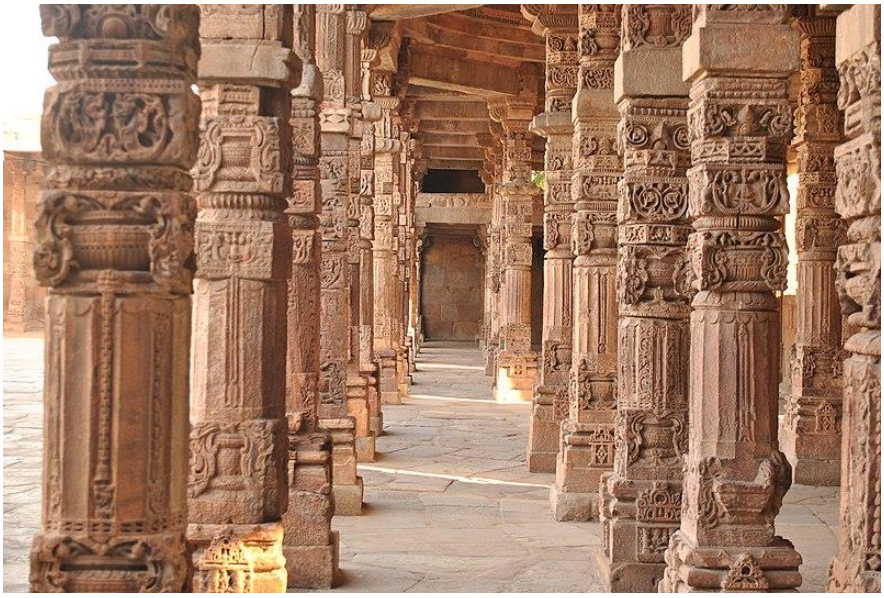
Hindistan'da kıble yönü batıdadır. Caminin doğu duvarında bulunan yazıtta bu caminin yirmi yedi Hindu tapınağının malzemesi ile yapıldığından bahsedilmektedir.[1280]

Plan 52. Kuvvetu'l İslam Cami[1281]

Batı tarafında bulunan harim bölümü harabe halinde olup yalnızca 27 sütun günümüze kadar ulaşabilmiştir. Bu sütunlar taştan dantelâ halinde karışık ve ince tezyinatı doğrudan kuzey Hint tezyinatını, özellikle de Gazneli fatihlerinin ilgi gösterdikleri Cayna tezyinatını hatırlatmaktadır. Abu dağındaki Cayna mabedi ile Kuuvetu'l İslam Camii benzer özellikler taşımaktadır. Avluya bakan yöndeki, taş revak ortasına eklenen taşkın sivri kemerli cephe, camiye İslami bir özellik katmıştır.[1282] Ayrıca mermer şebekeli pencereler, sağır nişler, zengin ince yazılar ve tamamen tezyinatla kaplı satıhlarda Mağrip üslubunun etkileri görülmektedir.[1283] İç avluda bulunan sütunlarda ise Hindu etkisi görülmektedir.[1284] Kutbettin'in ölümünden sonra yerine geçen, İl-Tutmuş İslam mimari unsurları kullanarak, camiyi iki kat büyütmüştür. Yapının batı yönündeki, 120 m uzunluğunda kemer dizisi o döneme aittir. Ala-üd Din Kalaç ise camiye havuzlar ve kemerler ilave ettirmiştir.[1285]

[1280] Jean Paoul Roux, *Büyük Moğolların Tarihi/ Babür,* (Çev.: Lale Arslan Özcan), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2008, 332.
[1281] Blair, Bloom, "Doğunun İlk İmparatorlukları Gazneliler Guriler/ Mimari", 340.
[1282] Macun, 352; S.Yetkin, *İslam Mimarisi,* 332.
[1283] Diez, Aslanapa, *Türk Sanatı*, 44.
[1284] Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1946, 364.
[1285] Macun, 352; S.Yetkin, *İslam Mimarisi,* 332.

Fotoğraf 86. Kuvvetü'l İslam Camii avlusunun güneybatı kenarı; Hindu etkisinde yapılmış sütunlar[1286]

1229'da ise hem fethin, hem de muhtemelen meşhur Çişti şeyhi Kutbüddin Bahtiyar Kaki'nin anısına dünyanın en büyük minaresi olan ünlü Kutup Minar'ı inşa ettirmiştir. 73 m yüksekliğinde olan bu minare Şemseddin İltutmuş tarafından tamamlanmış İslam dünyasının en yüksek minaresidir.[1287] Yükseldikçe daralan minare formu İslami özellikler taşısa da işçilik olarak Gupta sütunlarını hatırlatan Hindu mimarlar tarafından yapılmıştır.[1288] Kaide kısmında 14 m yüksekliğindeki kalın gövde, minarede ağır bir etki oluşturmaktadır. Aşağıdan yukarı doğru daralan minare dört şerefeden oluşmaktadır. Geniş kuşaklara ayrılmış olan minarenin gövdesinde her katta farklı özellikler gösterecek biçimde düzenlenmiş yiv ve setlerden oluşan zeminin üzeri geometrik, bitkisel süslemeler ve kitabe kuşakları ile bezenmiştir.[1289]

Firuzşah Tuğluk (1351-1388) zamanında minareye yıldırım düşmüş ve minarenin üst bölümü yıkılmıştır. 1368'de yapılan onarım sırasında dördüncü katla birlikte bir kat daha eklenerek beş katlı olarak yapılmıştır. Bu katlar önceki gibi kırmızı kumtaşından değil daha çok beyaz mermerden ve sade yapılmıştır. Kutup Minar abidevi karakteri ile

---

[1286] https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Carving_at_Quwwat_ul-Islam_Mosque.jpg// (Erişim Tarihi 12.01.2019)
[1287] Palabıyık, "Hindistan Tarihinde ve Hint Kültüründe Müslüman Türkler", 87; Esin, "Hindistan Türk Merkezlerinde Sanat",167; S.Yetkin, *İslam Mimarisi,* 332; Aslanapa, *Türk Sanatı,* 57.
[1288] S.Yetkin, *İslam Mimarisi,* 332.
[1289] Diez, *Türk Sanatı*, 44.

Delhi Sultanlarının Kuvvetu'l İslam Camii'ne duydukları ilginin yanı sıra dikkatleri doğrudan kendi üzerine çekmiştir. Alâeddin Halaci (1296-1316) cami bünyesi içerisinde Kutup Minar'ı geçebilecek yeni bir minare yaptırmak istemiştir. Sadece alt kısmı bitirilmiş olan minarenin planlanması dahi anıtsal olan Kutup Minar'a duyulan ilginin somut kanıtıdır.[1290]

Aladdin Halaci ise camiye "Ala-i Dervaze" adı verilen görkemli bir kapı ilave ettirmiştir. Caminin yanında ise kızı Raziye Sultan tarafından yapılmış olan İltutmuş'un zengin tezyinatlı türbesi bulunmaktadır.[1291]

Fotoğraf 87. Kutup Minar [1292]

Fotoğraf 88. Kutup Minar gövdesinden bezeme detayı1293

11.-12.-13. yüzyıllarda Orta Asya yolu ile Hindistan'a girenlerin hemen hemen hepsi Türk fatihleri olmuştur. Türkler bu topraklara gelirken beraberlerinde kendi kültür ve sanat geleneklerini de getirmişlerdir. İslam ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla

[1290] Engin Beksaç, "Kutup Minar", *TDVİA*, Ankara 2002, XXVI, 499.
[1291] Palabıyık, "Hindistan Tarihinde ve Hint Kültüründe Müslüman Türkler", 87; Esin, "Hindistan Türk Merkezlerinde Sanat", 167; S.Yetkin, *İslam Mimarisi,* 332.
[1292] https://www.ursulasweeklywanders.com/travel/qutb-minar-and-its-unesco- monuments- delhi- india (Erişim Tarihi 16.12. 2018)
[1293] https://www.ursulasweeklywanders.com/travel/qutb-minar-and-its-unesco- monuments- delhi- india (Erişim Tarihi, 16.12. 2018)

mevcut yapıları kendi inançları doğrultusunda değiştirerek kullanmışlardır. Kuvvetu'l İslam Camisi bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Hindistan'da hâkim olan yerli kiriş sistemi ve fatihlerin getirdikleri kemer sistemi ile İslam yapıları oluşturulmuştur. Mimarinin hiç katkısız olarak İslamiyetten aldığı unsurlar Hindistan'a yerleşmiştir. Müslümanlar ve onların getirdiği gayri Müslim ustalar tarafından kemerler, kubbeler ve Türk bezeme sanatı kullanılarak farklı tipte yapılar inşa edilmiştir.[1294]

4.6.6. İlhanlı Dönemi Ulu Camileri (1256-1353)

İlhanlılar, Cengiz Han'ın torunu Hülagü tarafından İran'da kurulmuştur. Hülagü 1256 yılında Ceyhun nehrini geçerek İran ve Kafkasya'daki yerli beylere egemenliğini kabul ettirmiştir. İslam dünyasında cinayetleri ile tanınan Bâtınilerin merkezi olan Alamut kalesini alarak Bâtınileri ortadan kaldırmıştır. 1258'de Bağdat'ı işgal ettikten sonra halife Mutasıp'ı öldürterek Abbasi devletine son vermiştir. İslamiyeti kabul eden Ahmed Teküdar devrinde (1282-1284) İlhanlı toplumu arasında İslamiyet yayılmaya başlamıştır.[1295] Müslümanların yardımıyla İlhanlı tahtına geçen ve Mahmud ismini alan Gazan Han şehzadeliğinde ani bir kararla İslamiyeti kabul etmiş, tahta çıkması ile birlikte İslamiyet, İlhanlı devletinin resmi dini haline gelmiştir. Gazan Han bozkır geleneğinin yanı sıra, İslami ve İrani esaslara dayanan devletin temellerini atmıştır.[1296]

İlhanlı sanatı, İslam sanatı tarihinde en farklı hususiyetlerinin görüldüğü bir tahribat ve yeniden doğuş aşamasını oluşturmaktadır. İlhanlılar İslam âlemi için büyük tehlike oluşturarak, şehirlerini ve ilim merkezlerini tahrip etmişlerdir. İran ve Azerbaycan civarında Hıristiyanlığı benimseyen Moğollar ilk yıllarda çadır kiliselerde ibadet etmiştir. Yerleşik hayata geçtikten sonra birçok Budist mabedi ve kilise yaptırılmıştır. En önemli sanat faaliyetlerini ise İslamiyeti resmen kabul ettikten sonra

---

[1294] M. Abdulla Chaghataı, "Hind-Pakistan Mimarisinde Türk Mimarlığı Tezyinatı", Suut Kemal Yetkin (Ed), *Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi 19-24 Ekim 1959 Ankara: Bildiriler,* (95-96), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1962, 95.

[1295] Şahin, 50.

[1296] Osman Gazi Özgüdenli, "İlhanlılar'da Hükümranlık Telakkisi ve Hükümdar Algısı", *MUTAD*, C.5, 2018, 75; Osman Gazi Özgüdenli, *Moğol İranında Gelenek ve Değişim/Gazan Han ve Reformları 1295-1304,* Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009, 92; Bertold Spuler, "İlhanlılar", *İA*, İstanbul 1968, V, 970; Bertold Spuler, *İran Moğolları/Siyaset İdare ve Kültür, İlhanlılar Devri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, 264; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, 425.

tahta çıkan Gazan Han zamanında, hükümdarların eşleri ve Müslümanlığı benimsemiş diğer bazı kişiler tarafından gerçekleştirilmiştir.[1297]

Bu dönemde, İlhanlı ülkesindeki kilise, havra ve puthaneler tahrip edilmiş, bunun yerine her belde cami, medrese ve dergâhlarla donatılmıştır. Bu sadece yerleşik kültürün, göçebe kültürüne karşı zaferi değil, aynı zamanda İslamiyetin, paganizme ve Yakın-Doğu'daki tüm inançlara karşı zaferi olmuştur. Kurulacak şehrin İslam inancının tesiri altında gelişmesi bu köklü değişimin bir kaçınılmaz sonu olmuştur.[1298]

Devlet hiyerarşisinde İslam âlim ve din bilginlerinin yeri ve nüfuzu üst seviyeye çıkarılarak devletin bütün imkânları onların kullanımına sunulmuştur. *Cami'ut Tevarih* adlı eseri yazan Fazlullah-i Hamedani Reşşidüddin bu dönemin en önemli âlimleri arasındadır.[1299]

Gazan Han, halkın İslamiyetin ibadet esaslarını gerçekleştirebilmeleri için özellikle cami ve hamamların yapılmasını gerekleri görmüştür. Hamam ve camisi olmayan yerlerde yaşayan halkın dini ve bedeni temizliklerini yapamadıkları için Cuma namazını kılamadıklarını düşünmüştür. Çünkü bu temizlikler, dinen yapılması farz olan vazifelerdir. Bu vazifelerin gerçekleştirilebilmesi ve ibadetlerin eksiksiz olarak yapılabilmesi için, Gazan Han ülke çapında imar faaliyetleri başlatarak, camisiz ve hamamsız hiçbir yerleşim merkezinin kalmamasına dair fermanlar yayınlamıştır.[1300]

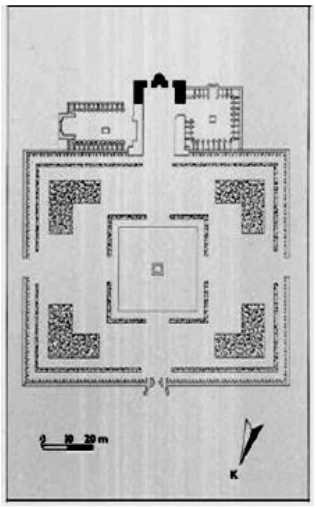
Bu fermanla birlikte İlhanlılar, İran'da ve Anadolu'da yoğun imar faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bu eserler Anadolu Selçuklu, Memluk, Zengi, Büyük Selçuklu ve Orta Asya etkileriyle şekillenmiştir. İnşaat teknikleri, bina tipleri ve tezyinat konularında ağırlıklı olarak Büyük Selçuklu geleneğini devam ettiren İlhanlı mimarisi birtakım yenilikler sergilemektedir. Selçuklu dönemindeki plan şemaları, daha iddialı boyutlarda tekrar edilmiştir. Yüksek kubbeler, mukarnas dolgulu taç kapılar, barok tarzda dış süslemeler ve yazı, İlhanlı mimarisine plastik etki kazandırmıştır. Tezyinatta ağırlıklı

[1297] Engin Beksaç, Ahmet Vefa Çobanoğlu, "İlhanlılar/Sanat", *TDVİA*, İstanbul 2000, XXII, 105.
[1298] Kemal Ramazan Haykıran, "Mahmudabad Örneğinde İlhanlılarda Şehirlileşme Örneği", *Tarih Okulu Dergisi,* S.23, 2015, 170.
[1299] İlhan Erdem, "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri", *Tarih Araştırmaları Dergisi,* S.31, 2001, 35.
[1300] Hanifi Şahin, "Camiu't Tevarih'e Göre Gazan Han'ın Müslümanlığı ve Bunun İlhanlı Toplumuna Yansımaları", *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi***,** S.73**,** 2015, 216; Reşidüddin Fazlullah, *Camiu't Tevarih/İlhanlılar Kısmı*, (Çev.: İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Khelejani), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, 243; Haykıran, 179.

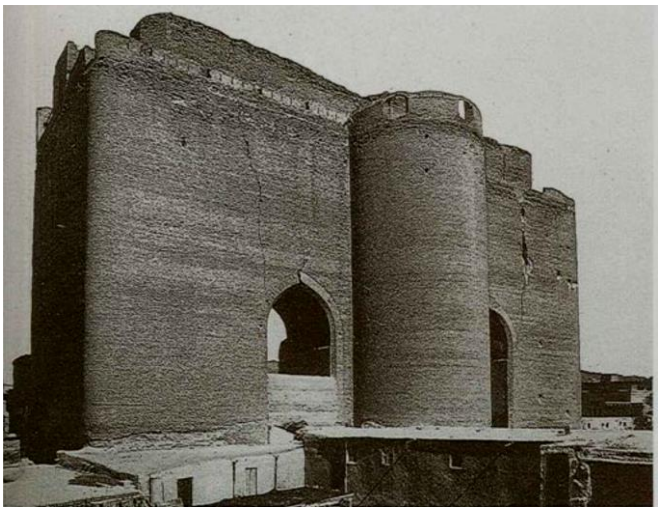
olarak alçı, tuğla ve sırlı tuğla kullanılmıştır.[1301] İlhanlılar, önce Meraga daha sonra ise Tebriz şehrini başkent yapmışlardır. Özellikle Tebriz şehrinde yaptırmış oldukları tarihi yapılardan su tesisatı, yer altı kanalları, su barajı, camiler ve kalelerden bazıları günümüze ulaşabilmiştir.[1302]

4.6.6.1. Ali Şah Camii

İlhanlı veziri Ali Şah tarafından başkent Tebriz'de 1315 yılında yaptırılmıştır. Yapının doğusunda medrese batısında hankahla birlikte bir külliye olarak ele alındığı bilinmektedir. [1303] İran'da Selçuklu döneminden itibaren geleneksel olarak Cuma camilerinde uygulanan dört eyvan plan şeması bu camide uygulanmamış, cami tek eyvanlı olarak inşa edilmiştir. Kıble yönünde avluya bakan, uzunluğu yaklaşık 30 m olan büyük eyvan 25 m yüksekliğinde ve 10 m kalınlığında duvarlarla çevrilmiştir. Kıble duvarından dışa taşıntı yapan mihrap yarım silindir şeklinde olup, iki yanında büyük kapı girişleri bulunan bir burcun içerisine yerleştirilmiştir. Eyvanın önünde 150 arşın olan ve ortasında bir havuz bulunan kare bir avluya yer verilmiştir. [1304]

Plan 53. Ali Şah Camii

Fotoğraf 89. Ali Şah Camii'nin günümüze ulaşan kıble duvarı[1305]

[1301] Can, Gün, 160; Beksaç, Çobanoğlu, 105.
[1302] San'an Azer, *İran Türkleri*, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul 1942, 7.
[1303] Beksaç, Çobanoğlu, 106.
[1304] Sheila Blair, Jonathan Bloom, "İlhanlı Yönetimindeki İran'da Mimari", Markus Hattstein, Peter (Ed), Delius, *İslam Sanatı ve Mimarisi,* (392-400), (Çev.: Nurettin Elhüseyni), Literatür Yayıncılık, İtalya 2007, 394.
[1305] Blair, Bloom, "İlhanlı Yönetimindeki İran'da Mimari", 393.

Cami ağırlıklı olarak tuğla malzemeden yapılmış olmasına rağmen, kenti gezen seyyahlar ön avlunun mermer döşemeli ve duvarların ışıltılı çinilerle kaplı olduğunu belirtmiştir. Eyvanın yanında bir hankah ve medresenin bulunduğu bilinmektedir.

Caminin eyvanı Bağdat'ın dışında yer alan ve dünyanın harikaları arasında sayılan Sasani Sarayı Ktesiphon'un eyvanından daha büyük olması sebebiyle dikkat çekmektedir. İlhanlı hükümdarları ve onların vezirleri, Moğolları İran'ın İslam öncesi geçmişine bağlamak için mimariden yararlanmışlardır. Bölgede yaşanan depremler sonucunda yıkılan camiden, sadece kıble duvarı günümüze ulaşmıştır.[1306]

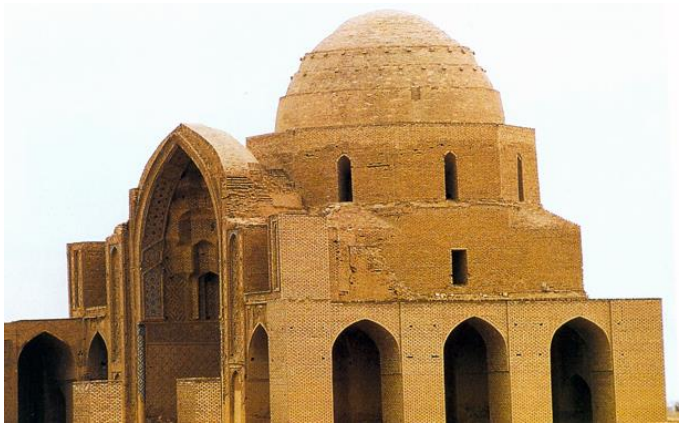
4.6.6.2. Veramin Cuma Camii

Ebu Said'in ilk hükümdarlık yıllarında, Tahran'ın 42 km güneyinde yer alan Veramin şehrinde 1322 tarihinde Ali Kazvini tarafından yaptırılmıştır. İlhanlı döneminde Cuma camileri, dört eyvanlı, avlulu ve mihrap önü kubbesi bulunan standart tipte inşa edilmiş olup bu uygulama, Büyük Selçuklu döneminde cami planında standart hale gelmiş olan bir plan tipidir. Veramin Ulu Camii de İlhanlı döneminde, bu plan şemasında inşa edilmiş önemli bir yapıdır.[1307]

Cami eksen üzerine yerleştirilen, anıtsal eyvan tarzındaki taç kapısı ile karşısında harim bölümünden oluşmaktadır. Avlunun güneyinde bulunan harim bölümüne, eyvan tarzında, mukarnaslı tromplara dayanan yarım kubbenin kapattığı, sivri kemerli anıtsal taç kapıdan girilmektedir. Avludaki diğer eyvanlardan daha yüksek tutulmuş olan eyvanın sivri kemeri, mihrap önü kubbesinin kasnağından daha yüksektir.[1308] Mihrap önünde kare bir alan oluşturularak, üzeri yüksek kasnaklı bir kubbe ile kapatılmıştır. Kubbeye geçişte dört köşe kemerinin, dört kapalı kemerle sıralı bir düzen oluşturması sekiz kenarlı bir geçiş sistemi oluşturmuştur. Mihrap önü kubbesine kemerlerle açılan yan bölümlerin üzeri tonozla kapatılmıştır. Avlu üç yönden revaklarla çevrilmiştir. Kuzeyde yer alan anıtsal taç kapıdan sonra eyvandan avluya ulaşılmaktadır. Veramin Ulu Camii, inceltilmiş oranlarıyla, küçük avlusu ile kapsamlı fakat rutin olan çini

[1306] Blair, Bloom, "İlhanlı Yönetimindeki İran'da Mimari, 394.
[1307] S. Yetkin, *İslam Ülkelerinde Sanat,* 52.
[1308] S. Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi,* 241.

mozaik kullanımıyla Büyük Selçuklu ulu camilerinden farklı bir uygulama göstermektedir.[1309]

Fotoğraf 90. Veramin Cuma Camii mihrap önü kubbesi[1310]

4.6.6.3. Yezd Cuma Camii

Yezd şehrinde İslami döneme ait en eski yapılar arasında yer almaktadır.[1311] İlhanlı döneminde Yezd ve çevresinde de dört eyvanlı cami plan şeması geliştirilmiştir. Yerel eşraftan Şemseddin Nizami'nin 1325-1334 yılları arasında yaptırmış olduğu Yezd Cuma Camii de bu plan şemasında inşa edilmiştir.[1312] Dipteki eyvan, yüksek olmaktan çok, geniş bir açıklık ile cami içine geçit vermektedir. Cami içi basık bir kubbe ile kapatılmıştır. Merkezi bölüm olan eyvan ve kubbeli mekânın sağında ve solunda bulunan sahınlar mihraba paralel beşik tonozlar ile kapatılmıştır. Tonozların üzerinde yükselen kubbe fenerleri salonu aydınlatmaktadır.[1313]

Cami anıtsal çinili taç kapısı ve üzerinde yükselen iki yüksek çinili minaresi ile dikkat çekmektedir. Aynı zamanda bu çiniler, İran'ın İlhanlı döneminden kalma en iyi çini bezemelerini barındırır. İbadet mekânının mavi bir zemin üstüne ışınsal düzenli yıldızlar halinde döşenmiş çini mozaik hem gökyüzünün hem de Allah'ın her şeye kadir gücünün bir sembolüdür. Yezd Camii'nin üst katında galeriler ve ibadet yeri ile yan sofalar arasında kolay mekân akışını sağlayan bu yeni bölümlerin kaynağının İlhanlı

[1309] Blair, Bloom, "İlhanlı Yönetimindeki İran'da Mimari", 395.
[1310] https://tr.wikipedia.org/wiki/Veramin#/media/File:Varamin_masjed.jpg// (Erişim Tarihi 25.01.2019)
[1311] Erdoğan Merçil, "Yezd", *TDVİA*, İstanbul 2013, XLIII, 510.
[1312] Blair, Bloom, "İlhanlı Yönetimindeki İran'da Mimari", 395.
[1313] S. Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi,* 168.

başkentlerinde görülen ve bugün izine rastlanmayan yapılar olduğu düşünülmektedir.[1314]

Fotoğraf 91. Yezd Cuma Camii[1315]

4.6.7. Timurlu Dönemi Ulu Camileri (1370-1507)

Cengiz Han'ın soyundan gelen Türkistan'daki Çağatay Hanlığı 14. yüzyılın ikinci yarısında iç karışıklıklar yaşamaya başlamış ve hakimiyet kabile reislerinin eline geçmiştir. Barulas kabilesine mensup olan Timur da 1370 yılında Maveraünnehr'e hakim olarak Semerkant'ta tahta oturmuştur. [1316] Timur dinsel konularda İslam mezheplerinin yabancı olduğu Moğolların geleneksel hoşgörüsünü sürdürmüştür. Bu yaklaşımı tasavvuf tarikatları ve dervişleriyle, yerel evliya kültleriyle, kahinleriyle, rüya tabirleriyle ve astrolojik hesaplamaları ile İslamın geleneksel biçimlerine yeni bir itici güç kazandırmıştır. Timur, bozkırların Moğol yasasını, İslam şeriatıyla bağdaştırmaya çalışmıştır. Sünni Müslüman olan Timur, Şiileri de koruması altına almıştır. Bir göçebe fatih hayatı sürdürmekle birlikte Semerkant'ı yeniden imar ederek yeni "cihan merkezi"ne dönüştürmüş, Farsça ağırlıklı İslam dünyasının merkezini doğuya kaydırmıştır.[1317] Türkistan, kültür ve sanat alanında en yüksek seviyesine Timurlular zamanında ulaşmıştır. Bu yükselme edebiyat, minyatür, mimarlık ve süsleme alanında görülmüştür. Çağatay lehçesinin en büyük şairi ve Türk rönesansının en büyük

[1314] Blair, Bloom, "İlhanlı Yönetimindeki İran'da Mimari", 395.
[1315] https://tehransuite.com/yazd-tourist-attractions// (Erişim Tarihi 25.01.2019)
[1316] Şahin, 50; S. Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi,* 250.
[1317] Markus Hattstein, "Timur'un ve Ardıllarının Tarihi", Markus Hatstein Peter Delius (Ed), *İslam Sanatı ve Mimarisi,* (408-416), (Çev: Nurettin El Hüseyni), Literatür Yayınları, İtalya 2007, 414.

koruyucularından olan Ali Şir Nevai, Timurlular zamanında yaşamıştır. Minyatürde de çeşitli sorunlar yine bu dönemde çözülmüştür. Çok belirgin farklılıklar olmamakla birlikte mimari alanda da gelişme kaydedilmiştir.[1318]

Timurlu mimarisi de Selçuklu geleneğinin izinde yürüyen İlhanlı mimarisinin devamı niteliğindedir. [1319] Kuzeydoğu İran, Timurlu mimarisinin ağırlık merkezini oluşturmakta ve politik gerçeklerini yansıtmaktadır. Bu yüzden tasarım ve yapısal dekoratif teknikler gibi önemli yeniliklerin kaynağı artık kuzeybatı ve orta İran değil, Horasan ve Maveraünnehr bölgesi olmuştur. Fakat burada İlhanlı ve Muzefferi tarzının devamı ettiği açıkça görülmektedir. Orta ve Güney İranlı zanaatkarların gönüllü olarak veya zorla Timurlu hakimiyetinin merkezlerine getirilmeleri ve bu bölgelerin Timurlu akınlarından daha az zarar görmüş olması etkilidir.[1320] Timur özellikle Semerkand'ta imar çalışmalarına ağırlık vererek Semerkand'a getirtmiş olduğu sanatkarlar tarafından köyler kurdurtmuştur. Semerkand'ın en anıtsal yapısı olan Bibi Hanım Ulu Camii'ni yaptırmıştır.[1321]

4.6.7.1. Bibi Hanım Camii

Timur'un baş zevcesi olan ve Bibi Hanım adıyla tanınan Saray Mülk Hanım'ın adına yaptırmış olduğu büyük külliyeden geriye sadece türbe ve büyük cami kalmıştır. Şeyban Han'ın 17. yüzyılda yıktırmış olduğu külliyenin medresesinin kapının karşısında olduğu bilinmektedir. Cami Semerkand'ın en büyük anıtlarından biri sayılmaktadır. Binanın ihtişamı ve kubbelerinin parıltısı çok uzaklardan fark edilebilmektedir. 10 Mayıs 1399'da başlanan inşaatın tamamlanmasından sonra Timur girişi alçak bularak yıkılmasını ve yeniden yapılmasını emretmiştir. Kendisi de bizzat bu girişin yapılmasına katılmıştır.[1322]

Cami daha Timur'un sağlığında tehlikeli bir duruma gelmiştir. Bir Cuma namazı sırasında kerpiç parçaları cemaatin üzerine düşmüştür. Son seyyahların ifadesine göre

---

[1318] Şahin, 50; S. Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi,* 250.
[1319] S. Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi,* 251.
[1320] Hillenbrand, 222.
[1321] İsmail Aka, *Timur ve Devleti,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, 117.
[1322] Gözde Ramazanoğlu, "Özbekistan", İlyas Demirci, İbrahim Terzioğlu (Ed), *Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Abideleri,* (149-172), Türk Dünyası Mühendislik Mimarlık ve Şehircilik Kurultayı Özel Yayını, Ankara 2012, 160.

asırlık ağaçların ve yabani otların bittiği bahçesi içinde "tedricen mahvolmanın zevkini Bibi Hanım Camii'ne bakarak anlamak mümkündür."[1323]

Dikdörtgen bir alana kurulmuş olan cami, Orta Asya'da var olan özelliklerle birlikte Timurlu mimarisinin genel özelliklerini yansıtan avlulu, dört eyvanlı, mihrap önü kubbeli plan şemasında inşa edilmiştir.[1324] MS 1. yüzyılda Asurlularda, Part Saraylarında ve Sasaniler döneminde bir saray planı olarak kullanılan, kraliyet ve gücü sembolize eden dört eyvan plan şeması, İslamiyetin yayılması ile birlikte 10. yüzyıldan itibaren açık avlulu camiler, medreseler ve kervansaraylar gibi yapılarda da kullanılmaya başlanmıştır.[1325]

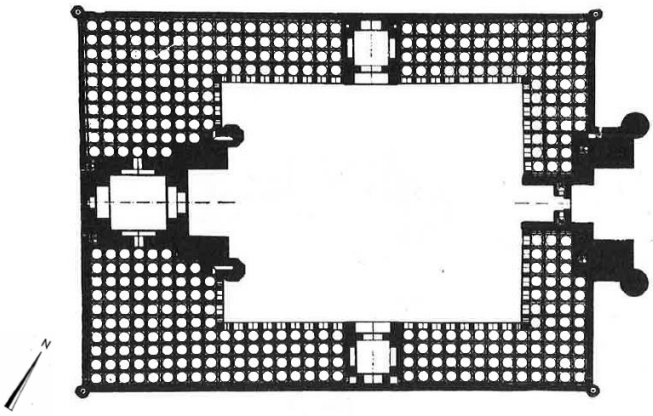
Bir külliye niteliğinde olmasına rağmen dikdörtgen bir çerçeve duvarı içerisinde bütünleşerek tek bir yapı olduğu algısını yaratmaktadır. Plan olarak dört eyvanlı medrese plan şemasına benzemektedir. Burada farklı olarak büyük yapı içerisindeki üç eyvan avluya açılan birer eleman değil, ayrı birer mescit konumundadır. Girişin karşısında bulunan ana eyvan büyük mescit, diğerleri de küçük mescittir. Bu eyvanların araları küçük kubbeli alanlarla birleştirilmiştir. Bibi Hanım Camii'de görülen aynı ölçüde kubbe dizisi uygulaması, dünyada başka hiçbir yapıda görülmemektedir. Mescitlerin ve kubbeli kısımların bir çerçeve duvarı ile sınırlandırılıp, kubbeler ile birbirine bağlanması ve yapıya girişin tek bir kapıdan sağlanması yapıda bir bütünlük etkisi yaratmıştır.[1326]

Köşelere yerleştirilen tahkimat kulesi şeklindeki minareler ve harime girişi sağlayan derin eyvan şeklindeki taç kapının her iki yanında bulunan minareler camiye anıtsal bir görünüm kazandırmıştır. Giriş ekseni ile aynı doğrultuda olan asıl ibadet mekânında, mihrap önünde bir kare bir alan oluşturularak üzeri yüksek kasnaklı bir kubbe ile kapatılmıştır. Bu bölüm mihrap ile birlikte yapıya hâkim konumdadır. Yan mekânlara birer sivri kemerle açılan bu bölüm, Timurlu mimarisinin genel özelliğini göstermektedir. Dıştan da yapıya hâkim olan bu kubbe, turkuaz çinilerle kaplanmış, kubbe eteği çiniden mukarnas ve hat kuşağıyla; kat kat kaidesi sırlı tuğlalarla

---

[1323] Aka,117.
[1324] Ramazanoğlu, 160.
[1325] Elena Paskaleva, "The Bibi Khanum Mosque in Samarqand: Its Mongol And Timur Archıtecture", (Semerkant'ta Bibi Hanım Cami/Moğol ve Timur Mimarisi), *Leiden University İnstitute for Area Studies/ Silk Road Journal*, C.10, Hollanda/ Leiden 2012, 85.
[1326] Cezar, 454; Engin Beksaç, "Bibi Hanım Cami", *TDVİA*, İstanbul 1992, VI, 125-126; S. Yetkin, *İslam Ülkelerinde Sanat,* 52.

bezenmiştir. 41 m yüksekliğindeki anıtsal taç kapı kubbenin ihtişamını gizlemektedir.[1327]

Plan 54. Bibi Hanım Cami[1328]

Avluya açılan diğer eyvanlar daha küçük boyutlarda olup daha küçük kubbelerle kapatılmıştır. Bu eyvanların avluya açılan bölümlerinin, iklimin sert olması sebebiyle kapatıldığı düşünülmektedir.[1329] Yan kanatlardaki bölümlere girişleri bulunmamaktadır. Bu mekânlar doğrudan avluya açılmaktadır.

Caminin anıtsal taç kapısı dışa taşıntılı eyvan şeklinde yapılmış ve harime girişi sağlayan taç kapının her iki tarafında yer verilen minarelere taç kapıda da yer verilerek yapıda bir bütünlük oluşturulmuştur.[1330] Emel Esin *"Onlara kitabı ve hikmeti öğretecek ve onları pak edecek…"* diye başlayan Bakara Suresinin 129. ayetini okuduğunu kaydetmiştir.[1331]

Yapıda ağırlıklı olarak tuğla malzeme kullanılmıştır. Taşıyıcılarda ise taş malzeme kullanılmıştır. Caminin tezyinatında Timurlu mimarisinde yoğun bir şekilde kullanılan tuğla ile birlikte çini mozaik süsleme Semerkant'taki en güzel örneklerden birisidir. Çini ile yazılmış kufi yazı süslemeleri binaya hâkim olan geometrik bezeme ile mükemmel bir uyum sağlamış ve kitabeler tezyinatın ihtişamını artırmıştır.[1332] Bitkisel motifli silmelerle bezenmiş parlak renkli turkuaz, sarı, yeşil, manganez kahverengisi ve

[1327] Beksaç, "Bibi Hanım Cami"**,** 125; Hillenbrand, 223; Chmelnizkij, 419.
[1328] https://okuryazarim.com/timur-donemi-mimari-planlari/ (Erişim Tarihi 23.12.2018)
[1329] Paskaleva, 83.
[1330] Ramazanoğlu, 160.
[1331] Esin, *Türkistan Seyahatnamesi*, 42.
[1332] Beksaç, "Bibi Hanım Cami", 126.

siyah renkli mozaiklerle [1333] kare, altıgen çini levhalar oluşturulmuş, çinicilikte kullanılan her türlü malzeme bu yapıda ince bir ustalıkla işlenmiştir. [1334]

Fotoğraf 92. Bibi Hanım Ulu Camii[1335]

Fotoğraf 93. Bibi Hanım Ulu Camii günümüzdeki görüntüsü[1336]

4.6.8. Babürlüler Dönemi Ulu Camileri (1526-1858)

14. yüzyılın sonlarına doğru Timur'un eski Delhi şehrini ve ona bağlı eski bütün yerleşim yerlerini yıkması sonucunda yeni yerleşim bölgeleri ve merkezleri ortaya

[1333] Jean Poul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık,* Kabalcı Yayınları, İstanbul 2001, 367.
[1334] Cezar, 454.
[1335] Paskaleva, 81.
[1336] https://tr.wikipedia.org/wiki/Bibi_Han%C4%B1m_Camii#/media/File:Mosque_Bibi_Khanum_(5).JPG (Erişim Tarihi 24.12.2018)

çıkmıştır. Seyyidler ve Lodiler döneminde de Delhi Sultanların merkezi olma özelliğini korumuştur.[1337] Lodilerle yapılan Panipat Savaşı'nı kazanarak Delhi ve Agra'ya hâkim olan Babür kendi adıyla anılan Babür Devleti'ni kurmuştur. 1526'da Babürlü hâkimiyetini kuran Babür, 1530 yılında Agra'da vefat etmiştir. Devletin en parlak dönemini yaşadığı Sultanlardan biri olan Şah Cihan, Agra'da yaklaşık on yıl yaşadıktan sonra 1638 yılında başkenti Delhi'ye taşımıştır. Şah Cihan şehre eski değerini kazandırmış ve ihtişamını artırmıştır. Delhi'de Şahcihanabad adıyla yeni bir yerleşim merkezi ve bir kale kurarak 1639 yılında dünyanın en büyük ve en görkemli camisi olan ünlü Delhi Cuma Camii'ni yaptırmıştır.[1338] Fakat Babürlerin ilk büyük camisi Agra yakınlarında bulunan 1575 tarihli Fethpür Camii Mescidi'dir. Dikdörtgen bir alan üzerine kurulmuş olan cami üç yönden tek sıra revaklar ile çevrili olan geniş bir avlu ile batıda avluya göre daha az derinliğe sahip olan üç bölümlü harim kısmından oluşmaktadır. Camide hiçbir masraftan kaçınılmamış ve Mescid-i Haram örnek alınarak inşa edilmiştir.[1339] Ebül Celalü'd-din Ekber'in yaptırdığı ve bir zafer takını andıran Bülend Devaza olarak bilinen, Selçuklu eyvanlarını andıran 86 m yüksekliğinde al ve ak mermerden yapılmış taç kapısı Hindistan'daki muhteşem ve dünyadaki en yüksek taç kapılardan biri olması bakımından önemlidir. Bu tip camilerin ilk örneği Fethpur Camii Mescidi olup en uyumlu en ileri örneği de Delhi Ulu Cami'dir.[1340]

5.6.8.1. Delhi Ulu Camii

Şah Cihan 1638 yılında başkenti Agra'dan Delhi'ye taşıyarak şehre Şahcihanabad ismini vermiştir. 1644-1658 yılında buraya dünyanın en büyük camisi olan Delhi Ulu Camii'yi inşa ettirmiştir. Bu cami Fetihpür Camii'nin planı esas alınarak alınarak inşa edilmiştir.

Bu cami aynı zamanda Şah Cihan'ın güç ve azametini sembolize eden çeşitli özellikleri ile bir hükümdarlık camisi kimliğini taşımaktadır. Cami doğusunda bulunan ve içinde sarayın da bulunduğu La'l Kıl'a (Kızıl Kale) bir saltanat yolu ile bağlanmıştır. Tarihi kaynaklarda Şah Cihan'ın Cuma namazlarına bu yoldan büyük bir tören eşliğinde

---

[1337] Kortel, 89.
[1338] Khalig Ahmed Nizamı, "Delhi", *TDVİA,* İstanbul 1994**,** IX,126; Shantı Swarup, *The Arts And Crafts of İndia And Pakistan,* Taraporevala Published, Hindistan1957,63.
[1339] Nefes, "Anadolu Dışında Asya'da Kurulan Müslüman Türk ve İslam Devletlerinin Sanatları", 201.
[1340] S. Yetkin, *İslam Sanatı Mimarisi,*59.

geldiği belirtilmiştir. Bu yolun sonunda camiye girişi sağlayan ana kapının da imparatora tahsis edildiği bilinmektedir. Cami surların içinde şehrin dört ana yolunun birleştiği meydanın merkezinde inşa edilmiştir. [1341]

Caminin inşa edildiği yer özellikle seçilmiştir. Caminin ihtişamını artırmak için zemin, bölgede bulunan kayaların tesviye edilmesiyle 9 m kadar yükseltilmiştir. Bu yükseltilmiş zemin üzerine kurulan camiye geniş ve yüksek merdivenlerle çıkılmaktadır. Cami kıble (batı) yönünde bulunan harim bölümü ve etrafı revaklarla çevrili kare bir avludan oluşmaktadır. Dikdörtgen planlı ana ibadet mekânı merkezi bir harim ve bu mekâna kemerli açıklıkla bağlanan üçer bölmeli kanatlardan ibarettir. Bu kanatlar beşer kemerli açıklık ile asıl ibadet bölümü ise köşelerinde iki küçük minare bulunan anıtsal boyutlardaki bir taç kapı ile avluya açılmaktadır. Harimin üzeri içten ve dıştan beyaz mermer levhalarla kaplanmış ortadaki daha büyük olan üç soğan kubbe ile kapatılmıştır. [1342]

Harim bölümünün zemini ve duvarları kemerlere kadar siyah ve beyaz mermer levhalarla kaplanmıştır. Mihrap sivri kemerli niş şeklinde yapılmış olup yan kanatlarda da mihrabiye nişlerine yer verilmiştir. Revaklarla çevrili avlunun köşelerinde sütunların taşıdığı mermer kubbelerle örtülü dörtgen kulelere yer verilmiştir. Avlunun ortasında dikdörtgen bir havuz bulunmaktadır. Kubbelerde kullanılan beyaz mermer ile beden duvarlarında kullanılan kırmızı kum taşı arasındaki tezatlık yapıya çok etkili bir cephe görünümü vermektedir. Aynı zamanda köşelere yerleştirilen aşağıdan yukarıya doğru daralan dört kademeli minareler de cephenin bu görüntüsüne katkı sağlamaktadır.

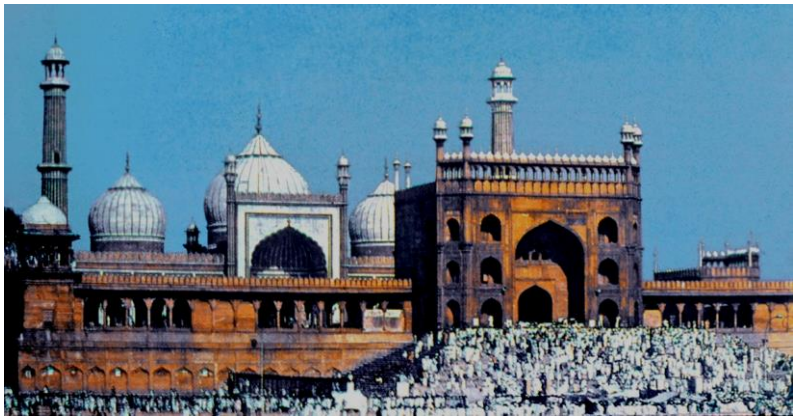
Caminin kapıları köşeleri kesilerek yapılmış dikdörtgen şeklinde sekizgen planlı olup ihtişamlı bir görüntüye sahiptir. Doğudaki imparator kapısı diğerlerinden daha yüksek ve geniş tutulmuş en ihtişamlı kapıdır. Kapılar ortadaki giriş eyvanına göre yerleştirilmiştir. İmparator kapısının açıldığı eyvanda üç diğer eyvanlarda ise iki katlı sivri kemerli niş uygulamasına yer verilmiştir.

Delhi Ulu Camii Hint İslam dini mimarisinin en önemli örneklerinden birini oluşturmaktadır. Babürlü büyük camileri geleneğine uyularak inşa edilen Babürlü mimarisinin ünlü eseri olan Fetihpur Sikri Camii örnek alınarak inşa edilmiştir. Plan

---

[1341] Engin Beksaç, "Delhi Cuma Cami", *TDVİA*, İstanbul 1994, IX, 128.
[1342] S. Yetkin, *İslam Mimarisi*, 335.

olarak aynı özelliklere sahip olan cami üst mimarisiyle farklı mimari özellikler taşımaktadır. 11. yüzyılda Gazneli camileriyle beliren mimari biçimlenmenin 15. yüzyılda önemli bir gelişme geçirerek ulaştığı en üst seviyeyi temsil eden Lahor'daki Badşahi Cami ile birlikte Hint-İslam mimarisinin zarif ama devasa ölçüleriyle erişilmez boyutlar gösteren camilerin doruk noktasını oluşturmaktadır.[1343]

Fotoğraf 94. Delhi Ulu Camii[1344]

4.7. ANADOLU'DA KURULAN TÜRK BEYLİKLERİ VE ANADOLU SELÇUKLU DÖNEMİ ULU CAMİLERİ

Türk tarihinde, 26 Ağustos 1071'de Büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Alparslan ile Bizans İmparatoru Romen Diagenes arasında yapılan Malazgirt Savaşı ile Anadolu'nun kapıları Türklere açılmış, Anadolu'da ilk Türk yerleşmesi başlamıştır.[1345]

Malazgirt Savaşı'nın (Yurt açan) kazanılması ile tarihte ilk kez bir Bizans Doğu Roma İmparatoru Romanos Diogenes, Müslümanlar tarafından esir edilmiştir.[1346] Yine tarihte ilk kez Ortodoks Doğu Roma İmparatorluğu, Katolik Papalıktan yardım istemiş, böylece Haçlı Seferleri (1096-1270) başlamıştır. Sultan Alparslan'ın *"Fethedilen yer fethedenin malıdır"* sözü üzerine, Anadolu'da Büyük Selçuklu devletine bağlı beylikler kurulmuştur. Böylece Anadolu'da ilk Türk yerleşmesi ile birlikte Anadolu Türk Tarihi

---

[1343] Beksaç, "Delhi Cuma Cami", 128.
[1344] https://islamansiklopedisi.org.tr/delhi-cuma-camii/ (Erişim Tarihi 22.12.2018)
[1345] İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklular Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014, 210.
[1346] Claude Cahen, "İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı", (Çev.: Zeynep Kerman), *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, VI, 206.

başlamıştır. İslam dünyasındaki Bizans baskısı azalmıştır. Türk ve Müslümanların batı yönünde ilerlemesi hızlanmıştır.[1347]

Orta Asya'nın steplerinden kitleler halinde gelen Türkmenler için Anadolu, hem yerleşik, hem de hayvancılığa bağlı göçebe hayat tarzını yaşamak için elverişli bir bölge olmuştur.[1348] Anadolu'nun doğusunda kurulan bu Türkmen beyliklerinden Erzurum çevresinde Saltuklular, Erzincan ve Kemah'ta Mengücüklüler, Yeşil Irmak havzasında, Sökmenliler, Diyarbakır bölgesinde İnaloğulları, Dilmaçoğulları, Mardin ve Hasankeyf Artukluları, Elazığ yöresinde de Çubukoğulları ve ardından Harput Artukluları, 11. asrın son çeyreğinde ortaya çıkmıştır. Bu beylikler yaklaşık olarak iki asır boyunca bu bölgede hüküm sürmüşlerdir.[1349]

Anadolu'da kurulan bu beyliklerin, Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında önemli katkıları olmuştur. Bu süreçte Anadolu'da başlatmış oldukları imar faaliyetleri önemli yer tutmaktadır. [1350]

Türkler Anadolu'ya girdiklerinde yaptıkları ilk şey, bir Türk geleneği olan, fethettikleri kaledeki veya şehirdeki en önemli kiliseyi dini mabedi Mescidü'l Camiye çevirmek olmuştur. Gerek surların üzerinde gerekse bu kilisenin çatısında veya çan kulesinde ezan okunması da bu geleneğin içerisindedir. Bu cami ve mescitler fethiye cami olarak da adlandırılmaktadır. Şehri fetheden sultan veya bey ilk Cuma namazını bu camide kılmıştır. Camiye dönüştürülen bu yapılarda mimari anlamda bir değişiklik yapılmaksızın İslam dini ibadet şeklinin gereği olarak kıble yönü değiştirilerek kullanılmıştır.[1351]

Kale sahasının dolması ve sur dışındaki nüfusun artması nedeniyle özellikle Cuma namazlarında cami, Türk cemaatine yetersiz kalmıştır. Nüfusun çoğalması ile birlikte insanlar kale dışına yerleşmeye başlamıştır. Bizans kalelerinin sarp kayalar üzerinde kurulmuş olması, kale dışına yerleşen halkın özellikle de yaşlıların kale camiye gitmelerini zorlaştırmıştır. Bu sorunları gidermek için ilk olarak kale camiler

---

[1347] Alaca, 37.
[1348] İlhan Şahin, "Anadolu'da Oğuzlar", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, VI, 247.
[1349] İlhan Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", *Türkler Ansiklopedisi,* Ankara 2002, VI, 400.
[1350] Abdullah Kaya, "Anadolu'nun Türkleşme Sürecine Anadolu'da Kurulan İlk Türk Beylikleri'nin Katkıları", Sinan Demirtürk (Ed), *2016 Hoca Ahmet Yesevi Anısına Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Eğitim Kongresi Bildirileri,* (457-465), C.IV, Ankara 2016, 458.
[1351] Tuncer Baykara, "Ulu Cami/Selçuklu Şehrinde İskânı Belirleyen Bir Kaynak Olarak", *Belleten Dergisi,* LX/227, 1996**,** 36.

genişletilmiş veya kale dışında bir namazgâh inşa edilmiştir. Kale dışında iskânın artması ile birlikte yeni bir cami yapılması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Ulu Cami yapıldıktan sonra Cuma namazı iki camide de kılınabilmiştir. Bazı ulu camilerin eski bir kilise olduğu inancı halk arasında devam ettirilmiştir. Fakat eskiden kilise olan bir cami vardır ve bu kale içerisindedir. Yeni bir cami inşa edilirken devşirme malzeme kullanılmış olabilir. Fakat sonradan ulu cami adını alacak olan yeni camiler yeni Türk devrinin yapılarıdır. Burada kiliseleri camiye dönüştürmüş olmanın gurur verici yönünü devam ettirmek arzusunun yattığı düşünülebilir. Fakat 20. yüzyılda bu düşünce tersine dönmüş, Hıristiyanlar eski kiliselerini isteyebilecek duruma gelmişlerdir.[1352]

Türkler şehir yerleşimini kendi sosyal yapılarına uygun olarak Bizans surları dışında geliştirerek sur dışında inşa ettikleri ulu cami çevresinde yeni bir Türk şehir iskânını oluşturmuşlardır.[1353] Ayrıca beylik kurucuları iskân ettikleri bu yerlere, han, hamam, köprü, tekke, zaviye ve imarethaneler gibi dini ve soysal kurumlar inşa etmişlerdir.[1354]

11. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu'da yoğun bir şekilde yerleşmeye başlayan Türkler, kısa zamanda İslam dininin toplum yapılarının gereklerine uygun bir mimari ortamın yaratılmasına çalışmışlardır. Anadolu, İslamiyetle ilk kez Türklerin gelmesiyle karşılaşmamıştır. 7. yüzyılın sonlarında Müslümanlığın yaygınlık kazandığı önemli yerleşme merkezlerinin var olduğu bilinmektedir. Fakat batıya doğru ilerleyen Türkler, Bizans topraklarını daraltarak İslamiyet ile yoğun bir şekilde karşılaşmamış olan bölgelere ulaşırken, Hıristiyan dünyasının mimari geleneklerine karşılık, İslamiyetin getirdiklerini yerleştirmişlerdir.[1355] Bu yeni fetihlerin ilk Arap fetihlerinden farklı bir yönü vardır. Suriye'yi ele geçiren ilk Arap orduları yeni inancın verdiği güce rağmen uygar bir seviyeye ulaşamamışlardır. Emevi çağının sonuna kadar Arap sanatı, Suriye Hıristiyan sanatının yeni bir yorumundan ibaret olarak kalmıştır. Oysa Anadolu'ya gelen Türklerin içinden geçip geldikleri Müslüman kültürü klasik çağını idrak etmiş, güçlü bir yaratma döneminden geçmiş bir kültür olarak varlığını ortaya

[1352] Baykara, "Ulu Cami/ Selçuklu Şehrinde İskânı Belirleyen Bir Kaynak Olarak", 43-47.
[1353] Mustafa Demir, "Türkiye Selçuklularında Yerleşim Yapısı", *Türkler Ansiklopedisi,* Ankara 2002, VI, 3330; Baykara, "Ulu Cami/Selçuklu Şehrinde İskânı Belirleyen Bir Kaynak Olarak", 43, adlı makalesinde bu görüşün aksini düşünmektedir. Ona göre bölgede iskânın genişlemesi ve ihtiyacın artması sonucu bu ihtiyacın giderilmesi için camilerin inşa edildiğini savunmaktadır.
[1354] Kaya, 465.
[1355] Sözen, 27.

koymuştur. Bu durum Anadolu fatihlerinin görgü ve bilgilerinin ilk Arap mücahitlerinden çok daha fazla olduğunu göstermektedir.[1356]

İslam sanatı ve İran-Irak'ta gelişen Büyük Selçuklu Sanatı karşısında, Anadolu Selçuklu Sanatı farklı bir yere sahiptir. Bu dönemde İslamiyet bir kez daha yeni bir alan fethetmiştir. Böylece yabancı bir unsur olan İslamiyet, Hıristiyan unsurunun içinde gelişmeye başlamış ve onunla rekabet etmek zorunda kalmıştır. Bu yeni sanatın doğu ile bağlantısı kesilmemiş olmasına rağmen bir noktada yalnız kalmıştır. Anadolu Sanatı batıya açılan sanatın en ziyade parçası olarak gösterilmiştir. Anadolu Selçuklu Sanatı başka İslam sanat çevreleri ile karşılaştırılınca hem daha batılı hem daha Türk'tür.[1357] Türkler Anadolu'ya gelirken İslami inanç yapısının ortaya koyduğu en önemli özelliklerinden biri olan, 'dinde zorlama yoktur' hükmünü sürdürerek Müslüman olmayanlara inanç serbestliği tanımışlardır. Bu vasfın temelinde ise Türk milletinin yüzyıllardan beri idareci bir yapıya sahip olmasının yeri büyüktür. Bu ilke doğrultusunda yeniden canlanan Türk şehirlerinde camilerin yanında kiliselere hatta bazı bölgelerde havralara rastlamak mümkündür.[1358]

14. yüzyıl öncesi Anadolu Beylikleri arasında ortak bir üslup birliğinden, hatta genel bir Anadolu Türk üslubundan bahsedilemez. Buna rağmen bazı mimari tutumlarda ortak yönlerin var olduğu söylenebilir. Şöyle ki, bazen bir eser farklı geleneklerin izlerinin taşıdığı gibi, bazen de aynı dönemde yapılan eserlerin her biri farklı etkilerle inşa edilmiştir. Bu nedenle 11 ve 13. yüzyıl Anadolu mimarlığı her tür eğilimin denemesine açık bir kimlik sergilemiştir. Bu farklılıkları oluşturan sebeplerin başında farklı coğrafi ve kültürel bölgelerden gelen ustaların beraberinde getirdiği yenilikler olmuştur.[1359]

İkinci olarak Türklerin Orta Asya'dan getirdikleri ve Anadolu şartlarına kaynaştırmaya çalıştıkları Türk sanat geleneği yer alır. Üçüncü olarak ise Türklerden evvel Anadolu'da yaşamış eski milletlerin sanatları ve bıraktıkları eserler etkili

---

[1356] Doğan Kuban, "Ortaçağ Anadolu-Türk Sanatı Kavramı Üzerine", *Malazgirt Armağanı,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, 107.
[1357] Kurt Erdman, "XII. Yüzyıl Anadolu Camilerinin Özel Durumu", *Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi 19-24 Ekim 1959 Ankara: Bildiriler,*(142-151), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1962, 145.
[1358] Mustafa Kafalı, "Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2006, VI, 189.
[1359] Hicabi Gülgen, *Ana Hatlarıyla Türk İslam Sanatları Tarihi*, Emin Yayınları, Bursa 2017, 45.

olmuştur.[1360] Bazen Anadolu'nun geleneksel bölgelerde geçerli malzeme olanaklarından yararlanılmış bazen de İran, Mezopotamya ve Suriye'nin denenmiş malzeme teknikleri Anadolu'ya aktarıldığı için ilk yıllarda, Anadolu'nun farklı bölgelerinde oluşan eserlerde kesin bir bütünlük görülmez. Politik, ekonomik ve diğer etkenler doğrultusunda, 13. yüzyılın başlarından itibaren bazı bölgeler dışında mimari alanda bir bütünlük oluşturulabilmiştir.[1361]

Bu dönemde Anadolu'da ulu camilerin planlanmasında en evrensel cami plan tipi olan çok ayaklı ibadet mekânı plan şeması etkinliğini sürdürmüştür. Selçuklu döneminde yapılan büyük camiler çoğunlukla çok ayaklı Arap camisinin varyasyonları olarak görülmektedir. Fakat bu genelleme Anadolu camilerini tanımlamak için yeterli değildir. Çünkü bu camilerin mihrap aksları üzerinde değişik mekân tasavvurları görülmektedir. Bu dönem camilerinde Üst Mezopotamya ya da Kuzey Suriye kültür alanı içine düşen camiler dışında, birçok caminin avlusuz yapılmış olması ile önemli bir farklılık arzetmektedir. Avluların ortadan kalkmış olmasının iklim koşulları ile bağlantılı olduğu düşünülse de tamamen buna bağlı değildir. Çünkü çok sert iklim koşullarına sahip olan Orta Asya ve Türkistan'da çok sayıda avlulu cami inşa edilmiştir. Anadolu ulu camilerinde kubbeli maksure bir eyvanla geniş bir avluya açılmamış fakat küçük bir ara sahınla mekân ortasındaki aydınlıkla birleşmiştir. 12 ve 13. yüzyılın birinci yarısında Güneydoğu Anadolu'da inşa edilen camilerde mihrap önünü vurgulayan büyük kubbeler, İsfahan'da Melikşah'ın yaptırmış olduğu mihrap önü kubbesinin, cami tasarımında yaygın bir simgeye dönüştüğünü göstermektedir. [1362]

Anadolu'daki ilk devir camilerini oluşturan 12. yüzyıl ulu camileri genel olarak üç ana şema üzerinde inşa edildiği söylenebilir. Bu şemaların ilk aşamasını oluşturan camiler, Karahanlı ve Gazneli döneminde enine sahınlardan oluşan harim ve mihrap önü kubbesi yer alan tiptir. İkincisi Büyük Selçuklu camilerinde görülen mihrap önü kubbesi ile ona bağlı eyvandan oluşan harim ve harimin kuzeyinde avlusu bulunan plan tipidir. Üçüncüsü ise Kufe tipi camiler olarak sayılabilir.[1363]

[1360] Gülgen, *Ana Hatları İle Türk İslam Tarihi,* 46.
[1361] Sözen, 27.
[1362] Doğan, "Fiziksel Çevrenin Öğeleri/Camiler", 94.
[1363] Mustafa Güler, İlknur Aktuğ Kolay, "12.Yüzyıl Anadolu Türk Camileri", *İstanbul Teknik Üniversitesi Dergisi,* C.5, 2006, 85.

Anadolu Türk sanatı meydana getirdikleri eserlerin estetik ve mimari düzeylerinden daha çok, ortaya koydukları çeşitlilik ve mimari üslup denemelerindeki hoşgörülü yaklaşım nedeniyle ön plana çıkmıştır.[1364]

4.7.1. Artuklular Dönemi Ulu Camileri

Artuklular, adını Büyük Selçuklu Devleti komutanlarından Artuk b. Eksük'den almıştır. Artuk Bey Sultan Alparslan ile birlikte Malazgirt Savaşı'na katılmıştır. Sultan Melikşah döneminde Anadolu'nun fethi amacıyla Yeşilırmak ve Kızılırmak havzalarına kadar ilerlemiştir. Kudüs ve civarının hâkimiyetini yürüttüğü 1091 yılında Artuk Bey Kudüs'te vefat etmiştir. Artuk Bey'in ölümü üzerine oğulları Sökmen ve İlgazi (1102-1409) tarafından Güney Doğu Anadolu Bölgesi'nde kurulmuştur. Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'da Hasankayf, Mardin ve Harput merkezli olmak üzere üç beylik halinde varlık göstermişlerdir.[1365] Sökmen 1101 yılında Hasan veya Hasankeyf'i eline geçirerek burada Artuklu Beyliği'nin temelini atmış olup beyliğin bu kolu 1101-1231 yılları arasında varlığını sürdürmüştür. Artuk Bey'in diğer oğlu İlgazi ise 1108 yılında Mardin'e gelerek Mardin Artukluları'nın temelini atmıştır. Mardin'de kurulan bu Türk beyliği Artuklular, Selçuklu devleti ve beylikleri arasında en uzun ömürlüsü olup 1108-1409 yılları arasında varlığını sürdürmüştür.[1366] Artukluklar, Sökmen (1102-1104), İlgazi (1106-1122) ve Belek (ö.1124) gibi kudretli komutanların liderliğinde Haçlılar karşısında Müslüman dünyasının bayraktarlığını yaparak ve bölge Müslümanlarının toparlanmalarını sağlamışlardır.[1367]

Egemen oldukları çevrede Antik dönemden başlayarak Bizanslılar ve Arap sülaleleri tarafından geliştirilen, oldukça gelişmiş bir kentsel dokuya sahip olmaları Artuklular'ın uzun ömürlü olmalarının en önemli nedenidir. Artuklular'ın merkezleri olan Diyarbakır, Mardin, Hasankeyf ve Silvan'ın ortak yönleri şehir yaşantısının

---

[1364] Gülgen, *Ana Hatlarıyla Türk İslam Sanatları Tarihi*, 46.

[1365] Aydın Çelik, "Hısn-ı Keyfa Artukluları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,* S.161, 2006, 64; Alaca, 41; Mehmet Azimli, "Artuklular'ın Kuruluşu ve Necmettin İlgazi'nin Siyasi Faaliyetleri (1106-1122)", İbrahim Özcoşar (Ed), *I.Uluslararası Artuklu Dönemi Sempozyumu Bildirileri 25-27 Ekim 2007 Mardin: Bildiriler,* (13-20), Mardin Valiliği Kültür Yayınları, Mardin 2007, 15; İbrahim Artuk, *Artukoğulları Tarihi,* Gençler Kitabevi, İstanbul 1944, 13; İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında (Seçmeler),* Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1986, 15.

[1366] Aygün Attar, "Artuklular Döneminde Mardin", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi,* 4, (1), 2006, 10; Aydın Usta, "Artuklular", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2006, VI, 473.

[1367] Aydın Usta, "İmameddin Zengi ve Artuklular", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9, (2), 2007, 122.

yollarıyla ve tüm kurumlarıyla merkeziyetçi bir anlayışı yansıtmalarıdır. Bu hususlar doğrudan şehir dokusunun ve toplum yapısının gelişimi ile ilgilidir.[1368]

Artuklular, Mardin ve Meyyafarikin kolunun iki hükümdarı Timurtaş ve oğlu Alpi zamanı, genel olarak devletin en istikrarlı olduğu dönemdir. Artuklular'ın 12. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreğinde Cizre ve Kuzey Suriye'den Ahlat'a kadar uzanan bölgede yapmış oldukları eserler bu döneme tarihlendirilmektedir.[1369]

Artuklular, hükmettikleri yerlerde devlet olarak bağlı oldukları İslam dinine verdikleri önemi, camiler inşa ederek göstermişlerdir. Hem Müslümanların haklarını gözetmiş, hem de Müslüman olmayanlara adaletle yaklaşmaya çalışmışlardır. Artuklularda hükümdarlar, Selçuklu ve diğer Türk İslam devletleri gibi Cuma günleri toplumla buluşma noktası olarak diğer bazı devlet erkânı ile birlikte Cuma namazını kılmışlardır. Bu tür bir davranışın o zaman için devletle inanan toplum arasındaki ilişkilerde önemli sembolik anlamı olduğunu açıkça göstermektedir.[1370]

Doğuda eski Artukiler ülkesi olan Malatya, Diyarbakır ve Mardin yöresinde Orta Anadolu'nun daima değişen tiplerine karşılık yerleşmiş bir ulu cami plan tipi ile karşılaşılmaktadır. Bunlar yatık dikdörtgen biçiminde, iki veya üç sahınlı camiler olup orta eksende bu sahınları kesen kubbeli bölüm (transept) uygulamasına yer verilmiştir.[1371]

4.7.1.1. Hasankeyf Ulu Camii

Hasankeyf Diyarbakır'ın 130 km doğusunda Dicle nehrinin güney sahilinde bulunan bir yerleşim yeridir. Şehrin ismiyle ilgili farklı rivayetler bulunmakta olup en gerçekçi kabul edileni ise Roma Bizans kaynaklarında geçen şeklidir. Bu kaynaklara göre Süryanice Kifo (kaya) kelimesinden türetilmiş Kifos ve Cepha/Ciphas isimleriyle zikredilen şehir Arapça kaynaklarda Hısnukeyfa/Keyba şeklinde kaydedilmiş, daha

[1368] Aynur Durukan, "Artuklu Mimarisinin Düşündürdükleri", *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi* II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995, 52.
[1369] Kuban, *Batıya Göçün Sanatsal Evreleri,* 298.
[1370] Ejder Okumuş, "Artuklularda Din ve Toplum İlişkileri", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 7, (26), 2008, 244.
[1371] Diez, Aslanapa, 62.

sonra da bu ad, Osmanlı belgelerinde Hısn-ı Keyf halk arasında da Hasankeyf şekline dönüşmüştür.[1372]

Ortaçağda Hasankeyf kenti Dicle'nin iki yakasındaki düz alanda gelişmiştir. Özellikle güney sahilden kayalıklara kadar uzanan alanın etrafı surlarla çevrilerek, kentin merkezi çoğu külliye niteliğinde olan cami, medrese, imaret, han, hamam ve çarşılardan oluşan ve tüm İslam coğrafyasında görülen anıtsal yapılarla donatılmıştır. Hasankeyf'in günümüze yansıyan görüntüsünü Eyyubi dönemi eserleri sağlamaktadır.[1373] İç kalede yer alan Ulu (Kale) Caminin kim tarafından ve ne zaman yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Caminin ilk olarak Artuklular döneminde yapılmış olduğu tahmin edilmekte ve 12. yüzyılın ortalarına tarihlendirilmektedir.[1374] Giriş eyvanında ve minarede bulunan kitabelerin tarihleri farklıdır. Minarede bulunan 727/1327 tarihli kitabe el-Meliku'l Adil Mucireddin dönemine aittir. Eyvandaki 796/1394 tarihli kitabede ise Ebu'l Mefahir Süleyman'ın adı yazılıdır. Artuklu üslubunda yapılmış olan minarenin, Eyyubi döneminde, 1327 tarihinde onarılarak tezyin edildiği ve 1394 yılında yapının bir büyük onarım daha geçirdiği bilinmektedir.[1375]

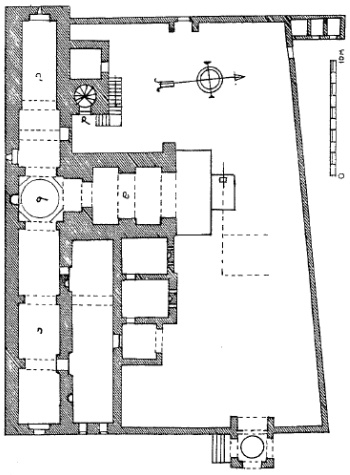
Kalenin en yüksek noktasında yer alan caminin, Roma dönemi tapınağı üzerine kurulduğu düşünülmektedir. Moğol istilası sırasında zarar gören yapı Eyyubi ve Osmanlı dönemlerinde birkaç kez elden geçirilmiştir.[1376]

Dikdörtgen avlunun güneyindeki harim bölümü mihraba paralel tek bir sahından oluşmaktadır. Plaka taş döşeli avluda iki girişe yer verilmiş olup, doğudaki asıl girişin altındaki geçitten, avlunun altında yer alan sarnıca ulaşılmaktadır. Giriş eyvanının önünde bulunan dikdörtgen havuz, sarnıçtan su çıkarmak için yapılmıştır. Eyvan niteliğindeki giriş, yuvarlak basık kemerle başlar. Caminin mihrap önü bölümü üç yana açıklığı olan kubbeli kare bir mekândır. Girişten geçildikten sonra sekizgen kasnaklı, tromplara oturan ve sekiz dilimli kubbenin altına ulaşılmaktadır. Üst örtünün

---

[1372] Mehmet Salih Erkek, "Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Hasankeyf'in İdari Yapısı", Salim Cöhce, Adnan Çevik, (Ed) *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültür Sempozyumu, 15-17 Nisan 2008, Batman II: Bildiriler*, (76-86), Batman Valiliği Yayınları, Batman 2009, 80.
[1373] Abdusselam Uluçam, *Hasankeyf Tarihi ve Arkeolojik Sit Alanı Araştırma, Kazı ve Kurtarma Projesi 2009-2010 Çalışmaları*, Ankara 2009, 10.
[1374] *Batman İli Kültür Envanteri/ Hasankeyf III*, Gülriz Kozbe (Ed), Batman 2017, 292.
[1375]Hüseyin Yurttaş, "Hasankeyf'te Artuklu, Eyyubi, Akkoyunlu ve Osmanlı Dönemi Mimari Eserleri", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, VIII,10.
[1376] *Batman İli Kültür Envanteri/ Hasankeyf III*, 292.

tamamında yöresel bir uygulama olan küpler kullanılmıştır. Mihrap tamamen kesme taştan yapılmış olup oldukça sağlamdır. Tonoz başlangıcı seviyesinde sahının beden duvarlarını içten dolaşan bir yazıt bulunmaktadır. Harime girişi sağlayan eyvanın batısında minareye yer verilmiştir. Minare, caminin beden duvarlarını aşan yükseklikteki bir kaide üzerine inşa edilmiştir. Sadece kuzey tarafında kalmış olan ve kaideyi dolaşan bir bordür ve yine bu yönde bulunan alçı bezemeli pano bulunmaktadır.[1377]

Plan 55. Hasankeyf Ulu Camii[1378]

Giriş eyvanının batısında kalan minare, kare planlı olup yapının beden duvarlarından daha yüksek tutulmuş yanında ise kare planlı bir oda inşa edilmiştir. Bu yüksek, bitişik olarak yapılmış küçük oda türbe olarak kullanılmış ve kalan izlerden yapının onarım geçirdiği anlaşılmaktadır.[1379] Tuğla malzemeden yapılmış olan minare aşağıdan yukarıya doğru daralan formdadır. Kesik koni şeklinde olan minarenin üst bölümü yıkılmıştır. Tuğla malzemenin arasında bulunan sırlı tuğlalar yapıda farklılık arzetmektedir. Bazı bölümleri kündekari tekniğinde yapılmış olan minber ise ayet kitabelerinin yanı sıra kapı kanatlarında yapım tarihi ve ustasının isminin yazılı olması bakımından önemlidir. Minber 793/1396 yılında es-Said oğlu Muhammed eş-Şafii

[1377] Yurttaş, "Hasankeyf'te Artuklu, Eyyubi, Akkoyunlu ve Osmanlı Dönemi Mimari Eserleri", 104; *Batman Kültür Envanteri/Hasankeyf*; 29; Bayhan, "Diyarbakır ve Çevresindeki Eyyubi Eserlerinden Örnekler", 296.
[1378] Hüseyin Yurttaş, *Hasankeyf Yapılarının Sanat Tarihimizdeki Yeri II,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Erzurum 1991, Yurttaş, (Çizim 2).
[1379] Yurttaş, *Hasankeyf Yapılarının Sanat Tarihimizdeki Yeri I,* 67.

tarafından yapılmıştır. Günümüzde aynalıkları ve kapı kanatlarıyla kalabilen minber Mardin Müzesi'ndedir.[1380]

Güneydoğu Anadolu'da bu plan tipi oldukça yaygın görülen bir uygulamadır. İslamın ilk zamanlarında ortaya çıkmış olan plan tipine bağlı kalınmıştır. Burada Hristiyan dünyasında uygulanan bazilikal plandan biraz farklı olarak derinlemesine değil de Süryani kiliselerinde uygulanan enine eksenin ağır bastığı plan şeması uygulanmıştır. Kuzey-güney doğrultusunda ana eksen üzerinde yapının tamamına oranla büyük eyvan ve mihrap önü kubbesi, Sasani İran İmparatorluğu ve ilk Müslüman Türk toplumlarından beri Orta Asya mimarlığının simgesel biçimlerinden olmuştur. İki ayrı gelenek, iki ayrı temel biçimi şema oluşturacak biçimde bir araya getirilerek yapıda mükemmel bir uyum oluşturulmuştur.

Fotoğraf 95. Hasankeyf Ulu Cami[1381]

Orta Asya ve İran'daki tarihi mirastan maksure eyvan ikilisini de değerlendiren görkemli bir "Rönesans" yaratan Selçukluların Anadolu'ya girdikleri dönemin yapı biçimlerinde bu "Rönesans"ın uzantılarıyla erken İslam yapı özelliklerini buluşturan bir tarz sergilemiştir. Bu tarz İran, Orta Asya örneklerinde olduğu gibi alışılmıştan büyük mihrap önü kubbesini, ilk İslami mekân biçimiyle kaynaştırıp, "merkezi kubbeli"

[1380] Yurttaş, Hasankeyf'te Artuklu, Eyyubi, Akkoyunlu ve Osmanlı Dönemi Mimari Eserleri", 104; Ali Kılıcı, "Hasankeyf Vakıf Eserleri", *V. Vakıf Haftası Sempozyumu, 7-13 Aralık 1987, Ankara: Bildiriler,* (159-188), Ankara 1987, 161.

[1381] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/BATMAN/HASANKEYF%20ULU%20CAMİİ. (Erişim Tarihi 30.07. 2019)

simetrik ve olgun bir hacimler kompozisyonu oluşturmak arayışı olarak özetlenebilir. Özellikle Artuklu eserlerinden olan Dunaysır Ulu Camii ve Silvan Ulu Camii bu planda yapılmış dikkat çeken eserlerdendir. Bu denemelerle "Türkiye Sentezi"nin ilk adımlarının atıldığı söylenebilir. İşte Hasankeyf Ulu Camii de bu diziye ait olduğu izlenimini vermektedir. Fakat bu dönemi tarihlendiren herhangi bir kitabe bulunmamaktadır.[1382]

4.7.1.2. Silvan (Meyyâfârikîn) Ulu Camii

Meyyâfârikîn, Mardin'de hüküm sürmekte olan Artukoğlu Necmettin İlgazi'nin ilgisini çekmiş ve Selçuklu Sultanı Mesud'a bir haber göndermiştir. *"Eşi görülmemiş bir belde olan Meyyâfârikîn'in adeta bir harabeye dönüşmüş",* olduğundan bahsederek burasının kendisine verilmesini istemiştir. Bunun üzerine Sultan Mesud, Meyyafarikin'in valisi Ruzbeyi'ne bir elçi göndererek şehri İlgazi'ye teslim etmesini emretmiştir. Artuklu Emiri H 512/M 1118 yılında şehri teslim almıştır.[1383] Artuklu hâkimiyeti, şehrin ekonomisinin dikkate değer ölçüde canlanmasını sağlayarak şehrin kamusal mimari açısından gelişmesine de zemin hazırlamıştır. Bu dönemde hala günümüzde ayakta olan mühendislik harikası Malabadi Köprüsü ve Silvan Ulu Camii gibi şehir tarihine mührünü vurmuş önemli mimari eserler inşa edilmiştir.[1384]

Diyarbakır'ın ilçesi Silvan'da (Meyyâfârikîn) H 422/M 1031 bir caminin yapıldığı bilinmekle beraber günümüzdeki cami, kubbe eteğinde yer alan nesih kitabeye göre Artuklu Emîri Necmeddin Alp b. Timurtaş tarafından H 547-552/M 1152-1157 yılları arasında inşa ettirilmiştir. Güney duvarında doğu tarafında yer alan mihrap Eyyûbî döneminde H 624/M 1227 yapılmış bir onarıma işaret etmektedir.[1385] Bu nedenle yapının inşa tarihi konusunda kesin bilgiler bulunmamaktadır. Fakat genel olarak yapıyı, Artuklu Emiri Necmettin Alpi dönemine (1152-1176) tarihlendirmek mümkündür.[1386]

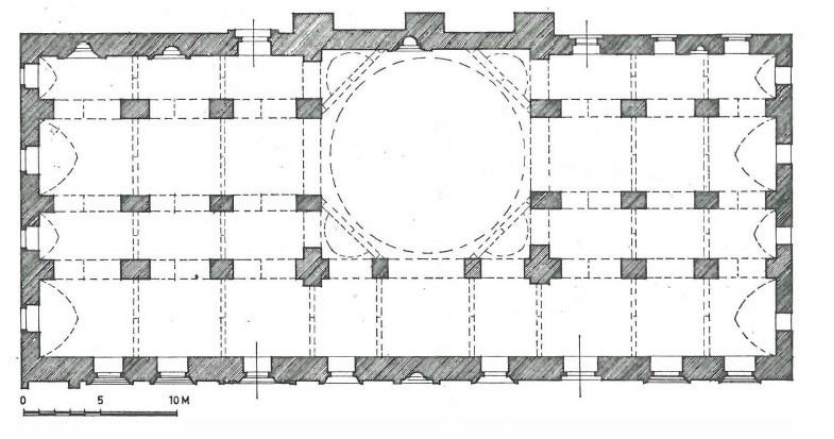
[1382] Oluş Arık, *Hasankeyf Üç Dünya'nın Buluştuğu Şehir,* Kültür Yayınları, İstanbul 2003, 118.
[1383] Mustafa Alican, "Artuklular Döneminde Meyyâfârikîn (Silvan)", *History Studies İnternational Journal of History,* C.5, 2013, 3.
[1384] Alican, 13.
[1385] Ara Altun, "Artuklular", *TDVİA*, İstanbul 1991, III, 419.
[1386] Baş, 72; Durukan, "Artuklu Mimarisinin Düşündürdükleri", 53.

Silvan Ulu Camii, Artuklu mimarisinin muhteşem üslubunun başlangıç eseri sayılmaktadır. Cami, enine dikdörtgen bir alana kurulmuş mihraba paralel dört sahınlı ve mihrap önü kubbelidir.[1387] İbadet mekânı, farklı boyutlardaki sahınların, iki sıra dikdörtgen kesitli duvar payesi ve altışar serbest paye ile bunları birbirine bağlayan doğu-batı yönündeki sivri kemerler ile farklı boyutlardaki sahınlara ayrılmıştır. Doğu batı doğrultusunda oluşturulan bu sahınlardan ortadaki sahın daha geniş tutulmuştur. Kuzeydeki sahının mihrap önüne denk gelen üç bölüm çapraz tonozla, diğer bölümler ise sivri tonozla kapatılmıştır. Orta bölümde kemerler üç yanda, ortadaki daha geniş ve yüksek, yan taraftakiler daha alçak ve dar olmak üzere üçlü bir düzenleme göstermektedir. Bu düzenleme ile mihrap önü kubbesinin yükü, üçlü kemer sistemi ile yan sahınların kemerlerine indirilerek kademeli bir şekilde dağıtılmıştır. Mihrap önünde paralel üç sahını keserek kare bir alan oluşturulmuştur. Bu kare alanın üzeri 13.50 m. çapındaki mukarnas tromplu kubbe ile kapatılmış olup Gül Payegan Camii ile benzer özellik göstermektedir. Tromplar ve dik eksenlerdeki sağır kemerler ile üst yapıda sekizgen bir kasnak oluşturularak aralara yerleştirilen tromplar ile on altıgen kasnağa geçilmiştir.[1388] Kubbeyi taşıyan sekiz payeye bitişik olarak köşelere ikişer, yanlara ise birer sütun eklenmiştir. 1913 yılında yapılan tamirde bu eklemeler kaldırılmıştır.[1389]

Üç yönde üçer kemer açıklığı ile yanlara bağlantısı bulunan, içten ve dıştan yapıya hâkim olan bu kubbe, Büyük Selçukluların, İsfahanMescid-i Cuması'ndaki Melikşah'ın yaptırdığı kubbenin esaslarını tekrarlayan ve anıtsal kesme taş mimarisini yansıtan batıdaki ender örneklerdendir.[1390] Silvan Ulu Camii taştan, kubbesi ise tuğla malzemeden inşa edilmiştir. Basık piramit bir külah ile kapatılmış olan kubbenin sekizgen kasnağı ve trompları dıştan da belli olmaktadır. Kubbenin kaidesinde Artuklular'dan Necmettin Alpi'nin 1152-1176 tarihli kitabesi bulunmaktadır. [1391] Caminin güney duvarında üç mihrap nişine yer verilmiştir. Kıble duvarının ortasında, eksenin biraz doğusuna kaydırılmış olan mukarnaslı mihrap, 1911-1913 yıllarındaki restorasyonlar sırasında yapılmıştır. Mihrap, dış cephelerdeki taç kapılar ile üslupsal

[1387] Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişmesi,* 6.
[1388] Aynur Durukan, "Silvan Ulu Camisi" Kuban Doğan (Ed), *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı,* (100-112),Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2008, 100.
[1389] Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişmesi,* 6.
[1390] Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, 47.
[1391] Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişmesi,* 6; Aslanapa, *Türk Sanatı,*105.

açıdan paralel özellikler taşımaktadır. Yüksek kabartma tekniğinde yapılmış olup üzeri beyaz kireç taşı ile kaplanmıştır.[1392]

Plan 56. Silvan Ulu Camii[1393]

Günümüzde avlusuz olan yapının kuzey cephesinin doğusunda bulunan tonoz kalıntısı ve kemer başlangıcı, avlusunun olduğuna işaret etmektedir. Caminin minaresi bulunmamaktadır. Cami, erken İslam geleneğine bağlı olarak enine harimli, çok amaçlı cami plan şemasında merkezi ferah bir hacim hâkimiyetinde, olgun bir mekân kompozisyonu yaratmayı amaçlayan bir uygulama halinde ortaya çıkmıştır.[1394]

Artuklu mimarisinin başyapıtı sayılan Silvan Ulu Camii'nde, Gazneliler'in Leşker-i Bazar Ulu Camii'nde iki sahını kesen mihrap önü kubbesi, Melikşah'ın İsfahan Mescid-i Cuma kubbesi fikri ile birleştirilerek Anadolu'da gelişecek olan Türk cami mimarisinin abidevi şekli inanılmaz bir kuvvetle gerçekleştirilmiştir. Türk Memluklar ile Mısır'da Aybars Cami'yi, Derbend Cuma Camii ve Kuzey Azerbaycan'a kadar etkisini göstermiş olup asıl gelişimini Anadolu cami mimarisinde göstermiştir.[1395]

[1392] Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi,* 47; Baş, 77; Bakırer, 152.
[1393] https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2016/12/Silvan-Ulu-Cami.// (Erişim Tarihi 25.05.2018)
[1394] Yusuf Çetin, "Silvan Ulu Camii'nin Plan Bakımından Bir Değerlendirmesi ve Anadolu Türk Cami Mimarisine Katkıları", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* S.30, 2008, 29.
[1395] Aslanapa, *Anadolu'da Türk Mimarisinin Başlangıcı ve Gelişmesi,* 6; Ahmet Ali Bayhan, "Diyarbakır ve Çevresindeki Eyyubi Eserlerinden Örnekler", Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal (Ed), *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004, Diyarbakır, Bildiriler*, (285-324), Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır 2004, 290.

Fotoğraf 96. Silvan Ulu Cami kuzey cephesi[1396]

Mardin ve Kızıltepe Ulu Camii'lerinde üçüncü sahının dâhil olmaması fakat kubbe boyutu açısından yaklaşmış olması, iç mekân düzeni açısından farklı bir boyutu da beraberinde getirmektedir. Tüm örnekler dikkate alındığında, Silvan Ulu Camii en büyük boyutlu iç mekânı ve kubbesiyle, bu plan şemasının en gelişmiş uygulamasıdır. 15. yüzyılın ilk çeyreğine kadar farklı tipte inşa edilen hiçbir kubbeli yapı Silvan Ulu Camii'nin kubbesini geçememiştir. Danişmendli Beyliği kapalı avlulu medreselerinden 12. yüzyılın ortalarına tarihlendirilen Tokat Yağıbasan Medresesi 14 m çapındaki kubbesiyle Silvan Ulu Camii'yi aşan tek örnek olmuştur.[1397]

Caminin kuzey cephesinde farklı dönem ve üsluplar karışık bir şekilde yer almaktadır. Bu cephe çift sıra halinde düzenlenmiştir. Alt bölümde güney cephede yer alan kapılar ile aynı eksende yer alan iki kapı açıklığına yer verilmiştir. Cephenin tam ortasında bulunan mihrap nişi iki sütunceye oturtulmuştur. Basit nişin iki yanında kademeli silmelerle meydana getirilmiş yuvarlak kemer çerçevesi içinde iki basit pencereye yer verilmiştir. Üst seviyede ise mihrap nişinin üzerindeki geniş ve yüksek olmak üzere üç pencere bulunmaktadır.[1398] Doğu ve batı yöndeki sütun ve kemerler ile cephe yüzeyinden taşkın iki sıra düz silme üzerinde kübik kaideli gövdeleri farklı

[1396] https://archnet.org/sites/2080// (Erişim Tarihi 25.05.2018)
[1397] Durukan, "Silvan Ulu Camisi", 100.
[1398] Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi,* 45.

şekilde bezenmiş mukarnas başlıklı sütunlar ve bunları birbirine bağlayan köşelikleri bezemeli dilimli sivri kemerlerden oluşturulan sahte galeriler ve konsol kalıntıları görülmektedir. Bu düzenleme niş ve açıklıklarla sağlanmış uyumu kısmen bozmakla birlikte cepheyi hareketlendirmiştir. Kemer köşeliklerine gelecek şekilde yerleştirilen bezeme amaçlı yapılmış olan konsol dizisinden günümüzde doğuda altı, batı da dokuz konsol sağlam durumdadır.[1399]

Fotoğraf 97. Silvan Ulu Camii güney cephesi[1400]

Yapının güney cephesinde farklı bir cephe düzenlemesi görülmektedir. Orjinalliğini büyük ölçüde yitirmiş güney cephesi düzensiz çift sıralı bir düzenleme yansıtmaktadır. Mihrabın arkasına rastlayan bölümde duvarın bir kaplama biçiminde onarıldığı içten ve dıştan anlaşılmaktadır. İki kapı açıklığına sahip olan cephenin doğusunda bulunan taç kapı, kuzey cephedeki taç kapı ile teknik ve kompozisyon açısından benzerlik göstermektedir. Bu kapı düzenlemesi Artuklu mimarisi için karakteristik olmayıp sadece Kızıltepe Ulu Camii'de benzer bir uygulama görülmektedir. Cepheye yapılmış olan üç duvar payandası 20. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Ortadaki payanda mihrap nişinin dış mimarideki yansıması şeklinde düzenlenmiştir. Dikdörtgen şeklindeki mihrap çıkıntısı sivri yarım kubbe ile kapatılmıştır. Bu payandaların yanında iki kapı bulunmaktadır.[1401] Silvan Ulu Camii cephe düzenlemesi açısından farklı bir örnek olup kuzey ve güney cephe

[1399] Durukan, "Silvan Ulu Camisi", 100-101; Baş, 74.
[1400] http://www.risalehaber.com/dort-mihrapli-cami-silvan-ulu-camii-273967h.htm// (Erişim Tarihi 25.05. 2018)
[1401] Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi,* 45; Baş, 76.

düzenlemelerinin benzer örnekleri Artuklu yapılarında görülmemektedir. Cephelerde çok sayıda açıklığa yer verilmesi, gelenek olarak Artuklu ulu camilerinde yaygın bir uygulamadır. Ancak Silvan Ulu Camii'deki sahte galeri ve konsol düzenlemesinin başka bir örneği yoktur. Benzer uygulamalar Halep ve Şam'daki Zengi ve Eyyubi camilerinde görülmektedir.[1402]

Burada görülen bezeme öğeleri ve kubbe geçiş öğeleri Kuzey Suriye ve Mezopotamya'daki İslami ve İslami olmayan yapıların geleneğindedir. Buna karşılık caminin planı Şam Emevi Cami'nden beri devam eden bölgesel tipe, mihrap önü kubbesi ile bütün Türk egemenliğindeki doğu ülkelerine ortak bir öğe katmaktadır. Bu öğenin kurulumu Kayseri'de veya Silvan'daki yapılarda farklılık göstermektedir. Bu farklılık her iki bölgedeki yapı geleneklerinin, dışarıdan gelen işlevsel veya biçimsel öğelerle değişik çözümler meydana getirmesinden kaynaklanmaktadır.[1403]

Cami, Artuklu ortamının tüm teknik ve mimari özelliklerinin sonraki çağları da etkileyecek bir sentezi olarak değerlendirilmelidir. Kitabesiyle siyasal ve ekonomik gücün simgesi olduğu belirlenen cami, mimari özellikleriyle bu olgunun etkisini daha da arttırmaktadır. [1404] Silvan Ulu Camii, plan bakımından kendinden önceki Orta Asya Türk cami mimarisi ile kendinden sonraki Anadolu Türk cami mimarisi arasında bir köprü vazifesi görmektedir. Yapı, Anadolu Türk cami mimarisinin bir buluşu olan ve başlangıçtan itibaren hedef kabul edilen, toplu mekân anlayışı doğrultusunda mihrap önü kubbesinin büyüyerek merkezi bir mekân gelişimine ön ayak olması aşamasının ilk önemli adımlarından birisini oluşturmuştur. Ortaya koyduğu bu gelişim, Manisa Ulu Camii ile devam edip Osmanlı döneminde Mimar Sinan ile doruk noktasına ulaşmıştır.[1405]

4.7.1.3. Mardin Ulu Camii

Mardin, Artuklular döneminde bölgesel anlamda bir başkent konumu olarak anlam kazanmıştır. Şehre büyük ticaret yollarının uzanması ve zengin kervanların

[1402] Durukan, "Silvan Ulu Camisi"**,** 103.
[1403] Kuban, *Batıya Göçün Sanatsal Evreleri,* 298.
[1404] Durukan, "Artuklu Mimarisinin Düşündürdükleri", 54.
[1405] Çetin, "Silvan Ulu Camii'nin Plan Bakımından Bir Değerlendirmesi ve Anadolu Türk Cami Mimarisine Katkıları", 29; Adnan Çevik, "Üç Yüz Yıllık Bir Başkent Mardin", İbrahim Özcoşar- H. Hüseyin Güneş, (Ed), *I.Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri,26-28 Mayıs 2006 Mardin: Bildiri:* (63-78), Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2006, 64.

buradan geçmesi Mardin'in bir ticaret merkezi olmasını sağlamıştır. 300 yıl boyunca Artuklu İl-Gazi'lerine başkentlik yapmış olması Mardin tarihinde Artuklu döneminin ayrıcalıklı bir konumda olduğunu göstermesi bakımından yeterlidir.[1406]

Mardin, H 502/M 1108 yılında Artuklular'ın hâkimiyetine geçmiştir.[1407] Artuklu hükümdarı İl-Gazi şehre hâkim olduktan sonra harap halde olan bu şehri onartarak şehircilik anlamında yeniden yapılandırmıştır. Şehrin surlarını onartarak camiler, medreseler, zaviyeler, hastaneler, köprü ve kervansaraylar inşa ettirmiştir. Anadolu'nun doğusunda ilk büyük ve zengin kütüphane burada kurulmuştur. İlme ve âlime büyük önem veren Timurtaş uzak bölgelerden çok sayıda kitap getirterek kütüphaneye bağışlamıştır. Bu bölgede Türklerden başka Arap, Süryani, Rum, Ermeni ve az sayıda Yahudi halk birlikte yaşamıştır.[1408] Artuklular, Müslümanlığın sünni mezhebine mensup bir hanedan olmalarına rağmen bölgede yaşayan diğer dinlere ve inançlara mensup kişilere eşine ender rastlanan bir hoşgörü sergilemişlerdir. Sürekli mücadele ettikleri Haçlılara karşı mücadele ettikleri halde kendi içlerinde yaşayan Hıristiyan halka karşı olumsuz bir davranışta bulunmamışlardır. Bu bölgede var olan diğer dinler için de geçerli olmuştur. Ayrıca her millet kendi lisanını konuşabilmiştir.[1409]

Necmeddin Alpı zamanı (1154-1176) kaynaklarda bir refah ve imar devri olarak geçmektedir. Şehri batıdan doğuya doğru ikiye bölen ana caddenin üzerinde geniş bir alanı kaplayan Mardin Ulu Camii de onun eseri olup duvarında H 568/M 1172, minaresinde ise H 572/M 1176 tarihli kitabeler kendisi tarafından inşa edildiğini ve oğlu Diyarbakır Meliki Kutbettin İlgazi tarafından H 573/M 1177 yılında tanzim edilen vakfiyesi bu medeniyet eserinin cami, medresesi ve diğer yapıları ile bir külliye olduğunu göstermektedir. [1410] Doğu cephesinde bulunan 1186 tarihli kitabe ise Artukoğlu Yavlak Arslan'a aittir.[1411]

Mardin Ulu Camii, 14. yüzyıla kadar devamlı değişikliğe uğramıştır. Güneyde yer alan dikdörtgen mekânı kuzeyindeki dikdörtgen avlusu ve revaklarından bozulmuş

[1406]Aygün Attar, "Artuklular Döneminde Mardin", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, 4, (1), 2006, 27.
[1407] Artuk, 36.
[1408] M. Azizgizi Aliyeva, "Mardin ve Çevresini İçine Alan: Türk Devletleri Tarihi", *Makalelerle Mardin Tarih ve Coğrafya I,* Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2007, 272.
[1409] Attar, 20.
[1410] Turan, 225; Nejat Göyünç, *81 İlde Kültür ve Şehir/Mardin*, Mardin Valiliği Neşriyatı, İstanbul 2002, 59; Çevik, 70.
[1411] Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi,* 9; Tuncer, *Diyarbakır Camileri,* 49.

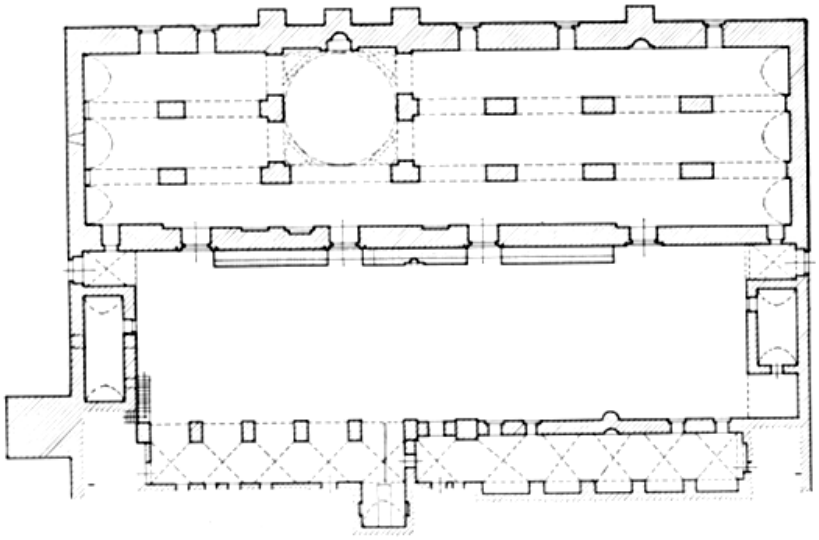
olduğu belli olan Şafiiler bölümü ve diğer ekleri ile birlikte bütün yapı topluluğu kuzey-güney doğrultusunda, doldurularak düzeltilmiş eğimli arazi üzerinde inşa edilmiştir.[1412]

Cami mihraba paralel beşik tonozlu üç sahın ile mihrap önünde iki sahını kesen ve eksenden biraz doğuya kaydırılmış dört payenin taşıdığı mihrap önü kubbesinden meydana gelen harim bölümü ile kuzeyde dikdörtgen revaklı bir avludan oluşmaktadır.[1413] Harim kısmında tonozları taşıyan payeler ard arda düzgün şekilde sıralanmış olmasına rağmen mihrap önü kubbesinin yeri yapıda simetriyi bozmuştur. Üç sahınlı mekânın iki sahınını kesen kubbe ile örtülü kare bölümün kuzey yanı geniş ve tek bir sivri kemerle, doğu ve batı yanları ise sahınları karşılayan ve daha alçaktan başlayan ikişer sivri kemerle sınırlanmıştır.

Sahınları meydana getiren sık aralıklar ile dizili kalın masif görünüşlü payelere rağmen ilk bakışta sınırları belli etmeyen, yüksekliğinde katkısı ile çok ayaklı cami mekânları gibi sınırsızlık etkisi bırakan bir mekân etkisi yaratmaktadır. Kemer ayakları ve iç köşeleri mukarnas ve istiridye kabuğu şeklinde yumuşatılmıştır. İki kademeli tromp sistemi oluşturulmuştur. Bu tromp sistemi ve sekizgen kasnak bölgesinin üzerinde ise dıştan dilimlenmiş taş kubbe yükselmektedir. [1414]

Kubbe dıştan yivlenen ilk örnek olup bundan sonra Mardin'de bir gelenek haline gelmiştir. [1415] Yalın tromplar üzerinde yükselen kubbe içten ve dıştan yapıya hâkimdir.[1416]

[1412] Ara Altun, *Mardin'de Türk Devri Mimarisi,* Mardin Valiliği Neşriyatı, İstanbul 2011, 20.
[1413] Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişmesi,* 9; Altun, "Artuklular", 419; Tuncer, *Diyarbakır Camileri,* 49.
[1414] Altun, *Mardin'de Türk Devri Mimarisi,* 24; Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi,* 62; Ara Altun, "Mardin Ulu Cami ve Çifte Minareler Üzerine Birkaç Not", *Vakıflar Dergisi,* C.IX, 2006, 191.
[1415] Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişmesi,* 9.
[1416] Kuban, "Fiziksel Çevrenin Öğeleri/Camiler", 114.

Plan 57. Mardin Ulu Camii[1417]

Yavlak Arslan'ın yaptırdığı, Şam Ulu Camii'nin bir tekrarı gibi olan bu yapıda plan şemasının daha yalınlaştığı söylenebilir. İki yapı arasındaki başlıca fark Şam'da kıble duvarına paralel sahınları kesin olarak ikiye ayıran merkezi bölümün ortadan kalkmış olması ve mihrap önü kubbesinin bütün cami mekânı ile bütünleşmiş olmasıdır.[1418]

Caminin ana mihrabı, iki kademeli yüksek ve istiridye kabuğu şeklinde biten uzun bir niş şeklindedir. Mihrabın batısında yer alan ve bazı kısımları orijinal olan minber, Artuklu Sultanı Davud (1367-1376) adını taşımaktadır. Caminin harim bölümünün güney duvarında, pencerelerin üst kısımlarına kadar yükselen dört dayanak yapılmıştır. Bu dayanakların üzeri dilimlenmiş yarım kubbelerle hareketlendirilmiş ve kubbeyle uyum sağlanmıştır.[1419] Mardin Ulu Camii'de avlu yapısı tekrar ortaya çıkmıştır. Harim bölümünün kuzeyinde bulunan avluya, batıda ve doğuda yer alan birer eyvan şeklindeki kapıdan girilmektedir. Avlunun kuzeyindeki çapraz tonozlu revaklardan sadece beş bölüm kalmıştır. Burada revaklar arasında küçük selsebilli bir eyvan dikkat çekmektedir. Revakların batı bölümünde ise Şafiiler kısmı bulunmaktadır. Bu bölüm dıştan yuvarlatılmış küçük mihrap desteği çıkıntısı ve kenarları burmalı bordürler ile

[1417] Altun, *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, 21.
[1418] Kuban, "Fiziksel Çevrenin Öğeleri/Camiler", 114.
[1419] Altun, *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, 20.

çevrili yuvarlak kemerli dört penceresi ile yapı topluluğunun karakteri dışında bir mimari devrini işaret etmektedir.[1420]

Caminin güneydeki ana harim mekânı dışında, kuzeydeki avlunun revaklarında bozulma olduğu anlaşılan Şafiler kısmı ve diğer ekleri ile bütün yapı topluluğu, kuzeyden güneye doğru eğimli arazi üzerinde inşa edilmiştir. Harim mihraba paralel üç sahınlıdır.[1421]

Ali Emiri, vakfiyesinde iki minareli olduğunun yazılı olduğunu belirtmektedir. Fakat günümüze sadece onarımlarla ulaşan kuzeydoğu köşedeki minaresi ulaşabilmiştir.[1422] Kaidesinde bulunan kitabeler 1176 gibi erken tarihlere dayanmak ile birlikte açıkça görülebileceği gibi kare oturtmalığın belirli kısmından sonra taşlar değişmektedir. Minarenin kapısı da çok geç ve eklektik bir üsluba işaret etmekte 1888/89 tarihini vermektedir.[1423] Doğudaki minare sonradan üst bölümü onarılmış şekliyle sağlam kalabilmiştir. Minare kare kaide üzerinde silindirik gövdeli ve tek şerefelidir. Bu gövdede çeşitli kademelerde farklı motiflerle bezenmiştir. En altta nesih bir kitabe kuşağı onun üzerinde ise yan yana içi yazı ile doldurulmuş damla motifleri üzerinde ikinci bir kitabe kuşağı yer almaktadır. Bir üst kısımda ise silmelerle yüzeyde nişler halinde sokulmuş, her niş kısmının ortasında yuvarlak içi yazı ile doldurulmuş madalyonlara yer verilmiştir. Şerefe oldukça derin kademeli gövdedekilerle aynı karakterde olup dilimli bir kubbe ile sonlandırılmıştır.[1424]

[1420] Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi,* 62; Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi*, 9.
[1421] Tuncer, *Diyarbakır Camileri,* 43.
[1422] Göyünç, 107.
[1423] Altun, "Mardin Ulu Cami ve Çifte Minareler Üzerine Birkaç Not", 197.
[1424] Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi,* 63.

Fotoğraf 98. Mardin Ulu Camii[1425]

Anadolu'daki çifte minareli en erken örnek olması açısından önemli bir yapıdır. Mardin Ulu Cami bir bey yapısı olması nedeniyle de Osmanlı döneminde görülen ve belli kurallar çerçevesinde inşa edilen birden fazla minareli Selâtin camilerine örnek teşkil etmektedir.[1426]

4.7.1.4. Dunaysır (Kızıltepe) Ulu Camii

Mardin'in Kızıltepe ilçesinde Yavlak Arslan tarafından başlatılıp H 601/M 1204-1205 yılında kardeşi Artuk Arslan tarafından tamamlatılan Kızıltepe (Dunaysır) Ulu Camii, Artuklu mimarisinin en önemli eserlerindendir.

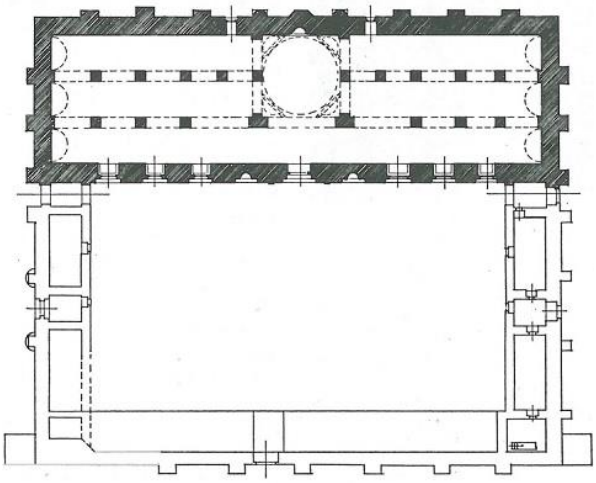
İ. Artuk, yazmış olduğu makalesinde Dunaysır Ulu Camii'den şöyle bahsetmiştir: *"Kasabanın iki süslü zarif minareli büyük bir cami ile medresesi vardır. Teessüfe değer nokta, bugün tarihlerde adı geçen bu medreseden hiçbir eser kalmayışıdır. Camii de bakımsız ve himmete muhtaç bir haldedir. Bu tarihi mabedin iki sülüsü ve batı cihetindeki minaresi bugün dahi görülmektedir. Umumi harpte Almanlar dürüst hareket etmeyen bazı kimseler taşlarını aşırarak Tel-Ermen köyündeki bazı Ermenilerin yeni*

[1425] https://archnet.org/sites/2066/media_contents/43127// (Erişim Tarihi 25.05.2018)
[1426] Zekai Erdal, "Mardin Ulu Cami Üzerine Yeni Görüşler", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Türk Kültür Dünyası Özel Sayısı, 2017, 447.

yaptıkları kilisenin taş malzemesini bu kıymetli abideden temin ettikleri anlaşılmıştır."[1427]

Cami harim ve avludan oluşmaktadır. Harim mihraba paralel beşik tonozla örtülü üç sahın ile mihrap önünde iki sahını kesen mihrap önü kubbesinden oluşmaktadır. Birbirinden farklı tromplarla geçilen mihrap önü kubbesi 9.75 m çapındadır. Plan olarak Silvan Ulu Camii'ye benzemekte olup burada kubbe çapı 4 m daha küçüktür. Cami muntazam taşlarla çok itinalı bir yapı olup mimari süslemeler bakımından inanılmaz bir zenginlik göstermektedir.[1428] Kubbeye geçişte kullanılan farklı şekillere sahip dört trompu ile zengin taş işçiliğine sahip olup yapının mihrabı ve kuzey cephe düzenlemesiyle birlikte yapıda bir bütünlük oluşturmaktadır. Yapı doğu, batı ve güney yönlerinden destek payandaları ile takviye edilmiştir.[1429]

Yavlak Arslan'ın yaptırdığı Şam Ulu Camii'nin bu görkemli kopyasında plan şemasının daha yalınlaştığı söylenebilir. Bu cami ile Şam Camii arasındaki başlıca fark Şam'da kıble duvarına paralel duvarları kesin olarak ikiye ayıran merkezi bölümün (ki bu biçimi bir kilisenin naos'unu anımsatır) burada ortadan kalkması ve kubbeli maksurenin daha organik olarak bütün cami mekânı ile bütünleşmiş olmasıdır.[1430]

Plan 58. Dunaysır (Kızıltepe) Ulu Camii[1431]

[1427] İbrahim Artuk, "Dünaysır'da Artukoğullarının Ulu Camii", *Belleten Dergisi,* 10, (37-46), 1946, 168.
[1428] Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişimi,* 12.
[1429] Altun, *Mardin'de Türk Devri Mimarisi,* 447.
[1430] Kuban, "Fiziksel Çevrenin Öğeleri/Camiler", 114.
[1431] http://artuklumimarlik.com.tr/dunaysır-ulu-camii// (Erişim Tarihi 06.03.2019)

Kazılarla ortaya çıkarılmış dikdörtgen avlunun temel izlerinin üzeri sıvanarak korunmuştur. Kalan izlerden avluyu çevreleyen mekânlar tespit edilmiştir. Bu bulgulara göre caminin iki buçuk katı büyüklükte olan avlunun, üçü doğrudan ikisi de dolaylı olmak üzere beş girişi bulunmaktadır. Bu kapıların ikisi avlunun ana mekân ile birleştiği doğu ve batı köşelerde, diğeri ise avlunun kuzeyinde bulunmaktadır. Avlunun kuzeyinde bulunan yapılar hakkında bilgi bulunmamaktadır. Avlunun doğusunda ve batısında bulunan dikdörtgen mekânlar benzer özelliklerdedir. Yapıya ait iki köşedeki minarelerin kalıntıları avlunun temizlenmesi sırasında ortaya çıkarılmıştır. Kuzeydoğu köşesinde yer alan minarenin kaidesi tamamen ortaya çıkmıştır. Caminin dört minareli olduğu düşünülmektedir. Fakat bu fikri destekleyecek herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.[1432]

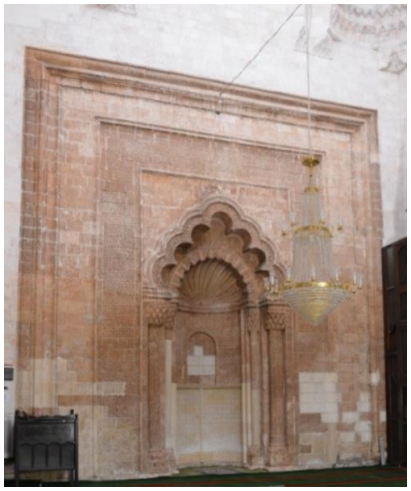
Gabriel'in 1930 yılında yapmış olduğu araştırmalar sırasında büyük bir bölümü sağlam olan fakat günümüze ulaşamayan minarenin eski fotoğraflarından ve çizimlerinden kare gövdeli olduğu anlaşılmaktadır[1433]

Fotoğraf 99. Dunaysır (Kızıltepe) Ulu Camii'nin harap hali1434

Mihrabın tezyinatı, ölümsüz bir şaheser sayılmaktadır. Kuzey giriş kapısına benzeyen dilimli çerçeve içerisinde, boydan boya uzanan zengin bir kitabe kuşağı bulunmaktadır. İki yanda ikişer mukarnas sıralarından oluşan başlıklar ve yıldız geçmeleri ile işlenmiş sütunlar görülmektedir. Kur'an'dan alınma ayetler, geometrik yıldız örnekleri, ince kıvrık dallar, rumiler palmetler ve zincire asılmış bir kandil yuvarlak kemer içerisine yerleştirilmiştir.[1435]

[1432] Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi,* 79.
[1433] Kılavuz, "Güneydoğu Anadolu'da Kare Gövdeli Minareler", 308.
[1434] http://artuklumimarlik.com.tr dunaysır ulu-camii// (Erişim Tarihi 06.03.2019)
[1435] Metin Eriş, *81 İlde Kültür ve Şehir/ Mardin*, Mardin Valiliği Neşriyatı, İstanbul 2012, 66; Artuk, "Dünaysır'da Artukoğulları'nın Ulu Camii",167.

Fotoğraf 100. Dunaysır (Kızıltepe) Ulu Camii mihrabı[1436]

Harimin avluya bakan kuzey cephesi taş işçiliği müzesi görünümündedir. Aslında sade bir cephe düzenlemesine sahip olan bu cephenin büyük olması bu etkiyi yaratmaktadır. Cephede iki mihrap nişi ile 7 açıklık bulunmaktadır. Bu açıklıkların üzerinde yatay bir silme sınırlandırmaktadır. Cephenin ortasında geniş ve yüksek olmak üzere taç kapı formunda olan giriş kapısı yer almaktadır. Kapı, dilimli kemeri ve iki renkli taş işçiliği ile dikkat çekmektedir. İki katlı yüksek bir avlunun çevrelediği böyle bir cephenin etkisi Ortaçağ'da gerçekten önemli olmalıdır.[1437]

Fotoğraf 101. Dunaysır **(**Kızıltepe) Ulu Camii kuzey taçkapısı[1438]

[1436] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/MARDİN/KIZILTEPE% (Erişim Tarihi 26.05.2018)
[1437] Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Mimarisinin Gelişmesi,* 81.
[1438] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER20VE%20ULU%20CAMİLERİ/MARDİN/KIZILTEPE%/ (Erişim Tarihi 26.05.2018)

Yapı tasarımına hâkim olan strüktürel ve geometrik yalın geometrik ifade, taç kapı ve mihrapta da vurgulanmıştır. Taç kapı Anadolu taç kapılarından tamamen farklı olup henüz oturmamış bir üslupta yapılmış olmasına rağmen, bölgenin taş işçiliğinin yontu kalitesini sergilemektedir. Suriye'nin iki renkli taş kaplama tekniği ile yapılmış dilimli dış kemer, Zengi etkisini göstermektedir. En dışta ise geleneksel olmayan mozaik desenli silmelere yer verilmiştir. İkinci dış kemeri basit bir mukarnas düzeni ile süslü başlıkları olan iki köşe sütunu tarafından taşınmaktadır. Yapının belirli bölümlerinde mukarnasların görülmesi, mukarnasın o dönemde gelişmeye başladığı ve Anadolu'daki mukarnaslı başlıkların prototipi olarak kabul edilebilir.[1439]

Taç kapının sağında ve solunda birer niş içine yerleştirilen benzer düzenlemeye sahip iki mihrap yerleştirilmiştir. Sağdaki mihrap nişinin içi mukarnas dolgulu olup soldaki mihrap nişi sadedir. Mihrabı çevreleyen kademeli sivri kemerler mukarnas başlıklı köşeli birer sütunce üzerine oturtulmuştur. Kemerlerin üzeri kademeli silmelerle oluşturulan düğümlü geçmeler Zengi mimarisini hatırlatmaktadır. Bu düzenleme kuzey cephedeki bütün kapılarda görülmektedir.[1440] Dunaysır Ulu Camii'ndeki bezemelerden hareketle Güneydoğu Anadolu yapılarında geometrik süslemenin biçim ve oymalarında farklılık görüldüğü, yer yer ajura yaklaşan tekniğin yerel geleneklerle açıklanabileceği ileri sürülerek bu özelliklerin 13. yüzyılda Orta Anadolu'ya kadar uzanacağını vurgulamaktadır.[1441]

[1439] Kuban, "Fiziksel Çevrenin Öğeleri/Camiler", 112.
[1440] Abdulkadir Saylan, *Artuklu Dönemi Camilerindeki Bezemeler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Geleneksel Türk El Sanatları Sanat Dalı, Erzurum 2014, 97.
[1441] Yıldıray Özbek, "Anadolu Türk Mimarisinde Taş Süsleme", *Türkiyat Araştırmaları Literatür Dergisi,* 7, (14), 2009, 146.

Fotoğraf 102. Dunaysır **(**Kızıltepe) Ulu Camii kuzey cephe[1442]

Çok hareketli olan kuzey cephesinin aksine doğu ve batı cepheleri masif ve hareketsiz bir görünüşe sahiptir. Payandaların arasında bulunan pencerelere rağmen yapı bir kale görüntüsü vermektedir. Güney cephede aynı yükseklikte üç destek payandası bulunmaktadır. Tam ortadaki, mihrap nişine aittir. Bu payanda için Gabriel yuvarlak bir plan verirken O. Tuncer üç destekten doğudakini yarım yuvarlak, ortadaki mihraba ait olanı üç kenarlı ve batıdakini ise beş kenarlı olarak tespit etmiştir. 1971 yılında yapılan onarım sırasında hepsi aynı yükseklikte yapılmış olup mihraba ait olanı ise beş köşeli duruma getirilmiştir.[1443]

Fotoğraf 103. Dunaysır **(**Kızıltepe) Ulu Camii güney doğu cephesinden[1444]

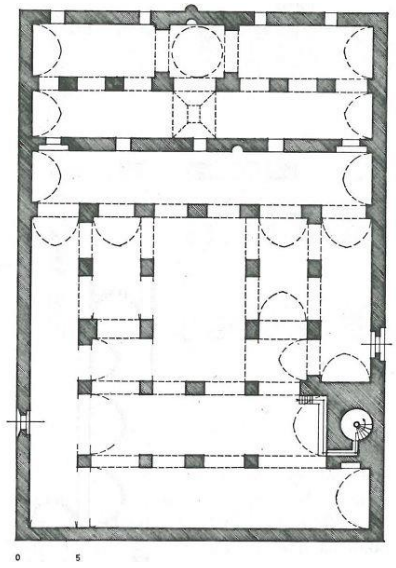
[1442] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/MARDİN/KIZILTEPE% (Erişim Tarihi 26.05.2018)
[1443] Altun, *Anadolu'da Türk Mimarisinin Gelişmesi,* 81.
[1444] https://www.mardin.com/kiziltepe-kochisar-ulu-camii// (Erişim Tarihi 06.03.2019)

4.7.1.5. Harput Ulu Camii

Elazığ'ın Harput ilçesi, Artukoğullarının merkezi olan Hasan Keyf'den sonra en önemli ikinci merkezi olarak bilinmektedir. Kalenin kuzeyinde H 551/M 1156-1157 Artuklu Hükümdarı Fahrettin Karaarslan tarafından yaptırılan cami, Anadolu'daki en eski ve önemli yapılardan birisidir.[1445] Fahrettin Karaarslan'ın, Harput'ta Ulu Camii'yi inşa etmiş olması, Harput'a önem verdiğinin bir göstergesidir. Ulu Camii'nin Artukoğulları devrinde inşa edilmiş olması Türkler devrinde Harput'un bir şehir olarak varlık gösterdiğini belgeleyen en önemli delildir.[1446] Harput, Artuklular'ın idaresinde iken Türk hâkimiyet anlayışının gereği olarak halkın müreffeh şekilde yaşamasını ön planda tutarak, komşu devletlerin aksine birçok vergileri kaldırarak halkı memnun etmişlerdir. Karaarslan yapmış olduğu caminin kitabesinde de halkın üzerinden her türlü verginin kaldırıldığını ilan etmiştir. Adaletli Artuklu beyleri, tebalarında bulunan gayri Müslimlere de hoşgörülü davranmışlardır. Harput'taki kızıl kilisenin yapılmasının Karaarslan'ın müsadesi ile yapıldığı ve Tur Abidin'deki manastırda bulunduğu söylenen Kızıl Kiliseye ait beratlarında Karaarslan ve Nureddin Artukşah tarafından verildiği söylenmektedir.[1447]

Harput Ulu Camii malzemesi, plan ve mimarisi ile Artuklu devri camilerinden çok farklı bir karaktere sahiptir. Dikdörtgen alan üzerine kurulmuş olan cami, avlu ve etrafındaki mekânlar ile geçiş bölümü ve harim olmak üzere üç ana birimden oluşmaktadır. Harim bölümü, tek bölümlü son cemaat yeri, güneyde mihraba paralel üç sahın ve mihrap önü kubbesinden oluşmaktadır.[1448]

[1445] Müge Elif Orakoğlu, "Elazığ'daki Tarihi Yapıların Temel Sistemlerinin İncelenmesi", *New World Sciences Academy e- Journal*, 6, (4), 2011, 864; Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566),* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, 208.
[1446] Nureddin Ardıçoğlu, *Harput Tarihi,* Harput Turizm Derneği Yayınları, İstanbul 1964, 45-46.
[1447] Remzi Ataoğlu, "Harput'ta Artuklu İdaresi", *Tarih İçinde Harput,* Fırat Havzası Araştırma Merkezi Yayınları, Elazığ 1992, 53.
[1448] Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi,* 29.

Plan 59. Harput Ulu Camii[1449]

Mihrap önünde duvar payelerine ve T biçimli serbest payelere çift yönlü kemer uygulaması ile oluşturulan kare birim pandantifler ile geçilen 8 m çapında bir kubbe ile kapatılmıştır. Kubbe dıştan kare bir kasnak ve toprak damla örtülü basık bir görünüme sahiptir. Son onarımlarda kasnak kaldırılarak Osmanlı kubbesi tarzında kurşun taklidi çinko ile kaplanmıştır. Bu bölümün kuzeyinde kalan bölüm aynalı tonoz diğer birimler ise sivri tonozla kapatılarak mihrap önü vurgulanmak istenmiştir. Son cemaat yerinin güney duvarında, iki köşede sivri kemerli birer kapı, eksene simetrik sivri kemerli birer pencere ile batıda istiridye motifi kavsaralı ve yarım yuvarlak nişli geç döneme ait alçı mihrap yer almaktadır. Harim bölümündeki ana mihrabın doğusunda ve batısında iki pencereye yer verilmiş mihrabın üzerindeki pencere ise doldurulmuştur. Özgün mihrabın çini mozaik kaplı olduğu düşünülmektedir.[1450] Caminin abanoz ağacından yapılmış olan minberi Kurşunlu Cami'ye nakledilmiştir.[1451]

Enine gelişen ana mekânındaki mihrap önü kubbesi fikriyle 12. yüzyıl Anadolu cami plan şemasına uymakta ve bazı yapı bölümleri ile özellikle de mihrap önü kubbesi ve tonoz yapılarıyla Artuklu devri yapılarıyla benzerlik göstermesine rağmen bu dönem

---

[1449] https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2016/12/Harput-Ulu-Cami.jpg// (Erişim Tarihi 26.05.2018)

[1450] Aynur Durukan, "Harput Ulu Caminin Düşündürdükleri", *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu 24-27 Eylül 1998 Elazığ: Bildiriler,* (314-337), Elazığ 1999, 314; Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi,* 29; Aslanapa, *Anadolu'da Türk Mimarisinin Gelişmesi,* 9; Orakoğlu, 864.

[1451] Ardıçoğlu, 45.

camileri içerisinde kabul edilmesi güç bir plana sahiptir.[1452] Avlu tasarımı daha karmaşık ve değişik yapı imgelerinin birbirine karıştırıldığı bir düzenleme göstermektedir. Caminin içine alınmış olan avlu cami tarafında tek, diğer yönlerde çift açıklıklı ve tonoz örtülü revaklarla çevrilidir. Bu avlu Anadolu'da dört tarafı revaklarla çevrili bir avlunun tarihi bilinen ilk örneğidir.[1453] Avlunun doğusunda ve batısında eksenin kuzeyindeki payelere doğu-batı doğrultusunda da kemer bağlantısı kurularak, doğu-batı doğrultusunda birer eyvan oluşturulmuştur.[1454]

Fotoğraf 104. Harput Ulu Camii iç avlusu[1455]

Avlunun açık kısmı kapalı kısmından daha küçük ve insani ölçülerdedir. *Patio* karakterindeki bu avlunun bir başka örneği 14. yüzyılda inşa edilmiş Manisa Ulu Cami'de görülmektedir. Bu şema Anadolu'da 12. ve 13. yüzyılda yapılan camilerin ortak şemasına uyması ve açık kısmın kuzeyindeki son açıklıkların birer eyvan şeklinde düzenlenmiş olmasından dolayı avlunun özgün olduğu kabul edilir. Bu yapı, açık avlu ile eyvan arasındaki ilişkinin Anadolu'ya özgü düzenlerinden bir örneğini oluşturmaktadır.[1456]

Kayseri'deki 1210-1211 tarihli Külük Camisi'nde de saptandığı gibi orta avlunun tümüyle cami içine alınarak bir ışıklık şekline dönüşmesini hazırlayan gelişmenin bir

[1452] Ara Altun, "Harput Ulu Cami'nin Durumu", *Sanat Tarihi Yıllığı 1972-1973,* C.V, İstanbul 1973, 86.
[1453] Kuban, "Fiziksel Çevrenin Öğeleri", 115.
[1454] Durukan, "Harput Ulu Caminin Düşündürdükleri", 313.
[1455] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/ELAZIĞ/HARPUT%20ULU%20CAMİİ// (Erişim Tarihi 26.05.2018)
[1456] Kuban, *Batıya Göçün Sanatsal Evreleri,* 300.

tasarımsal aşaması olarak değerlendirilebilir. Erdmann tarafından da vurgulanan caminin avlusunun farklı düzeni, Anadolu'da hem camilerde hem de medreselerde açık avludan kapalı iç aydınlığa doğru uzanan bir gelişme göstererek 12. yüzyıl yapılarında ortaya çıkmaktadır.[1457]

Karakteristik olarak kesme taş mimarisi gösteren Artuklu yapılarından farklı bir teknikle moloz taş malzemeden yapılmış duvarlar arasında tuğla kemerler kullanılmıştır. Taş kaburgalı ve tuğla örgülü uzun beşik tonozlar ise dönem özelliği göstermektedir.[1458] Tuğladan yapılmış mihrap önü kubbesi ve tuğla tonozların gezici İranlı ustalar tarafından yapıldığı düşünülmektedir. Caminin kuzeybatısında yer alan minare yapı girişinin solundadır. Bu konumuyla revaklardan birini kapatmış ve minare cami ilişkisinin henüz kesinleşmediğini göstermektedir.[1459] Minarenin yapı ile olan bu ilişkisinden dolayı minarenin yapıdan daha erken yapıldığı düşünülmektedir. Minare kuzeybatı köşesine yakın uzaklıkta, batı duvarındaki bir kemer açıklığının arkasında yer almakta ve bu nedenle de cephede yalnız batı yönü görülebilmektedir. İç mekânda ise kuzey-batı ve kuzey-güney yönünde uzanan tonozlar kaidenin üst kısmına saplanmaktadır. Ayrıca kaidedeki kesme taş sıralarının, farklı örgü türleri uygulanmış tuğla kuşaklarla nöbetleşmesi bu kaidenin başlangıçta dört yönden algılanmak üzere özenle tasarlandığını fakat caminin yeniden inşası sırasında veya batı duvarında yapılan bir değişiklikten sonra duvarın iç kısmında kaldığı düşünülmektedir.[1460]

Şerefeden yukarısı yenilenmiş olan kare bir kaide ile silindirik gövdeden meydana gelen minare doğuya doğru eğilmiştir. Meandır motifiyle süslenen kesme taş kaide, caminin batı duvarına birleştirilmiş, bu süslemenin görülebilmesi için geniş bir kemerle önü açık tutulmuştur. Minareye, cami içinden ve sonradan yapılan bir merdivenle çıkılmaktadır. Tuğla örgülü kalın silindirik gövdenin kalan kısmında meandır, dairesel motifler ve altıgen yıldızlardan oluşan üç süsleme kuşağı mevcuttur.[1461] Artuklu döneminden izler taşıyan minarede farklı dönemlere işaret etmektedir. Ayrıca İran ve Anadolu Selçuklu minareleri ile benzerlik göstermektedir.[1462]

[1457] Kuban, "Fiziksel Çevrenin Öğeleri", 115.
[1458] Altun, "Harput Ulu Caminin Durumu", 86.
[1459] Kuban, "Fiziksel Çevrenin Öğeleri", 115.
[1460] Ömür Bakırer, "Harput Ulu Cami Minaresi", *Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi Beşeri Bilimler Dergisi Bedrettin Cömert'e Armağan Özel Sayısı,* Ankara 1980, 376.
[1461] Abdusselam Uluçam, "Harput Ulu Cami", *TDVİA*, İstanbul 2012, XLII, 103.
[1462]Altun, "Harput Ulu Cami'nin Durumu", 86.

Fotoğraf 105. Harput Ulu Camii kuzeybatıdan[1463]

Anadolu'daki en eski tuğla minare olan Harput Ulu Camii minaresinin kaide, papuç ve gövdesinde uygulanan örgüler ve geometrik düzenlemeler birkaç yerde kendine özgü nitelikler göstermekte ve Selçuklu döneminde Anadolu'da inşa edilen diğer tuğla minarelerden ayrılmaktadır. Malzeme seçimi, tuğlalar ile gerçekleştirilen örgüler ve kesme tuğlalarla gerçekleştirilen geometrik düzenlemelerin uygulanması gibi üç yönlü farklılık olduğu düşünülebilir.[1464] Caminin, Artuklular'ın sürekli egemen oldukları merkezden en kuzeyde olan Harput'ta bulunması diğer örneklerden farklı özellikler göstermesinin sebebi olarak kabul edilebilir. Gerçekten de Anadolu Selçuklu egemenliği ile sınır olan ve onlarla çekişmeli bir merkez durumunda bulunan Harput, bir yandan Malatya, diğer yandan da İran Selçuklu mimari etkisinin geliş yolu olan Doğu Anadolu ile diğer Artuklu merkezlerinden daha fazla yakın ilişki içerisindedir. Bütün bu nedenlerin yapının mimarisinde etkili olduğu düşünülebilir. Caminin, plan olarak Zevvare Mescid-i Cuması'na benzemesinden dolayı yapının kaynaklarını Anadolu dışındaki İran Büyük Selçuklu mimarisinde aramak gerekir.

Malzeme ve yapı formu ile en yakın benzeri ise, yarım yüzyıldan fazla bir zaman sonra yapılan Anadolu Selçuklu dönemine ait olan Malatya Ulu Camii'de görülmektedir. Bir Anadolu ustasının, bütün bu etkileri Anadolu'ya has bir şekilde yoğurarak, Artuklu devri dışındaki bir uygulaması olarak gerçekleştirmiştir.[1465]

[1463] https://www.mustafacambaz.com/harput-ulu-camii-elazig// (Erişim Tarihi 26.05.2018)
[1464] Bakırer, "Harput Ulu Cami Minaresi", 379.
[1465] Altun, "Harput Ulu Cami'nin Durumu", 85-86.

Halk arasında caminin kiliseden çevrildiği hakkında yanlış bir rivayet bulunmaktadır. Mimari tarzı ve kitabesi hiçbir şüpheye yer vermeyecek şekilde bir cami olduğunu ve Türkler tarafından inşa edildiğini göstermektedir. Ulu Camii, Anadolu'daki en eski camilerden birisidir. Birçok bölümü orijinal olarak günümüze ulaşmış olduğuna göre mevcut kalan camilerin en eskisi olduğu kabul edilebilir. Bu bakımından Ulu Camii tarihimiz ve mimarimiz bakımından çok büyük bir önem taşımaktadır.[1466]

Büyük Selçuklu cami mimarisi ile Zengi sanatının kuvvetli tesiri altında Artuklu ustaların yaratma heyecanıyla meydana getirilen Artuklu camileri. Anadolu Türk mimarisinin abidevi öncüleridir. Revaklı avlu, içten ve dıştan yapıya hâkim olan mihrap önü kubbesi, iç avlu, köşelere konulan minareler, zengin taş işçiliği ve örtülerde tuğla kullanılması gibi özellikler 12. yüzyıl içinde ilk defa bu yapılarda gerçekleştirilip 13. ve 14. yüzyıllarda değişik ölçülerle devam ettirilmiştir.[1467]

4.7.2. Danişmendliler Dönemi Ulu Camileri (1071-1178)

Büyük Selçuklu Devleti komutanlarından Danişment Ahmet Gazi tarafından Orta Anadolu'da Sivas merkez olmak üzere Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı olarak kurulmuştur. [1468] Danişmendliler'in, Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasına önemli katkıları olmuştur. Danişmendliler bu faaliyetlerini yaklaşık yüzyıl gibi kısa bir egemenlik dönemi içerisinde gerçekleştirmişlerdir. Bizanslılar, Haçlılar ve Ermenilere karşı kazandıkları zaferler ile Müslümanların ve Türklerin sevgi ve saygısını kazanmışlardır. [1469] Danişmendname adlı eserde de Danişmend Ahmet Gazi ve Danişmendli Beylerinin Bizans ile olan mücadeleleri anlatılmaktadır. [1470] Halil Edhem, Danişmentliler'in Anadolu'da İslamiyetin yayılmasında önemli hizmetlerinin bulunduğunu, Konyalı ise Danişmendliler'in Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması için Selçuklular ile rekabet edecek güçte olduklarını ve onlardan geri kalmadıklarını belirtmişlerdir.[1471]

[1466] Ardıçoğlu, 46.
[1467] Altun, "Artuklular", 447.
[1468] Alaca, 40.
[1469] Uluçay, 202; Çetin, 61.
[1470] Alaca, 40.
[1471] Kaya, 461; Kemal Göde, *Kayseri Şehri Selçuklu Tarihi'nden Bir Bölüm (Halil Edhem Eldem),* Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982, 26.

Danişmendlilerin kurulduğu bölge Anadolu'nun ortasında insan yaşamına en uygun bölgelerdir. Bu yüzden tarih boyunca bu bölgelerde farklı şehirler kurulmuştur. Danişmendliler fethettikleri şehirleri ellerinde tutabilmek için özellikle buraların kale ve surlarla tahkim edilmesine önem vermişlerdir. Tüm Danişmendli şehirleri bu kaleler etrafında kurulmuştur. Danişmendliler bu şehirleri ele geçirdikten sonra yeniden inşa imar ve tahkim etmişlerdir. Fethettikleri Sivas, Niksar, Tokat, Amasya, Kayseri ve Malatya'da şehrin merkezinde bir Ulu cami veya kalesinde bir cami inşa etmişlerdir. Ulu caminin etrafında medreseler, tekke ve zaviyeler, imaretler, bedestenler gibi dini sosyal ve kültürel kurumlar inşa edilmek suretiyle o bölgeye Türk-İslam kimliği kazandırmışlardır. Danişmendname'de de bu duruma değinilmiştir.[1472]

Danişmend Ahmet Gazi, Anadolu'da kurulan ilk medrese olan Tokat ve Niksar'daki Yağıbasan Medreselerini yaptırarak eğitim ve öğretime önem verdiği göstermiştir.[1473]

4.7.2.1. Niksar Ulu Camii

Kitabesi bulunmayan Niksar Ulu Camii'nin, Gabriel geleneğe dayanarak, Danişmendliler tarafından H 540/M 1145 tarihinde yaptırıldığını belirtmiştir. Bu tarihte Danişmendli tahtında Nizamettin Yağıbasan bulunmaktadır. Bazı araştırmacılarda çalışmalarında bu tarihi esas alarak camiyi Danişmendli eseri olarak kabul etmişlerdir. Kurucusunun Danişmendli döneminde yaşayan Çepni Beyzâde Hasan Bey olduğu düşünülmektedir. Cantay ise Danişmendliler'in, "ikbal yeri" olan Niksar'da bu döneme ait bir ulu cami bulunması devrin şehircilik geleneği ile de doğrulanan ve güçlenen bir varsayım olmakla birlikte mimari özellikleri bakımından caminin Danişmendli dönemine ait olmadığını düşünmektedir. Cantay bu yapıyı taç kapı, mihrap özellikleri ve süslemeleri ile tarihi verilerin ışığında Niksar Ulu Camii'ni 13. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlendirerek varlığını Pervane Muineddin Süleyman'a bağlamaktadır. Ayrıca yapının tamamının aynı tarihte yapıldığını öne sürmüştür.[1474]

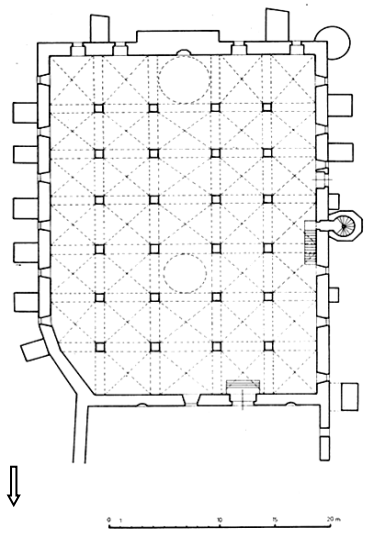
[1472] Sefer Solmaz, "Danişmendliler'in İskân Politikası", *Büyük Selçuklu Devletinden Anadolu Selçuklu Devletine Mehmet Altay Köymen Armağanı,* Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Konya 2011, 157; Selahattin Özkan, "Anadolu'nun Türkleşmesinde ve İslamlaşmasında Danişmendliler'in Rolü", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Danişmendliler Sempozyumu 12-13 Kasım 2015 Tokat: Bildiriler*,(369-379), TTKY**,** Tokat 2016, 378.

[1473] Alaca, 40.

[1474] Tanju Cantay, "Niksar Ulu Cami", *Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi Beşeri Bilimler Dergisi Bedrettin Cömert'e Armağan Özel Sayısı,* Ankara 1980, 368; Canan Parla, "Danişmendli

Farklı kaynaklarda farklı dönemlere tarihlendirilse de Ulu Camii'nin Niksar'ın fethi dolayısıyla yaptırıldığı görüşü ağır basmaktadır.[1475] Ayrıca arşiv belgelerinde yer alan bilgileri ve mimari özellikleri bu caminin bir Danişmendli eseri olduğunu göstermektedir.[1476] Danişmendliler tarafından yapıldığı bilinen Niksar Melik Gazi Cami ile yapı tekniği olarak moloz taş kullanılmış olması bakımından benzerlik gösterdiği için aynı döneme tarihlendirilebilir.[1477]

Kıble duvarına dikey uzanan, derinlemesine dikdörtgen planda inşa edilen caminin duvar kalıntılarından avlulu bir yapı olduğu kabul edilmektedir. Cami mihraba dik beş sahınlı payelerle taşınan sivri kemerlere oturan çapraz tonozlu bir yapıdır.[1478] Mihrap önünde tromplar ile geçilen onikigen kasnaklı kubbenin üzeri piramidal bir külâh ile kapatılmıştır.[1479]

Plan 60. Niksar Ulu Camii[1480]

Eserlerinden Tokat Garipler Cami ve Niksar Ulu Cami'nin Plan ve Mekân Özellikleri", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Danişmendliler Sempozyumu 12-13 Kasım 2015 Tokat: Bildiriler,* (399-433), TTK, Tokat 2016, 408.

[1475] Hasan Akar, M. Necati Güneş, *Niksar'da Vakıflar ve Tarihi Eserler,* Niksar Belediyesi Kaymakamlığı Yayınları, Niksar 2002, 224.

[1476] Kamil Şahin, *Danişmendliler Döneminde Niksar (1071-1178),* Niksar Belediyesi Yayınları, Niksar 1999, 103.

[1477] Kuban, *Batıya Göçün Sanatsal Evreleri,* 285.

[1478] Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişmesi,* 14; Cantay, 364.

[1479] Hamza Gündoğdu, Ahmet Ali Bayhan, Ali Murat Aktemur, Umut Kukaracı, Adem Çelik, Burhanettin Güneş, *Tarihi Yaşatan İl Tokat,* (Yayınevi Belirtilmemiş), Tokat 2006, 414; Akar, Güneş, 225.

[1480] Parla, 422.

Sahınları oluşturan payelerin sistemli olarak yerleştirilmiş olması ve homojen bir karakter göstermesi ile yapının klasik Arap camisinin Anadolu'ya has bir yorumu olduğu söylenebilir. Gabriel'in belirttiği gibi, Niksar Ulu Camii, Danişmentlilerin geleneğini devam ettirse de cami mimarisinin gelişmesi bakımından pek önem arzetmemektedir. Yalnız planın derinliğine gelişmesi ve sahınların kıble duvarına dikey uzanması bakımından karakteristiktir.[1481] Caminin derinlemesine planlı olması ve üst örtüde çapraz tonoz kullanılması, yapıya Anadolu'ya ait özellikler katmıştır. Artuklu Ulu camilerinde görülen enine gelişen camilerin yerine burada dikey doğrultuda uzanan cami planı görülmektedir. Bu bakımdan yapı Arap ülkelerinde, İran'da ve Orta Asya'da görülen yapılara benzememektedir.[1482]

Mihrap eksenindeki sahının girişten itibaren üçüncü bölümünde yükseltilmiş bir seki bulunmaktadır. Bu sekinin iki yanından yükselen merdivenlerle müezzin mahfili olarak kullanılan bölüme geçilmektedir. Bu bölümün üzeri de kubbe ile kapatılmış olup mihrap önü kubbesinden sonra yapıda ikinci kubbeli bölümdür. Kubbeye pandantiflerle geçilmiş olup etek kısmında aydınlatma pencerelerine yer verilmiştir. Kubbede geç dönem kalem işi süslemeleri görülmektedir.[1483]

Mukarnas kavsaralı taş mihrap, iç içe iki nişten meydana gelmektedir. Farklı genişlikteki birbirine geçmiş geometrik motiflerle doldurulan bordürlerle çevrelenmiştir. Mihrap yüzeysel üsluptaki taş süslemeleri ve anıtsal ölçülere varan boyutları ile dikkat çekmektedir.[1484] Mihrap cephe duvarından hafif dışa taşıntılıdır. Mihrap üslup bakımından Selçuklu geleneğini yansıtmaktadır.[1485] Caminin minberi son onarımlarla orjinalliğini yitirmiş olup, aynalık kısmında yer alan sekiz kollu yıldızların kesişmesinden elde edilen geometrik bordür kündekâri tekniğinde yapılmıştır.[1486]

[1481] Aslanapa, *Türk Sanatı*, 108; Halit Çal, *Niksar'da Türk Eserleri,* Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1989, 17; Arseven, 116.
[1482] Kuban, *Batıya Göçün Sanatsal Evreleri,* 285.
[1483] Gündoğdu, Bayhan, Aktemur, Kukaracı, Çelik, Güneş, 415.
[1484] T. Cantay, 367; Akar, Güneş, 225.
[1485] Aslanapa, *Türk Sanatı,* 108.
[1486] Gündoğdu, Bayhan, Aktemur, Kukaracı, Çelik, Güneş, 416.

Fotoğraf 106. Niksar Ulu Camii güneydoğu köşeden[1487]

Eksen üzerinde olmayan taç kapı batı yöne kaydırılmıştır. Basık kemerli taç kapı, üç sıra geometrik motifli bordürlerle çerçevelenmiş, her iki yanında mihrabiye nişine yer verilmiştir. Taç kapı ve mihrabın 13. yüzyılın ikinci çeyreğine tarihlendirilen büyük bir onarım sırasında yenilendiği kabul edilmektedir.[1488]

Taç kapı Osmanlı üslubunu yansıtmaktadır.[1489] Taç kapının iki yanında mihrap nişlerine yer verilmiştir. Yapının diğer bir giriş kapısı ise batı cephesinde olup dikey doğrultuda beşinci sahına açılmaktadır. Yapının kuzey bölümü bir geçiş alanı olarak düzenlenmiş ve bu bölümün her iki yanı son cemaat yeri şekline dönüştürülmüştür. Son cemaat yeri ahşap desteklere oturan eğimli bir çatı ile kapatılmıştır. Camiye ait eski fotoğraflarda son cemaat yerinin sütunlar üzerine oturan sivri kemerler ile dışarı açıldığı görülmektedir.[1490] Yapı ile bütünlük göstererek kuzeye uzanan doğudaki duvar parçası caminin avlulu bir yapı olduğunu gösteren önemli bir kanıttır.[1491]

[1487] https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/tokat/gezilecekyer/nksar-ulu-cam (28.05.2018)
[1488] Çal, 19.
[1489] Aslanapa, *Türk Sanatı,*10.
[1490] Gündoğdu, Gündoğdu, Bayhan, Aktemur, Kukaracı, Çelik, Güneş, 412.
[1491] T. Cantay, 365.

Fotoğraf 107. Niksar Ulu Camii'nin giriş kapısı kuzey batıdan[1492]

Batı cephede yer alan sekizgen kaide üzerinde yükselen silindirik gövdeli minare özgün değildir. Depremde hasar gören minare, düzgün kesme taş ile yeniden inşa edilmiştir. Yapı, moloz taş malzemeden yapılmış olup köşe bağlantılarında kesme taş malzeme de görülmektedir. Kuzeydoğu cephesi çarpık bir durum sergileyen yapının giriş cephesi dışındaki tüm cepheleri, farklı sayıda ve şekillerdeki payandalar ile desteklenmiştir.[1493]

4.7.2.2. Kayseri Ulu Camii

Sultan Cami olarak da bilinen ve yapılış tarihi kesin olarak bilinmeyen Kayseri Ulu Camii 12. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmektedir. Üzerindeki tek kitabe kuzey duvarında bulunan H 602/M 1205 tarihli ve Yağıbasanoğlu Muzafferüddin Mahmut'un yapıyı tamir ettiğini bildiren kitabedir.[1494] Yapının bu tarihten daha önce yapılmış olması gerekmektedir. Yaptıranın Danişmend sülalesinin en ünlüsü Melik Gazi'nin oğlu ve kendisine Sultan Sancar tarafından Meliklik ünvanı verilen Melik Muhammed

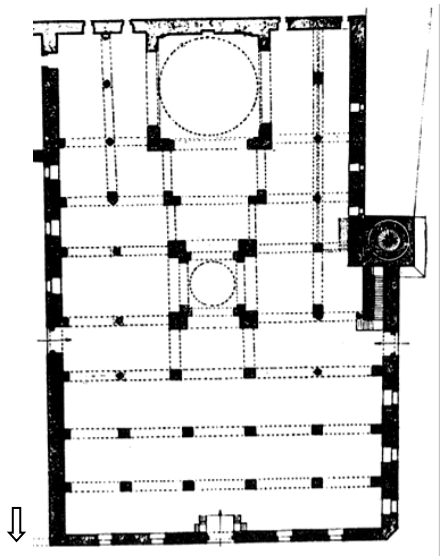
[1492] https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/tokat/gezilecekyer/nksar-ulu-cam (28.05.2018)
[1493] Çal, 10, Gündoğdu, Bayhan, Aktemur, Kukaracı, Çelik, Güneş, 413.
[1494] Kuban, *Batıya Göçün Sanatsal Evreleri,* 293; Özen Tok, "Kayseri Cami-i Kebir (Ulu Camii) Vakfı'nın Rumi 1254 ve 1256 Yıllarına Ait Muhasebesi", *The Journal of Academic Social Science Studies*, C. 25, 2014, 64.

(1135-1142) olması gerekir.[1495] Zaman içerisinde geçirmiş olduğu yenilemeler sonucunda orjinalliğini kaybetmiştir.[1496] Şehrin en büyük camisi olan Kayseri Ulu Camii, Huand Hatun Cami inşa edilinceye kadar şehrin en büyük ve en eski camisi olma özelliğini korumuştur.[1497]

Caminin planı ve cephe düzenlemesi bozulmuş olmasına rağmen 12. yüzyıl Anadolu Selçuklu mimarisinde Ulu Cami geleneğinin en iyi şekilde uygulandığı örneklerden birisidir.[1498]

Ana hatları ile uzunlamasına bir yapı görünümünde olan caminin planı sistematik kuruluş bakımından Anadolu Türk mimarisinde görülmeyen bazı özelliklere sahiptir. Harimin kuzey bölümü ile güneydeki mihrap önü kubbeli bölüm birbirinden farklı özellikler göstermektedir. Güneyde, mihrap önü kubbesini taşıyan ayaklardan itibaren başlayan ve kıble duvarına paralel olarak uzanan dört sahın sırası, kuzeydeki kotu farklı olan bölüme kadar devam etmektedir. Mihrap önü kubbesi güneyde harime doğru uzanan ayaklar vasıtasıyla beden duvarlarına kuzey yönde ise "L" şeklindeki ayaklarla beden duvarları arasına atılan sivri kemerlere oturmaktadır. Mihrabın iki yanında mihraba dik iki sahın uzanmaktadır. Mihrap aksı üzerinde kare ayakların taşıdığı bir iç avlu uygulamasına yer verilmiştir. Bu kubbeli bölümün olduğu yerde bir havuz olabileceği düşünülmektedir. Kuzey kısım ise mihraba paralel olarak uzanan ve dört ayağın taşıdığı üç sahından oluşmaktadır. [1499]

[1495] Kuban, "Fiziksel Çevrenin Öğeleri", 142; Diez, 68; Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişmesi,* 16; Alev Çakmakoğlu Kuru, *Fetihten Osmanlı Dönemine Kadar Kayseri'de Türk Devri Mimarisi,* İlköz Yayınları, Ankara 1998, 33.
[1496] Can, Gün, 188.
[1497] Besim Darkot, "Kayseri", *İA,* Ankara 1978, VI, 488.
[1498] Osman Eravşar, "Cami'i Kebir/ Kayseri Ulu Cami", *Kayseri Ansiklopedisi,* İstanbul 2009, 296.
[1499] Eravşar, "Cami'i Kebir", 299; İlhan Özkeçeci, *Tarihi Kayseri Cami ve Mescidleri,* Kayseri Koca Sinan Belediyesi Yayınları, Kayseri 1997, 32; Can, Gün, 189; Çakmakoğlu, 33.

Plan 61. Kayseri Ulu Camii [1500]

Ortada bulunan aydınlık kubbesinin dört tarafında beşik tonozla örtülü dört açıklık, avluya açılan dört eyvan gibi düzenlenmiştir. Kurumsal olarak kapalı bir tek hacme indirgenmiş bir iç avlu uygulamasına yer verilmiştir.[1501] Cami tavanının tonoz ve kubbelerle örtülmesinden de farklı bir plan tipi geliştirilerek üstü açık avlu küçültülmüştür.[1502]

Caminin plan olarak boyuna geliştirilmiş olması, mihrap aksının kuvvetle belirtilmesini sağlayan bir iç mekân oluşturmuştur. Mihrap önünde yer verilen kubbe İran ve Orta Asya etkilidir. Fakat burada üstü açık merkezi hacim Anadolu'ya has bir öğe olarak ortaya çıkmaktadır. Gabriel orta bölümün açık olduğunu ve bu tip camilerde ibadet mekânlarının kare şekilli üstü açık bölümler ile aydınlatıldığını belirtmiştir. Ortadaki aydınlık kubbesinin olduğu bölümün şimdiye kadar bir avlu kalıntısı olduğu savunulmuştur. Fakat avludan bu bölüme nasıl geçildiği konusu araştırılmamıştır. Anadolu ikliminin açık avlu için uygun olmadığı düşünülmüştür. Fakat aynı iklim koşullarına sahip başka Doğu ülkelerinde bu tipte yapılar olduğu gibi açık avlulu medreseler de inşa edilmiştir. Ayrıca yapıda bulunan bu açıklık, kış şartlarında caminin kullanımını zorlaştırır. Yapının ortasında yer verilen havuz bu sorunu çözmüş olmaz. Camide yer verilen bu bölüm başka hiçbir İslam yapısında görülmeyen cami mekânının

[1500] https:/okuryazarim.com/wp-content/uploads/2016/12/Kayseri-UluCami.jpg/ (Erişim Tarihi 28.05.2018)
[1501] Kuban, *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı, 142.*
[1502] Arseven, 95.

gelişimine öncü olmuştur. Caminin plan şeması Divriği Ulu Camii'nde gördüğümüz bir tipolojiye uygundur.[1503]

Harimi oluşturan sahınların üzeri kemerlere dik uzatılan ahşap hatıllar ile kapatılmıştır. Caminin mihrabı orijinal olmayıp son onarımlar sırasında Külük Cami'nin mozaik mihrabı olduğu gibi taşa işlenerek bu yapıya konmuştur. Mihrapta çini panoların var olduğu belirtilmekteyse de günümüze ulaşmamıştır. [1504]

Camiye doğu, batı ve kuzey cephelerinin ortasında bulunan birer kapıdan girilmektedir. Cami inşa alanının farklı kotlarda olması sebebiyle doğu ve batı girişleri birbirinden farklı olarak tasarlanmıştır. Doğu cephede kütüphane ile cephe ortasında bulunan kapıya kadar olan bölümde içerde her bir sahına açılan dikdörtgen formlu basık kemerli üç pencere, kuzey cephenin ortasında ise basık kemerli bir kapı bulunmaktadır. Kapının iki yanında basık kemerli iki pencere daha bulunmaktadır. Sivri kemerli niş içerisine alınan kapıda kemerin üzerinde iki mermer kitabe bulunmaktadır.[1505]

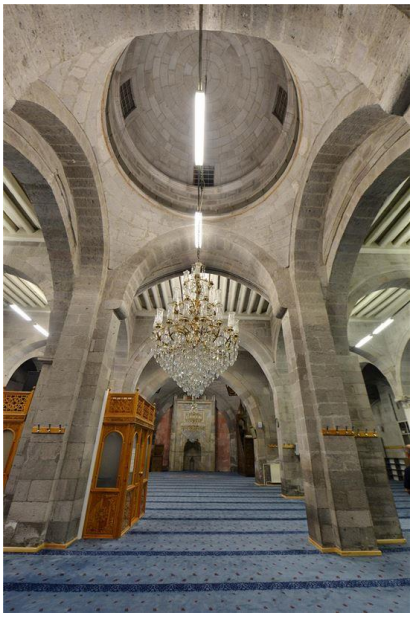
Caminin kıble tarafında Melik Gazi Medresesi bulunmaktadır. Medresenin içinde bulunan türbede ise Danişmendoğullarından Melik Mehmet Gazi'nin bulunduğu söylenmektedir. Caminin bitişiğinde de caminin avlusunda bulunan bir kapıdan geçilen kubbeli bir kütüphane bulunmaktadır.[1506]

[1503] Doğan Kuban, *Çağlar Boyunca Türkiye Sanatının Anahatları,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017, 104; Kuban, *Batıya Göçün Sanatsal Evreleri,* 294; Albert Gabriel, *Kayseri Türk Anıtları*, (Çev: Ahmet Akif Tütenk), Güneş Yayınları, Ankara 1954, 39.

[1504] Baha Tanman, "Danişmendliler/Mimari", *TDVİA,* İstanbul 1993, VIII, 475; Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişmesi,* 16.

[1505] Eravşar, "Cami'i Kebir", 296.

[1506] Göde, 45.

Fotoğraf 108. Kayseri Ulu Camii mihrap ekseninde bulunan üstü açık iç avlu[1507]

Caminin en önemli parçalarından biri olan minberi sahte kündekari tekniğinde yapılmış, olup minberin parçaları dağılmış halde iken Vakıflar tarafından yapılan çalışmalar sonucunda bir araya toplanmıştır. Üzerinde süslü kufi yazı ile Ayetel'Kürsi, bazı ayet ve dualar yazılıdır.[1508]

Fotoğraf 109. Kayseri Ulu Camii ahşap kapı kanatları[1509]

[1507] https://okuryazarim.com/kayseri-ulu-cami// (Erişim Tarihi 28.05.2018)
[1508] Özkeçeci, *Tarihi Kayseri Cami ve Mescidleri*, 32.
[1509] https://okuryazarim.com/kayseri-ulu-cami// (Erişim Tarihi 28.05.2018)

Kuzey ahşap kapı kanatları Ankara Etnoğrafya Müzesine götürülmüştür. Kanatların merkezinde bulunan sekiz köşeli yıldızların geometrik örgüsünün kenar çerçeveleri arasında rumi kompozisyondan oluşan bir hat dolaşmaktadır. Bu kapı kanatlarının 1205 yılında Muzafferuddin Mahmut tarafından yapılan tamir sırasında konulduğu kabul edilmektedir.[1510]

Fotoğraf 110. Kayseri Ulu Camii kuzey cepheden[1511]

Dıştan mihrap önü kubbesi ve batı kenarı ortasında yükselen minare yapıya tamamen hâkimdir.[1512] İlk inşa edildiği dönemde minaresi olmayan bu yapıya Selçuklu döneminde 1205 yılı onarımı sırasında, batı girişinin hemen yanına tuğladan minare inşa edilmiştir. Kayseri'deki tek Selçuklu dönemi minaresidir. Taştan kare kaide üzerinde sekizgen bir bölümden sonra kalın silindirik gövde halinde yükselmektedir. Genel olarak sade olan minareyi hareketlendiren tek unsur şerefe altında bulunan çini yazı kuşağıdır. Yazı kuşağı, çini mozaik tekniğinde firuze renkli çiniden yapılmıştır. Daha sonra düz ve kirpi şeklindeki tuğla saçaklarla şerefe kısmına geçilmektedir. Minarenin şerefe, petek ve saçak kısmı sonradan onarılmıştır. [1513]

[1510] Eravşar, "Ulu Cami", 299; Çakmakoğlu, 40.
[1511] https://okuryazarim.com/kayseri-ulu-cami// (Erişim Tarihi 28.05.2018)
[1512] Aslanapa, *Türk Sanatı,* 108.
[1513] Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişimi*, 16; Özkeçeci, *Tarihi Kayseri Cami ve Mescidleri,* 32; Eravşar, "Cami'i Kebir", 300; Çakmakoğlu, 40-42.

4.7.2.3. Sivas Ulu Camii

Türklerin ilk kez 1059 yılında Sivas'a geldiklerini ve 1075'te bu yörede kurulan Danişmendliler'in ilk Türk devleti olduğu bilinmektedir. Bu dönemde Sivas'ın fiziki görünümü İslam şehirlerine benzer şekilde hızla değişerek, şehrin merkezine bir Ulu Camii ve meydanla birlikte etrafına farklı yapılar inşa edilmiştir.[1514]

Melik Emir Gazi döneminde şehrin merkezinde 1138 tarihinde Ulu Camii'nin yapılmış olması, o dönemin sosyal yaşantısı hakkında pek çok konuda bilgi vermektedir. Bu dönemde sadece Ulu Camii'nin var olduğu bilinmektedir. Bu durum yine İslam dininde Cuma namazının sadece büyük şehirlerde ve tek bir mescid-i cumada kılınması ilkesi ile açıklanmaktadır.[1515]

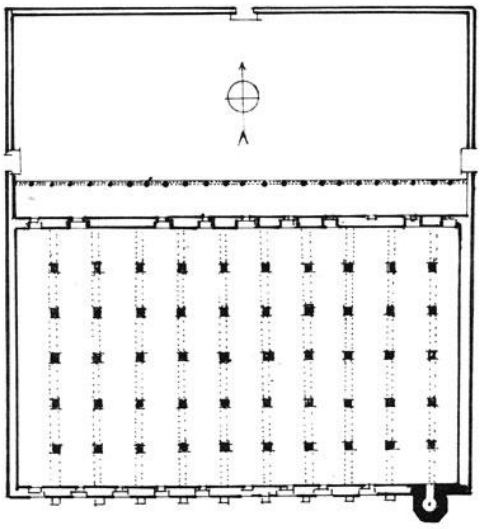
Sivas camilerinin en eskisi olan ve şehrin merkezinde yer alan bu cami klasik planı ve ilkel mimarisi ile Danişmendli yapı özelliklerini taşımaktadır.[1516] Caminin avlusunda bulunan H 593/M 1197 tarihli kitabeye dayanarak H. Acun caminin II. Kılıçarslan'ın oğullarından, Sivas Meliki Kutbeddin Melikşah zamanında, Kızılarslan Bin İbrahim tarafından 1192-1193'de, minaresinin de Keykavus Bin Keyhüsrev devrinde 1213 yılında inşa edildiğini belirtmiştir.[1517]

Avluda bulunan ikinci kitabe ise Keykavus Bin Keyhüsrev zamanında Yusuf adında birini ve H 609/M 1213 tarihini vermektedir. Erdman tarafından ortaya çıkarılan tuğla mihrabın arakasında Özkent'te Karahanlılar dönemine ait olan Nasr Bin Ali türbesinde görülen birbirini kesen sekizgenlerden oluşan geometrik örgü motiflerini iç içe iki sekizgenin her kenarından çıkan iki kolla ve büyük karelerle kesilmesi şeklinde devam ettirilen bir taş mihrabın varlığı belli oluyordu. Daha sonra kaybolan bu izler 12. yüzyıla işaret etmektedir.[1518]

[1514] Gülpınar Akbulut, "Sivas Şehri'nin Tarihi Coğrafyası", *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* C.35, 2009, 214.
[1515] Mustafa Demir, Efe Yeşildurak, "Danişmendliler Devrinde Sivas Şehri, Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Danişmendliler Sempozyumu 12-13 Kasım 2015 Tokat: Bildiriler,* (207-215), Tokat 2016, 209.
[1516] Refet Yinanç, "Sivas Abideleri ve Vakıfları", *Vakıflar Dergisi,* C.22, 1991, 15.
[1517] Hakkı Acun, "Sivas ve Çevresi Tarihi Eserlerinin Listesi ve Turistik Değerleri", *Vakıflar Dergisi,* C.20, 1988, 185.
[1518] Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi,* 19.

Nitekim aynı yapı özelliklerine sahip olan Kayseri Ulu Camii'nin kitabesi de H 602/M 1205 tarihli olmasına rağmen mimari üslubu bakımından bir Danişmendli eseri olarak kabul edilmiştir.[1519]

Harim 31x51 m ölçülerinde geniş bir alana kurulmuş olup mihraba dikey uzanan sivri kemerli on bir sahından oluşmaktadır. Giriş kapısı mihrap ekseni üzerindedir. Önünde son cemaat yerine ait olduğu düşünülen iki dış mihrabı ve kemer ayakları ile yatık dikdörtgen bir avlusu bulunmaktadır. Caminin biri mihrap aksı üzerinde ikisi de yanlarda olmak üzere üç kapı ile avluya açılmaktadır. [1520] Eksen üzerinde yer alan taç kapı basık kemerli ve oldukça sadedir. Süsleme olarak sadece kilit taşında rozet kabartması görülmektedir. Aynı sadeliğe sahip iç mekânda da bazı payelerle kemerlere kondurulmuş rozetlerden başka yapıda süsleme öğesi görülmemektedir. Tamamen kesme taş malzemeden inşa edilen caminin üzeri düz ahşap tavan ile kapatılmıştır.[1521]

Plan 62. Sivas Ulu Camii[1522]

Sivas Ulu Camii, Samarra Ulu Camii ve Kahire'deki Amr ve İbn-i Tolun Cami'leri gibi yan yana sıralanmış ayaklar arasına inşa edilen kemerlerin üstüne ahşap kirişler uzatılarak üzerine kalın bir toprak tabakası çekilerek düz dam şeklinde örtülmüş olan camilerdendir. [1523] Gabriel, Erdmann ve bazı araştırmacılar tarafından avlunun

[1519] Acun, 185.
[1520] Arseven, 95; Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi,* 19; Yinanç, 15.
[1521] Tanman, "Danişmendliler/ Mimari", 476.
[1522] https://okuryazarim.com/sivas-ulu-cami// (Erişim Tarihi 27.05.2018)
[1523] Arseven, 95.

varlığı kabul edilmektedir. Fakat bu düşünceyi kanıtlayacak hiçbir kalıntı mevcut değildir. Erdmann kapalı kısımda bulmuş olduğu taşçı işaretlerinin aynısını burada bulduğu için avlunun var olduğunu kabul etmiştir. Yine de bu avlunun özgün veya sonradan ilave olduğu hakkında herhangi bir kanıya varmak için yeterli kanıt bulunmamaktadır. 12. yüzyılda yapıldığı kabul edilen Ulu Camilerin hiç birinde avlu olmadığına ve 13. yüzyılın sonuna kadar Güneydoğu Anadolu hariç başka hiçbir bölgede avluya rastlanmadığı için Sivas Ulu Camii'yi de avlulu olarak kabul etmek bu bilgiler ile varsayım olarak kabul edilebilir.[1524]

Güneydoğu köşede mevcut olan minare mimari özelliklerine bakılarak 13. yüzyıla tarihlendirilmektedir.[1525] Her kenarı bir niş şeklinde olan ve ayet kitabeleri bulunan, sekizgen kaide üzerinde yükselen minare aşağıdan yukarıya doğru hafif daralan silindirik gövdelidir. Tuğladan sepet örgü şeklinde örülen gövdenin orta kısmını çeviren geniş bir kuşak üzerinde firuze renkli çinilerden kesme harflerle örgülü kufiden bir ayet kitabesi ve şerefenin altında buna benzer ikinci bir kitabe kuşağı bulunmaktadır. Şerefeden yukarısı sonradan yapılmıştır.[1526] Minarenin üslubu ve süslemeleri ikinci kitabenin tarihine (1213) uygundur.[1527] Anadolu öncesi Türk mimarisinin geleneklerini sürdüren ilginç süslemeleriyle dikkat çekmektedir.[1528]

Bu büyük kule yapı Anadolu Ortaçağının en büyük minaresidir. Yapıyı doğrudan Orta Asya'nın tuğla kulesel minarelerine bağlamaktadır. Minarenin cami ile plansal ilişkisi düzensizdir. Kısmen yıkılmış olmakla birlikte bu nitelikte tek kule yapı, belki minare olarak da yapılmamış olan Erzurum'da kale mescidi için minare işlevi gördüğü düşünülen Tepsi Minare'dir.[1529]

Sivas Ulu Camii tasarımındaki basitliğe rağmen ahenkli oranları ve yalınlığı ile insanı etkileyen anıtsal harim mekânına sahiptir. Anadolu'daki en erken tarihli avlu ve son cemaat yeri uygulamalarından birine sahip olması açısından Türk mimarisinde önemli bir yere sahiptir.[1530]

[1524] Kuban, *Batıya Göçün Sanatsal Evreleri,* 284.
[1525] Arseven, 95.
[1526] Aslanapa, *Anadolu'da Türk Mimarisinin Gelişmesi,* 19.
[1527] Aslanapa, *Türk Sanatı*, 109.
[1528] Tanman, "Danişmendliler/Mimari", 476.
[1529] Kuban, *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, 120.
[1530] Tanman, 476.

Fotoğraf 111. Sivas Ulu Camii güney cepheden[1531]

4.7.3. Saltuklular Dönemi Ulu Camileri (1071-1202)

Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'da ilk kurulan Türk Beyliği Saltuklulardır. Saltuklular, Doğu Anadolu Bölgesinde 1071-1202 yılları arasında hüküm sürmüş bir Türk Beyliğidir. Kurucusu Malazgirt Zaferi'nin kazanılmasında önemli rol oynayan Emir Saltuk olup Beyliğin başkenti ise Erzurum'dur. İslam kaynaklarında *Kalikala, Erzen, Erzen er Rum* şeklinde geçen Erzurum daha sonra *Arz-i Rum* ve nihayet Erzurum olarak anılmaya başlanmıştır.[1532] Erzurum merkez olmak üzere Bayburt, Tercan, İspir, Oltu, Micingerd, Avnik, Koçmaz ve diğer kaleleri içine alan bölgede hâkimiyet kuran Saltuklular, bir yüzyıldan fazla bir süre varlıklarını korumuşlardır.[1533] Erzurum, coğrafi açıdan önemli bir konumda bulunduğu için Selçuklular bu şehrin idaresine önem vermişlerdir. Selçuklu devletine bağlı olsalar da Saltuklular bağımsız bir beylik görünümü sergilemişlerdir.[1534]

Erzurum bölgesine Türklük vasfını kazandırmış, İslamiyeti yaymış ve anıt eserler bırakmış bir beyliktir.[1535]Selçuklular devrinde, Erzurum bölgesi mamur ve müreffeh bir

---

[1531] https://okuryazarim.com/sivas-ulu-cami// (Erişim Tarihi 27.08.2018)
[1532] Haldun Özkan, *Saltuklu Mimarisi*, Güzel Sanatlar Enstitüsü Yayınları, Erzurum 2016, 17.
[1533] Mehmet Şeker, "Anadolu'nun Türk Vatanı Haline Gelmesi", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, VI, 275; Savaş Eğilmez, *Erzurum Kuruluşundan Osmanlı Fethine Kadar,* Mas Yayınları, İstanbul 2002, 96; Osman Gürbüz, *Anadolu Selçukluları Döneminde Erzurum (1202-1318),* Aktif Yayınları, Ankara 2004, 19.
[1534] Mehmet Azimli, "İlk Fetihten Saltuklulara Erzurum", *Türk İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu 26-28 Haziran 2006 Erzurum: Bildiriler*, (543-551), Erzurum 2007, 551.
[1535] Özkan, *Saltuklu Mimarisi*, 17.

bölge haline getirilmiştir. Türkler Anadolu'nun diğer yerleri gibi bu bölgenin iktisadi hayatına hareket ve canlılık getirmişlerdir. Saltuklulardan günümüze kadar gelmiş olan eserler Kale Mescidi, Tepsi Minare, Ulu Cami ve Üç Kümbetler'dir.[1536] Bu mimari eserlerin varlığı Saltuklular tarafından Erzurum'a Müslüman Türk mührünü vurduğunu göstermektedir.[1537]

4.7.3.1. Erzurum Ulu Camii

Erzurum kalesinin güneyinde Çifte Minareli Medrese'nin batısında bulunmaktadır.[1538] Atabek Cami olarak da bilinen, Erzurum Ulu Camii, yapılış tarihi kesin olarak bilinmeyen, ancak Saltukoğulları dönemine mal edilen bir yapıdır. Saltukoğulları dönemine verilişinin nedeni günümüzde mevcut olmayan, fakat bazı kaynaklarda belirtilen bir kitabede verilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bu kitabeye göre cami, H 575/M 1179 yılında Saltuklulardan Nasıruddin Muhammed tarafından yaptırılmıştır.[1539]

Alman coğrafyacısı Ritter, Ermeni kaynaklarından edindiği bilgiden hareketle şehirde 200 cami bulunduğunu ve bu camilerin yarısından fazlasının kilise olduğunu belirtmiştir. Şehrin en büyük kilisesi olan Sent İstefan kilisesinin yedi kapısının olduğunu ve Ulu Camii olarak bilindiğini belirtmiştir. Kâtip Çelebi *Cihannüma'*sında Caminin yanında bulunan yıkık bir kilise olduğunu ve Caminin yeniden yapıldığını yazmıştır. Beygu, halk arasında yaygın olarak bilinen kilisenin camiye çevrilmesi rivayetinin kilisenin camiye yakın bir yerde olmasından kaynaklandığını belirtmektedir.[1540] Nusret ise *Tarihçe-i Erzurum* kitabında halk dilinde dolaşan bu

---

[1536] Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1990, 43.
[1537] Mehibe Şahbaz, "İlk Türk Beyliklerinin Fetihleri Sosyal ve Kültürel Eserleri İle Anadolu'nun Türkleşmesindeki Rolü", *Turkısh Studies*, C.12, 2017, 158.
[1538] Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyet'e Erzurum,* Yüksek Öğretim Kurulu Yayınları, Ankara 1992, 29.
[1539] Hüseyin Yurttaş, "Erzurum Ulu Camii'ne Ait Yeni Bir Kitabe ve Yapı Hakkında Bazı Düşünceler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* S.17, 2001, 191; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi,* Turan Yayınları, İstanbul 1973, 35; Ali Öngül, "Saltuklular", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, VI, 468; Hamza Gündoğdu, *Erzurum Tarih ve Medeniyet,* Erzurum Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Erzurum 2011, 76.
[1540] Abdurrahim Şerif Beygu, *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri,* Bozkurt Yayınları, İstanbul 1936, 98.

bilginin yalan olduğunu belirtmiştir. Ulu Camii'nin Saltuklulardan Emir Muhammet İbn el-Kasım tarafından beş yüz yetmiş (M 1174) tarihinde inşa edildiğini yazmıştır.[1541]

Tarihçe-i Erzurum'un müellifi Mehmed Nusret, kitabının 32. sayfasında Ulu Cami tanıtırken, bu kısmın sonuna şu bölümü eklemiştir:

"*Tarihi yazdığım esnada bu Camii Şerifi temaşa ve tedkikat icrası için yeniden tetetbuatta bulunduğum zaman, dıvarda muallak bir fersude levha buldum. Levhada şu ibare yazılı idi:*

Benna el-mescid el-cami' el-melik'ül-lilem ehbid ebü'l-feth Muhammed sene hamse ve sebı'n ve hamse mie".[1542]

Uzun müddet Erzurum'da memurluk yapan, abideleri ve sicillerini yakından tetkik etme imkânı bulan Evliya Çelebi o devrin Cami'ni bize tarif ve tasvir etmiştir. Demiştir ki:

"*Erzurum'daki camilerin hepsinin kadimi Ulu Cami'dir. Tebriz kapısının iç yüzeyinde tarz-ı kadim, toprak örtülü, bir minareli camidir. Akkoyunlu Padişahların binasıdır. Tulen ve arzen 200 adımdır. Mihrap ve minberi tarz-ı kadimdir. İçinde al-et-tertip dizilmiş 200 adet çam direkler üzerine çam kirişlerdir. Kargir kubbe değildir caminin bir tarafında revan zahiresi çün mahfuz peksimetler vardır."* [1543]

Cami farklı dönemlerde birçok kez onarım geçirerek günümüze ulaşmıştır. Bu onarımların yapıldığını gösteren kitabelerden sadece beş tanesi günümüze ulaşmıştır.[1544]

Ulu Camii'de yapmış oldukları incelemeler doğrultusunda İbrahim Hakkı Konyalı, Haluk Karamağaralı, Hüseyin Rahmi Ünal, Oktay Aslanapa, Rüçhan Arık, Ömür Bakırer, Aptullah Kuran, Hamza Gündoğdu ve Hüseyin Yurttaş gibi sanat tarihçileri eserlerinde Ulu Camii'nin inşa tarihi hakkında bilgi vermişlerdir. Bu araştırmacılar yapının tarihi hakkında hemfikirdirler. Fakat bu araştırmacılar Evliya Çelebi'nin Ulu Camii'nin 200 ahşap direkli olduğu ve mihrap önü kubbesinin taş değil

---

[1541] Mehmet Nusret, *Tarihçe-i Erzurum,* Ahmet Fidan (Haz.), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005, 49; Hüseyin Yurttaş, "Tarihçe-i Erzurum'un Sanat Tarihi Açısından Önemi", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi,* S.4, 1998, 211.

[1542] Hüseyin Yurttaş, "Erzurum Ulu Camii'ne Ait Yeni Bir Kitabe ve Yapı Hakkında Bazı Düşünceler", 191; Faruk Sümer, *Selçukluar Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990, 43.

[1543] Hanifi Hancı, *Seyyahların Gözü İle Erzurum,* Ervak Yayınları, İstanbul 2009, 76.

[1544] Hüseyin Yurttaş, Haldun Özkan, Zerrin Köşklü, Şerife Tali, Demet Okuyucu, Gül Geyik, Muhammed Kındığılı, *Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum,* Kariyer Yayınları, Ankara 2008, 25.

ahşap olduğuna dair vermiş olduğu bilgi doğrultusunda yapının ilk inşasının nasıl olduğu hakkında bazı fikir ayrılıklarına düşmüşlerdir.

Caminin boyutları göz önünde bulundurulur ise çok sayıda ahşap direğe ihtiyaç olduğu görülmektedir. Günümüzde örtüyü taşımak için 28 kâgir ayak kullanılmışken, o dönemde bu büyüklükteki mekânın üst örtüsünün daha fazla sayıda ahşap direkle taşınmasının gerekli olduğu görülmektedir. Belki ahşap direkler ikişer veya üçer gruplar halinde ve sıkça kullanılmış olabilir. Evliya Çelebi'nin verdiği rakam da zaten 200'dür. Fakat bu sayının abartılı olduğu ahşap direklerin sayısının 100-200 arasında değişebileceği kabul edilmektedir. Çünkü benzer yapılar olan Sivrihisar Ulu Camii'nde (1274) ve Afyon Ulu Camii'nde (1273) de 40 ahşap sütun kullanılmıştır.

Afyon Ulu Camii'nde de Erzurum Ulu Camii'nde olduğu gibi, mihrap önündeki kubbe kâgir ayaklar üzerine oturtulmuştur. Yani her ikisinde de kâgir-ahşap karışımı bir taşıyıcı sistemin var olduğu kabul edilmektedir. Karamağaralı, caminin ve kubbesinin ahşap direklerle askıya alınmış olması ile ancak "200 ahşap direkli cami" ifadesinin açıklanabileceğini belirtmiştir. Aksi takdirde bu durumu gören Evliya Çelebi'nin ifadelerini doğru kabul ederek açıklamanın mümkün olamayacağını, ancak farklı ama çok uzak bir ihtimal olarak değerlendirilebileceğini açıklamıştır. [1545]

Karamağaralı tarafından caminin doğu duvarında bulunan mihrabın bağdadi sıvasının altında, taş üzerinde büyük bir yangın izi ve zeminin taş ve tuğla olduğu tespit edilmiştir.[1546] Caminin, ancak ahşap direkli ve ahşap örtülü olması durumunda taşlarda iz bırakabilecek büyüklükteki bir yangın geçirmiş olduğu söylenebilir.[1547]

İbrahim Hakkı Konyalı, doğu sahının ayaklarından birinde II. Sultan Mahmut'un (1808-1839) adını taşıyan fakat okunamayan bir tamir kitabesinin var olduğunu tespit etmiştir.[1548] Bu kitabeye göre "*Çarşu ve Kubbe-i dirini olmuştu remim",* (Dört bir tarafı ve kubbesi çürümüştü) ifadesi bu onarımın caminin dört bir tarafı ile eski kubbenin elden geçirildiğini belirtmektedir. [1549] Bu kitabede caminin taş malzemeden değil, çürüyebilen ve dayanıksız olan ahşap malzemeden yapıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bu

[1545] Yurttaş, "Erzurum Ulu Camii'ne Ait Yeni Bir Kitabe ve Yapı Hakkında Bazı Düşünceler", 196.
[1546] Haluk Karamağaralı, "Erzurum Ulu Cami*", Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yıllık Araştırmaları Dergisi III*, 1981, 146.
[1547] Yurttaş, "Erzurum Ulu Camii'ne Ait Yeni Bir Kitabe ve Yapı Hakkında Bazı Düşünceler", 196.
[1548] İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği Yayınları, İstanbul 1960, 265-266.
[1549] Karamağaralı, 145.

kitabe Erzurum Ulu Camii'de gerçekleştirilen onarımların sıklığını da açıklamaktadır. 17. yüzyıl ve sonrasına ait olan onarım kitabeleri Erzurum Ulu Camii'nin uzun bir dönem ahşap direkli bir cami olduğunu doğrulayabilecek niteliktedir.[1550]

D. Kuban, Erzurum Ulu Camii'nin çok güçlü taşıyıcıları ve bu güçlü taşıyıcılar için kullanılan pandantifin olması sebebiyle mihrap önünde orjinalinde kâgir bir kubbenin olması gerektiğini belirtmiştir.[1551] Yapıda kullanılan taşıyıcılar çok büyük olup malzemesi ve yapım tekniği ile de erken tarihlidir. Mihrap, mihrap duvarı, yan duvarların alt kesimleri, belki minare kaidesi ile kuzeydeki girişlerden batıdakinin orjinal yapıdan kaldığı belirlenen bölümlerdir. Batıda bulunan bu kapı orijinal olan Erzurum Kale Mescidi (12-13. yüzyıl) ile İspir Kale Mescidi (12-13. yüzyıl) girişleri ile benzerlik göstermektedir. Tarihi bilinmeyen bir depremde yıkılan mihrap önü kubbesinin yerine bugünkü ahşap kubbenin bir benzeri yapılmıştır. Evliya Çelebi'nin gördüğü ve ifade ettiği ahşap kubbe depremden sonra yapılan ahşap kubbe olmalıdır.[1552]

1957'den sonra yapılan tamirden önce çıkarılan plana göre cami mihraba paralel beş, mihraba dikey uzanan yedi sahınlıdır. Mihrap önünde kademeli silmeler ve kavallardan hafif sivri kemerler üzerine oturan büyük pandantifli kubbenin yerinde bugün ahşap bir kubbe bulunmaktadır. Buna bitiştik ayna tonoz ve mukarnaslı kare bir tonoz ve iki paralel tonozla üçüncü bir sahın olarak düzenlenmiştir. Batı tarafında mihraba dik uzanan üç sahın ve doğu tarafında mihraba dik iki sahın ile doğu tarafında mihraba paralel uzanan üçüncü bir sahın olmak üzere yedi sahın halinde kareye yakın dikdörtgen mekânı meydana getirmektedir. Doğuda ve batıda yer alan üçer sahının üzeri beşik tonozlarla kapatılmıştır.[1553] Orta sahının geniş tutulması ve tonoz fenerine yer verilmiş olması geçmişten gelen özetlenmiş avlu uygulamasını hatırlatmaktadır.[1554]

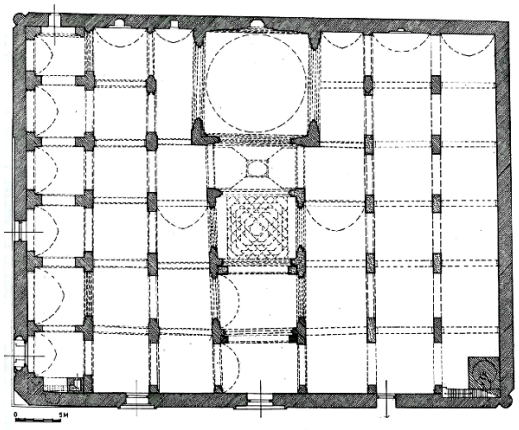
Doğudaki sahının, kuzey duvarının iç yüzünde "kütüphane veya "itikaf odası" ya da daha önce dama çıkmak için kullanılan bir merdivenin, minare inşa edildikten sonra

---

[1550] Yurttaş, "Erzurum Ulu Camii'ne Ait Yeni Bir Kitabe ve Yapı Hakkında Bazı Düşünceler", 197.
[1551] Doğan Kuban, *Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları,* İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul 1965, 130; Kuban, *Batıya Göçün Sanatsal Evreleri,* 301.
[1552] Yurttaş, "Erzurum Ulu Camii'ne Ait Yeni Bir Kitabe ve Yapı Hakkında Bazı Düşünceler", 197.
[1553] Oktay Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişmesi*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1991, 22; Abulkerim Özaydın, "Saltuklular", *TDVİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 54; Can, Gün, 188; Hamza Gündoğdu, Ali Bayhan, Muhammet Arslan, *Sanat Tarihi Açısından Erzurum,* Güzel Sanatlar Enstitüsü Yayınları, Erzurum 2010, 161.
[1554] Yurttaş, Özkan, Köşklü, Tali, Okuyucu, Geyik, Kındığılı, 27.

fonksiyonunu kaybeden ve sonradan bir duvar örülerek küçük bir hücreye dönüştürülen bir bölüm yer almaktadır.[1555]

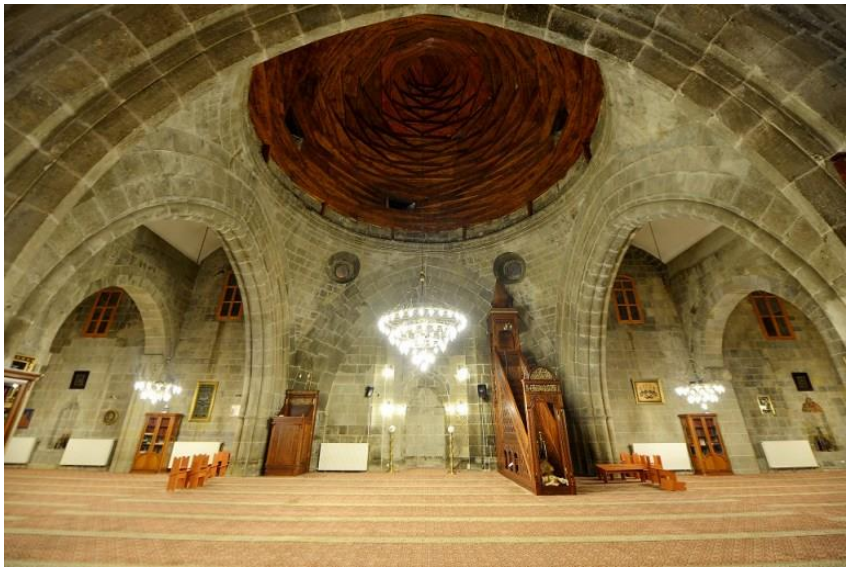
Camide ilgi çeken kemer silmeleri, yapının bölgesel gelenekler içinde yapıldığını anlatmaktadır. Buradaki silmeler birbirini takip eden üç dairesel silme veya iki köşeli silme arasında bir üçgensel silme şeklindedir. Özellikle dairesel silmelerin erken örnekleri Doğu Anadolu ve Ermenistan'daki yapılarda görülmektedir.[1556]

Plan 63. Erzurum Ulu Camii[1557]

İlk yapıdan günümüze mihrap ile mihrap duvarı orijinal olarak ulaşabilmiştir. Sonraki tamirlerde mihrabın iki yanındaki duvarların üzerine bağdadi çakılarak ve üzeri sıvanarak kapatılmıştır.[1558] Sade mukarnas nişinin etrafını çeviren geniş dikdörtgen bordür, dörtlü düğüm motifleri ile yüksek kabartma halinde işlenmiştir. Bu sekizgenler dörder grup halinde büyük sekizgenlerle birbirine bağlanarak değişik bir kompozisyon oluşturmuştur.[1559] Selçuklu'nun klasik mihrap uygulamalarından farklı olarak yerel üslupta inşa edilmiştir.[1560]

[1555] Osman Gürbüz, *Saltuklular,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Erzurum 2002, 134.
[1556] Kuban, *Batıya Göçün Sanatsal Evreleri,* 301.
[1557] https://okuryazarim.com/anadolu-selcuklu-donemi-mimari-planlari// (Erişim Tarihi 23.05.2018)
[1558] Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi,* 261.
[1559] Aslanapa, *Türk Sanatı,* 111.
[1560] Kuban, "Fiziksel Çevrenin Öğeleri/ Camiler", 117.

Fotoğraf 112. Erzurum Ulu Camii mihrap önü kubbesi[1561]

Kıble duvarındaki kemer sağır olup, dört geniş kademeli bir düzenlemeye sahiptir. Üçer kademeli olan üç kemerin doğu ve batıdaki ikisinin karnında üçlü silindirik sütun demeti diyebileceğimiz bir düzenlemeye sahiptir. Bu tip düzenleme 1223 tarihli Niğde Alâeddin Camii'nin maksure kubbesini taşıyan kemerlerinde de görülmektedir.[1562]

Mihrap önü kubbesinin orijinalinde taş veya tuğla malzemeden örülü olduğu düşünülmektedir. Ancak daha sonra yıkılan bu kubbenin yerine 11.27x11.34 m ölçülerinde ve 14.77 m yüksekliğinde ahşaptan "kırlangıç örtü" olarak isimlendirilen ve bölgede özellikle evlerde yaygın olarak kullanılan ahşap bir kubbe ile kapatılmıştır.[1563]

Mihrap önündeki bu ahşap kubbenin konstrüksiyonu Orta Asya'ya kadar uzanan coğrafyada görülen bir taşırtma tekniğidir. Bu tür tavanlar Anadolu'da Amasya'dan Azerbaycan'a kadar uzanan bölgede zengin konutlarda yapısal ve bezemesel olarak kullanılan bir örtü sistemi olup 20. yüzyıla kadar kullanılmıştır.[1564] Kubbenin kiriş üzerinde biri güney tarafında açılmış olan, dikdörtgen küçük pencerenin alt kenarını teşkil eden üçüncü sıradaki giriş üzerinde (sene H 1202/M 1787-88) diğeri kuzey tarafında dördüncü sırada (Bünyad-ı sene H 1275/M 1858-59 şeklinde iki tarih

---

[1561] https://marmaralife.com/2017/09/25/anadoludaki-en-onemli-saltuklu-eseri-erzurum-ulu-camii/#jp-carousel// (Erişim Tarihi 23.05.2018)
[1562] Rüçhan Arık, "Erzurum'da İki Cami", *Vakıflar Dergisi*, C.8, 1969, 154.
[1563] Özkan, *Saltuklu Mimarisi,* 128; Gürsoy Solmaz, *Erzurum Şehrindeki Tarihi Eserler,* Hakikat Yayınları, Erzurum 2002, 25.
[1564] Kuban, "Fiziksel Çevrenin Öğeleri/Camiler", 117.

görülmektedir.[1565] Kubbe eteğindeki iki silme, burmalı olarak işlenmiştir. Güneydeki pandantiflerin ortasına birer yuvarlak pencere açılmıştır.[1566]

Orta sahının ortasında dikdörtgen bölme, sonradan doğu ve batı yanlarına birer kemer atılmak suretiyle kareye çevrilmiş ve tepesi açık, mukarnaslı büyük bir tonozla kapatılmıştır. Tonozun kilit taşı noktası açıktır ve buradan giren ışık, sistemin plâstik ifadesini kuvvetlendirmektedir. [1567] Mukarnaslı tonozun hemen güneyinde bulunan aynalı çapraz tonoz caminin farklı örtü şekillerine sahip olduğunu göstermektedir.[1568]

Bu mukarnaslı tonoz esas itibariyle Yakutiye Medresesi'ndeki ile aynıdır. Yalnız Yakutiye'nin tonozu daha diktir ve mukarnasların işlenişinde küçük farklar görülmektedir. Bunlardan hangisinin diğerine öncülük ettiği hakkında ileri sürülen fikirlerin dayandığı esaslar ortaya konulmamıştır. Ulu Camii'nin mukarnaslı tonozunun Yakutiye'nin mimarına ilham vermiş olabileceği düşünülmektedir. Ancak Yakutiye'nin tonozu kare planlıdır. Ulu Camii'nin tonozunun aynen tekrarlanmayarak, Yakutiye'de tatbik edilen tarzda inşa edilmesi onarım tarihini vermesi bakımından bir fikir edinilebilir. Bu tamirle Yakutiye'nin inşası arasında büyük bir zaman farkının olmadığı düşünülmektedir, çünkü Saltukluların son zamanları, bir zaaf ve karışıklık devri olarak bilinmektedir.[1569]

Fotoğraf 113. Erzurum Ulu Camii orta sahın mukarnas tonozu[1570]

[1565] Özkan, *Saltuklu Mimarisi,* 128.
[1566] Gürbüz, *Saltuklular,* 133.
[1567] R. Arık, 154.
[1568] Yurttaş, Özkan, Köşklü, Tali, Okuyucu, Geyik, Kındığılı, 27.
[1569] Karamağaralı, 143; Kuban, "Fiziksel Çevrenin Öğeleri/ Camiler",117.
[1570] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/ERZURUM// (Erişim Tarihi 23.05.2018)

Akşehir-Afyon yolunda 1249 tarihli İshaklı Han'ın köşk mescidinde ve Ani'de, bir kilise cephesinde ve Selçuklu taç kapı şemasında mukarnas sistemi görülmektedir. Buradaki mukarnaslı örtü sistemi Erzurum'daki yapılarda sevilen bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Caminin önünde bir avlunun bulunup bulunmadığı da halledilmemiş bir mesele olarak ortaya atılmıştır. Bursa Ulu Camii ve hatta Edirne'deki Eski Camiye kadar içinde ışıklığı bulunan hiçbir caminin önünde avlu yapısına yer verilmemiştir. Esasen, Erzincan Kapısı ile Tebriz Kapısını birbirine bağlayan eski ana yol, caminin kuzey cephesinin tam önünden geçmektedir. Bu itibarla caminin bir dış avlusunun bulunmasının mümkün olmadığı düşünülmektedir.[1571]

Düzgün kesme taş ile inşa edilen caminin beden duvarları hem döneminin hem de bölgesel mimarinin özelliklerini yansıtmaktadır.[1572] Erzurum Ulu Camii'nin beden duvarları da dıştan oldukça yüksek, sade ve düz olup Anadolu Selçuklu etkisini yansıtmaktadır. Cephelerde açılan taç kapılar ve pencerelerle hareketlilik sağlanmıştır. Fakat bu kapılar, boyut ve bezeme açısından sade ve özelliksiz düzenlenmiştir.[1573]

Kuzey duvarında, kıble mihveri üzerinde bir cümle kapısı ile bunun iki yanında doğudan ve batıdan ikinci sahınlara açılan iki kapı yer almaktadır. Her üç kapının üslubu da değişiktir. Ortadaki yuvarlak kemerli kapı yanlarda yuvarlak ve kalın ikişer silme ile üstte bir silmenin teşkil ettiği enlemesine dikdörtgen şeklinde bir çerçeve içine alınmıştır. Cephenin batı tarafındaki kapı, yuvarlak kalkık kemerli ve mukarnaslıdır. Doğuda bulunan üçüncü kapı ise üç kademe halinde tertip edilmiş, zengin profilli yuvarlak bir kemer içine alınmıştır. Caminin kuzeydoğu ve kuzeybatı köşeleri pahlanmıştır.[1574]

Doğu cephede, iki kapı ve duvarın üst seviyesinde altı pencere bulunmaktadır. Güney cephede ise mihrap önü bölümünde iki yuvarlak pencere yanlarda da altı pencere açılmıştır. Erzurum Ulu Camii'nin kapıları, Selçuklu taç kapılarıyla kıyaslanamayacak

---

[1571] Karamağaralı, 150.
[1572] Yurttaş, Özkan, Köşklü, Tali, Okuyucu, Geyik, Kındığılı, 27.
[1573] Haldun Özkan, *XI-XII. Yüzyılda Anadolu Türk Mimarisinin Oluşumunda Doğu Anadolu'nun Rolü,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Erzurum 2000, 71.
[1574] Karamağaralı, 139; Özkan, *XI-XII. Yüzyılda Anadolu Türk Mimarisinin Oluşumunda Doğu Anadolu'nun Rolü,*7 2; Yurttaş, Özkan, Köşklü, Tali, Okuyucu, Geyik, Kındığılı, 26; Mehmet Nusret, 49.

kadar sade olup Osmanlı'nın son dönem mimari özelliklerini yansıtan Batılılaşma tarzı özelliklere sahiptir.[1575]

Fotoğraf 114. Erzurum Ulu Camii kuzey doğu köşeden[1576]

Kuzeybatı köşesinde inşa edilmiş olan minare, alt kısmı moloz taş üst kısmı kesme taş malzemeden yapılmış yüksek bir kaide üzerine tuğladan sepet örgü tekniğinde, silindirik gövdeli ve tek şerefeli olarak inşa edilmiştir.[1577]

Erzurum Ulu Camii minaresinin, yapı bünyesi içerisinde inşa edilmesi itibariyle 12. yüzyıl ortalarına verilen ve Artuklu dönemi yapılarından olan Harput Ulu Camii minaresi ile benzerlik göstermektedir.

Cami alanının batı kesimine yerleştirilen minarelerden Harput Ulu Camii minaresi avlu alanı içerisinde, Erzurum Ulu Camii minaresi ise ibadet alanı dâhilindedir. Harput Ulu Camii'deki gibi Erzurum Ulu Camii minaresinin de orijinalinde tuğla olduğu ve yakınındaki Erzurum Tepsi Minare'ye benzer bir teknikte inşa edildiği tahmin edilmektedir.[1578]

Anadolu'da kurulan beyliklerin inşa ettikleri ilk ulu camilerden birisi olan Erzurum Ulu Camii Anadolu'da gelişen en karakteristik ulu cami tipolojisinin varyasyonlarından birisidir. Bu plan şeması çok ayaklı cami plan şemasının kıble ekseni

---

[1575] Özkan, *Saltuklu Mimarisi,* 105.
[1576] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/ERZURUM// (Erişim Tarihi 23.05.2018)
[1577] Özkan, *XI-XII. Yüzyılda Anadolu Türk Mimarisinin Oluşumunda Doğu Anadolu'nun Rolü,* 75; Yurttaş, Özkan, Köşklü, Tali, Okuyucu, Geyik, Kındığılı, 27; Solmaz, 26.
[1578] Yurttaş, "Erzurum Ulu Camii'ne Ait Yeni Bir Kitabe ve Yapı Hakkında Bazı Düşünceler", 201.

üzerinde genişletilerek, bu aks üzerinde mihrap önünde mihrap önü kubbesi ve onu izleyen küçük bir sahın ve aydınlık feneri uygulaması ile oluşturulmuştur. İran'da Selçuklu camilerinde görülen kubbe-eyvan birleşmesine benzeyen bu uygulamanın Anadolu'da farklı yorumlanmasını gösteren önemli bir yapıdır. Yıkılmadan önce camide tespit edilen konstrüktif ayrıntılar inşaatın yerli ustalar tarafından gerçekleştirildiğini göstermektedir. Özellikle yerel mimarinin Türk öncesine uzanan ayrıntıları içinde üçlü dairesel profilli olan silmeler ile iki köşe arasındaki eğik silme karakteristiktir.[1579]

İlk dönem Anadolu camileri için bu caminin ölçüleri oldukça abidevidir. Saltuklu Beyliğinin erken dönemde bu boyutlarda bir cami inşa etmiş olması bu topraklarda kalıcı olduğunun ve İslamın büyüklüğünün sembolü olarak gösterilebilir. Çünkü caminin yapıldığı dönemde bu ölçülerde inşa edilmiş bir camiyi dolduracak bir cemaatin var olması ihtimal dâhilindedir. Kafkasya ile Anadolu arasındaki geçiş sahasında bulunması ve Erzurum'daki en eski cami olması bakımından Erzurum Ulu Camii, Anadolu'da 12.-14. yüzyıllarda farklı uygulamaları görülen bir plan şemasında inşa edilmiştir. Planının enlemesine yapılmış olması farklılık arzetmektedir. Aslı itibariyle İran'daki Büyük Selçuklu camilerinden esinlenen bu plan tipi, Anadolu'ya yerleşen Selçuklular'ın mahalli şartlara göre meydana getirdikleri tamamıyla orijinal bir uygulamadır. Camideki ayak ve kemerlerde görülen profiller yerel geleneklere bağlanabilir. İnşaatta yerli Hristiyan ustaların çalışmış olduğu kabul edilir. Ancak plan tipinin mahiyeti bakımından şüpheye yer verilmeyecek kadar Türk'tür.[1580] Eserde kullanılan dekoratif elemanlarının sadeliği 13. yüzyıla ait Kayseri Ulu Camii'ye benzemektedir.[1581]

4.7.4. Mengücüklüler Dönemi

Doğu Anadolu'da Büyük Selçuklu komutanlarından Mengücek Ahmet Gazi tarafından kurulmuş bir beyliktir. Erzincan merkez olmak üzere Kemah, Divriği ve Şebinkarahisar'da Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı olarak varlık göstermiştir.[1582]

[1579] Kuban, "Fiziksel Çevrenin Öğeleri/ Camiler", 117.
[1580] Karamağaralı, 154; Gürbüz, *Saltuklular,* 131.
[1581] R. Arık, 154.
[1582] Alaca, 40; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri,* 1.

Mengücek Gazi Alparslan ile birlikte Malazgirt Savaşı'nda bulunmuş, zaferden sonra Alparslan, Mengücek Gazi'ye Doğu Anadolu'nun kuzey kısmını fethetmesini emretmiştir. Mengücek Gazi Erzincan, Kemah ve Şarkî Karahisar'ı fethederek başşehri Kemah olmak üzere bir beylik kurmuştur. (1071-1072) Gürcülere ve Rum'lara karşı seferler düzenleyip sınırlarını genişletmiştir.[1583]

Mengücek Ahmet Gazi'nin ölümü üzerine tahta çıkan İshak Bey'in ölümü sonrasında beylik, Erzincan, Kemah ve Divriği kolu olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Erzincan-Kemah kolu, 1228 yılında Anadolu Selçuklu Devleti Sultan I. Alaaddin Keykubat tarafından ortadan kaldırılırken, Divriği kolu Türkiye Selçuklularına bağlı olarak varlığını sürdürmüştür.[1584] Mengücek Gazi'nin kurduğu bu küçük beylik, Anadolu Selçuklularının koruyuculuğunda varlığını iki yüz yıl sürdürebilmiştir.[1585]

Siyasal alanda silik kalan kişiliklerini sanat ve bayındırlık alanlarında bütün güçleriyle göstermişlerdir.[1586] Anadolu Beylikleri tarihinde bu ailenin başlıca özelliği, bilginlere ve şairlere hususi bir önem vermiş olmasıdır. Bu sebepten Mengücek Oğulları adına pek çok eser yazılmıştır. Divriği kolu Mengücek Oğulları'nın başşehir yaptıkları Divriği'de Kale Cami'ni, Ulu Cami, bir darüşşifa ile türbe yaptıkları bugün mevcut olan kitabelerden anlaşılmaktadır.[1587] Türk olan Anadolu'ya birkaç güzel anıt ve anıtların eşsizini kazandırmışlardır. Divriği Ulu Camii, Ortaçağ boyunca Anadolu'da yapılan eserlerin başyapıtı sayılmaktadır.[1588]

Divriği'de Ulu Camii'nin inşası şehirdeki Türk nüfusunun artmış olduğunu göstermektedir. Doğal olarak çoğalmanın yanı sıra Moğol istilası yüzünden Orta Asya ve İran'dan Anadolu'ya yapılan göçler nüfus artışının başlıca sebepleridir. Bu göçler Anadolu'ya her bakımdan canlılık ve hareketlilik kazandırmıştır.[1589]

[1583] Çağatay Uluçay, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, Ötüken Neşriyat Yayınları, İstanbul 2013, 192; Faruk Sümer, "Mengücekler", *İA,* C.8, Ankara 1977, VIII, 715.
[1584] Alaca, 40.
[1585] Necdet Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları,* Milliyet Yayınları, Ankara 1971, 30.
[1586] Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları,* 68.
[1587] Uluçay, 195.
[1588] Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları,* 68.
[1589] Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri,* 13.

4.7.4.1. Sivas Divriği Ulu Camii

Divriği kalesini fethederek eteğinde küçük payitahtlarını kuran Mengücek şahları, sekiz yüz yıllık bir süreci aşabilecek ve "dünya mirası" düzeyinde önemsenecek bir yapı inşa etmişlerdir. Mengücüklerin yaşadıkları çağın inancı, iyilik etme isteği ve güzellik arayışı onları bu özverili yatırımlara yönelten etkenler olmuştur. [1590]

Mengücekoğullarından Şahinşah'ın torunu Ahmed Şah ile Melike Turan tarafından Sivas'ın Divriği ilçesinde Divriği Ulu Camii'ni Darüşşifa ile birlikte bir külliye olarak yaptırmıştır. Batı kapısında üç satırlık silik sülüs kitabede Ahmed Şah İbn Süleyman Şah ibn Şahinşah tarafından H 626/M 1228-1229'da yaptırıldığı yazılıdır. Kuzeyde cümle kapısı üzerinde, taçkapı nişinin alt kenarında köşeleri dönerek dış kenarlara kıvrılan tek satırlık şahane sülüs kitabede de Ahmed Şah İbn Süleyman Şah'ın adı okunmaktadır. Burada nişin üstündeki basık sivri kemer biçiminde bir düzlük üzerinde, "*Fi eyyamı devlete el Sultan el Azam Alaüddünya vel din Keykubad bin Keyhüsrev 626"* olarak Selçuklu sultanının adı da yazılmış ve Ahmed Şah'ın onu Sultan olarak tanıdığı belirtilmiştir.[1591]

Ahmed Şah, Ulu Camii ile bitişiğindeki darüşşifayı, kalenin dışında kentin doğusundaki Iğımbat Tepesi eteğindeki kaya katmanının düzeltilmesiyle açılan bir taraçaya tepe ile aşağıdaki kent dokusunun buluşma çizgisine oturtmuştur. Yapımında çalışan mimarların iklimine, topoğrafyasına, malzemesine, geleneklerine yabancı oldukları bir yerde böyle anıtsal bir yapıyı inşa etmiş olmaları oldukça ilginçtir. Külliyenin kurulduğu alan özellikle seçilmiştir.[1592] Klasik İslam kentlerinde ulu cami merkezde yer alırken Divriği'de kentin ve eski çarşı alanının üst tarafında konumlandırılmıştır. Burada usta şehir mimarlarının üsluba, boyuta ve işleve göre yer seçmedeki başarıları açısından kusursuz bir örnektir. Halkın beş vakit namaz için yöneleceği, şifa bulacağı, aydınlanma ve yardım için koşacağı veya uzaktan bakarak

---

[1590] Necdet Sakaoğlu, *Yitik Bir Anadolu Beyliği Mengücekoğulları,* Alfa Yayınları, İstanbul 2017, 277.
[1591] Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi ve Başlangıcı*, 25; Ali Öngül, "Mengücekliler", *Türkler Ansiklopedisi,* Ankara 2002, VI, 458; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi,* 68; İbrahim Terzioğlu, "Türkiye", İbrahim Terzioğlu, İlyas Demirci, (Haz), *Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Abideleri Sempozyumu,15-18 Ekim 2012 Trabzon*: *Bildiriler, (*409-474), Türk Dünyası Mühendislik Mimarlık ve Şehircilik Kurultayı Özel Yayını, Trabzon 2012, 447; Doğan Kuban, "The Mosque and Hospital at Divriği and The Origin Of Anatolian Turkish Architecture, *Anatolica,* C.II, (Yer Belirtilmemiş), 1968, 335; Besim Darkot, "Divriği", *İA,* Ankara 1945, III, 599.
[1592] Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları,* 149.

imanını güçlendireceği kurumsal bir yapıyı, gittikçe alçalan bir araziye yayılmış eski kent ve çarşı dokusunun üst başına uyumlu ve görkemli bir hacimde oturtmak, ancak çok ileri bir tasarım düşüncesinin ürünü olabilir. Henüz kuruluş aşamasında iken anıtsal bir yapı ile taçlandırılan Divriği ise daima özgünlük, seçkinlik güzellik arayarak uzun bir süreçte farklı bir kültür merkezi kimliği kazanmıştır.[1593]

12. ve 13. yüzyılda Anadolu'da cami ve medreseyi yan yana getiren yapılar yaygındır. Bu uygulama cami işlevinin doğal uzantısıdır. Selçuklu döneminde medreseler bir kurum olarak gelişmeden önce öğretim işlevi hocaların evinde veya camide gerçekleştirilmiştir. Sosyal ve kültürel yaşamın tek merkezi cami olduğu için eğitime ve sosyal dayanışmaya ilişkin bütün işlevleri kendi bünyesinde toplamıştır. Osmanlı döneminde yapılan külliye tasarımları ile bu uygulamanın en gelişmiş örneklerini vererek doruk noktasına ulaşmıştır. Fakat İslam mimarisinde cami ile şifahaneyi tek bir dikdörtgen blokta ve aynı çatı altında birleştiren bir başka örnek daha bulunmamaktadır.[1594]

Külliye olarak inşa edilen eser kuzey güney istikametinde dikdörtgen bir alana kurulmuş cami, darüşşifa, türbe ile çevresindeki avlu çeşmesi ve hamamdan oluşan yapılar topluluğudur. Külliyenin daha zayıf malzemeden inşa edilen ve zamanla işlevini yitirmiş olan tabhane, aşhane, buka (konukevi), sundurma, mahkeme, musalla, namazgâh, muvakkithane, kuyu, sebil gibi ikinci derecedeki yapıları günümüze ulaşmamıştır.[1595]

Divriği Ulu Camii, özellikle Kayseri Ulu Camii'nin de katıldığı bir seri Orta Anadolu camisi ile temsil edilen ve Anadolu Selçuklu çağının özgün cami tipolojisinin en görkemli örneğidir. Çok ayaklı geleneksel bir Arap cami kurgusu, mihrap aksı üzerindeki uzunluğu eninden daha büyük bir iç mekân ve mihrap aksına doğru mekânsal vurgusu ile cami mekânı için bir tür kaburga oluşturan bir orta sahın, avlu ve minare olmayışı gibi özellikleriyle Anadolu'ya özgü cami tasarımının klasik bir örneğidir.[1596]

[1593] Sakaoğlu, *Yitik Bir Anadolu Beyliği Mengücekoğulları,* 280.
[1594] Doğan Kuban, *Divriği Mucizesi/Selçuklular Çağında İslam Bezeme Sanatı Üzerine Bir Deneme*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, 40.
[1595] Sakaoğlu, *Yitik Bir Anadolu Beyliği Mengücekoğulları,* 281.
[1596] Kuban, *Fiziksel Çevrenin Öğeleri/Camiler,* 126.

Yapı bütünü kıble istikametinde uzanan ve her biri dörder desteğe oturtulmuş, dört sıra kemer dizisi ile beş sahına ayrılmış olan caminin harimi oldukça muntazam dikdörtgen bir alanı kaplamaktadır. Camiye biri kuzey, diğeri batı cephenin ortasında yer alan birer taç kapı ile girilmektedir. Kemer sıralarını taşıyan destekler, doğu-batı istikametinde de kemerlerle birbirlerine ve duvarlara bağlanmışlardır. Harimdeki sahınları ve bunların bölümlerini meydana getiren kemer sıraları, duvarlarda ayaklara veya mukarnaslı konsollara oturtulmuştur. Ortada ise sekizgen kesitli örme taş ayaklara oturtulmuş, ters kare şeklinde sütun başlıkları kullanılmıştır. Caminin üstü tonozlu veya kubbeli yirmi beş bölümden meydana gelen bir örtü sistemiyle kapatılmıştır.[1597]

Farklı bir örtü sistemi uygulanan iç mekân çok etkili ve zengin bir ifadeye sahiptir. Burada çok ince işlenmiş taş tonozlar, yıldızlı mukarnaslar, aynalı, kaburgalı ve elips biçimindeki kubbemsi tonozlar, iri kabartma palmetler, siyahımsı kompozisyonlar ve rumi süslemeleri ile dikkat çekmektedir.[1598]

J.S Thomine, binanın üstünü örten kubbelerin yapı sanatı yönünden gösterdiği tekniğin, muhteşem taç kapılarının ustalıklı işlemelerden geri kalmayacak bir yapı sanatı başarısı olduğunu vurgulamıştır. Bilinçsizce yapılan müdahaleler sonucunda bu örtü sistemi tahrip edilmiştir. [1599] Benzer tipteki Selçuklu ulu camilerinin genel kompozisyon şemasına uygun olarak burada da kuzeyde cümle kapısı, güneyde ise mihrap nişinin belirlediği ana eksenin üzerindeki orta sahın yan sahınlardan daha geniş ve yüksek tutulmuştur. [1600] Anadolu camilerinde geleneksel olarak görülen ortadaki birim aydınlık feneri şeklinde düzenlenmiştir. [1601]

Merkezi sahının nihayetinde bulunan mihrap kısmının üstü, dört tonoz bingi üstüne oturan yüksek bir kubbe ile dıştan ise kırık pramidal külahla kapatılmıştır. Bu kubbe Ön Asya Selçuklu türbelerinde görülen mahruti külah şeklinde olup kubbenin iç

[1597] Yılmaz Önge, "Bugünkü Bilgilerimizin Işığı Altında Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası", Yılmaz Önge, İbrahim Ateş, Sadi Bayram (Haz), *Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1978, 34; Can, Gün, 146; Diez, 60; Arseven, 105.
[1598] Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi,* 25.
[1599] Sakaoğlu, *Yitik Bir Anadolu Beyliği Mengücekoğulları,* 285.
[1600] Önge, "Bugünkü Bilgilerimizin Işığı Altında Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası", 34.
[1601] Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Ulucami", *TDVİA*, İstanbul 2012, XLII, 96.

sathı 12 kaburga ile 12 bölüme ayrılmıştır. Dıştan da yapının tamamına hâkim olan bu bölüm bir türbe görünümündedir.[1602]

Cami mihrap önü düzeni ile İran ve Orta Asya geleneğini devam ettirmektedir. Modüler ve bölümlü bir mekânın, mekân içinde bir merkezi vurgulayarak, Osmanlı döneminde bu bölümün gelişmesine doğru bir açılımı hazırladığı söylenebilir. Buradan Türk camilerini bütün İslam camilerinden ayıran kubbeli, merkezi planlı iç mekân tasarımlarına ulaşılacağının habercisidir.[1603]

Doğu yöndeki dış yan sahın güney duvarında görülen iki alt pencere ise camiye bitişik darüşşifanın kütlesi içinde yer alan türbe ile irtibatı sağlamaktadır. Harimin kuzey batı köşesinde kuzey duvarına bitişik basamaklarla çıkılan küçük kapı, caminin bu köşesinde geç dönemde yenilenen silindirik bir paye üzerine inşa edilmiş silindirik gövdeli minareye geçit vermektedir.[1604]

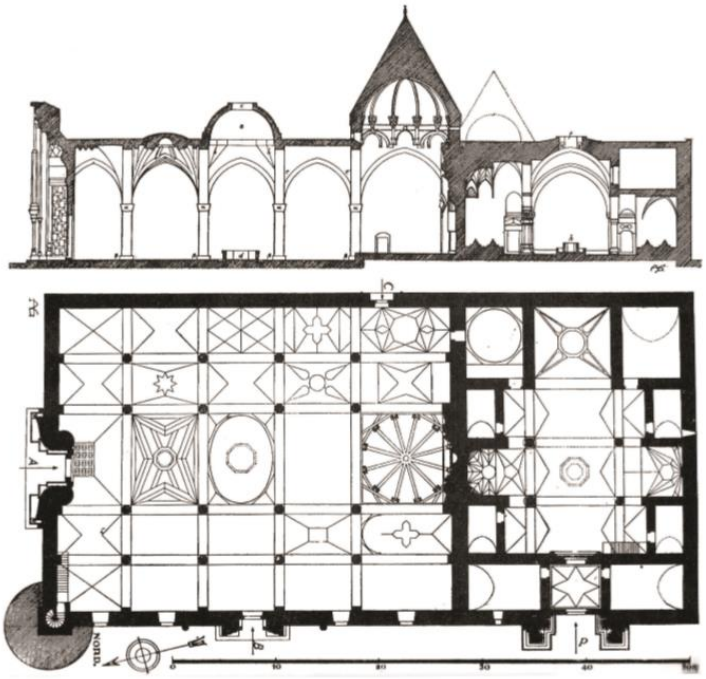
Bazı araştırmacılar, plan şeması açısından Ulu Camii'yi bazilikal planlı olarak tanımlamışlardır. Ahmed Şah ile mimarının benzeri olmayan bir mescit inşa etme isteklerini ve bu yüceltilen eserle uhrevi bir iç-dış âlem arasında bağlantı kurmaktaki başarılarına değinmeden, sadece plan benzerliğinden dolayı böyle bir yaklaşım öznel bir düşünceyi yansıtmaktadır.[1605]

E. Diez bu yapı hakkındaki görüşlerini şöyle belirtmiştir: "*Unutmamak lazımdır ki 11. asırda Türkler tarafından fethedilinceye kadar bütün Anadolu, Hıristiyan kiliseleri ile dolu olup doğu taraflarında da Ermeni kilise üslubu yaygındı. Bu eski ve saf inşa geleneğinin tesiri pek tabiidir."*[1606]

S. Eyice ise, *"Beş sahından ortadaki, mihrap yönünün öneminden dolayı daha geniş, en dıştakiler hepsinden dardır. Ulucaminin uzunlamasına gelişen beş nefli Hıristiyan bazilikasını uzaktan andırması böyle bir ilişkiyi ispatlamaz. Yapıldığı yerin*

[1602] Arseven, 105; Önge, "Bugünkü Bilgilerimizin Işığı Altında Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası", 42; Kuban, "The Mosque and Hospital at Divriği and The Origin Of Anatolian Turkish Architecture, 123; Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi,* 26; Semavi Eyice, "Divriği'de Ulu Cami", *İlig Dergisi,* C.20, 1975, 11.
[1603] Kuban, *Divriği Mucizesi Selçuklular Çağında İslam Bezeme Sanatı Üzerine Bir Deneme,* 43.
[1604] Önge, "Bugünkü Bilgilerimizin Işığı Altında Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası", 34.
[1605] Sakaoğlu, *Yitik Bir Anadolu Beyliği Mengücekoğulları,* 300.
[1606] Diez, Aslanapa, 66.

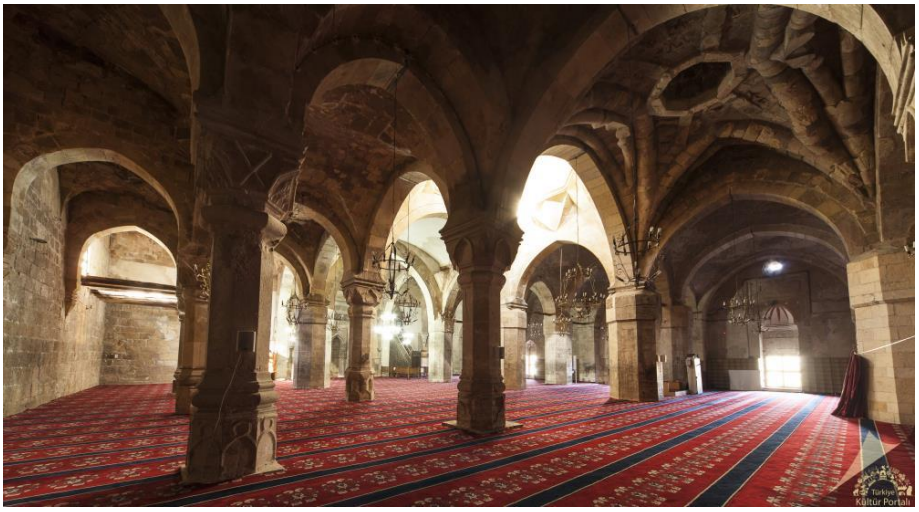
yamaç oluşu caminin benzeri yapılarda olduğu gibi enine gelişmesini önlemiş ve kuzey-güney yönünde uzaması tercih edilmiştir.”[1607]

Plan 64. Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası[1608]

Camide çok ayaklı Arap cami geleneği, bir tasarım temeli olarak yaşamaktadır. Fakat Anadolu’da gelişen Ortaçağ cami tipolojisi çok ayaklı Arap camilerinin enine ya da boyuna istenildiği kadar büyüyebilen tasarımından uzaklaşılarak merkezileşme eğilimi göstermektedir. Divriği Ulu Camii Anadolu Türk mimarisine özgü bu plan düzeninin en iyi korunan, boyutları ve mimari kalitesiyle en güzeli olarak kabul edilmektedir. Bu tipolojide çok ayaklı en eski İslam Camisi şeması, kubbeli maksure, Anadolu’nun kilise planlarından etkilenmiş olabilecek kıbleye doğru boylu boyuna gelişmiş bir iç mekân, ortadaki aydınlıkta basite indirgenmiş bir orta avlu, bir merkezi plan vurgusu gibi tasarım özellikleriyle Anadolu’ya özgü bir cami planı ortaya çıkmıştır.[1609]

[1607] Eyice, “Divriği’de Ulu Cami”, 10.
[1608] https://www.academia.edu/sivas/Divriği_Ulu_Camisi_Tasarım_Merkezi_Dergisi_3_2007_// (Erişim Tarihi 24.05.2018)
[1609] Kuban, *Divriği Mucizesi, Selçuklular Çağında İslam Bezeme Sanatı Üzerine Bir Deneme*, 43.

Fotoğraf 115. Divriği Ulu Camii harim bölümü[1610]

Tonozların merkezinde çapraz tonoz uygulaması ile iç içe geçen doğrusal bezeme hatları birleştirilmiştir. Burada Güneş'in devinimi üzerine temellenmiş "dört yön ara yönler ve merkezdeki gökyüzü-güneş kapısı" kavramlarının somutlanmasından oluşmaktadır. Tonozlar sembolik olarak yeryüzünün kozmik geometrisini ve bunun merkezindeki kapıdan ilahi alana geçiş bölgesini simgelemektedir. Tonozların her biri aynı zamanda dikdörtgen birer alt mekânı belirlemektedir. Divriği Ulu Camii'de mevlevi dervişlerinin kendi ekseni etrafında dönmesine benzer olarak, parçaları bağımsız hareket eden bir bütünden söz edilebilir. Her bir tonoz bir eksen tanımlar, bunlar birer mikrokozmik ara mekândır. Dört yönün ortasındaki eksenin alt noktası yeryüzü, tepesi ise gökyüzüdür. Gökyüzünde Allah'ın kutsallığına götüren bir kapı yer almaktadır.[1611]

Caminin mihrabı şifahane ile ortak olan güney duvarının ortasına yerleştirilmiştir. Oldukça büyük tutulmuş olan mihrabın dış çerçevesi iki yanındaki duvar payelerine kadar uzanmaktadır. Mihrap çerçevesi dar dikdörtgen planlı duvar payelerinin kıble duvarından iç mekâna doğru yaptıkları çıkıntıyı taşıntı yapmadan dalgalandırarak devam ettirmektedir. Mihrap dıştan içe ve yukarıdan aşağıya doğru profilli çerçeve, farklı genişlikte ve farklı silmelerden oluşan altı bordür, köşelik, kemer, birbiri ile bütünleşen kavsara ve nişten oluşan mihrap hücresi ile nişin iki kenarını sınırlayan

[1610] https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/sivas/gezilecekyer/dvrg-ulu-cam-ve-darussfasi// (Erişim Tarihi 24.05.2018)

[1611] Ali Uzay Peker, "Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası", *Tasarım Merkezi Dergisi/Anadolu'dan,* C.3, 2007, 24.

profilli silmelerden oluşmaktadır.[1612] Çok kuvvetle belirtilmiş olan taş mihrap, adeta duvardan fışkıran iri plastik barok palmetlerin sıralandığı ve kuvvetli silmelerin çevrelediği çok büyük ölçüde sade bir niş içine yerleştirilmiştir. Mihrap nişinin içindeki bezemeyi oluşturan yontusal kompozisyon tamamlanmamıştır. Hürremşah'ın yontu sanatını oluşturan asimetrik palmetler ve soyut bir heykel olarak tasarladığı sütun başlık öğelerini taşıyan fakat hiçbir taşıyıcı özelliği bulunmayan öğeleri burada da kullanmıştır.[1613] Burada Divriği'deki yontu ustasının kendine özgü irrasyonel, fantastik, atektonik tasarım anlayışının en çarpıcı düzenlemelerinden biri görülmektedir. Anadolu'da bu ölçüde ve zenginlikte tek kalan bu mihrabın bir benzeri daha bulunmamaktadır.[1614]

Bordürlerinin yalın yüzeylerine yüksek kabartma öğeler olarak serpiştirilerek yapılan süslemenin en yakın örnekleri yine yapının kendi bünyesinde görülmektedir. Özellikle yapının kuzey taç kapısı ve şifahane taç kapısındaki düzenlemelerle mihrap arasındaki yakın ilişki mihrapta taç kapıların kendine özgü niteliklerinin ustalar tarafından devam ettirilmek istendiği görülmektedir. Ancak mihrapta bütünüyle daha sade bir uygulama düzenlenmiştir. Güneydoğu Anadolu özellikleri taşıyan mihrap Abbasiler, Fatımiler döneminde Mısır'da, ayrıca Türkistan ve İran bölgelerinde dokuzuncu yüzyılda ahşap, alçı ve çini mihraplarda görülmektedir. Bu mihrapların en erken örneği ise Kahire'de Tolunoğlu Ahmet Camii'nin alçı mihrabında görülmektedir.[1615]

Anıtsal taç kapıyı andıran Anadolu'nun en büyük taş mihrabı, tonozların en üst bölümünde şekillendirilen merkez noktaları gibi kapılar ardından açılan kapılar olarak ulaşılabilen, her mekânı yersel kıldığını gösteren sembolik bir anlam taşımaktadır. Burada Allah'ın mücerret yani soyut olduğunu vurgulamaktadır.[1616]

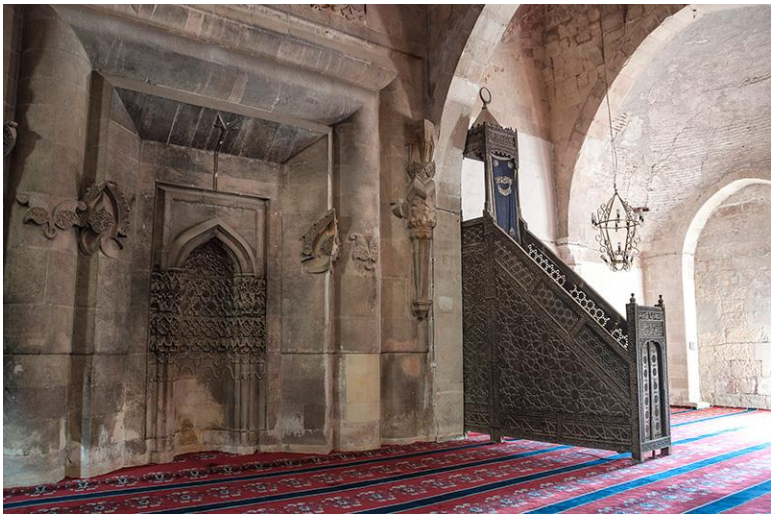
[1612] Ömür Bakırer, *Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrapları,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1976, 153; Ömür Bakırer, "Divriği Ulu Camisi Mihrabı", *Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası,* Yılmaz Önge, İbrahim Ateş, Sadi Bayram, (Haz), Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1978, 136; S. Yetkin, *İslam Sanatı Mimarisi,* 118.

[1613] Doğan Kuban, *Cennetin Kapıları/Divriği Ulu Camisi ve Şifahanesi'nde Hürremşah'ın Yontu Sanatı,* Yem Yayınları, İstanbul 2010, 50.

[1614] Aslanapa, *Türk Sanatı*, 115; Kuban, *Divriği Mucizesi/Selçuklular Çağında İslam Bezeme Sanatı Üzerine Bir Deneme,* 137.

[1615] Bakırer, "Divriği Ulu Camisi Mihrabı", 130-131.

[1616] Peker, 24.

Fotoğraf 116. Divriği Ulu Camii mihrap ve minberi[1617]

Taş işçiliği ve mimari formlarıyla dikkat çeken bu eser, yine döneminin form ve süsleme açısından en başarılı örneklerinden biri olan ahşap minberiyle bir bütünlük oluşturmaktadır. Günümüze orijinal olarak gelmiş olması ve usta kitabesini taşıyor olması bakımından önemli bir eserdir. [1618]

Bu minber Selçuklu sanatının Anadolu'da klasikleşmiş şekilleriyle ve fevkalade bir ustalıkla işlenmiş bir sanat eseridir. Bu cami için Ahmed Şah tarafından Tiflisli İbrahim Oğlu Ahmed'e yaptırıldığı sol aynalığın ortasında, yıldız biçimli madalyonun içinde yer alan kitabesiyle sabitlenmiştir.[1619] Minber, ceviz ağacından yapılmış olup tahta oyma sanatında ve geçme işlerinde başka bir benzeri görülmeyen bir çağda çok başarılı bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.[1620] Minberin bezemesinde düğümlü kufi yazı taklidi oluşturulmuş motifler ile birlikte, geometrik ve stilize edilmiş bitkisel motifler kullanılmıştır.[1621]

Divriği Ulu Camii'nin batı bölümü Kanuni döneminde yıkılmış, sütunlar poligonal duvarlarla kapatılmış, bezemeli tonozlar yerine eliptik kubbeler yapılmış ve batı duvarına iki pencere açılmıştır. Kuzey duvarını desteklemek ve minareye bir kaide

---

[1617] http://www.divrigiulucamii.com/tr/Minber_9.html/ (Erişim Tarihi 28.02.2019)
[1618] Gülay Apa Kurtişoğlu, "Anadolu Selçuklu Döneminin İki Minberi Amasya Burmalı Minare Camii Minberinin Divriği Ulu Cami Minberiyle İlişkisi Üzerine", *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.11, 2014, 113.
[1619] M. Zeki Oral, "Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler", Kitabeleri ve Tarihleri", *Vakıflar Dergisi*, C.5, 1962, 47.
[1620] Ali Saim Ülgen, "Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası", *Vakıflar Dergisi*, C.5, 2006, 93; S. Yetkin, *İslam Sanatı Mimarisi,* 118.
[1621] Önge, "Bugünkü Bilgilerimizin Işığı Altında Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası", 44.

oluşturmak için daire planlı bir duvar kütlesi inşa edilmiştir.[1622] Kare kaide üzerinde silindirik gövdeli tek şerefeli minare, mihrap kubbesi ile aynı yüksekliktedir. Caminin doğu ve batı cephesinde terasta biriken yağmur sularını arklara akıtmak için taştan yapılmış hayvan başlı çörtenler bulunmaktadır.

Külliyenin taç kapıları, Türk sanatında olduğu kadar İslam sanatı içinde de yapıya olağanüstü bir statü kazandırmaktadır. Bu taç kapılar 13. yüzyılda Anadolu'da veya diğer bölgelerdeki taç kapılarıyla karşılaştıralamayacak kadar bağımsız ve özgün yaratmalardır. [1623] Mengücekler yaşadıkları inanç sayesinde taş işçiliğinin kozmik inançsal ve estetik; somut-soyut, bütün denemeleri, binlerce ve on binlerce simgesel stilize motif, figür, amblem, büstler ve hatta rölyeflerle Divriği Külliyesi'nin taç kapılarına işlenmiştir.[1624] Külliyede, darüşşifanın sadece batı cephesinde, caminin ise klasik cami düzenine uygun olarak üç cephede birer tane taç kapısı bulunmaktadır. İslami geleneklere göre tasarlanan bu kapılar işlevlerine uygun bezeme programları yansıtır.[1625]

Kuzey Taç Kapısı (Cennet Kapısı)

Kuzey cephesi, tam ortada yer alan ve yüksekliği duvarın saçak silmesini aşan cümle kapısı hariç, çok sade ve masif görünüştedir. Gerek mimari kuruluşu ve profilasyonu gerekse dekorasyonu yönünden kuzey cephedeki cümle kapısı Anadolu, Türk Sanatı'nın benzersiz bir örneğidir. Kenarı profilli bir taş sahanlık ile dış çevre zemininden yükseltilen kapı kütlesi, dışarıdan çok içeriye doğru çıkıntı yapacak şekilde duvarlara bağlanmıştır.[1626]

Büyük kapı nişinin etrafında dolanan yüksek kabartma motifler ile bezenmiş üç dikdörtgen çerçeveden oluşmaktadır. En dışta saçak firizini taşıyan yuvarlak profilli büyük silmenin çok parçalı, katlı sütun dizilerine dönüşen görkemli sütun başlıkları ile süslenmiş çizgisel kompozisyon hâkimdir. Bu kompozisyonun hemen yanında ise

---

[1622] Doğan Kuban, "Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası", Gül Pulhan (Ed), *Dünya Mirasında Türkiye,* T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2009, 249; Eyice, "Divriği'de Ulu Cami", 10.
[1623] Kuban, "Fiziksel Çevrenin Öğeleri/Cami", 130.
[1624] Sakaoğlu, *Yitik Bir Anadolu Beyliği Mengücekoğulları,* 278.
[1625] Sakaoğlu, *Yitik Bir Anadolu Beyliği Mengücekoğulları,* 326.
[1626] Önge, "Bugünkü Bilgilerimizin Işığı Altında Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası", 34; Gülbün Mesara, "Divriği Ulu Cami ve Şifahanesi Tezyinatı", Nil Sarı, Gülbün Mesara, Nusret Çolpan (Haz), *Divriği Ulu Camii ve Şifahanesi Taş Bezemeleri VIII. Türk Tıp Tarihi Kongresi 16-18 Haziran 2004 Sivas Divriği: Bildiriler*,(7-15), Sivas Hizmet Vakfı Yayınları, Sivas 2004, 10.

bitkisel öğeler ile süslü bir friz bulunmaktadır. Bu friz içerisinde ise anıtsal ve yüksek kabartma palmet varyasyonları ile oluşturulan hayat ağacını simgeleyen dev çelenk yer almaktadır.[1627] İri çifte yapraklar, palmet, lotus, ince işlenmiş küçük çiçekler, rumiler, güneş diskleri, yuvarlak ayna gibi dışarı taşan kuvvetli plastik ve tezatlı motifler çelengi oluşturmaktadır.[1628] Bu çelenk zeminde kurulmuş olan geometrik çerçeveyi yer yer aşarak bir sarmaşık gibi kapının yüzeyini canlandırmıştır. Palmetli çelengin cepheden fışkıran öğeleri gölge-ışık etkisi yaratmanın yanı sıra, ışık altında hareketlenen palmetlerin ve yaprakların yüzlerinin ince işlenmiş dokusu ile dönemin iki boyutlu ve tek derinlikli bezemeli cephelerine farklı bir ifade kazandırmıştır.[1629] Bu üç çerçevenin içinde kalan niş içinde ise eğik bir silme üzerinde rozetler, kesişen sekizgenlerle ustaca tasarlanmış bir friz ile onun içinde ahşap yapı kesimini anımsatan kalın eşkenar dikdörtgenlerden oluşan bir örgü ile kareler içinde her biri değişik, küçük yaprak kompozisyonları ile alçak kabartma motifler kullanılmıştır.[1630] Bu motiflerin çoğu tek tek ele alındığında Türk sanatının değişik dallarında kullanıldığı görülmektedir. Hepsinin bir arada kullanılması ile Anadolu'da başka bir benzerine rastlanmayan biçimde bir bezeme kompozisyonu meydana getirilmiştir.[1631]

Büyük kapı nişinin en dış frizi eğik bir silme üzerinde palmet motifleri ile süslenmiş, sekizgen yıldızlar ve eşkenar dörtgenlerin sıralandığı rozetlerden oluşmaktadır. Bu büyük nişin içinde yer verilen ikinci nişin tasarımı sadece Divriği'ye özgüdür. Birbiri üzerinden taşan öğeler ve ortada düz bir lento ile nişin açıklığına geçilmiştir. Lentodan aşağıya sarkan iki polyedr Anadolu ve çevresi için karakteristik olmayıp aşırtma tekniğinde kapı içi kemeri ve düz lentosuyla İslam öncesi Hint yapılarını çağrıştırmaktadır.[1632]

Divriği bezemesinde yazı kompozisyonda yoğun olarak görülmemektedir. Yatay lentolu kapı üzerinde geometrik bir örgü ile bezenmiş altıgen bir rozetten sonra iç kapı yüzeyinin yarım kaval silmesi üzerinde yine kaval silmelerden oluşan bir korniş

[1627] Kuban, "Fiziksel Çevrenin Öğeleri/Cami", 131.
[1628] Aslanapa, *Türk Sanatı,* 33; Kuban, "Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası", 260; S. Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi,* 118.
[1629] Kuban, *Divriği Mucizesi/Selçuklular Çağında İslam Bezeme Sanatları Üzerine Bir Deneme*, 184.
[1630] Kuban, "Fiziksel Çevrenin Öğeleri/Cami", 131; Aslanapa, *Türk Sanatı,* 33, Kuban, "Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası", 261; Semra Ögel, *Anadolu Selçukluları'nın Taş Tezyinatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1966, 21; Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi,* 28.
[1631] Eyice, "Divriği'de Ulu Cami", 12; Hilmi Arel, "Divriği Ulu Cami Kuzey Portalinin Mimari Kuruluşu", *Vakıflar Dergisi*, C.5, 1962, 101.
[1632] Kuban, *Divriği Mucizesi/ Selçuklu Çağlarında İslam Bezeme Sanatı Üzerine Bir Deneme,* 102.

üzerinde Selçuklu üslubunda nesih hat ile yazılmış büyük boyutlu kitabesi bulunmaktadır. Kitabe yarım kaval ve iki düz şeritten oluşan bir silme takımı ile çevrili olarak yüzey üzerindeki yıldızlı frizin bittiği yerden başlayarak içeriye doğru dönmekte ve bir "u" oluşturarak kapı üzerinde devam etmektedir. Kitabenin üzerinde yarım kaval silmelerle oluşturulmuş bir başka yıldız frizi bulunmaktadır. [1633] Kemerin altındaki itinasız yazı Alâeddin Keykubat döneminde yazılmıştır.[1634] Taçkapı yoğun bezemesi ile pek çok evrensel öğeyi çağrıştırıyor olsa da alabildiğine özgün bir kompozisyon sunmaktadır. [1635] Hürremşah'ın cennet ağacı ya da yaprağı tasarımının dünya sanat tarihinde bir benzeri daha yoktur. Böyle biçimler Gotik, Barok veya Rokoko bezeme tasarımında pek bulunmaz. Yine de özellikle Rokoko, Barok ve Art Nouveou üsluplarında biçimsel olmayan fakat paralel hareketli uygulamalar vardır.[1636]

Cennet kapısı olarak da bilinen bu taç kapı iki ayrı kökenli simgesellik içerir: Biri Kur'an'da olan cennet imgesi, öteki bu cenneti hem tasvir eden hem de ona ulaşan iki hayat ağacı. Kapı nişinin yanındaki iki hayat ağacı üç sıra benzer öğelerden oluşmaktadır. Her kat üç palmet ve bir güneş diski içerir. Burada dünyada olmayan cennet ağaçları ile Türk Şamanı'nın dokuz katlı göğe yükseliş simgeselliği örtüşmektedir. Taç kapının iki yanında oluşturulan kompozisyon Türk kozmogonisinde sayısal bir özelliğe sahip olup dünya ile gök arasında ilişkiyi kuran ağaç, ağacın taşıdığı gök, şamanların dünya ile Kök Tengri arasındaki ilişkiyi simgeleştirmek için yedi ya da dokuz dallı bir direğe tırmanması gibi mitolojik motifler ile birlikte düşünülünce, bu taç kapıdaki birbirine girmiş bezeme ve simgesel motifler Divriği sanatına ve sanatçısına Selçuklu ortaçağı klasiğinin ötesinde bir statü kazandırmaktadır.[1637]

Kemerin üzerindeki lotus, eski Mısır'ın yeni doğan yaşam simgeselliğinden, İran'da Sasani mağaralarının eyvanları üzerinde görülen güneş simgesi ile Hint mitolojisinin tanrısal "emanation" una kadar uzanan evrensel bir simgedir.[1638]

[1633] Kuban, *Divriği Mucizesi/ Selçuklu Çağlarında İslam Bezeme Sanatı Üzerine Bir Deneme,* 103-104; Arel, "Divriği Ulu Cami Kuzey Portalinin Mimari Kuruluşu", 103.
[1634] Kuban, *Cennetin Kapıları Divriği Ulu Camisi ve Şifahanesi'nden Hürremşah'ın Yontu Sanatı,* 110.
[1635] Peker, 24.
[1636] Kuban, *Cennetin Kapıları Divriği Ulu Camisi ve Şifahanesi'nden Hürremşah'ın Yontu Sanatı,*70.
[1637] Kuban, "Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası", 263.
[1638] Kuban, *Cennetin Kapıları Divriği Ulu Camisi ve Şifahanesi'nden Hürremşah'ın Yontu Sanatı,* 74; Kuban, "The Mosque and Hospital at Divriği and The Origin Of Anatolian Turkish Architecture", 123; Hülya Kaynar, Emine Tosun, M. Fatih Çakmak Tepe, "Divriği Ulu Cami ve Darüşşifasında Görülen

En alt düzeydeki güneş diskleri Hattiler'in kozmos simgesi güneş disklerini hatırlatmaktadır. Güneş diskinin merkezindeki kutsal geometri Tanrısal akıldan yayılan evrenin ahengini yansıtmaktadır. Aynı zamanda insan ve tanrı arasında bir perde görevi üstlenmektedir. Eski Mezopotomya, İran ve Orta Asya'nın ışık simgesi kutsal ağacı, Kur'an ile ilişkili İslam kozmolojisine Sidretu'l Münteha (En Son Sınırın Ağacı) adı altında girmiştir. Ağacın sınır kavramı ile ilişkilendirilmesi onun evren ve tanrı arasındaki eşiğin bir simgesi olmasından kaynaklanmaktadır. Taç kapının ana motifini oluşturan altıgen ise Eski Ahit ve Kur'an'da Allah'ın yeryüzünü yarattığı gün sayısı olarak geçmektedir. Taç kapının bütün yüzeyi boyunca balpeteği gibi yayılan iç içe altıgenler örgüsünün merkezi motifini vermektedir. Kesişen altıgenlerin ışınsal kolları, çapraz tonozların haçvari geometrisi ile karşılaştırıldığında binanın bezemesinin ardında gizli bir kutsal geometri anlayışının ifade edildiği ortaya çıkmaktadır.[1639]

Bu nişin bitiminde ise birbiri üzerinden taşan bir profil dizisine oturan ve polyedr biçiminde sarkıtları olan bir lento ile bitmektedir. Bu biçimler Anadolu için karakteristik değildir.[1640]

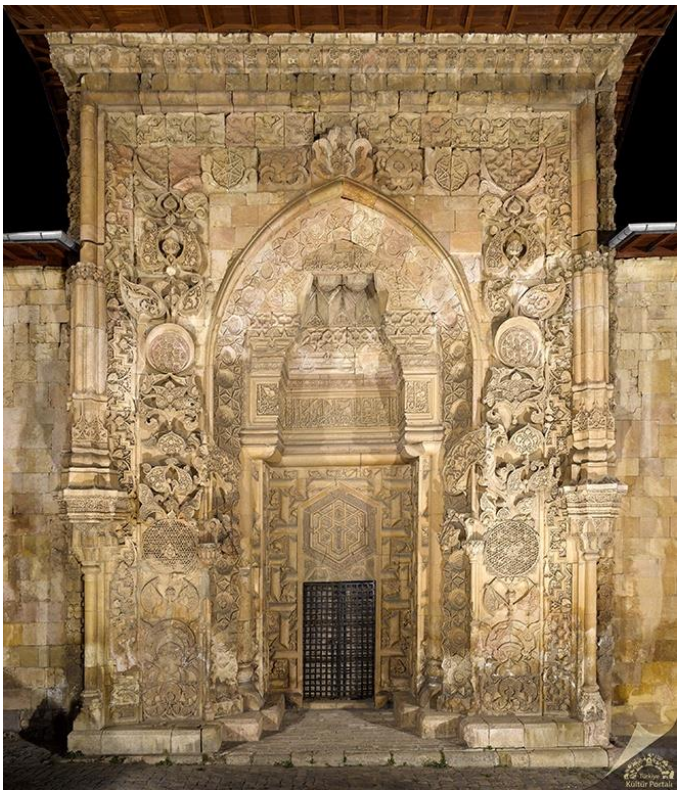
Fotoğraf 117. Divriği Ulu Camii kuzey taç kapıdan detay[1641]

Bezemeler ve Halı Tasarım Örnekleri", Ahmet Aytaç (Ed), *V. Uluslararası Türk Kültürü ile Sanatları Kongresi- Sanat Etkinlikleri, 09-13 Mayıs 2011, Madrid-İspanya Bildiriler:* (87-99), Madrid 2011, 90.

[1639] Peker, 24

[1640] Kuban, "Fiziksel Çevrenin Öğeleri/ Camiler", 131.

Burada belli bir evren algısının bakış açısı ile ayrıntıların tabi olduğu bütüncül bir fikrin hâkim olduğu görülmektedir. Doğanın bir araç olarak kullanıldığı ve Allah'ın zuhur ettiği bu caminin girişinde ziyaretçi ilahi varlığın yaratıcılığı, kapsayıcılığı ve soyutluğu karşısında büyülenmektedir.[1642]

Fotoğraf 118. Divriği Ulu Camii kuzey taç kapısı[1643]

Batı Taç Kapısı

Batı kapısı halı, kilim ve kumaş desenlerine benzerlik gösteren dekorasyonundan dolayı bu kapı Tekstil (kumaş desenli) kapısı olarak adlandırılmaktadır.[1644] Caminin batı cephesindeki duvarı tamamen yıkıldığı için yeniden inşa edilmiştir. Batıda bulunan taç kapısı da bu onarım sırasında temeli ve bazı özgün bölümleri kullanılarak yapılmıştır. Diğer iki taç kapıya benzemediği için batı duvarına paralel iki açıklığın ve bu taç kapının Kanuni Sultan Süleyman döneminde yapılan onarımında yeniden yapıldığı düşünülmektedir. Ancak bu kapıya ait bezemenin Kanuni döneminde yapılmış olduğu

[1641] https://tr.pinterest.com/pin/314618723951133373/visual-search/?x=16&y=16&w=520&h=659/ (Erişim Tarihi 28.02.2019)
[1642] Peker, 25.
[1643] https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/sivas/gezilecekyer/dvrg-ulu-cam-ve-darussfasi (Erişim Tarihi 24.05.2018)
[1644] Mesara, 8.

kabul edilmemektedir. Kapının, kenarlarındaki mukarnaslı nişlere kadar yıkılmış olduğu ve tarihi tespit edilemeyen bir dönemde, yetenekli ve kendi yaratıcılığına güvenen bir taş oyma ustası tarafından yapıldığı savunulmaktadır.[1645]

Kapı üzerinde sekizgen ve birbirinden farklı yıldızları barındıran bir kemerle çerçeve içine alınmıştır. Kapıyı çevreleyen sağ bordürün üzerinde yatay olarak işlenmiş yıldızların geniş yaprak şekillerinin içerisine de farklı bitki şekilleri işlenerek bahçe görünümü verilmiştir.[1646]

Yüksekliği beden duvarlarını aşan bu taç kapı köşeli ve çok girintili hatlardan meydana gelmiş olup geometrik kademeler halinde dışa taşıntı yaparak bir hacim kazanmıştır.[1647] Kapı geometrik ve bitkisel bezemeli sekiz bordür ile kademeli olarak çevrelenmiştir. Bu kapı tamamen özgün olmasına rağmen kuzey taç kapısının aksine dönemiyle ilişkisi olmayan bir kompozisyona sahiptir. Eski Şarktan gelen önce tuğla malzemede sonra stukoda görülen, halı gibi zemini kaplayan zengin bir bezemeye sahiptir. Tezyinatı ile dokuma sanatını andıran kapının yanında yine tek satıhlı geometrik motifler, palmet motifleri, yarım küreler ve arma motifi olan eski kabartma figürler, çift başlı kartal ile diğer tek olan yırtıcı kuş kabartması üsluplaşmanın olağanüstü başarılı örneklerindendir. Bu bezemenin derin bir işçilik ile yapıldığı hissedilir şekilde görülmektedir.[1648]

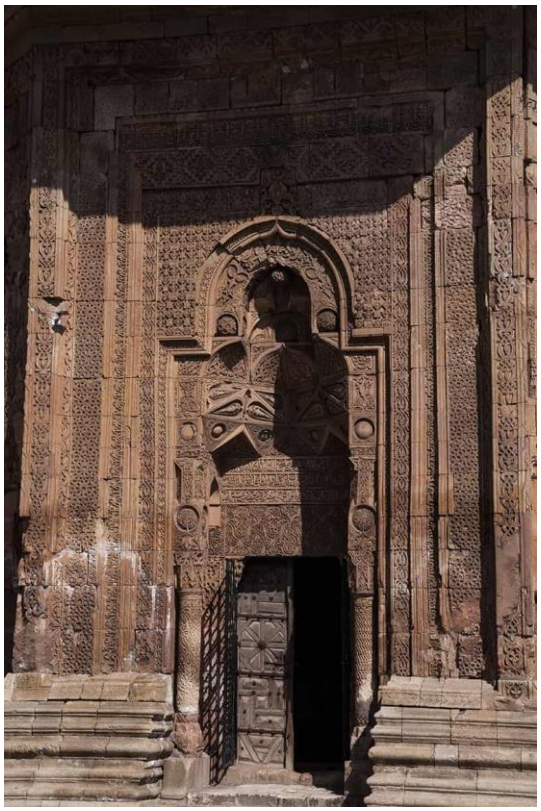
Dikdörtgen kapının geniş söve taşında karşılıklı olarak duran ve tahta oyma üslubunda laleye benzeyen üç dilimli büyük palmetler bir ters bir düz olmak üzere sıralanmıştır. İçleri ise kapalı bir rumi örneği ile doludur. Bu sahanın üzerinde ise üç satırlık kitabe kuşağına yer verilmiştir.[1649]

Buradaki arabesk zemin üzerinde plastik karakterle belirtilen çift başlı kartal figürü ile tek kuş figürü birbirlerine çok benzemekte olup sadece kuyruk kısımlarında ayrıntı görülmektedir. Açık kanatlar ile vücut üzerinde stilize süslemeler ile süzgeç gibi delikli satıhlar Samarra alçılarını hatırlatmaktadır.[1650] Kartalların kanat ve kuyruk uçları

[1645] Kuban, "Fiziksel Çevrenin Öğeleri/Camiler", 132.
[1646] Kaynar, Tosun, Çakmaktepe, 97.
[1647] Hilmi Arel, "Divriği Ulu Cami Tekstil Kapısı ve Diğerleri", *Vakıflar Dergisi,* C.5, 1962, 113.
[1648] Eyice, "Divriği'de Ulu Cami", 12; Kuban, "Fiziksel Çevrenin Öğeleri/ Camiler", 132; Diez, 261; Arel, "Divriği Ulu Cami Tekstil Kapısı ve Diğerleri", 113.
[1649] Ögel, 24.
[1650] Gönül Öney, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Avcı Kuşlar, Tek ve Çift Başlı Kartal", *Malazgirt Armağanı,* Ankara 1972, 142.

arabesk şeklinde kıvrılmış ejder başları ile son bulmuştur. Bu kabartmada görülen eğri kesim tekniği, kuvvetli stilizasyon kartal ejder başı birleşiminde görülen ayrı hayvanlara ait unsurların birleşmesi Avrasya hayvan stilinde görülen bir özelliktir.[1651]

Hitit döneminden başlayarak Anadolu uygarlıklarında kayaya, duvara, seramiğe, işlenmiş çift başlı kuş betimleri arasında buradaki gibi yan yana yapılmış zengin bir örneği bulunmamaktadır.[1652] Selçuklularda kartal motifleri, Orta Asya'dan getirilmiş olan şamanizmin bir neticesi olup o devirdeki bir imparatorun arması ve koruyucu unsur olarak kullanılmıştır.[1653] Burada da kapının iki yanındaki çift başlı stilize kartal figürü Alâeddin Keykubat'ın arması, hemen yanındaki duvara da Ahmed Şah'ın arması olduğu düşünülen tek ayak üstünde başı eğik bir doğan kuş figürü bulunmaktadır.[1654]

Fotoğraf 119. Divriği Ulu Camii'nin batı kapısı[1655]

[1651] Gönül Öney, "Anadolu Selçuklu Sanatında Hayat Ağacı Motifi", 30; Hülya Kaynar, Emine Tosun, "Sivas'taki Selçuklu Dönemi Yapılarında Kullanılan Bezeme Unsurları ve El Sanatlarına Yansımaları", *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmaları Dergisi*, S.17, Konya 2014, 159.
[1652] Sakaoğlu, *Yitik Bir Anadolu Beyliği Mengücekoğulları*, 346.
[1653] Arel, "Divriği Ulu Cami Tekstil Kapısı ve Diğerleri", 117.
[1654] Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi,* 29.
[1655] https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/sivas/gezilecekyer/dvrg-ulu-cam-ve-darussfasi/ (Erişim Tarihi 24.05.2019)

Taç kapının nişi sivri veya düz olarak bitmemiştir. Bir kürenin en küçük parçasını teşkil ederek klasik bir tromp niteliği göstermektedir. Bu tromptan başka masif küreler ile bitkisel ve eğri kesimli motifler görülmektedir. Kapı üzerindeki bu eğri kesimli düzeyler 9. yüzyılda Samarra'da alçı işçiliği ile yapılmış olan Balkuvara Sarayı motifleri, Kahire'deki Tolunoğlu Camii'ndeki tahta işçiliğini hatırlatan motife ve İskitler'de Orta Asya'dan kopup gelen eğri kesim sanatına benzemektedir. Nişin tromp şeklinde olması ise İran'da 11. yüzyılda yapılmış olan Mescid-i Cuma'nın ve 13. yüzyılda yapılmış olan Malatya Ulu Camii trompları ile benzerlik göstermektedir.[1656]

Doğu Taç Kapısı (Şah Kapısı)

Bu cephe, Caminin doğusundaki tepeye yaslanmış olması dolayısıyla yüksek değildir. Yüksekliğini sınırlayan duvar üstü silmesi iki kademe halinde yerleştirilmiş olup, kuzeydoğu köşeden itibaren harimde beş yan sahının orta bölümü hizasına kadar uzanan duvar kısmı daha alçak tutulmuştur. Bundan sonraki yüksek kısımda ise, duvar silmesi ancak Şah Kapısı'nın yükseldiği yerde kesilmekte, kapıdan sonra da caminin kuzeydoğu köşesine bitişik olan ve darüşşifanın kütlesi içine dâhil bulunan türbenin kasnağına kadar aynı yükseklikte devam etmektedir.[1657]

Şah kapısı olarak da bilinen bu kapı Anadolu Selçuklu taç kapı geleneğinde yapılmış olup ve caminin diğer taç kapıları ve şifahanenin kapısı ile benzerlik göstermemektedir. Anadolu Selçuklu karakteristiğini oluşturan dikdörtgen planlı, dışa taşıntılı, sivri kemerli ve mukarnas kavsaralı olup etrafı bordürler ile çevrelenmiştir. Divriği'ye özgün kimliğini kazandıran plastik etkili bitkisel bezeme burada yerini yüzeysel geometrik ve bitkisel bezemeye bırakmıştır.[1658]

Konya Alâeddin Camii ve Aksaray Sultan Hanı'nda görülen mukarnas nişin etrafını dolanan ve tam ortada düğümlenen iki kabarık düğüm yer almaktadır. Kapının üstündeki bölüm esasında bir hat sistemi olmakla beraber ahşap üslupta, yıldız ve poligon olan ara parçalar kabarık olarak işlenmiştir.[1659]

[1656] Arel, "Divriği Ulu Cami Tekstil Kapısı ve Diğerleri", 113.
[1657] Önge, "Bugünkü Bilgilerimizin Işığı Altında Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası", 39.
[1658] Kaynar, Tosun, Çakmaktepe, 98; Eyice, "Divriği'de Ulu Cami", 12.
[1659] Ögel, 25.

Birçok araştırmacı tarafından "Hünkâr Mahfili" kapısı olarak değerlendirilen taç kapı bugün pencere olarak kullanılmaktadır.[1660] Caminin yapılış tarihinden 19. yüzyıla kadar kapı olarak kullanıldığı ve bu yüzyılda yapılan restorasyon neticesinde kapatıldığı ve pencere haline getirildiği düşünülmektedir. Hünkâr mahfili caminin içinde bu pencere hizasına rastlayan yerde, güneydoğu köşesinde son ayağa paralel kemerin üzengi hizasından güney duvarına uzatılmıştır. Bu ayağa monte edilen ahşap kiriş[1661] mahfil döşemesinin ana taşıyıcısı ile bir uçları bu ana kirişe diğer uçları doğu duvarına monte edilmiştir. Ahşap tali kirişlerin mahfil döşemesinin alt yapısını oluşturduğu tespit edilmiştir. Mahfil döşemesi cami döşemesinden daha yüksek tutulmuştur. Bu bulgular mahfilin yıkıldığını veya kaldırıldığını işaret etmektedir.[1662] Selçuklu kapısının hünkâr mahfiline açılıyor olması toprak zeminden yüksek oluşunun sebebi olarak görülmektedir.[1663]

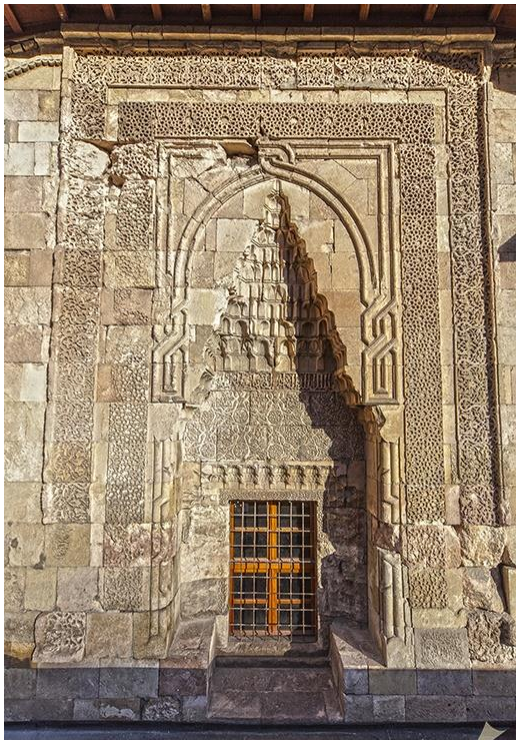

Fotoğraf 120. Hünkâr mahfilinin ahşap kirişleri ve pencereye dönüştürülen doğu taç kapısının içten görünüşü[1664]

Kuban ise böyle bir uygulamanın bu dönemde olmadığını ve mihrap önü kubbelerinin bu amaçla kullanıldığını belirtmiştir. Ancak 16. yüzyıldan sonra bölgenin

[1660] Kuban, "Fiziksel Çevrenin Öğeleri/ Camiler", 132.
[1661] Sakaoğlu, *Yitik Bir Anadolu Beyliği Mengücekoğulları,* 319. Mahfilin ahşap kirişleri ve insan boyu kadar şebekeleri ve içerden camiye inen merdivenleri 1920'lere kadar oldukça sağlam durumda iken 1926 yılındaki cami soygunundan sonra hırsızların şah kapısından girmelerini engellemek için işlemeli korkuluk panoları, döşemeler ve merdiven sökülüp dağıtılmış ve bir köşeye yığılmıştır.
[1662] Yılmaz Önge, "Divriği Ulu Caminin Hünkâr Mahfili", *Önasya Dergisi,* 4, (49), 1969, 9; Sakaoğlu, *Yitik Bir Anadolu Beyliği Mengücekoğulları,* 318; Önge, "Bugünkü Bilgilerimizin Işığı Altında Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası", 34.
[1663] Arel, "Divriği Ulu Cami Tekstil Kapısı ve Diğerleri", 117.
[1664] https://www.360tr.com/sivas-divrigi-ulu-cami-3-sanal-tur_62fb266e9_tr.html/ (Erişim Tarihi 28.02.2019)

egemen otoritesi için bir mahfil yapıldığını ve caminin arka tarafının tepeden inen toprakla dolduktan sonra pencerenin bir giriş olarak kullanılmış olabileceğini savunmaktadır.[1665] Halk bilginleri buraya *"Şah Tahtabendi"* denildiğini belirtmiştir. "*Ahmed Şah hutbesi okunacakken sarayından çıkar, Şah kapısından girer Şah Tahtabend''de namazını cemaate karışmadan kılarmış. Tahtabendin yanı ve arkası adam boyundan yüksek koyu renkte nakışlı kafeslerle çevriliydi."*[1666] Şah kapısına ait yekpare ceviz ağacından yapılmış olan ince bir ayet kuşağı ile çerçeveli, bitkisel ve geometrik bezemeli kapı kanatları 1945 yılında Ankara'ya götürülmüştür.[1667]

Fotoğraf 121. Doğu Şah Kapısı[1668]

Külliyenin bir mikrokozmos olarak, Tanrı yaratısı olduğu düşünülen evrenin yeniden üretimi olarak kabul edilebilir. Mimari mekânın ilahi niteliğinin olması onun aracı olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü bu düşünce sistemine göre tanrı mikrokozmos (tekil yaratı) hem de makrokozmostan (tümel yaratı) özerktir. Bu yüzden taç kapı ve iç mekân geçiş bölgesi olup hem cismani hem de kutsal aklın alanlarının

[1665] Kuban, "Fiziksel Çevrenin Öğeleri/ Camiler", 132.
[1666] Sakaoğlu, *Yitik Bir Anadolu Beyliği Mengücekoğulları,* 321. (BOA, Maliyeden Müdevver D.No.3332, s.18; Annem merhume Necibe Sakaoğlu'nun (öl.1982), 1973'te yazdırdığı notlardan naklen)
[1667] Sakaoğlu, *Yitik Bir Anadolu Beyliği Mengücekoğulları,* 319.
[1668] http://www.divrigiulucamii.com/tr/Doğu_Kapi_3.html// (Erişim Tarihi 24.05.2018)

izlerini taşımaktadır. Külliyenin taç kapı ve strüktüründeki ayrıntılar, dahi tasarımcısının dönemin kozmolojik düşüncesini bir sanat ve mimarlık kuramı çerçevesine oturtarak ne kadar üstün bir ustalıkla biçim diline uyarlayıp ifade ettiğini göstermektedir.[1669]

Bezemede kullanılan sivastıka ve lotus tipte palmetler Çin'den İran'a kadar uzanan coğrafyada göçebe yurtlarından Hint Mandalalarına ve Çin "TLV" aynalarına kadar ortak bir sembolizmin öğesi olarak kabul edilmektedir.[1670]

Divriği Ulu Camii'nin kuzey kapısı ve batı kapısı ile Şifahane kapısının kompozisyonları birbirlerinden çok farklıdır. Bu açıdan da Divriği Külliyesi'nde taç kapıların mimari anlam olarak veya hiyerarşisinden söz edilebilir. Taç kapıların heykelsi özgür tasarımları Divrği'de en üst noktasına erişmiştir. Bu hem tümel tasarımda hem de, ayrıntılarda karakteristiktir. Taç kapılarla aynı duyarlılık ve üslupta yapılmış mihrap duvarı da düşünülecek olursa, bu yapıda daha başından başlayarak çok kapsamlı ve ağır bir yontu programı olduğu ve tek bir sanatçı tarafından yapılamayacağı söylenebilir.[1671] Bu kapılardan kuzeydeki taç kapı Barok, batı taçkapısı tekstil motifli, doğu taç kapısı Selçuklu, Darüşşifa taçkapısı da Gotik olarak vasıflandırılmıştır.[1672]

İslamda figüratif heykel yoktur veya çok sınırlıdır. Fakat tamamen olmadığı kabul edilemez. Heykel, malzemeye üç boyutlu bir biçim vermek, o objeye bir anlam kazandırmak heykel olarak tanımlanmaktadır. Ortaçağ katedralinin mimari çerçeveleri içerisine yerleştirilmiş olan bir figüratif heykel kendi içinde bağımsız bir heykel olarak değerlendirilmektedir. Divriği kapılarında da özgür bir ifade ile oluşturulan olağanüstü boyutta, bir sarmaşık gibi mimari çizgileri dışarıdan saran ve yüzeyi zengin motifler ile dolu büyük bir yaprağı heykel ve bu heykeli yaratan sanatçıları da heykeltıraş olarak kabul etmek gerekir.[1673]

Divriği Ulu Camii ve Şifahanesi'nin eşi olmayan taş oyma bezemesi yarım kalmış olmasına rağmen, yapıldığı kadarı ile Türk döneminde Anadolu'da yaptırılan anıtlar içinde en evrensel nitelikli sanat yapıtıdır. Mengücek Beyliği'nin topraklarından bir mucize gibi yeşeren bu yapının bitirilmemiş taş oyma bezemesi, Yakındoğu ve

[1669] Peker, 25.
[1670] Peker, 20.
[1671] Kuban, *Divriği Mucizesi*, 53.
[1672] Aslanapa, *Türk Sanatı, 115.*
[1673] Kuban, *Divriği Mucizesi/Selçuklular Çağında İslam Bezeme Sanatları Üzerine Bir Deneme,* 182.

Ortadoğu'nun bütün plastik bezeme gelenekleriyle benzerliğini ortaya koyan motif sözlüğünün içeriğine karşın tümüyle özgün bir yaratmadır.[1674]

Mimar Hürrem Şah'ın memleketi olan Ahlat, oradaki sayısız mezar taşlarında görüldüğü gibi, taş işlemeciliğinin Anadolu'da en eski sanatın özelliklerini ve teknik inceliklerini getirerek ustaların çalışma programını düzenlediği düşünülebilir. Artuklular, Danişmentliler ve Saltuklular gibi Mengücüklüler'de Büyük Selçuklu mimarisine dayanarak kendi orijinal üsluplarını bir sentez haline getirmişlerdir. Diğer beyliklerde de bulunan araştırma ruhu daha devamlı ve dinamik bir yaratma heyecanı ile farklı etkilerin kaynaştığı Divriği Ulu Camii külliyesinde ortaya koyulmuştur.[1675]

Hürrem Şah'ın kontrolü altında yapılan külliyenin inşası farklı gelenekleri temsil eden ustalar tarafından yapılmıştır. Yapının taş tonozları Anadolu'lu ustalar tarafından yapılmış olabilir. İran'dan veya Horasan'dan gelen bir başka ustanın elinde, tuğladan yapılan tonozlara ait bazı kalıp çizimleri de bulunmuş olabilir. Ortaçağda bütün İslam ülkelerinde görülen geometrik motifler ortak bir kültürün var olduğunu göstermektedir. Tuğla ile yapılan dekoratif biçimlerin taş ile uygulanması sonucu bazı değişikliklere maruz kalmıştır. Bu değişiklikler sonucunda hiçbir yerde görülmeyen yeni biçimler ortaya çıkmıştır. Nitekim Büyük Selçuklu ülkelerinin dekoratif tuğla tonoz geleneği ile Kuzey Anadolu, Azerbaycan ve Güney Kafkasya'nın taş tonoz yapı geleneğinin karşılıklı etkisi bu şaheseri ortaya çıkarmıştır denilebilir.[1676]

Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası'nın yaratımında farklı toplumsal kültürlerin ve bölgenin sıra dışı tarihinin yarattığı kültürel zenginliğin önemli etkisinin olduğu kabul edilebilir. Ancak sanat alanının politik ve toplumsal atmosferden özerk bir estetik oluşum sürecini yansıttığı da göz ardı edilmemelidir. Bu yapıda hala gizemini koruyan mimari unsurlar yalnızca yapıldığı dönemin değişken kültürel ortamının sunduğu biçimlerle açıklanamaz.

Külliyeyi inşa eden taş ustaları ve diğer uygulamacı sanatçıların, burada dahi bir tasarımcının Ahlâtlı Hürremşah'ın keşiflerini uyguladıkları düşünülmelidir. Hürremşah'ın ortaya koyduğu bu yenilikler dünya mimarlık tarihinde Büyük İspanyol mimar Antonio Gaudi'nin Barselona'daki La Pedrera cephesinde yapmış olduğu serbest

[1674] Kuban, *Divriği Mucizesi/Selçuklular Çağında İslam Bezeme Sanatları Üzerine Bir Deneme,* 38.
[1675] Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişmesi,* 30.
[1676] Bayat, "Kuruluşunun 750. Yılında Divriği Turan Melek Darüşşifası", 90.

tasarımları ve bunların içerdiği bezeme-strüktür buluşları ile karşılaştırılabilir. Yapının içerdiği zengin bezemenin gösterdiği gibi, dönemin ana düşünce akımını yansıtan mimari sembolizmin sıra dışı bir yoğunlukta ifade edildiği eşsiz bir başyapıttır.[1677]

Sanatsal mesajının yoğunluğu açısından Selçuklu Türkiye'sinin bu önemli yapısı yüzyıllar boyunca geçirdiği doğal felaketler, sıradan onarımlar değişik amaçlı kullanımlar ve malzemenin erimesi nedeniyle gözle görülür bir hızla tahrip olmuştur. Külliyenin 500 yıllık bir onarım tarihi vardır. Yapılan bu onarımlar genellikle camiye yönelik olması işlevsel açıdan camiye daha fazla önem verildiğinin göstergesi olabilir. Onarımlar sırasında yapının tarihi ve estetik değerinin tamir edenler tarafından yeterince anlaşılamaması ve yapının yeterince incelenememesi analitik rölövesi yapılmadan yetersiz tekniklerle müdahale edilmiştir. Yapıyı kullanan insanların da duyarsız ve bilinçsiz olması Türk mimarisi ve sanatının bu başyapıtının ağır şekilde zarar görmesine neden olmuştur.[1678]

Cami, darüşşifa ve türbeden ibaret Anadolu'nun en eski külliyesi her bakımdan şaşırtıcı yeniliklere sahiptir.[1679] Anadolu'nun yerel mirasları yanında, yeni inançlara ve göçebe geleneklerine taşıma üslup ve tekniklere sahne olduğu, alışılmamış sentezlerin ortaya konulduğu bir evrede yapılmış olan bu külliye mimari açıdan çeşitli özellikler yansıtmaktadır. Bu yapıda bir üslubun kurallarına bağlı kalınmaksızın, birçok üslup yalnız bu esere özgü apayrı bir üslup meydana çıkaracak şekilde yorumlanmıştır.[1680] Ancak yüzyılın son yarısında yapılmış olan eserler benzer özellikler taşımaktadır.

Mengücüklülerin bu parlak mimarisi, sonraları aynı hızla gelişmesi olmayan bir bölge üslubu halinde kalmıştır.[1681] Fakat eser taşıdığı özellikler ile birçok hususta bir başlangıç olduğu gibi birçok hususta da geçiş görevi üstlenerek, kendinden sonra gelen devirleri de etkilemiştir. Doğu'dan, Hint'ten, Afganistan'dan, İran'dan aldığı tesirleri yapısında farklı bir şekilde yorumlayarak Batı'ya ulaştırmıştır.[1682] En yakın olarak kendi devrinde Selçuklulara, daha sonra Beylikler devrine ve Osmanlı Sanatına dekorasyon ve

---

[1677] Peker, 25; Kuban, "Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası", 264; Kuban, *Divriği Mucizesi/ Selçuklular Çağında İslam Bezeme Sanatı Üzerine Bir Deneme,* 117.
[1678] Kuban, *Divriği Mucizesi/ Selçuklular Çağında İslam Bezeme Sanatı Üzerine Bir Deneme,* 193; Sakaoğlu, *Yitik Bir Anadolu Beyliği Mengücekoğulları,* 293.
[1679] Aslanapa, *Türk Sanatı*, 117.
[1680] Sakaoğlu, *Yitik Bir Anadolu Beyliği Mengücekoğulları,* 283.
[1681] Aslanapa, *Türk Sanatı*, 117.
[1682] Ali Haydar Bayat, "Kuruluşunun 750. Yılında Divriği Turan Melek Darüşşifası", *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Dergisi,* S.194, 1978, 89.

mimari açıdan büyük etki bırakmıştır. Divriği Külliyesi daha da ileri giderek Avrupa sanatındaki Barok ve Gotik devirlerine örnek olmuş bir eser niteliği taşımaktadır.[1683] Günümüze kadar sağlam kalabilmiş olması ise İslam Sanatı ve Anadolu Türk Medeniyeti için büyük bir şans olarak kabul edilmektedir.[1684]

13. yüzyılda Anadolu kültürünün ne kadar karışık ve yoğun etki alanları içinde olduğunu gösteren, aynı zamanda o çağın en eski kaynaklara kadar bütün artistik verilerini bir anıtsal sözlük olarak kendinde toplayan ve özümleyen Divriği Külliyesi sanat tarihimizin ve kültürümüzün kaynak yapılarından biridir.[1685]

Külliye UNESCO Kültür Komitesince, 1985'te belirlenen ilk "Dünya Kültür Mirası" listesinde Türkiye'den seçilen 3 varlıktan (diğerleri İstanbul Tarihi Yarımada ve Kapadokya) biridir. Divriği Ahmed Şah Turan Melek Külliyesi. Dünya genelindeki ilk tescil listesinde bu anıt esere 144. sırada yer verilmiştir.

İspanya'daki Elhamra'dan (14.yy.) Hindistan'daki Taç Mahal'e (17. yy) uzayan İslam uygarlıkları ekseninde özgün olan Divriği Külliyesi, Türk-İslam uygarlığının 13. yüzyılda mimarlık, yontu sanatlarında ulaştığı düzeyi temsil eder. Yapı üslubunun, tekilliğiyle bir dünya şaheseridir. Selçuklu eserleri arasında mimari ve bezeme özellikleriyle korunmuş olması, yapıya ayrı bir önem yüklemektedir.[1686]

Divriği'de programı ile İslami bir cami vardır. Fakat bu yapı daha önce İslami dönemde var olan bir modele göre yapılmamıştır. Mimarisi ve tezyinatı ile kendisi bir İslami tanımı yapmaktadır. Yapının temel kültürel özelliği o zamana kadar yan yana gelmemiş öğeleri yan yana getirmektir. Bu tür başlangıç deneyleri Anadolu'da Türk döneminin 15. yüzyıla kadar yaratma mekanizmasının doğasını tanımlamaktadır.[1687]

4.7.5. Anadolu Selçuklu Dönemi Ulu Camileri (1092-1308)

Büyük Selçuklu Devleti veliahtlarından Kutalmış Bey'in oğlu Süleyman Şah tarafından 1080 yılında İznik merkez olmak üzere kurulmuştur. Bizans'a ve Avrupa'ya bu derecede yakın bir başkent seçilmiş olması Türklerin karşı yakaya geçmek azminde

---

[1683] Arel, 125.
[1684] Bayat, "Kuruluşunun 750. Yılında Divriği Turan Melek Darüşşifası", 89.
[1685] Kuban, *Çağlar Boyunca Türkiye Sanatının Anahatları*, 112.
[1686] Necdet Sakaoğlu, "Dünya Kültür Mirası Divriği Külliyesi", *Hayat Ağacı Dergisi*, S.19, 2012, 5.
[1687] Kuban, *Divriği Mucizesi/Selçuklular Çağında İslam Bezeme Sanatı Üzerine Bir Deneme,* 196.

olduklarını göstermektedir.[1688] Selçuklular tarafından kurulan devletler içerisinde en uzun ömürlü olanıdır.

11. yüzyılın sonunda başlayan ve 12. yüzyıl başlarına dek süren akınlarla gerçekleştirilen Türk yayılması kısa sürmüştür. Hristiyan batı tarafından başlatılan Haçlı seferleri sonrasında, Türkler batı Anadolu sahil bölgeleri ve fetih dönemlerinde ele geçirdikleri birçok batı Anadolu Bizans kentini terk ederek orta Anadolu'ya çekilmek zorunda kalmıştır. Bu gerileme dönemi sonunda Kutalmışoğlu Süleyman Şah tarafından İznik merkez olmak üzere kurulan Anadolu Selçuklu Devleti Orta Anadolu bölgesine çekilerek yeniden örgütlenmiştir. Başkent de İznik'ten Konya'ya taşınmıştır.[1689]

Başkentin Konya'ya taşınması ile Anadolu Selçuklu Devleti'nin merkezi Konya olmuştur. Bu durum ile Bizans Devletine ve başlayan Haçlı saldırılarına karşı Büyük Selçuklu Devleti'nin batı sınırını emniyeti sağlanmıştır.[1690]

Anadolu Selçuklu Devleti hükümdarı III. Gıyaseddin Keyhüsrev ve devlet adamları tarafından Moğolları Anadolu'dan çıkarmak için yardım çağrısı yapılan Memluk Sultanı Baybars 1277 yılında Anadolu'ya girip, Elbistan'da Moğolları yenilgiye uğratmıştır.[1691]

Anadolu Selçuklu Devleti en parlak devrini I. Alaaddin Keykubat'ın sultanlığı zamanında (1219-1236) yaşamıştır. Bu dönemde ilim ve edebiyat en yüksek seviyesine ulaşmış vahdet-i vücud felsefesi bu dönemde Anadolu'da yayılmıştır. Büyük Vahdetü'l Vücud Şeyh-ül Ekber Muhyiddin-i Arabî, Konya, Kayseri ve Sivas'ta bulunduğu sürede fikirlerini dönemin aydınları ile paylaşmıştır. Üvey oğlu olan Sadrettin Konevi'de Muhyiddin Arabî'nin vahdet-i vücud felsefesini yaymakla tanınmıştır. Mirsadu'l İbad adlı eserin yazarı olan Necmüddin-i Daye gibi mutasavvıflarla ve özellikle Mevlana Celaleddin Rumi, etrafına toplanan her sınıftan ve her milletten oluşan müridlerine

---

[1688] Yılmaz Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi,* Hayat Yayınları, İstanbul 1965, 71.

[1689] Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* Turan Neşriyat Yurdu Yayınları, İstanbul 1971, 45; Koray Özcan, "Anadolu'da Türk Kent Morfolojisi Selçuklu Başkenti Konya", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 4, (19), 2011, 178.

[1690] Gönül Cantay, "Anadolu'da Büyük Selçuklu Beylikleri, Konya Selçukluları", *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi (Konya Özel Sayısı)* ,S.5, 2008, 75

[1691] Alaca, 46.

tasavvufu şairane bir dille anlatmıştır. Bu mutasavvıflar Anadolu'da tasavvuf inancının yayılmasını sağlamıştır.[1692]

Beylikler döneminde başlayan ve Anadolu Selçuklu döneminde sürdürülen düzenlemelerin ve yeni inşaatların başında, eski kentlerin yeni gelenlerin gereksinimlerine uygun olarak yenilenmesi gelmektedir. Örneğin Konya'da yeni bir kültürün merkezi olmanın gerektirdiği değişiklikler yapılırken, Akşehir ve Beyşehir gibi yeni kentler de kurulmuştur. Bu bölgede bulunan kilise ve benzeri işlevli yapılar yön değişikliği ile cami ve mescit olarak uyarlanmıştır. 12. yüzyılın ortalarından başlamak üzere bir yapılaşma programı çerçevesinde cami, mescit, medrese, şifahane, hamam, hankah, türbe, zaviye gibi yapılar 13.yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etmiştir.[1693]

Selçuklular Anadolu'ya hâkim oldukları zaman Yunan, Roma ve Bizans eserleriyle karşılaşmışlardır. Anadolu'nun batısında yani Akdeniz bölgesinde, İstanbul ile civarında yaşayan ve hatta Suriye'ye kadar inen Bizans sanatı ve mimarisi Anadolu ortalarına kadar ilerlemiştir. Müslüman olan Selçuklular, Hıristiyan mabetlerinde ve dini binalarda gördükleri bu sanattan ziyade şark Müslüman geleneklerine ve dini programlarına göre yapı inşa etmek zorunda olduklarından bu hususta tecrübe ve mahareti olan Türk ve Müslüman mimarlara müracaat etmişlerdir.[1694]

Anadolu Selçuklu kültürü, Asya, İran ve Anadolu gibi üç farklı coğrafyanın harmanlandığı bir kültür olarak gelişmiştir. Sanat eserleri ise, Selçuklu kültürü gibi kompleks araştırma alanında başlıca yol gösterici olmuştur. Sanat eserlerinden hareketle Anadolu Selçuklu kültürü için çok sayıda tespitler yapabilmek mümkündür.[1695]

Anadolu Selçuklularının mimari anlamdaki ürünlerin zenginliği şehir yaşamının canlılığını ve boyutlarını ortaya koymaktadır. Selçuklu çevresinde başkent Konya'nın yanı sıra özellikle ülkeler arası yoğun ticaret ilişkileri ile gelişen başta Kayseri, Malatya

---

[1692] Hasibe Mazıoğlu, "Selçuklular Devrinde Anadolu'da Türk Edebiyatının Başlaması ve Türkçe Yazan Şairler", *Malazgirt Armağanı,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, 299.
[1693] Ömür Bakırer, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süreklilik ve Değişim", *Türkler Ansiklopedisi,* Ankara 2002, VII, 828.
[1694] Arseven, 91.
[1695] Başak Burcu Tekin, "Anadolu Selçuklu Kültürünü Anlamak*", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* S.32, 2012, 25.

ve Diyarbakır, gibi şehirlerde kalabalık bir nüfusun barınmaya başladığı ve gelişmiş şehir yaşamının gereği olan hemen her türlü yapı inşa edilmiştir.[1696]

Selçuklular kendileriyle beraber Ön Asya'dan gelen Türk mimar ve işçilerinin getirdikleri Büyük Selçukluların mimari tarzını devam ettirmekle beraber gerek işgal ettikleri ülkelerde tesadüf ettirdikleri mimari eserlerin ve gerek kullandıkları yerli mimar ve ustaların tesiriyle her mıntıkada ayrı bir karakter alan yapılar vücuda getirmişlerdir. Bu suretle Anadolu'ya mahsus yeni bir Türk üslubunu meydana getirmişlerdir.[1697]

12. yüzyılın birinci yarısında Anadolu'da gelişen camilerde, avlusuz çok ayaklı ve boyuna gelişmiş bir ibadet mekânı ile ışığın belli noktalarda yoğunlaştırıldığı örtü biçiminde ve taşıyıcı sistemde farklı ölçüleriyle yapının monoton düzenini bozan öğeler içeren farklı özelliklere sahip bir gelenek oluşturulmuştur. Klasik olarak nitelendirilen İslam Camisi tipinden farklı olarak özgün bir üslup meydana getirilmiştir.[1698]

Bu dönemde kubbenin henüz simgesel fonksiyonunu kaybetmediği küçük boyutlu yapılarda veya mihrap önü kubbesi olarak değerlendirildiği görülmektedir. Camilerde sınırlı bir alanı olan mihrap önü kubbesi veya diğer yapı türlerindeki kubbeler (birkaç örnek hariç) yapının plan şeması ile strüktürünü belirleyen ve iç mekan yönelişini şartlandıran ana tema olamamıştır.[1699]

Türkler Anadolu'yu kendilerine yurt edinmeye başladıktan sonra, bu yeni yurtta, o zamana kadar İslâm âleminde uygulanmayan enlemesine harimli ve ön avlulu tiplerden farklı olarak Anadolu'ya has olan derinlemesine mekânlı, dikey sahınları olan avlusuz camilere kadar farklı plan şemaları uygulanmıştır. Fakat İran'da hâkim olan plan şeması fazla benimsenmemiştir. [1700]

Anadolu'da büyük bir yapı faaliyeti gösteren Selçuklular'da, İran'da kullanılan tuğla malzemenin yerine, taş malzeme ağırlıklı olarak kullanılmıştır. Taşı özellikle dini ve sivil eserlerinin taç kapılarında büyük ustalık ve ince bir zevkle bezeyerek

---

[1696] Aynur Durukan, "Selçuklu Dönemi Kültür Ortamından Bir Kesit", *Türkler Ansiklopedisi,* Ankara 2002, VII, 725.
[1697] Arseven, 89.
[1698] Kuban, *Batıya Göçün Sanatsal Evreleri,* 294.
[1699] Rabia Özakın, "XII. Yüzyıl Anadolu Selçuklu Cami Mimarisinde Gelişim ve Beylikler Dönemine Etkileri", *Türkler Ansiklopedisi,* Ankara 2002, VII, 1289.
[1700] M. Oluş Arık, "Malatya Ulu Cami'nin Planı ve Tarihi Hakkında", *Vakıflar Dergisi*, C.8, 1969, 141.

Anadolu'ya özgü bir üslup yaratmışlardır. Selçuklular ana malzemenin tuğla olduğu İran Selçuk mimarisinden sonra Anadolu'ya büyük yenilikler getirmişlerdir. Dış görünümleri sade olan Selçuklu yapılarında ön cepheler özenle işlenmiş taş veya tuğla minareleri ve eyvan şeklinde düzenlenmiş büyük ustalıkla inşa edilmiş taştan taç kapıları ile dikkat çekmektedir. Taş bezeme programı yapı türüne göre değişkenlik göstermez ve bölgesel kesin farklılıklar yoktur.[1701] Özellikle taş süsleme, figürlü kabartma ve heykel, çini, ahşap, halı dallarında sunulan malzeme yeni denemeler ve farklılıklarla da İslam sanatında yeni sayfalar açmıştır. Alçı, tuğla işçiliği, maden, seramik ve kumaş gibi el sanatı dallarında İran Selçuklu sanatıyla kıyaslandığında daha kısıtlı olan malzeme, yine de mükemmel örneklerle temsil edilmiştir.[1702]

Anadolu fatihleri, buradaki imar faaliyetlerinde, birlikte getirmiş olmaları gereken gelenekleri hemen uygulamamış, önce buranın tarihî ve coğrafî şartlarına intibak etmişlerdir.[1703]

4.7.5.1. Konya Alâeddin Camii

Selçuklu döneminde, başkent Konya'da dinsel kurumlar zaman içerisinde gelişim göstermiştir. Kentteki ilk İslam yapısı, fetihten sonra mescide dönüştürülen Konya iç kalesi içinde bulunan Bizans döneminde kilise olarak kullanılan Eflatun Mescidi'dir.[1704] Konya'da 12. yüzyılın ortalarında yapıldığı bilinen en eski Selçuklu camisi ise Konya Alâeddin Camii'dir.[1705]

Konya'nın Alâeddin Tepesi'nin kuzey doğu köşesine köşkün güneyine kurulmuştur. Caminin, 6 tanesi kuzey cephesinde olmak üzere farklı bölümlerinde birçok kitabesi bulunmaktadır. Caminin en erken tarihli kitabesi H 550/M 1115 tarihli Ahlatlı usta Hacı Mengibirti isimli bir sanatkar tarafından yaptırılmıştır. Bu kitabeye göre minber H 510/M 1116 ile H 551/M 1156'ya kadar hükümdarlık eden 4. Selçuklu Sultanı I. Mesud'un ölümünden bir yıl önce yapıldığı anlaşılmaktadır. Caminin kale cami olarak inşa edilen doğu bölümüne I. Mesud döneminde başlandığı bilinmektedir.

[1701] Gönül Öney, "Anadolu Selçuklu Sanatı", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, VII, 809.
[1702] Gönül Öney, *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İzmir 1988, 8.
[1703] M. Arık, "Malatya Ulu Cami'nin Planı ve Tarihi Hakkında", 141.
[1704] Semavi Eyice, "Konya'nın Alaaiddin Tepesinde Selçuklu Öncesine Ait Bir Eser, Eflatun Mescidi", *Sanat Tarihi Yıllığı,* C.IV, İstanbul 1971, 269.
[1705] Özakın, 1290.

Yine minber üzerinde bulunan ikinci bir kitabeye göre H 551/M 1156 yılından H. 588/M 1192 yılına kadar hükümdarlık yapan II. Kılıçarslan'ın adını taşıyan tarihsiz kitabenin olması caminin 12. yüzyılın ikinci yarısında tamamlanmış olduğunu göstermektedir. Kuzey taç kapı üzerinde bulunan kitabeye göre ise I. Keykavus tarafından başlatılan cami kardeşi I. Alâeddin Keykubat tarafından tamamlanmıştır.[1706] Sultan I. Mesud'un sonradan Alâeddin Tepesi adını alan etrafı surla çevrili Selçuklu başşehrinde, sarayının yanında bir cami yaptırmaya başladığı bilinmektedir. I. Mesud öldüğü zaman bu cami tamamlanmış olup minberi de ölümünden bir yıl önce bitirilmiştir.[1707] Bugün caminin içinde görülen Bizans sütun başlıkları da Sultan Mesud döneminde yapılan caminin devşirme malzemeden inşa edildiği ihtimalini taşımaktadır. Anadolu Selçukluları'nın siyasi ve askeri faaliyetlerinin en yoğun olduğu döneme işaret etmektedir.[1708]

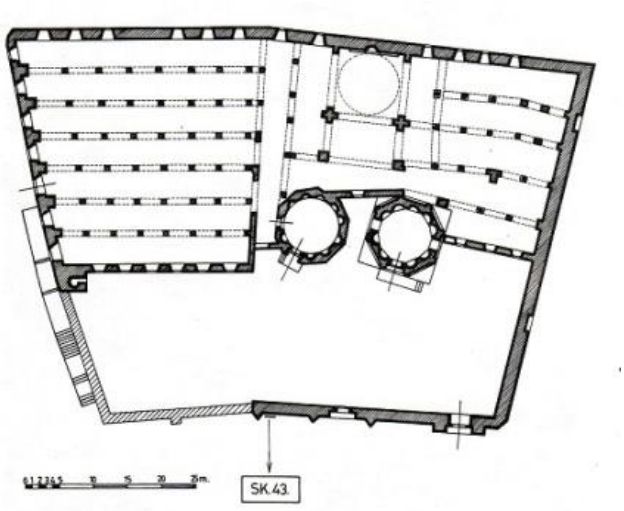
Konya Alâeddin Camii, farklı dönemlerde inşa edilen ve birbirleriyle bağları belirsiz ibadet alanları, mihrap önü kubbesi, çinili mihrabı, iki türbe, hazireler ve yapı ile bağlantısı kurulamayan, Alâeddin Keykubad döneminde yapılmış anıtsal giriş cephesinde bulunan taç kapı ve ikinci bir kapı ile farklı dönemlerde inşa edilen öğelerden oluşmaktadır.[1709]

Cami, plan olarak iki farklı döneme işaret etmektedir. Mihrap önünde bir kubbeli alan ve onun hemen önünde kemerler üzerine düz çatı ile kapatılan bir eyvan oluşturulmuştur. Mihrap önü kubbesi, Türk üçgenleri ile geçilen sekizgen bir kasnak üzerine oturtularak dıştan pramidal bir külah ile kapatılmıştır. Bu bölümün doğusunda bulunan kıble duvarına paralel uzanan altı sıra kemerler üzerine düz çatı ile örtülü sütunlu bir kısım ve batı tarafında da düz çatılı dört paralel sahın halinde cami genişletilmiştir. Cami klasik unsurları kendi bünyesinde toplamıştır. Caminin önünde II.

[1706] İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri İle Konya Tarihi,* Yeni Kitap Yayınları, Konya 1964, 295; Durukan, "Selçuklu Dönemi Kültür Ortamından Bir Kesit: XII. Yüzyıl", 731; Faik Soyman, İbrahim Tongur, *Konya Eski Eserler Kılavuzu,* Konya Yeni Kitabevi, Konya 1944, 22.
[1707] Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri İle Konya Tarihi*, 311-312.
[1708] Ara Altun, *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1988, 47; Tuncer Baykara, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya,* Konya Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Konya 1998, 65.
[1709] Kuban, "Fiziksel Çevrenin Öğeleri", 138.

Kılıçarslan'ın yaptırdığı ongen ve yarım kalmış sekizgen biçimli iki kümbet ve kuzeydeki abidevi cephesi ile boydan boya uzanan avlu yer almaktadır.[1710]

Bazı araştırmacılar doğuda bulunan geniş sütunlu holün avlu vazifesi görmüş olabileceğini ve yapıya sonradan eklendiğini savunmaktadır. C.E Arseven ise eski ilk Mısır ve Şam camilerinde olduğu gibi çok sütunlu bölümün ilk yapı olduğunu belirtmiştir.[1711] Sivri kemerler ile düz çatıyı taşıyan sütunlu basit bir mimarisi olan bu bölümün, asıl kubbeli bölüme ve sultanların yattığı kümbete geçiş bölgesi ve kalabalık cemaatin namaz kılabilmesi için plana alındığı da ihtimal dâhilindedir. Mihrap önü kubbesinin bulunduğu bölüm, Selçuklu camisinin çekirdeğini oluşturduğu fikri akla daha yatkındır.[1712]

Plan 65. Konya Alâeddin Camii[1713]

Caminin bulunduğu yerde bir kilisenin var olduğu da tartışma konuları arasındadır. I. Mesud döneminde inşa edilen doğu bölümünde kullanılan devşirme malzeme ve avluda bulunan kalıntılar kanıt olarak gösterilmektedir. Elde edilen bu

[1710] Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi,* 31; Altun, *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet,* 47; S. Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi,* 47; Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri İle Konya Tarihi,* 306.
[1711] Arseven, 101.
[1712] Aslanapa, *Türk Sanatı,* 121.
[1713] https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2016/12/Konya-Alaeddin-Cami-Plan.jpg/ (Erişim Tarihi 10.03.2019)

kalıntılar kilisenin caminin kuzeydoğu köşesinde olduğuna işaret etmektedir. Fakat bu verilerin, bir kilise veya müştemilatı ile bağlantısını kurmak oldukça zordur.[1714]

Cami mihrap önü kubbesi ile Büyük Selçuklu ve Artuklu camilerinde gördüğümüz klasik Türk camilerinin Anadolu Selçukluları'nda da devamını göstermektedir. İki farklı devir halinde klasik Türk camilerinin mihrap önü kubbesi ve düz çatılı eyvanı ile sütunlar üzeri Alâeddin Keykubat'ın emri ile camiye son şeklini veren mimar, aslen Şamlı olan Muhammed Havlan olup çinileri yapan usta ise Kerimeddin Erdişahtır.[1715]

Mimari özellik ve süslemesi ile yapının en önemli kısmı olan mihrap önü bölümü oldukça zengin bir bezemeye sahiptir. Kalıntılarından mihrap ve kubbenin içinin tamamen çini kaplı olduğu anlaşılmaktadır. Bugün yalnız mihrabın üst yarısı ile kubbeye geçişi sağlayan Türk üçgenlerinin içlerinde, nesih ve örgülü ayet kitabeleri ile birbirine karışmadan bir bütünlük oluşturan firuze, lacivert, mor renkli geometrik yıldız ve geçmeler ile bitkisel süslemeli mozaik çiniler kalmış olup caminin tamamlandığı tarih olan 1219 yılına uygundur. Mekânın loş ve ağır arkaik etkisi mimari süslemeler ve aydınlık feneri ile bir derece yumuşatılmıştır.[1716] Mihrabın batısında bulunan abanoz ağacından yapılan minber, kitabesi ve tarihi ile günümüze kadar ulaşan en eski Selçuklu eseridir.[1717]

[1714] Vahit Macit Tekin Alp, "Anadolu Selçuklu Sanatı'nda Bizans Sanatı'nın İzleri ve Hıristiyan Topluluğun Bu Oluşuma Katkısı", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergis*i, S.4, Ankara 2006, 100.
[1715] Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi,* 31; Bakırer, *13 ve 14. Yüzyıllarda Anadolu Mihrapları,* 142; Özakın, 1290.
[1716] Oktay Aslanapa, "Anadolu Selçukluları ve Beylikler Devri Kültür Sanatı", *Türkler Ansiklopedisi,* Ankara 2002, VII, 707; Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri İle Konya Tarihi,* 307.
[1717] Can, Gün, 200.

Fotoğraf 122. Konya Alâeddin Camii mihrabı[1718]

Sarı kalker taşından yapılmış olan kuzey cephede çok fazla kitabeye yer verilmiştir. Bu kitabelerde Sultan I. İzzettin Keykavus, Sultan I. Alâeddin Keykubat ile onun atabeyi Ayaz ve caminin ustası olan Muhammed Havlan El-Dımışki ve Kerimeddin Erdişah adlı iki ustanın ismi geçmektedir. Caminin taç kapısı, kitabeler ve çevreleri ise mermer malzemeden yapılmıştır. Avlu cephesinde düz duvarın üst bölümünde diğer yapılardan kalan malzeme ile yapıldığından sütunlar ve kemerleri soldan sağa doğru yükselerek uzanan nişler cepheye hareketlilik kazandırmıştır. Cephenin yukarı bölümünde 21 küçük pencere bulunmaktadır. Eski Bizans kiliselerinden alınan sütuncuklar ile yapılan pencerelerde sütuncukların boyları aynı olmadığı için pencerelerin bazıları yüksek bazıları alçak kalmıştır. Taç kapı yerden yüksekte olup kapısı kesme taşlarla örülmüş ve arkasında bulunan merdivenler ile içeriye girilmektedir. Alâeddin Keykubat dönemine ait olan bu taç kapı Kudüs, Şam ve Halep'te bulunan yapılarda görülen ve Zengi mimarisinin belirleyici özellikleri olan iki renkli taş işçiliği ve mermer düğümlü geçmeleri bütün cepheye hâkim motif olarak

[1718] https://www.academia.edu/10117723/Konya_Alaaddin_Camii// (Erişim Tarihi 10.03.2019)

uygulanmıştır. Mihrap ve taç kapı aynı eksen üzeri de bulunmaktadır. Avlu daha alçak bir zemine sahiptir.[1719]

Fotoğraf 123. Konya Alâeddin Camii kuzey cephe[1720]

Yapıya, doğu cephesinde bulunan ve II. Abdulhamid tarafından onarılan kapıdan girilmektedir. Caminin eğri olan batı duvarı ile cephenin en zengin kısmı doğudaki sütunlu bölüm caminin hizasına kadar bir bütünlük oluşturmaktadır. Cephenin geri kalan üçte biri ise daha ince bir duvar ile doğudaki eğri duvara birleşmektedir. Yan avlu cephesinin cami mekânı ile bağlantısı bulunmamaktadır. Caminin minaresi sonradan inşa edilmiştir.[1721]

Avlunun içerisinde yer alan ve camiye bitişik olarak yapılan iki türbe yapısı bulunmaktadır. II. Kılıçarslan Türbesi (1156-1192) olarak bilinen ilk yapı günümüze ulaşan Selçuklu Sultanlarına ait ilk türbedir. Aynı zamanda Anadolu'da bilinen ongen planlı tek türbedir. Türbe iki katlı olarak inşa edilmiştir. Her kata kuzeydoğu köşede bulunan farklı kapılardan girilmektedir. İçten çok kenarlı olan duvar yüzeylerinde düşey nişler açılmıştır. Üzeri kubbe ile kapatılmıştır. Yapı tamamen kesme taş malzemeden yapılmış olup beş penceresi bulunmaktadır. Saçağın altında bütün gövdeyi saran iki

---

[1719] Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi ve Gelişmesi,* 32; Kuban, "Fiziksel Çevrenin Öğeleri Camiler", 140; S. Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi,* 115; Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi,* 291.

[1720] http://konya.com.tr/portfolio-item/alaeddin-cami// (Erişim Tarihi 11.03.2019)

[1721] Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri İle Konya Tarihi,* 307.

kitabe kuşağı uzanmaktadır. Üstteki çini kitabe kuşağı olup üzerinde Ayete'l Kürsi yazılıdır. Alttaki kitabe taşa işlenmiş ve baninin adına yer verilmiştir. Kubbenin ongen satıhlı örtüsünün zamanında çini ile kaplı olduğu bilinmektedir. [1722]

Fotoğraf 124. Konya Alâeddin Camii kuzeybatı köşeden[1723]

İçerisinde II. Kılıç Arslan'ın, I. Keyhüsrev'in, Alâeddin Keykubat'ın mavi zemin üzerine beyaz kabartma kitabelerle süslü sandukaları ile birlikte sekiz sanduka bulunmaktadır. Bu eser hem Anadolu'nun Türkleşmesinde büyük mücadeleler veren kahramanları altında barındırması hem de mimari özelliği ile Türk türbe mimarisinde önemli bir yere sahiptir.[1724]

Daha sonra yapılan sekizgen türbenin üzeri açık kalmış ve tamamlanmamıştır. Mermer malzemeden yapılmış sade bir taç kapısı bulunmaktadır. Alâeddin Camii'nin mimarı, Muhammed İbn Havlan el-Dımışki adında bir sanatkâr tarafından yapılmıştır.[1725] 12. yüzyılın sonlarında Konya'nın gelişerek sur dışına taşması Alâeddin Camii'ndeki ilk genişletmeyi gerektirdiği düşünülebilir.[1726]

Şüphesiz Konya'ya cami yaptıran Türk Sultanları, burada daha fazla cami yaptırmak istemişlerdir. Buna rağmen eş zamanlı olduğu halde Anadolu'da, İran'da görülen eyvanlı cami şemasının yerleşmemiş olmasının, kültürün değerlendirilmesinde

---

[1722] Hakkı Önkal, *Selçuklu-Osmanlı Sultanları ve Türbeleri,* Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1999, 16-18; Hakkı Önkal, *Anadolu Selçuklu Türbeleri,* Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2015,164.
[1723] http://konya.com.tr/portfolio-item/alaeddin-cami// (Erişim Tarihi 10.03.2019)
[1724] Önkal, *Selçuklu-Osmanlı Sultanları ve Türbeleri,* 16-18; Önkal, *Anadolu Selçuklu Türbeleri,* 164.
[1725] S. Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi,* 115.
[1726] Baykara, 65.

önemli bir nedeninin olduğu düşünülmektedir. Anadolu'da gelişen Türk kültür ortamının başka İslam ülkelerinde mevcut olmayan tazeliğin ve yeni bir fetih ülkesinin sunduğu yeniliklerin teşvik ettiği yaratıcılığın neden olduğu düşünülebilir.[1727]

Fotoğraf 125. Konya Alâeddin Camii kuzey cephesi[1728]

Konya'nın simgesi haline gelen ve en ünlü Sultanın adını taşıyan Konya Alâeddin Camii, güneydoğudaki camiler, Erzurum, Kayseri ve Divriği Ulu Camii ile aynı nitelikte olmayan karmaşık bir yapı grubundan oluşmaktadır. Bu durum Konya'nın başkent statüsünü değiştirmese de, Selçuklu hanedanının politik yaşamının yeniden değerlendirilmesini gerektirecek kadar önemli bir fiziksel olgudur. Yapının bu kurulum düzeni Anadolu Selçuklu Sultanlarının başkentte anıtsal bir cami yapacak kadar sürekli ve emniyetli yaşamadıklarının bir göstergesidir.[1729]

4.7.5.2. Antalya Yivli Minare Camii

Antalya'da Kaleiçi'nde ve Antalya'nın Ulu Camii olarak inşa edilmiş olan yapı teraslanmış eğimli arazi üzerinde yer alan külliyenin ana yapısıdır. İlk yapının, şehrin 1207'de Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından fethini takiben Antalya subaşılığına tayin edilen, akabinde şehrin bir ara Lusignan'ların idaresi altına girdiği ve 1236'da Sultan I. İzzettin Keykavus tarafından ikinci kez fethini takiben yeniden aynı

[1727] Kuban, "Ortaçağ Anadolu Türk Sanatı Kavramı Üzerine", 108.
[1728] https://www.kulturportali.gov.trturkiye/konya/gezilecekyer/aladdincami/ (Erişim Tarihi 10.03.2019)
[1729] Kuban, "Fiziksel Çevrenin Öğeleri/Camiler", 138.

görevine getirilen ve sonradan Sultan I. Alaeddin Keykubat zamanında da aynı görevde olduğu bilinen Mübarizeddin Ertokuş tarafından inşa ettirilmiş olduğunu ortaya koymuştur.[1730]

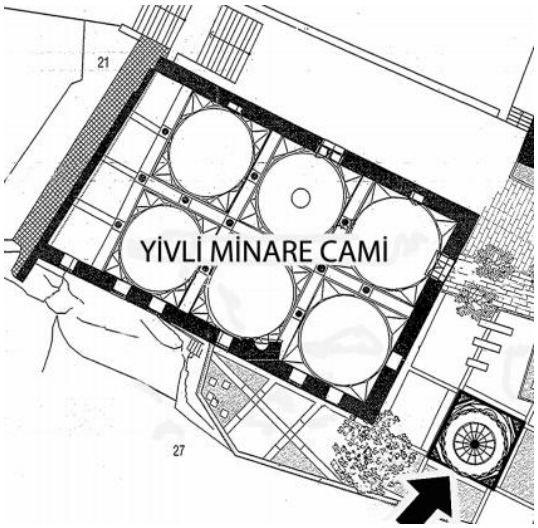
Caminin ilk inşaatının Antalya'nın Selçuklular tarafından fethine kadar inen bir geçmişe sahip olduğu ve bir vakitler şehrin ulucamisi olduğu kabul edilmektedir. 16. yüzyıl belgelerinde binanın *"Cami'i Atik", "Alâeddin Cami", "Cami-i Atik Mahallesi"* olarak anılıyor olması da şimdi *"Yivli"* ya da *"Yivli Minare Camisi"* denilen binanın Antalya Ulucamisi olduğuna kanıt olarak gösterilebilir.[1731]

Minare ve caminin hemen yanında Atabey Armağan Medresesi, onun karşısında Ulucami Medresesi yer almaktadır. Külliyenin içerisinde mevlivihaneye dönüştürülen bir yapının var olduğu bilinmektedir. Mevlivihanenin arkasında Yivli Minare Hamamı, önünde cami ile arasında set üstünde Nigar Hanım Türbesi bunun üzerinde ise yolun kıyısında Zincir Kıran Mehmet Bey Türbesi mevcuttur.[1732]

Cami doğu batı istikametinde uzanan dikdörtgen bir alana kurulmuştur. İbadet mekânının üzeri dıştan alaturka kiremitlerle kaplı altı kubbe ve batı tarafta ise duvar boyunca uzanan tek yöne eğimli kırma bir çatı ile kapatılmıştır. Bu duvarın önceden burada bulunan bir kilise yapısına ait olduğu tahmin edilmektedir. Bu bölüm bir teras üzerine oturtulan binanın batı yönünden desteklenmek için yapılmadığı açıktır. Bu bölümün eski bir kilise yapısının batı cephesinde yer alan bir nartekse ait olabileceği düşünülmektedir. Mihrap kıble duvarına hafif çapraz bir şekilde yerleştirilmiştir. Doğu cephenin kuzey köşesinde yer alan bir kapı ve kuzey yönde yer alan taç kapı ile harime giriş sağlanmaktadır.[1733] Kuzey giriş kapısının hemen önünde yer alan kubbe aydınlık feneri ile taçlandırılmıştır. Kubbenin altında ilk dönemlerde bir havuz yapısının olduğu düşünülmektedir. Yapının beden duvarlarında farklı sayıda pencere açıklığına yer verilmiştir. Fenerli açıklık ve pencere sistemi yapıda ferah bir mekan etkisi yaratmıştır. 2007 yılında yapı içerisinde Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından kazı ve restorasyon

[1730] Bilici, 199.
[1731] Leyla Yılmaz, *Antalya (16. Yüzyılın Sonuna Kadar),* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002, 10.
[1732] Yavuz Tiryaki, "Yivli Minare Külliyesi*", TDVİA,* İstanbul 2013, XLIII, 552.
[1733] Yılmaz, 10.

çalışmaları başlatılmıştır. Bu onarım sırasında erken dönemlere ait kemer izleri ve su künkleri bulunmuştur.[1734]

Plan 66. Antalya Yivli Minare Camii.[1735]

Caminin kuzey taç kapısının hemen karşısında Yivli Minare yer almaktadır. Minare kareye yakın bir kaide üzerinde taş ve tuğla malzeme kullanılarak inşa edilmiş prizmatik bir forma sahiptir. Doğrudan taş blokların üzerine oturan ve kırmızı tuğla toprağının kullanıldığı sırsız tuğla örgülü bu bölüm, taş kaidenin köşelerinden itibaren düz bir doğrultuda yükselmekte ve daha sonra pahlanarak sekizgene dönüşmektedir. Sekizgen pabucun her yüzü tuğla örgülü, sivri kemerli nişler açılmıştır. Gövde silindirik bir tambur üzerinde yükselmektedir. Yukarı doğru daralan silindirik gövdeyi aralarında üçgen kesitli çıkmalar bulunan yarım daire profilli sekiz dilim çepeçevre kuşatmaktadır. Minareye adını veren bu dilimler kırmızı tuğla toprağından imal edilmiş sırsız tuğlalardan yapılmıştır.[1736]

[1734] Tiryaki, 552.
[1735] Ülkü Avcı, "Antalya Kaleiçi'nde Bir Simge Yapı: Antalya Yivli Minare", *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi,* S.15, 2015, 56.
[1736] Avcı, 60.

Fotoğraf 126. Antalya Yivli Minare Camii[1737]

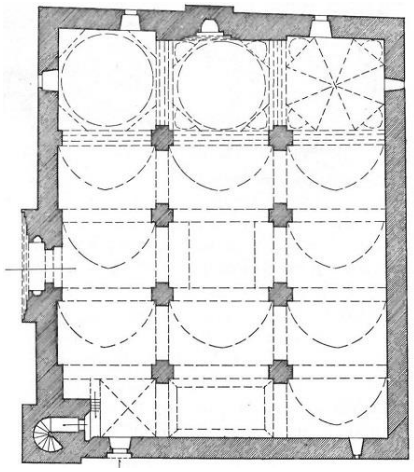
4.7.5.3. Niğde Alâeddin Camii

Niğde Alâeddin Cami, şehrin İç Kalesi'nin içinde güneyde yer almaktadır. Alâeddin Camii'nin doğu taç kapısında kavsaranın üzerinde kuşatma kemerinin altında mermer üzerine sülüs hatla yazılmış iki satırlık inşa kitabesi yer almaktadır. Bu kitabedeki "*İslamın ve Müslümanların yardımcısı, dinin ve dünyanın gelişmesine yardım eden, Arap ve Acem sultanlarının efendisi, meliklerin meliki, şahların şahı büyük sultan Keyhüsrev'in oğlu Keykubad'ın hükümdarlığı zamanında Allah'ın merhametine ve yardımına muhtaç zayıf kul Abdullah'ın oğlu Beşare…"* bilgisi ile caminin H 620/M 1223 yılında I. Alâeddin Keykubad (1220-1237) döneminde Emir-i Ahur Abdullahoğlu Zeyneddin Beşare Bey'in Müstenireddin'e inşa ettirmesini emrettiği okunmaktadır.[1738]

Niğde Alâeddin Cami kuzey güney yönünde dikdörtgen planlı, çok destekli ve çok bölümlü ve avlusuz cami plan şemasındadır. Harim mihraba dik üç sahınlı olarak yapılmış mihrap önünde çapları yükseklikleri ve şekilleri farklı bezemeli üç kubbeli bölüme yer verilmiştir. Bu bölüm kalın ve kademeli silmelere sahip üç geniş kemerle kuzeydeki bölümlerden ayrılmakta ve mihrap önünde enine gelişen bir ana mekân

[1737] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/ANTALYA/ANTALYA (Erişim Tarihi 2
8.07. 2019)
[1738] Mehmet Özkarcı, *Niğde'de Türk Mimarisi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, 33.

meydana getirmiştir. Diğer bölümler caminin merkezindeki küçük bir iç avlunun etrafında yer alan mihrap duvarına dik tonozlarla örtülmüş bulunan üç sahın biçiminde görülebilir. Ancak bu yapıda mihrap duvarına dik derinliğine bir gelişme söz konusu değildir. Büyük Selçuklu cami mimarisinin izlerini taşıyan bir planlama, enine gelişen mihrap önü kubbeli cami planı ile birlikte bir deneme mahiyetinde ele alınmış olduğu düşünülebilir. Bu uygulama Anadolu Türk mimarisinin gelişme çizgisi içindeki önemini artıran bir özellik olarak kabul edilebilir.[1739] Niğde Alâeddin Camii klasik Selçuklu mimarisinin bütün unsurlarını orjinal hali ile bünyesinde barındırmaktadır.[1740]

Plan 67. Niğde Alâeddin Cami[1741]

Mihrap eksenden hafif doğuya kaydırılmış olup içten ve dıştan kademeli olarak yapılmıştır. Hiçbir nebati süsleme görülmeyen mihrapta geometrik yıldız, geçme ve örgü motifleri ile rozetlerden oluşan bir bezemeye sahip olup nişin içerisi boş bırakılmıştır. Taş minber mihraba bitişik olarak yerleştirilmiştir. Minberin kapısı ve yan yüzlerindeki bazı taşlar onarımlar sırasında yenilenmiştir. Dikdörtgen kesitli kapı açıklığının günümüze gelen izlerinden daha önceden beş dilimli kemere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Oldukça sade olan minberde önemli süsleme merdiven korkuluğu ile taht kısmının yan yüzlerinde görülmektedir. Caminin doğuda yer alan ve yüksekliği cepheyi aşan taç kapısı hafif kuzeye doğru kaydırılmıştır. Cami batıdaki dış surlara

[1739] Ara Altun, "Niğde Alâeddin Camii", *TDVİA,* İstanbul 1989, II, 328; Can, Gün, 200; Özkarcı, *Niğde'de Türk Mimarisi,* 34.
[1740] Aslanapa, *Türk Sanatı,*123.
[1741] https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2016/12/Ni%C4%9Fde-Alaeddin-Cami.jpg

yakın yerleştirildiği için doğu cephedeki anıtsal taç kapı önünden geçen ana yola ve şehre yönlendirildiği için taç kapısı doğu yönde açılmıştır. [1742]

Taş malzemeden yapılmış olan mukarnas kavsaralı taç kapının yan yüzlerinde beş cepheli dört sıra mukarnas kavsaralı yan nişler yer almaktadır. Dıştan düz-içe pahlı /eğimli ve düz iç bükey olarak sıralı kademeli altı bordürün çevrelediği taç kapı dış bükey profilli konsollara oturan basık kemerli kapı ile harime giriş sağlanmaktadır. Kapının etrafını sade, geometrik ve bitkisel bezemeli altı bordür çevrelemektedir. En geniş olan beşinci bordür de geometrik ve bitkisel motifli delik işi bezemeli motiflerin üzerini ise örgülü saçlı insan başları süslemektedir. Araştırmacılar bu iki insan başının kozmolojik anlamlı ay ve güneşi simgelediğini belirtmektedir. Caminin içinde ve dışında yinelenen bu insan başlarının adları verilen üstad Sıddık ve kardeşi Gazi'yi simgelediği de düşünülebilir. Kavsarayı geometrik bezeli iki kemer kuşatmıştır. Köşeliklerde yer verilen geometrik süslemeli rozetler dikkat çekmektedir. Taç kapı harimde aydınlık açıklığı aracılığıyla mihraba yönlendirilerek taç kapı mihrap ilişkisi araştırmacıların belirttiği gibi kırık aks yaklaşımı göstermektedir. [1743] Kural dışı durumlarda yapının üzerinde bulunduğu araziye bir sorun olduğu için bazı camilerde birden fazla girişe rastlandığı gibi hem doğrusal hem de kırık aks yaklaşımı gözlemlenebilir. [1744] Caminin kuzey yönde yer alan kapısı hünkâr mahfiline girişi sağlamaktadır. Kuzeydoğuya yerleştirilmiş olan minare yatay kurulumlu olan cephelerde dikey etki yaratmıştır. [1745] Tamamen kesme taş malzemeden yapılmış olan minare caminin kuzeydoğu köşesine yerleştirilmiştir. Kaide ve pabuçluk kısımları yapı ile organik bir bütünlük oluşturmaktadır. Minare tek şerefeli olup şerefe altında mukarnaslara yer verilmiştir. Kısa petek bölümü taş konik bir külah ile kapatılmıştır. Anadolu Selçuklu döneminden özgün durumunu koruyarak günümüze ulaşmış nadir eserlerden biri olması bakımından önemlidir.[1746]

[1742] Altun, "Niğde Alâeddin Camii",328; Aslanapa, *Türk Sanatı,*123; Özkarcı, *Niğde'de Türk Mimarisi,* 38, Bilici/III, 215.

[1743] Nermin Şaman Doğan, "Niğde'deki Türk Dönemi 13-15. Yüzyıl) Yapılarında Taç Kapı-Mihrap Tasarımı ve Bezeme İlişkisi", *Edebiyat Fakültasi Dergisi,* 30 (1), 2013, 122; Mustafa Kemal Şahin, "Afşin Ashab-ı Kehf Ribatı İle Niğde Alâeddin Camisi Taç Kapıları Üzerine Bazı Yorumlamalar", *History Studies İnternatıonal Journal Of Hıstory,* S.10, 2018, 148; Özkarcı, *Niğde'de Türk Mimarisi,* 39.

[1744] Çağla Caner, Ömür Bakırer, "Anadolu Selçuklu Dönemi Yapılarından Medrese ve Camilerde Portal", *Haccettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C.10, 2009,18.

[1745] Altun, "Niğde Alâeddin Camii",328; Aslanapa, *Türk Sanatı,*123.

[1746] Özkarcı, *Niğde'de Türk Mimarisi,* 38.

Fotoğraf 127. Niğde Alâeddin Camii kuzeybatı cepheden [1747]

4.7.5.4. Malatya Ulu Camii

Malatya Ulu Camii'nin inşa tarihi tartışmalı olmakla birlikte, bugün Yeni Cami'nin duvarında kıvrık dallar, palmet ve rumilerle oluşturulan kitabenin Malatya Ulu Camii'ne ait olduğu düşünülmektedir. Bu kitabeye göre Cami, Alâeddin Keykubat tarafından H 621/M 1224 yılında Malatyalı Yakup b. Ebu Bekir'e yaptırıldığı veya II. Keykavus döneminde 1247'de yaptırılmış olabileceği düşünülmektedir.[1748] Cami inşa edildikten kısa bir süre sonra yapılan tamir ve değişiklikler sonucunda caminin planında ve mimarisinde bazı değişiklikler olmuştur. Tuğla malzemeden yapılan bölümler ilk yapıdan kalmış olup taştan yapılan bölümler ise daha sonraki dönemlerde inşa edilmiştir.[1749]

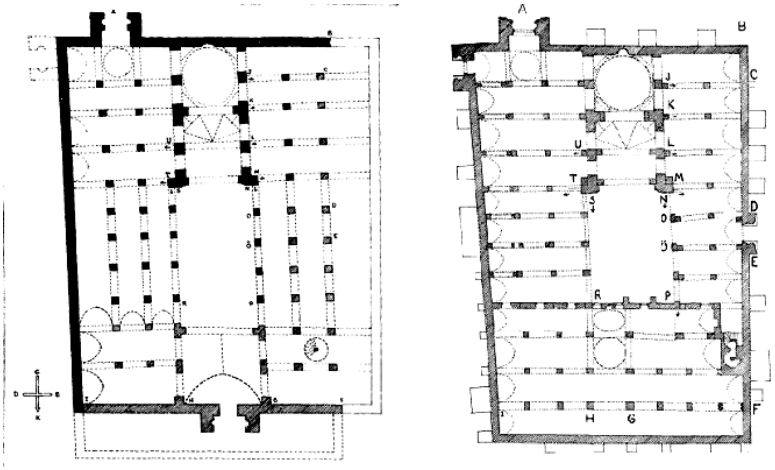
Malatya Ulu Camii'nin tarihi ve planı hakkında araştırma yapan O. Arık caminin ilk planı şöyle açıklamıştır**.** Konya'daki Sırçalı Medrese, Kayseri'deki Huand Hatun Medresesi'nde olduğu gibi orta avlunun iki ucunda ana eyvan ile tam karşısında yer

[1747] https://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:Nigde_alaaddin_cami_taci.jpg
[1748] Mustafa Kemal Şahin, "Anadolu Selçuklu Döneminde Malatya ve Tokat Çevresinde Bulunan Bazı Yapılar Üzerine Düşünceler", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi,* S.3, 2018, 214; Can, Gün, 201; Hasan Demirbağ, Fahrettin Fırat, *Medeniyetin Beşiği Malatya,* Malatya Kitaplığı Yayınları, Malatya 2013, 84.
[1749] Aslanapa, 40.

alan giriş eyvanı ve avlunun kuzey-güney yönlerinde üçer sıra revaktan oluşan plan şemasına sahiptir. Doğu ve batı taç kapılarının var olduğunu kabul ederek, kuzeyde giriş eyvanında bir taç kapının bulunduğunu, kıble yönünde bulunan yeni taç kapının ise medreseye geçişi sağlayan veya hükümdar kapısı olabileceğini ifade etmiştir. Yeni bulunan kitabenin de bu iki kapıdan birine ait olabileceğini düşünmektedir. Arık, camiyi Anadolu medrese yapılarına özgü olan uzunlamasına dikdörtgen planlı, iki eyvanlı şemanın camiye uyarlandığını ve Büyük Selçuklu camilerinin Anadolu'daki örneği olduğunu belirtmiştir.[1750]

Tuğla ve taş malzemeden yapılmış olan Malatya Ulu Camii kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen bir alana kurulmuş mihrap önü kubbeli ve kıble duvarına paralel sekiz sahınlı harim ile avlu mekânı, mihrap aksındaki eyvan ve kuzeyindeki kıbleye paralel dört sahınlı ikinci harim olmak üzere üç ayrı bölümden meydana gelmektedir. Mihrap önünde tromplar ile geçilen kubbe ile kuzeyindeki avluya açılan bölüm ise üçgen tonoz ile örtülüdür. Güneyindeki avlu mekânından bir duvar ile ayrılarak tamamen ayrı bir mekân halinde düzenlenen kuzeydeki dört paralel sahınlı mekân, üzerindeki kitabelerden hareketle 14. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir.[1751]Araştırmacıların bir kısmı mihrap önü kubbeli alanın H 621/M 1224 yılındaki ilk inşâ döneminden olduğunu ve hatta batıdaki son restorasyonda kaybedilen tuğlalı kemer izlerinden hareketle batı sahının bir kat daha geniş tutulduğunu, yani doğudaki sahınla simetrik olduğunu iddia etmektedirler. Ancak H 645/M 1247 yılında batıdaki taç kapının inşâ edilmesi esnasında bu sahının bir kat daraltıldığı ve minaresinin de bu dönemde inşâ edilmiş olabileceği iddia edilmektedir[1752]

[1750] Oluş Arık, "Malatya Ulu Caminin Asli Planı ve Tarihi Hakkında", 142-143.
[1751] Muhammed Arslan, *Anadolu'da Selçuklu Çağı Cami ve Mescid Mimarisi (Plan- Mimari- Süsleme),* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Erzurum 2017, 975.
[1752] Oluş Arık, "Malatya Ulu Caminin Asli Planı ve Tarihi Hakkında", 142-143; Bekir Eskici, *Malatya Türk İslam Dönemi Mimari Eserleri Battal Gazi (Eski Malatya),* Malatya Kitaplığı Yayınları, İstanbul 2013, 36.

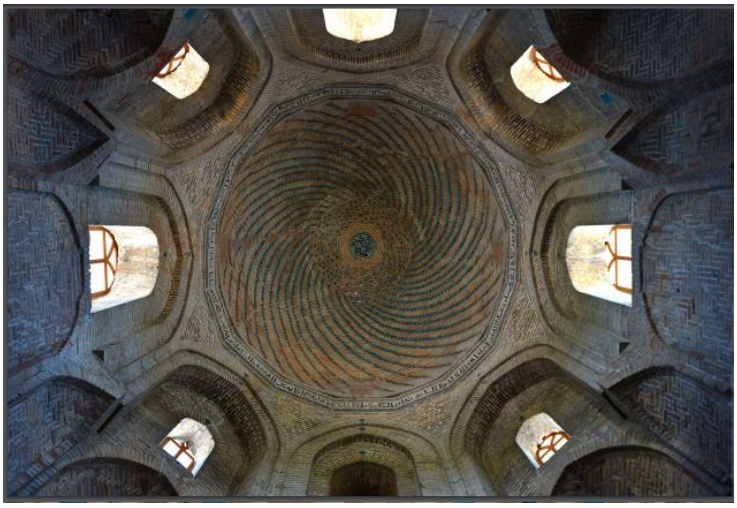

Plan 68. Malatya Ulu Camii[1753]

Tuğla kubbe, Karahanlıların Arap Ata türbesi ile başlayan ve Büyük Selçuklu yapıları olan İsfahan Mescid-i Cuma Melikşah ve Terken Hatun kubbelerinde de devam eden, üç dilimli yonca tromplarla sekizgen bir tambur üzerine oturmaktadır.[1754] Tromp düzenlemelerinin bir kademe üstünde kubbenin sekizgen kasnağı görülmektedir. Her kenarında açılmış çift kademeli sivri kemerler içerisine yerleştirilmiş yine sivri kemerli pencere açıklıkları görülür. Kasnağın hemen üzerinde kubbe eteğine bir kuşak halinde yazılmış kitabe kuşağı dikkat çekmektedir. Patlıcan moru rengindeki çinilerle işlenen yazıda Fetih Suresi'nin 1-5. ayetleri okunmaktadır. Harfler arasında yer yer çiçek motifleri vardır. Göbekteki madalyon, firuze ve patlıcan moru rengindeki çini mozaik teknikli bir süsleme ile tezyin edilmiştir. Burada iç içe geçmiş düz ve ters iki üçgen ile Mühr-ü Süleyman motifi oluşturularak 'Muhammed' yazılmıştır[1755]

Bu düzenlemede kubbeli maksurenin tuğla işçiliği ve mimari kuruluşu İran'ın 12. ve 13. yüzyıllarında yaygın bezemeli tonoz ve kubbeli örtü tekniklerinin 13. yüzyılda buraya kadar uzandığını gösteren önemli kanıtlardan birisidir. Malatya Ulu Cami, Anadolu Selçuklu Sultanları'nın en güçlü oldukları bu dönemde İran üslubuna bağlı kaldıklarını göstermektedir. Bu bölümde bulunan çok az korunabilmiş renkli sırlı bezemesi Anadolu çini sanatının dönem özelliğini göstermektedir.[1756]

[1753] https://okuryazarim.com/malatya-ulu-camii// (Erişim Tarihi 12.03.2019)
[1754] Aslanapa, *Türk Sanatı*, 124; Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişmesi,* 40.
[1755] Arslan, 978; Eskici,59.
[1756] Kuban, *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, 137.

Fotoğraf 128. Malatya Ulu Camii mihrap önü kubbesi[1757]

Mihrap önü kubbesinin hemen önündeki eyvan iki bölüm halinde düzenlenmiş ve üçgen tonozla kapatılmıştır.[1758]Avluya açılan eyvanın bütün cephesi firuze ve patlıcani renkte çini mozaiklerden geometrik yıldız ve geçmeler, kemer yüzünde yalnız alt kısmı kalmış olan kitabe ve yine zigzag biçiminde çini mozaiklerle kaplı sütuncuklarla süslenmiştir. Sağdaki kemer ayağının cephesinde "Amele Yakup bin Ebubekir el benna el Malati" olarak ustanın adı yazılıdır.[1759]

Kubbe eyvan bağlantısının kuzeyindeki dikdörtgen planlı avlunun doğu ve batı yönünde dört sivri kemerli açıklıklardan oluşan revaklara yer verilmiştir. Batı revakı tuğla yapısı ve çini süslemeleriyle asli şeklini kısmen korurken doğu revakı sonradan düzenlenmiştir. Revakların üst bölümünde bulunan dikdörtgen alınlıklara beyaz zemin üzerine firuze renkli büyük dikdörtgen levhalarla sahte çini mozaik tekniğinde örgülü kufi yazı kompozisyonu yerleştirilerek kenarları lacivert sırlı tuğla dizileriyle çevrelenmiştir. Eyvan ile birleşen birinci kemerin üstündeki alınlığın levhaları hariç diğerlerinin tamamına yakını dökülmüştür. Yazıların arasında dekoratif unsur olarak asılı bir kandil, şamdan, yıldızlar ve bitkisel bezeme görülmektedir.[1760]

[1757] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/MALATYA/MALATYA// (Erişim Tarihi 27.08.2018)
[1758] Arslan, 980.
[1759] Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişmesi,* 40; Eskici, 48.
[1760] Eskici, 61.

Fotoğraf 129. Malatya Ulu Camii eyvan kemeri[1761]

Anadolu'da tuğla konstrüksiyonla ve mihrap önünde kubbeli bölüm ile önünde avluya açılan bir eyvanı ve bir iç avlusu bulunan, bu tasarımı ile İran'ın Melikşah döneminden başlayarak getirdiği cami tipolojisinin bir örneği olan tek yapı Malatya (Eski Malatya) Ulu Camii'dir.[1762] Caminin mihrabı sonradan yapılmıştır. Kesme taş kaplamalı, yarım silindirik basit bir niş şeklindedir. Caminin eski ahşap minberi Ankara Etnografya Müzesinde muhafaza edilmektedir. Camide mevcut olan minber ise geç dönemde buraya yerleştirilmiştir.[1763]

Caminin iki taç kapısı bulunmaktadır. Batı taç kapısı onarım görmüş olmakla birlikte orjinalliğini muhafaza etmektedir. Mukarnas kavsaralı sivri kemerli taç kapı, iki yanda dört sıra mukarnas kornişlere oturmaktadır. Kitabesinde Sultan II. Keykavus zamanında H 645/M 1247'de Şehabeddin İlyas tarafından yaptırıldığı ve Hüsrev isimli diğer bir ustanın adı yazılıdır. Doğu taç kapısı daha sade üslupta olup geometrik geçmeler yanında bitki motiflerine de bolca yer verilmiştir. Kitabesinde, H 672/ M 1273-74'de caminin tamir edildiği ve ustanın üstad Hüsrev olduğu belirtilmiştir. Cami taş ve tuğladan inşa edilmiştir.[1764]

O. Arık Anadolu Selçuklu döneminde minarelerin yapıya sonradan eklendiğini öne sürerek, caminin minaresinin batı cephesinde bir sahın geri alınarak daraltıldığı

[1761] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/MALATYA/MALATYA// (Erişim Tarihi 27.08.2018)
[1762] Kuban, *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, 137; Eskici, 59.
[1763] Eskici, 60.
[1764] Aslanapa, *Türk Sanatı,* 125; Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi ve Başlangıcı,* 41; Altun, *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet,* 50.

sırada minarenin buraya eklenmiş olabileceğini belirtmiştir.[1765] Aslanapa, ise yalnız gövdesi kalmış olan minarenin Harput Ulu Camii'de olduğu gibi duvarların içine alınmış olduğunu ve ilk yapı ile aynı dönemden kalmış olabileceğini belirtmiştir. Bu durumda Niğde Alaeddin Camii ile birlikte Alâeddin Keykubad tarafından yaptırılan iki orijinal minarenin günümüze ulaştığını söylemek mümkündür.[1766]

Kuzeydeki ikinci harimin batı duvarına bitişik olarak yükselen minare kare kaideli, sekizgen pabuçluklu ve silindirik gövdelidir. Minarenin kare kesitli kaidesi taş malzemeden inşâ edilmiştir. Pabuç bölümü tuğladandır ve sekizgen bir plana sahiptir. Silindirik gövdesi ise yine tuğla malzemeden inşa edilmiş olup yukarıya doğru hafif incelmektedir. Tek şerefeli olduğu düşünülen minarenin şerefe bölümü günümüze ulaşamamıştır.[1767]

Fotoğraf 130. Malatya Ulu Camii güneydoğu köşeden[1768]

Malatya Ulu Camii, İran'daki Büyük Selçuklu yapısı olan Zevvare Ulu Camii planı ile büyük benzerlik gösteren Anadolu'daki tek camidir.[1769] Cami ve bu yapının mimarı, Anadolu Türk ustalarının, İran Büyük Selçuklu mimarisine yabancı olmadıklarını fakat yepyeni bir üslup yaratma heyecanı ile yeni denemeleri uygulamak istediklerini göstermektedir. Çeşitli devirlerde onarım ve eklemeler geçirmiş olmasına

[1765] Oluş Arık, "Malatya Ulu Caminin Asli Planı ve Tarihi Hakkında", 145.
[1766] Aslanapa, *Anadolu'da Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişmesi,* 42.
[1767] Arslan, 977.
[1768] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/MALATYA/MALATYA// Erişim Tarihi 27.08.2018)
[1769] Aslanapa, *Anadolu'da Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişmesi,* 42.

rağmen ana hatları ile orijinal yapısını korumuş Anadolu Selçuklu döneminin en önemli Ulu camilerinden birisidir.[1770]

4.7.5.5. Bünyan Ulu Camii

Kayseri'nin Bünyan ilçesinde bulunan Cami'nin taç kapısı üzerinde bulunan, tarih ve bani bölümü kırık olan kitabesinin H. 654/M 1256 tarihli olduğu ileri sürülmektedir. Aynı zamanda bu tarih caminin inşa tarihi olarak da kabul edilmektedir. Kitabesinden yalnızca Emir'ül Ümera'nın emriyle yapımına başlandığı anlaşılmaktadır. Taç kapıda son satırı tam olarak okunamayan üç satırlık bir sanatçı kitabesi bulunmaktadır.[1771]

Kuban, Aslanapa ve Dilaver gibi bazı araştırmacılar kitabede geçen mimar Kaluyan adının yapının tarihlendirilmesinde önemli bir kanıt olduğunu düşünmektedir. Dilaver, yazmış olduğu makalesinde Ilgın Kaplıcası (1267) ve Sivas Gök Medresesi'nin (1271/2) mimarının da Kaluyan olduğunu belirtmiştir. Gök Medresesi'nde bulunan hayvan figürlerinin üslup bakımından benzerlerinin Bünyan Ulu Camii'de de bulunması araştırmacının bu fikrini desteklemektedir. Fakat Bünyan Ulu Camii'deki figürlerin daha eski olduğu bilinmektedir. Bu bilgiler doğrultusunda caminin H 654/M 1256 yılında veya buna yakın bir tarihte yapılmış olabileceğini ifade etmiştir.[1772]

Çayırdağ ise yapmış olduğu araştırma sonucunda bu tespitin doğru olmadığını savunmaktadır. Caminin kitabesini yayınlayarak bu konuya açıklık getirmiştir. Caminin 13. yüzyıl ortasında değil de H 733/M 1333 yılında yapılmış olduğunu açıklamıştır. Caminin banisinin Zahireddin Mahmud olduğunu İlhanlı hükümdarlarından Ebu Said Bahadır Han tarafından 1329 yılında Anadolu Valiliğine tayin edildiğini ve 1333 yılında da geri alındığını belirtmiştir. Caminin inşasını da aynı yıl içerisine tarihlendirmiştir.[1773]

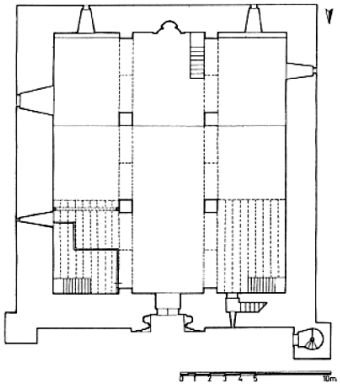
Cami, kitlevi yapısı ile dıştan küçük bir kale görünümündedir. Gri kalker kesme taştan itinalı kalın dış duvarlar dikdörtgen bir alanı çevrelemektedir.[1774] Kıble duvarına

---

[1770] Altun, *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet,* 50.
[1771] Zeki Sönmez, *Başlangıçtan 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk İslam Mimarisinde Sanatçılar,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, 282.
[1772] Sadi Dilaver, "Bünyan Ulu Camii Erbaa/Akçaköy (Fidi) Silahdar Ömer Paşa Camii", *Sanat Tarihi Yıllığı,* İstanbul 1968, 193; Kuban, "Fiziksel Çevrenin Öğeleri Camiler", 149; Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişmesi,* 53.
[1773] Mehmet Çayırdağ, "Bünyan Ulu Cami", *Kayseri Ansiklopedisi*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 2009, I, 276.
[1774] Dilaver, 184.

dik üç sahından ibaret olup ikişerli iki sıra ayağın taşıdığı kemerlere basan ahşap direkli tavanla örtülmüştür. Orta sahın yan sahınlardan daha geniş tutulmuştur. Kemerler üzerindeki kısa duvarlar, doğu-batı yöne uzatılmış yuvarlak hatılların desteklediği ahşap tavanı taşımaktadır. Orta sahında hatıllar ve tavan konsollarla bir kademe daha yükseltilmiştir. Orijinal olan kısa ve kalın taş payeler, alçak tavan, mazgal pencereler ve kalın taş duvarlarla iç mekân kitlevi, basık ve loş bir etki bırakmaktadır. Konya'da Ferruh (Taş) Mescidinde (1215) olduğu gibi, kuzey duvar içindeki bir taş merdivenle dama çıkış sağlanmaktadır. [1775] Caminin basık atmosferinin mazgal pencereler ile aydınlatılması uzun yıllar Anadolu halkının cami olarak görmeye alıştıkları bir ibadet mekânı tipolojisini oluşturmaktadır.[1776]

Caminin ilk mihrabı ve minberi hakkında bilgi bulunmamaktadır. Üslup yönünden sonradan yapıldığı anlaşılan taş mihrap ve taş minberin camiye uygun olmasına rağmen bir sanatsal değeri bulunmamaktadır. Sivri kemerli istiridye şeklindeki mihrap nişinin kemer köşeliklerindeki iki kabartma rozet ve iki yanında bulunan prizma başlıklı iki sütunce ile mihrap zenginleştirilmiştir.[1777]

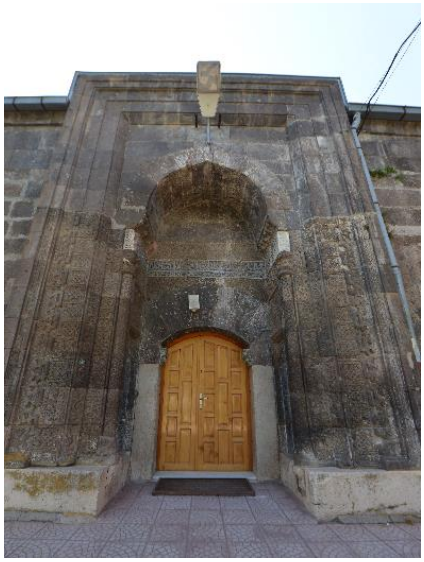

Plan 69. Bünyan Ulu Camii[1778]

Kuzeydoğu köşesinde payanda, kuzeybatı köşesinde minare yer almaktadır. Kare planlı payanda üstte köşeleri pahlanarak on iki gene dönüşmekte ve piramidal bir külâhla sonlanmaktadır. [1779] Cepheler oldukça sade olup, kuzey cephesinin ortasında

[1775] Dilaver, 187; Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişmesi,* 52; Altun, *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet*, 51.
[1776] Kuban, "Fiziksel Çevrenin Öğeleri/Camiler", 149.
[1777] Dilaver, 188.
[1778] https://okuryazarim.com/anadolu-selcuklu-donemi-mimari-planlari// (Erişim Tarihi 28.05.2019)
[1779] Zeynep Hatice Kurtbil, "Bünyan Ulu Cami", *TDVİA*, İstanbul 2012, XLII, 89.

cepheden yüksek ve dışa taşkın eyvan biçiminde olan taç kapı üzerinde süsleme görülmektedir. Kapının basık kemerli girişinin iki yanında mukarnas, kavsaralı birer niş vardır. Üstte bulunan mermer inşa kitabesinin bir bölümü ön cepheye gelecek şekilde kapı girintisini dolaşmaktadır. Kapı nişinin üzeri mukarnaslı kavsara ile sonlanmaktadır. Taç kapının etrafını beş sıra bordür çevrelemektedir. Bordürlerde geometrik geçmeler ve bitkisel bezemeler kullanılmıştır. Bunların yanı sıra kıvrık dallar arasında stilize aslan ve grifon başlarından meydana gelen figürlü süslemeler dikkat çekmektedir. Bu figürlerin on iki hayvanlı Türk takviminden esinlenilerek yapıldığı kabul edilmektedir. [1780] Caminin bezmeli taç kapısı, Selçuklu çağının mimariye karakter kazandıran ve yapıyı bir depo olarak kullanmaktan kurtaran mimari çabanın temel amacı olarak ortaya çıkmıştır. [1781] Kuzeydoğu köşesinde bulunan minaresi 1906 ve 1956 yıllarında onarılmıştır.[1782]

Fotoğraf 131. Bünyan Ulu Camii[1783]

Bünyan Ulu Camii taç kapısındaki motiflerin hemen hepsini (tek tek hayvan başları dâhil) Anadolu Selçuklularının 13. yüzyılın 2. ve 3. çeyreğindeki yapılarında da görmek mümkündür. Plan şeması da bu tarihlere uygundur. Anadolu'da bulunan kıble duvarına dikey 3 sahınlı Divriği Kale Camii (1180), Niğde Alâeddin Camii (1223)

[1780] Kurtbil, 89-90; Dilaver 187; Ara Altun, *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet,* 51.
[1781] Kuban, "Fiziksel Çevrenin Öğeleri/Camiler", 149.
[1782] Kurtbil, 89-90; Dilaver 187.
[1783] http://wowturkey.com/t.php?p=/tr95/mimar_hazal_bunyan_ulu_camii_078.jpg/ (Erişim Tarihi 30.03. 2019)

Amasya Burmalı Minare Camii (1237-47) ve Amasya Gök Medrese Camii (13yy.) grubuna Bünyan Ulu Camii girmekle beraber düz örtüsüyle onlardan ayrılmaktadır. Mihraba dik sahınlı planı ve düz örtü sisteminin birleştiği tek örnek olarak bilinmektedir.[1784]

Selçuklu çağının bütün politik karmaşasına rağmen ülkede ne denli sağlam bir yapı ortamının olduğu, sadece yaptıranların istek ve cömertliğine bağlı olarak büyük anıtlar inşa edildiği düşüncesinin aksine daha mütevazı yapıların da inşa edildiği görülmektedir. Bünyan Ulu Camii bu açıdan, planının oturmuşluğu ve bezemesinin döneminin bütün bezeme üslubu ile ilişkisi açısından önemli bir örnektir. Mimarının Kaluyan olması da Selçuklu dönemi mimari tarihi açısından ayrıca önem taşımaktadır.[1785]

Fotoğraf 132. Bünyan Ulu Camii[1786]

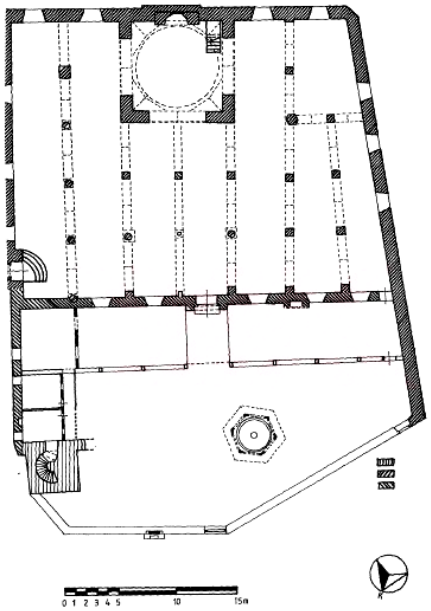
4.7.5.6. Konya Akşehir Ulu Camii

Akşehir Ulu Camii, ilçenin merkezinde kendi adını taşıyan Ulu Cami Caddesi'nde bulunmaktadır. 1213 yılında Ebu Sait İbrahim tarafından inşa edilen minareden daha önce yapıldığı düşünülmektedir. Yapıldığı tarihi gösteren kesin bir kitabesi bulunmamasına rağmen minarenin kaidesindeki kitabeye göre minare H 612/M 1213

[1784] Dilaver, 192.
[1785] Kuban, *"Fiziksel Çevrenin Öğeleri/Camiler",* 149.
[1786] http://wowturkey.com/t.php?p=/tr95/mimar_hazal_bunyan_ulu_camii_078.jpg// (Erişim Tarihi 30.03. 2019)

yılında yapılmıştır.[1787] Kayıtlarda 13. yüzyılın başlarında Alâeddin Keykubat tarafından onartıldığı geçmektedir.[1788]

Akşehir Ulu Camii, kuzey-güney doğrultusunda uzanan harim ile kuzey duvarı boyunca genişleyen son cemaat yeri ve önündeki yamuk planlı avludan ibarettir. Cami planı ile kıble duvarına dikey yedi sahınlı ve mihrap önü kubbelidir. Harimin batı duvarının güney duvarına geniş açı yaparak devam etmesi nedeniyle batı kanattaki iki sahın, güneybatı köşede birleşerek tek bir sahın oluşturmuştur. Sahınları oluşturan, kare, dikdörtgen, altıgen ve silindirik ayaklar sivri kemerler ile birbirine bağlanmıştır. Sahınların üzeri düz ahşap tavan ile örtülmüştür. Mihrap önü kubbesi "L" şeklinde iki bağımsız ayak ile mihrap duvarına bitişik iki ayak tarafından taşınmaktadır. Kubbeye geçişte pandantifler kullanılmış olup dört yönde iki sıra halinde yerleştirilmiş sivri kemerli sekiz açıklık bulunmaktadır. Caminin batı duvarı, çaprazlamasına uzanmaktadır. 1960-61 onarımında önüne ahşap bir son cemaat yeri eklenmişken son onarımda kaldırılmıştır. Kuzeyinde avlusu, avlunun kuzeydoğu köşesinde de kare kaideli, sekizgen pabuçlu ve silindirik gövdeli minaresi vardır.[1789]

Plan 70. Akşehir Ulu Camii[1790]

[1787] Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Akşehir Ulu Cami", *TDVİA*, İstanbul 2012, XLII, 84.
[1788] Altun, *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet,* 52.
[1789] Arslan, 929.
[1790] https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2016/12/Ak%C5%9Fehir-Ulu-Cami.jpg// (Erişim Tarihi 28.05.2018)

Caminin I. Alâeddin Keykubat tarafından genişletilip onarıldığı bir vakfiyede belirtilmiştir. Ö. Bakırer, mihrabın Alâeddin Keykubat döneminde (1220-1237) caminin ilk inşasından sonraki bir tarihte inşa edildiğini belirtmiştir.[1791] Ş. Yetkin mihrabın genel görünüşü ile Alâeddin Keykubat devrinin çini işçiliği bakımından çok daha geç bir dönem üslubu gösterdiğini belirtmiştir.[1792] Son tamirde sıva altından çıkan orijinal çini mihrap, firuze ve mor renklerle sadece geometrik süslemelerin kullanıldığı erken bir üsluba işaret etmektedir. Yalnız çini mukarnasların altında, geniş kitabe kuşağında bozuk bir nesih ile 'Allah', 'Allahuekber' ibareleri tekrarlanmıştır.[1793]

Caminin doğu giriş kapısı harimin kuzey ucunda dışa taşıntılı olarak yapılmıştır. Sivri kemerle çevrilen nişin arkası basık kemerli bir açıklık şeklinde düzenlenmiştir. Tuğla ve moloz taşın dönüşümlü olarak kullanılması ile girişin üst kesiminde iki sıra kirpi saçak oluşturulmuştur. Taç kapı nişinin iki kenarında çini mozaik tekniği ile "Mehmet Nevbilen", ve "el adil el nail" ibaresi yazılmıştır. Caminin kuzey cephesinin tam ortasında ve batı ucunda birer giriş kapısı daha bulunmaktadır. Kuzey kapısı doğu kapısı ile benzer özellikler göstermektedir. Batı kapısı ise düz atkılı basit bir açıklık şeklindedir.

Fotoğraf 133. Akşehir Ulu Camii çinili mihrabı[1794]

[1791] Bakırer, *Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrapları,* 136-137.
[1792] Şerare Yetkin, *Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi,* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1972, 60.
[1793] Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişmesi*, 53.
[1794] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/filesAkşehirUlu (Erişim Tarihi 29.08.2018)

Harim ve son cemaat yerinin arasına son dönemde iki bölmeli bir mekân inşa edilmiş olup kuzeyde minare ile birleştirilmiştir. Harim ve son cemaat yerinin kuzeye doğru devam eden batı duvarı, avlunun batı kanadını sınırlandırmaktadır. Demir parmaklıklı alçak bir duvar, avluyu kuzey yönden kapatmaktadır. Avlu duvarının ortasında ve batısında iki giriş kapısı ve bir de çeşme bulunmaktadır. Caminin minaresi kare kaide üzerinde tuğladan inşa edilmiş olup silindirik gövdeli ve tek şerefelidir. Minarenin şerefeden yukarısı farklı dönemde inşa edilmiştir.[1795]

Araştırmacılar caminin özellikle batı cephesindeki çarpıklık, harimdeki düzensizlik ve minarenin uzakta kalmasından dolayı yapının özgün planının farklı olduğunu ve muhtemelen 19. yüzyıl başlarındaki esaslı bir onarım esnasında bugünkü plan şeklini aldığını düşünerek farklı plan önerilerinde bulunmuşlardır.[1796]

Fotoğraf 134. Akşehir Ulu Camii batı cephesi[1797]

4.7.5.7. Amasya Burmalı Minare Camii

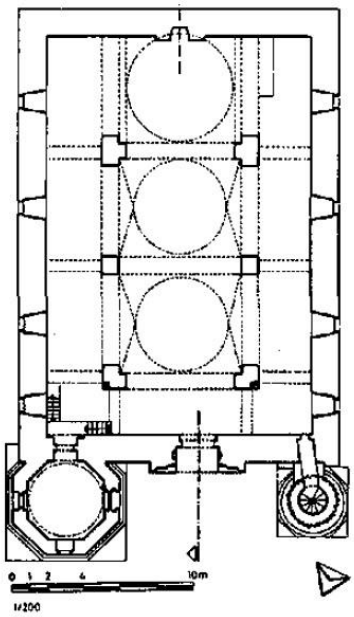
Amasya Burmalı Minare Camii, kapısı üzerinde bulunan grift hatla yazılmış kitabeye göre Selçuklu Sultanı Keykubad oğlu Gıyaseddin II. Keyhüsrev zamanında (1237-1246) onun emirlerinden Ferruh b. Selçuk tarafından yaptırılmıştır. Bazı araştırmacılar kitabede geçen "amere" kelimesinden dolayı Burmalı Minare Camii'nin

[1795] Yekta Demiralp, *Akşehir ve Köylerindeki Türk Anıtları,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, 9-10.
[1796] Çobanoğlu, "Akşehir Ulu Camisi", 84.
[1797] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/filesAkşehirUlu (Erişim Tarihi 29.08.2018)

Ferruh Bey tarafından tamir ettirildiğini sanmışlardır. Selçuklu mezar anıtlarının bir geleneği olan cami ile birlikte inşa edilmiş olan türbede Hüsamettin Hüseyin Bey'e göre Hülagü Han'ın torunu Cümüdar b. Yeşmüt b. Hülagü ve Amasya Emiri İşboğanuyan'a ait olduğu düşünülmektedir. Ancak kaynak gösteremediği için bu türbede esas kurucularının yatması gerektiği daha mantıklıdır. [1798] 1590 yılında depremde 1602 yılında yangın sonunda harap olmuş olan bina yeniden onarılmış ve önceden ahşap olan minaresi yapıya ismini veren taştan yapılmış burmalı minare ile değiştirilmiştir. 1640 yılında Amasya'yı ziyaret eden Evliya Çelebi bu yapıdan Mahkeme Cami olarak bahsetmekte ve Burmalı Minaresinin güzelliği hakkında bilgi vermektedir.[1799]

Dikdörtgen bir alan üzerine kurulmuş olan cami kalın kesme taştan inşa edilmiştir. Harim mihrap ekseninde iki sırada yer alan üçer paye dizisi ve sivri kemerler ile üç sahına ayrılmıştır. Orta sahın üç büyük kubbe yan sahınlar ise beşik tonozlar ile kapatılmıştır. Giriş kapısından itibaren beşik tonozla kapatılmış olan bir son cemaat yeri bulunmaktadır.[1800] Cami planı bakımından Amasya'daki Torumtay Camii ile Divriği Ulu Cami gibi eserlerde uygulanan plan tipinin daha küçük ve sade örneğidir. Son cemaat yeri olarak düzenlenmiş olan bölümden türbenin üst katına ve girişin hemen içindeki bölümün üzerinde yer alan mahfile çıkılmaktadır. Lacivert çinilerden oluşturulan bir çerçevenin yer aldığı mihrap üzerinde dikdörtgen bir çerçeve içerisinde "amel-i Muhammed b. Mahmud El-Errani" yazısı okunmuştur. Ancak Gabriel'in kanaatine göre bu şahsın caminin mimarı mı, yoksa çinileri yapan usta mı olduğu kesin olarak tespit edilememiştir.[1801]

[1798] Semavi Eyice, "Burmalı Minare Cami ve Türbesi", *TDVİA,* İstanbul 1992,VI, 444; Kenan Bilici, *Anadolu Selçuklu Çağı Mirası,* Türkiye Cumhuriyeti Başkanlığı Yayınları, Ankara 2018, 126; *Amasya Şehir Kimliği Çalıştayı/Sonuç Raporu,* Amasya Belediyesi Yayınları, Amasya 2015,92.
1
[1799] *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler,*202.
[1800] *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler,*203.
[1801] Eyice, "Burmalı Minare Cami ve Türbesi", 444; Bilici, 29.

Plan 71. Amasya Burmalı Minare Camii[1802]

Caminin önemli elemanlarından olan minberin çok az bir bölümü kalmış olmasına rağmen kalan parçalarından Selçuklu üslubunda yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Minberin bütününü çevreleyen kitabeli bordürler, minber girişinin ayrıntıları, korkuluk panoları ve üslup açısından Divriği Ulu Camii minberi ile büyük benzerlik göstermektedir. Minber, ceviz ağacından yapılmış olup tahta oyma sanatında ve geçme işlerinde başka bir benzeri görülmeyen bir çağda çok başarılı bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Minberin bezemesinde düğümlü kufi yazı motifleri ile birlikte, geometrik ve stilize edilmiş bitkisel motifler kullanılmıştır.[1803]

Kuzey cephede türbe ve minare arasında eksen üzerinde yer alan dışa taşıntılı olan taç kapının sivri kemerli büyük nişi içinde yay kemerli köşeleri sütuncelerle sınırlandırılmış giriş kapısı yer almaktadır. Taç kapı bordüründe Selçuklu taş işçiliğinin çok güzel örneği olan örgü motifi görülmektedir.[1804]

[1802] https://okuryazarim.com/anadolu-selcuklu-donemi-mimari-planlari/ (Erişim Tarihi 28.07.2019)
[1803] Kurtişoğlu, 95; Bilici, 129.
[1804] *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler,* 203.

Fotoğraf 135. Amasya Burmalı Minare Camii[1805]

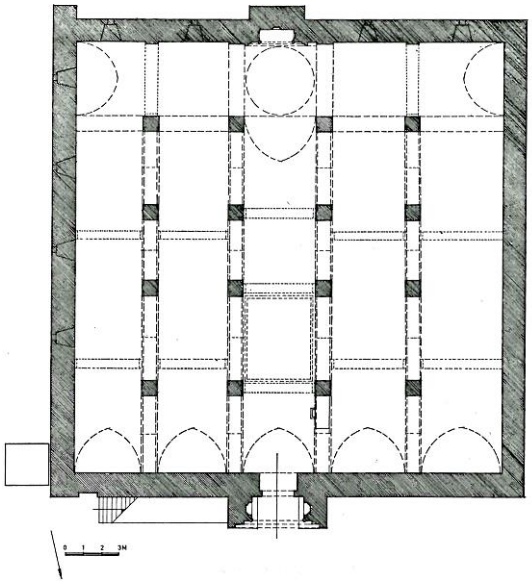
Caminin esas yapısının Selçuklu mimari üslubunda yapılmış ve kubbeli Ulucamiler grubuna dâhil olmasına karşılık kuzeybatı köşede kaide kısmının geçiş bölgesine kadar toprağa gömülmüş olan minare farklı bir devrin Osmanlı dönemi özelliği yansıtmaktadır. 17. yüzyılda tamamen kesme taştan inşa edilmiş olan minare Afyon Gedik Ahmet Paşa minaresi gibi burmalı olarak yapılmıştır. Kare kaideden basit üçgenlerle silindirik gövdeye geçilmekte ve şerefe altına kadar gövdenin ½'sini saracak şekilde burulmuş hatlar bütün gövdeyi sarmaktadır. Petek kısmında ise bu kıvrımlar daha ince bir hatlardan oluşmaktadır.[1806]

4.7.5.8. Develi (Sultan Hatun) Ulu Camii

Câmi-i Kebir mahallesinde yer alan yapı Sivasi Hatun Cami olarak da bilinmektedir. Taç kapısında bulunan iki kitabeden, Anadolu Selçuklu Sultanı III. Gıyâseddin Keyhusrev zamanında Göçer Arslan'ın oğlu Nasrullah ve cariyesi Said kızı Sivasi Hatun tarafından H 680/M 1281 yılında yaptırıldığı anlaşılmaktadır.[1807]

[1805] https://archnet.org/authorities/3501/sites/17963 (Erişim Tarihi 27.07.2019)
[1806] *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler,*203.
[1807] Nuran Gülşen, "Develi Ulu Cami*" TDVİA,* İstanbul 2012, XLII, 94-95; Tahsin Özgüç, Mahmut Akok, "Develi Abideleri", *Belleten Dergisi,* 19, (75), 1955, 380; Kerim Türkmen, "Develi Tarihine Işık Tutacak Kitabeler", *Bütün Yönleri İle Develi I. Bilgi Şöleni 16-28 Ekim 200 Develi: Bildiri,* (219-224), Develi 2003, 220.

Cami tamamen kesme taştan inşa edilmiş olup, kare planlı, mihrap önü kubbeli ve mihraba dik uzanan beş sahından oluşmaktadır. Giriş kapısını takip eden mihraba paralel ikinci sahının ortasındaki bölümün üzeri fener kubbesi şeklinde dört köşeli olarak yapılmıştır. Diğer bölümlerin tamamında sivri tonoz üst örtü elemanı olarak kullanılmış ve düz toprak damla örtülmüştür.[1808] Caminin mihrap önü kubbesinin her iki yanında bulunan sahınların üzeri doğu-batı doğrultusunda, diğer sahınların üzeri ise kuzey-güney doğrultusunda uzatılan sivri tonozlar ile kapatılarak yapıda bir transept etkisi oluşturulmuştur.[1809]

Plan 72. Develi Ulu Camii[1810]

Caminin bezemesinin en yoğun olduğu mihrap, koyu renkli andezit taşından oymalı olarak yapılmıştır. Dikdörtgen çerçeveli, sivri kemerli ve mukarnas kavsaralıdır. Nişi üç yönden "U" şeklinde kuşatan dıştaki çerçeve dört bordürlüdür. Kabartma halinde geometrik yıldız geçmeler, kıvrık dallı rumi ve palmetler ile Selçuklu nesih hatlı bordürlerden oluşan mihrap oldukça zengin bir bezemeye sahiptir.[1811] Orta nişin kemer üzengilerindeki mermer başlıklı zikzak gövdeli sütunlar silmeleriyle farklı bir etki

[1808] Özgüç, Akok, 379; Sultan Topçu, *Develi'deki Türk Eserleri,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Kayseri 2005, 26.
[1809] Altun, *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet,* 52.
[1810] https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2016/12/Develi-Ulu-Cami-Sivasi-Hatun-Cami.jpg (Erişim Tarihi 29. 08. 2018)
[1811] Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişmesi,* 54.

yaratmıştır. Somaki taşından yapılmış madalyonlar mihrabın içerisine gömülmüştür. Ayrıca niş içinde küçük bir niş şekli de bulunmaktadır.[1812]

Niş kavsarasını çevreleyen sivri kemer oldukça dekoratiftir. Kemerin tepe noktası yarım hilal şeklinde bir taç meydana getirmektedir. İçerisine daha iri bir palmet yerleştirilmiştir. Kemer köşelikleri ise geometrik bezemelidir. Merkezde çok kollu bir yıldız etrafındaki şeritlerin meydana getirdiği geometrik örgü sonsuzluk ilkesiyle devam etmektedir. [1813] Tamamen bir sanat eseri sayılan mihrap camiye önemli bir değer katmıştır.[1814]

Fotoğraf 136. Develi Ulu Camii mihrabı[1815]

Mihrap nişinde görülen renkli taş kakmalar Zengi ve Memluk süslemelerini çok sadeleşmiş şekilde devam ettiren Selçuklu taş işleri, Beylikler ve Osmanlı mimarisinde de zaman zaman kendini belli etmektedir. [1816]

H 680/M 1281 yılında Develi Ulu Camii için inşa edilmiş olan minber, 1933 yılına kadar bu camide sağlam ve faal durumda olup aynı yıl Kayseri Müzesine

[1812] Özgüç, Akok, 380.
[1813] Arslan, 787.
[1814] Özgüç, Akok, 378-379.
[1815] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ// (Erişim Tarihi 29.05.2018)
[1816] Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişmesi*, 52; Aslanapa, Türk Sanatı, 129.

nakledilmiştir. Fakat bu nakil sırasında minberin parçalarının büyük bir bölümü kaybolmuştur. Bu minberin yerine taştan bir minber inşa edilmiştir.[1817]

Kuzey cephede yine andezit taşından yapılmış olan taç kapı mihrap ile bir bütünlük oluşturmaktadır. Dışa taşkın taç kapı iç içe iki sivri kemerle sınırlandırılmış, çevresi yarım yıldız friziyle süslenmiştir. Her iki yanında küçük nişlere yer verilmiştir. Kapının dış çerçevesinin alınlığında mermer bloklar üzerinde iki satırlık kitabe ile kapı kemerinin içinde ve giriş kapısının alınlığında dört satırlık ikinci bir kitabe daha bulunmaktadır. Taç kapının üzerinde köşk tipi minareye yer verilmiştir.[1818] Köşk minare yuvarlak kemerlerle birbirine bağlanan dört yekpare ayağın üzerine atılan bir külah kısmından oluşmaktadır. Ayakların köşeleri pahlanarak sekizgene dönüştürülmüşlerdir. Külah kısmı piramidal şekilde tasarlanmış ve tepe noktasından yükselen beyaz mermer âlemle sonlandırılmıştır.[1819]

Cami kıble yönünde dört, doğudan üç pencere ile aydınlanmaktadır. Yapının üstü eskiden toprak dam iken daha sonra çinko ile kaplanmıştır. Güney cephesinde mihrap yüzeyinde ve güney köşesinde yapıya dayanak sağlayan payandalar 18. yüzyıldaki bir onarım sırasında konulmuştur.[1820] Geç dönemde inşa edilmiş olan minare kare kaide üzerinde yükselen silindirik gövdeli ve tek şerefelidir. Minareye taç kapının doğusunda yer alan bir merdivenle çıkılmaktadır.

Develi Ulu Camii, 13. yüzyılın sonuna doğru Anadolu Selçuklu cami mimarisinin hala kuvvetini ve canlılığını devam ettirdiğini açıkça göstermektedir.[1821] Selçuklu ulu cami plan şemasında inşa edilen bu yapı Sivas, Kayseri, Niksar gibi büyük Selçuklu merkezlerinde bulunan ulu camilerin yanında dahi mimari önemini korumaktadır.[1822]

[1817] Mehmet Çayırdağ, "Develi Ulu Cami Minberi", *Bütün Yönleri İle Develi I. Bilgi Şöleni 16-28 Ekim 2000 Develi: Bildiri,* (699-710), Develi Belediyesi Kültür Yayınları, Develi 2003, 701.
[1818] Özgüç, Akok, 379.
[1819] Topçu, 6.
[1820] Gülşen, 94.
[1821] Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişmesi*, 52; Aslanapa, *Türk Sanatı,* 129.
[1822] Özgüç, Akok, 380.

Fotoğraf 137. Develi Ulu Camii[1823]

4.7.5.9. Bayburt Ulu Camii

Caminin inşa kitabesi bulunmamakla birlikte yapının farklı yerlerinde altı ayrı kitabe mevcuttur.[1824] Anadolu Selçuklu Sultanı II. Mesud döneminde (1282-1299-1302-1308) yaptırıldığı kabul edilmektedir. Cami özgün planına sadık kalınarak 1970'li yıllarda yeniden inşa edilmiştir. İlk yapıdan günümüze harim mekânına açılan 2 giriş kapısı, mihrap önü kubbesinin geçiş elemanı olan mukarnaslı tromplardan birkaçı ve minare ulaşmıştır.[1825]

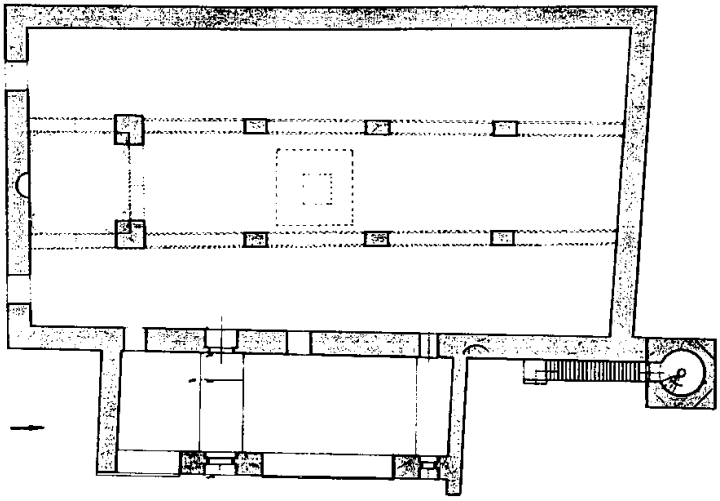
Birçok kez onarım geçirmiş olan harim bölümü ana hatları ile özgün planını korumaktadır. İki sıra halinde düzenlenmiş dörderden sekiz destek ile üç sahına ayrılmıştır. Kıble yönünde olan taşıyıcılar kare diğerleri ise dikdörtgen şekillidir. Taşıyıcılar kuzey güney yönünde uzanan sivri kemerler ile birbirine bağlanmıştır. Yan sahınlar ile yaklaşık aynı ölçülere sahip olan orta sahın üzerinde iki ahşap kubbe ile bir fener açıklığına yer verilmiştir. Ahşap kubbelerden büyüğü mihrap önü mekânını örten kubbeyi hatırlatmaktadır. Bu kubbenin kuzey yönde kare kesitli iki paye üzerine oturduğu bilinmektedir. Son onarımda açılarak kesme taştan inşa edilen kubbede geçiş elemanı olarak tromplar kullanılmıştır. Orta sahnın kuzeyinde yer alan ikinci kubbe ve

---

[1823] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/iller%20ve%20ulu%20camileri/kayseri/develi%20u// (Erişim Tarihi 29.05.2018)
[1824] Bilici, 282.
[1825] Tuğba Erzincan, "Bayburt Ulu Cami", *TDVİA,* İstanbul 2012, XLII, 85.

kuzeydeki son iki paye arasına yerleştirilmiş olduğu bilinen kubbenin ise ortasında fenerli bir açıklığının olduğu bilinmektedir. Orta sahnın ortasındaki açıklığın ise bir ahşap fenerle örtülü olduğu tespit edilmiştir. Mihrap da son onarımlar sırasında taş malzemeden yapılmıştır. R. Ünal bu açıklığın ilk yapıda daha geniş olduğunu sonraki onarımlar sırasında daraltıldığını düşünmektedir.[1826]

Caminin doğu cephesinde bulunan son cemaat yerinde ve caminin doğu duvarı üzerinde yer alan iki ayrı kapı geometrik bezemeleri ile caminin asli yapı elemanları olarak günümüze ulaşmıştır. Güney kanadında yer alan basık kemerli kapı açıklığının kilit taşı üzerindeki akroterde dikkat çeken bir arslan başı kabartması yer almaktadır.[1827]

Plan 73. Bayburt Ulu Camii[1828]

Yapıdaki süsleme unsurları iki taç kapı ile minare üzerinde toplanmıştır. Her iki taç kapıda da geometrik unsurlardan oluşan birer şerit görülmektedir.[1829] Yapıldığı dönemde çinili bir kompozisyona sahip olduğu düşünülen mihrap özgün haliyle günümüze ulaşmamıştır. Dikdörtgen çerçeveli, sivri kemerli, mukarnas kavsaralı mihrabın iki yanında sıva altında birer kandil motifine rastlanmıştır.[1830]

Kuzeydoğu köşesine 1m uzaklıkta olan minare Doğu Anadolu bölgesinin en önemli minareleri arasında yer almaktadır. Minarenin 13. yüzyıl içerisinde 1230 yılı

[1826] Hüseyin Rahmi Ünal, " Bayburt Ulu Cami'nin Tanıtımı ve Mimari Özellikleri", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu 23-25 Mayıs 1988 Bildiriler,* (405-407), Bayburt Hizmet Vakfı Yayınları, Ankara 1994, 406.
[1827] Bilici, 281.
[1828] https://islamansiklopedisi.org.tr/ulucami#15 (Erişim Tarihi 28.07.2019)
[1829] Ünal, "Bayburt Ulu Cami'nin Tanıtımı ve Mimari Özellikleri", 406.
[1830] Erzincan, 85.

civarında inşa edildiği düşünülmektedir. Minare üst köşeleri pahlanarak sekizgene dönüştürülmüş dikdörtgen prizmal kaidenin üzerinde yükselmektedir. Aşağıdan yukarıya doğru hafif daralan silindirik gövdeli ve tek şerefeli olup tuğla malzemeden inşa edilmiştir. Kaide kısmı kesme taş malzemeden yapılmış olup oldukça yüksek tutulmuştur. Şerefe altında bitkisel ve geometrik motiflerden oluşan geniş bir çini mozaik kuşağına yer verilmiştir. Şerefenin üst kısmı ise orjinal olmayıp onarım sonrasına aittir.[1831]

Fotoğraf 138. Bayburt Ulu Camii minaresi[1832]

Ana şeridin orta kesimi geometrik, şerit kenarındaki unsurlar ise bitkiseldir. Ana şeritin iki yanındaki bordürler ikili palmet fistosunu andırmaktadır.[1833] Şerefe altında, ortadaki geniş alt ve üstteki daha dar üç kuşak yer almaktadır. Ortadaki kuşakta yazısı olmayan örgülü ve çiçekli kufi görülür. Bu kompozisyon firuze renkli zemin üzerine, mangan oksitten elde edilmiş siyah renkli şeritlerden oluşmaktadır. Şeritlerin yukarı uçları palmet ve rumilerle taçlandırılmıştır. Siyah renkli çini şeritler belli aralıklarla düğümlenerek altı köşeli motifleri oluşturmuştur. Bu motifi en dışta, tuğla malzemeden bir şerit daha takip ederek kompozisyona dâhil edilmiştir.[1834]

[1831] Haldun Özkan, Türklerde Minare Geleneği ve Bayburt Ulu Camii Minaresi, *10. Yılında Bayburt Vilayeti Sempozyumu 17-19 Temmuz 1999 Bayburt/Bildiriler,* (233-240), Yeni Avrasya Yayınları, Ankara 2002, 238; *Kültürün Kale Kenti Bayburt,* Bekder Yayınları, Ankara 2011, 81.

[1832] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/BAYBURT/BAYBURT%20ULU (Erişim Tarihi 28.07.2019)

[1833] Ünal, " Bayburt Ulu Cami'nin Tanıtımı ve Mimari Özellikleri", 406.

[1834] Nevin Ayduslu, "Bayburt Ulu Camii Minaresinin Çini Özellikleri", *Sanat Dergisi,* S.20, 2011 118.

Fotoğraf 139. Bayburt Ulu Camii kuzeydoğu köşeden[1835]

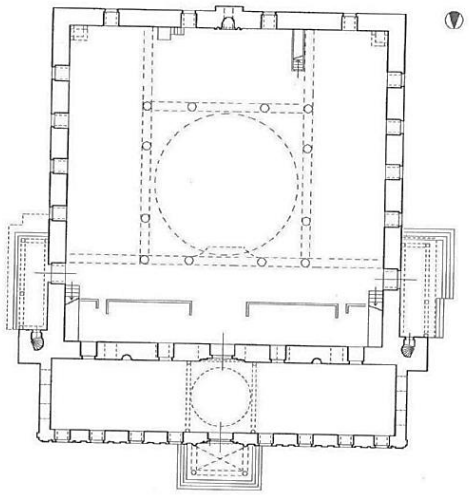
4.7.5.10. Çorum Ulu Camii

Çorum Ulu Camii Selçuklu Sultanı III. Alâeddin Keykubad'ın azatlı kölelerinden Hayreddin tarafından 13. yüzyılın sonlarında inşa ettirildiği düşünülen Çorum Ulu Camii 1509 yılında gerçekleşen depremde büyük hasara uğramış 1514 yılında gerçekleşen depremde de kubbesi tamamen çökmüştür. 16. yüzyılın sonlarına doğru ve Sultan III. Murad zamanında Mimar Sinan tarafından onarılan cami Sultan IV. Murad tarafından ve Erivan Seferi sırasında 17. yüzyılın ilk yarısında yeniden inşa ettirilerek etrafına medrese yapıları ve akarat eklenmiş ve bu tarihten sonra *Murad-ı Rabi Camii* ismini almıştır. 1786-1793 tarihinde yaşanan depremlerde de büyük hasar görmüş olup son cemaat yerinden harime dâhil edilen kapısı üzerinde yer alan kitabeye göre 1810 yılında onarım görmüş ve 1911 yılında bugünkü son cemaat yeri ve kuzeydoğusuna bir minare eklenmiştir.[1836]

Ulu Camii dikdörtgen bir alan üzerine kurulmuş doğu, batı ve kuzeyden girişi bulunan büyük ve muntazam olmayan bir avlu ile çevrilmiştir. Kare planlı harimin orta bölümü bağdadi büyük bir kubbe ile kubbenin dört bir tarafında kalan bölümler ise ahşap tavanla örtülüdür. Hem kubbe hem de ahşap tavan üstten kırma çatı altına alınmıştır. Ortadaki bağdadi basık ahşap kubbe on iki ahşap sütun üzerine oturmaktadır. Kürtpınarı mevkiindeki ormanlardan getirildiği belirtilen ahşap sütunlar, harimin ortasında kare baldeken bir şekil oluşturmaktadır. Bu ahşap sütunlar birbirine basık

[1835] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/BAYBURT/BAYBURT%20ULU (Erişim Tarihi 28.07.2019)
[1836] Bilici, 341;*Cumhuriyetin 50. Yılında Çorum 1973 İl Yıllığı,* 197, 127; *Çorum İl Yıllığı 1967*, 214.

kemerler ile bağlanmıştır. Kubbede alçı şebekeli yuvarlak pencerelere yer verilmiştir. Yirmi kaburgalı kubbe çeşitli yazılar, bitkisel ve geometrik motifli kompozisyonlar ile süslenmiştir. Harimin kuzeyinde doğu ve batıdaki kapıları da altına alacak şekilde ahşap mahfil yapılmıştır. Doğu, batı ve kuzey yönde duvarların taşıdığı mahfil güneyde ortadaki kubbenin kuzeyini taşıyan dört ahşap sütuna yerleştirilmiştir. Hem bu mahfile hem de son cemaat yerinin doğu ve batı kanatlarındaki mahfile, harimin kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerindeki on altışar basamaklı ahşap merdivenlerden çıkılmaktadır. Mahfilin altı çıtakâri baklava dilimi ve büyük kare motiflerle süslenmiştir.[1837]

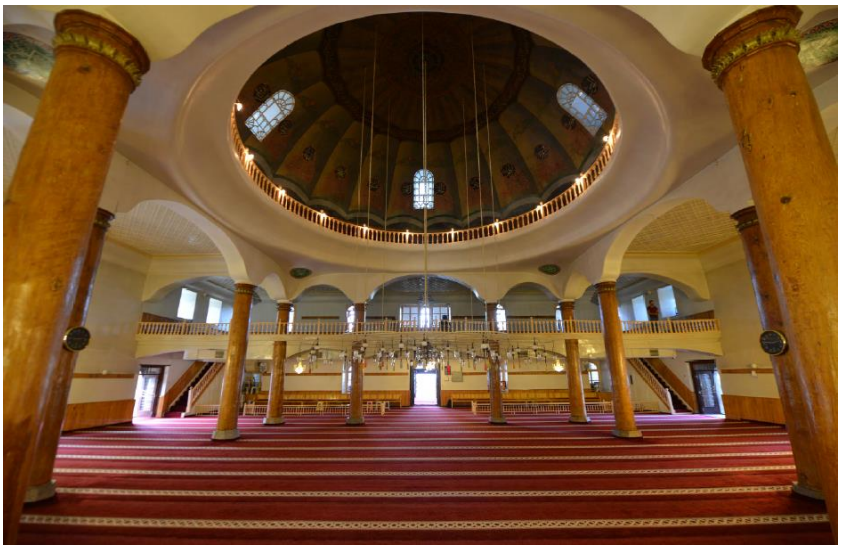

Plan 74. Çorum Ulu Camii[1838]

Tipik bir Selçuklu "ulu camisi" görünümünü yitirmiş olan Çorum Ulu Camii'ne bu onarımda giydirilen örtü ve buna bağlı iç mekân düzeni, Osmanlı'nın merkezi mimarlık pratiğinin yaygın tipoloji, malzeme ve konstrüksiyon kalıplarına uymayan bir biçimlenme göstermektedir. Osmanlı cami mimarisinde bu sistemde yapılan camiler "sakıflı cami" olarak adlandırılsa da, özellikle merkezi kubbe konstrüksiyonu bakımından yöreye özgü nitelikler belirgin bir biçimde kendini hissettirmektedir. Bağdadi gizli bir kubbeye sahip örneklerin Ulu Camii'nden önce Çorum'da birkaç önemli yapıda daha kullanılmış olması ise yerel ustalara şehrin en büyük ve en önemli camisinin diğer mahalle mescitlerine göre daha anıtsal olması gereken yeni üst örtüsünün biçimi konusunda esin verici bir rol oynadığı düşünülebilir. Bu esinlenme

[1837] Abdulkadir Dündar, *Çorum Cami ve Mescitleri,* Motif Yayınları, Ankara 2006, 85; Tuğba Erzincan, "Çorum Ulu Cami", *TDVİA,* İstanbul 2012, XLII, 92-93.
[1838] https://islamansiklopedisi.org.tr/ulucami#15-corum-ulucamii (Erişim Tarihi 28.07.2019)

daha çok konstrüktif tüm öğelerin aynen aktarılmasından çok mekânda bağdadi bir kubbe öğesinin varlığından ibarettir.[1839]

Fotoğraf 140. Çorum Ulu Camii bağdadi kubbesi[1840]

Mihrap gülkurusu, beyaz ve siyah damarlı renkli mermerden yapılmıştır. Kuzey taç kapı ve son cemaat yeri kapısı ile işçilik bakımından benzerlik gösterdiği için aynı döneme tarihlendirilebilir. Dikdörtgen çerçeveli mihrap farklı genişliklerdeki silmelerle oluşturulan bordürler ile çevrelenmiştir. Doğu ve batı kenarında yüzeyden dışarı çıkıntı yapan, dikdörtgen formlu siyah mermerli ve üstlerinde birer istiridye motifli taç bulunan köşelik tablası yer almaktadır. Siyah damarlı renkli mermer kaplı mihrap nişi yedigendir.[1841]

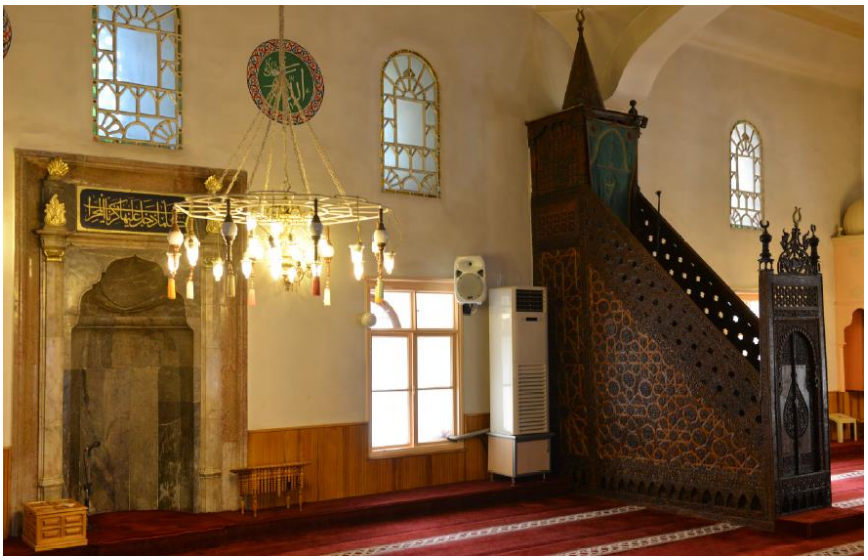
Minberin, içinde bulunduğu cami ile zaman bakımından hiçbir münasebeti yoktur. Eserin şimdiki yerine nereden ve ne zaman nakledildiğini bilinmemektedir. Abanoz ağacından çatma tekniğinde yapılmış olan Çorum Ulu Cami minberi bir devir üslubunu, bu devir içerisinde beliren bir bölge karakterini ve bu bölgede yaşayan iki sanatkârın hususiyetlerini aksettirmesi bakımından Türk ağaç işçiliğinin bilhassa Selçuklularla Osmanlılar arasındaki geçiş devrinin en önemli eserlerinden birini yansıtmaktadır. Minberde alışılmış şekiller ile bazı yenilikler bir araya getirilmiştir. Genel görüntüsü

[1839] Ömer İskender Tuluk, Servet Keleş, "Osmanlı'nın "Yerel"i: Çorum Yöresinde Benzer Tipoloji Gösteren Üç Cami", *Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyete Çorum Sempozyumu 23-25 Kasım 2007Çorum/ Bildiriler,* C.2, (603-613), Çorum Belediyesi Yayınları, Çorum, 2008, 606.

[1840] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/ÇORUM/ÇORUM%20ULU% (Erişim Tarihi 30.07.2019)

[1841] Dündar, 89.

itibari ile Selçuklu havasını yansıtmakta olup ayrıntıda yer alan yenilikler bir arada değerlendirildiği zaman eserin yeni bir çığırın öncüsü olduğu görülebilir. Minberin iki yan yüzünün ayrı ayrı işlenmesi sadece iki farklı ustanın çalışmış olması ile açıklanamaz. Bu aynı zamanda bir görüş ve zevk değişikliğinin sonucunda gerçekleştirilmiştir. Selçuklu üslubunda görülen geometrik motiflerin içerisinde bir merkez oluşturmak tamamen yeni bir temayüldür. İlk olarak bu minberde başlayan uygulama, Osmanlı minberlerinin yan taraflarında bulunan büyük madalyonların ilk örnekleri sayılabilir. Aynı şekilde panolara bölünmeden, kapıdan tahta kadar yekpare uzanan korkuluklar da Osmanlı minberlerindeki korkulukların başlangıcını teşkil etmektedir.[1842]

Fotoğraf 141. Çorum Ulu Camii mihrap ve minberi[1843]

Caminin üç yönde yer alan kapılarının önünde birer sundurmaya yer verilmiştir. Kuzey taç kapının önünde yer alan sundurmaya üç taraftan üçer basamakla girilmektedir. Sundurma ikisi bağımsız ikisi de gömme sütunlar tarafından taşınmaktadır. Sütunlar birbirine kuzeyde basık doğu ve batı yönlerde yuvarlak kemerlerle bağlanmıştır. Kuzeydeki kemerin kilit taşında kabartma şeklinde yapılmış beş kollu bir yıldız motifi yer almaktadır. Kemerler ve saçak kısmı taş malzemeden yapılmıştır. Taç kapı doğu ve batı yönde iç bükey silmelerle başlayıp yukarı doğru

[1842] Haluk Karamağaralı, "Çorum Ulu Camii'ndeki Minber", *Sanat Tarihi Yıllığı,* C.2, İstanbul 1964-1965,120-122, Oral, 27-23.
[1843] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/ÇORUM/ÇORUM%20ULU (Erişim Tarihi 30.07.2019)

devam etmektedir. Her iki yönde yer alan düz silmeler, kapı kemerinin üzerinden itibaren yatay olarak atılan kiriş ve konsollarla sonlandırılmıştır. Kapının söveleri ve yuvarlak kemeri kirli beyaz ve gül rengi karışımlı mermer malzemeden yapılmıştır. Son cemaat yerinin kuzey cephesi oldukça hareketlendirilmiştir. Çift katlı pencere sistemine yer verilmiştir. Pencereler yuvarlak kemerli olup etrafları çıkıntılıdır. Cephe yatay ve dikey silmelerle hareketlendirilmiştir. Son cemaat yerinde sarı kesme taş malzeme kullanılmıştır. Son cemaat yeri 1911 yılında yapılan onarım sırasında orta aks dışında iki katlı olarak inşa edilmiştir.[1844] Son cemaat yerinden harime yuvarlak kemerli birer pencere açılmaktadır. Pencerelerin arasına birer mihrabiyte nişi yerleştirilmiştir. Bu mekandan harime dikdörtgen çerçeve içine alınmış iki yanda akant yaprakları ile sonlanan plastırlarla hareketlendirilmiş, değişik renkli taşlar ile süslenmiş basık kemerli bir kapı ile harime geçiş sağlanmıştır. Kapı üzerinde 1911 onarımını gösteren kitabe bulunmaktadır. Ahşap işçiliği ile dikkat çeken kapının üst bölümü camekanlı olup üzerinde 1810 tarihli iki satır halinde yazılmış İhlas Suresi yer almaktadır.[1845]

Son cemaat yeri ile harimin birleştiği köşelerde birer minare bulunmaktadır. 1892 tarihli bir Çorum haritasında bu camiye ait plan ve cephe çiziminde sadece kuzeybatıda bir minare yapısının var olduğu bilinmektedir. Kuzeydoğu köşedeki minarenin yerinde bir odanın var olduğu bilinmektedir. Çorum Ulu Camii'nin kuzeybatısındaki minarenin simetriğinde bir odanın yer alması geleneği Mimar Sinan'ın İstanbul Silivri Hadım ibrahim Paşa (1551), İstanbul Eminönü Rüstem Paşa (1561), İstanbul Edirnekapı Mihrimah Sultan (1558), Babaeski Semiz Ali Paşa (1561-1564) ve İstanbul Mehmet Ağa (1585) camilerinde olduğu gibi bir köşeye minare bir köşeye odanın yerleştirilmiş olması bu uygulamanın var olduğunu hatırlatmaktadır. Ayrıca Çorum Ulu Camii'nin Mimar Sinan'ın onarmış olduğu camiler arasında yer almış olması bu uygulamnın Mimar Sinan tarafından yaptırılmış olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir. [1846]

Bu odanın yerine 1911 yılında mevcut minare inşa edilmiştir. İki köşede yer alan minareler köşelere bitişik ve dışa taşıntılı kare kaide üzerinde soğan başı papuçlu, poligonal gövdeli, tek şerefeli ve iki bileziklidir. Gövdelerinde üçer açıklık

[1844] Dündar,88
[1845] Erzincan, "Çorum Ulu Cami",92.
[1846] Dündar, 89.

bulunmaktadır. Tek şerefeli olarak yapılmışlardır. Kurşun kaplı yüksek pramidal külahlar ile sonlandırılmıştır.[1847]

Fotoğraf 142. Çorum Ulu Camii kuzey cepheden[1848]

Ahşap Direkli Ulu Camiler

Türk sanatında ahşap malzemenin çok eski dönemlerden itibaren kullanıldığı bilinmektedir. Anadolu'da yoğun olarak görülen ahşap destekli cami geleneği Orta Asya çadır geleneğine dayandırılmaktadır.[1849]

Türkler Anadolu'ya girdiklerinde onlara ilham verecek ahşap direkli yapılar Anadolu'da yaygın değildir. 11. yüzyıldan itibaren Anadolu'ya yerleşen ve Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'yu fethetmeye başlayan Türkler, burada bulunan Ermeni veya Gürcü yapıları, güneydoğudaki Eyyubi, Orta ve Batı Anadolu'da Roma ya da Bizans topraklarında ahşap direk kullanılan yapılarla karşılaştıkları ve onların etkisinde kaldıkları iddia edilemez. Anadolu Türk mimarisinde gördüğümüz ahşap direkli yapı türünün Anadolu'ya Türkler tarafından getirilmiş olduğunu kabul etmek ve menşeini

[1847] Dündar, 88.
[1848] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/ÇORUM/ÇORUM%20ULU (Erişim Tarihi 30.07.2019)
[1849] Öney, *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları,* 142.

başka bir yerde aramak gereklidir. Cami mimarisinde ahşap direklerin ilk kullanıldığı yapının Hz. Muhammed döneminde inşa edilen ve ilk mescid olan Mescid-i Nebevi'de kullanıldığından çalışmamızın ilk bölümünde belirtmiştik.[1850] Arus-i Felek Cami[1851] (10. yüzyıl) ile Karahanlılar döneminde Semerkant, Buhara, Hive, gibi eski Türkistan şehirlerinde ve diğer bölgelerinde inşa etikleri ahşap destekli ve ahşap tavanlı cami geleneği Anadolu'da devam ettirilmiştir.[1852]

Ahşap taşıyıcı ve ahşap tavan geleneğinin en eski örnekleri Orta Asya'da görüldüğü kabul edilirse, bu geleneğin bazı örneklerde değiştiği gözlemlenebilir. Ahşap mimari geleneğinin erken bir uygulaması olmadığı varsayılır ise Beyşehir Eşrefoğlu Cami gibi bir yapıyı ilk kez inşa etmek mümkün olmazdı. Anadolu'da bu camilerin en eskisi ve anıtsal cephesi özgün olan Sahip Ata Cami, Selçuklu dönemine ait ve özgünlüğünü kısmen koruyan Ankara Arslanhane Camii, Afyon Ulu Camii, Sivrihisar Ulu Camii ve Beyşehir Eşrefoğlu Camii günümüze ulaşabilmiştir.[1853]

Anadolu Selçuklu döneminde Orta Anadolu ve İç Batı Anadolu'da yoğun olarak görülen ahşaptan yapılmış bazı eserlerin sütunları, sütun başlıkları ve tavanları boyalı nakışlarla bezenmiştir.[1854] Anadolu Türk Mimarisinde ahşap direkler, toprak damı taşıyan yapı elemanı olarak bir sundurmanın veya son cemaat yerinin cephesini ayakta tutan bir dış yapı elemanı olarak kullanılmıştır. Selçuklu döneminden itibaren ahşap camiler olarak isimlendirilen özel bir cami grubu bulunmaktadır. Bu camilerin sütun başlıklarında, konsollarda, kirişlerde lambrkenlerde (kirişlerin alt yüzlerine çekilmiş palmet formlu ahşap) görülen ahşap üzerine boyama tekniği mimariye uyarlanmıştır. Seçilen motifler daha çok tekstil kökenli ve geometrik karakterlidir. Anadolu Selçuklularında gelişen ahşap üzerine boyama tekniği mimariye geçiş yaparak geç dönemde daha da realistleşen bitkisel bir dekor geliştirerek Anadolu'da bu geleneği devam ettirmektedir.[1855] Gerilme gücü daha dayanıklı, daha hafif ve işlenmesinin kolay olması nedeniyle ahşap üst yapı malzemesi olarak tarih boyunca birçok yapıda

---

[1850] Aptullah Kuran, "Anadolu'da Ahşap Sütunlu Selçuklu Mimarisi", *Malazgirt Armağanı,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, 179.
[1851] Altun, "Orta Asya Türk Sanatı İle Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler Mimarisi", 37.
[1852] Aslanapa, *Türk Sanatı,* 43; Aslanapa, *Anadolu'da Türk Mimarisi'nin Başlangıcı ve Gelişmesi,* 63.
[1853] Kuban, "Fiziksel Çevrenin Öğeleri/Camiler", 155; Altun, "Orta Asya Türk Sanatı ile Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler Mimarisi", 37.
[1854] Zekiye Uysal, "18. Yüzyıldan Ahşap Direkli İki Cami", *Turkısh Studies,* C.9, 2014, 1120.
[1855] Gönül Öney, "Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler Devri Ahşap Teknikleri", *Sanat Tarihi Yıllığı,* C.3 İstanbul 1969-1970, 147.

kullanılmıştır. Sadece taşıyıcı olarak değil aynı zamanda sütun, minber, mihrap, rahle, kapı ve kapı kanatlarında mimari eleman olarak kullanılmıştır.[1856]

4.7.5.11. Afyonkarahisar Ulu Camii

Afyon Ulu Camii, kalenin güney eteklerinde, Afyon'un eski şehir merkezinde yer almaktadır. [1857] Sahip Ataoğullarında Nusreddin Hasan Bey tarafından 1272/1273 tarihinde inşa edilmiştir.[1858]

Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen bir alan üzerine kurulmuş olan yapının avlusu bulunmamaktadır. Arazinin yapısına göre konumlandırılmış olan yapının güney ve batı duvarları yamuktur. Çok ayaklı düz damlı camiler grubunun zamanımıza ulaşabilen seçkin örneklerinden biridir. Cami mihraba dik dokuz sahınlı olup çok ayaklı cami plan şemasında inşa edilmiştir. Taş ve ahşap sütunlara oturan büyük ahşap kirişler ve bu kirişleri birbirine bağlayan ağaç örtüden oluşmaktadır. Sahınları oluşturan kırk sütun ahşap işlemeli ve mukarnas başlıklıdır. Orta sahın yan sahınlardan daha geniş tutulmuştur. Düz tavan dıştan toprak ile onun üzeri de kırma bir çatı ile kapatılmıştır.[1859]

Caminin harimi ilk bakışta Kufe Mescidi'nin plan etkisini yansıtmakla birlikte, sütunları birbirine bağlayan kirişlerin kuzey-güney doğrultusunda atılarak oluşturulan sahınlar ve orta sahının daha geniş ve yüksek tutularak kıble yönünün vurgulanması ile bazilikal bir düzene işaret etmektedir. 1947 onarımından önce yapının ortasında avlusuz camilerin genel düzenine uygun olarak bir aydınlık fenerinin bulunduğu bilinmektedir.[1860]

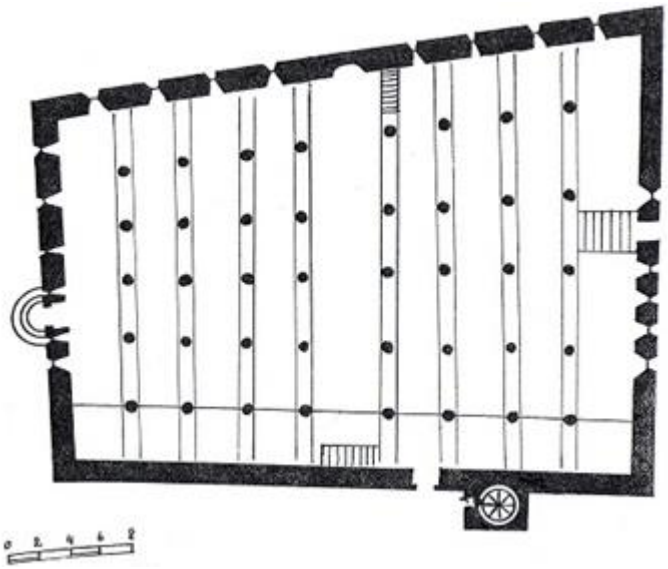
[1856] İlyas Yaşayacak, *Afyonkarahisar'daki Ahşap Destekli Camiler,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, İzmir 2018, 14.

[1857] Zekiye Uysal, "Afyon Ulu Cami'nin Ahşap Üzerine Boyalı Nakışları", *3. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu 22-24 Ekim 1993 Afyonkarahisar: Bildiriler* (236-248), Afyon Belediyesi Yayınları, Afyonkarahisar 1993, 236.

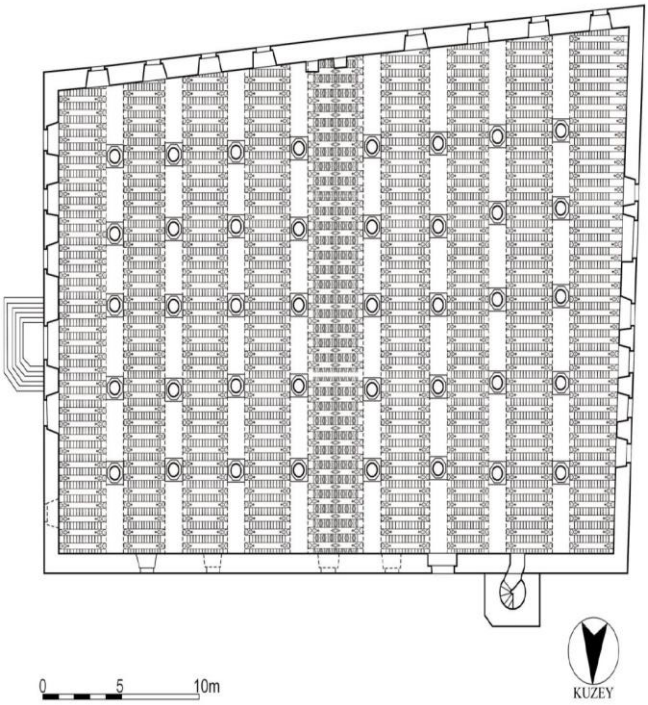
[1858] Kuran, "Anadolu'da Ahşap Sütunlu Selçuklu Mimarisi", 183.

[1859] Atanur Meriç, "Afyonkarahisar Eski Eserlerinde Üslup ve Süsleme Unsurları", *3. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu 22-24 Ekim 1993 Afyonkarahisar: Bildiriler* (5-12), Afyon Belediyesi Yayınları, Afyonkarahisar 1993, 5; Kuran, "Anadolu'da Ahşap Sütunlu Selçuklu Mimarisi", 183.

[1860] Uysal, "Afyon Ulu Cami'nin Ahşap Üzerine Boyalı Nakışları", 236; Yaşayacak, 23.

Plan 75. Afyonkarahisar Ulu Camii[1861]

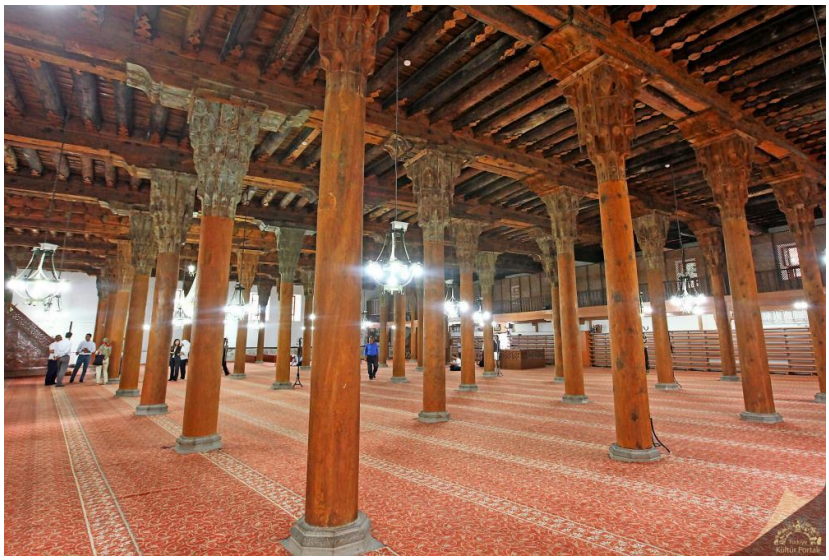
Plan 76. Afyonkarahisar Ulu Camii ahşap örtüsünün kurulumunu gösteren planı[1862]

Afyon Ulu Camii, Anadolu'da üzerinde boyalı nakışları ile günümüze ulaşabilen en eski örnektir. Fakat 1947 yılında yapılan onarım çalışmalarına kadar bu süslemelerin

[1861] https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2016/12/Afyon-Ulu-Camii.jpg// (Erişim Tarihi 03. 20. 2019)
[1862] Yaşayacak, 28.

varlığı bilinmemektedir. 5 Mart 1947 tarihinde gazetede çıkan bir haber ile kısmen is tabakalarıyla örtülmüş yedi yüz yıldan fazla bir zamana ait yağlı boya nakışlar ve yazıların oluşturduğu bezemenin tavan tahtaları arasında olduğu duyurulmuştur.[1863]

Kiriş kaplamaları, ahşap tavan ve mukarnas başlıkları kalem işi süslemelidir. Yapılan onarımlar ve tahribatlar sonucunda kirişler, konsollar, sütun başlıkları üzerindeki kalem işlerinin bazıları kaybolmuştur. Sadece sekiz sütun başlığındaki nakışların birkaç tanesi seçilebilmektedir. Tavanın yüksek olması da motiflerin görülebilmesini engellemektedir. Kadınlar mahfilinin üst bölümünde ve konsolların kıvrımları arasında bulunan nakışlar, yan taraftaki süslemeler, kiriş araları ve tavan yüzeylerinde bulunan levhalar orijinal olarak günümüze ulaşmıştır. [1864]

Fotoğraf 143. Afyonkarahisar Ulu Camii'nin ahşap sütunlu ve tavanlı hariminden bir görünüş[1865]

Bu süslemelerde; zeminde daha çok kırmızı başta olmak üzere mavi ya da lacivert, motiflerde ise mavi, yeşil, sarı, taba, kahve ve kırmızı tonların açık ve koyu tonları kullanılarak, geometrik motiflerle rumi ve palmetler görülmektedir. Motifler çok fazla tekrar edilmeden, daha çok yeni motifler birbirini takip etmiştir. Boyamada gölgelendirmeye yer verilerek kompozisyonda derinlik etkisi yaratılmıştır. Artık görünemeyecek ve çok bozulmuş şekilde bir iki konsolun üzerinde yazının bulunması,

[1863] Uysal, "Afyon Ulu Cami'nin Ahşap Üzerine Boyalı Nakışları", 238.
[1864] Meriç, 6; Altun, *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet,* 53.
[1865] hhtp://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/afyonkarahisar/gezilecekyer/ulu-camii839501/ (Erişim Tarihi 20.03.2019)

süslemede yazının da kullanılmış olduğunu göstermektedir.[1866] Afyon Ulu Camii lambrkenlerinde görülen stilize kuşlar motif bakımından bir istisnadır. Çeşitli aslan ve bir çift başlı kartal motifinin işlendiği bir 13. asır Selçuklu rahlesi ile benzerlik göstermektedir.[1867]

Fotoğraf 144. Afyonkarahisar Ulu Camii kiriş ve konsollardaki kalemişi süslemelerden detay[1868]

Yapının sadece özgün ahşap kapı kanatlarıyla ulaşabilen minberi, yağlı boya ile boyanmıştır. Rumileri, bitkisel motifleri ve geometrik geçmeleri ile minber Selçuklu ağaç işçiliğinin önemli örneklerinden birisidir.[1869] Cami, üç cephede birer giriş kapısı ve minaresi ile Anadolu Selçuklu ulu cami geleneğinde yapılmıştır.[1870]

[1866] Meriç, 6.
[1867] Öney, "Anadolu Selçuklu ve Beylikler Devri Ahşap Teknikleri", 147-148.
[1868] http://www.afyonnews.com/2019/01/22/40-ahsap-direkli-selcuklu-saheseri-afyon-ulu-camii// (Erişim Tarihi 20.03. 2019)
[1869] Meriç, 7.
[1870] Uysal, "Afyon Ulu Cami'nin Ahşap Üzerine Boyalı Nakışları", 236.

Caminin minaresi, Selçuklu dönemine ait dörtgen prizma kaidenin üzerinde bulunan, almaşık örgü ile yapılmış sekizgen kaidenin daha sonraki bir dönemde eklendiği bellidir. Kullanılan malzeme ve papuç biçimi ve üzerinde bulunan sırlı tuğlalarıyla minare 14. yüzyılda yapılan onarıma işaret etmektedir.[1871] Bu onarım Osmanlı hükümdarı Yıldırım Bayezid devrinde gerçekleştirildiği ileri sürülmektedir. Batılılaşma döneminde de esaslı bir onarım geçirmiştir.[1872]

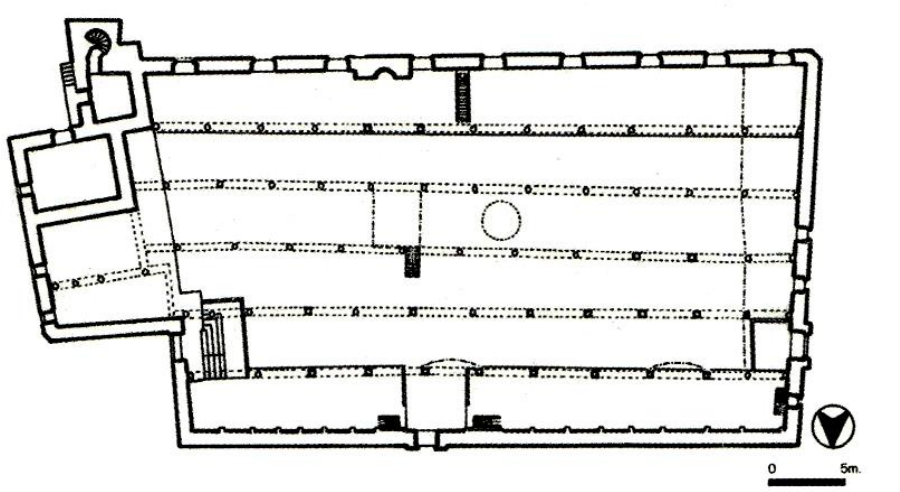
Fotoğraf 145. Afyonkarahisar Ulu Camii güneybatı cepheden[1873]

4.7.5.12. Sivrihisar Ulu Camii

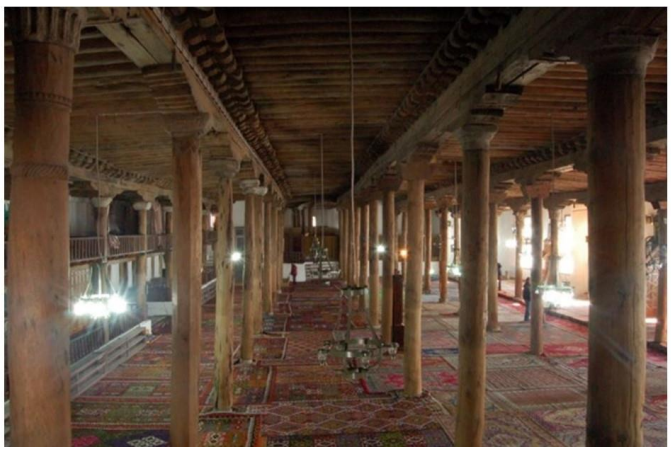
Sivrihisar'da Cami Kebir mahallesinde bulunan, Cami'nin en eski kitabesi H 629/M 1231-32 tarihli olup H 673/M 1274 tarihinde bugünkü şeklini almıştır. İlk yapının banisi Kadı Leşker Emir Celaleddin Ali Bey'dir. 1256 yılında Moğolların tahttan indirdiği II. İzzettin Keykavus'un taraftarı olduğu gerekçesiyle Muineddin Pervane tarafından tutuklanıp Moğollara teslim edilmesi ile şehit edilmiştir. Emir Celaleddin Ali Bey hakkında başka bir bilgi bulunmamaktadır.[1874]

[1871] Ali Osman Uysal, "Anadolu Selçuklularından Osmanlı Dönemine Minare Biçimindeki Değişmeler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi,* 33, (1. 2), 1990, 523.
[1872] Uysal, "Afyon Ulu Cami'nin Ahşap Üzerine Boyalı Nakışları", 236.
[1873] http://www.afyonnews.com/2019/01/22/40-ahsap-direkli-selcuklu-saheseri-afyon-ulu-camii// (Erişim Tarihi 20.03.2019)
[1874] Erol Altınsapan, Canan Parla, *Eskişehir Selçuklu ve Osmanlı Yapıları,* Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2004, 295.

Cami doğu-batı doğrultusunda mihraba paralel altı sahınlı harimden oluşmaktadır. Sahınları ahşap sütunların taşıdığı kirişler oluşturmuştur. Sütunlar, doğu-batı doğrultusunda uzanan ana kirişleri, ana kirişlerde kıble duvarına dikey uzanan daha küçük boyutlu kirişleri taşımaktadır. Ana kirişlerden kuzeyde birinci ve ikincinin güney yüzlerine, güneyden ikincisinin ise kuzey yüzüne yerleştirilen konsollar ile tavan doğu batı doğrultusundaki orta sahının iki yanında kademelendirilmiştir. Mihrap önünde bulunan özgün iki sütun oyma ve kabartmalar ile süslenmiş devşirme korint sütun başlıkları kullanılmıştır.[1875]

Plan 77. Sivrihisar Ulu Camii[1876]

Fotoğraf 146. Sivrihisar Ulu Camii'nin ahşap direkli harim kısmı[1877]

[1875] Erol Altınsapan, *Ortaçağ'da Eskişehir ve Türk Çevresinde Türk Sanatı (11.-15. Yüzyıllar Mimarisi),* Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1999, 36; Altun, *Ortaçağ Türk Mimarisinin Ana Hatları İçin Bir Özet,* 53.

[1876] https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2016/12/Sivrihisar-Ulu-Cami-Plan.// (Erişim Tarihi 03.20.2019)

Yapının kapı ve pencereleri dış cepheye yansıyan formlarını korumaktadırlar. Mihrap eksen üzerinde olmayıp doğudan üçüncü ve dördüncü pencere arasına yerleştirilmiştir. Özgün olmayan kalıplama tekniğinde alçı bezemeli mihrap nişi silmelerle çerçeve içerisine alınmış altıgen şeklinde, mukarnas kavsaralı ve her iki yanında yivli başlıklı ve balıksırtı motifli sütunceleri bulunmaktadır. Mihrap kavsarasını da yine balıksırtı motifi çevrelemektedir. 1244 tarihli minber bu camiye ait olmayıp Sivrihisar Kılıç Mescidi'nden getirilmiştir. Bu minber gövdesinde ve kapı kanatları gerçek kündekari tekniğinde, korkulukları ise ajur tekniğinde yapılmıştır.[1878]

Fotoğraf 147. Sivrihisar Ulu Camii harim bölümü mahfilden[1879]

Ahşap sütunlarda kazıma tekniğinde baklava, palmet, eşkenar dörtgen, zigzag ve halat motifleri gibi motifler kullanılmıştır. Mihrap önünde yer alan iki motif üzerinde palmet, gülbezek, üçgen, baklava, zigzag ve hayat ağacı motifleri kalem işi tekniğinde kırmızı, yeşil ve siyah renklerle boyanmıştır.[1880] Bu direklerin oymalı üst kısımları Moğol öncesi Orta Asya örneklerini andırmaktadır.[1881] Burada Türkistan'ın Kurut, Oburdan ve Hive bölgesi (11.-12. yüzyıl) örneklerine çok benzeyen tekstil karakterli, eğri kesim tekniği ile işlenmiş, üzeri boyalı sütunların farklı Bizans başlıkları ile birleşmiş olması ilginç bir uygulamadır.[1882]

[1877] http://www.kirmizilar.com/tr/index.php/bir-yer-gezelim/205-sivrihisar-ulu-camii// (Erişim Tarihi 03.20.2019)
[1878] Altınsapan, 36.
[1879] https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/eskisehir/gezilecekyer/ulu-camii-sivrihisar// (Erişim Tarihi 03.20.2019)
[1880] Altınsapan, 39.
[1881] Kuran, "Anadolu'da Ahşap Sütunlu Selçuklu Mimarisi", 183.
[1882] Gönül Öney, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Antik Devir Malzemesi", *Anadolu (Anatolia),* C. XII, 1970, 18.

Fotoğraf 148. Sivrihisar Ulu Camii mihrap önünde Bizans dönemi sütun başlığı ve orijinal ahşap sütundan detay[1883]

Fotoğraf 149. Sivrihisar Ulu Camii kuzeydoğudan[1884]

Yapının düzensiz olan doğu cephesinde iki kapı bulunmaktadır. Caminin doğu cephesinde dışa taşıntılı olarak inşa edilmiş "Sölpük Mescidi", yer almaktadır. Mescidin yanında caminin güneydoğu köşesinde 1409 yılında eklenen minare dikdörtgen prizma kaideli, silindirik gövdeli, tek şerefeli, piramidal külahlıdır. Caminin duvarlarında moloz taş malzeme, taç kapı ve minaresinde kesme taş, saçak kısımlarında ise tuğla

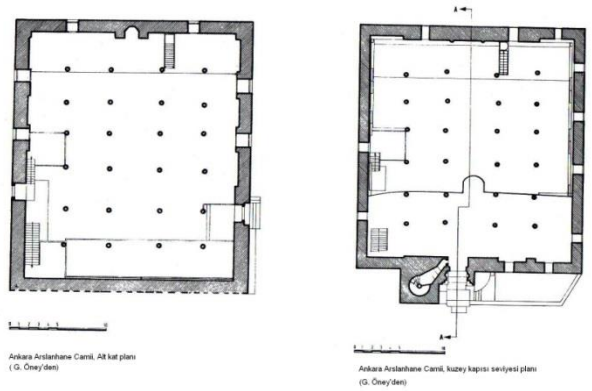
[1883] https://www.sivrihisar.com.tr/sivrihisar-ulu-cami.html// (Erişim Tarihi 20.03.2019)
[1884] https://www.sivrihisar.com.tr/wp-content/uploads/ulu-cami-havadan.jpg/ (Erişim Tarihi 20.03.2019)

malzeme kullanılmıştır.[1885] Onarımlarla özgünlüğünü kısmen yitirmiş olsa da Sivrihisar Ulu Camii Anadolu'daki ahşap destekli cami geleneğinin öncülerinden olup hem bölgede, hem de Türk mimarisinde önemli bir yere sahiptir.[1886]

4.7.5.13. Ankara Arslanhane (Ahi Şerafettin) Camii

Ankara'da Ahi Şerafettin Mahallesinde Atpazarı yokuşu üzerinde yer alan ve Ahi Şerafettin olarak bilinen cami daha önce etrafında arslan heykelciklerinin bulunmasından dolayı Arslanhane ismini almıştır. Selçukluların son devrinde Ankara'da kurulmuş olan Ahiler devrine ait olan eser minber kitabesine göre Mesud bin Keykavus zamanında Ahi Hüsameddin tarafından H 689/ M 1290 tarihinde yaptırılmıştır. [1887]

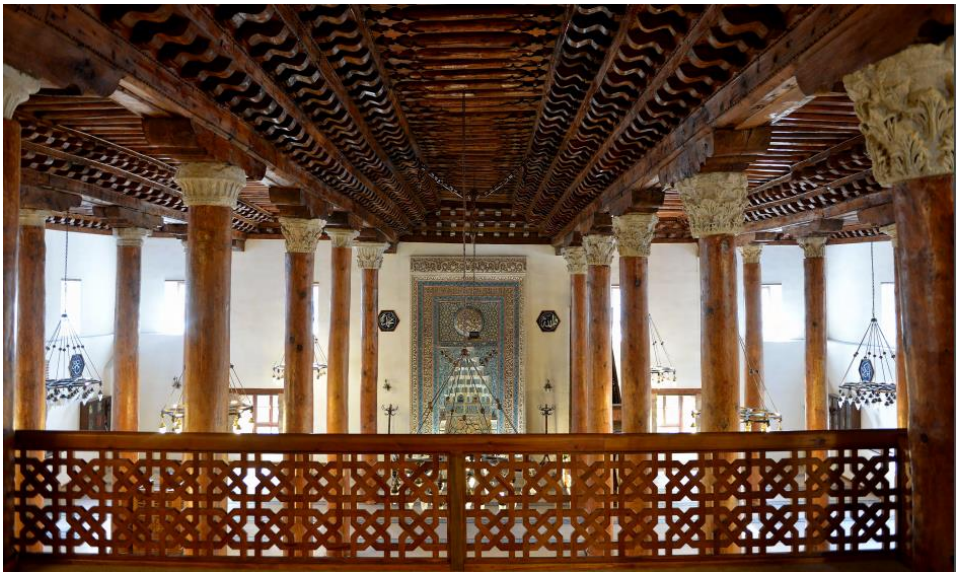
Dikdörtgen bir alan üzerine kurulmuş olan cami mihraba dik beş sahınlıdır. Orta sahın diğerlerinden daha geniş tutulmuştur. Harim altışar sütunun oluşturduğu dört sıra halinde yirmi dört ahşap sütundan oluşmaktadır. Bunlardan on altısı, çatı örtüsünü sekizi ise kadınlar mahfilini taşımaktadır. Roma ve Bizans dönemine ait bazı sütun başlıkları yapıya hareketlilik kazandırmıştır.[1888]

Plan 78. Ankara Arslanhane Camii[1889]

[1885] Altınsapan, Parla, 308.
[1886] Altınsapan, 40.
[1887] Gönül Öney, *Ankara'da Türk Devri Dini ve Sosyal Yapıları*, Ankara Üniveristesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1971, 20; *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler,* 346.
[1888] Gıovannı Curatola, *Türkiye: Selçuklulardan Osmanlılara Sanat,* (Çev.: Kemal Atakay), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, 87-90.
[1889] https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2016/12/Ankara-Arslanhane-Ahi-%C5%9Eerafeddin-Cami.jpg (Erişim Tarihi 28.07. 2019)

Yastıklar zengin profillidir. Bunların üzerinde yer alan kalın ahşap hatıllar mihraba dik uzatılmış ve sahın bölmelerini meydana getirmiştir. Hatılların üzerinde mihraba paralel uzanan tavan kirişleri sıralanmıştır. Kirişleri taşıyan ve profilli olan konsollar orta sahında üç, yan sahınlarda iki, en dış sahınlarda ise tek katlıdır. [1890] Bütün tavan boyunca uzanan kirişlerin üzerinde 30 cm aralıklarla konmuş yuvarlak ağaçlar ve bunların üzerini tahtalar kaplamaktadır. Tahta yüzeylerin üzeri ise aşı boyalı ince çıtalarla dekore edilmiştir.[1891] Zengin profilli yastıklar ve dolgun ahşap kirişleri taşıyan sütunlar yağlı boya ile boyanmıştır.[1892]

Fotoğraf 150. Ankara Arslanhane Camii ahşap iç mekânı[1893]

Harimin kuzeyinde ahşaptan yapılmış olan kadınlar mahfili bulunmaktadır. Caminin doğu, batı ve kuzey yönde üç girişi bulunmaktadır. Kuzey yönde minarenin yanında yer alan ve arazi meyilli olduğu için kadınlar mahfiline açılan kapı ne bezemeli kapıdır. Orijinal olduğu düşünülen batıdaki kapı iç içe geçmiş niş halinde olup oldukça sadedir. Cephelerde iki katlı pencere sistemine yer verilmiştir. Mihrap eksen üzerinden

[1890] Öney, *Ankara'da Türk Devri Dini ve Sosyal Yapıları*, 21.
[1891] *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler,*350.
[1892] Kuran, "Anadolu'da Ahşap Sütunlu Selçuklu Mimarisi, 183.
[1893] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/ANKARA/ANKARA% (Erişim Tarihi 27.08.2019)

doğuya doğru kaydırılmıştır.[1894] Tavan çok gösterişli olup boydan boya konsollarla süslenmiştir. Caminin mihrap ve minberi sanatsal açıdan oldukça değerlidir.[1895]

Caminin mihrabı alçı ve firuze ve koyu mor ile çini mozaik malzemeden yapılmıştır. Alçının tek başına kullanıldığı yazı bordürü, tepelik, rozet ve sütunlarda yüzey ajur tekniği ile oyulmuş çiçek ve yaprak desenleri bir ağ şeklinde birbirine bağlanarak işlenmiştir. Alçı ve çini mozaiğin birlikte kullanıldığı kenar bordürleri, köşelik tablası ve nişin alt kısmında ise mat ve perlek yüzeyler dönüşümlü olarak sıralanarak renk ve dokuda tezatlık oluşturulmuştur.[1896] Minberin aynalık kısmında grift Selçuklu sülüsü ile "Amele Muhammed Bin Ebubekir el Neccar" olarak ustasının adı yazılmıştır. Çok gelişmiş kıvrık dallı rumi ve palmetler, geometrik geçmeler ve korkuluk şebekeleri ile yazının olgun bir üslup halinde birleştiği şaheser bir ağaç işçiliği göstermektedir.[1897]

Fotoğraf 151. Ankara Arslanhane Camii kuzey cepheden[1898]

Caminin tek şerefeli minaresi kuzeydoğu köşesine bitişik olarak yapılmıştır. Minarenin kaidesinde Roma ve Bizans dönemine ait spoli taşlar kullanılmıştır. Selçuklu

---

[1894] Öney, *Ankara'da Türk Devri Dini ve Sosyal Yapıları*, 21.
[1895] Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişmesi,* 66.
[1896] Bakırer, , *Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrapları,* 197-198; Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişmesi,* 66.
[1897] Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişmesi,* 66.
[1898] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/ANKARA/ANKARA% (Erişim Tarihi 27.08.2019)

minarelerinin genel karakteristiğini yansıtan minarenin kürsü üzerindeki üst kaidesinin 8 kenarından her biri önce dikdörtgen panolar içinde kemerli nişler ve sonrada birbirini takip eden sivri kemerli nişlerle teşkilatlanmıştır. Dikdörtgen nişlerin her birinin üzeri yer yer konulmuş gök mavisi lacivert çinilerle süslenmiştir. Daha yukarıda sade bir bordür bütün kenarları dolaşmakta ve bir sıra firuze renkli sırlı tuğla ile sonlandırılmıştır. Gövdenin alt bölümlerinde de yine sırlı tuğladan bir kuşak gövdeyi sarmaktadır. Kalın silindirik gövde dışarı doğru hafif genişleyerek küçük köşeler meydana getirerek sekizgene dönüştürülmüştür. Şerefe altında bu genişleme biraz daha artmış olup petek kısmı daha ince olup silindirik formdadır.[1899]

ANADOLU'DA KURULAN İKİNCİ BEYLİKLER DÖNEMİ ULU CAMİLERİ

Anadolu Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in 1243 yılında Kösedağ Savaşı'nda Moğollara yenilmesi üzerine İlhanlılar'a vergi vermeye mecbur kalmıştır. Bu mağlubiyetten sonra Selçuklu tahtına çıkan son Selçuklu Sultanları birbirleriyle taht mücadelesine başlamışlardır.[1900]

Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılma sürecine girmesiyle Anadolu'da siyasi birliğin bozulması ve ortaya çıkan otorite boşluğuna bağlı olarak beylikler ortaya çıkmıştır. Bu beylikler genel olarak Moğol baskısının daha az hissedildiği batı Anadolu'da kurulmuşlardır.[1901] Anadolu'da hükümet kuran beylikler, Karamanoğulları, Germiyanoğulları, Eşrefoğulları, Hamidoğulları, Menteşeoğulları, Candaroğulları, Pervaneoğulları, Osmanoğulları'dır. Bu beylikleri takiben ortaya çıkan Aydınoğulları, Karesioğulları, Dulkadiroğulları, Ramazanoğulları ile 15 yüzyılda Azerbaycan, İran ve Irak'ta Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devleti kurulmuştur.[1902]

Anadolu Sanat Tarihi açısından çok renkli bir dönem olan Beylikler devri her bölgede yeni formlar yaratmaya çalışırken o yörenin eski mirasından, sanat geleneklerinden de alıntılar yapmıştır. Bu yeni atılımda bölgeler arasında farklılıklar dikkati çekmektedir. Doğu, Orta ve Kuzey Anadolu'da yeniliklere rağmen, genel

---

[1899] *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler,* 350.
[1900] İbrahim Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1969, 2.
[1901] Alaca, 47.
[1902] Nuri Yavuz, *Anadolu'da Beylikler Dönemi Siyasi, Tarih ve Kültür,* Nobel Yayınları, Ankara 2010, 6.

çizgileriyle Selçuklu devrinde de olduğu gibi, Suriye ve Mısır'daki Zengi, Eyyubi ve Memluk İslam sanatı geleneği kendini hissettirmeye devam etmiştir.[1903]

Beylikler devri mimari araştırmalarıyla, Osmanlı sanatının anıtsal üslubunu hazırlayan bir köprü görevi üstlenmiştir. 14. yüzyılın başlarında Selçuklu mimarisinin canlılığını kaybetmediğini gösteren eserler inşa etmişlerdir. Bu yüzyılın sonuna kadar hem Selçuklu mimari üslubu etkisini gösteren eserler meydana getirmiş, hem de Selçuklu mimarisini zenginleştiren yeni üslup gelişmeleri ile Beylikler dönemi kendi kimliğini ortaya koymuştur. Bu dönemde mekân anlayışı gelişmeye başlamış etrafındaki diğer yapılardan bağımsız ve önünde son cemaat yeri bulunan tek kubbeli kübik karakterdeki camiler inşa edilmiştir.[1904]

Şam'da Emevi, Kayravan'da Seydi Ukba (Cam-i Kebir), İsfahan'da Cuma mescitlerinde mihrap önündeki sahınların, sütunlar bertaraf edilerek kubbe ile örtülmesi ile çok az da olsa mekân meselesinin ele alındığı görülmektedir. Ancak bütün harimin tek kubbe ile örtülmesi, yarım kubbelerin ilavesi ile toplu ve geniş mekâna gidilmesi büyük Osmanlı camilerinde görülmektedir. İşte Beylikler devrinin tek kubbeli küçük camileri ile çok sütunlu ulu cami tiplerinde meydana gelen değişiklik, bu olgunluk devrini hazırlamıştır.[1905]

4.7.6. Karamanoğulları Beyliği Dönemi Ulu Camileri (1256-1483)

Karamanoğulları Oğuzların Afşar boyuna mensuptur. Oğuz boyları Bizans imparatorluğu sınır bölgesine yerleştirilirken Karaman oymağının bir kısmı da Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubat döneminde Ermenek bölgesine yerleştirilmişlerdir.[1906] 1228 yılında Karaman aşiretinin başında Sadeddinoğlu Nûre (Nure Sofi) bulunmaktadır. Babasının ölümünden sonra 1256 yılında Ermenek merkez olmak üzere oğlu Kerimüddin Karaman Bey tarafından kurulmuştur. Karamanoğlu Mehmet Bey Anadolu'daki otorite boşluğundan yararlanarak, Konya'yı ele geçirmiştir. 13 Mayıs 1277'de Konya'da topladığı divanda II. İzzettin'in oğlu Gıyaseddin Siyavüş'ü

[1903]Gönül Öney, *Beylikler Devri Sanatı, XIV-XV. Yüzyıl (1300-1453),* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, 8; Gönül Öney, "Erken Osmanlı Sanatı: Beyliklerin Mirası", *Akdeniz'de İslam Sanatı Erken Osmanlı Sanatı Beyliklerin Mirası,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000, 12.
[1904] Altun, *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet*, 67.
[1905] S. Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi*, 249.
[1906] Ali Sevim, Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi, Fetih Selçuklu ve Beylikler Dönemi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984, 310.

hükümdar ilan ederek onun adına sikke kestirmiştir. *"Bundan sonra divanda, dergâhta, mecliste ve meydanda Türkçe'den başka dil kullanılmayacaktır"* diyerek Türkçe'yi resmi dil ilan etmiştir.[1907]

Karamanoğulları mimarisi Selçuklu üslup ve geleneğinin bir devamı sayılmaktadır. Aynı zamanda Osmanlı, Memluk ve batılı devletler ile ilişkileri (Kıbrıs Krallığı), Anadolu Beylikleri içerisinde en fazla eser bırakan beylik durumundadır. Konya, Karaman, Niğde, Aksaray, Kayseri, Ermenek ve Anamur gibi şehirlerde çok sayıda mimari eser inşa etmişlerdir. Ulu Cami, medrese, kervansaray ve külliyelerden bazıları günümüze ulaşabilmiştir.[1908]

Karaman Beyliği sanatı Türk Sanatının bir devamı olup mahalli bir üslupta gelişmiştir. Duvar cephe ve cümle kapılarının mermer levha ile kaplanması 14. ve 15. yüzyıllarda yapı sanatında görülen bir yeniliktir.[1909]

4.7.6.1. Aksaray Ulu Camii

Aksaray Ulu Camii, Aksaray Kalesi'nin doğu burç kalıntılarının hemen bitişiğinde inşa edilmiştir. Kitabesi ve vakfiyesi bulunmayan Aksaray Ulu Camii'nin tarihlendirilmesinde farklı görüşlere sahip araştırmacılar iki gruba ayrılmaktadır. Bir kısım araştırmacı camiyi Selçuklu dönemine tarihlendirirken, diğer bir kısmı da yapının Karamanoğulları dönemine ait olduğunu iddia etmektedir.[1910]

İ.H. Konyalı 1970'te Ulu Camii'nin halılarını incelemek için gittiğinde camide de araştırmalar yapmıştır. Caminin kuzeyinde çöpler içine atılmış sülüs hatla yazılmış üç satırlık mermer kitabeye rastlamıştır. Kitabede "*Bu caminin yapılmasını ve yenilenmesini merhum ve mağfur Alâeddin Bey'in oğlu yüce Sultan Muhammed 811 yılında emretti."* Kitabeli taşın sağ tarafında ise yukardan aşağıya doğru , "*Mimarühu Firuz"* mimarının ismi belirtilmiştir. Kitabede yapılan veya yenilenen bir şeyden bahsedilmese de mimar Firuz tarafından gerçekleştirildiği açıkça bellidir. Bu kitabeye

---

[1907] Alaca, 48; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri,* 1.
[1908] Muharrem Kesik, *Anadolu Türk Beylikleri,* Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2018, 364; Altun, *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet,* 67.
[1909] Yavuz, 10.
[1910] Zekai Erdal, "Aksaray'da Karamanoğullarına Ait Eserlerin Tarihlendirme Sorunları", Mehmet Şakar (Ed), *Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu II,* (440-465), Konya 2016, 443.

göre camiyi Karamanoğulları'ndan Alâeddin Bey'in oğlu Sultan Mehmed H 811/M 1408-1409 yılında yapmış ve yenilemiştir.[1911] Z. Sönmez ve B. Darkot da camiyi Selçuklu dönemine tarihlendirmektedir.[1912]

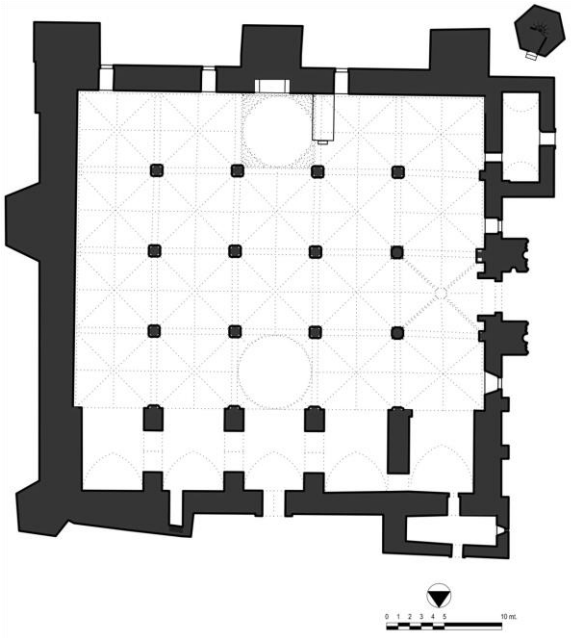
Caminin ilk yapıdan kaldığı düşünülen abanoz ağacından yapılan minberinde bulunan kitabeden caminin ilk olarak Sultan I. Mesud zamanında (1116-1155) inşa edildiği ve II. Kılıçarslan döneminde (1155-1192) onarıldığı kabul edilmektedir. Caminin minberi bu ilk yapıdan kalmıştır. Üzerinde minberin ve yapının mimarı Hoca Nûştegin el-Cemâlî'nin ismi yazılıdır. Günümüzde Aksaray Müzesi'nde bulunan kitabeye göre yapı, mimar Fîruz tarafından Karamanoğlu II. Mehmed Bey zamanında H 811/M 1408 yılında yenilenmiştir. Bazı araştırmacılar da vakfiyelere dayanarak[1913] Karamanoğlu II. Mehmet Bey zamanında H 805-827/M 1402-1424 başlanmış ve oğlu II. İbrahim Bey zamanında H 827-868/M 1424-1463 tarihleri arasında tamamlandığını belirtmiştir.[1914]

O. Aslanapa, E. Diez ve C. Arseven gibi araştırmacılar ise Karamanoğulları döneminde yapıldığını kabul ederek vakfiyelere göre caminin inşasına Karamanoğlu II. Mehmet Bey zamanında (H 805-827/M 1402/1424) başlandığını ve oğlu II. İbrahim Bey zamanında (H 827-868/M 1424-1463) tamamlandığını belirtmiştir. Bu araştırmacılar Selçuklu dönemine ait olan minberin II. Kılıçarslan'ın harap olan camisinden buraya getirildiğini açıklamıştır.[1915]

Z. Erdal yayınlamış olduğu makalesinde caminin, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde geçen bilgi doğrultusunda Karamanoğlu İbrahim Bey tarafından inşa ettirildiğini açıklamıştır.[1916]

[1911] İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri İle Niğde-Aksaray Tarihi I. Cilt,* Fatih Yayınları, İstanbul 1974, 1221-1227.
[1912] Sönmez, 322; Besim Darkot, "Aksaray", *İA*, İstanbul 1978, I, 274; Zekai Erdal, *Aksaray'da Türk Devri Mimarisi,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Van 2014, 32.
[1913] Zeynep Hatice Kurtbil, "Aksaray Ulu Cami", *TDVİA*, İstanbul 2012, XLII, 84.
[1914] Ernst Diez, *Karaman Devri Sanatı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1950, 177.
[1915] Diez, *Karaman Devri Sanatı*, 177; Erdal, "Aksaray'da Karamanoğullarına Ait EserlerinTarihlendirme Sorunları", 443.
[1916]Zekai Erdal, "İbrahim Hakkı Konyalı'nın "*Abideleri ve Kitabeleri İle Aksaray Tarihi İsimli Eserine"* Eleştirel Bir Bakış", *Şehirlerin Sevdalısı İbrahim Hakkı Konyalı Armağanı,* Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Konya 2015, 176.

Aksaray Ulu Camii çok ayaklı cami plan şemasına sahip olup, eğimli arazide yer alması sonucu, dıştan büyük desteklerle oluşturulan bir düzlük üzerinde yer almaktadır. Ancak geçirmiş olduğu onarımlarla dıştan özgün biçimini yitirmiş olmasına karşın içte özgün plan şemasını korumaktadır. Harim mihraba dik beş sahınlıdır. Kuzey duvarı boyunca kargir mahfil bölümü yapılmıştır ve bu kata çıkış batı duvara bitişik ahşap merdivenlerle sağlanmıştır.[1917] Harim birbirine sivri kemerle bağlanan on iki paye ile yirmi beş birime ayrılmıştır. Bu birimlerin üzeri mihrap önünde ve müezzin mahfilinde kubbe, diğer birimlerde tonozla örtülüdür. Mihrap önü kubbesi ile kuzey taraftaki müezzin mahfilinin üstünü örten kubbe daha derin tutulmuştur. Mihrap önündeki kubbeye pandantiflerle geçilmiştir ve mihrabın üst bölümü taş işlemelidir.[1918] Üst örtü kenarları pahlanmış payeler ve giriş kapısı önünde iki sekizgen ayak tarafından taşınmaktadır. Güney yönde yer alan sekizgen ayak, dağılmaması için çelik çemberlerle çevrelenmiştir.[1919]

Plan 79. Aksaray Ulu Camii[1920]

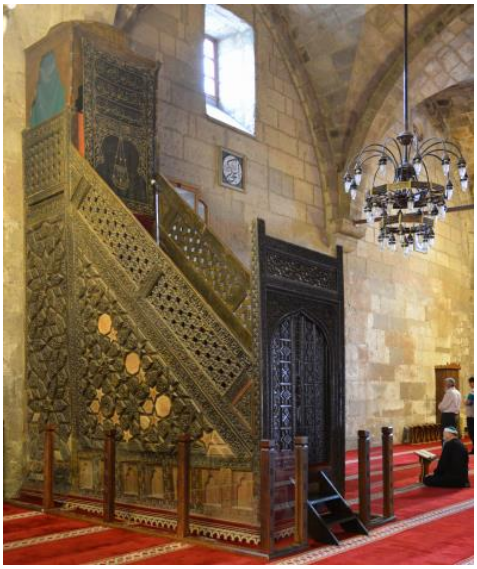
[1917] Osman Nuri Dülgerler, *Karamanoğulları Dönemi Mimarisi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, 29.
[1918] İbrahim Hakkı Konyalı, "Aksaray Ulu Cami", *Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 2, (4), 2015, 437*; Diez, Karaman Devri Sanatı,*177.
[1919] Dülgerler, 78.
[1920] Erdal, *Aksaray'da Türk Devri Mimarisi,* C.2, (Çizim:7).

2014 yılında görülen çatlamalar nedeniyle alçı mihrap kaldırılarak orijinal mihrap ortaya çıkarılmıştır. Orijinal mihrap dikdörtgen formlu ve sivri kemerli sade bir niş şeklindedir. Hiçbir süsleme unsuru görülmemektedir. Dıştan sivri bir kemer içerisine alındığı varsayılmaktadır. Kemerin üst noktasından, aşağıya doğru taşıntı yapan ajurlu bir başka süsleme daha görülmektedir. Palmet, iç ve dış bükey dilimler halinde kesilerek çok dilimli bir kemer görünümü verilmiştir.[1921] Mihrabın iki tarafında bakırdan iki büyük şamdan bulunmaktadır. Her ikisinin de üzerinde, dönemin sülüs hattı ile yazılmış kitabesi mevcuttur.

Selçuklu döneminin özgün örneklerinden olan[1922] minberi şaheser sayılabilen tezyinat unsurlarını taşımaktadır. Minber, abanoz ağacından kündekari tekniğiyle yapılmıştır. Sedef kakmacılığı, ince ağaç işçiliği ve süslemeleri onu eşsiz bir şaheser kılmaktadır. Tarihi minber zaman zaman ehli olmayan eller tarafından tamir görmüş, bazı bölümlerine ve özellikle kapı kanatlarının arkalarına gelişi güzel parçalar çakılmıştır. Minberin aynalık kısmında 3 satırlık bir kitabe mevcuttur.[1923]

1998 yılında minberin kapı kanatları çalınarak yasadışı yollar ile yurtdışına götürülmüştür. Kültür ve Turizm Bakanlığınca sürdürülen başarılı çalışmalar sonucunda kapı kanatları on yıl sonra iade edilmiştir. 2013 tarihinden itibaren de Ankara Etnografya Müzesi ahşap eserler salonunda sergilenmeye başlanmıştır. Aksaray Ulu Camii minberine ise lime (yeşil limon) ağacından ve tamamen el işçiliği aslına uygun olarak üretilen imitasyon kapı kanatları yerleştirilmiştir.[1924]

[1921] Erdal, *Aksaray'da Türk Devri Mimarisi,* 49.
[1922] Kurtbil, "Aksaray Ulu Cami", 84.
[1923] İbrahim Hakkı Konyalı, "Aksaray Ulu Cami*", Vakıflar Dergisi*, C.10, 1973, 273.
[1924] Rasim Soylu, Banu Davun, "Aksaray Ulu Cami Minberinin Sanat Eseri Olarak İncelenmesi", Mehmet Sami Yıldız, vd. (Ed), *Somuncu Baba II. Uluslararası Aksaray Sempozyumu 26-28 Ekim 2017 Aksaray: Bildiriler,* (608-618), AÜSBTKAUVAM Yayınları, Aksaray 2017, 612.

Fotoğraf 152. Aksaray Ulu Camii minberi [1925]

Konya'daki Alâeddin Camii'nde de Aksaray Ulu Camii'ndeki abanoz minbere benzeyen, bu eser kadar muhteşem, büyük bir sanat eseri olan bir minber daha vardır. Bunu da 550 yılı Receb'inde (1155 M) Ahlâtlı üstad Hacı Mengübertî yapmıştır. (Mengü) *"Hüda"*, Allah anlamındadır.[1926]

Caminin batı ve kuzey cephelerinde birer girişi[1927] ve kıblenin sağ köşesinde kapatılan bir kapısı bulunmaktadır. Batıya açılan kapı caminin taç kapısıdır. Kuzeydeki kapı daha küçük boyutludur. Mukarnas kavsaralı olarak yapılmış olan taç kapının mermerden yapılmış kısımları iki yanda görülen mihrap nişleri ve alt kısımda görülen süslü taşlar ilk yapıdan kalmıştır. 1925 yılında yenilenen taç kapıda döneminin özelliklerini gösteren süslemelere sahiptir. Üçgen alınlıklı üst bölüm batılılaşma etkisi olup İstanbul Aksaray Valide Sultan Camisi'ne (1871) benzemektedir.[1928]

Sağ ve solunda Hırant adlı bir Ermeni tarafından yapılan bezemeler kaldırılmıştır. Cephede bir üçgen alınlıklı bitkisel süslemeli tiyatro sahnesini anımsatan görüntü oluşturulmuştur. Kapının kemeri ve kanatları ilk yapıya ait olup üzerinde Selçuklu dönemine ait süsler ile sülüs hatlı bir kitabe bulunmaktadır.

[1925] http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,96100/aksaray-ulu-camii-minber-kapisi-kanatlari.html// (Erişim Tarihi 29.05.2018)
[1926] Soylu, Davun, 612.
[1927] Kurtbil, "Aksaray Ulu Cami", 84.
[1928] Erdal, *Aksaray'da Türk Devri Mimarisi,* 42.

Taç kapının kuzeyinde dikdörtgen kesitli üç adet ve güneyinde iki tane olmak üzere dışa taşıntılı beş takviye kulesi yükselmektedir. Kulelerin keskin köşeleri bitkisel süslemeli başlığa sahip sütuncelerle yumuşatılmıştır. Kulelerin çatı seviyesinden itibaren uzanan silmelerden oluşan bir korniş kulelerin şekline uygun olarak devam etmektedir. Kuleler bu kornişin üzerinde farklı bir süsleme arz etmektedir. Yüzeyleri dikdörtgen panolara bölünerek içleri palmet ve damla motifinden oluşan oyma süslemeye yer verilmiştir. Bu süslemenin üzerinde zikzaklı bir bordür ve en üstte, alt kısımları yivlenmiş soğan şeklinde bir başlıkla kuleler sonlandırılmıştır.[1929]

Yapı kesme taş malzemeden inşa edilmiş olup devşirme malzeme de kullanılmıştır. Doldurulan bir arazi üzerine inşa edilen camide çatlamalar ve ayrılmalar görüldüğü için yapının doğu, batı ve güney cephelerine destek payandaları eklenmiştir.[1930]

Aksaray Ulu Camii, Anadolu Selçuklu Devleti'nin kendine özgü mimari tezyinatın en güzel yapılarındandır. Mimari özellikleri, içerisindeki süsleme ve yapı unsurları büyük önem arz etmektedir. Aksaray Ulu Camii'yi özgün kılan özelliği ise abanoz ağacından gerçek kündekari tekniğinde yapılmış ahşap minberidir. Bu minber Orta Anadolu'daki ahşap minberlerin en eskisidir.[1931] Güney batı köşesinde sekizgen kaide üzerinde çokgen bir boyundan sonra çokgen gövdeli, taş korkuluklarla çevrili iki şerefeli minaresi yükselmektedir.[1932]

[1929] Erdal, *Aksaray'da Türk Devri Mimarisi,* 45.
[1930] Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri İle Niğde Aksaray Tarihi,* 1237.
[1931] Konyalı, "Aksaray Ulu Cami", 283.
[1932] Dülgerler, 78.

Fotoğraf 153. Aksaray Ulu Camii batı cephesi[1933]

Caminin kuzey tarafında, camiden biraz taşkın tek katlı bodrum halinde bir bölüm bulunmaktadır. Eskiden burada caminin zeytinyağları, bezirleri saklandığı için bezirhane denilmiştir.[1934] Hacı Ali Paşa'nın yaptırmış olduğu şadırvan yıkılarak yerine geç dönemde yapılmış şadırvan yerleştirilmiştir. Caminin güneybatısında ise kuzey-güney doğrultusunda uzanan yine dikdörtgen planlı muvakkithane bulunmaktadır.[1935]

4.7.6.2. Ermenek Ulu Camii

Ermenek'in yukarı çarşı bölümünde Gülpazar Mahallesinde bulunmaktadır. Karamanoğlu Mehmed Bey Camii olarak da bilinen Ermenek'in en büyük camisi olan Ulu Camii, ceviz ağacından yapılmış giriş kapısı üzerinde bulunan kitabeye göre Karamanoğlu Mehmet Bey tarafından H 702/M 1302-1303 tarihinde yaptırılmıştır. [1936] Evliya Çelebi camiyi ziyaret ederek Cami hakkında şu bilgileri vermiştir; *"Çarşı*

[1933] https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/aksaray/gezilecekyer/ulu-camii-karamanoglu-mehmed-bey-camii (Erişim Tarihi 29.05.2018)

[1934] Konyalı, "Aksaray Ulu Cami", 277.

[1935] Erdal, *Aksaray'da Türk Devri Mimarisi,* 52.

[1936] Mehmet Ali Kapar, "Karamanoğlu Beyliği'nin Ermenek Merkezdeki Taşınmaz Kültürel Mirası", Hüseyin Muşmal (Ed), *Ermenek Araştırmaları I (Arkeoloji-Sanat Tarihi-Tarih*, Palet Yayınları, Konya, 2018, 224; Abdullah Uysal, Necati Alodalı, Musa Demirci, *Dünü ve Bugünüyle Karaman Kültür-Tarih-Coğrafya*, Karaman Yunus Emre Kültür Derneği Yayınları, Konya 1992, 493.

içindeki Karamanoğlu Cami'nin cemaati boldur uzunluğu 120 eni 80 ayaktır. Caminin kıble kapısı olmayıp iki yan kapısı vardır."[1937]

Dağlık bir bölgede eğimli arazinin üzerine kurulmuş olan caminin planı düzgün dikdörtgen değildir. Harim mihraba paralel üç sahınlı olarak yapılmıştır. Her sahının eni birbirinden farklıdır. İki sıra halinde ağır taş payeleri birbirine bağlayan sivri kemerler üzerine düz toprak damla örtülmüştür. Caminin kuzey sahınının üzerinde iki ahşap destekle taşınan bir mahfil katı bulunmaktadır. Fakat planda belirtilmemiştir. Ahşap tavanla kapatılmış olan yapı mihrap duvarında altı, son cemaat yerinde iki pencere ile aydınlatılmaktadır. Caminin kuzey cephesine camiyi korumak için bir duvar yapılmıştır. Kuzey batı köşesinde bozuk beşgen planlı bir bölüm caminin iç mekânına bağlanmaktadır. Caminin batıya açılan kapısının kuzeyinde ise yamuk bir mekân bulunmaktadır.[1938] Dört köşe ağaçlar ile yapılan kirişleme tavan Karamanoğullarının sadelik anlayışına ve genel mimari üslubuna uygundur.[1939] Cami Karamanoğullarının Kufe plan tipinde yapmış oldukları önemli bir yapıdır.[1940]

İkişer sivri kemerle güneye ve batıya açılan son cemaat yeri bulunmaktadır. Kuzey yönü kapalı olan son cemaat yerinin batı cephesinde basık kemerli girişi bulunmaktadır. Bursa kemeri ile çevrelenen kapının üstünde bir hadis yer almaktadır. Batıya açılan basık kemerli kapısının üzengi taşlarında kullanılan takozlar Karamanoğlu dönemi mimarisinin bir özelliğidir.[1941]

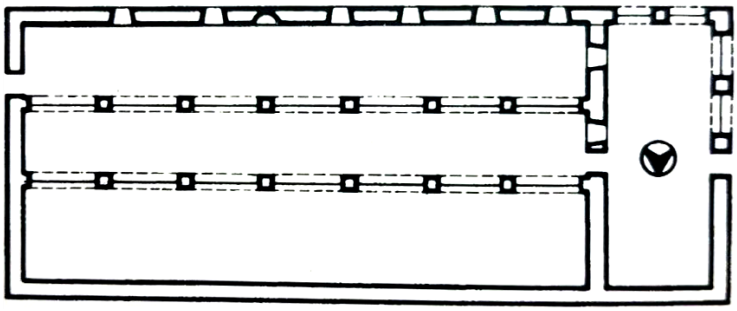
[1937] Bilal Gök, "XVI Yüzyıl Ermenek Camileri ve Cami Vakıfları", *Hikmet Yurdu/Düşünce Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi,* S.3, 2009, 262.

[1938] Dülgerler, 29; Diez, *Karaman Devri Sanatı,* 5; Kazım Küçükköroğlu, "Karamanoğulları Dönemi Mimarisinde Çini Süsleme Ermenek Ulu Cami Örneği", Osman Kunduracı, Ahmet Aytaç (Ed), *XI. Uluslararası Türk Kültürü, Sanatı ve Kültürel Mirası Koruma Sempozyumu /Sanat Etkinlikleri "Türkiye Belarus İlişkileri", 22-27 Ekim 2017 Belarus: Bildiriler,* (157-164), Konya 2017, 160.

[1939] Ali Kızıltan, *Karamanoğulları Dönemi Mimarisinde Çini Süsleme Ermenek Ulu Cami Örneği,* Güven Yayınları, İstanbul 1958, 20.

[1940] Öney, *Beylikler Devri Sanatı, XIV-XV. Yüzyıl (1300-1453),* 8.

[1941] Ahmet Çakmak, "Ermenek Ulu Cami", *TDVİA,* İstanbul 2012, XLII, 100.

Plan 80. Ermenek Ulu Camii[1942]

Caminin alçıdan yapılmış mihrabı mukarnas kavsaralıdır. Mukarnasları çevreleyen mihrap çerçevesi üzerine sektirmeli olarak ince dikdörtgen biçiminde mavi çiniler serpiştirilmiştir. Mihrabın dış çerçevesinde firuze renkli kare ve dikdörtgen çini parçaları ve alçıdan yapılmış geometrik bir süsleme, ikinci bordürde ise kartuşlar içinde firuze renkli çini zemin üzerinde alçıdan yapılmış kufi ayetler bulunmaktadır. Kemer köşeliklerinde sonradan yerleştirildiği düşünülen dört adet çini plaka bulunmaktadır. Köşe sütuncelerinin üzerinde zar şeklinde sütun başlığı bulunmaktadır.[1943] Buradaki çiniler düzenlemesi itibariyle halı ve kilim motiflerine benzeyen tekstil motiflerini anımsatmaktadır.[1944] Mihrap nişinin içerisindeki geometrik yıldız geçmeli alçı panonun boşluklarına bir zamanlar mozaik çini levhaların yerleştirilmiş olduğu düşünülebilir.[1945] Mihrap nişi içerisine yerleştirilmiş olan iki mazgal pencereden ışık girmektedir. Mihrap bordürlerinde Kur'an'dan ayetler yazılıdır.

Beylikler dönemi yapılarında ve Karamanoğlu Beyliği döneminde sadece alçı veya alçı çini mihrap uygulaması yaygın olarak kullanılan bir dönem üslubu niteliğindedir. Maliyeti düşük olup ekonomik açıdan uygun olduğu için tercih edilmiş olabilir. Alçı süslemenin içine kesme mozaik tekniğinde çiniler kakma yöntemi ile yerleştirilmiştir. Ayrıca dönemin İznik ve Kütahya mavi, beyaz plaka çinileri ve Milet işi olarak bilinen tek renk sırlı kâse formunda seramiklerinden oluşan örneklerde uygulanmıştır. Derleme toplama yolu ile elde edilen bu çini parçaları sonradan da yerleştirilmiş olabilirler. Nişin ortasında görülen 24 kollu yıldızın oluşturduğu

---

[1942] https://okuryazarim.com/wp-content/upload/12/Ermenek-Ulu-Cami-Plan%C4%B1.jpeg (Erişim Tarihi 29.05.2018)

[1943] Çakmak, 100; Küçükköroğlu, 164; Abdullah Karaçağ, *Beylikler Devri Mimarisinde Alçı Süslemeler,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Konya 2002, 34.

[1944] Halit Bardakçı, *Bütün Yönleriyle Ermenek,* Çaba Yayıncılık, Konya 1970, 94.

[1945] Ş.Yetkin, *Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi,* 130.

geometrik süsleme, Konya Karatay Medresesi kubbesini ve Beyşehir Eşrefoğlu Cami mihrap süslemesi ile benzerlik göstermektedir.[1946]

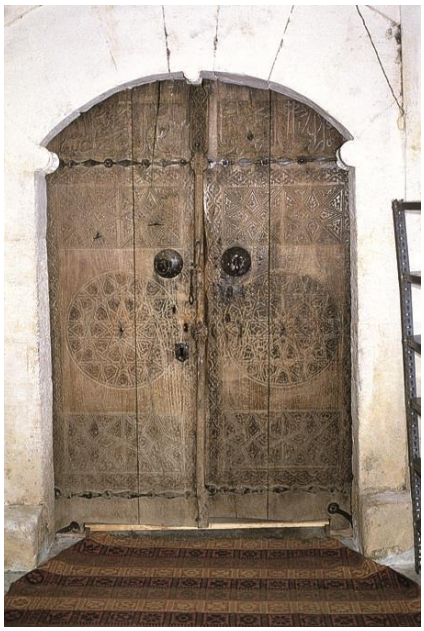
Fotoğraf 154. Ermenek Ulu Camii mihrap ve minberi[1947]

Kesme taştan yapılmış olan minberin korkuluğu ahşaptan yapılmıştır.[1948] Araziye göre düzenlenmiş olan doğu cephesinde iki ayrı katta iki kapı ve tepe penceresi bulunmaktadır. Yapının güney yönde destek ayakları ile taşınan bir platform üzerinde yer almış olması masif bir görüntü oluşturmuştur. Güney cephenin batı bölümünde iki sivri kemer açıklığı ile giriş revakı bulunmaktadır. Ana giriş kapısının bulunduğu batı cephesinde ahşap minare ve giriş revakı bulunmaktadır. Önünde ahşap minare ve giriş revakı bulunan batı cephede caminin ana giriş kapısı ve iki dikdörtgen penceresi yer almaktadır.[1949]

Caminin sanat değeri yüksek parçalarından biri de son cemaat yerine açılan taç kapısının içine yerleştirilmiş ceviz ağacından yapılmış olan iki kanatlı ağaç kapıdır. Kapı kanatları biri büyük biri küçük olmak üzere ikişer tahtadan ve arkası kuşaklı olarak yapılmıştır. Kapı kanatları geometrik yıldızlar ve bu yıldızlar içerisine işlenmiş palmet motifleri ile bezenmiştir. Kapı kanatları boylamasına yukardan aşağı dört bölümde işlenerek değerlendirilmiştir. Birinci bölüm kitabeye ayrılmıştır. Kapının sağında ve solunda kabaralara yer verilmiş olup ortasında "la ilahe illallah" ibaresi taşa

[1946] Küçükköroğlu, 164; Ş.Yetkin, *Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi,* 130.
[1947] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/ermenek/ulucami/ (Erişim Tarihi 29.05.2018)
[1948] Bardakçı, 94.
[1949] Dülgerler, 31.

oyulmuştur.[1950] Dış kapının karşısında asıl camiye açılan kapı üzerinde Arapça olarak (*ölmeden evvel namaz kılmakta acele ediniz)* manasında bir hadis yazılıdır.[1951]

Fotoğraf 155. Ermenek Ulu Camii ahşap kapı kanatları[1952]

Bununla beraber geleneğe kuvvetle bağlı olan bu yerde, ahşap kısımlarının ilk camide olduğu gibi yapıldığı kabul edilmektedir. Dört köşe ağaçlarla kirişleme tavan, Karamanoğullarının sade üslup anlayışını yansıtmakta ve yapmış oldukları diğer eserler ile benzerlik göstermektedir. Galerinin yer yer dışarıya taşan cumbaları cepheye hareketlilik kazandırmıştır.[1953]

[1950] Bardakçı, 95.
[1951] Diez, *Karaman Devri Sanatı*, 6.
[1952] https://errdmm.files.wordpress.com/2013/09/ulucami-kapc4b1.jpg// (Erişim Tarihi 29.05.2018)
[1953] Kızıltan, 20.

Fotoğraf 156. Ermenek Ulu Camii batı cephesi son cemaat yeri[1954]

4.7.6.3. Ürgüp Karamanoğlu İbrahim Bey Camii

Caminin bugün Ürgüp müzesinde bulunan yazıtının tarihini veren bölümünün kırılmış olması nedeni ile kesin yapım tarihi bilinmemektedir. Ancak aynı yazıtta Karamanoğlu II. İbrahim Bey tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir. Karamanoğlu İbrahim Bey II'in egemenlik dönemi dikkate alındığında yapının 1423-1464 yılları arasında yapıldığı kabul edilmektedir. Caminin batı revakı mihrabının üzerindeki yazıta göre Ürgüplü Kasım Ağa tarafından H 1150/M 1737-1738 yılında onarılmıştır.[1955]

Cami farklı dönemlerde birçok kez onarım geçirmiştir. Cami mihraba dik üç sahınlıdır. Orta sahın yan sahınlardan daha geniş tutulmuştur. Kuzeyde kare planlı köşeleri pahlı ikişer ayak ve güneyde üçer daire planlı üçer kısa ayağın taşıdığı yuvarlak kemerli iki destek sırasıyla birbirinden ayrılmıştır. Tonoz örtüler, kuzeyden ikinci kare ayak ve güneydeki ikinci daire planlı ayak hizasında olmak üzere iki yuvarlak kemerle desteklenmiştir. Daire planlı ayaklardan kare kesitli kemer kaidelerine geçiş köşelerdeki birer iri mukarnas bademiyle gerçekleştirilmiştir. Caminin minberi ve mukarnas

[1954] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/KONYA/ERMENEK/ (Erişim Tarihi 29.05.2018)
[1955] Dülgerler, 75.

kavsaralı mihrabı taş malzemeden yapılmıştır. Caminin kuzeyinde mihrap katına yer verilmiştir. [1956]

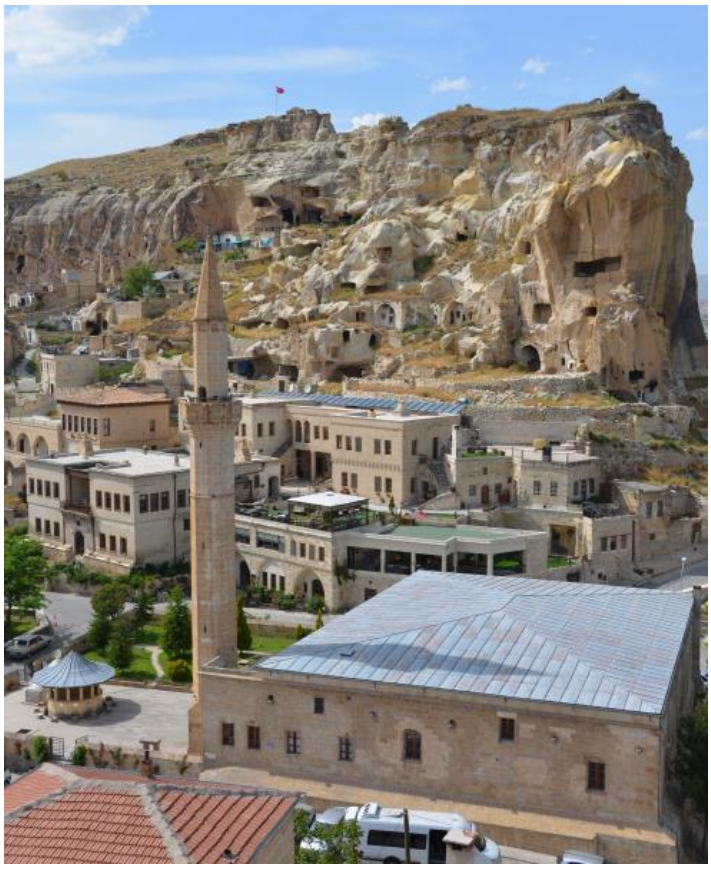
Fotoğraf 157. Ürgüp Karamanoğlu Mehmet Bey Camii harim[1957]

Cami güneyde iki büyük yuvarlak ve dikdörtgen bir tepe penceresi ile kuzeyde ise iki dikdörtgen tepe penceresi ve doğudan beş dikdörtgen pencere ile aydınlatılmıştır. Osmanlı döneminde yapılan onarım sırasında yapılan revak bölümünden camiye ulaşılmaktadır. Batıya açılan giriş revakının kuzeyi kademeli bir duvarla kapatılmış olup kıble yönünde duvarda iki büyük pencere ortasına bir mihrap yerleştirilmiştir. Bu bölüm sonradan bir duvarla bölünerek kapalı bir mescit haline getirilmiştir. Bu mescidin batısında bulunan taç kapı bir koridora açılmaktadır. Koridorun kuzeyinde ve güneyinde dikdörtgen planlı birer mekân bulunmaktadır. Koridorun solundaki kapıdan minareye geçilmektedir. Minare kare kaide üzerinde sekizgen gövdeli ve tek şerefeli olarak yükselmekte üzeri taş külahla kapatılmıştır. Yapı ilk olarak düz damlı iken daha sonra kurşun kaplı eğimli çatı ile kapatılmıştır. Taç kapısı dışa taşıntılı olup profilli silmelerle çevrilmiştir. İki kademeli düz çerçeve içerisindeki yuvarlak kemerli kapının kemer taşları siyah ve beyaz renkli taşların ardışık olarak kullanılması ile oluşturulmuştur.[1958]

Caminin mihraba dik uzanan üç sahınlı planı önem arz etmektedir. Kendinden sonra gelen yapıları plan şeması olarak etkilemiştir. Taşkın Paşa Camisi, Osmanlı

[1956] Dülgerler, 76.
[1957] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/NEVŞEHİR/ÜRGÜP% (Erişim Tarihi 30.07.2019)
[1958] Dülgerler, 76; Osman Eravşar, *Ürgüp ve Çevresindeki Türk İslam Yapıları,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniveristesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anablim Dalı, Konya 1993, 16.

döneminde inşa edilen Musa Efendi, Boyalı Köyü ve Orta Hisar Alaeddin Camilerinde de benzer plan şeması görülmektedir. [1959]

Fotoğraf 158. Ürgüp Karamanoğlu İbrahim Bey Camii güney cepheden[1960]

4.7.7. Eşrefoğulları Beyliği Dönemi Ulu Camileri (1280-1326)

Eşrefoğulları Beyliği 13. yüzyılın ikinci yarısında Beyşehir ve Seydişehir yöresinde kurulmuş bir Türk beyliğidir. Bu Anadolu beyliği, Türkiye Selçuklu Devleti'nin uç beylerinden Eşrefoğlu Seyfettin Halil (Süleyman Bey) tarafından kurulmuştur.[1961]

Eşrefoğlu Süleyman Seyfettin Bey 1284 tarihlerinde Selçuklu şehzadeleri arasında geçen mücadelede önemli rol oynamıştır. Moğollar tarafından öldürülen Selçuklu hükümdarı III. Gıyaseddin Keyhüsrev'in yerine amcası oğlu Mesut geçmiştir. Süleyman Bey, Keyhüsrev'in iki oğlunun saltanata geçmesine yardımcı olmuş ve naipliklerini

[1959] Eravşar, 16.
[1960] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/NEVŞEHİR/ÜRGÜP%20MERKEZ% (Erişim Tarihi 30.07.2019)
[1961] Kesik, 372.

almıştır. Büyük bir kuvvetle Konya'ya gelen Süleyman Bey şehzadelerin öldürülmesi ile birlikte Beyşehir'e geri dönerek Selçuklu Hükümdarı Mesut'a itaat etmiştir. Vefatından sonra yerine geçen oğlu Mehmet Bey beyliğin sınırlarını genişleterek Akşehir ve Bolvodin taraflarını ele geçirmiştir. İlhanilerin Anadolu Valisi Timurtaş 1325'te Beyşehir'i zapt ederek Mehmet Beyi katlederek beyliğe son vermiştir.[1962]

Eşrefoğulları imar faaliyetlerine büyük önem vermişlerdir. Hâkimiyetleri altındaki topraklarda bıraktıkları pek çok eser arasında Anadolu Selçuklu Sanatının günümüze kadar gelebilen en önemli yapısı Beyşehir Eşrefoğlu Camii'dir.[1963]

4.7.7.1. Beyşehir Eşrefoğlu Camii

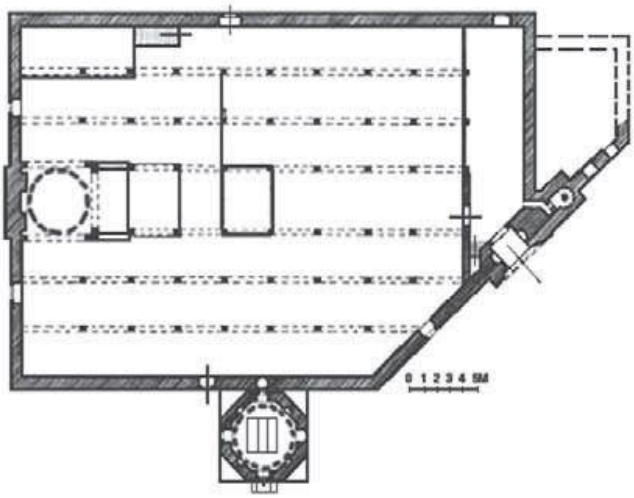
Göl ile kale arasında kalan düzlüğe Eşrefoğulları Beyliği'nin kurucusu Seyfettin Süleyman Bey tarafından yaptırılmıştır. Taç kapı üzerinde yer alan kitabe şeklinde olan vakfiyesinden bir han ve çifte hamamla birlikte inşa edilmiş olduğu öğrenilmektedir. Eşrefoğullarının hâkimiyetleri altındaki topraklarda bıraktıkları pek çok eser arasında günümüze ulaşan en önemli yapıdır. Selçuklu geleneğine bağlı olarak ulucami tarzında düzenlenen cami Sahib Ata (1258) Afyon Ulu Cami (1272) Sivrihisar Ulu Cami (XIII. yüzyıl sonrası) ve Ankara Ahi Şerafeddin Cami (XIII. yüzyıl) gibi ahşap direkli ve düz toprak damlı camilerin en gelişmiş ve en büyük örneğidir. Bu özelliklerinden dolayı UNESCO Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına Dair Sözleşme kapsamında Dünya Miras Geçici Listesine alınmıştır. Biri taç kapıda diğeri harime girişi sağlayan çinili kapının kemer alınlığında olmak üzere iki kitabesi bulunmaktadır. İlk kitabe H 696/M 1296-1297 tarihi, çini mozaikle yazılmış olan ikinci kitabede ise H 699/M 1299-1300) tarihi okunmaktadır. Bu kitabelerden yapının üç yılda tamamlandığı anlaşılmaktadır.[1964]

Cami kuzeydoğu köşesini 45 derecelik bir açıyla kesen ve üzerindeki eksenden kaymış taç kapı ve minare ile ön cepheyi oluşturan duvar nedeniyle dikdörtgen bir şema üzerine kurulmuştur. Bu durum yapının şehrin ana yolunun üzerine yapılmış ve

---

[1962] Kızıltan, 35.
[1963] Kesik, 372.
[1964] Doğan Yavaş, "Eşrefoğlu Cami", *TDVİA,* İstanbul 1995, XI,479; Enis Akova, "Eşrefoğulları Beyliği Mimari Eserlerinden Beyşehir'deki Eşrefoğlu Camii'nin Koruma Sorunları ve Çözüm Önerilerine Yönelik Araştırma", *Uluslararası Orta Anadolu Ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu, 11-13 Eylül 2014 Beyşehir/ Bildiriler,*(525-542), Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları, Konya 2018, 530.

cephesinin de ona uydurulmuş olduğunu göstermektedir. Harim mihraba dik altı sıralı destek sistemi ile yedi sahınlı olarak düzenlenmiştir. Mihrap önünde tuğla malzemeden inşa edilmiş yelpaze şeklindeki üçgenlerle geçilen yıldız formlu sütunların taşıdığı mihrap önü kubbesine yer verilmiştir. Mihrap önü kubbesinin üzeri ise piramidal bir külahlı kubbe ile kapatılmıştır. Tuğla konstrüksiyonlu üç sivri kemere oturan mihrap önü kubbesi mavi sırlı tuğlalar ve yeşil renkli çinilerle bezenmiş merkezde ise yeşil zemin üzerine siyah çini ile grift kufi hatla Allah, Muhammed ve dört halife ismi yazılmıştır. [1965]

Plan 81. Beyşehir Eşrefoğlu Camii[1966]

Orta sahın yan sahınlardan daha yüksek ve geniş tutulmuştur. Benzeri ulucami planlı yapılarda görüldüğü gibi merkezde yer alan dört sahının oturduğu bölümün üzeri açıktır. Orta sahının tam ortasındaki dört direk arasına düşen yerde (karlık) denilen havuz kuyu bulunmaktadır. Üstü açık olan bu yer yağan yağmur ve kar sularını zemine ulaştırmak için alınan bir tedbir gibi durmaktadır. [1967]Orta sahında bulunan müezzin mahfili ve karlık bölümleri harimi tamamlayan önemli birimlerdir. Giriş ekseni üzerinde yer alan mihrap ve onun hemen yanında yer alan minber ve ilk sahnı enine

[1965] Yavaş, 480; Kızıltan, 39; İsmail Efe, "Beylikler Döneminin Nadide Eserlerinden Beyşehir Eşrefoğlu Camii", *Uluslararası Orta Anadolu Ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu, 11-13 Eylül 2014 Beyşehir/ Bildiriler*, (277-303), Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları, Konya 2018, 282.

[1966] https://tr.pinterest.com/pin/344806915211406608/?lp=tr (Erişim Tarihi 29.07.2019)

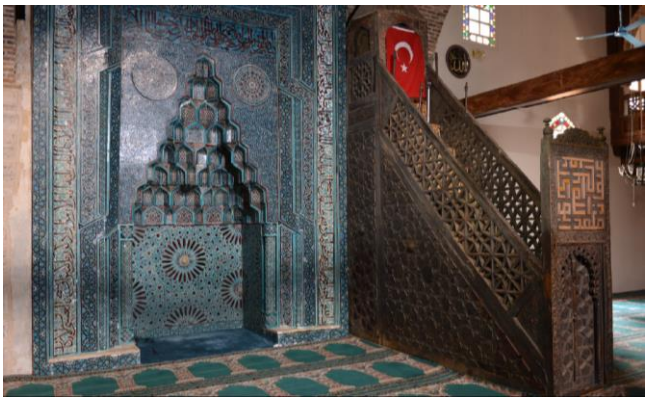
[1967] Mahmut Akok, "Konya Beyşehir'de Eşrefoğlu Camii ve Türbesi", *Türk Etnografya Dergisi,* S.15, 1976, 7; Akova, 530.

kesen galerili kısımlardan oluşmaktadır. Harimin güneybatı sahnının son iki bölümü bey mahfili olarak düzenlenmiştir. Harimdeki yuvarlak veya çokgen taşıyıcılar devşirme kaidelere oturmaktadır. Sütunlar ile yastıkların arasına ahşap mukarnaslı başlıklar yerleştirilmiştir. Kuzey yönde taç kapının hemen arakasında son cemaat yerini hatırlatan yamuk bir bölüm bulunmaktadır. Bu bölüm ahşap kafes tekniğinde yapılmış olan parmaklıklar ile harim bölümünden ayrılmıştır. [1968] Cami iç mekânına geçmek için ayrıca giriş yüzü mozaik çinilerle kaplı ve sivri kemerli bir kapı ile geçiş sağlanmaktadır.[1969] Girişteki galeri kısmından kargir kubbe hizasına kadar uzanan yan sahınlar kıble duvarına dik olarak uzanan ana kirişler ile birbirinden ayrılmaktadır. Ancak yükseklikleri aynıdır. Harim kırk sekiz adet ahşap direğin üzerindeki konsolların taşıdığı düz tavanla kapatılmıştır**.** Yedi sahından oluşan harimin örtüsü, birbirinden farklı genişlik ortaya koymaktadır. Dikey ve yatay hatılların birbirini kesmesi ile oluşan örtü sistemi üstten kaplamalı tavan (kirişleme) sistemi ile devam etmektedir. Tahta kaplamanın üzerine yerleştirilen kamış ve otlardan oluşan izolasyon malzemesi, çamur ve sıkıştırılmış kil tabakasıyla son bulmuştur.[1970] Binanın toprak damlı düz örtüsü 1941 yılında yapılan onarım sırasında eğimli çatı haline getirilmiştir. 1956 yılında da bakır levhalarla kaplanmıştır. Birçok Selçuklu eseri gibi muhkem ve abidevi bir yapıya sahip bulunan caminin ön cephe duvarı kesme taş diğerleri moloz taş ile başarılı bir işçilikle örülmüştür. Ön cephede taç kapının sol yanında duvar bir silme çerçeve içine alınmış ve üzerine bezeme amaçlı mazgal dendanlar yerleştirilmiştir.[1971]Camiye doğu duvarında yer alan bir kapı ile geçiş sağlanan altıgen planlı türbeyi H 701/M 1301 tarihinde Emir Süleyman sağlığında inşa ettirmiştir.[1972]

Caminin abidevi ölçülerdeki mukarnas kavsaralı çinili mihrabını beş bordür üç yönden kuşatmaktadır. Mihrapta kullanılan ana malzeme çini olup ağırlıklı olarak firuze ve mor renklerin kullanıldığı bitkisel, geometrik ve yazı çeşitlerinden oluşan motifler ile bezenmiştir. Mihrap köşelerde zar biçimli sütun başlıklarına oturan sütuncelerle sınırlandırılmıştır. Kavsara ile bordürlerin arasındaki köşelikler firuze ve mor renklerin dönüşümlü olarak kullanıldığı fırıldak motiflerinin tekrarı şeklindedir. Köşelere

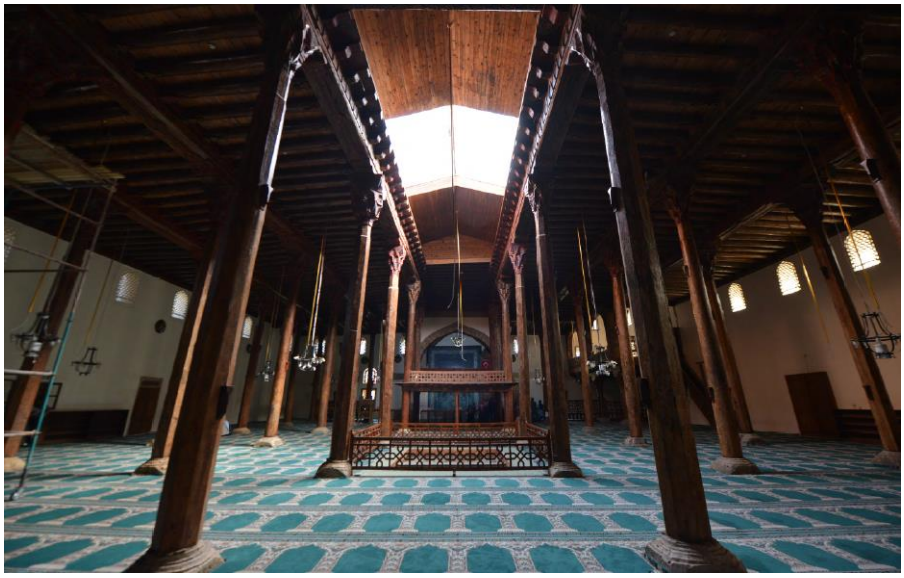
[1968] Yavaş, 480; Kızıltan, 36.
[1969] Akok, "Konya Beyşehir'de Eşrefoğlu Camii ve Türbesi", 6.
[1970] Ahmet Çaycı, *Eşrefoğulları Beyliği Dönemi Mimari Eserleri,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008, 34; Akova, 530.
[1971] Yavaş, 480.
[1972] Kızıltan, 36.

kabartma şeklinde rozetler yerleştirilmiştir. Altı, yirmi dört ve on sekiz kollu yıldızlar, palmet, lotus, rumi ve geometrik desenler bezemenin ana motiflerini oluşturmaktadır.[1973] Minber ceviz ağacından oymalı ve çatma tekniğinde tutkalsız yapılmıştır. Köşeler dövme demirden köşebentlerle takviye edilmiştir. Sağ ön köşede iki bölüm halinde yerden yüksek yapılmış olan emirler mahfili yapılmıştır. Mahfilin ön yüzü ve yanları farklı boyutlara sahip cevizden yapılmış korkuluklarla çevrilmiştir. Veziri Sultaninin oğlu Mustafa Bey isminde bir zat tarafından H 982/1574 yılında eklenmiş olan müezzinler mahfili ise galeri bölümünde görülen parmaklıklar örnek alınarak yapılmıştır. Zeminden çok fazla yükseltilmemiştir. [1974]

Fotoğraf 159. Beyşehir Eşrefoğlu Camii çinili mihrabı ve minberi[1975]

[1973] Çaycı, 39; Akok, "Konya Beyşehir'de Eşrefoğlu Camii ve Türbesi", 10.
[1974] Kızıltan,40; Mustafa Çetinaslan, "Beyşehir Eşrefoğlu Camii'ndeki Mahfillerin Anadolu Cami Mimarisindeki Yeri", *Uluslararası Orta Anadolu Ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu, 11-13 Eylül 2014 Beyşehir/ Bildiriler,(191-218*), Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları, Konya 2018,194-195.
[1975]http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/KONYA/BEYŞEHİR%20ULU%20CAMİ (Erişim Tarihi 29.07.2019)

Fotoğraf 160. Beyşehir Eşrefoğlu Camii hariminden orta sahın[1976]

Çıralı veya ladin ağacından oluşan sütunlar 7.50 m yüksekliğindedir. Mukarnaslı sütun başlıkları kullanılmıştır. Dirsek başlıkları, konsollar ve tavan kirişler, mukarnaslı başlıklar günümüze çok az bir kısmı ulaşmış olan kalem işleri ile bezenmiştir. Mukarnaslı başlıklarda pek çoğu silinmiş ve yıpranmış olmasına rağmen içlerinde kırmızı, sarı ve mavi ile renklendirilmiş palmet ve rumi yaprakları seçilebilmektedir. Sade bırakılan hücreler genellikle tek renk açık kırmızıya boyanmıştır. Yastıkların üzerindeki mihraba paralel olan esas kirişlerde, esas kirişleri dikey olarak kesen yuvarlak formlu tali kirişler de kırmızı zemin üzerine yeşil renk kullanılarak stilize yaprak motiflerinden oluşan bezemeye yer verilmiştir. Harimin en kaliteli kalem işi süslemeleri ise orta sahının tavanındaki konsol aralarında görülmektedir. Süslemenin ana motifi geometrik desenler olmak üzere aralarda bitkisel motiflerde görülmektedir. Zemin kırmızı olmak üzere açık kahverengi, eflatun, mavi, mor, açık sarı ve yeşil renkler kullanılmıştır. Dört kollu yıldız motifleri farklı motiflerin bileşkesi durumundadır. Dört ana yöne doğru açılan yıldızın merkezinde yer alan sekiz kollu yıldızın yüzeyinden çıkmakta ve uzantıları yürek biçiminde palmetler oluşturmaktadır. Dört kollu yıldızın zemini kırmızı, sekiz kollu yıldız ve uzantıları açık sarı renkten oluşmaktadır. Dört kollu yıldızın köşelerindeki alanlara mavi zemin üzerine sarı,

[1976] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/KONYA/BEYŞEHİR%20ULU%20CAMİ (Erişim Tarihi 29.07.2019)

kırmızı ve eflatun renklerden oluşan rumi ağırlıklı motifler yerleştirilmiştir. Kırmızı ve mavinin hâkim olduğu geometrik desenler ağırlıklı olarak işlenmiştir.[1977]

Fotoğraf 161. Beyşehir Eşrefoğlu Camii tavanı kalemişi süslemeleri[1978]

Taç kapı ana hatları ile Selçuklu taç kapı karakterini yansıtmaktadır. Taç kapı dışa taşıntılı ve cephe duvarından daha yüksek tutulmuştur. Mukarnas kavsaralı olup etrafı dört bordür ile çevrelenmiştir. Köşelerde sütunceler ile sınırlandırılmıştır. Kemer köşeliklerinde ise kabaralara yer verilmiştir. Bordürler geometrik bitkisel ve stilize motifler ile bezenmiştir. Taç kapının ortasında ise çatma tekniğinde yapılmış çift kanatlı ahşap kapı yer almaktadır. Taç kapının batısında ise giriş kapısı son cemaat yerinde olan kare kaide üzerinde tuğla malzemeden silindirik gövdeli ve tek şerefeli minare yer almaktadır. Minarenin kaidesinde Roma dönemine ait tek parça bezemeli lahitten oluşan minare yer almaktadır. Yapının cephelerinde çift katlı pencere sistemine yer verilmiştir. Sadece kıble duvarındaki pencerelerde kanatlar bulunmaktadır.[1979] Kuruluştaki mimari özelliği çağının Selçuklu yapılarının tamamen benzeridir. Çağına kadar ilerlemiş yapıcılığın yeni buluşları bu eserde de görülebilmektedir. Yapının mimari detayları arasında bölgesel özelliklerde görülebilmektedir.[1980]

[1977] Çaycı,47; Akok, "Konya Beyşehir'de Eşrefoğlu Camii ve Türbesi", 11, Akova, 532; Ali Fuat Baysal, "Eşrefoğlu Camii Ahşap Üzeri Kalem İşleri", *Uluslararası Orta Anadolu Ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu, 11-13 Eylül 2014 Beyşehir/ Bildiriler,*(175-183), Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları, Konya 2018,180; Efe, 288.

[1978]http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/KONYA/BEYŞEHİR%20ULU%20CAMİ (Erişim Tarihi 29.07.2019)

[1979] Çaycı, 30; Akok, "Konya Beyşehir'de Eşrefoğlu Camii ve Türbesi", 9; Akova, 531; Efe, 285.

[1980] Akok, "Konya Beyşehir'de Eşrefoğlu Camii ve Türbesi", 8.

Fotoğraf 162. Beyşehir Eşrafoğlu Camii kuzey cepheden[1981]

4.7.8. Dulkadiroğulları Beyliği Dönemi Ulu Camileri (1339-1521)

Elbistan ve Maraş dolaylarında varlık gösteren ve Oğuzların Bozok koluna mensup olan beyliktir. Karaca Bey'in başında bulunduğu beylik, birçok siyasi olaydan faydalanarak 1339'da Elbistan merkez olmak üzere Memluk Devleti'nin hâkimiyeti altında kurulmuştur. Daha sonra Maraş, Malatya, Besni, Harput, Amik'e kadar sınırlarını genişletmişlerdir. Bu bilgiler doğrultusunda beyliğin kuruluşu 14. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmektedir.[1982] Yavuz Sultan Selim, 1515 yılında bu beyliğe son vererek Anadolu'da Türk birliğini sağlamıştır.[1983] Dulkadiroğulları merkezleri Maraş ve Elbistan olup bu şehirleri yazlık ve kışlık olarak kullanmışlardır. Elbistan 1505 yılında Şah İsmail tarafından tahrip edilince, beylik merkezi Alaüddevle tarafından Maraş'a taşınmıştır. Alaüddevle Bey ve oğlu Şahruh Bey inşa ettirdikleri yapılar ve beyliğin merkezi olan bu şehirde kurulan vakıflar aracılığıyla önemli imar çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Sosyal ve kültürel yönden şehir hayatını hareketlendiren cami, medrese, zaviye, imarethane, dükkân değirmen gibi halka hizmet eden yapılar inşa

---

[1981] https://www.konyakultur.gov.tr/index.php?route=modules/towns&town_id=16 (Erişim Tarihi 29.07.2019)

[1982] Yavuz, 46; İsmail Altınöz, *Dulkadir Eyaletinin Kuruluşu ve Gelişmesi,* Ukde Yayınları, Kahramanmaraş 2009, 29.

[1983] İlyas Gökhan, "Dulkadir Beyliği'nin Osmanlılara Katılmasından Sonra Maraş Bölgesinde Çıkan İsyanlar", Yaşar Alparslan, Mehmet Karataş, Serdar Yakar, (Ed) *Maraş Tarihinden Bir Kesit Dulkadir Beyliği Araştırmaları II,* Ukde Kitaplığı Yayınları, Kahramanmaraş 2008, 213.

edilmiştir. Şehir, Ulu Camii etrafında kurulmuştur.[1984] Dulkadir Beyliği mimarisi Selçuklu mimari geleneğine bağlı olmakla birlikte, Memluk Türk Devleti mimari özelliklerinin etkisi altında kaldığı için kendine has bir üslup oluşturamamıştır.[1985]

Dulkadiroğluları zamanında başta Maraş ve Elbistan olmak üzere köylere varıncaya kadar beyliğin kurulduğu coğrafi alanda cami mescid, medrese, köprü, zaviye, türbe gibi pek çok dini ve sosyal tesis yapılmış, bunların birçoğu günümüze kadar ulaşmıştır.[1986]

4.7.8.1. Kahramanmaraş Ulu Camii

Kahramanmaraş Ulu Camii, şehrin merkezinde Ekmekçi Mahallesinde bulunmaktadır. İlk yapım tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Caminin kim tarafından yaptırıldığı hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. H. Gündoğdu, taç kapının üzerinde bulunan nesih hatlı kitabeye göre H 907/ M 1501-1502 tarihinde Memluk Sultanı Kansu Gavri zamanında, Dulkadirli Süleyman Bey'in oğlu Alaüddevle Bozkurt tarafından yaptırıldığını açıklamıştır. Bu kitabede geçen "Sasani" ifadesinin Dulkadirlilerin soyunun İran'dan geldiğine işaret ettiğini ve Kansu Gavri ifadesini de Memluklara bağlı olduğunu gösteren bir kanıt olarak açıklamıştır.[1987]

Bazı araştırmacılar ise Süleyman b. Nasreddin Mehmed Bey tarafından yaptırıldığını iddia etmektedir. İ. Solak tahrir defterlerinde ve Alaüddevle vakfiyesinde yer alan bilgiler doğrultusunda Ulu Camii'nin Süleyman b. Nasreddin Mehmed Bey tarafından yaptırıldığını Alaüddevle Bey'in H 907/M 1501-1502 tarihinde ise camiyi tamir ettirdiğini açıklamıştır.[1988] Aynı görüşte olan R. Yinanç camiyi Süleyman Bey'in yaptırdığını ifade ederek vakfiyelerde camiye tahsis edilen dükkân köy ve mezra gibi

---

[1984] Kemalettin Koç, "Dulkadir Beyliği Zamanında Maraş Şehirleşme Tarihi", Yaşar Alparslan, Mehmet Karataş, Serdar Yakar, (Ed) *Maraş Tarihinden Bir Kesit Dulkadir Beyliği Araştırmaları II,* Ukde Kitaplığı Yayınları, Kahramanmaraş 2008, 236.

[1985] Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı: Anadolu Selçuklularından Beylikler Devrinin Sonuna Kadar II,* Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1973, 231.

[1986] Yavuz, 45.

[1987] Hamza Gündoğdu, *Dulkadirli Beyliği Mimarisi,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986, 37; Besim Atalay, *Maraş Tarihi ve Coğrafyası,* Ukde Yayınları, Kahramanmaraş 2008, 87.

[1988] İbrahim Solak, "16.Yüzyılda Maraş Kazısı Vakıfları", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* S.8, 2002, 271; (VA. D. 1966, 151, "*Adı geçen bu camide Allah'ın imaretiyle en temiz ve helal malından sarf ederek babam Süleyman bin Zülkadir ruu için tecdid ederek tamir yaptım*.").

gayrı menkullerin Maraş Tahrir Defteri'nde açıkça Süleyman Bey Cami'nin vakıfları olduğunu belirtmiştir.[1989]

Alaüddevle Bey H 906/M 1500 tarihli vakfiyesinde caminin kuzey tarafına İmaret-i Nebeviyye[1990] ve Medresesi ile Büyük Bağdadiye Medresesini, kuzeybatı tarafına Taş (Rad) Medrese ve Mescidini güney tarafına Seyyid Mazlum Zaviyesini ve Maraş Çarşısı'nda (Hatuniye) Hamamı'nı ve Büyük Bağdat Hanı'nı yaptırdığını belirtmiştir. Ulu Camii dışındaki yapılar, cami etrafına sonradan eklenmiştir. Burada Ulu Camii merkez olmak üzere bir külliye yapısı oluşturulmuştur. Bu yapılardan sadece Ulu Camii ile Taş (Rad) Medresesi günümüze ulaşabilmiştir.[1991]

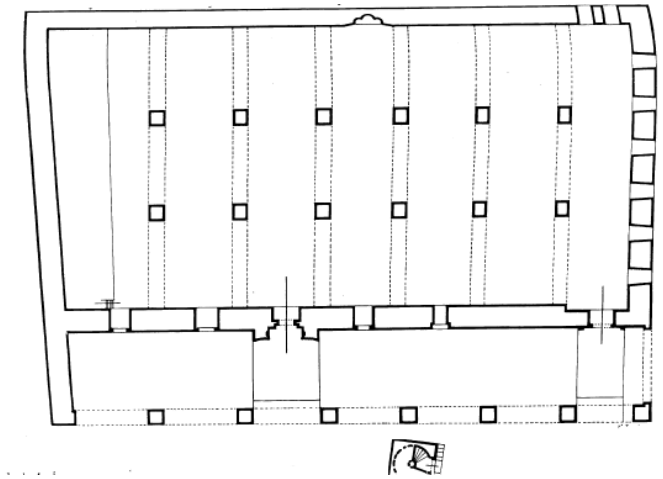
Eğimli bir arazi üzerine kurulmuş olan cami çok ayaklı Selçuklu Ulu Camii plan şemasını sürdüren, mihraba paralel uzanan üç sahının teşkil ettiği enine düzenlenmiş bir plana sahiptir.[1992] Yapıya bazilikal görünüş sağlayan eğimli kiremit çatının yükseltilerek aydınlık haline getirilen orta bölümü dikkat çekmektedir. Burası mihraba dik olan orta sahının dört kemer boyunca yükseltilmesiyle elde edilmiş yükseltilen her kare bölüm, doğu ve batıdan üçer kuzey ve güneyden on ikişer pencereyle aydınlatılmıştır. Tam ortada birbiri içinde küçülen iki kare kaideye oturan basık bir tonoz bulunmaktadır. Böyle bir örtü sistemi Anadolu'daki hiçbir yapıda görülmeyen bir özelliktir.[1993]

Caminin bu özellikleri birçok araştırmacının, Ulu Camii'nin "kiliseden bozma" bir yapı olduğunu düşünmesine sebep olmuştur. Fakat Kahramanmaraş'ın 15. yüzyılın sonlarından itibaren beyliğin merkezi olduğu düşünülürse bu kadar büyük ölçüde cami yaptırmış olmalarını da doğal olarak kabul etmek gerekir. Bu kadar geniş alanı aydınlatmak için onarımlar sırasında yapılan pencerelerin ihtiyacı karşılayamaması üzerine, aydınlatmanın çatıdan açılan pencereler ile sağlanmış olduğu düşünülebilir. Gelişmiş bir iç mekân düzenlemesi gösteren harimin yuvarlak sütunlara oturan doğu bölümü, batı bölümünden farklı bir konstrüksiyona sahiptir. Bu bölümün aynı dönemde

---

[1989] Refet Yinanç, *Dulkadir Beyliği,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, 119.
[1990] Atalay, 87.
[1991] Kemalettin Koç, *Kahramanmaraş'ta Sosyal Hayatın Fiziki Yapıya Etkisi (Sosyal, Kültürel, Ekonomik Yapı ve Şehirleşme Tarihi),* Ukde Yayınları, Kahramanmaraş 2010, 171; İbrahim Solak, *XVI. Asırda Maraş Kazası 1523-1526*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004, 207.
[1992] Zafer Bayburtluoğlu, "Kahraman Maraş'ta Bir Grup Dulkadiroğlu Yapısı", *Vakıflar Dergisi*, C.10, 1973, 237; Mehmet Akif Arslan, *Dulkadirli Mimarisi ve Kahramanmaraş Ulu Camisi,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, Ankara 1997, 54.
[1993] Hamza Gündoğdu, *Dulkadirli Beyliği Mimarisi,* 39.

yapılmış olabileceği gibi sonradan ilave edilmiş olduğu da düşünülebilir. Payeleri birbirine bağlayan kemerlerin oluşturduğu mihraba dik yedi ve mihraba paralel üç sahından oluşan harimin üzeri ahşap bir çatı ile kapatılmıştır. Doğu yönde kıbleye doğru genişleyen ve içerde zemin seviyesinden 1,5 m yükseklikte dolgulu olan bölüm dört kısa sütun üzerine oturmakta ve diğerlerinin aksine mihraba dik uzanmaktadır.[1994] Zeminin yükseltilmiş olması, taşıyıcıların kısa tutulmuş olmasına ve dışarıda da su basmanlarının yükselmesine neden olmuş, içten ve dıştan yapının düzenlemesini bozmuştur.[1995]

Plan 82. Kahramanmaraş Ulu Camii[1996]

Yapının üst örtüsü, ortada doğu-batı yönünde yükseltilerek çok sayıda pencereli bir aydınlık bölümü oluşturulmuştur. Caminin üzeri ahşap çatı ve alafranga kiremitle örtülmüştür. Geç döneme işaret eden ortadaki bölüm ile mihrabın karşısında bu bölüme transept planı anımsatan üçgen alınlıklı dik bir bölümden oluşan çatısının varlığı, yapının Şam Ulu Camii modelini benimsemiş olan erken dönem ulu camilerinden etkilenmiş olabileceğini göstermektedir.[1997]

Mihrap, mukarnas kavsaralı olup bordürler ve mukarnas dizileri ile çerçeve içerisine alınmıştır. Geniş bitkisel bordürler kabartma olarak lotus palmet ve rumilerden oluşan bir bezemeye sahiptir.[1998] Osmanlı dönemi mihraplarına benzemektedir.

[1994] Gündoğdu, *Dulkadirli Beyliği Mimarisi,* 38.
[1995] A. Arslan, 54.
[1996] Bayburtluoğlu, 251.
[1997] Ara Altun, "Kahramanmaraş Kent Dokusunda Anıt Eserler", Filiz Özdem, *Dağların Gazeli Maraş,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, 241.
[1998] Gündoğdu, *Dulkadirli Beyliği Mimarisi,*40.

Günümüzde yağlı boya ile boyanmıştır. Düzgün yarım altıgen formundaki mihrap nişinde, üç yüz, ortalarından üç yarım daire kesitli nişle belirlenmiştir. Ahşap minber elli sene kadar önce, Muhsin Ali isimli bir usta tarafından yapılmıştır.[1999] Alaüddevle tarafından cami için bir minber yapıldığını gösteren "*el-emir imareti Alaüddevle bin Süleyman*" ifadesini taşıyan kitabe, minberin yapım kitabesinin altında bulunmaktadır.[2000]

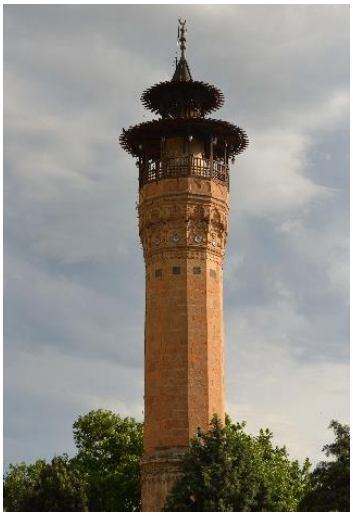
Caminin Selçuklu geleneğinde yapılmış mukarnas kavsaralı taç kapısı eksen üzerinde olmayıp hafif doğuya doğru kaydırılmıştır. Aynı cephede taç kapının dışında doğu ve batı uçlarında birer giriş kapısı daha bulunmaktadır. Caminin doğu köşesinde bulunan yükseltilmiş bölüme farklı bir kapıdan girilmektedir. Bu bölümün yapıya sonradan eklenen kadınlar mahfili olduğu düşünülmektedir.[2001]

Caminin önünde batı yönü açık, doğu yönü kapalı, batı köşesinde "L" şeklinde, ön cephede altı ayak üzerine oturan yedi gözlü son cemaat yeri bulunmaktadır. Taç kapı, avlu ve yan seviyelerden 40 cm daha alçakta bulunmaktadır. Son cemaat yerinde düz tavanı taşıyan kirişler üzerinde 18. yüzyıl özelliği taşıyan stilize bitkisel motifler ile kartuşlardan oluşan kalemişi süslemeleri önem arz etmektedir. Taç kapının iki yanında bulunan ve son cemaat yerine açılan altlı üstlü pencerelerden sağdaki pencerenin üzerinde ahşap merdiven ile çıkılan mükebbire bölümüne yer verilmiştir.[2002]

Ulu Camii'nin cepheleri oldukça sade olup güney cephede iki katlı dikdörtgen pencereler ile batı cephede altta altı, üstte sekiz açıklık yapının aydınlatılmasını sağlamıştır. Pencerelerin demir şebekelerinin birleşme yerlerinde küp biçiminde demir topuzlar üzerinde orijinal kazıma tekniğinde stilize çiçek motifleri ile geometrik şekillerden oluşan süslemeler ve çok okunamayan Farsça ifadeler günümüze ulaşan en önemli örneklerdir. Düzgün kesme taştan inşa edilen doğu cephesi yerden 2 m kadar yükseklikte olup dikdörtgen altı penceresi bulunmaktadır. [2003]

[1999] Bayburtluoğlu, 241; A. Arslan, 70.
[2000] Gündoğdu, *Dulkadirli Beyliği Mimarisi,*40; Altun, "Kahramamaraş Kent Dokusunda Anıt Eserler", 85.
[2001] Gündoğdu, *Dulkadirli Beyliği Mimarisi,* 38.
[2002] Gündoğdu, *Dulkadirli Beyliği Mimarisi,* 41; Mehmet Özkarcı, *Türk Kültür Varlıkları Envanteri Kahramanmaraş 46,* C.I, Ankara 2007, 296.
[2003] A. Arslan, 60-64; Gündoğdu, *Dulkadirli Beyliği Mimarisi,* 39; Gönül Cantay, "Anadolu Türk Beylikleri Sanatı", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, VIII, 29.

Caminin en önemli mimari elemanı olan minaresi, son cemaat yerinden 1.5 m uzaklıkta avlu içerisinde yer almaktadır.[2004] Kare kaide üzerinde yer verilen sekizgen pabuçluktan sonra şerefe altına kadar uzanan üç bölümlü gövdeden oluşmaktadır. Sekizgen papuçluktan sonra köşelerin pahlanmasıyla oluşturulmuş dairesel bölüme geçilmektedir. İkinci bölüm onikigen olup gövdenin en uzun bölümüdür. Mukarnas dizisine benzeyen lotus palmet frizi ortada iri plastik geçmelerden oluşan bir zincir geçme ile üç sıra halinde silmelerden meydana gelen taş bilezik bu bölümleri ayırmaktadır.[2005]

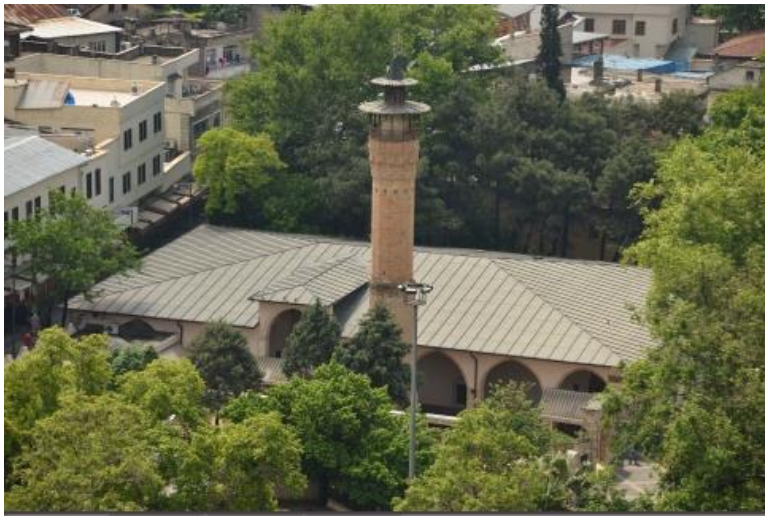
Fotoğraf 163. Maraş Ulu Camii minaresi[2006]

Birkaç sıra süs bordüründen oluşan şerefe altlığının en alt kısmında her kenarın ortasında yer verilmiş olan siyah kesme taşların dönüşümlü olarak kullanılması Memluk sanatı etkisini yansıtmaktadır. Palmet frizinin üzerinde çini tabakların yerleştirildiği kabara şeklindeki zengin bezemelere de yer verilmiştir. Silindirik, kısa bir petek kısmı ahşap bir sistemle, basit çinko şerefe örtüsünü tutmakta, daha üstteki aynı şekilde bir örtü ile minare son bulmaktadır.[2007] Maraş Ulu Camii minaresinin yapıdan ayrı olması ve silindirik gövde üzerindeki çokgen bölümlü yapısı ile Memluklu minarelerine bağlanmaktadır.[2008]

[2004] Mehibe Şahbaz, *XIV ve XIV. Yüzyıldaki Dulkadiroğulları Beyliğindeki Kültürel ve Mimari Unsurlar,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Kayseri 2015, 248.
[2005] Gündoğdu, *Dulkadirli Beyliği Mimarisi,* 41; Bayburtluoğlu, 237.
[2006] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/K.MARAŞ/KAHRAMANMARAŞ%20ULU// (Erişim Tarihi 30.05.2019)
[2007] Gündoğdu, *Dulkadirli Beyliği Mimarisi,* 41.
[2008] Cantay, "Anadolu Türk Beylikleri Sanatı", 29.

Ulu Camii minaresinin gövdesinde görülen form değişikliği, daha doğrusu gövdenin ayrı biçimdeki bölmeler halinde verilmiş olması ve mukarnaslı bordürler güneyin özellikleri olarak kendini göstermektedir. Bu durum Hatuniye Camisi'nin minaresinde de aynı şekilde izlenmektedir.[2009] Genel olarak kapalı olan şerefe bölümlerine karşılık Kahramanmaraş'taki minarelerin büyük çoğunluğunun açık olması da bölgenin uzunca bir süre Memluk etkisinde kalmış olması ile açıklanmaktadır.[2010]

Toprak dam ile kapatılmış olan Ulu Camii'nin üzeri 1945'te hafız Ali Efendi'nin müftülüğü sırasında, toprak tabakası kaldırılarak ahşap kirişlemeli tavan kırma çatı ile kapatılmıştır. Damda bulunan aydınlatma fenerlerinin yerine ise çatıya dikdörtgen kesitli otuz iki pencereli yeni ışıklık yapılmıştır. Bu onarım sırasında doğuda bulunan bir kapı kapatılmış ve arka tarafta bulunan havuz yapısı kaldırılmıştır.[2011]

Fotoğraf 164. Kahramanmaraş Ulu Cami kuzey cepheden[2012]

Caminin kuzey tarafında bugün özelliğini hemen hemen yitirmiş olan bir avlu mevcuttur. Yapı bu avlu ve güney yönünde yer alan parkla, doğu ve batı yönlerinden geçen caddeler arasında yükselmektedir. Halen şehrin en büyük camisi olarak ibadete açıktır. Kahramanmaraş Ulu Camii'nde enine planlı, Selçuklu Ulu Camii tipinin sürdürüldüğü ve mekân birliğinin sağlanamadığı görülmektedir. Ulu Camii'de görülen dar, uzun ve eksenden sola kaymış taç kapı mukarnaslı niş kavsaraları ve

[2009] Bayburtluoğlu, 249.
[2010] Altun, "Kahramamaraş Kent Dokusunda Anıt Eserler", 85.
[2011] Koç, 173; Altun, 241.
[2012] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/K.MARAŞ/KAHRAMANMARAŞ%20ULU%20CAMİİ// (Erişim Tarihi 30.05.2018)

mukarnaslardaki sarkıtlar, taçkapı önüne rastlayan yerdeki iki renk taş işçiliği güneyli özellikler olup yapıda Selçuklu havasından çok güneyli bir hava yansıtmaktadır.[2013]

Dulkadirliler hâkimiyetleri döneminde kendilerine özgü bir üslup geliştirememişlerdir. Büyük ve geniş bir cami yapmak için mevcut ulu cami tipini ellerindeki imkânlar doğrultusunda kullanmışlardır. Bulundukları bölge, ahşap malzemeyi üst örtüde kullanmak için oldukça elverişlidir.[2014]

4.7.8.2. Elbistan Ulu Camii

Cam-i Alaüddevle Bey, Mescitu'l Camii Kebir ve Mescitu'l Kebir olarak adlandırılan yapı Cumhuriyet döneminde Ulu Camii ismini almıştır.[2015] Caminin taç kapısı üzerinde bulunan dört satırlık sülüs hatlı H 637/M 1240 tarihli Selçuklu kitabesinde II. Gıyaseddin Keyhüsrev ile yapının inşasını emreden Emir Mübarezeddin Çavlı'nın adı geçmektedir.[2016]

Şah İsmail, son Dulkadir Beyi olan Alaüddevle'nin Osmanlılar ile yakın ilişkiler kurmasını istememesi ve Alaüddevle'nin kızını ona vermemesi üzerine araları açılmıştır. Bu nedenle Şah İsmail'in, ülkedeki bütün camileri yakıp yıktığı tarihi kaynaklarda belirtilmiştir. Bu olay sırasında (1505) Şah İsmail Elbistan'daki camileri, Dulkadirli Sarayı'nı ve kaleyi de yıktırarak şehri bir harabe haline getirmiştir. Bu olaydan sonra harap olan eski caminin yerine Ulu Camii'nin inşa edildiği ve eski camiye ait olan kitabenin de bu camiye yerleştirildiği düşünülebilir.[2017]

Bazı araştırmacılar yapının tarihlendirilmesinde farklı görüşler belirtmişlerdir. M. H. Yinanç, Alaüddevle zamanında yıkılan ve harap olan camiyi yeniden inşa ettirdiği için bir süre yapıya Alaüddevle Bey Cami denilmiş olabileceğini ifade etmiştir. Ayrıca Şah İsmail tarafından da yıktırılmış olabileceğini kabul etmemektedir. IV. Mehmet zamanında onarılmış olan cami 1886 yılında bir onarım daha geçirmiştir.[2018]

[2013] Bayburtluoğlu, 237.
[2014] M. Arslan, 113.
[2015] Şahbaz, 319; Yinanç, *Dulkadir Beyliği,* 122.
[2016] Özkarcı, 1013.
[2017] Gündoğdu, *Dulkadirli Mimarisi,* 23.
[2018] Yinanç, *Dulkadir Beyliği,* 122.

A. Altun, caminin 1498 yılında yapıldığını ve 1522 yılında tamir gördüğünü belirtmiştir. M. Sözen, 15. yüzyılın sonu 16. yüzyılın başına tarihlendirmiştir.[2019]

O. Aslanapa, Cami'nin Ali Bey (1515-1522) tarafından saltanatının son beş yılı içerisinde yapılabileceğini ve taç kapı üzerindeki kitabenin de başka bir yapıdan alınarak buraya yerleştirildiğini belirtmiştir.[2020]

H. Gündoğdu, Hüsameddin-İzzeddin Çavlı tarafından H 637/M 1239-1240 tarihinde yaptırılan Selçuklu dönemine ait caminin yıkıldığını ve şimdiki caminin de 16. yüzyıl başlarında Şehsuvar Bey'in oğlu Ali Bey tarafından, Osmanlı mimari üslubunda yaptırıldığını belirterek iki farklı tarih vermiştir. Yine H. Gündoğdu, Emir Mübarezeddin Çavlı tarafından yaptırılan cami tahrip olunca Şehsuvar Bey'in oğlu Ali Bey zamanında yeniden elden geçirilerek bugünkü şeklini aldığını ve Osmanlı üslubunda onarıldığını ifade etmiştir. A. Durukan ise yapıyı 16. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirmiştir.

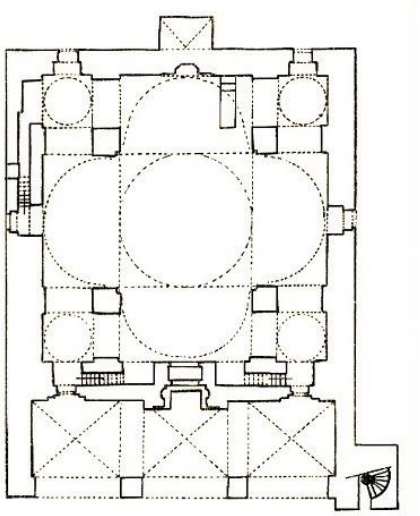
Elbistan Ulu Camii'nin taç kapısının üzerindeki kitabenin o bölgede yapılmış olan başka bir yapıya ait olduğu düşünülmektedir. Çünkü yapı özellikleri ve tasarım açısından Elbistan Ulu Camii'nin Selçuklular döneminde yapılmış olmasının mümkün olmadığı görülmektedir. Eğer cami Dulkadirliler döneminde yapılmış ise böyle merkezi planlı caminin onlar için fazla erken, Osmanlılar için ise olgunlaşmamış bir teknik olduğu söylenebilir.[2021]

Elbistan Ulu Camii'nin yerinde bulunan bir caminin yıkılarak 16. yüzyılda Osmanlı üslubunda yeniden yaptırıldığı düşünülebilir. Dulkadirlilerin son hâkimi olan Alaüddevlenin öldürülmesinden sonra, Osmanlılar tarafından yerine getirilen kardeşi Şahsuvar Bey'in oğlu Ali Bey (1515-1522) tarafından Osmanlı üslubunda yeniden inşa ettirildiği caminin planı ve tasarımı açısından uygun görülmektedir.[2022] Cami plan itibari ile Diyarbakır Beylerbeyi Fatih Paşa tarafından yaptırılan Fatih Paşa Cami ve Güney Doğu Anadolu'da merkezi planlı iki yapı ile benzerlik göstermektedir.[2023]

[2019] Sözen, 41.
[2020] Aslanapa, *Türk Sanatı,* 231.
[2021] M. Arslan, 120.
[2022] Aslanapa, *Türk Sanatı,* 231.
[2023] Gündoğdu, *Dulkadirli Mimarisi*, 24.

Depremler sonucunda harap olan caminin Kanunî ve IV. Mehmet döneminde 1816 yılında esaslı bir onarım geçirdiğini gösteren kitabe, son cemaat yerinde bulunmaktadır.[2024]

Cami klasik Osmanlı camilerinde görülen merkezi plan şemasında inşa edilmiştir. Kuzey güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı caminin önünde üç gözlü son cemaat yeri bulunmaktadır. Dört ağır payenin oluşturduğu merkezi bölüm pandantifler ile geçilen 8 m çapında bir kubbe ile kapatılmıştır. Dört yönde yarım kubbeler ile genişletilen mekânın köşelerine yine pandantiflerle geçilen dört küçük kubbe yerleştirilmiştir.[2025]

Plan 83. Elbistan Ulu Camii[2026]

Mihrabın solunda kalın tutulan duvar içinde düzenlenmiş, bey mahfili bulunmaktadır. Bu mahfile, harimin doğusunda dışarı ile bağlantılı olan bir kapı olduğu düşünülen, günümüzde pencereye dönüştürülen, yerden duvar içindeki bir merdiven ile ulaşılmaktadır. Harimin kuzeyinde kapının iki yanında üstte sivri kemerler ile harime açılan iki mekâna yer verilmiştir. Bu mekânlara duvar içlerine yerleştirilen merdivenler ile çıkılmaktadır.[2027]

Üç adet çapraz tonoz ile örtülü yanları kapalı ve ortada payelere oturan son cemaat yeri yapıda ağır bir etki yaratmıştır. Harim kısmını örten merkezi örtü sistemi ile

[2024] Şahbaz, 319.
[2025] Ahmet Çakmak, "Elbistan Ulu Cami", *TDVİA,* İstanbul 2012, XLII, 100; Sözen, 41.
[2026] https://okuryazarim.com/elbistan-ulu-cami// (Erişim Tarihi 01.06.2018)
[2027] Çakmak, "Elbistan Ulu Cami", 100.

son cemaat yerinin çapraz tonoz örtü sistemi arasında bir uyumsuzluk görülmektedir. Bu durum piramidalleşmeyi zayıflatmakta ve yapıya daha arkaik bir görüntü kazandırmaktadır. Geçirdiği depremler ve onarımlar nedeniyle bu bölümün ne zaman yapıldığı bilinmemekle birlikte ilk yapıdan kalmış olduğu akla yatkın gelmektedir. Adıyaman Ulu Cami'nin harim ve son cemaat yerinde görülen benzer uyumsuzluk bu iki yapının benzer olduğunu göstermektedir.[2028]

Selçuklu geleneğinde yapılmış olan taç kapısı, duvar yüzeyinde yarım metre dışa taşıntılıdır. Taç kapı arazinin yükselmesi sonucu alçakta kalmış yan taraflar ise iki basamakla çıkılan seki şeklinde yükseltilerek dıştaki zemin seviyesine getirilmiştir.[2029]

Fotoğraf 165. Elbistan Ulu Camii'nin merkezi kubbesi2030

Son cemaat yerinin üst örtüsüne göre şekillenmiş olan taç kapı caminin yapımı ve onarımı sırasında bazı değişikliklere maruz kalmıştır. En dışta sütunceler ile sınırlandırılmış olup devşirme mermer başlıklar yerleştirilmiştir. Sivri kemerli ve mukarnas kavsaralı taç kapının etrafı bordürler ile çevrelenmiştir. Taç kapının iç sövelerini sınırlandıran kum saati başlık ve kaidelere sahip sütunceler Osmanlı üslubunu yansıtmaktadır. Doğu batı ve güney cephelerinde açılan pencereler, altta dikdörtgen formlu sivri kemerli alınlıklarla hareketlendirilmiştir. Son cemaat yerinde açılan dikdörtgen formlu pencerelerin lento ve söveleri mermer malzemeden yapılmıştır.

[2028] Gündoğdu, *Dulkadirli Mimarisi*, 23; Özkarcı, 1013.
[2029] Gündoğdu, *Dulkadirli Mimarisi*, 25.
[2030] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/K.MARAŞ/.ELBİSTAN/ULU CAMİ// (Erişim Tarihi 31.05.2018)

Lentoların üzerinde siyah ve kırmızı taşlarla dekorasyon oluşturulmuş ve üstten üçer dilimli ikiz kemerler ile taçlandırılmış ve kemerler yanlarda silindirik sütuncelere oturtulmuştur. Bu pencerelerde görülen iki renkli taş ve ikiz kemerler Memluklu etkisini yansıtmaktadır. Minare ve mihrapta da iki renkli kesme taş malzemeye yer verilmiştir. Dulkadirli Beyliği kuruluşundan yıkılışına kadar Memluk Devleti ile siyasi ilişkisini sürdürmüş olduğu için Memluk etkisinde kalmıştır.[2031] Merkezi kubbede pandantifler, kuzey ve güney yarım kubbeler kalem işi tekniğinde yapılan Barok üslupta bitkisel motifler ile dekore edilmiştir.[2032]

Selçuklu üslubunda kesme taştan yapılmış olan mihrap dikdörtgen prizma şeklinde dışa taşıntılıdır. İki renkli taş örgülü olan mihrap çokgen nişli ve mukarnas kavsaralı olup üçgen bir alınlıkla taçlandırılmıştır. Mihrabın tacında ve köşe sütuncelerinde barok süslemeler görülmektedir.[2033]

Mermer minberin köşk bölümü yivli sütunlar üzerinde yer alan çifte kemerlere oturan kubbe ile kapatılmıştır. Minberin kapısı, yan aynalıkları ve külahı barok etkisi taşımaktadır.[2034]

Caminin kuzey batı köşesinde bulunan minare çatı hizasına kadar yükselen kare kaide üzerinde üst kısmı pahlanmış sekizgen planlı papuçluk ve profilli silmelerle oluşturulan silindirik gövdelidir. Gövde iki renkli kesme taştan oluşan yatay kuşaklar ile hareketlendirilmiştir. Minarenin şerefe altı mukarnaslı olup şerefe kısmı korkuluklarla çevrilmiştir.[2035]

Elbistan Ulu Camii mimari özellikleri açısından klasik merkezi plan şemasını yansıtan en erken tarihli cami olması bakımından önemlidir. Son cemaat yerinin yapı ile bütünlük oluşturması, minarenin konumu ile özellikle dört destek üzerinde kemersiz taşınan merkezi kubbesi ve dört yönde yarım kubbe ve köşelerde basık kubbeleri ile 16. yüzyılda gelişimini tamamlayarak doruk noktasına ulaşan bu plan şeması, 16. yüzyıl Mimar Sinan camilerine örnek olmuştur. Doğu Anadolu'da aynı plan şemasının daha

[2031] Özkarcı, 1017.
[2032] Özkarcı, 1018.
[2033] Çakmak, "Elbistan Ulu Cami", 100; Özkarcı, 1015; Gündoğdu, *Dulkadirli Beyliği Mimarisi,* 26.
[2034] Çakmak, "Elbistan Ulu Cami", 101.
[2035] Özkarcı, 1017; Çakmak, "Elbistan Ulu Cami", 101.

gelişmiş örneği olan Diyarbakır Fatih Paşa Cami (1522), 16. yüzyılın başlarında inşa edilen ve Osmanlı dönemi merkezi kubbeli cami yapılarının ilk örneği sayılmaktadır.[2036]

Dulkadirli Beyliği'nin Kahramanmaraş Ulu Camii ve Elbistan Ulu Camii'den başka Darende ve Adıyaman Ulu Camii'leri bulunmaktadır. Daren'de Ulu Camii enine gelişen dikdörtgen planlı, çok ayaklı plan şeması ile Kahramanmaraş Ulu Camii ile benzer özellikler göstermektedir. Adıyaman Ulu Camii'nin 19. yüzyılın başlarında Osmanlı üslubunda yenilendiği düşünülmektedir.[2037]

4.7.9. Candaroğulları (İsfendiyaroğulları) Beyliği Dönemi Ulu Camileri (1292-1462)

14. yüzyılın başlarında Kastamonu ve Sinop civarında kurulan beyliğin kurucusu Şemseddin Yaman Candar'dır. Çobanoğulları Beyliğinin yerine geçen bu beyliğin, tarih sahnesine ne zaman çıktığı kaynak yetersizliğinden kesin olarak bilinmemektedir. Bu dönemde Anadolu Selçuklu Devleti, Moğolların hâkimiyeti altına girmiştir. Sultan Mesud'un kurtarılmasında İlhanlı kuvvetlerine yardım eden Şemseddin Yaman Candar'a, İlhanlı Hükümdarı Geyhatu tarafından Kastamonu yakınlarındaki Eflani verilmiştir. Böylece Candaroğulları Beyliği Kastamonu ve Sinop çevresinde kurulmuştur.[2038] Karamanoğullarından sonra Dulkadiroğluları ile beraber en uzun süre varlık gösteren Türkmen beyliği Candaroğulları olmuştur. [2039] Yıldırım Bayezid döneminde beyliğin Kastamonu kolu ortadan kaldırılmıştır. Sinop'ta oturan İsfendiyar Bey, Yıldırım Bayezid'e bağlılığını bildirmiştir. Böylece Beylik, İsfendiyaroğulları adıyla varlığını sürdürmüştür. Fatih Sultan Mehmet Trabzon seferi dönüşünde tamamen ortadan kaldırmıştır.[2040]

Candaroğulları iki yüzyıla yaklaşan saltanatları süresince âlim ve sanatkârları himaye ederek Türkçe eserler yazmış ve Türkçe'nin ilim dalı olmasına katkı sağlamışlardır. Kastamonu bu dönemde Anadolu'nun en önemli ilim ve kültür merkezi olmuştur.[2041] Candaroğulları zamanında beylerin öncülük ettiği kültür, Sinop hudutlarını

[2036] Cantay, "Anadolu Türk Beylikleri Sanatı, 29.
[2037] Arslan, 126.
[2038] Kesik, 188; Alaca, 47; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri,* 23.
[2039] Yavuz, 70.
[2040] Alaca, 47.
[2041] Kesik, 188.

aşarak zamanının dünyasına yayılmıştır. Bu dönemde yazılan Türkçe Kur'an ve tefsirler Türk ve İslam kültürünün dünyaya yayılmasını sağlamıştır. Şehirde birçok yapı ustası yetiştirilmiş ve kale, han, hamam, cami, medrese ve çeşme gibi mimari eserler inşa edilmiştir. Beylik zamanında inşa edilen en büyük eser, Taşköprü'deki Muzaffereddin Yavlak Arslan Medresesi'dir.[2042]

4.7.9.1. Sinop Ulu Camii

Sinop, Selçuklular tarafından fethedildikten hemen sonra Alâeddin Cami inşa edilmiştir. Sultan İzettin Keykavus zamanında yapılmış olan cami, halk arasında ve vakıf kayıtlarında Alâeddin Cami olarak geçmektedir. Sinop'un 1261 yılında Trabzon Rum Devleti'nin eline geçmesi ile birlikte cami tahribata uğramıştır. 1267 yılında Pervane Muineddin Süleyman tarafından geri alındıktan sonra Sinop'ta Pervaneoğulları adıyla bir beylik kurmuştur. Şehrin ilk camisi olan yapı yeniden inşa ettirilmiştir. 30 yıllık bir hükümranlık sonunda şehir Candaroğulları Beyliğine katılmıştır. [2043] Candaroğlu İsfendiyar Bey tarafından Alâeddin Camii 1430 yılında tamir ettirilmiştir.[2044] Sinop'ta Alâeddin Camii 'nin batı tarafındaki kapısı üzerinde bulunan H 787/M 1385-1386 tarihli kitabeden bu caminin Candaroğlu Celaleddin Bayezid tarafından tamir ettirildiği anlaşılmaktadır.[2045]

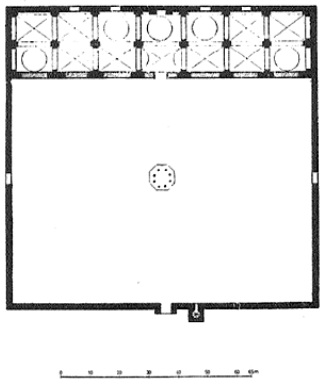
Şehrin merkezinde ve en eski camisi olan Alâeddin Camii halk arasında Büyük Cami, Cami Kebir veya Ulu Cami olarak adlandırılmaktadır.[2046] Bu caminin kiliseden çevrilmiş bir Bizans yapısı olduğu düşünülmektedir. Fakat bu eser, Anadolu Selçuklu dönemi eseri olup caminin uzun dikdörtgen planı güneydoğu camileri ile benzerlik göstermektedir.[2047]

[2042] *Cumhuriyetin 50. Yılında Sinop 1973 İl Yıllığı*, Önder Yayınları, Ankara 1973, 83; Yavuz, 70.
[2043] Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Devrinde Sinop (XV. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla Sinop Kazısı),* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, 306; Levent Erarslan, "Bir Şehrin Geleceğini Tasarlamak Değerler Kenti Sinop", Alpay Tırıl vd. (Ed), *Sinop İli Değerleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı 15-18 Mayıs 2013 Sinop: Bildiri* (37-46), Sinop Üniversitesi Yayınları, Ankara 2015, 38.
[2044] Zerrin Günay, "İsfendiyar Bey", *TDVİA*, İstanbul 2000, XXII, 512; *Cumhuriyetin 50. Yılında Sinop 1973 İl Yıllığı,* 87.
[2045] Yaşar Yücel, *Çobanoğulları-Candaroğulları Beylikleri XIII-XV. Yüzyıllar Kuzey Batı Anadolu Tarihi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1980, 45.
[2046] Muhammet Berberoğlu, *Beylikler Döneminde Sinop,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Elazığ 2010, 69.
[2047] Ferid Dikmen, *Sinop Tarihine Ait Derleme Bilgiler,* Vakit Yayınları, İstanbul 1958, 36.

1268'de Muiniddin Pervane tarafından eski temelleri üzerinde inşa edildiği kuvvetli bir ihtimal olarak kabul edilebilir. Buna göre ilk cami mihrap önünde üç kubbeli, yan tarafları çapraz tonozla kapatılmış, çıkıntılı minare kaideleri bulunan mihraba paralel iki sahınlı plan şemasında inşa edildiği kabul edilebilir.[2048]

İbn-i Batuta 14. yüzyılın sonlarında görmüş olduğu yapıyı şöyle anlatmıştır. *"Sinop'un büyük camii, gördüğümüz mabetlerin en güzelleri arasındadır. Tam ortada bir havuzu var. Bu havuzun üzerine, dört ayağa istinat eden bir kubbe oturtulmuş, her ayak iki mermer sütunla beraberdir. Üst tarafta ise ahşap merdivenler ile çıkılan bir mahfil bulunuyor. Bu mabedi Sultan Alâeddin-i Rumi'nin oğlu Pervâne yaptırmıştır."*[2049]

Bugün Ulu Camii adı ile bilinen yapı harim ve avludan oluşmaktadır. Harim altı ağır payenin ayırdığı mihraba paralel iki sahınlı olarak inşa edilmiştir. Mihrap önünde ortadaki daha büyük ve yüksek tutulmuş olan üç kubbeli bölüme yer verilmiştir. Sahınların üzeri çapraz tonozlarla kapatılmış olup avluya bakan sahının köşeleri küçük kubbeler ile kapatılmıştır. Harim beş giriş ile avluya açılmaktadır. Son cemaat yerinde uçlardaki kubbeli mekânları dışarıda bırakacak şekilde içerde yapılan birer minarenin var olduğu düşünülmektedir. Bu kubbeli mekânlardaki görülen teknik ve işleme farklılıkları, sonraki dönemlerde yapıya eklemeler yapıldığını göstermektedir.[2050]

Plan 84. Sinop Ulu Camii[2051]

[2048] Deniz Esemenli, "Alâeddin Cami ve Medresesi", *TDVİA*, İstanbul 1989, II, 328.
[2049] Süreyya Eroğlu, Alev Direr Akhan, "Seyahatnameler'de Sinop", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* C.17, 2013, 260.
[2050] Esemenli, 328
[2051] Altun, *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet,* 193.

Cami plan şeması itibari ile bölgede yaygın olmayan Artuklu mimari üslubunu yansıtmaktadır.[2052] 13. yüzyılda Güneydoğu Anadolu Bölgesinin cami plan şeması olan mihraba paralel gelişen enine mekânın, Karadeniz'in kıyılarına kadar uzandığını gösteren bir örnektir.[2053]

Alâeddin Cami batısındaki kitabeye göre H 787/M 1385/1386 yılında Celaleddin Bayezid tarafından onarılmıştır.[2054] Bu onarım sırasında yapılan değişiklikler hakkında kesin bilgi bulunmamaktadır. Kuzey yöndeki sahının uçlarında yer alan kubbeli ve çapraz tonozlu bölümlerin eklendiği ve avlu yan duvarlarının da buna göre yeniden düzenlenmiş olduğu kabul edilmektedir. Avlunun doğu, batı ve kuzey yönde üç girişi bulunmaktadır.[2055] Bu onarım sırasında avlunun kuzeydoğu köşesinde Candaroğulları Türbesi inşa edilmiştir. Etrafı demir parmaklıklar ile çevrili dikdörtgen planlı, kesme taştan inşa edilmiş olan bu türbede Candaroğullarına ait sekiz kişinin mezarı bulunmaktadır. Türbenin içerisindeki mermer malzemeden yapılmış sandukaların üzerindeki ince ve zarif nakışları ile eşsiz birer sanat eseridir.[2056]

Cümle kapısı içine konulan 1430 tarihli kitabeden de Candaroğulları süsleme sanatının en güzel örneklerinden olan mihrap ve minberin I. İsfendiyar Bey tarafından yaptırıldığı kapının üzerindeki tarihli kitabede belirtilmiştir. Selçuklu üslubunda yapılmış grift süslemeli bir yazı kuşağına sahip mermer mihrabın bordürleri kabartma zencerek motifleri ile bezenmiştir. Mihrap, Candaroğullarının diğer mihrapları ile benzer özellikler göstermektedir. Kubbenin çökmesi ile yıkılan Türk taş oymacılığının en güzel örneklerinden olan minberin bazı parçaları İstanbul'daki Çinili Köşk'e götürülmüştür.[2057]

[2052] Ünal, 307.
[2053] Kuban, "Fiziksel Çevrenin Öğeleri", 150.
[2054] Ünal, 307; Berberoğlu, 70; Dikmen, 36; Kesik, 188; Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, 161.
[2055] Esemenli, 328.
[2056] M. Şakir Ülkütaşır, *Sinop'ta Candaroğulları Zamanına Ait Mimari Eserler,* Burhaneddin Yayınları, İstanbul 1934, 6.
[2057] Esemenli, 329; Dikmen, 37; *Cumhuriyetin 50. Yılında Sinop 1973 İl Yıllığı*, 87.

Fotoğraf 166. Sinop Ulu Camii mihrap ve minberi[2058]

Evliya Çelebi, Seyahatname'sinde Alâeddin Camii'ye olan hayranlığınıı şöyle dile getirmiştir. *"Kurşun kubbeli, tek minareli caminin uzunluğu yüz adımdır, biçimsel güzelliğinin emsali dünyada yoktur. Mihrabı ve müezzin mahfili sanatkâranedir. Caminin minberi de o kadar sanatkâranedir ki övmede melekler bile aciz kalır."*[2059]

Cami Osmanlı döneminde de tamir görmüş olup Sultan Abdulmecid döneminde yapılan onarım kitabesinin üzerine tuğrası işlenmiştir. H 1264/M 1851'de başlayan H 1264/M 1848 tamamlanan Sinop mutasarrıfı Tufan Paşa tarafından yaptırılan bu uzun onarım sırasında cami sağlamlaştırılarak ahşap direkli son cemaat yeri, kadınlar mahfili ve minber yenilenmiştir.[2060]

Fotoğraf 167. Sinop Ulu Camii'nin batı cephesinden bir görüntü[2061]

[2058] http://www.kadimdostlar.com/topic/44563-sultan-alaeddin-camii-ulu-camii// (Erişim Tarihi 10.30.2019)
[2059] Eroğlu, Akhan, 262.
[2060] Esemenli, 329; Ünal, 307.
[2061] https://sinopkulturturizmi.files.wordpress.com/2014/06/cmii1.jpg// (Erişim Tarihi 10.03.2019)

Camiye ait özgün minarelerin ne zaman yıkıldığı bilinmemekle birlikte kuzey cephesinde dış duvarının ortasında sonradan eklenmiş minaresi ile avluda sekizgen şadırvanı bulunmaktadır.[2062]

Bu tip cami planının en kuvvetli Arap etkisi taşıyan yapılar Güneydoğu Anadolu'da Artuklular döneminde görülmektedir. Bu etki Artuklu geleneğini sürdüren mimarlar tarafından Anadolunun değişik bölgelerine de taşınarak eserler inşa edilmiştir. Bu yüzden Artuklu bölgesinden çok uzakta olan Sinop'ta bu plan şemasında bir camiye rastlanması mimarının Artuklu olması ile açıklanabilir.[2063]

Nitekim Selçuklular 1214 yılında Sinop şehrini fethettiklerinde Ayas adlı bir Artuklu ustasını şehrin surlarını ve iç kalenin inşasını gerçekleştirmek için görevlendirilmiştir. Ayas'ın Anadolu'nun farklı yerlerinde bu yapıya benzer eserler inşa etmiş olması Alâeddin Camii'nin de bu usta tarafından yapıldığı ihtimalini güçlendirmektedir.[2064]

Fotoğraf 168. Sinop Ulu Camii'nin batı cephesinden bir görüntü[2065]

[2062] Berberoğlu, 70; Dikmen, 36.
[2063] Esemenli, 329.
[2064] Berberoğlu,70.
[2065] https://sinopkulturturizmi.files.wordpress.com/2014/06/cmii1.jpg// (Erişim Tarihi 10.03.2019)

4.7.10. Aydınoğulları Beyliği Dönemi Ulu Camileri (1308-1426)

Germiyan ordusu kumandanı olan Aydınoğlu Mehmet Bey kendi fethettiği yerlerin idaresini alarak merkezi Birgi ve Aydın yöresinde Aydınoğulları Beyliğini kurmuştur.[2066] Yıldırım Bayezid döneminde Osmanlı Devletine bağlanan Beylik Ankara Savaşı sonrasında tekrar kurulmuştur. II. Murat tarafından kesin olarak ortadan kaldırılmıştır.[2067]

Aydınoğulları Beyliği kuruluşundan Osmanlı topraklarına katılıncaya kadar geçen sürede bir asrı aşan bir süre hüküm sürmüştür. Aydınoğulları Anadolu'nun Türkleşip İslamlaşmasında önemli rol oynamışlardır. Diğer Anadolu Beyliklerinde olduğu gibi bu dönemde de beyliğin idaresindeki yerleşim merkezlerinde imar çalışmalarına ağırlık verilmiştir. Bu dönemde beyler tarafından ilim müesseseleri kurulmuştur. İlk İslam toplumlarında olduğu gibi cami, mescid ve zaviyeler halkın eğitim öğretiminde önemli bir yere sahiptir. Bu dönemde hem İslam bilginleri hem de diğer alanlarda eser veren bilginler desteklenmiştir. Bir âlimin bulunduğu yerde ilim halkaları oluşturularak temel İslam bilimlerinin yanı sıra ilmi bilgiler de öğretilmiştir. Aydınoğulları'nın yapmış oldukları camiler ve mescitlerin de bu fonksiyonlara sahip olduğu söylenebilir. Birgi, Tire, Ayasuluk ve Güzelhisar (Aydın) dönemin önemli ilim merkezleridir. Bu şehirlerde aynı zamanda dönemin en önemli mimari eserleri inşa edilmiştir.[2068]

Aydınoğulları, Anadolu Selçuklu mimarisi ile Osmanlı mimarisi arasında geçiş özelliği taşıyan önemli bir beyliktir. İlk dönem yapıları olan Birgi, Selçuk ve Tire'deki eserlerde Anadolu Selçuklu sanatının etkileri görülmekltedir. Daha sonra yapmış oldukları eserlerde Osmanlı mimarisinin gelişmesinde etkili olacak yeni denemeler ortaya koymuşlardır.[2069]

[2066] Himmet Akın, *Aydın Oğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, İstanbul 1946, 15; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, 28; Yavuz, 21.
[2067] Alaca, 48.
[2068] Kesik, 270; Mehmet Şeker, "Aydınoğulları Beyliğinde İlmi ve Kültürel Hayat", *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Sempozyumu Bildiriler 18-20 Ekim 2004 Balıkesir: Bildiri,* (130-146), Balıkesir Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Balıkesir 2005, 146.
[2069] Yavuz, 25.

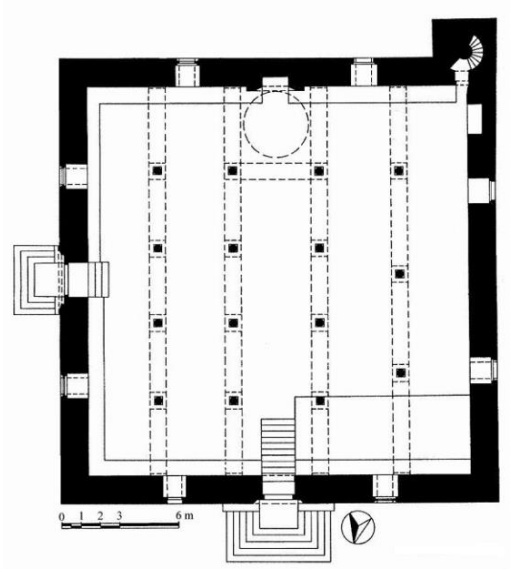
4.7.10.1. Birgi Ulu Camii

Mehmed Bey, Birgi'yi ele geçirdikten sonra burada bir cami ve günümüzde mevcut olmayan bir medrese yaptırmıştır.[2070] Birgi Ulu Camii Beyliğin ilk merkezi olan Birgi'de Aydınoğlu Mehmed Bey tarafından H 712/M 1312-1313 tarihinde inşa ettirilmiştir. Caminin kuzeyinde yine Mehmed Bey tarafından inşa ettirilmiş medrese, batı tarafında ise Mehmed Bey Türbesi ile birlikte bir külliye düzeni içinde inşa edilmiştir.[2071]

Ulu Camii, plan olarak Selçuklu geleneğini yansıtmaktadır.[2072] Harim bölümü kare planlı kıble duvarına dik beş sahınlıdır. Bazilikal olarak adlandırılan camilerin beş sahınlı anıtsal örneği sayılmaktadır.[2073] Orta sahın yan sahınlardan daha geniş ve yüksek tutulmuştur. Düz ahşap tavan doğrudan doğruya mihraba dik atılan kemer duvarları üzerine oturmuştur. Mihrap önü pandantifler ile geçilen bir kubbe ile kapatılmış olup kubbenin içerisi zengin çinilerle kaplanmıştır. Bu çinilerin çok az bir kısmı günümüze ulaşabilmiştir. Sahınları oluşturan sade veya oluklu devşirme sütunların gövdesinde kenarlara doğru genişleyen dairesel şekiller bulunmaktadır. Devşirme olan küp şeklindeki sütun başlıkları kullanılmıştır. Bu sütun başlıkları, kâgir sütun başlıklarının kullanımı için bir deneme olarak kabul edilebilir. Sahınların üzeri çift meyilli kırma çatı ile kapatılmıştır. Kuzey cephede yer alan son cemaat yeri 1944 yılında depremde yıkılmıştır.[2074]

Caminin kuzey ve doğu cephesinde birer cümle kapısı bulunmaktadır. Harimin zemini kapı seviyelerinden daha alçakta kalmıştır. Doğu taç kapı ile kuzey taç kapı arasında kot farkı olduğu için farklı sayıda merdivenler ile ibadet mekânına inilmektedir.[2075]

[2070] Zerrin Günal Öden, "Aydınoğulları Beyliği", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, VI, 1384.
[2071] Selda Kalfazade, "Aydınoğlu Cami Mimarisine Genel Bir Bakış", Mehmet Ersan, Mehmet Şeker, Cüneyt Kanat (Haz.), *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu-I, Aydınoğulları Tarihi, 04-06. Kasım 2010 Aydın: Bildiriler* (249-274), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013; Akın, 104.
[2072] Altun, *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet,* 69.
[2073] Öney, *Beylikler Devri Sanatı XIV.-XV. Yüzyıl (1300-1453),*12; Akın, 105.
[2074] Hüseyin Rahmi Ünal, *Birgi Tarihi, Tarihi Coğrafyası ve Türk Dönemi Anıtları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, 61; Kızıltan, 96; Selda Kalfazade, "Birgi Ulu Cami", *TDVİA,* İstanbul 2012, XLII, 86.
[2075] Ünal, 62.

Plan 85. Birgi Ulu Camii[2076]

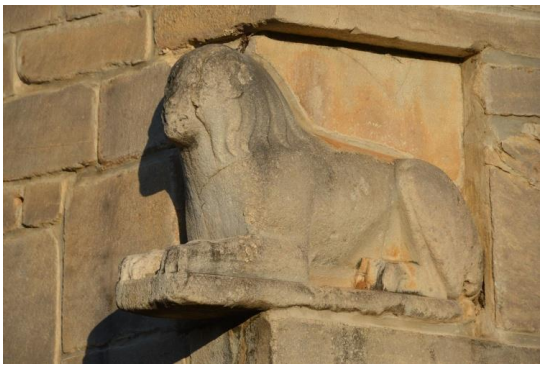
Simetrik bir düzenlemeye sahip olan doğu cephede giriş kapısının yanında altta ve üstte dilimli kemerli, düğümlü geçmeli dekoratif mermer malzemeden yapılmış Memluk etkisini yansıtan pencerelere yer verilmiştir. Doğu cephesinde bulunan cümle kapısı düz silmelerle çerçevelenmiştir. Basık kemerin kilit taşının üzerinde kabartma iri palmet motifi ve bunun üzerinde kabartma motifi bulunmaktadır. Kemerin köşe dolgu yüzeylerine birer rozet, köşe taşlarına ise üzerinde yazı bulunan madalyonlar yerleştirilmiştir. Kuzey ve batı cephesi tamamen moloz taştan yapılmış olup bu cephelerde iki katlı pencere sistemine yer verilmiştir. Üstte alçı şebekeli dört pencere ile altta boğma demir şebekeli iki dikdörtgen alt sıra pencerelerle cephe düzenlenmiştir. Kuzey taç kapı hafif dışa taşıntılı olarak yapılmıştır. [2077]

Düz silmelerle dikdörtgen çerçeve içerisine alınan kapı, lamba zıvana geçmeli sivri bir kemerle sonlandırılmıştır. Kilit taşının üzerine bir vazodan çıkan kabartma nar motifleri işlenmiştir. Kemer köşeliklerinde geometrik bezemeli birer madalyon bulunmaktadır. Sivri kemerin üzerinde hafif dışa taşıntılı eğik silmelerle sınırlandırılmış inşa kitabesi bulunmaktadır. Yapıya sonradan eklenen son cemaat yeri 1944 yılındaki depremde yıkılmış ve yerine yenisi yapılmamıştır. Heraldik anlayıştaki kapı bezemesinde kemer taşlarındaki eğri kesim tekniği ile yapılmış gülceler ve kemer kilit

[2076] https://okuryazarim.com/birgi-ulu-cami// (Erişim Tarihi 01.06.2018)
[2077] Süreyya Eroğlu, *Batı Anadolu Beylikleri Mimarisinde Tipolojiye Bağlı Süsleme Tasarımları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Türk İslam Sanatları, İstanbul 2006, 94; Ünal, 63.

taşının üzerindeki kaptan çıkan beş dalın ucunda bulunan nar motifi *"Devlet Ağacı"* anlayışında Şamanist kozmolojiye gönderme niteliğinde olup uçlarında nar bulunan dalların hurma dalına olan benzerliği ise İslam etkisi olarak açıklanabilir. Motiflerin yüzeyi yeşil boya ve altın yaldızla bezenmiştir.[2078]

Güney cephesi devşirme bloklarla, doğu cephesinin ise alt bölümü moloz taş, üst bölümünde ise kaplama blok taşlarla örülmüştür. Cephenin güney köşesine, dikdörtgen bir niş içerisine devşirme aslan heykeli yerleştirilmiştir.[2079]

Fotoğraf 169. Birgi Ulu Camii güney köşeye yerleştirilmiş aslan heykeli[2080]

Eksen üzerinde yer alan mihrap, iç mekâna hafif bir çıkıntı yapmıştır. Mozaik çinili mihrabı, Konya'daki Selçuklu Devri mihraplarını hatırlatacak niteliktedir. Selçuklu geleneğinde yapılmış mihrap mukarnas kavsaralı olup farklı genişlikteki bordürler ile sınırlandırılmıştır. Mihrabın yüzeyi firuze ve patlıcan moru çini mozaikler ile kaplanmıştır.[2081] Geometrik motiflerin hâkim olduğu tezyinatta sadece tek sıra halinde bordürde ve köşelerdeki sütuncelerde bitkisel süslemeye yer verilmiştir. Bordürde rumi ve palmet motifleri birlikte kullanılırken sütuncelerde sadece palmet motifi kullanılmıştır. Sütuncelerin üzerindeki çiniler dökülmüş ve yağlı boya ile boyanmıştır. Mihrap kavsarasında on dört farklı motif kullanılarak biçim zenginliği oluşturulmuştur. Bu tezyinat çokgenler, baklavalar, kırık çizgiler ile oluşturulan zikzaklar, dikdörtgen şeritler, altı, sekiz ve beş köşeli yıldız motiflerinden oluşmaktadır.[2082] Caminin içindeki önemli bir çini süsleme de kubbenin orta sahına

---

[2078] S. Eroğlu, 95; Ünal, 61.
[2079] Kalfazade, "Birgi Ulu Cami", 86; Akın,105; Ünal, 59.
[2080] https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2017/01/Birgi-Ulu-Cami-1-1.jpg// (Erişim Tarihi 28.03.2019)
[2081] Ünal, 64.
[2082] S. Eroğlu, 95; Bakırer, *13. ve 14. Yüzyıllarda Anadolu Mihrapları,* 210.

açılan kemerinde bulunmaktadır. Kemerin köşe dolgularında firuze ve mor renkli çinilerle iç içe kesişen altıgenlerin meydana getirdiği mozaik çini kaplama yer almaktadır. Bunun üzerinde ise firuze zemin üzerine mor renkli çini mozaiklerle sülüs yazı ile yazılmış geniş bir ayet frizi bulunmaktadır.[2083]

Fotoğraf 170. Birgi Ulu Camii mihrap ve minberi[2084]

Tamamen ceviz ağacından yapılmış olan minber, eksiksiz ve sağlam olarak günümüze kadar gelebilmiştir. Minberin batı yüzünde bulunan kitabelerden birinde minberi yapan Muzafferü'd-Dîn bin Abdü'l-Vâhid bin Süleyman el-Urani adlı ustanın ismi yazılıdır. Minber çivi, tutkal kullanılmadan, yivli çıtalar yardımıyla birçok parçanın bir araya getirilmesiyle meydana getirilen kündekâri (çatma, geçme) tekniği ile yapılmıştır. Minber, yan aynalık ve şerefe bölümünde görülen sekizgen ve ongen yıldızlardan oluşan geometrik kompozisyonları ve korkuluk düzeni ile Selçuklu ve Beylikler dönemi minberleri ile benzerlik göstermektedir. Fakat Birgi Ulu Camii minberi üzerindeki geometrik kompozisyon düzeni ile daha çok 1298 tarihli Eşrefoğlu Camii minberine benzemektedir. Aralarda kalan yıldız, altıgen, sekizgen gibi alanların tezyinatında farklılık görülmektedir.[2085] Minber usta adını ve tarihiniveren bir eser olmasının yanısıra çok ışınlı geometrik geçmeleri olan yüzey bölümleri, yazı bordürleri, ajur tekniğinde yapılmış korkulukları muhteşem kapı kanatları kabaralı yan yüzeyleri, minber tepeliği, taht bölümü ve bu bölümlerde farklı tekniklerin kullanılmış olması ile

---

[2083] Ş. Yetkin, *Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi,*128.
[2084] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/İZMİR/BİRGİ%20ULU%20CAMİİ// (Erişim Tarihi 01.06.2018)
[2085] Ali Haydar Bayat, "Birgi Ulu Cami Minberi", *Vakıflar Dergisi*, C.22, 1991, 133; Ünal, 73.

önemli bir örnektir. Aynı değere sahip Beylikler döneminin diğer önemli bir eseri de Manisa Ulu Camii minberidir.[2086] Caminin cephelerinde iki katlı pencere sistemi uygulanarak her cephede on altı ahşap kanadı olan sekiz pencere açıklığına yer verilmiştir. Oldukça sağlam olarak günümüze ulaşan bu kapaklar da minber gibi ceviz ağacından yapılmıştır. Alt pencereleri örten farklı kompozisyon özelliğine sahip bu ahşap kapaklar da çok özenerek yapılmış bir işçiliğin eseridir. Alt pencereleri örten farklı kompozisyon özelliğine sahip bu ahşap kapaklar çok özenerek yapılmış bir işçiliğin eseridir. Kapı ve pencere kanatları minberle aynı zamanda ve aynı usta tarafından yapılmıştır.[2087] Pencere kanatlarının sekiz tanesinin üzerinde usta eller tarafından hadis-i şerifler Selçuklu sülüsü ile işlenmiştir.[2088] Birgi Ulu Camii'nin ahşap kapı ve pencere kanatları yapının mimari bütünlüğünün ayrılmaz unsurlarıdır. Burada ahşabın kapı ve pencere kanadı olarak biçimlendirildiği, rumi ve palmet motiflerinin pencere yüzeyine eğri kesim tekniğinde işlendiği önemli bir örnektir. Anadolu Selçuklu döneminin en güzel örneklerinden olan Malatya Ulu Camii (1224) ve Siirt Ulu Camii (1115) minberinde görülen mail eğri kesim tekniğinin Birgi Ulu Camii minberinde de ansızın uygulanmış olması Beylikler döneminde mimariye bağlı ahşap işçiliğinin ne kadar önemli ve yaygın olduğunu göstermektedir.[2089]

Güneybatı köşede kübik bir kaide üzerinde yükselen tuğla silindirik minarenin pabuçluk kısmı bulunmamaktadır. Gövdesini kaplayan firuze sırlı tuğla süslemeleri ile Anadolu Selçuklu geleneğinde inşa edilmiştir. Gövdenin alt kısmını firuze renkli sırlı tuğlalar ile sırsız kırmızı tuğlalardan zikzaklı bir örgü şerefe altına kadar olan kısmı ise baklavalı bir örgü kuşatmıştır. Firuze renkli sırlı tuğlaların başına kakma tekniğinde patlıcan moru renginde kare dolgular yerleştirilmiştir.[2090] Gövdenin ilk bölümünün üzerinde bulunan alttan ve üstten ikişer sırlı tuğla sırası ile sınırlandırılmış bir şerit gövdeyi çevrelemektedir. Fakat bu şerit üzerindeki süslemeler tamamen tahrip olmuştur.[2091]

[2086] S. Eroğlu, 223.
[2087] Kalfazade, "Birgi Ulu Cami", 86; Ali Haydar Bayat, "Beylik Dönemi Ahşap Sanatı Şaheserlerinden Birgi Ulu Cami Ahşap Kapakları", *Vakıflar Dergisi*, C.22, 1991, 237; Ünal, 65-66.
[2088] Ahmet Tahir Dayhan, "Birgi Ulu Cami Hadisleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Hadis Tetkikleri Dergisi,* C.12, 2014, 39.
[2089] S. Eroğlu, 222.
[2090] Kalfazade, "Birgi Ulu Cami", 87; Eroğlu, 100.
[2091] Ünal, 60.

Fotoğraf 171. Birgi Ulu Camii minaresi[2092]

Birgi Ulu Camii planı ile mimari anlamda bir yenilik getirmemiş olmasına rağmen dış cephe düzenlemesi ile dikkat çekmektedir.[2093] Dışa kapalı, pencereye fazla yer verilmeyen cephe anlayışına sahip olan Anadolu Selçuklu Devleti'nin aksine Aydınoğulları ilk camilerinde cephe mimarisi açısından önemli bir değişimi gerçekleştirerek cephelerde iki katlı pencere uygulamasına yer vermişlerdir. Özellikle doğu cephesindeki ortaları düğümle son bulan dilimli kemerlerin örttüğü rozet ve asma yaprağı üzüm salkımı motifleri ile bezeli mermer pencereler özenli işçilikleri ile dikkat çekmektedirler. Kompozisyon açısından bu pencereler Zengi ve Memluk sanatından izler taşımaktadır.[2094]

[2092] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/İZMİR/BİRGİ%20ULU%20CAMİİ/BİRGİ%20ULU%20CAMİİ// (Erişim Tarihi 01.06.2018)
[2093] Kalfazade, "Birgi Ulu Cami", 87.
[2094] Kalfazade, "Aydınoğlu Cami Mimarisine Genel Bir Bakış", 251.

Fotoğraf 172. Birgi Ulu Camii kuzey giriş cephesi[2095]

Anadolu dışından gelen etkilerle şekillenen yapı dönem ve bölge için önemli yenilikler içermektedir. Birgi Ulu Camii'nin çift sıra pencere ve yalın girişlerle düzenlenmiş cepheleri, Beylikler döneminde daha sonra devamı gelecek gelişmelerin ilk belirtilerini yansıtmaktadır. Birgi Ulu Camii iç mekândaki mozaik çini, kubbe geçiş öğeleri ve tuğla minaresiyle detaylarda Selçuklu geleneğinin etkilerini yansıtmaktadır. Anadolu dışı çevrelerle, Anadolu'dan alınan etkilerin sentezini veren son derece özgün bir tasarımın ürünü olan eser eklektik bir yaklaşımla ele alınmıştır.[2096] Cami ayrıca Osmanlı şadırvanlı avlulu camilerinin öncüsü sayılmakla birlikte güney ve Memluk etkisinden izler taşımaktadır. [2097]

4.7.10.2. Tire Ulu Camii

Tire'nin en büyük camisi olan Tire Ulu Camii harim kapısı üzerindeki H 1278/M 1870 tarihli tamir yazısından anlaşılacağı üzere Aydınoğlu Cüneyd Bey tarafından yaptırılmıştır. Halk arasında caminin kiliseden çevrildiği yolunda geleneksel anlatımlar olduğu gibi 13. yüzyılda Kılıçarslan'ın torunu Keykubad zamanında inşa edilmiş olabileceği de düşünülmektedir. Ayrıca, Alihana ait 1354 tarihli orta medrese ile

[2095] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/İZMİR/BİRGİ%20ULU%20CAMİİ/BİRGİ%20ULU%20CAMİİ.// (Erişim Tarihi 01.06.2018)
[2096] Kalfazade, "Aydınoğlu Cami Mimarisine Genel Bir Bakış", 261.
[2097] S. Eroğlu, 224.

caminin bağlantısı kimi kaynaklarca doğrulanmaktadır. Yeniden inşa edilen ve kayda değer özelliklerini kaybeden bu yapı için sağlıklı bir tarihlendirme yapılamamıştır.[2098]

1870 yılında yapılan esaslı bir onarım ile yenilenen yapı 1916 ve 1932 yıllarında geçirdiği yangınlarla harap olmuş ve daha sonraki onarımlarla bugünkü şeklini almıştır. Kiliseden dönüştürüldüğü iddia edilen caminin, mihraba dik uzanan sahın sistemli ilk plan şemasını koruduğu anlaşılmaktadır.[2099]

Cami eğimli bir arazi üzerinde kuzey-güney doğrultusunda kurulmuş kare planlı bir yapıdır. Arazinin topoğrafik yapısı, yapının mimarisini etkilemiş caminin alçakta kalan bölümleri zemini doldurularak inşa edilmiştir. Harim dikdörtgen kesitli kalın payelerin oluşturduğu mihraba dik beş sahınlı olup mihrap önünde kubbeye yer verilmemiştir. Mihrap önündeki iki paye sekizgene dönüştürülmüştür. İç mekânda mukarnas kavsaralı sade mihrap dikkat çekmektedir. Yapının üzeri kiremit kaplı, çift eğimli kırma çatı ile kapatılmıştır. Kuzey cephede köşelerde paye ortada direkler üzerinde taşınan düz çatı ile kapatılmış son cemaat yeri bulunmaktadır. Son cemaat yeri eğim dolayısı ile yüksekte kaldığı için yedi basamaklı bir merdiven ile çıkılmaktadır. Silindirik gövdeli tuğla minare harim ile son cemaat yerinin birleştiği kuzey doğu köşesindedir. Caminin doğu, güney ve batı cephelerinde iki sıra halinde yuvarlak kemerli pencerelere yer verilmiştir. Yapının kuzey kapısının yanı sıra doğu ve batı cephesinde sade birer giriş kapısı bulunmaktadır.[2100]

İlk inşası 14. yüzyılın ilk yarısına kadar inmesi muhtemel olan Tire Ulu Cami, Osmanlı döneminde özellikle 19. yüzyıldaki onarımlarla özgün karakterini yitirerek günümüze ulaşabilmiştir. Caminin mukarnas kavsaralı mihrabı ve minaresinin yapım özellikleri ile Aydınoğulları dönemini yansıttığı söylenebilir.[2101]

[2098] A. Munis Armağan, *Yeşil Tire,* Tire Belediyesi Yayınları, Tire 1991, 69; İnci Aslanoğlu, *Tire'de Camiler ve Üç Mescit*, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, Ankara 1978, 24.
[2099] Ertan Daş, "Aydınoğulları Beyliği Döneminde Tire Yapıları Hakkında Gözlemler", *Uluslararası XVIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu 22-23 Ekim 2014 Bildiriler,* (193-207), Efeler Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir 2017, 200.
[2100] Selda Kalfazade, "Tire Ulu Cami", *TDVİA*, İstanbul 2012, XLII, 117.
[2101] Kalfazade, "Tire Ulu Cami", 117.

Fotoğraf 173. Tire Ulu Camii[2102]

D. Kuban, "*Tire henüz çok az tanınmış ve üzerinde ihtimamla durulacak bir memleket köşesi. İkinci planda kalmakla beraber, Batı Anadolu'da erken devir mimarisini hazırlayan kaynaklardan biri olduğu böyle şehirlerde rastlanan mütevazi yapıtlardan anlaşılıyor."*[2103] Sonuç olarak Tire Ulu Cami onarımlarla değiştirilmiş olmasına rağmen Tire'nin tanıtılmaya değer eserlerinden biridir.[2104]

4.7.10.3. Selçuk İsa Bey Camii

Selçuk İsa Bey Camii, Aydınoğlu Beyliği'nin bir dönem merkez olarak kullandığı Selçuk Ayasuluk'ta Aydınoğlu Mehmet Bey tarafından H 776/M 1375 yılında yaptırılmıştır. Tarihi Selçuk (Ayasuluk) Kalesi'nin güneybatı yamacında mimar Ali İbn ed-Dımişki tarafından inşa edilmiştir. Artemis Tapınağı'nın kuzeyinde, St. Jeans Kilisesi'nin doğusunda kalan yapı konum itibariyle şehre hakim bir noktada yükselmektedir.[2105] Mabet, kilise ve din kurumlarının halkı belirli bir yöne çekme hususunda belirli hizmetleri bilinen bir gerçek olarak varlığını sürdürmüştür. Bizans imparatorlarından Justinianos (527-565) bölgede, İstanbul Ayasofyası'na eş olacak şekilde Sen Jean Kilisesi'ni yaptırarak bu civarda toplanma ve yoğunlaşma işini

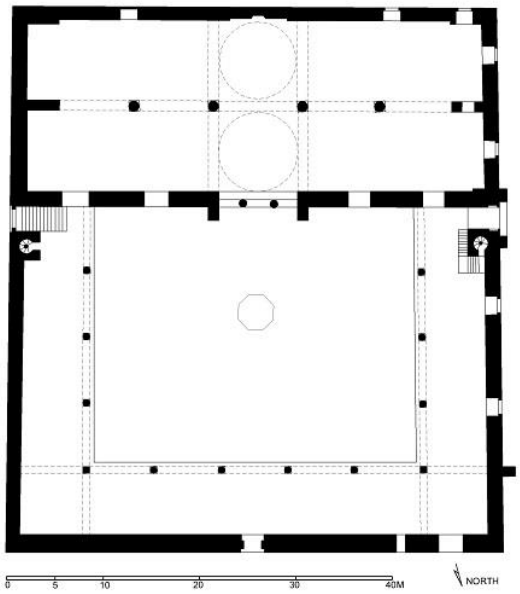
[2102] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/İZMİR/TİRE%20ULU%20CAMİİ// (Erişim Tarihi 01.06.2018)
[2103] Aslanoğlu, 96. (Doğan Kuban, *Anadolu Gezilerinden İzlenimler, Bir Batı Anadolu Gezisi,* 1962, s.4'den naklen)
[2104] Aslanoğlu, 96.
[2105] Eylem Güzel, "Gravürlerde Selçuk İsa Bey Cami" *II. Uluslararası Türk Sanatları Tarihi ve Folkloru Kongresi/ Sanat Etkinlikleri, 5-10.04.2014, Bosna: Bildiriler,* (91-96), Bosna 2014, 91; Can, Gün, 219.

hızlandırmıştır. Selçuk İsa Bey Camii'nin de şehrin bu kısmına yerleştirilmiş olması bu gerçeği yansıtmaktadır.[2106]

Ayasuluğ'un Cuma ya da Ulu Camisi olan bu cami, şehrin sur dışında gelişmeye başlaması ile hemen hemen aynı döneme denk gelmektedir.[2107] Tarihi süreç içerisinde çok eski yerleşimlere sahne olan ve hem İlkçağ'da hem de Bizans döneminde 6. yüzyılda önemli dini yapıların inşası ile dini merkez durumuna gelen bu alan Aydınoğulları devrinde İsa Bey Camii'nin etrafında gelişen yoğun bir yapılaşmaya merkez olmuştur. Fakat Selçuk'un (Ayasuluk) Osmanlı hâkimiyetine geçmesi ile cami giderek önemini kaybetmiş ve kendi kaderine terk edilmiştir.[2108]

Cami, Beylikler döneminde pek ilgi görmeyen transept tipinin ilk anıtsal örneği sayılmaktadır. Cami mihrap ekseninde iki kubbeli, enine çift sahınlı ve avlu etrafında revaklıdır.[2109] Caminin harim mekânı dikdörtgen bir alan üzerine kurulmuştur. Mekânı tam ortadan dört sütun üzerine oturan enine kemerler iki eşit sahına ayırmaktadır. Paralel sahınlar kıble ekseninde dik bir sahın ile kesilerek iki eş boyutlu mekân oluşturulmuş ve bu mekânların üzeri de kubbe ile kapatılmıştır. Bu plan düzenlemesi yapıda transept etkisi yaratmıştır. Sekizgen kasnak üzerine oturan kubbelerden ilkine Türk üçgenleri, ikincisine ise pandantifler ile geçilmiştir. Kemerleri taşıyan devasa sütunların "Büyük Gymnasium" olarak tanınan Lysimakhos'un şehrindeki limanın yanında bulunan hamamdan getirildiği düşünülmektedir. Yan sahınların üzeri içten ahşap konstriksiyona sahip, çift meyilli çatı ile kapatılmıştır. Harimin kuzeyinde yer alan avlunun üç yönden revaklar ile çevrili olduğu kalan izlerden anlaşılmaktadır. Özellikle bugün mevcut olan on iki sütunun varlığı bu bilgiyi desteklemektedir. Devşirme olan bu sütunlar geniş kemerler ile birbirine bağlanmış olup üst örtüsünün nasıl olduğu tespit edilememiştir.[2110] Avlunun doğu, batı ve kuzey cephelerinde birer kapı açıklığına yer verilmiştir. Avlunun ortasından iç kapı ile dış kapı ekseni üzerinde kenar taşlarından derin olduğu düşünülen sekizgen bir havuz kalıntısı bulunmaktadır.[2111]

[2106] Aziz Ogan, "Aydınoğullarından İsa Bey Camii", *Vakıflar Dergisi,* C.3,1956, 77.
[2107] Cahit Telci, "Bir Bani, Üç Cami", *Tarih İncelemeleri Dergisi,* 25, (1), İzmir 2010, 341.
[2108] Selda Ertuğrul, "İsa Bey Cami", *TDVİA,* İstanbul 2000, XXII, 477.
[2109] Öney, *Beylikler Devri Sanatı, XIV-XV. Yüzyıl (1300-1453),* 13.
[2110] Ertuğrul, "İsa Bey Cami", 477; Ogan, 78; Aslanapa, *Türk Sanatı,* 212.
[2111] Ogan, 76.

Plan 86. Selçuk İsa Bey Camii[2112]

Avludan harim bölümüne üç kemerli bir açıklıktan girilmektedir. Bu üçlü açıklığın yanında harime geçit veren iki açıklık daha bulunmaktadır. Kuzey cephede yer alan bu açıklıklar bütün kuzey cephenin bölünerek, giriş için ayrıldığı izlenimini yaratmaktadır.[2113] İsa Bey Cami'nin ana cephesini ovaya ve denize dönük olan batı cephesi oluşturmaktadır. Cephe çok özenli mermer işçiliği ile dikkat çekmektedir. Burada kullanılan mermer bloklar devşirme olup yakınındaki Artemis Tapınağı'ndan getirilmiştir.[2114] Kapının iki yanında yer alan zemin kısmında bir dizi halinde sıralanan nişlere yer verilmiştir. Zamanında abdest almak için yapılan bu nişler günümüzde camekânla kapatılmıştır. Nişlerin üzerinde iki sıra pencereye yer verilmiştir. Bu cephede yer alan musluklar ve pencereler yatay düzlemde üçlü bir bölünme oluşturmuş ve cepheye anıtsallık kazandırmıştır. Pencerelerde değişik kakma taşı geçme örnekleriyle düğümlü geçme kompozisyonları birlikte uygulanmıştır. Caminin pencere kapakları da ağaç oymacılığının şaheserlerinden biridir.[2115]

[2112] http://islamicart.museumwnf.org/database_item.php?id=monument;ISL;tr;Mon01;11;tr (Erişim Tarihi 28.03.2018)
[2113] Ertuğrul, "İsa Bey Cami", 477.
[2114] Selda Kalfazade Ertuğrul, *Anadolu'da Aydınoğulları Devri Mimarisi,*(Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul 1995, 107.
[2115] Ertuğrul, "İsa Bey Cami,477; Uzunçarşılı, 119.

Fotoğraf 174. Selçuk İsa Bey Camii avlunun kuzey yönünden harim giriş kapısı[2116]

Yükseltilmiş zemin üzerinde her iki yandan merdivenler ile çıkılan tamamen mermerden yapılmış anıtsal taç kapısı yer almaktadır. Taç kapının hemen gerisinde ise sekizgen kaide üzerine oturan tuğladan silindirik gövdeli şerefeden yukarısı yıkılmış olan minare yükselmektedir.[2117] Doğudaki minaresi yıkılmış olup batıdaki minaresi ise onarılmıştır. Beylik devri mimarisinde Niğde Sungur Bey Cami'den sonra ikinci çift minareli camidir.[2118] Taç kapıda renkli taş ve mermerin birlikte kullanılması ile zengin bir taş işçiliği oluşturulmuştur. Zengi etkisinde yapılmış olan düğümlü geçme kompozisyonu taç kapının ana süsleme elemanı olarak kavsara kuşatma kemerinin üzerindeki yüzeyde kullanılmıştır. Kapının üzerini taçlandıran mazgalların kalıntıları günümüze ulaşmıştır.[2119] Avlunun batı taç kapısında bu iki renkli fistolu bezeme Ortaçağ Suriye mimarisinin etkisini göstermektedir. Caminin mimarı Suriyelidir. Şam Emevi Camine benzeyen plan da buna işaret etmektedir. [2120]

Caminin kurulduğu arazinin topografik durumu nedeniyle caminin kuzey ve doğu cepheleri dağın eteklerine gömülü olarak inşa edilmiştir. Yapının güney, kuzey ve doğu cephesinde süsleme görülmemektedir. Yapının cephelerinde devşirme bloklar, kesme taş ve kireç taşından oluşan, karma örgü tekrarlanmıştır. Doğu cephesinde cami ve avlu

[2116] https://www.sanatinyolculugu.com/selcuk-isa-bey-camii/ (Erişim Tarihi 28.03.2019)
[2117] Can, Gün, 219.
[2118] Aslanapa, *Türk Sanatı,* 212.
[2119] Ertuğrul, "İsa Bey Cami", 477.
[2120] Öney, *Beylikler Devri Sanatı, XIV-XV. Yüzyıl (1300-1453), 13.*

duvarlarının birleşme noktasında batı cephesinde olduğu gibi kapı ve kapının üzerinde yükselen minareye yer verilmiştir.[2121]

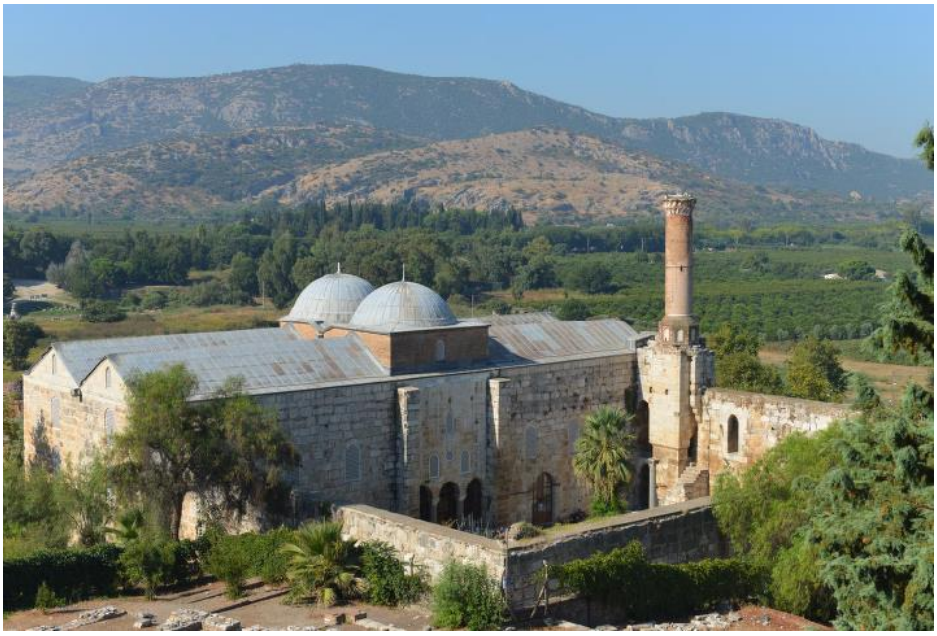
Fotoğraf 175. Selçuk İsa Bey Camii'nin batı taç kapısı[2122]

Gezgin Falkaner'in çizmiş olduğu caminin gravüründe, dini bir atmosfer içerisinde, daha çok mihrap ve minberi vurgulamayı amaçlamıştır. Bu gravür caminin orijinal mihrap ve minberi hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir. Bir dönem kervansaray olarak kullanılan camide mihrabın bulunduğu yerden bir kapı açılarak duvar ve mihrap yıkılmıştır. 1988 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından aslına uygun bir şekilde restore edilmiştir.[2123] Bu onarım sırasında caminin mihrabı kırılıp parçalanmış ve üst kısmı Kestanepazarı Cami'ne götürülerek bu caminin mihrabı üzerine yerleştirilmiştir. Mihrabın üzerinde yer alan geniş kitabe frizi ise İzmir'e nakledilmiştir. Minber de mihrap gibi parçalanmış olup bazı parçaları caminin içerisinde bulunmaktadır. Mihrabın zengin süsleme özellikleri taşıdığı yapılan çizimlerden anlaşılmaktadır. Batı taç kapıda görülen renkli taş işçiliği mihrapta da sürdürülmüştür. Ana kemeri kuşatarak yukarı doğru devam eden alanda, değişik bir düğümlü geçme kompozisyona yer verilmiştir. Minberde ise geometrik geçmeli levhaların oluşturduğu zengin taş işçiliğinin var olduğu anlaşılmaktadır.[2124]

[2121] Ogan, 77.
[2122] https://www.sanatinyolculugu.com/selcuk-isa-bey-camii/ (Erişim Tarihi 28.03.2019)
[2123] Telci, 93.
[2124] Ertuğrul, "İsa Bey Cami", 478; Aslanapa, *Türk Sanatı,* 212.

Mihrap önü kubbesinde pandantifler üzerine oturan mukarnas sıraları ile zengin bir kubbeye geçiş sistemi oluşturulmuştur. Pandantifler üzerinde Selçuklu geleneğini sürdüren çini mozaik süslemelerine yer verilmiştir. Dört köşede de aynen tekrarlanan çini mozaik süslemede firuze, mor, kahverengi gibi koyu renkler kullanılarak altı köşeli yıldızlar ile çevrelenmiş altıgenden oluşan bir kompozisyon uygulanmıştır.[2125]

Beylikler devrinde bu tipten ilham alarak gelişen ve mihrap önünde büyük bir maksure kubbesinin iki yanında enine sahınlara sahip olan sayıca fazla olmayan bazı örnekler vardır. Bu örneklerde çok büyük tutulan maksure kubbesi, merkezi kubbeye geçişte ilk uygulamalardır. Karakoyunlu dönemine tarihlendirilen Van Ulu Camii Saruhanoğullarından Manisa Ulu Camii, bu tipe örnek gösterilebilir. [2126] Aydınoğulları Beyliği'nden günümüze ulaşan Selçuk İsa Bey Camii mermer işlemeciliğinin ve ağaç oymacılığının şah eseri sayılmaktadır.[2127] Selçuk İsa Bey Camii Aydınoğullarının fikir ve sanat alanında canlılık gösterdiğini ispatlayan önemli bir eserdir. Cami daha sonra Bursa ve İstanbul'da inşa edilen camilere öncü olmuştur.[2128]

Fotoğraf 176. Selçuk İsa Bey Cami'nin kuzeydoğudan görünüşü[2129]

[2125] Ertuğrul, *Anadolu'da Aydınoğulları Devri Mimarisi,* 123; Aslanapa, *Türk Sanatı,* 212.
[2126] Öney, *Beylikler Devri Sanatı XIV-XV. Yüzyıl (1300-1453)*, 13.
[2127] Kesik, 272.
[2128] Akın,61.
[2129] https://www.sanatinyolculugu.com/selcuk-isa-bey-camii/ (Erişim Tarihi 28i.03.2019)

4.7.11. Germiyanoğulları Beyliği Dönemi Ulu Camileri (1300-1429)

Germiyanoğulları, Türkiye Selçuklularının son döneminde Kütahya ve çevresinde hüküm sürmüş olan bir Türk Beyliğidir. Selçuklulara tabii bir uç beyliği olarak kurulan beylik sayısı 20'yi geçen Anadolu Türk Beylikleri içinde önemli bir yere sahiptir. Karamanoğlu Mehmet Bey'in sebep olduğu Cimri Olayı sırasında (1277) batı Anadolu'da bulunan ve Anadolu Selçuklu Sultanı'nın yanında hareket eden Germiyanoğulları'na bu hizmetleri karşılığında Kütahya ve çevresi tımar olarak verilmiştir. Bu sırada Alişiroğlu Hüsameddin'in idaresinde Kütahya'da bulunan Germiyanoğulları Denizli'nin hâkimiyeti için Selçuklu Veziri Sahib Ata ve müteffiki Moğollar ile yaptığı mücadelede başarılı olmuş ve bölgede hâkimiyetini sağlamlaştırmış bu dönemde sınırlarını Ankara'ya kadar ulaştırmıştır. Germiyanoğulları imar faaliyetlerini de ihmal etmemiş ve önemli eserler meydana getirmişlerdir. Özellikle başkent Kütahya bu dönemde dini ve sosyal müesseselerle donatılmış güzel bir Anadolu şehrine dönüştürülmüştür.[2130]

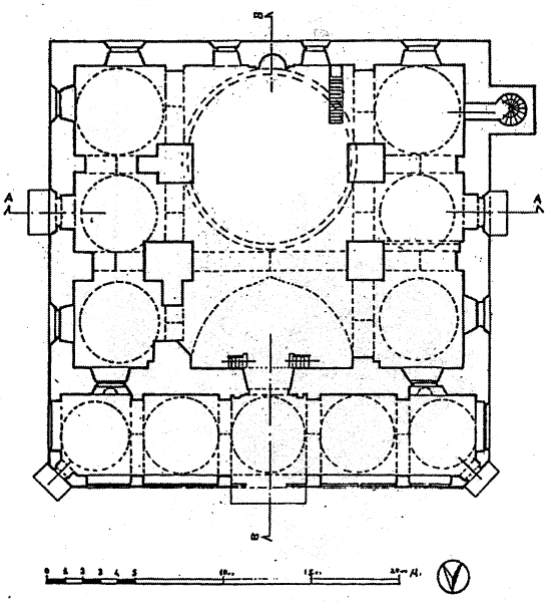
4.7.11.1. Uşak Ulu Camii

Uşak Ulu Camii'nin yapım tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Külliye içerisinde bir çeşmeye ait olduğu ve sonradan yapının giriş kapısı üzerine yerleştirildiği kabul edilen Şaban 822/1419 tarihli sülüs hat ile yazılmış Arapça kitabe caminin tarihlendirilmesine yardımcı olmuştur. Bu kitabeye göre yapının Germiyanoğlu II. Yakup Bey'in ikinci saltanatı esnasında (1402-1429) Kavşid oğlu Hasan oğlu Mehmed Bey tarafından inşa edildiği kabul edilmektedir.[2131]

Uşak Ulu Camii 19. yüzyılda geçirdiği onarım sırasında belli bir oranda değişikliğe uğramıştır. 1970 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından tamir ettirilmiştir. Dış duvarlarının tamamen yenilendiği, malzeme ve kapı, pencere gibi elemanların biçimlerinden anlaşılmaktadır. Son cemaat yeri ve minare de tamamen son onarımlarda yapılmıştır. [2132]

[2130] Kesik, 224.
[2131] İsmail Orman, "Uşak Ulu Cami", *TDVİA,* İstanbul 2012, XLII, 119-120.
[2132] Osman Uysal, "Germiyanoğulları Beyliği Mimarisi", *Türkler Ansiklopedisi,* Ankara 2002, VIII, 212.

Etrafı taş döşeli avlu ile çevrilen ve alçak zeminde yer alan cami, harim, son cemaat yeri ve minareden oluşan tek kütle halindeki bir binadan ibarettir. Kare planlı olan cami mihrap önünde büyük bir kubbe, hemen önünde sivri beşik tonozlu bir bölüm ve iki yanda üçer kubbeden oluşan merkezi vurgulu bir harime sahiptir. Maksure kubbesini taşıyan baldekenin yan kemerlerinin içine ikişer küçük kemer yerleştirilmiştir. Böylece bu kemerler adeta birer boşaltma kemeri özelliği taşımaktadır. Kubbeye geçiş öğesi olarak pandantifler kullanılmıştır.[2133] Mihrap önü kubbesi ve ona açılan eyvanı ile bir bakıma Büyük Selçuklu camilerinin kubbe eyvan kompozisyonu ile 15. yüzyıldaki merkezi kubbeli cami denemelerinin karması gibi düşünülebilir.[2134] Üç cephede yer alan kapılardan geçilen harim dört bağımsız fil ayağı ile duvarlara bitişik ayaklara atılan sivri kemerler vasıtasıyla bölünmüştür. Kuzeyinde pandantiflerle geçilen kubbelerle kapatılmış beş gözlü son cemaat yeri ve güneybatı köşede yapıya bitişik olan minaresi bulunmaktadır. Caminin cephelerinde farklı sayılarda yuvarlak kemerli hem içe hem de dışa doğru genişleyen pencere açıklığına yer verilmiştir.[2135]

Plan 87. Uşak Ulu Camii[2136]

[2133] Mahmut Akok, "Uşak Ulu Cami", *Vakıflar Dergisi,* S.3, 1956, 69-72.
[2134] A. Osman Uysal, *Germiyanoğulları Beyliğinin Mimari Eserleri,* AYKAKMBY, Ankara 2006, 193; Uysal, "Germiyanoğulları Beyliği Mimarisi", 212.
[2135] Akok, "Uşak Ulu Cami", 69; Uysal, *Germiyanoğulları Beyliğinin Mimari Eserleri,*194.
[2136] Uysal, *Germiyanoğulları Beyliğinin Mimari Eserleri*, 643.

Doğu ve batıda yer alan taç kapılar simetrik olarak yerleştirilmiştir. Basık kemerli olan bu kapılar üç taraftan profilli silmelerle çevrilmiş üst kısımda birer yuvarlak kemerli pencere açıklığına yer verilmiştir. Cepheler profilli silmelerden oluşan bir saçak kornişi ile sonlandırılmıştır. Kubbeler sekizgen kasnağa oturtulmuştur. Caminin harim duvarları ile aralarında dilatasyon fark edilen beş gözlü son cemaat yeri duvarların geçirdiği onarımdan sonra yapılmıştır. Kuzey cepheyi tamamen kaplayan kuzeydoğu ve kuzeybatı köşeleri pahlanarak buralara birer kapı yerleştirilmiş ve kapıların üzerine birer basık kemerli pencere yerleştirilmiştir. Son cemaat yerinde kullanılan sivri kemerler 19. yüzyılın eklektik üslubunu yansıtmaktadır. Son cemaat yerine açılan ana giriş kapısı üç taraftan mukarnas dizili bir friz ile kuşatılmıştır. Frizin üst kenarının ortası yukarı doğru Bursa kemeri çıkıntısı tarzında bir kırılma gösterir. Kapı açıklığı ampir üslupta tezyin edilmiş yuvarlak kemerle sınırlandırılmıştır. Kapının üzerinde son cemaat yerine çıkıntı yapan betonarme "mükebbire" demir profilden yapılmış korkuluğa sahiptir. Cephenin köşelerine yakın olan pencereler kapatılarak mihrabiyeye dönüştürülmüştür.[2137]

Harimin merkezinde yer alan kubbe, pandantifler, kemerler ve payelerde "C-S" kıvrımlı iri yaprak motiflerinden oluşan barok özellikli süslemeler bulunmaktadır. Ahşap minber geç dönemde yenilenmiştir. Kesme taş malzemeden yapılmış olan mihrap geniş bir bordür içerisinde mukarnaslı ve yarım daire nişlidir. Mihrap nişinde iki yana açılan perde motifi görülmektedir.[2138] Mihrap nişinin içerisinde tek süsleme unsuru olarak süslemesiz perde motifi kullanılmıştır. İki katlı perde motifinde üst kattaki düz bir hat şeklinde ve yedi noktadan merkezinde düğmeye benzer dairesel form ile birlikte kullanılmış perdenin kumaşından fiyonklarla asılmıştır. Alttaki perde iki yana dalgalı görünümle açılmış ve her iki yana kordonlar ile tutturulmuştur. Hem alt hem de üstteki perde motifi tek renkli ve süslemesiz olarak yapılmıştır. Ancak uç kesimlerinde farklı renkteki zeminin üzerinde bitkisel süslemenin bulunduğu kontur yer almıştır. İki hareketli perdede de merkezden sarkan üçlü kordon kullanılmıştır. Kırmızının farklı tonları kullanılarak ışık gölge kontrastı ile hareket sağlanmıştır.[2139]

[2137] Uysal, *Germiyanoğulları Beyliğinin Mimari Eserleri,* 195, Orman,120.
[2138] Orman, 120;
[2139] Elif Gürsoy, "Uşak'ta Perde Motifli Mihraplar",*The Journal ofAcademic Social Science*, S.10, 2015, 149.

Fotoğraf 177. Uşak Ulu Camii ampir üslupta yapılmış olan mihrabı[2140]

Evliya Çelebi'nin belirttiği gibi caminin 17. yüzyılda bir minaresi mevcuttur. Caminin minaresi bir ilave şeklinde olup taş kaide üzerinde tuğladan silindirik gövdeli ve tek şerefelidir. Minareye harimin sağındaki sahından kıbleye yakın olan kubbenin ortasındaki duvara açılmış bir kapıdan girilmektedir. Kaidenin subasman seviyesine kadar kesme taşların arasına üst üste yerleştirilmiş küçük tuğlalardan oluşan teknik Batı Anadolu bölgesinde özellikle 17. yüzyıldan itibaren yaygınlaşan ve 17. ve 19. yüzyıllarda yaygınlaşan bir uygulamadır. Bu yüzden minare kaidesi daha eski döneme tarihlendirilmektedir.[2141]

Caminin 19. yüzyılda onarım geçirdiği belli olan duvarları moloz taş kullanılarak yığma duvar tekniğinde inşa edilmiştir. Sadece pencerelerin ve kapıların söveleri kesme taş malzemeden yapılmıştır. 19 yüzyıl ilavesi olan son cemaat yerinde kemerler tuğladan diğer bölümler ise kesme taş malzemeden inşa edilmiştir. Son cemaat yeri kemerlerinin yüzeyleri pandantiflerdeki madalyonlar ve zikzak desenleri sıva üzerine malakari tekniği ile yapılmıştır. Aynı teknikle yapılmış bir palmet motifi, kapının üzerindeki mükebbirenin alt yüzyine işlenmiştir. Taç kapının kemer kompozisyonunu kuşatan tek sıra mukarnaslı friz plastik etkisi yaratmıştır. Harimde kemerler, ayaklar,

[2140] Gürsoy, 52.
[2141] Akok, "Uşak Ulu Cami", 72.

pandantifler ve kubbe eteğindeki bordürlerde görülen C ve S kıvrımlı iri yapraklardan oluşan bitkisel motifler ampir üslupta işlenmiştir.[2142]

Fotoğraf 178. Uşak Ulu Camii[2143]

4.7.12. Menteşeoğulları Beyliği Dönemi Ulu Camileri (1280-1424)

Menteşeoğulları 13. yüzyılın ikinci yarısında güneybatı Anadolu'da beylik kuran bir Türk ailesidir.[2144] Beyliğin merkezi Fethiye olmak üzere Muğla, Balat, Milas, Peçin, Çine, Tavas ve Köyceğiz, kasabalarını içine alan bölgede varlık göstermiştir. Beyliğin kurucusunun Menteşe Bey olduğu iddia edilmektedir. Fakat bu konudaki kaynaklar yetersizdir. Menteşeoğullarının Muğla bölgesine nasıl geldikleri bilinmemekle birlikte Menteşe Bey ve beraberindeki Türkmenler ile birlikte Akdeniz kıyılarındaki Finike ve Meğri taraflarına denizden gelerek kuzeye doğru yayılmışlardır. Menteşeoğullarının karadan gelen Türk kuvvetleri ile birleşip eski Karia bölgesini (Muğla) ele geçirerek buraya yerleştikleri düşünülmektedir.[2145]

Menteşeoğulları mükemmel donanmaları sayesinde etrafa akınlar yaparak bir dönem Rodos adasını ellerinde tutmuşlardır.[2146] Yıldırım Bayezid tarafından ortadan kaldırılan beylik Ankara Savaşı sonrasında tekrar kurulmuştur. II. Murat tarafından

---

[2142] Uysal, *Germiyanoğulları Beyliğinin Mimari Eserleri,*197.
[2143] http://historicalmosque.com/turkiye/ege-bolgesi/usak/usak-ulu-cami/ (Erişim Tarihi 30.07.2019)
[2144] Yavuz, 32.
[2145] Kesik, 214.
[2146] Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, 21.

beyliğe son verilmiştir. [2147] Menteşeoğulları, ülkelerini birçok mimari eserlerle donatmışlardır. Peçin, Milas ve Balat olmak üzere birçok bölgede mimari eserleri bulunmaktadır.[2148]

4.7.12.1. Milas Ahmet Gazi Camii

Muğla'nın Milas ilçesindeki en büyük cami olan yapı, Ulu Camii olarak bilinmektedir. Fakat 1671 yılına doğru Milas'tan geçen Evliya Çelebi şehrin kuzeyinde bulunan kurşun örtülü, beş kubbeli ve içi dışı mermer kaplı Firuz Bey Cami'yi Cam-i Kebir olarak adlandırmıştır. Kapısı üzerinde yer alan iki satırlık mermer kitabeye göre Cemaziyelahir H 780/M 1378 tarihinde Emir Ahmet Gazi tarafından yaptırılmıştır.[2149] Caminin orijinal minberi üzerinde bulunan H 781/M 1380 tarihli minber kitabesi bugünkü minber üzerine aynen geçirilmiştir.[2150]

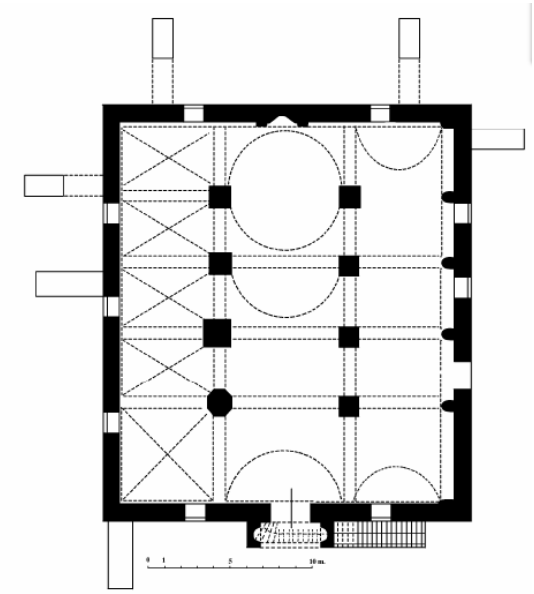
Büyük bir avlu içerisinde yer alan dikdörtgen planlı yapı, kıbleye dikey üç sahınlı ve mihrap önü kubbeli Ulu Cami plan tipindedir. Yapının taşıyıcılarında ve üst örtüsünde farklı şekillerde mimari elemanlar kullanıldığı için iç mekânda bir bütünlük oluşturulamamıştır. İki sıra halinde dört ayağın belirlediği sahınlardan doğu yöndeki sahının ilk bölümü aynalı yıldız[2151] tonoz ile diğer birimlerin üzeri ise çapraz tonoz ile kapatılmıştır. Batı yöndeki sahının üzeri uzunlamasına ve arada kemerlerle takviye edilmiş beşik tonoz ile kapatılmıştır. Caminin üzeri kiremitli kırma çatı ile kaplanmıştır.[2152]

Orta sahın mihrap önüne kadar birbirine eşit olmayan beşik tonozlarla mihrap önü ise içleri mukarnas dolu pandantiflerle geçilen kubbe ile örtülmüştür. Sahınları ayıran payeler sivri kemerler ile birbirine bağlanmıştır. Payelerin taşıdığı tonozlar beden

---

[2147] Alaca, 48.
[2148] Yavuz, 35.
[2149] Semavi Eyice, "Ahmed Gazi Cami", *TDVİA*, Ankara 1989, II, 68; Öney, *Beylikler Devri Sanatı, XIV-XV. Yüzyıl (1300-1453)*, 12; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Afyon, Karahisar, Sandıklı, Bolvadin, Çay, İsaklı, Manisa, Birgi, Muğla, Milas, Peçin, Denizli, Isparta, Atabey ve Eğirdir'deki Kitabeler ve Sahip, Saruhan, Aydın, Menteşe, İnanç, Hamit Oğulları Hakkında Malumat,* İstanbul Devlet Yayınları, İstanbul 1929,157.
[2150] S. Eroğlu, 203.
[2151] Eroğlu, caminin doğu sahında yer alan ilk bölümün aynalı tonozla kapatıldığını belirtmiştir. Fakat yapının planında çapraz tonoz ile kapatıldığı görülmektedir.
[2152] Eyice, "Ahmed Gazi Cami", 68; Kızıltan, 91; Öney, *Beylikler Devri Sanatı, XIV-XV. Yüzyıl (1300-1453)*, 12; Zekai Eroğlu, *Muğla Tarihi,* Muğla Belediyesi Kültür Yayınları, Muğla 2011, 120; Remzi Duran, "Menteşeoğulları Beyliği Mimarisi", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, VIII, 222.

duvarlarına gömülmüş devşirme sütunlara oturtulmuştur. Sahınları oluşturan ayaklar farklı ölçülerde olup girişin sol tarafında sekizgen bir taşıyıcı bulunmaktadır.[2153]

Plan 88. Milas Ahmed Gazi Camii [2154]

Milas Ahmed Gazi Camii, plan bakımından Selçuklu geleneğini sürdüren ve bazilikal planlı camilerin Beylikler döneminde süslemeleri ve genel karakteriyle yeni bir kimlik kazandığını gösteren en güzel örneklerden birisidir.[2155]

Eksen üzerinde yer alan hafif dışa taşkın taş mihrap, düz, iç bükey ve kaval silmelerle üç yandan çevrilmiştir. Köşelerde zar biçiminde kaidelere oturan mukarnas başlıklı köşe sütunceleri ve dört sıra mukarnaslı kavsaraya sahip olan beş yüzeyli mihrabın kavsara kemer köşe dolgu yüzeylerinde aşı boyası ile yapılmış geometrik süslemeler yer almaktadır. Minber orijinal olmayıp 1879 yılında Hıristiyan ustalar tarafından devşirme malzeme kullanılarak yapılmıştır. Minberin kapısının iki yanında yer alan sütunceler, yan aynalıklar, korkuluklar ve süpürgeliklerde kullanılan mermer kaplamalar derleme malzeme olup minberin şekline göre biçimlendirilmiştir.[2156]

[2153] S. Eroğlu, 204; Özkan Erincin, Birsen Erat, "Milas Ulu Cami İle İlgili Çalışmalar", *V. Vakıf Haftası Restorasyon ve Vakıfların Ekonomik ve Sosyal Etkileri Semineri 7-13 Aralık 1987 Ankara: Bildiriler* (107-126), Ankara 1987, 108-109.
[2154] S. Eroğlu, 254.
[2155] Öney, *Beylikler Devri Sanatı, XIV-XV. Yüzyıl (1300-1453),* 12.
[2156] S. Eroğlu, 203.

Yalnız kapı kanadı ve kitabeler (Fatiha suresi ve banisinin kitabesi) bulunan kısımlarına Hafız Kadri tarafından 1912 yılında üst mahfilde kırık dökük atılmış olarak rastlanmıştır. Kitabe kısmı kaybolan bu parçaların önemsiz bazı bölümleri İzmir müzesinde muhafaza edilmiştir. Bu eserden ancak bir kopya kalmış bunu da sadece yüksek derecede mahir ve vicdanlı bir kitabe okuyucusu olan kıymetli Hafız Kadri *TOEM III* S. 1149'da neşretmiş İ.H. Uzunçarşılı'da bu bilgiyi tekrarlamıştır.[2157]

Fotoğraf 178. Milas Ahmed Gazii Camii mihrap ve minberi[2158]

Caminin beden duvarlarının bazı bölümlerinde açılma tehlikesi olduğu için dıştan doğu, batı ve güney cephelerine farklı şekillerde destek payandaları eklenmiştir. Yapıda eski binalardan devşirilmiş taşlardan yapılmış olup bu taşlar arasında İlkçağ'a ait kitabe veya işlenmiş sunak parçaları da kullanılmıştır.[2159]

Yapının beden duvarlarında altta dikdörtgen çerçeveli üstte ise yuvarlak kemerli alçı şebekeli iki katlı pencere sistemi uygulanmıştır. 1987 yılında yapılan onarım sırasında doğu cephesinin kuzey yönünde olan pencerenin giriş kapısı olduğu fark edilmiş ve aslına uygun olarak dıştan düz lentolu, içten yay kemerli kapıya dönüştürülmüştür. Antik malzeme ile taş ve tuğla derz dokulu sıvasız duvarları camiye beylik mimarisine has sade bir karakter vermiştir. Kuzey cephesinin sağında ise

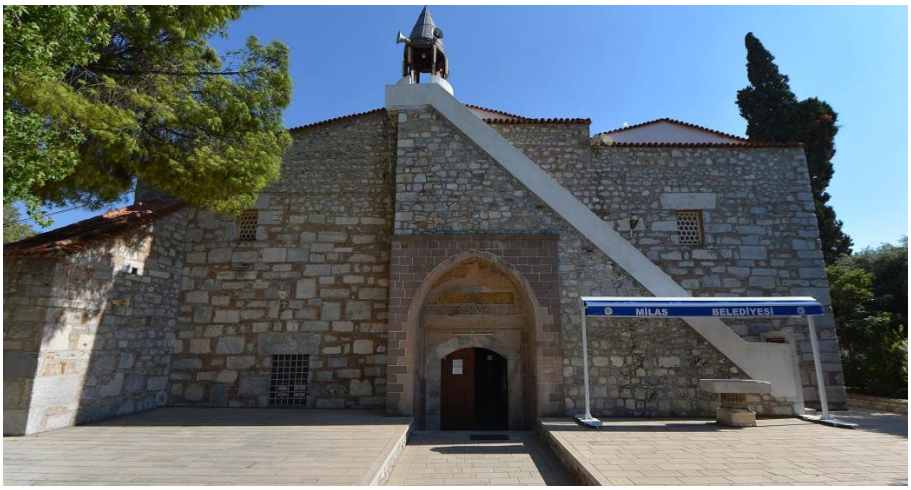

[2157] Paul Wittek, *Menteşe Beyliği (13-15. Asırda Garbi Küçük Asya Tarihine Ait Bir Tetkik),* (O.Ş. Gökyay), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1944, 140.

[2158] http://www.sehiralem.com/Mugla/Milas/Tarihi_Yerler/2736/Milas-Ulu-Cami---Ahmed-Gazi-Camii. Erişim Tarihi 30.03.2019)

[2159] Eyice, "Ahmed Gazi Cami", 68.

kuzeybatı köşesinden başlayan ve orta eksende çatı seviyesine kadar yükselen merdiven şeklindeki minare konik bir külâh ile sonlandırılmıştır. Minare orijinal olmayıp bir onarım sırasında yapılmıştır.[2160] Dama çıkılarak ezanın okunduğu bu tip minarelere Milas'ta başka camilerde de rastlandığı için bölge mimarisi özelliği sayılabilir.[2161]

Plan179. Milas Ahmed Gazi Ulu Camii kuzey cephe[2162]

Caminin dışa taşıntılı, sivri kemerli derin niş içine yerleştirilen taç kapısı dıştan profilli iki silme ile çevrilmiştir. Nişin yan yüzlerinde mihrabiye nişlerine yer verilmiştir. Basık kemerli kapının sağ tarafına vakfiyesi, kemer alınlığına ise iki satırlık mermer kitabesi yerleştirilmiştir. [2163] Milas Ahmed Gazi Camii cephe mimarisini oluşturan cephenin vurgulanmasında süsleme olarak da kabul edilebilen yekpare mermer yüzeye işlenmiş olan kitabelikte yer alan madalyonda, şakayık motiflerinin yer alması ile taş süsleme örneğini gösteren ilk yapı olması bakımından önemlidir.[2164]

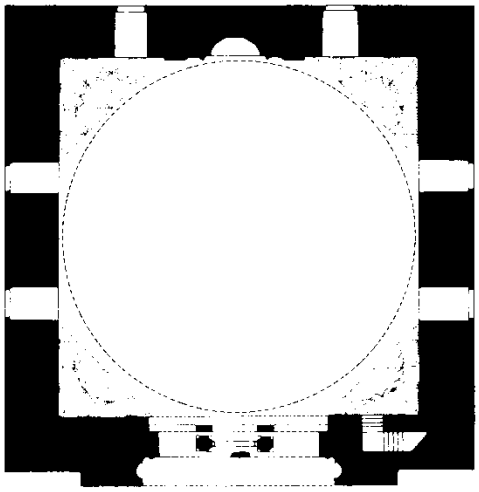
4.7.12.2. Balat İlyas Bey Camii

Aydın'ın Didim ilçesinin Eski Balat köyünde Miletos (milet) antik kenti içerisinde kalenin güneybatısında yer almaktadır. Günümüze birçok kez onarım geçirerek ulaşmıştır. Etrafında hazire bulunan cami, ortak bir avluyu paylaştığı U planlı medrese ve kuzeydoğusunda yer alan iki adet hamam yapısı ile bir külliye yapısı olarak inşa

[2160] Erincin, Erat, 112; S. Eroğlu, 203.
[2161] Eyice, 68; Z. Eroğlu, 120.
[2162] http://www.sehiralem.com/Mugla/Milas/Tarihi_Yerler/2736/Milas-Ulu-Cami-Ahmed-Gazi-Camii./ (Erişim Tarihi 30.03.2019)
[2163] S.Eroğlu, 204.
[2164] S.Eroğlu, 62.

edilmiştir. Külliyenin avlusunda bir şadırvanın var olduğu kalan izlerden anlaşılmaktadır. Medresenin ve caminin batısında diğer medrese odalarının kalıntıları mevcuttur. Camide taş tuğla ve mermer malzeme birlikte kullanılmış beden duvarları mermer malzeme ile kaplanmıştır. Son cemaat yeri bulunmayan eserin kuzey duvarından çıkılan minaresi deprem sırasında yıkılmıştır.[2165]

İlyas Bey Camii Türk sanat eserleri arasında nadide bir örnek sayılmaktadır.[2166] Caminin inşa kitabesinden Sultan Sücaeddin İlyas Bey tarafından 11 Mayıs 9 Haziran 1404 tarihinde yapımına başlandığı anlaşılmaktadır. Kare planlı tek kubbeli bir yapıdır. [2167] Tek kubbeli yapıların en büyüğü ve en gösterişlisi olup kubbe çapı 14m'dir.[2168] Cami kare planlı tek kubbeli olup kubbenin üzeri kiremitle kapatılmıştır. Kubbeye içten üçgen ve mukarnas dolgulu tromplar ile geçilmektedir. Dıştan iki kademeli sekizgen kasnağa oturtulmuştur. [2169]

Plan 89. Balat İlyas Bey Camii[2170]

[2165] *Aydın İl Tarihi*, AYDIN Valiliği İl Kiltür Turizm Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2012, 284; *Türkiye'nin Abideleri ve Eski Vakıf Eserler,*715; Aslanapa, *Türk Sanatı,* 215.
[2166] Kesik, 220.
[2167] Remzi Duran, *Menteşe Beyliği Mimarisi,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İzmir 1995, 162.
[2168] Can, Gün, 220-221; Aslanapa, *Türk Sanatı,*215.
[2169] Aynur Durukan, "İlyas Bey Külliyesi", *TDVİA,* İstanbul 2000,XXII, 164; Yekta Demiralp, Şakir Çakmak, "Balat İlyas Bey Külliyesi 2008 Yılı Kazı ve Temizlik Çalışmaları", *XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu 14-16 Ekim 2009 Bildiriler,* (213-225) Sanat Tarihi Bölümü Yayınları, İstanbul 2010, 215, Duran, "Menteşeoğulları Beyliği Mimari", 221.
[2170] https://islamansiklopedisi.org.tr/ilyas-bey-kulliyesi--aydin (Erişim Tarihi 29.07.2019)

Kuzey cephesinin orta bölümü duvar kütlesinden dışa taşıntılı olarak yapılmış sivri kemerli bir eyvan şeklinde düzenlenmiştir Zeminden yüksek tutulmuş olan bu bölüm iki sütun ile üç bölüme ayrılmıştır. Üstte aynalı kemerli alınlıklı, altta ise basık kemerli açıklıklar olarak ele alınan bu üç birimden iki yandakiler geometrik şebekeleriyle birer pencere, ortadaki birim ise lentolu ve söveli bir kapı şeklinde düzenlenmiştir. Taç kapı mermer şebekeler ve renkli kakma taşları ile tezyin edilmiştir. Kapı kanatlarının orjinalinde itinalı ahşap işçiliğine sahip olduğu eski resimlerden anlaşılmaktadır. Bu kapı kanatlarının Söke'deki İlyas Ağa Camii'ne götürüldüğü söylentisi doğru kabul edilmemektedir.[2171] Anıtsal mihrap taş malzemeden yapılmıştır. İçten ve dıştan düzgün mermer levhalarla kaplanmış olan yapının kuzey cephesi dışında diğer beden duvarlarında altlı üstlü dörder pencere açılmıştır. Eserin mimari üslubu ve tezyini erken Osmanlı mimarisi ile karşılıklı etkileşim içerisinde olduğunu göstermektedir.[2172]

Taş ve çini süslemelere de yer verilen taç kapıda üçgen altıgen, yirmi kollu yıldız ve ok ucu motifleri ile oluşturulmuş geometrik bezemeler yoğunluktadır. Doğu kemerin altında yer alan mukarnaslı bölümde lale, doğu nişin köşelikleri ile taç kapının iki yanından başlayıp kuzey cepheyi dolaşan şeritte kıvrık dal, rumi ve palmetlerle biçimlendirilmiş bitkisel bezeme görülmektedir. Bu cephelerde üst pencerelerde kırmızı, mavi ve yeşil renkli taşlarla firuze mavisi çiniler kullanılmıştır. Özellikle doğu cephesindeki güney alt pencerede firuze, mor ve lacivert, kuzey cephedeki kemer alınlıklarında firuze renkli çiniler görülmektedir. İç mekanda bazı pencerelerin alınlıklarında ve tavanlarında zengin yazılar, geometrik kompozisyonlar görülmektedir.[2173]

[2171] Durukan, "İlyas Bey Külliyesi", 164; Demiralp, Çakmak, 215; Can, Gün, 220-221; Aslanapa, *Türk Sanatı,*215.
[2172] Can, Gün, 220-221.
[2173] Durukan, "İlyas Bey Külliyesi", 165.

Fotoğraf 180. Balat İlyas Bey Camii[2174]

Yapının diğer cephelerinde altta demir parmaklıklı üstte alçı şebekeli iki katlı pencere sistemine yer verilmiştir. Kubbe kasnağında da pencerelere yer verilmiştir. İç mekânda girişin güneyinde döşemesi diğer bölümlerden alçak tutulmuş olan bölüm dikkat çekmektedir. Tamamen mermerden yapılmış olan mukarnas kavsaralı mihrap hafif öne taşkındır. Beş cepheli olarak düzenlenen mihrap nişinin her yüzünde birer kemerli sathi niş üzerinde kitabe bulunmaktadır. Mihrap köşelerde mukarnaslı kaide ve sütun başlıkları olan sütuncelerle sınırlandırılmıştır. Nişin iki yanında üçer cepheli simetrik birer küçük niş görülür. Üstte zincirek kompozisyonlu yazı kartuşları ile çevrelenen mihrabın iki yanında etrafı silmelerle çevrilmiş yıldız geçmelerden oluşan geometrik bir pano yer almaktadır. Kitabenin iki yanındaki kemerli nişlerde asılı birer kandil motifi yer almaktadır.[2175]

Dış cephede olduğu gibi iç cephede de duvarlar tromp hizasına kadar mermer ile kaplanmıştır. Doğu ve batı kenarında yer alan pencerelerin iç yüzeyleri de ilgi çekici mermer üzerine oyularak kakma parçalarla süslenmiş motifler ihtiva etmektedir. Pencere kemeri içerisindeki alınlıklar bordo renkli mermerler üzerine oyulmuş desenlerle süslenmiştir. Çok kalın olan beden duvarlarına açılmış olan pencerelerin tavanlarına Kur'an'dan ayetler oyulmuş bu ayetler ortasına yerleştirilmiş olan çini kakmalı göbekler eşi olmayan birer sanat eseridir.[2176]

[2174] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/AYDIN/SÖKE (Erişim Tarihi 29.07.2019)
[2175] Durukan, "İlyas Bey Külliyesi", 164; Duran,151.
[2176] *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler,*719.

Fotoğraf 181. Balat İlyas Bey Camii[2177]

4.7.13. Saruhanoğulları Beyliği Dönemi Ulu Camileri (1302-1410)

Saruhanoğulları 13. yüzyılın sonlarından 15. yüzyılın başlarına kadar Manisa ve yöresinde hüküm süren bir Türkmen Beyliğidir. Bu beylik Batı Anadolu'nun uç kesiminde 1290'lı yıllardan itibaren faaliyet gösteren Saruhan Bey tarafından Manisa merkezli olarak kurulmuştur.[2178] Saruhanoğulları, Ege Denizi'nde ve Balkanlarda faaliyet göstermişlerdir. Yıldırım Bayezid döneminde ortadan kaldırılan beylik 1402 Ankara Savaşı'ndan sonra tekrar kurulmuştur. Çelebi Mehmet tarafından bu beyliğe son tamamen son verilmiştir.[2179]

Saruhanoğulları zamanında beyliğin merkezi olan Manisa Türkleşmiş ve şehrin çehresi değişmiştir. Kısa ömürlü bir beylik olan ve siyasi hayatı sürekli mücadeleler içinde geçen Saruhanoğulları bu sebepten dolayı yoğun bir imar faaliyeti gerçekleştirememişlerdir. Buna rağmen Saruhanoğulları'nın Manisa, Gördes, Demirci ve Menemen'de bazı mimari eserleri bulunmaktadır.[2180]

[2177] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/AYDIN/ (Erişim Tarihi 29. 07. 2019)
[2178] Kesik, 243.
[2179] Alaca, 48.
[2180] Yavuz, 28.

Saruhanlılar, Manisa'da bütün Beylikler devrinin ve cami mimarisinin gelişimini gösteren en önemli cami örneği olan Manisa Ulu Camii'yi meydana getirmişlerdir.[2181]

4.7.13.1. Manisa Ulu Camii

Saruhanoğulları'nın merkezi olan Manisa'da yapmış olduğu eserlerin en önemlisi Manisa'nın güneyinde bulunan Sipil dağının eteklerinde şehre bakan yamaç üzerinde yer alan Ulu Camii Külliyesidir. Şehrin en eski camisi olan Ulu Camii, medrese türbe ve iki hamam, çeşme ve mevlevihaneden oluşan bir külliye olarak Muzafferüddin İshak Çelebi tarafından yaptırılmıştır. [2182]Külliyenin camisi H 768/M 1366 yılında medrese ise H 780/M 1378-79 yılında tamamlanmıştır.[2183]

Evliya Çelebi caminin önceki halinin kilise olduğunu iddia etmiştir. Fakat bu görüş kabul edilmemiştir. Yapının inşasında kullanılan devşirme taşlar özellikle sütun ve sütun başlıklarının kullanılmasından dolayı yapının eski bir enkaz üzerine kurulduğu kanısına varılmıştır.[2184]

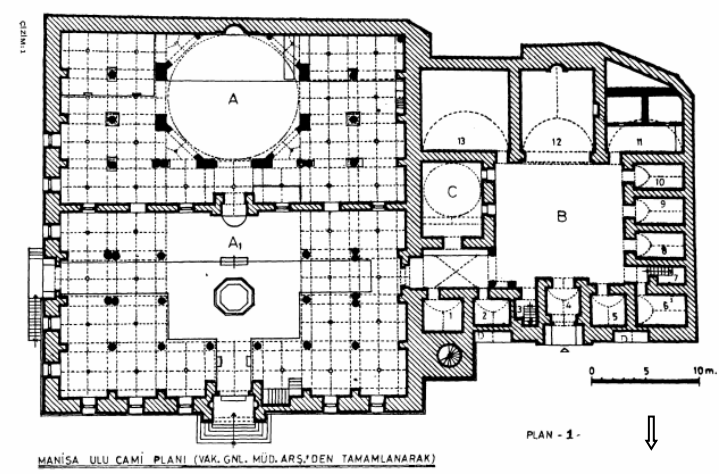
Türbenin kitabesinde adı geçen Emet b. Osman'ın diğer yapıların da mimarı olduğu düşünülmektedir. Cami külliyenin doğusuna, medrese batısına, İshak Çelebi'nin kare planlı ve kubbeli türbesi ise cami ve medresenin arasına yerleştirilmiş, bunların avlularını birleştiren kapının güneyi ile minare kaidesinin yanlarına da iki çeşme yapılmıştır.[2185] Medresenin kuzey duvarı, cami avlu duvarından 6 m kadar güneye doğru içeri girmiştir.[2186]

Caminin batısında bulunan medreseye bir ara kapı ile girilmektedir. İki katlı tek eyvanlı ve asimetrik bir yapı olan medresenin kuzey yönde eyvan şeklinde düzenlenmiş asıl büyük kapısı bulunmaktadır.[2187] Medresenin doğusunda cami duvarına bitişik

---

[2181] Kesik, 252
[2182] Mehmet Çelik, *Saruhanoğulları ve Osmanlı Klasik Döneminde Manisa'da Yaşayan Kültürel İzleri,* Manisa Valiliği Yayınları, Manisa 1999, 109; Uzunçarşılı, *Kitabeler,* 74; Baha Tanman, "Saruhanoğulları/Mimari", *TDVİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 173-174.
[2183] Uzunçarşılı, *Kitabeler…,*74-75.
[2184] Mustafa Eravcı, Mustafa Korkmaz, *Saruhanoğulları ve Osmanlı Klasik Döneminde Manisa'da Yaşayan Kültürel İzleri,* Manisa Valiliği Yayınları, Manisa 1999, 109.
[2185] Tanman, "Saruhanoğulları/Mimari",173; Öney, *Beylikler Devri Sanatı XIV-XV. Yüzyıl,*13.
[2186] Hakkı Acun, *Manisa'da Türk Devri Yapıları,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, 32.
[2187] Eravcı, Korkmaz, 110.

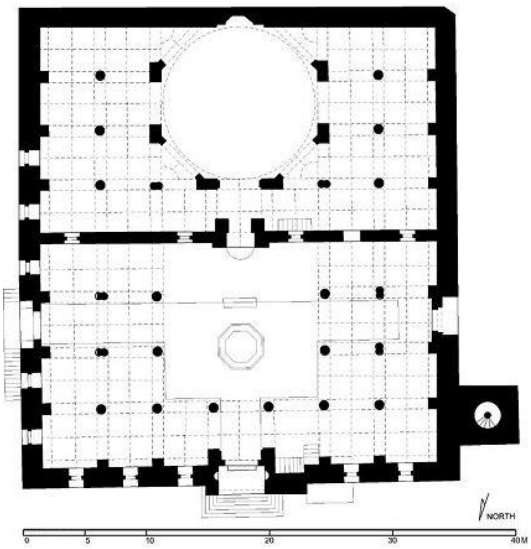
durumdaki türbede dört sanduka bulunmaktadır. Bunlardan biri İshak Bey'e, biri zevcesine, diğerleri de iki oğluna aittir.[2188]

Plan 90. Manisa Ulu Camii ve külliyesi[2189]

Külliyenin merkezine yerleştirilmiş olan Ulu Camii birçok önemli gelişmenin başlangıcı olmuştur. Cami doğu-batı doğrultusunda gelişen, dikdörtgen planlı eşit büyüklükteki bir harimle avludan oluşmaktadır.[2190] Harim ile avlu yaklaşık eşit boyutlarda olup bir planın yarısı konumundadır. Küçültülmüş revaklı avlu bu yapıda tekrar ortaya çıkmıştır. Mihraba paralel dört sahından oluşan harimde mihrap duvarına bitişik iki sütun ile bağımsız altı payenin oluşturduğu sekizgen şema üzerine kemerlerle oturan, 10.80 m çapında pandantifli mihrap önü kubbesi üç sahını kesmektedir. Kubbenin kesmediği kuzey yönde bir sahın daha bulunmaktadır. Kubbe onaltıgen bir kasnak üzerine oturtulmuştur. Cami ile eşit boyutlarda, ortası havuzlu olan avlu bir duvar ile harimden ayrılmıştır.[2191] Mihrap önü kubbesi dışında avluyu üç yönden saran diğer bölümlerin ve camiye bağlı olan medresenin üst kat hücrelerinin üzeri (çelipleme) kubbeye benzeyen küçük çapraz tonozlarla kapatılmıştır.[2192]

[2188] Çağatay Uluçay, *Saruhanoğulları ve Eserlerine Dair Vesikalar H 773/M 1220,* Halkevi Yayınları, Manisa 1940, 142.
[2189] Hakkı Acun, "Manisa İshak Çelebi Külliyesi", *Vakıflar Dergisi*, C.19, 1985, 144.
[2190] Baha Tanman, "Manisa Ulu Cami", *TDVİA,* İstanbul 2012, XLII, 110-111.
[2191] Aslanapa, *Türk Sanatı,* 209; S. Yetkin, *İslam Mimarisi,* 355.
[2192] Aslanapa, *Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı 14.Yüzyıl*, 39.

Plan 91. Manisa Ulu Camii[2193]

Bu tonoz tipine Türk Mimarisi'nde, Anadolu dışındaki eski Merv'in yakınındaki Talhatan Baba Cami'nde (11.-12. yüzyıl) Anadolu'da ise Amasya Gök Medrese Cami (1266-1267)'nde görülmektedir. Harim avluya üç kapı ile açılmaktadır. Mihrap eksenindeki orta kapı ile onun iki yanında simetrik bir şekilde yer alan birer yan kapı daha bulunmaktadır. Orta kapı hafif dışa taşkın olup taç kapı görünümündedir. Üç kapıda dikdörtgen şeklinde olup orta kapının tam karşısında, kubbeli mekânı vurgulayan nervürlü kemer yer almaktadır.[2194] Avludaki doğu ve batı yönde çift, kuzey yönde ise tek sıra halindeki revaklar kubbemsi çapraz tonozların kapattığı kare planlı birimden oluşmaktadır. Avluda on tane tek, dört tane birbirine bitişik çift sütun bulunmaktadır. Yapıda kullanılan sütunların hepsi devşirme olup Roma ve Bizans dönemine ait bazı sütun başlıkları kullanılmıştır. Köşeleri mukarnaslar ile bezenmiş olan sütun başlıkları ise Saruhanoğulları dönemine aittir. Bazı sütun gövdeleri burmalı ve alt kısımları yivlidir. Bazı köşe sütunlarının ortalarına ilmik şeklinde büyük bir düğüm gibi oyularak yapılmış süsleme dikkat çekicidir. Revaklı bölümünün zemini yükseltilmiş olup harim ile arasında kot farkı bulunmaktadır. Avlunun merkezinde bir havuz, batı yönünde bir medrese avlusuna ve türbeye açılan bir kapı, güney yönde harim duvarı ve duvarın

[2193] https://tr.pinterest.com/pin/626633735621984362// (Erişim Tarihi 02.06.2018)
[2194] Acun, *Manisa'daki Türk Devri Yapıları,* 35.

ortasında eksen üzerine yerleştirilmiş oldukça sade olan harim giriş kapısı bulunmaktadır. Revakların üzeri çelipleme (kubbemsi) tonozlar kapatmaktadır.[2195]

Fotoğraf 182. Manisa Ulu Camii avludan harime bakış[2196]

Avlunun doğu, batı ve kuzey yönde dışa açılan taç kapı şeklinde düzenlenmiş üç kapısı bulunmaktadır. Batı ve doğu kapısı eksen üzerinde olmayıp batı kapısı medrese ile bağlantıyı sağlamaktadır. Doğu ve kuzey kapısı taç kapı görünüşündedir. Taç kapıların beden duvarlarından yukarı ve dışarı doğru taşkınlık yapması Anadolu Selçuklu geleneğini yansıtmaktadır. Fakat bu kapılar daha ince ve uzun tutulmuştur. Eyvanımsı bir girişe sahip olan renkli taş kakmalarla süslü kuzey taç kapısı, İshak Bey'in 1376 tarihli kitabesini taşımaktadır.[2197]

Kuzey taç kapısı, derin, sivri kemerli bir niş şeklinde avluya açılmaktadır. Taç kapının üzerindeki yarım kubbenin içi yivlerle dolgulanarak çevresi renkli taş kakmalı kemerle kuşatılmıştır. Yanlarda bulunan sivri kemerlerin üzerinde kırmızı renkli taşlar ve firuze renkli çini parçaları ile kakma olarak yapılmış örgülü yuvarlak birer madalyon bulunmaktadır. Ortada ise firuze sırlı ve yivli bir çini kabara bulunmaktadır. Bütün bu süslemeye rağmen Selçuklu taç kapılarında görülen anıtsallık bu kapıda görülmemektedir. [2198] Burada görülen eyvan tarzı taç kapı uygulaması Anadolu

[2195] Tanman, "Manisa Ulu Cami", 178; Arseven, 173; Öney, "Erken Osmanlı Sanatı: Beyliklerin Mirası", 15; Acun, *Manisa'daki Türk Devri Yapıları,* 35.
[2196] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/MANİSA/MANİSA./ / (Erişim Tarihi 01.06.2018)
[2197] Aslanapa, *Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı,* 40; S. Yetkin, *İslam Mimarisi,* 356.
[2198] Tanman, "Manisa Ulu Cami", 178; Acun, *Manisa'daki Türk Devri Yapıları,* 42.

dışındaki örneklere daha çok benzemektedir. Özellikle Fatımiler zamanındaki Mısır ve Kuzey Afrika'daki gelişmiş bir üslubun etkisini göstermektedir.[2199]

Fotoğraf 183. Manisa Ulu Camii avlusunun kuzey taç kapısı[2200]

Avluya girişi sağlayan taç kapının köşesinde yuvarlak bir kaide üzerinde oturan dört sütunlu baldeken görünüşlü bir saat kulesinin önceden var olduğu bilinmektedir. Caminin bu cephesi oldukça sade olarak düzenlenmiştir. Cümle kapısı kemer üzerinde bulunan bezemeden başka süsleme unsuru bulunmamaktadır.[2201] Duvarlarda moloz taş ve tuğlanın yanı sıra bol miktarda devşirme malzeme kullanılmıştır. Beden duvarlarında alt ve üst pencere sistemlerine yer verilmiştir.[2202]

Tuğla süsleme kirpi saçaklarda ve sırlı tuğla olarak da minarede karşımıza çıkmaktadır. Taç kapı nişinin batısında duvarın iç tarafına yerleştirilen merdivenlerle avlunun üzerine ordan da minareye çıkılmaktadır.[2203] Minare, avlunun batı duvarına bitişik, kare kaideli, silindirik gövdeli ve tek şerefeli olarak inşa edilmiştir. Gövdesi açık mavi, kirli sarı, yeşil ve patlıcan moru renkli sırlı tuğlaların değişik dizilmeleri ile tezyin edilmiştir. 14. ve 15. yüzyılda Beylikler devri cami minarelerinde birkaç istisna dışında çini bezemeleri sadeleşmiş olup, Manisa Ulu Camii ve Birgi Ulu Camii'nin çini bezemeli minareleri dönemin önemli örneklerindendir.[2204]

[2199] Aslanapa, *Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı,* 40.
[2200] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/MANİSA/MANİSA.// (Erişim Tarihi 01.06.2018)
[2201] Eroğlu, 216.
[2202] Tanman, "Manisa Ulu Cami",178.
[2203] Acun, *Manisa'daki Türk Devri Yapıları*, 35.
[2204] Acun, "Manisa İshak Çelebi Külliyesi", 146; Acun, *Manisa'da Türk Devri Yapıları,* 42.

Camide moloz taş, kesme taş ve devşirme malzeme birlikte kullanılmıştır. Moloz taş, yapının duvarlarında, kesme taş duvar köşelerinde, taç kapılarda ve ana kubbeyi taşıyan harimdeki ayaklarda kullanılmıştır. Tuğla ise kemerlerde, tonozlarda, kubbe ve minare gövdesinde, devşirme malzeme de harim ve avludaki sütun başlıkları ile yer yer duvarlarda kullanılmıştır. Caminin mihrabı yarım silindirik gövdeli niş şeklindedir. İki köşesindeki gömme sütunların üzerinde küçük girland motifleriyle süslü başlıklar yer almaktadır. Mihrap nişi orijinal değildir.[2205] Minberin kapısı üzerindeki H 778/M 1376-1377 tarihli kitabesinde Mehmed Bin Abdulaziz ve Nakşî Yusuf isimli sanatkârlar zikredilmektedir. Aslen Antepli olan Mehmed Bin Abdulaziz isimli usta 24 yıl sonra daha gelişmiş bir üslupla Bursa Ulu Camii'nin, bir sanat şaheseri kabul edilen minberini yapmıştır.[2206]

Manisa Ulu Camii'nin ahşap ustasının adı bilinen muhteşem minberi, Anadolu Selçuklu geleneğinde yapılan Birgi Ulu Camii'den (1322) sonra ikinci örnektir. Onarımlarla günümüze ulaşan minber, abanoz ağacından, kündekâri, ajur, oyma tekniklerinde, geometrik bitkisel ve yazı ile süslenmiş döneminin en önemli örneklerinden birisidir.[2207]

Fotoğraf 184. Manisa Ulu Camii minberi[2208]

[2205] Acun, *Manisa'daki Türk Devri Yapıları,* 35.
[2206] Aslanapa, *Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı*, 39; Oral, 67.
[2207] Eroğlu, 65.
[2208] https://www.haberler.com/manisa-ulu-cami-nin-minberi-ahsap-oymaciliginin-5496079-haberi// (Erişim Tarihi 01.06.2018.)

Minberin aynalıkları üzerindeki çok kollu ve ışınsal yıldızların etrafını çeviren beş köşeli küçük yıldızlar ve çokgenler ile doldurulmuştur. Çokgenlerin yüzeylerine rumi ve kıvrık dallardan oluşan bitkisel bezemeler işlenmiştir. Minberin kapı söve ve basamak yan yüzeylerinde palmet, rumi ve kıvrık dallar sonsuzluk prensibinde işlenmiştir.[2209]

Anadolu'da bu dönemde tek kubbeli plan şeması gelişirken, bir yandan da çok ayaklı camilerdeki mihrap önü kubbesinin genişlediği görülmektedir. Manisa Ulu Camii'de ilk kez çok ayaklı cami plan şemasında toplu mekân bütünlüğünün ele alındığı ve geniş bir mekâna doğru gidildiği görülmektedir.[2210]

Gerek iç hacmi ve gerekse planındaki özellikleri ile birçok yeniliği bünyesinde barındıran bu eser, Anadolu'da Beyliklere ait camilerin en önemli eserlerindendir. Kalabalık bir cemaat için ulu cami plan tipinde yapılmış olan camide, ilk kez mihrap önünde önemli bir gelişme yapılmış ve bu bölüm büyük bir kubbe ile kapatılarak hacim olarak da caminin diğer kısımlarından ayırt edilmiştir.[2211] Çünkü cami mimarisinde önemli olan, cemaati bir mekân altında toplamaktır. Mihrap önü kubbesini genişleterek tüm iç mekânda merkezi hâkimiyetin sağlanması ile bu amaca ulaşılabilir.[2212]

Mihrap önü kubbesinin gelişmesi bakımından plan Artuklular'ın Silvan ve Kızıltepe Ulu Cami'lerine bağlanmaktadır.[2213] Van, Birgi ve Beyşehir Ulu Camii'lerinde de görülen mihrap önündeki maksure kubbesinin Manisa Ulu Camii'nde daha büyük tutulmuş olması bu bölüme verilen önemin ne kadar arttığının bir neticesidir. Klasik Osmanlı mimarisi için bir kaynak olan ve Edirne'deki Üç Şerefeli Cami'de uygulanan mihrap önü kubbesinin hazırlayıcısı olup bu planın gelişimi açısından önemli bir örnektir.[2214]

Cami planı bir defa daha dışarıda tekrarlanıp büyük kubbeye denk gelen kısım açık bırakılarak bir avlu oluşturulmuştur. Harim gibi avlunun revakları da tonozumsu kubbelerle örtülerek sonradan Osmanlı Camilerinde uygulanan avlu şekline yaklaşılmıştır. Manisa Ulu Camii, dönemin sade yapıları arasında oluşturduğu

---

[2209] Eroğlu, 216.
[2210] Özakın, 1293.
[2211] Kızıltan, 100.
[2212] Acun, *Manisa'daki Türk Devri Yapıları,* 40.
[2213] Aslanapa, *Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı,* 39; Acun*, Manisa'da Türk Devri Yapıları,* 40.
[2214] S. Yetkin, *İslam Mimarisi,* 356.

ağırbaşlılığı ve güzelliği ile anıtsallığı ifade eden önemli eserlerden biridir.[2215] Camiden tamamıyla ayrı ve son cemaat yerini de içine alan revaklı avlu harimde olduğu gibi Osmanlı mimarisinde geliştirilen yeni bir cami tipinin başlangıcı olmuştur.[2216]

Ulu Camii, Anadolu'da ortası şadırvanlı ilk revaklı avlulu cami olması bakımından da önemlidir. Bazı sanat tarihçileri Anadolu Türk mimarisinde Selçuk İsa Bey Cami'yi, revaklı, şadırvanlı avlu düzeninin ilk uygulandığı cami olarak kabul etmektedir. Bazı sanat tarihçileri ise Manisa Ulu Camii olduğunu savunmaktadır. Manisa Ulu Cami'nin, Selçuk'taki İsa Bey Cami'den hemen sonra yapıldığını ve avlu fikrinin ondan örnek alındığı iddia edilmektedir. Hatta avludan yukarı çıkan merdivenin iki yanında birer sütunun olduğu varsayılarak orta avlulu bir yapı olduğu ileri sürülmüştür. Eğer bu görüş doğru kabul edilseydi yapıyı inşa eden mimarın İran'daki Büyük Selçuklu camilerini andıran bir biçimde orta avlulu bir plan denemiş olurdu. İsfahan Mescid-i Cuması ve Zevvare Mescid-i Cuması veya aynı geleneği sürdüren Malatya Ulu Camii'de olduğu gibi kubbe eyvan uygulamasının bir örneğini inşa etmiş olması gerekirdi. Ayrıca avlu ile harim arasında kot farkını koymaz ve sonradan gelecek olan kişilerin namazı böleceği düşüncesi ile yan kapılara da yer vermezdi. Giriş kapıları önleri zeminden alçak tutulduğu için avluya zorunlu bir yönelim söz konusu olmuştur. Bu yüzden Manisa Ulu Camii'nin Selçuk İsa Bey Cami'den sonra yapılmış olduğu ve ondan etkilendiği fikri doğru kabul edilmemektedir.[2217]

Planları hakkında kesin bir bilgi bulunmamasına rağmen Silvan ve Kızıltepe Camilerinde avlunun var olduğu bilinmektedir. Son cemaat yeri olmayan cami avlusunda yan kapı uygulamasına yer verilmiş olması, cami avlularında önemli bir gelişimin gerçekleştiğini göstermektedir.[2218]

[2215] Kızıltan, 101.
[2216] Aslanapa, *Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı*, 40; Aslanapa, *Türk Sanatı,* 210.
[2217] Acun, *Manisa'daki Türk Devri Yapıları,* 42.
[2218] Kızıltan, 100; Eroğlu, 64-65; Acun, *Manisa'daki Türk Devri Yapıları,* 42.

Fotoğraf 185. Manisa Ulu Camii üstten görünüş.[2219]

Manisa Ulu Camii, 10.80 m çapındaki mihrap önü kubbesiyle, merkezi plâna geçişte önemli bir adım sayılmaktadır. Bu yapıda kubbe henüz mekâna hâkim bir nitelik kazanmamış olmasına rağmen Anadolu'da kubbesi sekizgen destek üzerine oturan, ilk cami örneği Manisa Ulu Camii'dir. Anadolu'da kubbesi sekizgen destek üzerine oturan camiler çok azdır. Bu sistem Diyarbakır Safa Cami (1453-78) ve daha sonra Klâsik Osmanlı Mimarisinde, özellikle Mimar Sinan'ın elinde daha da gelişmiştir. Edirnekapı Mihrimah Cami (1550 -1557) Rüstem Paşa (1560) ve Edirne Selimiye Cami (1569-75) ile sekiz destekli plan şeması zirve noktasına ulaşmıştır.[2220]

4.7.14. Ramazanoğulları Beyliği Dönemi Ulu Camileri (1352-1608)

Türklerin Oğuz elinden Yüreğir'lere mensup olan ve Horasan yoluyla Çukurova'ya göç eden[2221] Ramazanoğulları 1553 yılında Adana merkez olmak üzere Çukurova'da Memluklara tabi olarak Adana ve çevresinde kurulmuş bir Türk beyliğidir. Kurulduğu tarihten 1516 yılına kadar genel olarak Memlukların hâkimiyetinde hüküm süren beylik 1506 yılından 1608 yılına kadar da Osmanlılara tabi yurtluk, ocaklık ve sancak olarak varlığını sürdürmüştür. Ramazanoğulları Mersin, Tarsus ve Maraş'ın bir

---

[2219] https://www.trthaber.com/haber/kultur-sanat/650-yillik-manisa-ulu-camiyi-kurtarma-restorasyonu-372028.html (Erişim Tarihi 01.06.2018)

[2220] Acun, "Manisa İshak Paşa Külliyesi", 132; Acun, *Manisa'daki Türk Devri Yapıları,* 44.

[2221] Kasım Ener, *Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış*, Berksoy Yayınları, İstanbul 1960, 151.

kısmını ele geçirerek sınırlarını genişletmişlerdir.[2222] Memluklarla mücadele eden Beylik, Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı İmparatorluğuna bağlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu Ramazanoğulları'nı Adana valisi olarak bırakmıştır. 1608 yılında I. Ahmet döneminde Adana'nın Halep'e bağlanması üzerine Ramazanoğulları'nın yönetimi de ortadan kalkmıştır. [2223]

Ramazanoğulları'nın yapmış olduğu mimari eserlerin tamamına yakını Adana'da bulunmaktadır. Adana'da gerçek imar çalışmaları kuzeyden ve güneyden gelen tehditlerin sona ermesi ile Piri Paşa zamanında başlamıştır. Bu eserlerin renkli taş süslemelerinde Zengi ve Memluk etkileri açıkça belli olmaktadır. Mimari detaylarda ve çini süslemelerde Osmanlı geleneğinin ağır bastığı görülmektedir. Ramazanoğulları'nın en önemli ve büyük eseri, türbe ve medrese ile birlikte bir külliye (1513-1541) olarak inşa edilen Adana Ulu Camii'dir. [2224]

4.7.14.1. Adana Ulu Camii

Adana'nın en büyük camisi olan, Adana Ulu Camii Külliyesi kendi adı ile anılan mahallenin ortasında yer almaktadır. Caminin üç ayrı kitabesi bulunmaktadır. Bu kitabelere göre caminin inşasını 1513 yılında Ramazanoğlu Halil Bey başlatmış, içindeki minberi 1520 yılında Halil Bey'in oğlu Piri Mehmet Paşa koydurmuş ve inşası yine onun zamanında tamamlanmıştır.[2225]

Selçuklu, Artuklu, Memluk, Zengi ve Osmanlı mimari karakterini üzerinde toplayan ve başarılı bir şekilde bu cami türbe, medrese, mescit, imaret, hamam, arasta, çarşı, çeşme, "Haremlik" adıyla bilinen bir konak, "Selamlık" adıyla bilinen bir yapıdan oluşan bir külliye halinde inşa edilmiştir.[2226] 16. yüzyılda yapılan diğer dini ve sosyal

---

[2222] Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, 178.
[2223] Alaca, 50.
[2224] Can, Gün, 217; Gözde Ramazanoğlu, "Piri Paşa'nın İmar Hizmetleri: Vakfiyesine Göre Piri Paşa'nın Mimari Eserleri", Yakup Kaya (Ed.), *Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu-III/ Ramazanoğulları Beyliği, , 03-05 Kasım 2016, Konya, Bildiriler,* (541-566), Necmettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları, Konya, 2017, 543.
[2225] Mehibe Şahbaz, "Ramazanoğulları Beyliğine Ait Mimari Eserler", Yakup Kaya (Ed.), *Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu-III/Ramazanoğulları Beyliği, 03-05 Kasım 2016, Konya, Bildiriler,*(593-632), Necmettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları, Konya 2017.
[2226] Nusret Çam, *Adana Ulu Cami Külliyesi,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, 2; Anonim, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler,* Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1983, 6.

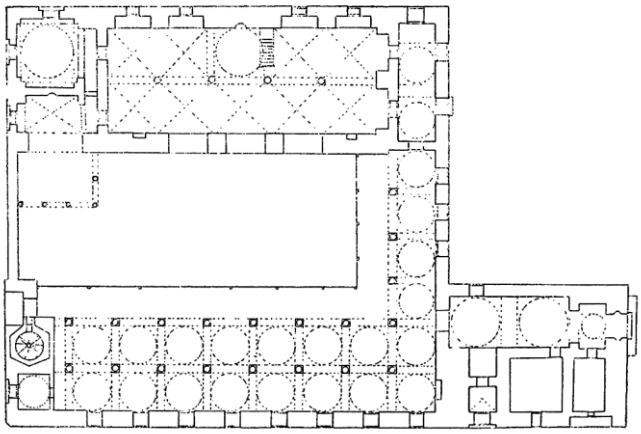
yapılar ile birlikte Adana Ulu Camii Külliyesi, Adana'nın bir Türk şehri olarak gelişmesine büyük katkı sağlamıştır.[2227]

Adana Ulu Camii, kareye yakın ölçülerde, enine dikdörtgen avlu ile bunun güneyindeki harim ve türbeden oluşmaktadır. Enine dikdörtgen plânlı harim, kuzey cephesindeki üç kemerli açıklıkla avluya açılmaktadır. Kıble duvarına paralel sıralanan dört sütun üzerine hafif sivri kemerlerle beş bölümlü iki sahına ayrılmıştır. Sahınların üzeri çapraz tonozlarla; mihrap önü ise, on iki kenarlı bir tambur üzerinde yükselen kubbe ile örtülmüştür.[2228]

Dıştan Memluk kubbelerini hatırlatan mihrap önünün sivri kubbesinde siyah beyaz taşlar değişimli olarak kullanılmıştır. Her kenarında birer sivri kemerli pencerenin yer aldığı onikigen yüksek kasnak üzerine oturmakta olan kubbe kurşunla kaplanmıştır. Harimde kemerleri duvarlara bağlayan konsollarda korint tipi devşirme sütun başlıkları kullanılmıştır. Harimin batısında kıbleye dik bir şekilde uzatılan iki kubbe ve bir yarım kubbe ile kapatılan ikinci bir son cemaat yeri uygulamasına yer verilmiştir. İlk inşasında harime kapısı bulunmayan bu bölümün caminin banisi Ramazanoğlu Bey'in maiyetiyle beraber namaz kılması için yapılmış özel bir yer olduğu düşünülmektedir.[2229]

Revaklı avlunun batısındaki üç kubbe ile kapatılmış olan dehliz ve bu dehlizin kuzeyinde farklı boyutlarda ve farklı tonozlar ile kapatılmış üç hücreden meydan gelen bir kısım daha bulunmaktadır. Bu kısım batı taç kapısı ile caddeye, doğusundaki sade bir kapı ile de son cemaat yerine bağlanmaktadır.[2230] Bu bölümün bölgenin sıcak olması ve daha fazla cemaatin ibadet edebilmesi düşüncesiyle de yapılmış olduğu düşünülebilir.[2231]

[2227] Nusret Çam, "Adana Ulu Cami", *TDVİA*, İstanbul 2002, XLII, 80-81.
[2228] Osman Uysal, "Adana Ulu Cami", *Vakıflar Dergisi,* C.19. 1985, 278; Şerife Özüdoğru, "Ramazanoğulları Beyliği Mimari Eserlerinde Süslemeler", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, VIII, 237.
[2229] Çam, *Adana Ulu Cami Külliyesi,* 4; *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, 7.
[2230] Çam, *Adana Ulu Cami Külliyesi,* 8.
[2231] Özdoğru, 237.

Plan 92. Adana Ulu Camii ve Külliyesi[2232]

Caminin biri doğrudan doğruya avluya, diğeri batıdaki bölümün kubbeli dehlizlerinden sonra revaklı son cemaat mahalline açılan iki taç kapısı bulunmaktadır. Son cemaat yeri sıcak iklimin etkisini hafifletmek için oldukça geniş tutulmuştur. Kuzeydeki dikdörtgen avlunun batısında bir sıra, kuzeyinde ise iki sıra halinde düzenlenmiş revaklar ile bir sıra sundurmadan oluşmaktadır.[2233]

Fotoğraf 186. Adana Ulu Camii avlusuna doğudan bakış[2234]

Son cemaat yerinin üzeri pandantifli kubbelerle kapatılmıştır. Harimin kuzey duvarı siyah beyaz taş sıralarından meydana gelen kısa ayaklar üzerinde yükselmekte ve aynı renkteki taşlarla örülü olan, etrafı biri geometrik diğeri mukarnas tezyinatlı iki

[2232] https://islamansiklopedisi.org.tr/ulucami#1// (Erişim Tarihi 01.04.2019)
[2233] Şahbaz, 611; Uysal, 278.
[2234] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULUCAMİLERİ/ADANA/ADANA/ULU/CAMİ// (Erişim Tarihi 03.06.2018)

silme ile çevrilmiş üç sivri kemerden oluşmaktadır. Ayrıca her kemer gözünün karşısına dikdörtgen şeklinde sivri kemerli düz atkılı pencereler yerleştirilmiştir.[2235]

Ramazanoğulları Beyleri için cami ile birlikte caminin doğu tarafına bitişik olarak bir türbe yapılmıştır. Önünde geniş saçaklı bir son cemaat yeri vardır. Mihrabın solundaki kapıdan türbeye geçilmektedir. Dikdörtgen planlı üzerinde revzenlere yer verilmiş çokgen kasnaklı kubbe ile kapatılan türbe, cenazelik, gövde ve külah kısmından oluşmaktadır. İçerisinde bulunan üç adet sandukanın üzeri ve türbenin duvarları harim bölümünde olduğu gibi iki metre yüksekliğe kadar 16. ve 17. İznik ve Kütahya'da üretilen çinilerle kaplanmıştır. Bunlar arasında geç devir çinileri de bulunmaktadır.[2236] Türbenin içerisinde Piri Paşa'nın oğlu Mehmed Şah ve Mustafa ile Emir Halil Bey'in mezarı bulunmaktadır.[2237]

Fotoğraf 187. Adana Ulu Camii türbesindeki çini kaplı sandukalar[2238]

Yapının batı cephesindeki taç kapı çerçevesinin ortasına açılan niş, kaş kemerli bir dış çerçeve içine yerleştirilmiş Bursa tipi kemer ve mukarnaslı kavsara ile kademelendirilmiştir. Girişin iki yanında mukarnaslı mihrabiyelere ve nişin köşelerinde birer sütunceye yer verilmiştir. Sadeliğiyle Selçuklu taç kapılarından ayrılan batı taç kapısındaki Bursa tipi kemer ve mukarnaslardan sarkan plastik sarkıtlar Osmanlı mimarisi etkisini yansıtmaktadır. Taç kapının üzerinde bitkisel karakterli dişli mazgallar ise, Memluk yapılarının hemen hepsinin beden duvarlarında görülen motifler ile

[2235] Çam, *Adana Ulu Cami Külliyesi*, 6.
[2236] Şahbaz, 612, Çam, *Adana Ulu Cami Külliyesi,*7; Özdoğru, 243.
[2237] Kesik, 344.
[2238] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/ADANA/ADANULUCAMİİ// (Erişim Tarihi 03.06.2016)

düzenlenmiştir.[2239] O. Aslanapa, batı taç kapısının üzerinde bulunan mukarnaslı konik örtünün 14. yüzyıl sonu 15. yüzyıl başlarında yapıldığını ve Ramazanoğullarına ait bir eser olduğunu belirtmiştir. Mukarnaslı konik örtünün kasnak kısmını çepeçevre kuşatan ve bir selvi ağacı motifinin iki yanında taş zemin üzerine işlenen alçı kabartmalı ejder motifi Selçuklu geleneğini devam ettirmektedir. Zengi dönemi eseri olan Bağdat yakınlarındaki Sitti Zübeyde Türbesi'nde bulunan ejder motifi ile benzerlik göstermektedir.[2240] Bu kulevari mukarnaslı örtünün Anadolu'da diğer İslam ülkelerinde başka bir örneği bulunmamaktadır. Adana Ulu Camii'nin batı taç kapısını taçlandıran bu kuruluşun Irak kökenli olduğu kabul edilmektedir. Ancak, örtüyü taşıyan poligonal kasnağı çepeçevre kuşatan; mukarnas nişleri arasındaki bir hayat ağacı kabartmasına doğru uzanan simetrik ejder motiflerinin Anadolu kökenli olduğu kesindir.[2241]

Fotoğraf 188. Adana Ulu Camii kuzeybatı köşeden[2242]

Doğu taç kapısı dışa taşkın dikdörtgen planlı, etrafı iki renkli taşlarla çevrilmiştir. Taç kapının sivri kemerli taç kapı nişi sarkıt mukarnaslıdır. Doğudaki taç kapı renkli taş işçiliği, nispetleri ve hatta yazı üslubu ile Mısır etkisi göstermektedir. Doğu taç kapısının Memluk üslubunda yapılmış olmasına karşılık batı taç kapısının Osmanlı üslubunda yapılmış olmasının Ramazanoğulları'nın hâkimiyet değiştirmesiyle alakalı olduğu düşünülmektedir.[2243]

[2239] Uysal, 279.
[2240] Çam, *Adana Ulu Cami Külliyesi*, 28; Özdoğru, 239.
[2241] Uysal, 280.
[2242] http://turbelervecamiler.com/adana-ulu-camii/ (Erişim Tarihi 03.06.2018)
[2243] Çam, *Adana Ulu Cami Külliyesi*, 8.

Avlunun kuzeydoğu köşesinde ve taç kapısının yanında kare kaide üzerinde yükselen sekiz köşeli minarenin gövdesi, ikisi düğümlü, beşi düz toplam yedi silmeyle; ortada ise üst tarafı düğümlü ve dilimli bir şekilde sona eren sağır kemerciklerle süslenmiştir. Mukarnaslı konsollar üzerine oturan şerefe sekiz sütuncuğun taşıdığı şemsiye şeklindeki bir örtü ile kapatılmıştır. Armut şeklinde bir külahla sona eren dilimli petek kısmı petek Zengi ve Memluk etkisini yansıtmaktadır.[2244]

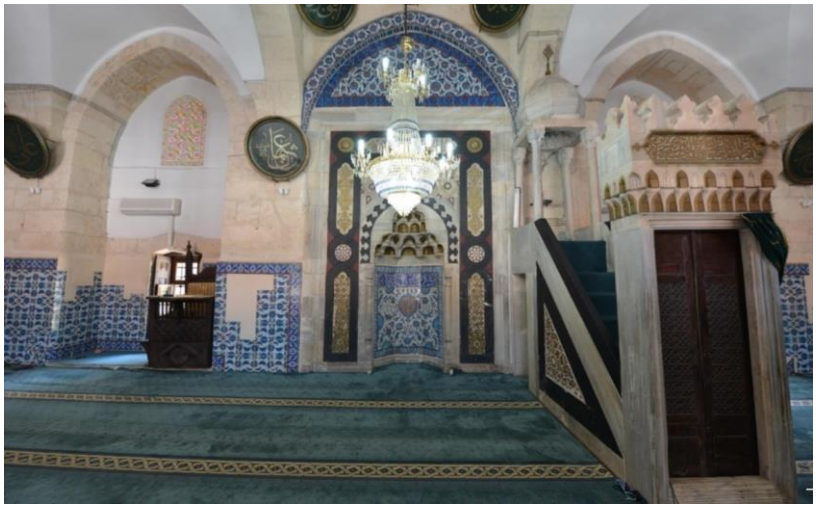
Fotoğraf 189. Adana Ulu Camii doğu taç kapısı ve minaresi[2245]

Mihrap beyaz zemin üzerine lacivert, firuze ve mercan kırmızısı renklerin kullanıldığı çiniler ile kaplanmıştır. Nişin etrafı ortada ve köşelerde düğümlü geçmelerle tezyin edilmiştir. Mihrabı üç taraftan çevreleyen düğümlü bordür içine üstte damla taşı, yanlarda siyah beyaz mermer kakmalı geometrik şekiller, düğümler arasındaki kartuş içi boşluklardan en alttaki dikine boşluklara üsluplaştırılmış bitkisel motifler, üsttekilere ise vazo şeklinde istif edilmiş yazı ve palmet motifi işlenmiştir. En üstteki boşluğa ise ayet-i kerime yerleştirilmiştir. Mihrabı sivri kemer boyunca çeviren ve üsluplaşmış palmet motiflerinden meydana gelen bordürde siyah beyaz taşlar değişimli olarak

[2244] Atanur Meriç, "Mimari Özellikleri ve Süsleme Açısından Adana'daki Eski Camiler ve Günümüzdeki Durumları", *II. Uluslararası Çukurova Halk Kültürü Sempozyumu Bildiriler Adana 1993*, 283; Nusret Çam, "Ramazanoğulları Beyliği Mimarisinden Adana Ulu Cami", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.5, Erzurum 1982, 137; Şahbaz, 612.

[2245] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/ADANA/ADANA%20ULU%20CAMİİ-// (Erişim Tarihi 03.06.2018)

kullanılmıştır. Kubbe nişi ve kubbe geçişlerine kadar olan kısım da çinilerle kaplanmış olup mihrap nişinin çinileri üzerinde sülüs hatla ayet-i kerime yazılmıştır.[2246] Bu çiniler Osmanlı Sanatı'nın İznik ve Kütahya'da yapılmış en olgun ve en güzel örneklerini teşkil etmektedir. Ayrıca yapıda soluk ve gri renkli 18. yüzyıl geç devir çini örnekleri de görülmektedir.[2247]

Fotoğraf 190. Adana Ulu Camii'nin çini kaplı mihrabı ve mermer minberi[2248]

Üzerinde Piri Paşa'nın ismi bulunan 1519 tarihli siyah ve beyaz mermerden yapılmış olan minber orjinaldir.[2249] Minber siyah üçgen çerçeve içinde kalan geometrik bezemeler dışında oldukça sade bir görünüme sahiptir. Mukarnaslı işlemelerle, kartuş içindeki inşa kitabesiyle süslenmiş olan sembolik minber kapısı dendanlarla sonlandırılmıştır. Korkuluk, siyah mermerden ince bir bant şeklinde yapılmıştır. Mukarnas başlıklı sütunlarla taşınan köşk kısmının kubbesi dilimli kubbe şeklindedir.[2250]

Adana Ulu Camii ve türbenin duvarları ile türbedeki sandukalar 16. yüzyıl sıratlı tekniğinde yapılmış olan İznik çinileriyle kaplanmış olup son derece zengin bitkisel motifler ile kompozisyonlar oluşturulmuştur. Kare çini levhalarla oluşturulan panolarda hatayi grubu motifleriyle meydana getirilen düzenlemeler ile birlikte, palmet, rumi,

---

[2246] Çam, *Adana Ulu Cami Külliyesi*, 11; Çam, "Ramazanoğulları Beyliği Mimarisinden Adana Ulu Cami", 137; Kırkıl, 53, Meriç, 283.
[2247] Anonim, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler,* 8.
[2248] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/ADANA/ADANA%20ULU%20CAMİİ-// (Erişim Tarihi 03.06.2018)
[2249] Ener, 225.
[2250] Kırkıl, 53.

lotus gibi soyut stilize motifler kullanılarak yoğun bir kompozisyon oluşturulmuştur. [2251] Bu levhaların üzerinde bir ters bir düz olarak yerleştirilen palmetlerin bulunduğu bordüre yer verilmiştir. Motiflerde kullanılan renkler mavinin çeşitli tonları, turkuaz, patlıcan moru, yeşil, kahverengi, siyah ve mercan kırmızısıdır. Sadece 16. yüzyıl çinilerinde görülen "kabarık mercan kırmızısı" harim kısmındaki çinilerde de görülmektedir. Bu bezeme örnekleri bütünüyle 16. yüzyıl Osmanlı geleneğine bağlanmaktadır. Yapının zengin çini bezemesinin sebebi Pirî Mehmet Paşa'nın Osmanlı hizmetinde olmasıyla açıklanabilir. [2252]

Adana Ulu Camii, harim ile türbenin aynı yapı içerisinde kaynaştırıldığı, kubbe, minare ve pencere kompozisyonları ile çeşitlilik göstermektedir. Bazı mimari elemanları ile Suriye, Mısır, dolayısıyla Zengi, Eyyubi, Memluk etkilerini bünyesinde toplayan[2253] Kuzey Afrika İslam sanatının yansımalarının kuvvetle hissedildiği bir yapıdır. Anadolu'da genel olarak Orta Asya Türk sanatının sadeliği ve geometrik düzenlemeleri hâkim iken Kuzey Afrika İslam Sanatı'nın etkisi ile kemerlerde dilimli ve renkli taş kullanılarak aşırı süslemeye yer verilmeye başlandığı görülmektedir.[2254]

Adana Ulu Camii'nin avlu girişi üzerindeki dışavurumcu mukarnaslı kubbesi ve minaresi Mısır'da Fatimiler döneminde yapılmış El-Hâkim Camii'nin dışa vurumcu minaresi ile benzerliğini gösteren en önemli eserdir. Adana'da cephe karakteristiğini etkileyen üç dilimli kemerler Karahanlılar döneminde Kafkaslarda Türk Mimarisinde Kahire'de ve Adana'da sık rastlanan bir özellik olarak dikkat çekmektedir.[2255]

Camide aynı zamanda Irak bölgesi, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı mimarisinin etkileri de görülmektedir. Doğu kapısı yanında yükselen minare altındaki eyvan çeşmesi ve revaklı avluya sahip medresesi, çifte hamam planındaki çarşı hamamıyla Adana Ulu Camii Külliyesi, Osmanlı külliye geleneğine bağlanmaktadır. [2256] Böylesine değişik bölgelerin etkisini yansıtması açısından tek örnek olmasına rağmen söz konusu

---

[2251] Savaş Yıldırım, "Adana Ulu Cami Külliyesi Çini Süslemeleri*", 4.Uluslararası Pişmiş Toprak Sempozyumu, 14-27 Haziran 2010, Eskişehir: Bildiriler* (701-716), Eskişehir Tepebaşı Belediyesi Yayınları, Eskişehir 2010, 710.
[2252] Cantay, "Anadolu Türk Beylikleri Sanatı", 30.
[2253] Uysal, 282; Kesik, 344.
[2254] Ayşe Gülçin Küçükkaya, "Ramazanoğulları Beyliği Mimarisinin Orijini", Yakup Kaya (Ed.), *Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu-III/ Ramazanoğulları Beyliği, 03-05 Kasım 2016, Konya: Bildiriler,* (473-504), Necmettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları, Konya 2017, 485.
[2255] Küçükkaya, 485.
[2256] Cantay, "Anadolu Türk Beylikleri Sanatı", 30.

çevrelerden alınan unsurlardan bir sentez oluşturulamamış bu özellikler bir bütünlük ya da harmoni kaygısı duyulmaksızın bir araya getirilmişlerdir.[2257]

Ramazanoğulları beyliği döneminde Adana'da yapılmış olan yapılar özellikle Adana Ulu Camii ile 14. ve 15. yüzyıllarda Anadolu Türk uç beyliğinin Orta Asya bağlantılı mimari kimliğini oturtmaya çalıştığı görülmektedir. Fakat burada Kuzey Afrika Memluk mimarisinin etkilerinin de görüldüğü 16. yüzyıl yapısı Türk Osmanlı mimari kimliğini açıkça sergilemektedir. [2258]

4.8. OSMANLI DÖNEMİ ULU CAMİLERİ (1299-1918)

Oğuz boylarından olan Osmanlı Türkmenleri, Selçuklular ile birlikte Orta Asya'dan İran'a oradan da Anadolu'ya geçerek Süleyman Şah'ın oğlu Ertuğrul Bey idaresinde Söğüt'e yerleşmişlerdir. Söğüt'te dünyaya gelen en küçük oğlu Osman Bey, babası Ertuğrul Bey'in yerine geçerek 1299'da kurulan yeni devlete adını vermiştir. Ondan sonra gelen Orhan Bey, 1326'da Bursa'yı ve Selçuklular'dan sonra (1075/1096) ikinci kez İznik'i alıp 1336'da Karesi Beyliği bölgesine hâkim olmuştur. Sultan I. Murat 1361'de Edirne'yi, sonra Filibe ve Sofya'yı, daha sonra da Selanik'i almıştır. Önce Bursa'yı, sonra Edirne'yi merkez yapan Osmanlı Beyliği 14. yüzyılın sonunda İstanbul şehri ve çevresi ile Trabzon dışında Tuna'dan Fırat'a kadar uzanan bir imparatorluk kurmuşlardır.[2259]

1453 yılında İstanbul'un fethedilmesi ile birlikte Osmanlı Sultanları İstanbul'u merkez alarak Müslümanları İslam bayrağı altında toplayıp bir araya getirmiştir. İstanbul'u İslamın merkezi konumuna taşımıştır.[2260] Osmanlı o dönemin bütün İslam merkezlerini kendisine bağlamak suretiyle İslam uygarlığının mirasını da yönetimi için temel kaynak kabul ederek bir dünya devletinin temellerini oluşturmuştur. Bu dönemden itibaren İstanbul, İslam medeniyetinin mirasçısı olmuştur.[2261]

[2257] Uysal, 282; Kesik, 344.
[2258] Küçükkaya, 485.
[2259] Oktay Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi,* İnkılâp Yayınları, İstanbul 2004, 2.
[2260] Abdulkerim Biazar Şirazi, "İstanbul'un Fethi ve İslam Birliği", *2. Uluslararası İstanbul'un Fethi Konferansı, 30-1 Haziran, 1997, İstanbul: Bildiriler* (117-124), İBŞBKİDBY, İstanbul 1997, 117.
[2261] Abdülcelil Temimi, "Fatih Sultan Mehmet ve Çağdaş Arap İncelemelerinde Konstantiniyye'nin Osmanlılaştırılması", *2.Uluslararası İstanbul'un Fethi Konferansı, 30-1 Haziran, 1997, İstanbul: Bildiriler* (151-160), İBŞBKİDBY, İstanbul 1997, 158.

Osmanlı devleti, Avrupa Rönesans çağında ve İslam coğrafyasında İslamiyetin gerilemeye başladığı tarihlerde, yakın doğuda bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlıların yaşadıkları çağa göre oldukça dindar bir topluluk olduğu bilinmektedir. Bütün Müslümanları birleştiren bağ ve Hz. Muhammed'in vefatından sonra İslam dünyasındaki yegâne liderlik olan halifelik tarihi fonksiyonlarını yitirmiş olmasına rağmen Müslümanlar onu hale övünülecek bir sembol olarak kabul etmişlerdir. 1517 yılında Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethi ile hilafet Osmanlılara geçmiştir. Osmanlı Sultanları bu ünvanı büyük bir titizlik ile muhafaza ederek 13. yüzyıldan itibaren görülmeye başlayan Avrupa baskılarına karşı bir güç olarak kullanmışlardır.[2262]

İlk başkentleri Bursa ve civarında, sonra da sırası ile Edirne ve İstanbul'da Osmanlı devlet mimarisinin esasları tasarlanmış, şekillenmiş ve yayılmıştır. Osmanlılar Orta Asya'dan Batı Anadolu'ya uzanan İstanbul'dan İran, Yemen, Macaristan, Podolya ve Kırım'a kadar yayılan topraklarda eski ve yeni medeniyetler ile karşılaşmış, onların kültüründen ve mimarisinden etkilenmiştir. Bu etkileşim Osmanlı'nın anıtsal mimarisinin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.[2263]

Osmanlılar, ilk olarak Selçuklu sanatının hâkim olduğu bölgelerden geçerek Batı Anadolu'daki Söğüt ve Bilecik bölgesine yerleşmişlerdir. Bu bölgede Selçuklu ve Asya kökenli kültürel birikime dayalı olarak 14. yüzyılın başında geliştirdikleri devlet düzeninin de dayandırıldığı temel esas olan İslami inanç ve düşünce sistemi ile kendilerine has bir mimari üslup oluşturarak anıtsal eserler inşa etmişlerdir.[2264]

Diğer İslam devletlerinde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'da hem ordusu hem de mimarisi ile gücünü göstermiştir. Yarattığı fiziksel çevrede özgünlüğünü belgeleyen bir toplum yapısının varlığını gösteren tarihi süreç 14. yüzyılda ayırıcı özellikler göstermeye başlamıştır. Osmanlı mimarisi bir yandan geleneksel imgeleri pratik geometrik şemalara indirgeyen bu dünyaya yönelik, öte yandan toplumun örgütlenmesinde yeni kurumlaşmanın varlığını gösteren fütüvvet camileri gibi yeni tipolojileri, sonra da Osmanlı ülkesinde toplanmaya başlayan ekonomik ve teknolojik

---

[2262] Said A.F. Ashour, "Türklerin İslam Dünyasını Birleştirme Gayretleri", (Çev.: Zekeriya Kurşun), *Türklük Araştırmaları Dergisi,* S.5, 1990, 162; Kuban, *Çağlar Boyunca Türkiye Sanatının Ana Hatları,* 140.

[2263] Aptullah Kuran, *İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami,* Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, Ankara 1964, 2.

[2264] Cansever, *Mimar Sinan,* 71.

gücün sanat ve zanaat erbasının varlığını kanıtlayan yukarı düzeyde bir üretimin verilerini sergilemiştir. [2265]

Osmanlı Devleti'nin ilk devrini oluşturan erken dönem, Osmanlı sanat ilkelerinin belirlendiği yapı malzeme ve teknik kararlarının verildiği, form ve süsleme unsurlarının tespit edildiği bir dönemi ifade etmektedir. Bu dönemde doğu ve güneydeki diğer Anadolu beyliklerinden ve Hıristiyan Bizans mimarisinden etkileşimler çok fazladır. İnşa edilen eserlerde görülen zengin plan, form, süsleme ve sanat anlayışı, kararsızlığı değil, arayışı ifade etmektedir.[2266]

Osmanlı Beyliği'nin bulunduğu bölgede malzeme olanaklarına bağlı olarak erken dönemde yer yer tuğlanın kullanıldığı moloz taş duvar tekniği kullanılmıştır. Yıldırım döneminde kesme taş malzeme kullanılmaya başlamış ve Osmanlı mimarisinin anıtsal mimarisinde vazgeçilmez unsur olarak kullanılmıştır.[2267]

Osmanlı mimarisi ve sanatının gelişmesinde her şeyin yeniden başlamış olduğu ve Doğu'daki üç yüzyıllık mimari birikimin varlığının unutulduğu düşünülmektedir. Aslında burada kesin bir kopukluk olmayıp birçok biçim düzeni ve mimari unsurlar farklı yorumlarla devam ettirilmiştir. Ancak yeni denemelerin başlamasını teşvik eden Selçuklu'dan farklı bir kültür ortamı ve yönelimler olmuştur. Doğunun kırsal ya da kentsel biçim düzenlerine ve kurumlarına ait imgeler Batı'ya taşınarak yeni kent ortamında farklı biçimlere girmiştir.[2268]

Hıristiyan bir şehir fethedildikten sonra ilk önce o bölgede bulunan bir veya birkaç kilisenin camiye çevrilmesi, İslam dünyasında gelenek haline gelmiştir. Bu dönemde de kentin en büyük kilisesi Osmanlı kentinin de Cuma Camisi olmuş bu düzen İstanbul'un fethine kadar sürmüştür.[2269]

Osman Bey, kendisine ilk merkez olarak seçmiş olduğu Karacahisar'daki kiliseyi camiye çevirerek ilk cuma namazını kılmıştır. Dursun Fakih ilk kez Osman Han

---

[2265] Doğan Kuban, "Sinan'ın Dünya Mimarisindeki Yeri", Sadi Bayram, (Ed), *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri I, (*581-624*)*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1988, 581.
[2266] Gülgen, *Ana Hatlarıyla Türk İslam Sanatları Tarihi*, 62.
[2267] Demet Ulusoy Binan, "Osmanlı'da Beylikten İmparatorluğa Geçişte Yapı Üretim Süreci ve İlişkileri Üzerine Bir Deneme", *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı "Uluslarüstü Bir Miras",* Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 2000, 392.
[2268] Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, Yem Yayınları, İstanbul 2007, 57.
[2269] Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, 165.

Gazi'nin adını burada zikretmiştir.[2270] Kendisi öldükten sonra da Bursa'ya getirilerek "Gümüşlü Kümbet" olarak bilinen kaledeki Bizans şapeline gömülmüştür.[2271]

Orhan Gazi de Hıristiyanlığın iki büyük konsil toplantısının gerçekleştirildiği İznik Ayasofya Kilisesi'ni camiye çevirmiş ve bir manastırı da medreseye dönüştürmüştür. İlk kez yüksek dereceli eğitim kurumunun temeli de Orhan Gazi tarafından atılmıştır. Bu medresenin ilk müderrisi ise Fakih Davut olmuştur.[2272]

Meriç nehrinin sağ tarafında Yunan toprakları içerisinde olan Ferecik'i fetheden Süleyman Paşa, çarşı içindeki bir kiliseyi camiye çevirmiştir.[2273] Kilisenin litürjik eşyaları kaldırıldıktan sonra camiye çevrilmesi ve yüzyıllarca cami olarak kullanılması bu yapıları mimari tasarımları ve kontrüksiyonel ayrıntıları ile Türk dini yapılarının geleneksel mimari elemanları haline dönüştürmüştür. Fethedilen kentlerin evlerinde oturan ve kiliselerini camiye çevirerek içinde ibadet etmesi, manastırları medrese ya da zaviye olarak kullanması, hatta Osman Bey'i Bizans şapeline gömebilmesi yeni Osmanlı toplumunun geleneksel Bizans mimarisinden rahatsız olmadığını gösteren önemli belirtilerdir.[2274]

Osman Bey döneminde kiliselerin camiye çevrilerek kullanılması ibadet ihtiyacının karşılanması için yeterli görülmektedir. O zamanda kentlerin, yerleşim için gerekli olan yapılarla donatılması ön planda tutulmuştur. Bilecik alındıktan sonra buraya emin ve nazır olarak tayin edilen Şeyh Edebali'nin şehre evler, dükkânlar, çarşı ve hamam inşa etmiş olması bu durumun en güzel örneğidir. Ayrıca şeyhler için bir mescit yapılmamış olması da önceliğin diğer yapılarda olduğunu göstermektedir.[2275]

Eski Bizans yerleşmeleri olan ve Osmanlıların ilk başkent olarak seçtikleri Bursa ve Edirne, iktidara geçen padişahlara kendi imar faaliyetlerini gerçekleştirme imkânı

[2270] Ziyanur Aksun, *Osmanlı Tarihi/1,* Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010, 18.
[2271] Hakkı Önkal, *Osmanlı Hanedan Türbeleri,* 2. Baskı, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2017, 76; Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, 58.
[2272] Aksun, 40; Ayverdi, 160; Josaph Von Hammer, *Osmanlı Tarihi C/1* (Çev:, Mehmet Ata, Bugünkü dilde özetleyerek yeniden yazan Abdulkadir Karahan), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991, 16; Sedat Emir, *Erken Osmanlı Mimarlığında Çok İşlevli Yapılar: Kentsel Kolonizasyon Yapıları Olarak Külliyeler II (Orhan Gazi Dönemi Yapıları),* Akademi Yayınları, İzmir 1994, 9.
[2273] Ayverdi, *Osmanlı Mimarisi'nin İlk Devri,* 139.
[2274] Kuban, *Osmanlı Mimarisi,* 165.
[2275] Kuban, *Osmanlı Mimarisi,* 58-59.

sunmuştur.[2276] Osmanlı devletinin ilk yıllarında camiler kare planlı ve tek kubbeli olarak inşa edilmiştir. Malzeme olarak, kaba yontu taş ile aralarda tuğla hatıllar kullanılmıştır.[2277] Bir kubbe mimarisi olarak gelişen Osmanlı mimarisinde, 15 yüzyılda eski çok sütunlu ulu cami tipi terk edilmiş zaviye camiler ortaya çıkmıştır. Daha sonra bu yapı tipi geliştirilerek sadece ibadet işlevi gören yeni bir cami tipi meydana getirilmiştir. Fakat Osmanlı mimarları tek kubbeli cami plan şemasında da eserler vererek bu plan tipinin devamlılığını sağlamışlardır.[2278]

Geleneksel yapı düzenine hâkim olan Akdeniz topraklarında Osmanlı padişahları camileri, zamanla kamusal yaşamın odak noktaları haline gelmiş olan külliyelerde diğer farklı fonksiyonlara sahip dinsel ve sosyal kurumlar ile bir araya getirme amacı gütmüşlerdir. Hükümdarın gücünü vurgulayan bu vakıf yapıları aynı zamanda İslam ümmetinin esenliği için dinsel ve sosyal sorumlulukları yerine getirmek gibi işleve sahip olan yapılar topluluğudur.[2279] Erken Osmanlı döneminin asıl yapısı zaviyeler[2280] olup bu yapıların ibadet mekânı olarak da kullanılması ilk Osmanlı toplum kültürü için karakteristiktir. Sultanlar için yapılmış olan zaviyeler 14. ve 15. yüzyılın başlarındaki en görkemli yapılardır. Orhan Bey'in Bursa çarşısında bir ulu cami yerine imaret-zaviyeyi bilinçli olarak yaptırmış olması, bu yapıların işlevsel statüsünün şehrin büyük camisinden daha önemli olduğunu göstermektedir. O dönemde Bursa merkezinde kalabalık cemaatin olmaması ve çarşı esnafının temelde Ahi örgütü mensubu olması ile bu durum açıklanabilir. Ancak I. Murad döneminde kentlerde daha geniş bir Müslüman kitlesine ulaşılabilmiştir. I. Murad'ın Bursa, Filibe ve Gelibolu'da yaptırmış olduğu orta sahını kubbeli, yan sahınları daha dar ve tonozlu yapılar, Yıldırım dönemine kadar Osmanlı döneminin ilk ulu camileri olarak kabul edilmektedir.[2281]

Yıldırım döneminde, gelişme süreci içerisinde olan anıtsal mimari yeni bir üslup belirleyecek şekilde değişmiştir. 14. yüzyıldaki Sultan zaviyeleri bu gelişimin öncüleri

---

[2276] Almut Von Gladib, "Osmanlı İmparatorluğu/Mimari", Markus Hattstein, Peter Delius (Ed), *İslam Sanatı ve Mimarisi,* Literatür Yayınları, İtalya 2007, 546.
[2277] Kuran,1964, 3.
[2278] Kuban, *Çağlar Boyunca Türkiye Sanatının Anahatları,* 141.
[2279] Gladib, "Osmanlı İmparatorluğu/Mimari", 546.
[2280] Sema Gündüz Küskü, *Osmanlı Beyliği Mimarisinde Anadolu Selçuklu Geleneği*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, 164, (Osmanlı Beyliği döneminde ortaya çıkan ve ibadet, eğitim ve konaklama gibi farklı işlevlere cevap verdiği düşünülen tüm yan mekânlı yapılar zaviye olarak adlandırılmıştır.)
[2281] Kuban, *Osmanlı Mimarisi,* 165.

sayılmaktadır. Yıldırım'ın kent dışındaki külliyesi ile birlikte kent çarşısında Ulu Camiyi yaptırmış olması bu iki yapı arasındaki farkı ortaya koymaktadır.[2282]

Bursa Ulu Cami, Osmanlı erken dönem cami mimarisinde uygulanan önemli bir cami tipi olan ve tek mekânlı camilerden sonra ortaya çıkan "Ulu Cami" tipinde inşa edilmiştir. Bu plan tipi Selçuklu döneminde yaygın olarak kullanılan ahşap direkli camilerden geliştirilen mimari bir formdur. Osmanlı mimarisinde mekânların üzerini kubbe ile örtme eğilimi kuvvetlidir. Fakat burada Osmanlı erken dönem mimarisinde, klasik dönemde geliştirilen geniş açıklıklı kubbe uygulaması yerine kolay bir çözüm olarak düşünülen çok kubbeli ayak uygulaması tercih edilmiştir. Bursa Ulu Cami Osmanlı döneminde yapılmış bu tipin en anıtsal örneğidir. Anıtsal olan bu tip yapılarda bir mekân bütünlüğü oluşturulamamıştır.[2283]

İlk ulu cami inşasının Bursa'da Yıldırım döneminde başlaması bu ihtiyacın ancak bir yüzyıl sonra mimariye yansıdığını göstermektedir. Diğer İslam devletlerinde olduğu gibi Osmanlı'da da cami politik gücün simgesi olduğu için her Sultan bir cami yaptırmıştır. Bursa Ulu Camii, kentin merkezindeki en büyük cami olmaya devam etmiştir. Fakat I. Mehmed onu genişletmek ve güzelleştirmek yerine kendi külliyesini, I. Murad ise bütün kente hizmet edecek büyük bir cami yerine kendi imaretini inşa ettirmiştir. Sonradan gelen Sultanlar Edirne Eski Cami'yi onarmak yerine II. Murad Üç Şerefeli'yi, II. Selim ise Edirne Selimiye'yi inşa ettirmiştir. İstanbul'da ise kiliseden camiye çevrilen anıtsal Ayasofya'ya karşın ilk örneğini Eski Fatih Camii ve Külliyesi'nin başlattığı ve Mimar Sinan'ın Süleymaniye Külliyesi'nin taçlandırdığı kente hizmet eden çok sayıda selâtin cami inşa edilmiştir.[2284]

14. yüzyılda fethedilen kentlerin ilk ulu cami işlevini gören kiliselerden çevrilen camilerin ve tek kubbeli mescitlerin yanı sıra ve Yıldırım'ın Ulu camisinden önce Osmanlı'nın ilk ulu camileri olarak kabul edilen I. Murad'ın Bursa'da Gelibolu'da ve Filibe'de yaptırmış olduğu camilerde değişik bir tipoloji denenmiştir. [2285]

[2282] Kuban, *Osmanlı Mimarisi,* 59.
[2283] Gülçin Küçükkaya, "Edirne Anıtlarının Türk Mimarlık Tarihi İçindeki Yeri/Eski Cami ve Üç Şerefeli Cami", *I.Edirne Kültür Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri 23-25 Ekim 2003 Edirne: Bildiriler* (35-46), Edirne Valiliği Yayınları, Edirne, (yıl belirtilmemiş), 37.
[2284] Kuban, *Osmanlı Mimarisi,* 165.
[2285] Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, 164.

Bu ilk camilerden Gelibolu Camisi'nin sadece 19. yüzyılda yapılmış bir resmi dışında hakkında pek fazla bilgi yoktur. Bu cami 1899'da yeniden yapılmıştır. Fakat 1797 tarihli bir gravürde dokuz kubbeli olduğu görülmektedir.

Bursa Şahadet Cami (1366-1369) ise eski durumunu tamamen kaybetmiştir. Harim iki ağır payenin ayırdığı mihraba dik üç sahınlı olup orta sahın yan sahınlardan daha geniş tutularak üzeri kubbe ile kapatılmıştır. Yan sahınların üzeri ise çapraz tonozlar ile kapatılmıştır. Beş gözlü son cemaat yerinin aslında dört gözlü olduğu ve kuzey doğu köşede yer alan birimin yerinde minarenin yükseldiği bilinmektedir.[2286] Günümüzde cami son cemaat yerinin sol mekânından yükselen minaresi ile farklı bir durum sergilemektedir. Murat Hüdavendigâr dönemi mimari özellikleri tespit edilen bu yapı, Dimetoka'da Çelebi Mehmet Cami (1420-1421) ile bire bir benzer olup üç gözlü son cemaat yeri ile farklılık arz etmektedir.[2287]

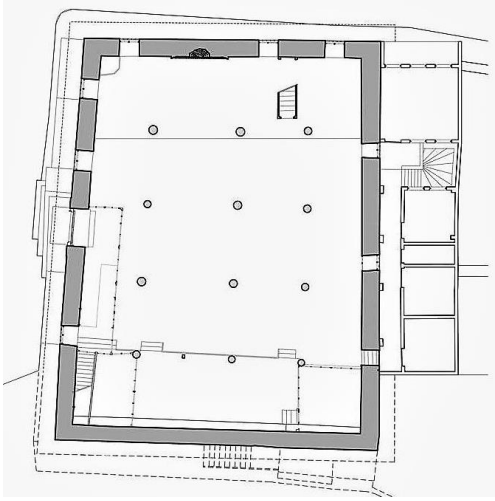
4.8.1. Ankara Ahî Elvan Camii

Ahi Elvan Camii, Ankara Altındağ ilçesi sınırları içinde, Koyunpazarı adıyla bilinen semtte yer almaktadır.[2288] Caminin inşa kitabesi bulunmamaktadır. Ancak minberin üzerinde yer alan tarihler yapının tarihi hakkında bilgi vermektedir. Minberin üzerinde caminin Nizameddin Zehrab soyundan Hacı Elvan b. Mehmed'in 14. yüzyılın sonlarında yaşadığı bilindiğine göre caminin de o sıralarda yapılmış olduğu düşünülebilir. Yine minberin üzerinde yer alan 1413-1414 yılında I. Mehmed Çelebi tarafından "tecdid ve tamir olunduğu" öğreniliyor. Bazı araştırmacılar bu tamirde caminin sol tarafından bir sahın kaldırılarak binanın daraltılmış olduğunu düşünmektedir. Ancak E. Hakkı Ayverdi farklı görüştedir. Cami son yıllarda büyük bir onarım geçirmiştir.[2289] Genel olarak 14. yüzyıla tarihlendirilen caminin dış mimarisi oldukça sade ve gösterişsiz olup "ahşap direkli camiler" grubuna girmektedir.[2290] Yamuk bir dikdörtgen alan üzerine kurulan Ahî Elvan Camii, her sırada dörder olmak

---

[2286] Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi,* 18.
[2287] Gönül Cantay, "Erken Osmanlı Dönemi Mimarisi", *Türkler Ansiklopedisi,* Ankara 2002, XII, 143.
[2288] Abdulhamit Tüfekçioğlu, "Harputlu Mehmet Bin Bayezid ve Ankara Ahi Elvan Camii'ndeki Minberi", *Dünü ve Bugünüyle Harput: (Tarih-Edebiyat-Şiir-Folklor) Sempozyumu 24-27 Eylül 1998 Elazığ, Bildiriler,* C.II, Elazığ 1999, 142.
[2289] Semavi Eyice, "Ahi Elvan Camii", *TDVİA,* İstanbul 1988, I, 529; Hakkı Acun, "Erken Dönem Osmanlı Mimarisi", Abdulkadir Dündar (Ed), *Türk İslam Sanatları Tarihi El Kitabı,* Grafiker Yayınları, Ankara 2009, 297-335.
[2290] Tüfekçioğlu, 142.

üzere üç sıra ahşap direkle derinlemesine dört sahına ayrılmıştır. Ahşap direklerin üzerinde kullanılan mermer sütun başlıkları Roma ve Bizans harabelerinden devşirilmiştir. Tavan ahşap konsollar ve kirişlerle düzenlenmiştir. Harimde ahşaptan yapılmış mahfillere yer verilmiştir. Ahi Elvan Camii'nde de Arslanhane Camii'nde olduğu gibi orta sahın yan sahınlardan daha yüksek ve geniş tutulmuştur. Sadece orta sahın kirişlerinin üzerinde yer alan uçları kavisli traversler iki kademe halindedir. Mihrabın eksen üzerinde yer almaması bir sahının kaldırılmış olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Yapının orijinal minaresinin batı duvarına bitişik olduğu düşünülmektedir. Kuzeybatı köşesinde yer alan minare daha sonra yapıya eklenmiştir.[2291]

Plan 93. Ankara Ahî Elvan Camii[2292]

Caminin mukarnas kavsaralı alçı kabartma tezyinatlı olan mihrabı, ağaç işçiliğinin en güzel örneklerinden olan minberi ve pencere kanatları sanat değeri oldukça yüksek elemanlarıdır. Minberin bazı parçaları kaybolmuş olup kapı kanatları da Ankara Etnoğrafya Müzesi'nde sergilenmektedir. Bu kanatlara yapının banisi ve tamiri hakkındaki kitabeler işlenmiş, minberin sol korkuluğuna da ustası Harputlu Mehmed b. Bayezid adı yazılmıştır.[2293]

[2291] Eyice, "Ahi Elvan Camii", 529; Ekrem Hakkı Ayverdi, İbrahim Aydın Yüksel, *Osmanlı Mimarisi I,* İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 2016, 310; *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler,* 372.
[2292] https://www.sanatinyolculugu.com/ankara-ahi-elvan-camii/ (Erişim Tarihi 28.07.2019)
[2293] Eyice, "Ahi Elvan Camii", 529; Ayverdi, *Osmanlı Mimarisi,*310; *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler,* 372; A. Uysal, *Ankara'da Türk Devri Dini ve Sosyal Yapıları,* 26.

Caminin 13. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilen pencere kanatları caminin inşası ile aynı döneme tarihlendirilmektedir. Minberin üzerinde yer alan rumi ve palmet motifleri her ikisinin de aynı dönemde yapıldığını kanıtlamaktadır. Ayrıca minberin üzerinde yer alan lale motifleri de 13. yüzyılın sonlarında çoğalmaya başlamış, benzerleri Ahi Şerafeddin Camii (Ankara Arslanhane) minberinde de rastlanmaktadır. Caminin pencere kanatları Anadolu Beylikler çağında yapılmış olmasına rağmen tamamen Selçuklu üslubunu yansıtmaktadır. Anadolu Selçuklularının geliştirip yaygınlaştırdığı oyma tekniğinde yapılmıştır. Buna karşılık bu dönemde kündekari tekniğinde yapılmış olan örnekler de mevcuttur.[2294]

Fotoğraf 191. Ankara Ahî Elvan Camii mihrap, minber ve ahşap pencere kapakları[2295]

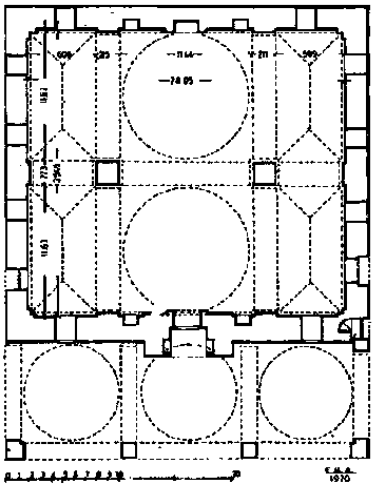
4.8.2. Dimetoka Çelebi Mehmet Camii

Dimetoka Bizans döneminde Trakya'nın en önemli müstahkem kasabası olup Osmanlı döneminde (1361-1912) bir ilim merkezi ve Osmanlı sultanlarının zaman zaman konakladıkları bir yerdir. Bu sebeple kalenin bulunduğu tepede sultanlar için büyük bir saray inşa edilmiştir. Edirne'nin fethine kadar I. Murad'ın, daha sonra da Şehzade Musa Çelebi ve Fatih Sultan Mehmet'in burada ikamet ettiği bilinmektedir. Fatih'in oğlu Bayezid burada dünyaya gelmiştir. Yıldırım Bayezid'in inşasına başladığı ve oğlu I. Mehmed'in H 824/M 1421 yılında tamamladığı Rumeli'nin en büyük camisi Dimetoka'dadır. Caminin mimarının Yeşil Cami'yi yapan İvaz Paşa ve Amasya'daki Bayezid Paşa Camii- Zaviyesi'nde çalışmış olan Tugan b. Abdullah'tır. Kitabede

[2294] Erdem Yücel, "Ahi Elvan Cami Pencere Kapakları", *İstanbul Sanat Tarihi Yıllığı,* S.7, İstanbul, 1976-1977, 166; A. Uysal, *Ankara'da Türk Devri Dini ve Sosyal Yapıları,* 26.
[2295] https://www.sanatinyolculugu.com/ankara-ahi-elvan-camii/ (Erişim Tarihi 28.07.2019)

yalnızca Çelebi Sultan Mehmet'in adı geçmektedir. Küçük şehrin siluetine hâkim olan bu yapı hala ayaktadır.[2296]

Cami 30x30 m lik kare bir alana kurulmuş olup kagir ayakların taşıdığı ahşap kemerlere oturan 11m çapındaki merkezi bir kubbe ve yan bölümlerin ise tonoz ile kapatılmış olduğu düşünülmektedir. Kagir kubbe yıkıldıktan sonra ortaya ahşap bir kubbe yerleştirilmiş yan taraflarda düz tavan ile kapatılarak dik meyilli bir çatı ile kapatılmıştır. Caminin önünde yer alan kubbe ile kapatılan üç gözlü son cemaat yeri de çökmüştür. Kıble cephesinde bir çok kez tamir yapılmışsa da kemer ve kubbe izleri günümüze ulaşabilmiştir. [2297]

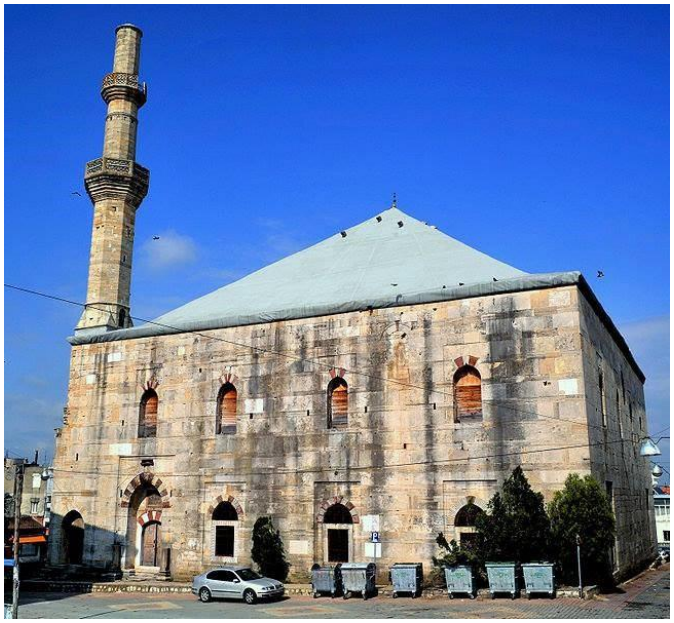

Plan 94. Dimetoka Çelebi Mehmet Camii[2298]

Kıble duvarında yer alan ana kapı derin ve sivri kemerli olup mukarnaslı yastıklara oturan ikinci bir kemerin altındadır. Cami Edirne yapılarında da kullanılan Kartaltepe küfekisinden yapılmış olup büyük kesme taşlardan inşa edilmiştir. Erken dönem Osmanlı üslubunda alt ve üst pencerelere yer verilmiştir. Batı duvarı üzerinde yükselen minare önceden tek şerefeli iken daha sonra iki şerefeli olarak düzenlenmiştir. Caminin ahşap kapısı ilk inşadan kalma olup diğer ahşap işleri daha sonraki dönemlere tarihlendirilmektedir.[2299]

[2296] Machıel Kıel, "Dimetoka", *TDVİA,* İstanbul,1994, IX, 305-308.
[2297] Ekrem Hakkı Ayverdi, "Dimetoka'da Çelebi Mehmed Cami'i", *Vakıflar Dergisi,* C.3,1956, 14.
[2298] https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2017/01/Dimetoka-%C3%87elebi-Sultan-Mehmet-Camii.jpg (Erişim Tarihi 28.07.2019)
[2299] Ayverdi, "Dimetoka'da Çelebi Mehmed Cami'i",14.

Oldukça kalın ve masif duvarlardan oluşan ve büyük açıklığı yalnız dört ayağa oturan merkezi bir kubbe ile kapatma imkanlarını aramadaki ilk aşamayı teşkil etmesiyle ve nispetleri pencere e kapıların cephelere yerleştirilme tarzı yeni bir üslubun ilk safhasını meydana koyması bakımından önemlidir. Ancak yirmi sene sonra bu caminin tesiri Üç Şerefeli'de geniş ölçülerde görülmüş ve bu inşa tarzı kırk sene sonra Fatih Camii'nin büyük kubbesinde uygulanmıştır.[2300]

Fotoğraf 192. Dimetoka Çelebi Mehmet Camii[2301]

4.8.3. Filibe Hüdavendigâr Camii

Osmanlı devleti döneminde Balkanların önemli şehirlerinden birisi olan Filibe, Bulgaristan'ın güney kesiminde yer almaktadır. Günümüzde bu şehir Plovdiv adı ile anılmaktadır. Bulgaristan'ın Sofya'dan sonra ikinci büyük şehir merkezidir. Lala Şahin Paşa tarafından 1364 yılında alınan ve çok harap durumda olan Filibe ve civarı Osmanlılar tarafından istikrara kavuşmuştur. [2302] Osmanlı'nın edebi ve dini merkezlerinden biri olan Filibe'de çok sayıda cami, mescit, medrese, mektep, tekke ve zaviye, imaret, han ve hamam yapısının var olduğu bilinmektedir.[2303]

[2300] Ayverdi, "Dimetoka'da Çelebi Mehmed Cami'i", 15.
[2301] https://medium.com/@atasoyirfan/dimetoka-çelebi-sultan-mehmet-camii- (Erişim Tarihi 28.07.2019)
[2302] Haluk Kayıcı, *Edirne Vilayeti Salnamelerine Göre Filibe Sancağı 1870-1877,* Trakya Üniversitesi Yayınları, Edirne 2016, 5.
[2303] Kayıcı, 7.

Murat Hüdavendigâr'ın fetihten sonra yaptırmış olduğu Filibe Ulu Cami[2304], Osmanlı dönemi ulu camilerinin öncüsü sayılıp özgün durumunu koruyan tek yapıdır.[2305]

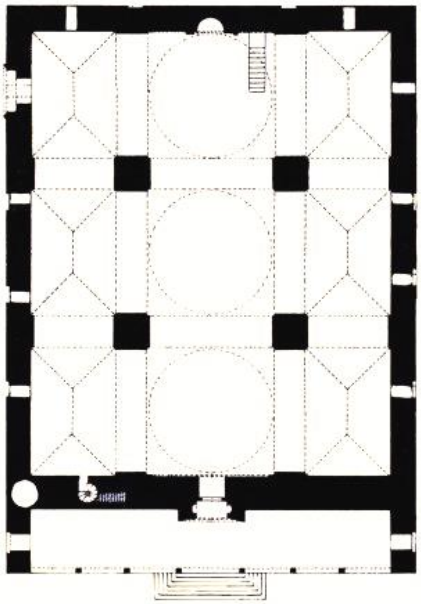
Evliya Çelebi, caminin Murad Hüdavendigâr'a ait sade bir yapı olduğunu ve kıble kapısına altı basamakla çıkıldığını söylemiştir.[2306] Bu cami halk arasında Cuma Cami olarak adlandırılmaktadır. Murad Hüdavendigâr tarafından 1367 yılında bir külliye olarak inşa edilmiştir. Kurşunlu Han ve Büyük Bedesten ve Hüdavendigâr Cami'nden oluşan külliyeden günümüze sadece Cami ulaşabilmiştir.[2307] Memişoğlu yazmış olduğu makalesinde Ulu Cami'nin yazılı kitabesinden 1423 yılında II. Murad tarafından yaptırılmış olduğunu kabul etmektedir.[2308]

Michael Kiel ise Ömer Lütfi Barkan tarafından yayımlanan 1490 tarihli muhasebe kayıtlarına dayanarak caminin 1425 yılında II. Murad tarafından yaptırıldığını ileri sürmektedir.[2309] Bu belgelerde Filibe'deki bir cami için yapılan harcamalar yazılırken Hazret-i Hüdavendigâr'ın ve Hazret-i Sultan Murad Han'ın vakfı olduğu bildirilir. Ancak bu ifadede II. Murad'dan çok I. Murad'ın camiyi yaptırmış olduğu kabul edilmektedir. Caminin inşa kitabesinin yerinde büyük ölçüde elden geçirildiğini gösteren talik hat ile yazılmış tamamı yayımlanmamış 2 Eylül 1785 tarihli dört satırlık onarım kitabesi bulunmaktadır.[2310]

Cami, dikdörtgen bir alan üzerine kurulmuş dört ayağın taşıdığı mihraba dik üç sahınlıdır.[2311] Birbirlerine ve beden duvarlarına kemerlerle bağlanan payeler ile harim dokuz bölüme ayrılmıştır. Klasik çok ayaklı cami plan şemasına uymakla birlikte ortadaki sahın daha geniş, yan taraftakiler daha dar tutulmuş ve eşitlik bozulmuştur. Kıble ekseni üzerinde ard arda dizilmiş üç kare planlı mekânın üzeri basık kasnaklı 8.50

[2304] Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi,* 19.
[2305] Ekrem Hakkı Ayverdi, İ.Aydın Yüksel, *İlk 250 Senenin Osmanlı Mimarisi,* İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1976, 17; Ömer Turan, Mehmet Z. İbrahimgil, *Balkanlardaki Türk Mimari Eserlerinden Örnekler,* TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2004, 170.
[2306] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi,* (Çev:, Ahmed Cevdet), İkdam Yayınları, C.3, İstanbul 1990, 381.
[2307] Aydan Yumerov, "Bir Osmanlı Şehri Olarak Filibe ve Filibe Mevlivihanesi", *Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, S.1, 2014, 198.
[2308] Hüseyin Memişoğlu, "Bulgaristan'da Türk Kültür ve Sanat Eserleri", *Vakıflar Dergisi*, C.23, 1994, 313.
[2309] Michael Kiel, "Filibe", *TDVİA*, İstanbul 1996, XIII, 80.
[2310] Semavi Eyice, "Hüdavendigar Cami/Filibe", *TDVİA*, İstanbul1998, XVIII, 287.
[2311] Ayverdi, Yüksel, 17; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri (Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk), IV, (4.5.6. Kitap),* İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 2000, 39.

m çapındaki kubbeler ile kapatılmıştır. Kubbe kasnaklarında Türk mimarisinde çok fazla görülmeyen küçük pencerelerin yapıya aydınlık sağlaması için 1785 yılında açılmış olduğu tahmin edilmektedir. Dikdörtgen planlı yan sahınların üzeri ise tonozlar ile kapatılmıştır. Caminin kuzey, doğu ve batı yönde üç giriş kapısı bulunmaktadır. Bu camide erken Osmanlı döneminde yaygın olarak görülen dokuz kubbeli ulu camilerin farklı uygulaması görülmektedir.[2312] Ulu cami plan şemasının Bursa dışında ilk örneğini oluşturmaktadır.[2313]

Plan 95. Filibe Hüdavendigâr Cami[2314]

Taşıyıcıların yüksekliğinin az tutulmuş olması iç mekânda basık bir etki bırakmaktadır. Onun erken Osmanlı döneminde ortaya çıkan "ulu cami" planının öncülerinden olduğunu söyleyen E. Ayverdi, yeni fethedilen bir yerde Cuma mescidine duyulan büyük gereksinimi karşılamak üzere sade fakat büyük yapılmış bir yapı olduğunu belirtmektedir.[2315]

[2312] Eyice, "Hüdavendigar Cami/Filibe", 288; Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi,* 20; Memişoğlu, 313; İlter Büyükdığan, "Balkanlar'daki Osmanlı Dönemi Anıtsal Yapılarında Kullanılan Strüktür Sistemlerinin Osmanlı Mimarlığı İçindeki Yeri", *Balkanlarda Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri 17-19 Mayıs 2000 Şumnu Bulgaristan: Bildiri* (173-188), Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2001, 174; Ö.Turan, İbrahimgil, 170; Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri,* 299.

[2313] Cantay, "Erken Osmanlı Dönemi Mimarisi", 143.

[2314] https://islamansiklopedisi.org.tr/hudavendigar-camii--filibe/ (Erişim Tarihi 04.10.2019)

[2315] Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri (Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk),* 41; Büyükdığan, 175; Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri,* 302.

Orta sahında girişe yakın yerde, daha sonra Bursa Ulu Camii'de de görülecek olan bir şadırvan havuzu bulunmaktadır. Bu havuzun cami ile birlikte yapıldığı fakat daha sonra şeklinin değiştirildiği tahmin edilmektedir. Her tarafı boyanmış ve yarım kubbesi istiridye kabuğu gibi dilimli bir motif ile doldurulmuş nişin içerisinde perde ve vazo motifleri ile süslenmiş mihrabı, yapıldığı dönemin üslubunu yansıtmamaktadır. Orijinal olmayan minber boyanarak mermer görünümü verilmiştir. Caminin duvarları, kubbe kemerleri ise Rumeli'ye hâkim olan ağır nakışlar ile doldurulmuştur.[2316] Yapı içerisindeki süslemeler Nakşî Çelebi tarafından yapılmıştır.[2317] Güneydoğu duvarında mermer bir levha üzerinde güneş saati bulunmaktadır.[2318]

Evliya Çelebi dışarıdan cümle kapısına bir merdiven ile çıkıldığını belirtmiştir. Merdivenin şekli ve yüksekliği zaman içerisinde değişmiştir. Ayverdi, caminin girişinde iki yanı duvarla örülmüş ve ön cephede altı desteğe dayanan bir son cemaat yerinin olabileceğini belirtmiştir.[2319] Kuban ise Evliya Çelebi'nin vermiş olduğu bilgi doğrultusunda caminin son cemaat yerinin değiştiğini ve böyle masif bir yapının önünde cılız bir ahşap revak uygulamasını Osmanlı revak sistemine dayandırarak[2320] imkânsız olduğunu belirtmiştir.[2321] Caminin önünde iki yanında kapalı mekânlar oluşturulmuş II. Murad kütüphanesi olduğu belirtilen mekân 19. yüzyıl üslubunda yapılmış ahşap oymalı bir cephe düzenlemesine sahiptir.[2322]

İlk dönem yapıları olan Bursa Hüdavendigâr, Bursa Şahadet Cami'nde alt pencere uygulaması olmadığı gibi Filibe Hüdavendigar Cami'de de görülmemektedir.[2323] Cephelerin üst bölümünde açılmış pencerelerin bir kısmında görülen nispetsizlikler ve iç mimari ile olan uyumsuzluk pencerelerin geç dönemde açılmış olduğuna işaret etmektedir. Sivri kemerli cümle kapısının etrafı silmelerle çerçevelenmiştir. Batı yönde kıble duvarına yakın olan kapısının onarım geçirmiş olduğu ve orijinal olmadığı

[2316] Eyice, "Hüdavendigar Cami/Filibe", 288.
[2317] İbrahimgil, 170.
[2318] Yumerov, 198.
[2319] Eyice, "Hüdavendigar Cami/Filibe", 288; Büyükdığan, 175; Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri (Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk),* 39.
[2320] Küskü, 195; Osmanlı döneminde giriş cephesine eklenen, dönem özelliği olarak nitelendirilen revak düzenlemeleri yeni bir uygulama olarak dini yapılarda görülmektedir. Bu yeni uygulama "son cemaat yeri" olarak adlandırılmaktadır. Bir grup mescit örneğinde yanları kapalı, cephesi kemerler ile dışa açılan veya yan kanatları dışa açık olan revak düzenlemeleri tercih edilmiştir. İbrahim Paşa Cami yanları kapalı, Edirne Eski Cami, İznik Yeşil Cami, yanları açık olan erken dönem Osmanlı revak düzeninin görüldüğü önemli yapılardır.
[2321] Kuban, *Osmanlı Mimarisi,* 131.
[2322] Eyice, "Hüdavendigar Cami/Filibe", 288; Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi,* 20.
[2323] Ayverdi, Yüksel, 17.

etrafındaki tahrip edilen silmelerden anlaşılmaktadır. İki taraflı merdivenlerle ulaşılan girişin bir pencerenin bozulması ile açılmış olabileceği düşünülmekle birlikte buna dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Güneydoğu cephede yer alan girişin sivri kemeri ile nispetlerinden orijinal olduğu ve hünkâr mahfiline girişin bu kapıdan sağlandığı kabul edilmektedir.[2324]

Filibe Hüdavendigar Cami'nin geçirmiş olduğu büyük depremde zarar görmediğinin delili olan tek şerefeli minaresi kuzey doğu köşede cephe duvarının üzerinde yükselmektedir. Duvar içerisinden açılan bir dehliz ile minare gövdesine ulaşılmaktadır. Gövde İshak Paşa'nın Selanik'teki Camisi gibi sırlı tuğlalar ile tezyin edilmiştir.[2325]

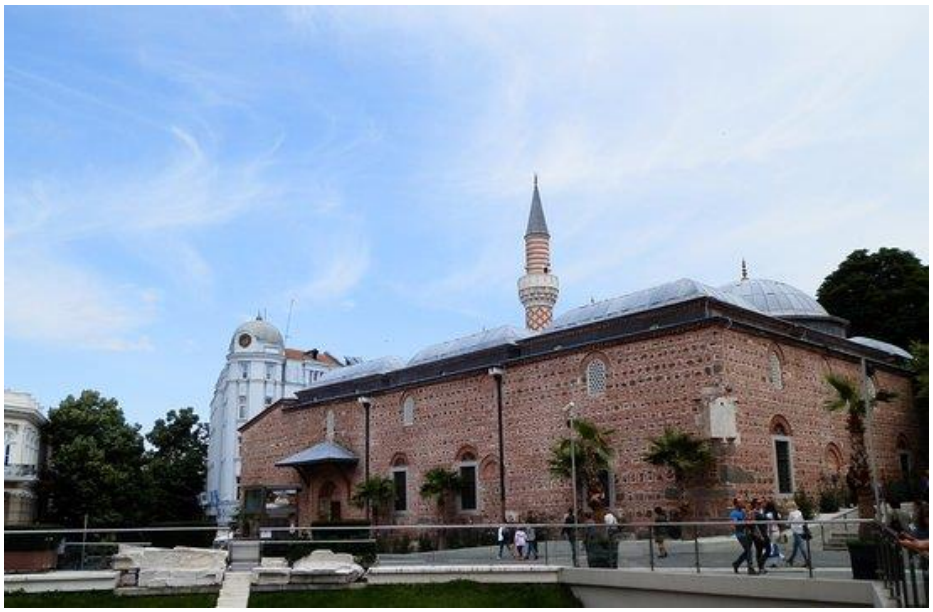
14. yüzyılda yapılan minarelerin yapıdan bağımsız olarak inşa edilmediğini savunan Ayverdi, minarenin orijinal olduğunu kabul etmektedir. Kuban ise 1785'te yapılan tamirde Edirne Üç Şerefeli Cami'ye özenerek yapılmış olabileceğini düşünmektedir. Çünkü ilk devir yapılarında duvarların üzerinde minare uygulamasının görülmediğinin tartışılmayacak kadar açık olduğunu ve tek kubbeli camilerde bağımsız "kule minare" uygulamasının karakteristik olduğunu savunmaktadır.[2326]

Fotoğraf 193. Filibe-Hüdavendigar (Cuma) Cami 1895[2327]

[2324] Eyice, "Hüdavendigar Cami/Filibe", 288; Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri (Bulgaristan Yunanistan, Arnavutluk),* 39.
[2325] Ayverdi, Yüksel, 17; Uysal, "Anadolu Selçuklularından Erken Osmanlı Dönemine Minare Biçimindeki Gelişmeleri", 318.
[2326] Kuban, *Osmanlı Mimarisi,* 131.
[2327] Sami Balkaner, *Filibe'deki Camiler ve Yapılan Harcamalar 184-1886*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Bursa 2018, 160.

Şahadet camisinin eski resimlerinde, Filibe Hüdavendigar Camisi ve diğer I. Murad Ulu Camilerinde görülen orta sahının kubbeli ve yüksek, yan sahınların ise tonozlu ve alçak olarak yapılmış olması dikkat çekicidir. Burada ayaklar ile genişletilen ve kubbe ile örtülü bir cami plan şemasının öngörüldüğü ve yan sahınlarda ise Bizans kilise şemasından esinlenildiği bir plan şeması ortaya çıkarılmıştır. Aslında bu yapı yerli gelenek ile yeni yapı programlarının sentezlendiğini açıkça gösteren bir örnek olarak sayılabilir. Burada yan sahınlar bazilikal kiliselerden esinlenildiği öne sürülse de ortadaki çift kubbe ve orta mekanın geniş tutulması cami imgesine ve geleneğine uygun bir gelişmedir. Mihrap önü kubbesi artık camilerin vazgeçilmez bir unsuru olmuştur.[2328] Murad Hüdavendigar, Bursa ve Filibe'deki Ulu Camiler ile çok kubbeli Osmanlı camilerinin yolunu açmıştır.[2329] Edirne'deki yapılar hariç tutulursa Filibe Ulu Cami Osmanlı İmparatorluğunun Balkanlar'daki en büyük camisi sayılmaktadır.[2330]

Fotoğraf 194. Filibe Hüdavendigar Cami'nin, güneş saatinin de bulunduğu güneybatı cephesinden bir görüntü[2331]

Filibe'yi elinde tutan millet tarafından caminin etrafı ağaçlar ve sarmaşıklar ile çevrilerek görünmez hale getirilmiştir. Minarenin var olması burada bir caminin olduğunu işaret etmektedir. Evliya Çelebi döneminde Filibe bulunan elli üç camiden

[2328] Kuban, *Osmanlı Mimarisi,* 131.
[2329] Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi,* 20.
[2330] Büyükdığan, 174.
[2331] https://dunyacamileri.com/2011/02/djumaya-camii-plovdiv-bulgaristan.html/ (Erişim Tarihi 04.10.2009)

Filibe Hüdavendigar Cami ve Şihabüddin Paşa Cami günümüze ulaşabilmiştir. Ayverdi, Türkler tarafından altı asır boyunca muhafaza edilen ve bugün kendi malları gibi sahip çıktıkları Bizans eserlerine karşı bir kefaret olarak camilerimizin sağlam olanlarını Müslüman cemaate bırakarak teselli bulabileceğimizi belirtmiştir. Bugün Filibe'de 17 bin Müslüman bu camide korkarak ve ezan sesini duymadan namaz kılabilmektedir. Şihabüddin Cami ise ibadete kapatılmıştır.[2332] 14. yüzyıldan başlayıp Birinci Dünya Savaşı sonunda biten Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki hâkimiyeti beş asır sürmüş ve bu zaman süresi içerisinde Balkanlar'da önemli bir kültürel miras oluşturmuşlardır.[2333]

4.8.4. Bursa Ulu Camii

Orhan Bey tarafından 1326 yılında Bursa'nın fethedilmesi ile Beylik merkezi İznik'ten Bursa'ya taşınmıştır. Başkentin değişmesi ile birlikte imar çalışmalarına da hız verilmiştir.[2334] Buranın merkez oluşu sahasının genişliğinden dolayı değil Orhan Gazi'nin isabetle belirttiği alan içerisine kurulmuş olmasındandır. Orhan Gazi, Bursa Ulu Camii'den, 60 yıl önce[2335] imaret, zaviye, medrese, sıbyan mektebi, hamam, bedesten (Emir Hanı) gibi yapıları bir külliye bütünlüğü içerisinde Bursa Kalesi dışında çarşı içinde inşa ettirmesi ile şehrin merkezini oluşturmuş ve kendinden sonra gelen Osmanlı şehirleri için özellikle Edirne ve İstanbul için örnek olmuştur. İlk Osmanlı şehirciliğinin şekillendiği ve daha Orhan Bey zamanında doğu-batı ticaretinin geliştiği önemli bir merkez haline gelmiştir.[2336]

Devletin kısa sürede geniş bir coğrafyaya yayılması ve nüfusun artması ile birlikte Orhan Gazi'nin yaptırmış olduğu cami cemaate yetmez hale gelmiştir. Bununla birlikte merkezde daha büyük bir camiye ihtiyaç duyulmuş ve torunu Yıldırım Bayezid tarafından Bursa Ulu Camii'nin inşa edilmesi ile bu ihtiyaç giderilmiş ve şehir başkent

---

[2332] Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri (Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk),* 39. Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri,* 299. (Ayverdi'nin bu eserinde yer vermiş olduğu bir fotoğrafta caminin etrafının kavak ağaçları ile çevrilmiş olduğunu belgelemiştir.)

[2333] Haluk Sezgin, "Balkanlar'daki Osmanlı Kültür Mirası", *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı "Uluslarüstü Bir Miras",* Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 2000, 337.

[2334] Gönül Cantay, *Osmanlı Külliyelerinin Kuruluşu,* Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2002, 31.

[2335] Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri,* 401.

[2336] Şenay Özgür Yıldız, "Bursa'daki Osmanlı Dönemi Camilerinden İki Va'az Kürsüsü Örneği", *Sanat Tarihi Dergisi,* 21, (2), İzmir 2012, 137; Yusuf Oğuzoğlu, "Bursa in the Ottoman Period", (Osmanlı Döneminde Bursa), *Bursa,* Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, 38.

hüviyetini kazanmıştır.[2337] Bursa'nın merkezinde cemaati en kalabalık ve itibarı en yüksek olan camidir.

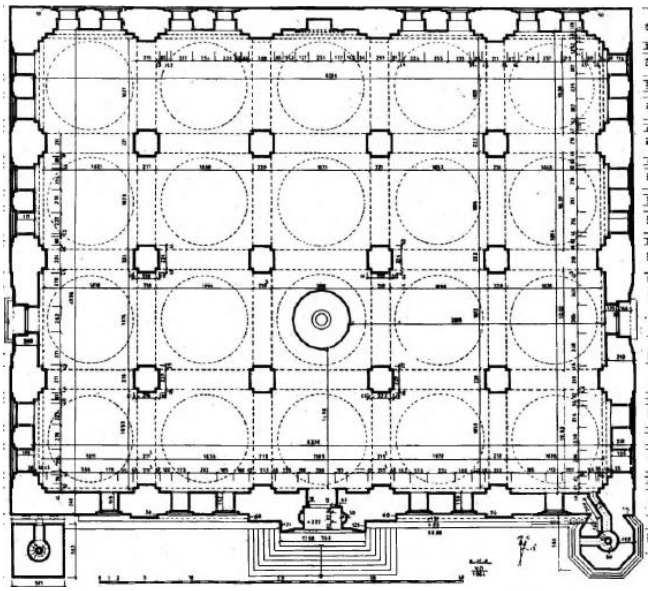
Yıldırım Bayezid Niğbolu muharabesinde galip gelince yirmi cami yaptırmaya karar vermiştir. Niğbolu seferinden birçok ganimet ile dönen Yıldırım, damadı Emir Sultan'a bu kararını açıklamış Emir Sultan da 20 cami yerine yirmi kubbeli cami yaptırmanın daha uygun olduğunu düşünmüştür. Caminin inşa edileceği yeri de yine Emir Sultan rüyasına giren manevi bir varlık parmağı ile çizerek belirtmiştir. Belirlenen yerde bir çimenin bitmesi ile birlikte caminin burada yapılmasına karar verilmiştir. Padişahında bu kararı onaylaması ile H 798/M 1396 caminin inşasına başlanmıştır. Batı minaresinin dış yüzünde mermer üzerine kabartma tekniğinde yazılmış kitabede ve minberin kapısı üzerindeki ceviz oyma kitabede Yıldırım Bayezid'ın emriyle H 802/M 1399 tarihinde yapıldığı yazılmaktadır. Mimarının kim olduğu bilinmemekle birlikte Hacı Neccar İvaz Paşa olduğu düşünülmektedir.[2338] Yapı ilk tasarlandığı zaman cami, medrese, hamam, bedesten, dükkânlar ve meşrutalardan ibaret olan bir külliye olarak tasarlanmıştır. Daha sonraki dönemlerde etrafına muallimhane, muvakkithane, şadırvanlar, müezzin ve muvakkit odaları gibi yapılar ilave edilmiştir. Fakat son yıllarda bu ilave yapılar ortadan kalkmış hamamı da işlevini yitirmiştir. Cami, medrese, hamam, bedesten, dükkânlar asli fonksiyonlarını sürdürmektedir.[2339]

Ulu Camii gibi büyük camiler, aynı zamanda o dönemde toplumsal statüleri çok yüksek kişiler ve kalabalık hizmetliler grubu ile çalışan sosyal kurum yapılarıdır.[2340] Bir ibadet mekânı olarak inşa edilen bu camide de halkın isteği ile Yeşil, Yıldırım ve Muradiye medreselerinin hocaları kendi camilerini bırakarak burada ders vermeye başlamışlardır. Bu yüzden burada bir kütüphane tesis edilmiş ve birçok kişi bu camiye vakıfta bulunmuştur.[2341] Ulu Camii'nin ilk vaiz ve hatibi Aksaraylı Şeyh Hamid,[2342]

[2337] Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, 401.
[2338] Kazım Baykal, *Bursa'da Ulu Cami,* Bursa Liselerinden Yetişenler Neşriyatı, İstanbul 1950, 19; Mesut Haluk Kofisoğlu, *Geçmişten Günümüze Bursa Tarihi,* Zikir Yayınları, Bursa 2000, 112.
[2339] Doğan Yavaş, "Bursa Ulu Cami", *TDVİA,* İstanbul 2012, XLII, 88; Doğan Yavaş, "Bursa Ulu Cami", *Kaşgar'dan Endülüs'e Türk İslam Şehirleri Sempozyumları Bursa Şehrengizi Bildiriler Kitabı 28-30 Nisan 2011 Bursa: Bildiriler,* (271-278), Bursa 2011, 271.
[2340] Kuban, *Osmanlı Mimarisi,* 138.
[2341] Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, 401.
[2342] Baykal, 37.

Bursa'nın dini folklorunda önemli bir yeri olan Somuncu Baba Ulu Camii'nin ilk hatibi olarak bilinmektedir.[2343]

Anadolu Selçuklu döneminin "ulu cami" geleneğini devam ettiren Bursa Ulu Camii, Osmanlı mimarisinde çok destekli, çok kubbeli cami plan tipinin en önemli temsilcisidir. Enine dikdörtgen bir alanı kaplayan yapının üzeri, eş büyüklükte fakat yükseltileri farklı olan sekizgen kasnak üzerine oturan yirmi kubbe ile örtülmüştür. Kubbeler, sivri kemerler ile birbirine bağlanan haçvari şeklinde kalın on iki ayak tarafından taşınmaktadır. Son cemaat yeri bulunmayan kalın duvarlar ile çevrili caminin doğu, batı ve kuzey cephede olmak üzere üç girişi bulunmaktadır. Caminin kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerinde tek şerefeli birer minareye yer verilmiştir.[2344]

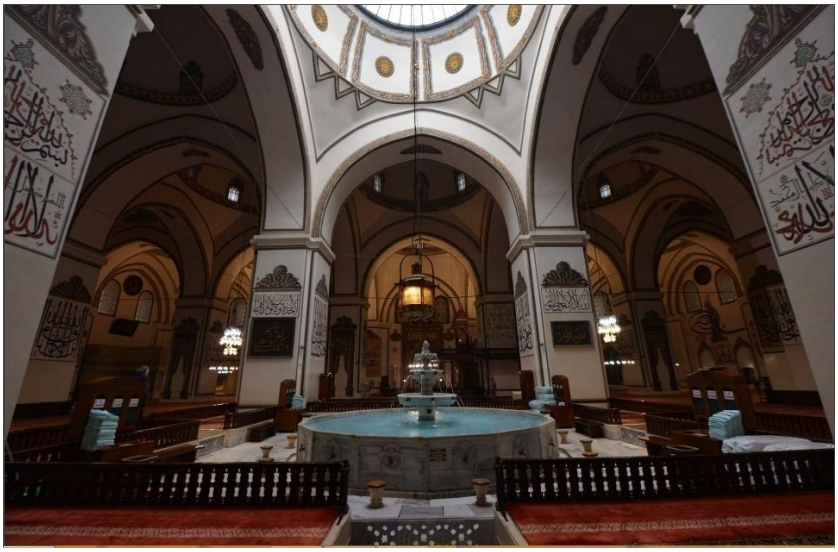

Plan 96. Bursa Ulu Camii[2345]

Mihrap ekseninde, harim kapısından girişte ikinci kubbenin altına denk gelen bölüme ampir üslupta, 16 gen bir şadırvan yerleştirilmiş ve üzeri camekân ile kapatılmıştır. Hammer eski biçiminin kare olduğunu belirtmiş ve şadırvan 19. yüzyılda yapılan onarımlar sırasında son şeklini almıştır.[2346] Bu sahına denk gelecek şekilde

[2343] Kuban, *Osmanlı Mimarisi,* 138.
[2344] Mustafa Çetinaslan, "Bursa Ulu Cami Hünkâr Mahfili", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.6, Samsun, (tarih belirtilmemiş), 191; S. Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi*, 257; Kızıltan, 121; Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi,* 25; Arseven, 249.
[2345] https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2017/01/Bursa-Ulu-Camisi.jpg// (Erişim Tarihi 04.06.2018)
[2346] Kuban, *Osmanlı Mimarisi,* 138.

harimin doğusunda ve batısında birer kapı daha açılmıştır. Cümle kapısından geçen kıble ekseni ve yan kapılardan geçen yatık ekseni bu şadırvanın bulunduğu yerde kesmekte ve böylece her kapıdan kolayca şadırvana ulaşılabilmektedir.[2347] Şadırvan on altı köşeli olup her yüzünde birer musluk ayrıca dört tarafında da birer tane terkos musluğu bulunmaktadır. Havuzun ortasında bulunan üç kademeli şadırvan fıskiyesinden Pınarbaşı suyu akmakta ve havuzu doldurmaktadır.[2348]

Fotoğraf 195. Bursa Ulu Camii'nin harimdeki şadırvanı[2349]

Büyük dikdörtgen çerçeveli mukarnas kavsaralı, köşelerinde kum saati bulunan zengin mihrabı 20. yüzyılda boyanarak bozulmuştur. Mihrap hücresinin solunda, tamirin Mehmed Usta tarafından H 1322/M 1904 tarihinde yapıldığı yazılıdır. Mukarnasları çevreleyen sivri kemerde Besmele ve Ayet-el Kürsî daha ince celi sülüs hatla yazılmıştır. Mukarnasların altında Kufi ihlâs suresi, onun altında sülüsle bir dua yazılmıştır.[2350]

Caminin ceviz ağacından kündekâri tekniği ile yapılmış olan ve bir sanat şaheseri sayılan minberinin ustası El-Hac Muhammed b. Abdulaziz İbnü'd Dakki'dir. Bu usta daha önce Manisa Ulu Camii'nin anıtsal minberini de yapmıştır. Minberin genel düzenlemesinde benzerlik olmasına rağmen aradan geçen yıllarla sanatçının daha olgun

[2347] Sedat Çetintaş, *Türk Mimari Anıtları Osmanlı Devri Bursa'da Murad I ve Bayezid I Binaları*, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Rölöve Bürosu Yayınları, İstanbul 1952, 55; Diez, Aslanapa, 121.
[2348] Baykal, 7.
[2349] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/BURSA/BURSA%20ULU%20CAMİİ/BURSA%20ULU%20CAMİİ./ (Erişim Tarihi 10.06.2018)
[2350] Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, 410; Baykal, 5.

bir üsluba, daha ince bir işçiliğe ulaşan bir olgunluğa sahip olduğunu göstermektedir.[2351] Bu anıtsal minberde süsleme olarak kabartma, kakma ve kafes oyma gibi teknikler kullanılmıştır. Minberin bordürleri ve korkuluk şebekeleri gibi çeşitli bölümlerinde dönemin taş işçiliğinde de görülebilen, özellikle bazılarının merkezleri ve kolları yarım küre biçiminde kabaralarla vurgulanan, kol sayıları farklı yıldız kompozisyonları kullanılmıştır. Bu üslupta yapılmış doğu cephedeki üçgen aynalık bezemesinin kimi yazarlarca güneş sistemi veya kozmolojik bir evren olarak yorumlandığı önemli başyapıtlarından biridir.[2352] Minber birçok kez boyandığı için motiflerden bazılarının araları dolmuş ve algılamakta zorluk çekilmiştir. Genel olarak çok kollu yıldızların kullanıldığı yan cephelerde, yıldız kollarının içlerinde palmet ve rumiler; yıldızlar arasında kalan ve oyma tekniği uygulanmayan yüzeylere tarsi tekniğiyle oluşturulmuş geometrik bezemeler; bordürlerde ise bitkisel unsurlu bezemeler mevcuttur. Bordürleri iki yandan çerçeveleyen silmelerin yüzeyleri, oldukça sade olup dönem özelliği göstermektedir.[2353] Minber tezyinatı, şebekeli tacı ve korkuluk şebekeleri ile Selçuklu üslubundan Osmanlı üslubuna geçişin şaheseri sayılmaktadır.[2354]

Fotoğraf 196. Bursa Ulu Camii mihrap ve minberi[2355]

[2351] Uysal, "Bursa Ulu Cami", 88; Aslanapa, *Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı*, 68; Baykal, 5.
[2352] Yıldıray Özbek, "Bursa Ulu Camii Minberi", Mustafa Denktaş, Osman Eravşar, (Ed.), *Prof. Dr. Haşim Karpuz'a Armağan,* (295-314), Kıvılcım Yayınları, Konya 2007, 300; Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, 410; Yavaş, 88.
[2353] Sedat Bayrakal, *Erken Osmanlı Dönemi Minberleri (1300-1500), (*Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, İzmir 2007, 47.
[2354] Aslanapa, *Türk Sanatı,* 226.
[2355] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/BURSA/BURSA%20ULU%20CAMİİ/BURSA%20ULU%20CAMİİ// (Erişim Tarihi 10.06.2018)

Mihrabın karşısında, Mustafa Efendi tarafından sade fakat çok zarif, sekiz direk üzerine oturtulmuş ceviz ağacından yaptırılmış olan müezzin mahfili güzel ve sağlam bir eserdir. Üzerinde talik yazı ve yağlı boya ile yazılmış olan mısrasında ebced hesabı ile H 956/M 1549 tarihinde yapılmış olduğunu bildirmektedir. Bu yazı camideki tarihi bilinen en eski yazıdır. Kadı sicillerinde bu eserin onarım geçirdiğine dair hiçbir kaydın bulunmaması bugünkü sağlamlığının yapıldığı günden devam ettiğini gösteren önemli bir belgedir.[2356] Yapıldığı dönemin tezyinat anlayışını gösteren en eski kalem işi süslemeleri, mahfilin merdiven boşluğunu kapatan mihrabiye panosu ile merdiven yan aynalığında görülmektedir. Ancak mahfilin ahşap direk ve başlıkları, alt kat maksuresi ve tavan süslemeleri ile üst kat mahfilinin ahşap korkulukları rokoko tarzı süslemeleri itibariyle Osmanlı Sanatında Batı etkisinde yapılmış örneklerdir.[2357]

Müezzin mahfilinin karşısında yer alan va'az kürsüsü üzerinde bulunan kitabeye göre H 1231/M 1815 yılında buraya konulmuştur. Kürsü altta kare, üstte yuvarlak olmak üzere iki kaide üzerine yerleştirien bir sütun tarafından taşınmaktadır. Oval gövde kısmı ise yukarıya doğru daralarak üst üste yerleştirilmiş dış bükey silmeler üzerine yerleştirilmiştir.[2358] Geç dönemde eklenmiş olan bu vaaz kürsüsü rokoko üslubunda yapılmıştır. Mihrabın yanında da ahşap bir vaaz kürsüsü bulunmaktadır. Caminin hünkâr mahfilini 1866 yılında Sultan Abdülaziz yaptırmıştır.[2359]

Osmanlı mimarisinin klasik döneminde, yaygın olarak uygulanan harimin güneydoğu köşesine yerleştirilen hünkâr mahfili güney ve doğu beden duvarlarına yaslanmaktadır. Bu bölümlerde duvara bitişik olarak yapılmış ahşap direklerle desteklenen konsollar döşemeyi taşımaktadır. Bursa Ulu Camii'nde ikinci kat mahfili bulunmadığı için hünkâr mahfili bu mahfillerin uzantısı şeklinde değil, cami içerisinde bağımsız bir birim olarak ele alınmıştır. Edirne Eski Cami'nin hünkâr mahfili ile benzer özellikler göstermektedir.[2360] Mahfilin alt kısmı bir camekân ile çevrilmiş olup 1201-1786 tarihinde Abdullah Münzevi tarafından hediye edilen kitaplar ile oluşturulan bir kütüphane olarak kullanılmıştır. Kütüphanede yer alan bu kitaplar daha sonra Karaşeyh

[2356] Baykal, 7, Yavaş, "Bursa Ulu Cami/ Madde", 89.
[2357] Hicabi Gülgen, "Bursa Ulu Cami Müezzin Mahfili", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.25, 2016, 62.
[2358] Yıldız, 144.
[2359] Yavaş, "Bursa Ulu Cami/ Madde", 89.
[2360] Çetinaslan, 193.

Camisi'ne nakledilmiştir.[2361] Caminin içerisinde kıble duvarı hizasında çok sayıda şamdan mevcuttur. Bu şamdanlar pirinçten yapılmış ve üzerinde nesih hatla yazılmış ibareler bulunmaktadır. Mihrap önünde yer alan mat renkli şamdanın üzerinde yazı bulunmamaktadır.[2362]

Caminin içini âdeta hat müzesine çeviren ayaklardaki ve duvarlardaki yazılar Abdülfettah Efendi, Kazasker Mustafa İzzet Efendi, Sâmi Efendi, Mehmed Şefik Bey gibi meşhur hattatlara, tahrir ve konturlar da Mücellid Mehmed Efendi'ye aittir. Camide II. Mahmud'a ait bir levha da bulunmaktadır. 16. yüzyılda varlığı bilinen bu yazılar en son 1855 depreminin ardından tamir görmüş, bir kısmı onarılmış, bir kısmı da silinip yeniden yazılmıştır.[2363] Osmanlı mimarisinin erken ve klasik döneminde yazının bu kadar yoğun kullanıldığı bir yapı daha bulunmamaktadır. Çok büyük bir caminin içerisini yazı sergisi olarak doldurmak Türkiye'ye özgü bir uygulamadır.[2364]

Fotoğraf 197. Bursa Ulu Camii içerisindeki hat yazısı örnekleri[2365]

Cami içinde duvara yazılmış 87 sabit, 105 levha halinde toplam 132 yazı dünyaca ünlü hattatlar tarafından yapılmıştır. Hat sanatının kufi, sülüs, celi sülüs, nesih, talik, divani, celi muhakkak ve tuğra yazısı olmak üzere yazının dokuz çeşidi uygulanmıştır. Ayrıca yazılar, müsenna olarak hem sağdan sola, hem soldan sağa doğru çift taraflı ve

[2361] Baykal, 5.
[2362] Baykal, 9
[2363] Uysal, 88.
[2364] Kuban, *Osmanlı Mimarisi,*138.
[2365] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/BURSA/BURSA%20ULU%20CAMİİ/BURSA%20ULU%20CAMİİ // (Erişim Tarihi 10.06.2018)

karşılıklı şekilde yazılmıştır. Özellikle direklerde Allah'ın güzel isimlerinin veya tesbih sözlerinin yer aldığı müsenna yazılar çok kullanılmıştır.[2366] Camideki yazıları süslemek için yağlı boya ile duvara yapılmış perde tasvirleri ise Tanzimat sonrasında Osmanlı tezyinatına giren batı etkisinde yapılmıştır. E.H. Ayverdi 1855 depremi sonrasında yapılan restorasyonda Mısırlı Kalfa, Panayot Usta, sıvacı Mardiros gibi ustaların Ulu Camii'de çalıştıklarını "*Osmanlı Mimarisinin İlk Devri"*[2367]adlı eserinde belirtmiştir. Türk baroku olarak nitelendirilen süslemeler, Türklerin süsleme sanatında yüzyıllar boyunca kullandıkları motifleri sentezleyerek kendilerine özgü bir bezeme üslubu haline getirmişlerdir.[2368]

Fotoğraf 198. Bursa Ulu Camii ayaklar üzerinde barok üslupta yapılmış perde motifleri[2369]

Kuzeydeki taç kapısı dışında doğu ve batıda da iki kapı açıklığına yer verilmiştir. Doğu taç kapısı camiyle aynı döneme ait olması bakımından oldukça önemlidir. Dikdörtgen plastırlar içerisine alınmış doğu taç kapısının üzerinde iki pencere uygulamasına yer verilmiş ve sivri kemerle sonlandırılmıştır. Abanoz ağacından yapılan

[2366] Zafer İhtiyar, *Bir Hüsn-i Hat Sergisi Bursa Ulu Cami,* Kaynak Yayınları, İzmir 2008, 30; Baykal, 41, (İhtiyar yazmış olduğu makalesinde levha halindeki yazıların 45 olduğunu, Baykal, ise bu levhaların sayısını 105 olarak vermiştir. Baykal'a göre toplamda 192 yazı mevcut iken İhtiyar'a göre bu sayı 132'dir.)
[2367] Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri,* 410.
[2368] İhtiyar, 34; Çetintaş, 60.
[2369] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/BURSA/BURSA%20ULU%20CAMİİ/BURSA%20ULU%20CAMİİ// (Erişim Tarihi 10.06.2018)

çift kanatlı bu büyük kapının kanatları üzerinde, oymalı ve geçmeli şekillere yer verilmiştir. Aynı üslup ve malzemeden yapılan minber ile bütünlük sağlamıştır.[2370]

Batı kapısında farklı seviyede iki tane çift merkezli kemer ve birbirini çevreleyen daha zengin iki silme kapıyı çevrelemiştir. Bu kapıda farklı olarak kapının her iki köşesinde kum saatine yer verilmiştir. Yapının kuzey cephesinde yer alan ikiz kemerli ve profilli silmelerle çevrili taç kapısı bütün cepheye hâkim konumdadır. Fakat önünde yapılan ampir ahşap sundurma cephenin anıtsallığını gizlemiştir.[2371]

Kuzey taç kapısı diğer kapılardan farklı olarak ele alınmıştır. Bu kapının orjinalinde birçok geçme, celi sülüs ve kufi hatlı yazıların var olduğu fakat geçirmiş olduğu yangın ve depremler sonrasında bu özelliklerini kaybettiği bilinmektedir. 1960'larda kapı mermerle kaplanarak mukarnas kavsaralı sivri kemerli olarak düzenlenmiştir. Her iki tarafında mihrabiye nişine yer verilmiş ve köşelerine de birer kum saati yerleştirilmiştir. Caminin mihrabı ve batı kapısı ile bu bakımdan birbirleri ile uyumludur.[2372] Karamanlılar tarafından yakılmış olan taç kapının sıvaları temizlenip yazılar ve geçmeler tam olarak işlenmeden koyu renk bir mermer ile kaplanmıştır.[2373]

Kuzey cephede 14. yüzyıl için karakteristik olan bir revakın olup olmadığı yeterli araştırma yapılamadığı için bilinmemektedir. Fakat Edirne Eski Cami'de bu bölümün sonradan eklenmiş olması, bu yapıda da olmadığının bir göstergesi olabilir.[2374]

Büyük silmelerle hafifletilen cephelere altta yirmi altı üstte otuz iki pencere açıldığı gibi onikigen planlı mermer havuzun kubbesinin üzeri açık bırakılmış ve her kubbe kasnağında açılan sekiz küçük pencere ile caminin havalandırılması ve ışık alması sağlanmıştır.[2375] Selçuklu camilerinin masif duvarlarının yerine burada duvar ağırlıkları sağır kemerler ile hafifletildiği için cephelerde altlı üstlü pencere uygulaması mümkün olmuştur. Ayrıca çift kemer düzenlemesi ile ve cephede hareketli bir düzen oluşturulmuştur.[2376]

[2370] İhtiyar, 30.
[2371] Baykal, 33.
[2372] Ayverdi, 413**;** İhtiyar, 30.
[2373] Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi,* 25.
[2374] Kuban, *Osmanlı Mimarisi,* 138.
[2375] Yavaş, "Bursa Ulu Cami", 88; İhtiyar, 30; Baykal, 32; Aslanapa, *Türk Sanatı,* 121.
[2376] Gülgen, "Bursa Ulu Cami Müezzin Mahfili", 53.

Ulu Camii'nin kuzey köşelerinde birer şerefeli iki tane yüksek minaresi bulunmaktadır. [2377] Batıdaki minareyi Yıldırım Bayezid Han, cami ile birlikte yaptırmıştır. Bu minareye dışarıdan ve içerden iki ayrı yolla çıkılabilmektedir. Ustanın burada yapmış olduğu, çift yolun üçer yollu olan Edirne Üç Şerefeli'nin ve daha sonra Mimar Sinan'ın Selimiye Cami'nin minarelerinde uyguladığı üç yollu merdivene ilham olabileceği düşünülmektedir. Bazı araştırmacılar doğudaki minarenin Çelebi Mehmed tarafından, bazıları ise Yavuz Sultan Selim tarafından eklenmiş olduğunu iddia etmektedir. Mehmed Çelebi tarafından yapılmış olduğu fikri ağır basmaktdır. [2378] Kuban, o dönemde camilere minare ekleme eğiliminin olmadığını ve Sultanların yaptıkları camilere en az çift minare yapılmasının Fatih döneminde görüldüğünü ifade etmiştir.

Minareler mermer kare kaideler üzerinde, tuğladan yapılmış silindirik gövdeli ve tek şerefeli olup Selçuklu özelliği göstermektedir. Osmanlılarda kesme taş minare mimarisi ilk defa İstanbul'da Fatih Camii'nde ve Fatih'in Ayasofya'ya yaptırmış olduğu tek minarede görülmektedir. [2379]

Ankara Savaşı'ndan sonra Bursa'ya gelen Timur'un, camiyi ahır ve samanlık olarak kullandığı, giderken de samanları yakarak camiyi tahrip ettiği belirtilmektedir. Fakat Timur'un Sünni bir hükümdar ve büyük bir dini yapı kurucusu olduğu için böyle bir hasarı vermiş olduğuna inanmak oldukça zordur.[2380] Yıldırım Bayezid tarafından ortadan kaldırılmış olan Beylikleri, Timur'un Ankara Savaşı'ndan sonra tekrar canlandırması üzerine Karamanoğulları'ndan Mehmed Bey'in önderliğinde Bursa'nın kuşatılması sırasında bazı yapıların ateşe verilmesi sırasında Ulu Camii'nin dış duvarlarının yandığı ifade edilmektedir.[2381] Yaşanan bu felaketler sırasında caminin değil de kent merkezinin yanmış olması ve bu yangının da camiye sıçramış olduğu kabul edilebilir. Caminin dış duvarlarında rastalanan yangın izleri bu bilgileri doğrular niteliktedir. Ayrıca caminin orijinal ahşap minberinin varlığı da bu bilginin doğru olmadığını kanıtlamaktadır.[2382]

[2377] Diez, Aslanapa, 121.
[2378] İhtiyar, 29; Baykal, 33; Çetintaş, 55; Kofisoğlu, 114.
[2379] Ayverdi, 417; Çetintaş, 55.
[2380] Kuban, *Osmanlı Devri Mimarisi,* 137; Ayverdi, Yüksel, 22; Kofisoğlu, 112.
[2381] Yıldız, 142.
[2382] Kuban, *Osmanlı Devri Mimarisi,* 137; Yıldız, 142.

Caminin kadı sicillerindeki ilk tamir kaydı H 899/M 1493 tarihlidir. Bu tarihten sonra yapının bazı mimari unsurlarını değiştirecek niteliktedir. H 1145/M 1732 tarihli bir mahkeme belgesinde pencere ve kubbe tamirleri dışında yapının bezemeleri hakkında kapsamlı bilgi verilmektedir. 1815'te yapı etraflı bir onarım geçirmiş 1854 depremi Ulu Camii'nin örtüsünü büyük ölçüde yıkmış, sadece mihrap önü kubbesi diğeri ana girişin sağındaki Yıldırım'ın yaptırmış olduğu minareye en yakın kubbedir. Burada kubbeye geçişte trompların kullanılmış olması özgün yapıda da kubbeye geçişte trompların kullanıldığını göstermektedir. Cami uzun süren bir onarım geçirmiştir. Doğu ve batı kapıları 19. yüzyılda açılmıştır. H 1307/M 1889'daki bir yangından sonra minarenin ahşap külahı taş ile değiştirilmiştir.[2383]

İznik'ten sonra 1327'den itibaren ikinci merkez olan Bursa'nın Osmanlı mimarisi içinde çok önemli bir yeri vardır. Bursa Ulu Camii, Osmanlı Devleti'nin ilk İslam mimarisinin çok ayaklı plan şemasında yapılmış ve 4790 m²'lik bir alana kurulmuş ilk ulu camisidir. Selçuklu camilerinde bu ölçülere sahip bir ulu cami görülmemektedir. Sıcak memleketlerde bu plan tipinde yapılmış olan camilerde açık bırakılan avlu, burada Anadolu'nun sert ikliminden dolayı caminin içerisine alınmış ve cami her yönden dışa kapatılmıştır. Anadolu Selçuklu devletinde, ilk İslam yapılarında olduğu gibi düz bir örtü ile kapatılırken, Osmanlı'da kubbeli camiye çevrilerek ilk kez abidevi bir mekân ortaya çıkarılmıştır.[2384]

Selçuklu mimari geleneğinde yapılarda görülen şadırvan uygulaması Osmanlı yapılarında da değişik tipte uygulanmıştır. Genellikle bütün bu yapılarda örtü sistemi kubbeye dönüştürülerek sürekli kullanılmıştır. Özellikle Mimar Sinan tarafından İstanbul'da 16. yüzyıl klasik dönem Osmanlı yapılarında vazgeçilmez mimari eleman olarak kullanılmıştır.[2385]

I. Murad Hüdavendigar döneminde yapımına başlanan ulu cami formundaki yapıların en belirgin ve en büyüğü olup kendinden önce Filibe ve Gelibolu'daki Ulu Camilerin devamı, kendinden sonra yapılmış olan dokuz kubbeli Edirne Eski Cami ve altı kubbeli Zincirli Kuyu Cami ile Piyale Paşa Cami'nin de öncüsü durumundadır.[2386]

[2383] Kuban, *Osmanlı Devri Mimarisi,*137; Baykal, 21.
[2384] Diez, Aslanapa, 120.
[2385] Sözen, 49.
[2386] Yavaş, " Bursa Ulu Cami/Bildiri", 271.

Bursa Ulu Camii bu plan tipinin en güzel örneği olmakla birlikte Osmanlı Mimarisi bu yolda fazla devam etmemiştir. Edirne'de Eski Cami ve Sofya'da Mahmut Paşa Cami'den sonra bu plan tipi terk edilerek, yan kanatların ilave edilmesi ile genişletilen merkezi kubbeli mekâna geçilmiştir.[2387]

Fotoğraf 199. Bursa Ulu Camii güney batı cepheden[2388]

Bursa Ulu Camii, İstanbul'un fethinden önceki Osmanlının en büyük camisidir. Bursa'nın ilk başkent olması ve Osmanlı Beyliği'ni 150 yıl gibi kısa bir sürede Avrupa'nın ve İslam dünyasının en güçlü devletlerinden biri haline getiren güçlü sultanların hatıralarını taşıması, Bursa Ulu Camii'yi Osmanlı dini kültüründe önemli bir yere taşımıştır. [2389] Bursa geleneğinde Ulu Camii'ye "Makam-ı Hamis" (beşinci makam) denilmektedir. Mekke, Medine, Kudüs ve Şam'dan sonra beşinci mukaddes yer anlamına gelmektedir.[2390]

4.8.5. Edirne Eski (Ulu) Camii

I. Sultan Murad Hüdavendigar tarafından 1360 yılında fethedilen Balkanların en önemli şehirlerinden biri olan Edirne, Andrianopolis adında bir Bizans şehridir.[2391]

[2387] Ayverdi, Yüksel, 22.
[2388] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/BURSA/BURSA%20ULU%20CAMİİ/BURSA%20ULU%20CAMİİ// (Erişim Tarihi 10.06.2018)
[2389] Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, 135
[2390] Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, 135; Kofisoğlu, 114.
[2391] Arseven, 271.

Bursa'dan sonra İstanbul'un fethine kadar imparatorluğun başkenti olmuştur.[2392] Şehir fethedildikten sonra memleketin sosyal ve ekonomik yaşamında etkili olanlar ve devlet yönetiminin ileri gelenleri ile hükümdarın öncülüğünde adeta yeniden kurulmuştur. Yepyeni bir evreye girmiş olan şehir kısa süre içerisinde çok büyük bir gelişme göstererek dünya tarihinde ön sırada yer alan kentlerden biri olmuştur. Edirne'ye yerleşmeye başlayan Osmanlılar kale çevresinde yeni mahalleler kurmuşlardır. Kale içinde bazı düzenlemeler yapılarak Müslüman halkın bazı bölümü buraya yerleştirilmiştir. İki kilise camiye çevrilmiş (1752 yılında depremde yıkılan Ayasofya Kilisesinden dönüştürülen cami ve Aina varoşundaki Yıldırım Cami), hamam ve imaret yapımına başlanmıştır. [2393]

Bursa ilk devir sanatı çerçevesinde kalarak daha sonraki gelişmelerden uzak durmuştur. Edirne ise Osmanlı imparatorluğunun en yüksek devrini sembolize eden Türk cami mimarisinin son sözünü söylediği ve bütün Avrupa mimari yapıları içerisinde ilk sırada yer alan Selimiye Cami'ne ev sahipliği yapmıştır.[2394]

Eski Câmi, Edirne'nin kale duvarları dışında inşâ edilen ilk sultan camisi[2395] olup Osmanlı mimarisinin şehirde Yıldırım Bayezid imaretinden sonraki en eski [2396] ve abidevi yapısıdır. Eski Cami'nin yapımına Emir Süleyman Çelebi tarafından H 805/M 1403 yılında başlanmış, Musa Çelebi zamanında inşasına devam edilmiş, Çelebi Sultan Mehmet tarafından da H 816/M 1414'de yapının tamamlanmış olduğu kabul edilmektedir. Caminin batı kapısı üzerindeki kitabeye göre mimarı Konyalı Hacı Alâettin ve kalfası Ömer İbn İbrahim adlı sanatkârlardır. [2397] Bedesten, medrese, muvakkithane ve sebilden meydana gelen küçük bir külliye niteliği taşımaktadır.[2398]

[2392] Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, 52.
[2393] Ahmet Usal, *Edirne Tarihi ve Kültürü,* Ankara 2006, 79-80. (Bu eser Edirne Vergi Dairesi Başkanlığı tarafından Edirne'yi tanıtmak için elektronik ortamda hazırlanmış bir çalışmadır.)
[2394] Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, 52.
[2395] Beyhan Karamağaralı, "Edirne Eski Camiin Kitabeleri ve Mimarimizdeki Yeri", *Vakıflar Dergisi*, S. 9, 1971, 335; Oktay Aslanapa, "Edirne'de Türk Mimarisinin Gelişmesi", *Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1965, 224.
[2396] Kuban, *Osmanlı Mimarisi,* 138.
[2397] Ahmet Badi, *Riyaz-ı Belde-i Edirne/Edirne Şehri Bahçeleri*, (Çev:, Ratip Kazancıgil), Edirne Valiliği Yayınları, İstanbul 2000, 44; Engin Özendes, *Osmanlı'nın İkinci Başkenti Edirne*, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 1999, 19; Gündüz Özdeş, *Edirne Mimarlık Planına Hazırlık Etüdü*, (Yayınevi Belirtilmemiş), İstanbul 1951, 38; Rif'at Osman, *Edirne Evkaf-ı İslamiyye Tarihi Camiler ve Mescitler*, Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1999, 60.
[2398] N.Çiçek Akçıl, "Eski Cami", *TDVİA,* İstanbul 2012, XLII, 97-98.

Edirne Eski Camii ile ilgili Yıldırım dönemine ilişkilendirilen bir söylenti bulunmaktadır. Yıldırım'ın Edirne'de yaptırdığı ve Alaşehir'in gelirini tahsis ettiği bir caminin bulunduğu bilinmektedir. Fakat bu caminin, o cami olduğu hakkında bir bilgi mevcut değildir. Bu cami ile ilgili üç ihtimal bulunmaktadır. Yıldırım'ın yaptırmış olduğu ilk cami imaret ile birlikte yapılmış ve sonradan yok olmuştur. Ya da cami zaten yoktu yanlışlıkla imarete cami denilmiştir. Çünkü o dönemde bu kelimelerin sıklıkla yer değiştirdiği bilinmektedir. En son ihtimal ise Eski Camii, Yıldırım zamanında tasarlanmış belki de yapımına başlanmıştır. Fakat yapının çok erken safhasında inşası bırakılmış ve Süleyman Çelebi zamanında yapımına başlanmıştır. Süleyman, Musa ve Mehmed Çelebi'lerin yapıyı bitirmek için sürekli mücadele içinde olmaları caminin inşasının Yıldırım tarafından başlatılmış olduğu ihtimalini güçlendirmektedir.[2399]

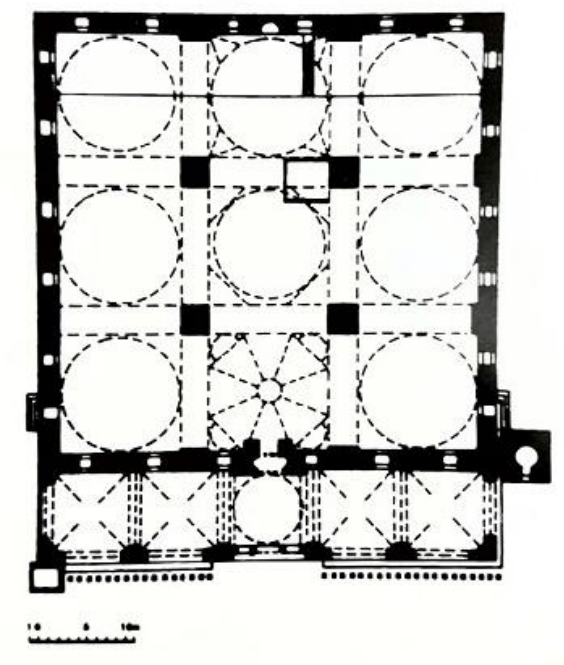
Başlangıçta II. Murat tarafından "Süleymaniye" ismi verilen Cami, daha sonra Ulu Camii olarak adlandırılmıştır. Üç Şerefeli Cami'nin yapımının ardından ise Eski Cami anlamına gelen "Cami-i Atik" ismini almıştır. Osmanlı padişahlarından II. Ahmet ve II. Mustafa'ya bu camide kılıç kuşanma törenleri yapılmıştır.[2400]

Edirne'deki Osmanlı dönemi yapılarından günümüze ulaşan bu en eski orijinal ve abidevi camisi "çok kubbeli", "çok birimli" ya da "ulu cami" olarak adlandırılan cami plan tipinde inşa edilmiştir. [2401]

Birçok yönüyle Bursa Ulu Camii'ni (1396-1400) örnek alan yapı, dört büyük paye üzerine oturmuş ve dokuz kubbe ile örtülmüştür. Orta sahın yan sahınlardan daha yüksek tutulmuş ve bu yükseklik dış mimariye de yansımıştır. 13 m çapında tamamen orijinal olan kubbeler yarım küre biçimindedir.[2402] Gurlitt'in, Hammer'den edindiği bilgilere göre Fatih Sultan Mehmet zamanında cami bazı onarımlar geçirmiştir. Gurlitt orta kubbenin 15. yüzyıl yapıları ile mimari açıdan örtüşmediğini, daha sonraki bir dönemde yapılmış olabileceğini belirtmiştir. Edirne Eski Cami'deki bu orta bölümün üzerinin Bursa Ulu Camii'deki gibi açık olduğunu ve daha sonra kapatıldığını

[2399] Kuban, *Osmanlı Mimarisi,* 138.
[2400] Özbudak, 19; (Ahmet Usal, *Edirne Camileri–Eski Cami,* Edirne Vergi Dairesi Başkanlığı, Edirne 2006, s.4); Küskü, 159.
[2401] Esra Özbudak, *Erken Dönem Edirne Camilerinde Revak (Sinan Devrine Kadar),* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Anabilim Dalı, İstanbul 2011, 19.
[2402] Oktay Aslanapa, *Edirne'de Osmanlı Devri Yapıları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1949, 7; Özendes, 19; Ahmet Korkut, *Serhat Şehri Edirne*, (Yayınevi Belirtilmemiş), İstanbul 1989, 9.

vurgulamıştır.[2403] Kubbelerin geçiş sistemleri ve kubbe kasnakları birbirinden farklıdır. Diğerlerine göre daha büyük olan ve Türk üçgenleriyle geçilen mihrap önü kubbesi, dıştan sekizgen kasnaklıdır. Ortadaki kubbenin geçişleri mukarnas kavsaralı olup yanlarda ise pandantifle geçilen kubbeler, dıştan silindirik kasnak üzerine oturmaktadır. Girişteki sekiz dilimli kubbenin üzeri aydınlık feneri ile kapatılmıştır. Kubbede dıştan yuvarlak olan kasnak uygulaması, erken devir Osmanlı mimarisinin genel özelliklerindendir. Caminin kuzeydeki taç kapı olmak üzere doğuda ve güneybatıda merdivenler ile çıkılan üç giriş kapısı bulunmaktadır.[2404]

Plan 97. Edirne Eski Camii[2405]

Caminin kubbelerini taşıyan fil payeler ve kubbelerin alçak olması yapıda karanlık ve ağır bir mekân etkisi yaratmıştır. Caminin mihrabında ve duvarların yukarı bölümünde kalan geç dönem barok kalem işleri ve perde motifleri yapının özgün durumunu bozmuştur.[2406] Eski Camii kapılarının dışına taşacak şekilde celi hatla

[2403] Özbudak, 20.
[2404] Ali Fuat Baysal, *Edirne Erken Dönem Camileri Kalem İşi Örnekleri ve Analizleri,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, Konya 2013; Akçıl, 97; Mustafa Yıldırım, *Türk İslam Sanatlarına Giriş,* Palet Yayınları, Konya 2017, 160.
[2405] https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2017/01/Edirne-Eski-Cami-Plan%C4%B1.jpeg// (Erişim Tarihi 19.06.2018)
[2406] Diez, Aslanapa, 128; Aslanapa, "Edirne'de Türk Mimarisinin Gelişmesi", 224.

yazılmış yazılarla doldurulmuştur. Edirne'de, Eski Camii kadar yazıya sahip zengin bir başka cami daha bulunmamaktadır. Paye ve duvarlardaki bu iri yazılar bir sanat değeri taşımamakla birlikte yapının estetik değerini de bozmaktadır. Bursa Ulu Camii yazılarıyla mukayese edilemeyecek derecede sanatsal değeri bulunmamaktadır. Çünkü Bursa Ulu Camii'nin celileri İstanbul'un geçen asırdaki en usta hattatları Şefik, Abdulfettah ve Kadıasker Efendiler tarafından yazılmıştır.[2407]

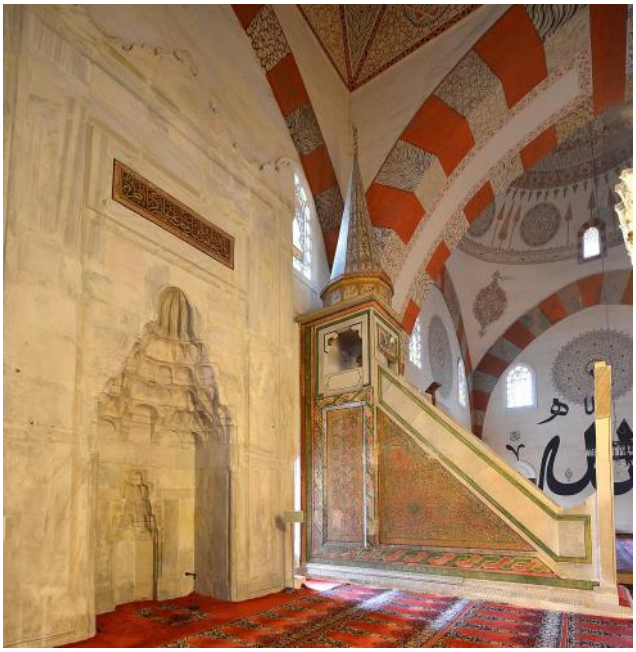

Fotoğraf 200. Edirne Eski Camii harim[2408]

Mermerden yapılmış mukarnas kavsaralı abidevi mihrabın, içine mukarnaslı bir niş daha yerleştirilmiştir. Caminin minberi, taş tezyinatı ile o dönemin ve tüm Osmanlı mimarisinin ilk ve tek sayılabilecek mermer minberi olduğu bilinmektedir. [2409] Geometrik, bitkisel ve yazı türündeki süslemelerin son derece girift verilmesi ile karmaşık bir görüntü oluşturulmuştur. Doğu ve batıdaki dikdörtgen panoların üzerinde birbirlerine düğümlerle bağlanmış iri madalyonların içlerindeki on iki sivri kollu yıldızlar ve bu yıldızların kollarından çıkan Rumilerin oluşturduğu kompozisyon, ağırlıklı olarak süslemeyi oluşturmaktadır. Süslemelerde yuvarlak yüzeyli ve oluklu oyma tekniği uygulanmıştır.[2410]i

[2407] Uğur Derman, "Edirne Hattatları", Süheyl Ünver (Haz) , *Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı,* (312-319), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1965, 319.
[2408] https://www.yenisafak.com/ramazan/osmanli-devletinin-buyumesinin-simgesi-edirne-eski-cami-2489487// (Erişim Tarihi 10.04.2019)
[2409] Yıldız Demiriz, *Osmanlı Mimarisinde Süsleme, Erken Devir 1300-1453*, Kültür Bakanlığı Yayınları İstanbul 1979, 472.
[2410] Bayrakal, 95.

Minberin her bir parçasının tezyinatında olduğu gibi merdivenin on basamağı da farklı tasarımlarla tezyin edilmiştir. Çelebi Mehmet'in saltanat mücadelelerinin ardından hükümdarlığı elde etmesi ile birlikte saltanatının ilk yıllarında yapılmış olması ve bir hükümdarlık alametini temsil etmesi minberin zengin tezyin edilmesinde etkili olduğu düşünülebilir.[2411]

Fotoğraf 201. Edirne Eski Cami mihrap ve minberi[2412]

Caminin beş gözlü son cemaat yerinde mihrap eksenindeki orta bölüm daha yüksek tutulmuş ve kubbeli olup diğer bölümlerin üzeri aynalı tonozla kapatılmıştır. Harim kısmı tamamen kesme taş malzemeden inşa edilmiş olup son cemaat yeri ise Erken Osmanlı yapılarında uygulanan almaşık duvar tekniği ile örülmüştür.[2413] Yapının bu özelliği inşaat dönemlerinin farklı olduğuna işaret etmektedir. Bu durum son cemaat yerinin, ulu cami plan şemasında inşa edilen yapılarda görülmeyen bir uygulama olduğunu ve dönemin yapılarında karakteristik olmadığını göstermektedir. Ancak 15. yüzyılın birinci yarısında yapıların önüne büyük ayaklı revak eklenmesi karakteristiktir.

[2411] Baysal, 105.

[2412] https://www.yenisafak.com/ramazan/osmanli-devletinin-buyumesinin-simgesi-edirne-eski-cami-2489487/ (Erişim Tarihi 10.04.2019)

[2413] Ziya Dikici, *Edirne Camilerinde Yazı,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İzmir 2003, 31.

Eski Cami'nin inşaatı uzun sürdüğü için yapıda böyle bir uygulamaya yer verilmiş olduğu düşünülebilir.[2414]

Caminin kubbe kasnaklarında ve büyük ölçüde taşıyıcı görevi yapan beden duvarlarında çok sayıda pencere açıklığına yer verilmiştir. Osmanlı pencere sisteminde olduğu gibi alt pencereler dikdörtgen, üst ve kasnaktaki pencereler ise yuvarlak kemerlidir. Doğu ve batı yönlerdeki taç kapılar ile kuzey cephede kullanılan Osmanlı mimarisinin karakteristik olan kırmızı-beyaz taş uygulaması, yapının genel cephe düzenlemesinde dikkat çeken unsurlardır.[2415] Caminin kapı ve pencere bordürlerinde görülen süslemeler Orta Asya Türk sanatında görülen süsleme üslubunda yapılmıştır. Arap mimarisinde ve Erken Anadolu mimarisinde bu üslupta yapılmış bezeme unsurlarına rastlanmamaktadır.[2416]

Fotoğraf 202. Edirne Eski Camii yan cephe giriş kapısı[2417]

[2414] Kuban, *Osmanlı Mimarisi,* 141.
[2415] Özbudak, 21-24.
[2416] Küçükkaya, 39.
[2417] https://www.yenisafak.com/ramazan/osmanli-devletinin-buyumesinin-simgesi-edirne-eski-cami-2489487// (Erişim Tarihi 10.04.2019)

Taç kapı, Osmanlı mimarisinin geleneksel taç kapı formunda mermer malzemeden sarkıt mukarnaslı olarak yapılmıştır. Cami, iki minareli olarak inşa edilmiştir. Birisi kuzeydoğu köşede beden duvarları üzerinde yükselen kare kaideli, tek şerefeli, diğeri ise kuzeybatı köşede yapıdan bağımsız olarak yapılmış kare kaideli, silindirik gövdeli ve iki şerefeli kule minare şeklindedir. Araştırmacılar bağımsız olan minarenin daha sonra yapıldığını belirtmişlerdir. Ancak bu dönemde yapıdan bağımsız olarak yapılmış minare örnekleri mevcut olup bu uygulama Ulu Cami geleneğinin karakteristik özelliği sayılmaktadır. Küçük minare geç döneme tarihlendirilirken, büyük minarenin malzeme ve bezeme açısından cami ile birlikte yapıldığı düşünülmektedir.[2418]

Fotoğraf 203. Edirne Eski Camii taç kapısı[2419]

Batı yöndeki iki şerefeli minarenin kaidesinde görülen iki renkli taş kullanımı ve minarenin batı yönünde mihrabı anımsatan bir niş ve köşelerinde dekoratif amaçlı sütunceler dönemin taş işçiliğini yansıtması bakımından önemlidir. Kaidenin kuzey yönünde ise kemer açıklığı ile oluşturulmuş bir çeşmeye yer verilmiş olması farklı bir uygulamadır. [2420] Orta Çağ'da cami minareleri bağımsız birer kule yapısı olup camiler ile yan yana yapılmak dışında ortak bir kompozisyon içerisinde görülmemiştir. Çünkü bu geleneğin doğduğu İran ve Orta Asya'da inşa malzemesi ağırlıklı olarak toprak olduğu için statik olarak sakıncalıdır. Buradaki ikinci minarenin II. Murat tarafından

[2418] Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, 139.
[2419] https://www.yenisafak.com/ramazan/osmanli-devletinin-buyumesinin-simgesi-edirne-eski-cami-2489487 // (Erişim Tarihi 10.04.2019)
[2420] Özbudak, 23; Dikici, 31.

eklendiği yazılı kaynaklarda belirtilmiştir. Orta Asya'da yapıdan bağımsız büyük kuleler olarak yapılan minare uygulamasının II. Murat dönemine kadar Anadolu'da devam ettiğini gösteren örneklerden birisidir.[2421] Edirne Üç Şerefeli Cami yakınında çıkan yangının Eski Camii'ye sıçraması ile etrafındaki dükkânlar yanmış ve minarede bulunan taşlar yangında zarar görmüştür.[2422] Caminin güneydoğu köşesinde ahşap bir sundurma altında abdest muslukları bulunmaktadır. Kuzey doğu köşesinde abdest musluklarına bitişik olan sebil kitap satış yeri olarak kullanılmaktadır. Taç kapı ekseninde 1748 yangını ve 1752 depreminde zarar gören caminin 1753 yılında I. Mahmud tarafından onarıldığını gösteren Türkçe manzum bir kitabe bulunmaktadır. Sultan Abdulaziz döneminde tamir edilen caminin kitabesi ise Edirne Müzesi'ndedir.[2423]

Edirne Eski Camii, Osmanlı ulu camileri içerisinde çok ayaklı plan şemasının uygulandığı Bursa Ulu Camii'den sonraki en önemli yapısıdır. Burada kullanılan iri ayaklar genel görüşü engelleyerek, mekanı bölmektedir.[2424]

Cami, inşaatının uzun sürmesi ve mücadele ile geçen dönemlere rastlaması nedeniyle düzgün bir yapı olmamış ve duvarlar dik açılarla birleşmemiştir. Cami planı ile ulu cami şemasının artık doyurucu olmamaya başladığı bir çağı yansıtmakta ve Yıldırım dönemi çok kubbeli camilerin sonuna işaret etmektedir. Kütahya Ulu Camii ve Bergama Ulu Camii Yıldırım dönemi eserleridir. Caminin mimarının da Konyalı Hacı Alâeddin olması çok ayaklı ulu cami geleneğinin Selçuklu etkisinde kaldığı şeklinde yorumlanabilir.[2425]

İspanya'dan Orta Asya'ya kadar uzanan İslam coğrafyasında, kare planlı, dört ana paye üzerine oturan dokuz kubbeli cami örnekleri bulunmaktadır. Abbasiler döneminde 757'de inşa edilen Belh Mescid-i Tarih bu plan tipinin ilk örneklerindendir. Tuleytula Bab'u Merdum Cami de dokuz kubbe ile kapatılmış ve eş üniteli cami olarak inşa edilmiş bu plan tipinin diğer önemli örneklerinden biridir. Osmanlı mimarisinin mekân gelişimine önemli katkısı olan Edirne Eski Camii plan şeması ile birçok esere ilham kaynağı olmuş ve farklı ölçülerde aynen tekrarlanmıştır. Cami, Selçuklu geleneği olan

[2421] Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, 140.
[2422] Osman, 63.
[2423] Akçıl, 98; Osman, 63.
[2424] Küçükkaya, 37.
[2425] Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, 139.

çok ayaklı cami plan şemasının son örneklerindendir. Cami aynı zamanda klasik Osmanlı camilerinin şemasının özünü taşımaktadır.[2426]

Fotoğraf 204. Edirne Eski Camii kuzey cepheden[2427]

Ulu cami planı çeşitliliği sergileyen örnekleriyle büyük örnekleri tamamen Erken Dönem Osmanlı cami mimarisi içinde verilmiştir. Bundan sonra 17. yüzyılın sonuna kadar Balkanlardan, Mısır'a, Kahire'ye kadar uzanan bölgede örnekleri görülen ulu cami plan şemasının Edirne Eski Camii ve Bursa Ulu Camii'yi aşan örnekleri inşa edilmemiştir.[2428] Kâbeden getirildiği rivayet edilen ve mihrabın sağında bulunan Kâbe Taşı mübarek gecelerde özellikle ziyaret edilmektedir.[2429] Bu taşın önünde iki rekât namaz kılanın duasının kabul olacağı şeklinde yaygın bir inanç bulunmaktadır. Eski Cami Edirne'de dualaların kabul edildiği dört yerden biri olarak kabul edilmektedir. Fatih tarihçilerinden Beşir Çelebi'nin vermiş olduğu bilgilere göre, II. Murat tarafından Edirne'ye getirilen Hacı Bayram Veli bir gün Eski Camii'ye namaz kılmak için gittiğinde, orta kubbenin altında ibadet eden Hz. Muhammed'i gördüğünü ve orada ne yaptığını sormuştur. Hz. Muhammed de kendisine**.** *"Bu cami benimdir, ümmetimle bile olurum. Ya Şeyh! Zinhar bu makamı hali görmesinler. Daim gelip bunda hacet*

[2426] B. Karamağaralı, 335.
[2427] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=24809// (Erişim Tarihi 10.04. 2019)
[2428] Cantay, "Erken Devir Osmanlı Mimarisi", 143.
[2429] Akçıl, 97.

dilensinler." şeklinde buyurmuştur.[2430] Ayrıca Hacı Bayram Veli'ye ait olan ve makam özelliği taşıyan vaaz kürsüsü onun anısına saygı duyularak bir daha kullanılmamıştır.[2431]

4.8.6. Bergama Ulu Camii

Osmanlı Devleti'nin 13. yüzyıldan kalan en önemli eserlerinden biri de Bergama'nın en büyük camisi olan ve Yıldırım Cami olarak da bilinen Bergama Ulu Camii'dir.[2432] Yıldırım Bayezid tarafından H 801/M 1398 yılında yaptırılmıştır.[2433]

Çok kubbeli ve şehrin en büyük camisi olması sebebiyle Ulu Camii olarak adlandırılmaktadır. Fakat Osmanlı üslubundaki çok direkli camilerin düzeni bu camide görülmemektedir. [2434] Cami plan olarak bazilikal (uzunlamasına) tipte camiler grubuna girmektedir. Dikdörtgen bir alan üzerine kurulmuş olan cami harime dik üç sahınlıdır. Orta sahın yan sahınlardan daha geniş ve yüksek tutulmuştur. Orta sahın arka arkaya pandantiflerle geçilen sekizgen kasnak üzerine oturan üç kubbe ile kapatılmıştır. Kubbe kasnaklarında pencere açıklıklarına yer verilmiştir. Yan sahınlar yuvarlak kemerler ile desteklenen beşik tonozla kapatılmıştır.[2435]

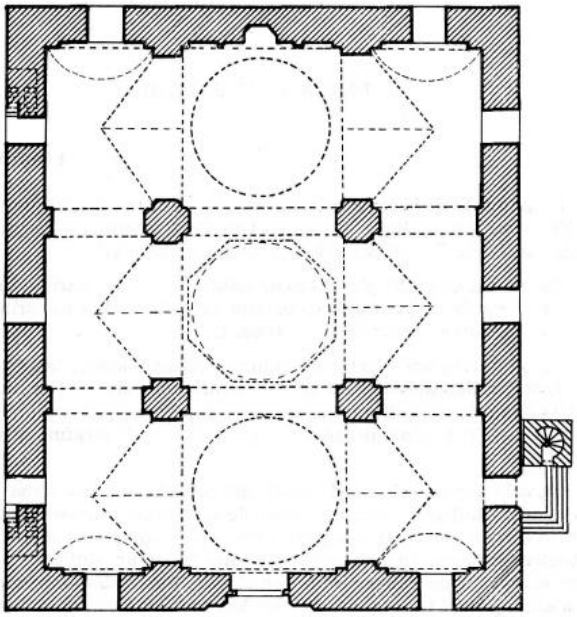
Caminin kubbeleri kesme taştan yapılmış, dişli dört ayağa oturmaktadır. Bu ayaklar sivri kemerler ile birbirine bağlanmış mihraba yakın olan ayaklar pahlanmıştır.[2436] Bazı araştırmacılar 1905 yılında yapılan onarımlar sırasında caminin üç cephesinin eski temelleri üzerine yapıldığını, arka cephesinin ise genişletilerek onarıldığını iddia etmektedir.[2437]

Bursa Ulu Camii, Edirne Eski Camii ve Filibe Hüdavendigâr Camii'nde, kubbeler dış mimariye yansıtılmış içerisinin planı dışarıya aksetmiştir. Fakat bu camide sadece

---

[2430] Usal, 79-80.
[2431] Akçıl, 97.
[2432] Özkan Birim, *Bergama Kitabeleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Geleneksel Türk El Sanatları Ana Sanat Dalı, İzmir 2000, 25; Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, 373.
[2433] Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi,* 25.
[2434] Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, 373.
[2435] Bozkurt Ersoy, *Bergama Cami ve Mescitleri,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, 7; Öney, *Beylikler Devri Sanatı, XIV-XV. Yüzyıl (1300-1453),* 12.
[2436] Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, 375.
[2437] Zeynep Hatice Kurtbil, "Bergama Ulu Cami", *TDVİA,* İstanbul 2012, XLII, 85.

orta sahının kubbeleri dıştan vurgulanmıştır. Yan sahınlar ise beşik tonozlarla kapatılıp iki yana meyilli kırma çatı ile örtülerek üçgen bir alınlık oluşturulmuştur.[2438]

Plan 98. Bergama Ulu Camii[2439]

Mihrap, alçı kalıplama tekniğinde yapılmış erken Osmanlı dönemi mihraplarındandır. Niş ve köşelik yüzeyleri aslına aykırı bir biçimde süslenerek boyanmıştır. Kısmen özgün olan mihrabın taç ve çerçeve bölümleri süsleme kompozisyon açısından Selçuklu geleneğini yansıtmaktadır. [2440]

Caminin alçıdan yapılmış olan mukarnas kavsaralı mihrabı geometrik motiflerin ve yazıların oluşturduğu bordürler ile çevrilmiştir. 1905 yılında onarım geçiren mihrap bezemeleri geç dönem özelliği göstermektedir.[2441]

Mermerden yapılmış olan sade minberin doğu ve batı cephesindeki onarım izleri asimetrik bir görüntüye sebep olmuştur. Yan aynalık köşk ve korkuluğundaki renk farklılıkları onarım geçirdiğine işaret etmektedir. Minberdeki tüm motifler altın yaldıza zemin ise yeşil kırmızı ve siyaha boyanmıştır. Kaş kemerli köşkün sonradan yenilendiği anlaşılmaktadır. Minberin korkuluğunda yer alan geometrik motifler, çizgi

[2438] Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, 373.
[2439] http://www.dlir.org/archive/archive/files/arkeoloji_sanat_tarihi_dergisi_v-4_p57-// (Erişim Tarihi 10. 04. 2019)
[2440] Tolga Bozkurt, "Erken Dönem Osmanlı Mihrapları", *İstem Dergisi,* S.11, 2008, 206.
[2441] Ersoy, *Bergama Cami ve Mescitleri*, 7.

sistemlerinden geliştirilmiş sekiz sivri kollu yıldızlar ile kırık hatlı şeritlerle oluşturulan sekizgenlerden oluşmaktadır. Harimin kuzeyinde ahşap merdiven ile çıkılan kadınlar mahfili yer almaktadır.[2442]

Fotoğraf 205. Bergama Ulu Camii minberi[2443]

Caminin taç kapısı, dışa taşıntısız silmelerle dikdörtgen çerçeve içerisine alınmıştır. Kemer üzengileri konsol şeklinde ve mukarnas süslemelidir. Basık kemerin üzerine yerleştirilmiş olan atkı taşında palmetlerden oluşan bitkisel süsleme şeridi ile geometrik bir geçme görülmektedir. Silmelerden oluşan sivri kemerli aynalığın içine üç satırlık inşa kitabesi yerleştirilmiştir. Kuzeybatı duvarında merdivenlerle çıkılan sivri kemerli niş içerisine yerleştirilmiş bir giriş kapısı daha bulunmaktadır. Nişin güney yönünde ise kare kaideli, onikigen gövdeli şerefe altı mukarnaslı minaresi yükselmektedir. [2444]

Caminin ilk minaresinin var olup olmadığı veya ilk minarenin nerede olduğu ve mimari özellikleri hakkında bilgi bulunmamaktadır. Kurşunluğa çıkan merdivenlerin doğu ucundakinin bir minare başlangıcı olduğu düşünülmektedir. Günümüzde batı cephenin ortasında yer alan minare 1905 yılında yapılan onarım sırasında var olan

[2442] Bayrakal, 40.
[2443] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/İZMİR/BERGAMA%20ULU%20CAMİİ/BERGAMA%20ULU%20CAMİİ. (Erişim Tarihi 09.04.2019)
[2444] Bozkurt Ersoy, *Bergama Cami ve Mescitleri,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, 6-7.

temeller üzerine inşa edildiği tahmin edilmekle birlikte kesin bir bilgi bulunmamaktadır.[2445]

1949 yılında yıkılan minare 1956 yılında tekrar elden geçirilmiş ve 1970-1971 yıllarında yapılan onarımlar sırasında tamamen yıkılarak yeniden inşa edilmiştir. Şadırvan da 1949 yılından sonra eklenmiştir.[2446]

Yapının beden duvarlarında görülen altta dikdörtgen üstte alçı şebekeli pencere düzenlemesi Osmanlı mimarisinin karakteristik özelliklerindendir. Batı cephesinin alt pencereleri içten sivri kemerli olup gotik etkisi yansıtmaktadır. Caminin doğu cephesinde kurşunluğa çıkmak için kuzey ve güney yönde iki merdivene yer verilmiştir.[2447]

Fotoğraf 206. Bergama Ulu Camii kuzey cephe[2448]

Kuzey, güney ve batı cephelerinde Bergama'nın Roma harabelerinden alınan taşlar dağınık olarak kullanılmıştır. Farklı boyutlarda ve şekillerde esmer yeşilimtrak ve

[2445] Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, 376.
[2446] Kurtbil, "Bergama Ulu Cami", 85.
[2447] Ersoy, 6.
[2448] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/İZMİR/BERGAMA%20ULU%20CAMİİ/BERGAMA%20ULU%20CAMİİ./ (Erişim Tarihi 09.04.2019)

koyu fes rengi volkanik kesme taşlar ile yapılmıştır. Bu taşlar ince yontulmamış olduğu için derzler de kaba olmuştur.[2449]

Bergama Ulu Camii, kurulduğu alan ve boyutları açısından geniş ve büyük bir eserdir. Pencereleri nispetli ve diğer mimari unsurları da dönemin özelliklerine uygun olarak yapılmıştır. Kesme taş ile yapılan cepheler hariç diğer cepheler Osmanlı mimarisi açısından önemli bir sorun oluşturmaktadır. Yan kanatların içten kasvetli ve karanlık üzerinin ise düz çatı ile kapatılması ve silmeler ile bitmiş olması bu büyük eserin gelişim içerisinde olumsuz etki yaratmasına sebep olmuştur. Böyle bir eserin benzeri ne Orhan ve Murad döneminde, ne de bundan sonra gelişecek olan anıtsal Osmanlı mimarisinde görülmemiştir. Bu eseri meydana getirenlerin belki de yeni bir arayış içerisinde oldukları düşünülebilir. Fakat bu üslup benimsenmediği için daha sonraki eserlerde uygulanmamıştır. Bu durum gösteriyor ki, yalnız inşa ve mimari unsurların mukayesesiyle oluşturulan sanatın hayatta kalması imkânsızdır. Bir eserin sanat değeri sayılabilmesi için, taşımak zorunda olduğu ifadeyi ve manayı sezdirmeye ve belirtmeye mecburdur. Binanın ruhunu ve havasını kavramak ona göre tenkid ve tahlil etmek prensibi ile esere yaklaşmak gerekir. Bergama Ulu Camii'de bu meselenin kavranabilmesi için önemli bir örnek teşkil etmektedir.[2450] Erken Osmanlı döneminde yapılmış olan çok kubbeli ulu camilerde mimari kuruluşları itibari ile geniş bir ibadet alanı sağlanmış, fakat mekân bütünlüğü oluşturulamamıştır. Çok kubbeli camilerde mekân payelerle eşit bölümlere ayrılmış her bölüm bir kubbe veya tonoz ile örtülmüştür. Yapı ekseni üzerindeki bir bölümde aydınlık fenerli bir kubbeye ve bir şadırvana yer verilerek Selçuklu camilerinde görülen avlu geleneği devam ettirilmiştir. Edirne Eski Camii'de mekân bütünlüğünü sağlamak için daha büyük kubbeler kullanılmış, iç mekânda bölünmeyi azaltmak için de paye sayısı azaltılmıştır. Bu durum, Bursa Ulu Camii ile Edirne Eski Camii arasındaki gelişme dinamiğini ve bütünlüğün sağlandığı bir mekâna ulaşmadaki gayretleri açıklar niteliktedir.[2451]

[2449] Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri,* 376.
[2450] Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri,* 378.
[2451] Tanju Cantay, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan İstanbul'un Fethine Kadar Osmanlı Sanatı", Sadi Bayram (Ed), *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri,* (53-68), Türkiye Vakıflar Bankası Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1988, 58.

4.8.7. Kütahya Ulu Camii

Germiyanoğulları döneminde Yıldırım Bayezid'in Kütahya Valiliği sırasında 1389 yılında yapımına başlanan Ulu Camii 15. yüzyılda Musa Çelebi döneminde 1410 yılında tamamlatılmıştır.[2452]

Yıldırım Bayezid, 1381 tarihinde Germiyanoğlu Süleyman Şah'ın kızını alması ile Kütahya ve civarı Osmanlı Sultanı I. Murad'a gelinin çeyizi olarak verilmiştir. 1381 tarihinden itibaren de Yıldırım Bayezid Kütahya'ya vali olmuş ve bu durum 1389 Kosova Savaşı'na kadar devam etmiştir. Daha sonra Yıldırım Bayezid Osmanlı tahtına gelmiş ve 1402'de Ankara Savaşı sonrasında vefat etmiştir.[2453]

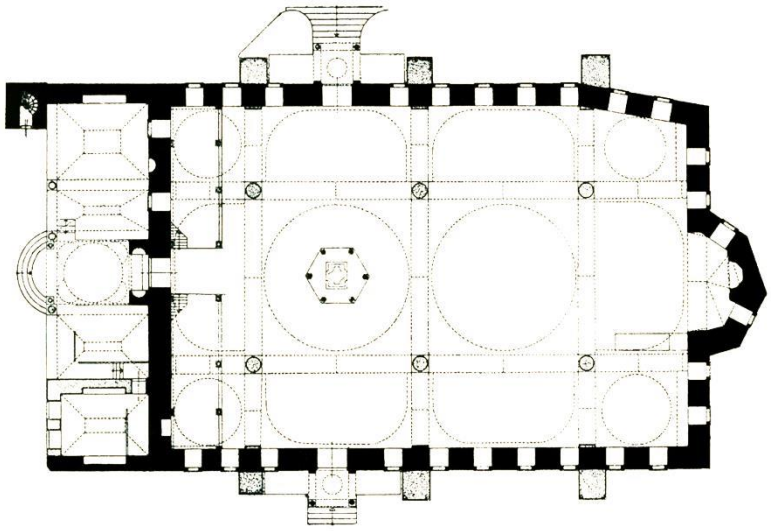
Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde yapının ahşap direkli olduğundan bahsetmektedir. Caminin uzunluğunun 140 arzen (en bakımından) 90 ayak olduğunu iki yan ve bir kıble kapısının bulunduğunu içinde 57 çam direk olduğundan bahsetmiştir. Yapının tek kubbeli olduğunu üzerinin kurşun örtülü olduğunu ve baştanbaşa kargir olduğunu yazmıştır. Caminin 2000 kişiyi alabileceğini belirterek şehirde bu yapıdan daha büyük bir cami olmadığını vurgulamıştır.[2454]

Kütahya'daki en geniş iç hacme sahip olan cami 45x25 m ölçülerindedir. [2455]Bugünkü şekli ile dikdörtgen bir alana kurulmuş olup doğu cephesinin güneydoğu köşesine denk gelen bölümü pahlanmış, kıble tarafında poligonal mihrap çıkıntısı bulunan derinlemesine dikdörtgen harim ile kuzeyinde yer alan beş gözlü son cemaat yeri ve bunun kuzeydoğu köşesine bitişik minareden oluşmaktadır. [2456] Harim bölümü iki büyük merkezi kubbe, altı yarım kubbe ve köşelerde dört küçük kubbeden meydana gelen bir örtü sistemine sahiptir. [2457] Mihrap bölümü ise dilimli yarım kubbe ile kapatılmıştır. Harim dor nizamına benzeyen sütun başlıkları olan altı mermer sütuna[2458] ve duvarlardaki payandalara binen kemerlerle on iki bölüme ayrılmıştır. Mihrap ekseni üzerinde yer alan bölümler diğerlerinden daha büyük tutulmuşlardır. Üç cephede

---

[2452] *Cumhuriyetin 50. Yılında Kütahya 1973 İl Yıllığı,* Kütahya,1973, 24; *Kütahya 2002,*Kütahya Valiliği İl Özel İdaresi Yayınları, Ankara 2002, 46.
[2453] Mustafa Çetin Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya Şehri ve Eserleri",Türklük Araştırmaları Dergisi, S.3, İstanbul 1988, 190.
[2454] Varlık, 233
[2455] Fatma Kuş, "Kütahya Ulu Cami", *TDVİA,* İstanbul 2012, XLII, 107.
[2456] Uysal, *Germiyanoğulları Beyliğinin Mimari Eserleri,* 66.
[2457] Kuş,107.
[2458] Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri,* 511.

açılmış olan kapılardan harime geçiş sağlanmaktadır. Yapı bugünkü durumu ile 19. yüzyıl eseri olmasına rağmen harimdeki yüksek kemerler örtü sistemi ve pencere sistemiyle sağlanan ışık adeta Klasik dönem havası yansıtmaktadır. Ortadaki büyük kubbeli bölümlerden kuzeydekinin ortasında bir şadırvan bulunmaktadır. Şadırvanın üzerine müezzin mahfili kurulmuştur.[2459]

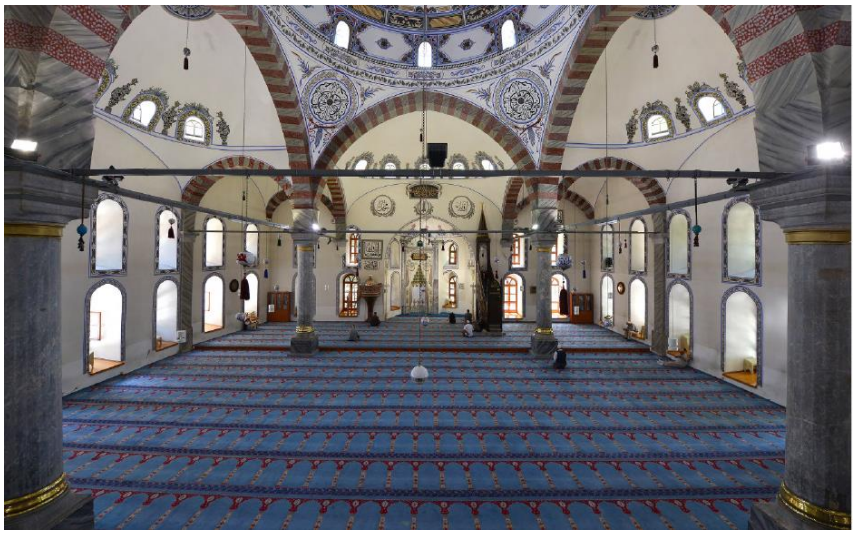
Plan 99. Kütahya Ulu Camii[2460]

Cami yakınında bulunan Vacidiye Medresesi'ne bitişik olarak yapılmak istenmediği için bu bölüm yamuk tutulmuştur. Yapıda Yıldırım dönemini veya ondan sonraki devirleri belki de Mimar Sinan döneminde yapılan onarımı hatırlatan mihrap kalmıştır. Mihrap eski yapı hakkında bilgi vermektedir.[2461]

Mermer malzemeden yapılmış olan mukarnas kavsaralı mihrap üçgen bir alınlıkla sonlandırılmış ve her iki yanında sütuncelere yer verilmiştir. Mihrabın sağında yer alan ahşap minber kündekâri tekniğinde geometrik kompozisyonda yapılmıştır. Minberin 15. yüzyıla ait olduğu düşünülmektedir. Genel olarak üst örtü ve pencerelerde yoğunlaşan kalem işi tekniğinde yapılmış caminin süsleme programı bitkisel motiflerden oluşmakta ve 19. yüzyıl dönem özelliği yansıtmaktadır. Kütahya'nın dönemin önemli bir çini

[2459] Uysal, *Germiyanoğulları Beyliğinin Mimari Eserleri*, 68.
[2460] https://islamansiklopedisi.org.tr/ulucami#33-kutahya-ulucamii (Erişim Tarihi 30.07.2019)
[2461] Ayverdi, *Osmanlı Devri Mimarisi,*510.

merkezi olmasına rağmen ulu camide mihrabın sağındaki dört karodan oluşan Kâbe tasvirli çini kompozisyonu dışında çini kullanılmaması dikkat çekicidir.[2462]

Fotoğraf 207. Kütahya Ulu Camii harim bölümü[2463]

Camide kullanılan sütun başlığı yastık silme, kalem işi ve yazı bölümlerinde bir uyumsuzluk görülmekle birlikte geniş açıklıklar dolayısı ile bir rahatlık ve ferahlık sağlanmıştır. Külahlı payandalar, dilimli kubbe etekleri, çirkin saçak silmeleri gibi yapı ile uyumsuz bir mimari göze çarpmaktadır. Yapının bütün cephe duvarları yenilenmiş olmakla beraber sadece kıble duvarının önemli bir bölümü ilk yapıya aittir. Kapının sivri kemeri ve yan nişleri orijinaldir. Caminin ahşap kapısı Fatih devri doğrama işçiliğini yansıtmaktadır. Camide bulunan en eski kitabenin yer aldığı minare yapıya sonradan eklenmiştir.[2464] Minarenin kaidesi ve papuç kısmı kesme taş diğer kısımlar ise tuğla malzemeden inşa edilmiştir. Cami düzgün kesme taş kullanılarak yığma duvar tekniğinde inşa edilmiştir.[2465]

Caminin güney cephesini kaplayan geniş hazire yakın bir tarihte kaldırılmıştır. Her iki cephede de iki sıra pencere sistemi uygulanmış, beden duvarlarında destek payandalarına yer verilmiştir. Cephelerdeki yan girişler baldeken tarzında yapılmıştır. Mihrap nişi çokgen bir cephe ve pramidal örtüsü ile dışarıdan algılanabilmektedir.

[2462] Kuş, 108.
[2463] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/KÜTAHYA/KÜTAHYA%20ULU%20CAMİİ (Erişim Tarihi 30.07.2019)
[2464] Ayverdi, *Osmanlı Devri Mimarisi,*510.
[2465] Uysal, *Germiyanoğulları Beyliğinin Mimari Eserleri*, 69.

Caminin son cemaat yerinin batı tarafındaki bölümü 19. yüzyılda kapatılarak Vahit Paşa Kütüphanesi şeklinde düzenlenmiştir.[2466]

Fotoğraf 208. Kütahya Ulu Camii güney cepheden[2467]

[2466] Kuş, 108.
[2467] http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/İLLER%20VE%20ULU%20CAMİLERİ/KÜTAHYA/KÜTAHYA%20ULU%20CAMİİ (Erişim Tarihi 30.07.2019)

KARŞILAŞTIRMA DEĞERLENDİRME

İslam Sanatında 16. Yüzyıla Kadar Ulu Cami Geleneği adlı tez çalışmamızın ilk bölümünde İslamiyetin yayılmış olduğu topraklarda İslamiyet'ten önce var olan tek tanrılı ve çok tanrılı dinlerde inşa edilen mabetler incelenmiştir. Bu dinler inanç ve ibadet sistemlerine, yaşam şekillerine ve bölgesel mimarilerine göre farklılık göstermektedir. Ancak bu topraklarda inşa edilen gerek çok tanrılı gerekse tek tanrılı dinlere ait mabetler taşıdıkları kutsal mekân telakkisi, tanrıya ibadet etme, ondan yardım isteme ve manevi huzura kavuşmak gibi ortak amaçlar doğrultusunda inşa edilmiştir.

Birbirine yakın coğrafyalarda kurulmuş olan bu dinler arasında etkileşim olduğu tespit edilmiştir. Bölgede birden farklı dine mensup insanlar bir arada yaşamış ve hatta bazı dinler birbirleri ile kaynaşmıştır. Bu etkileşim farklı dinlere mensup inananların yapmış oldukları mabetlerde de kendisini göstermiştir. Örneğin Hindistan'da, Mezopotamya'da, Mısır'da, Yunan'da inşa edilen mabetlerde merkezde bir kutsal mekân oluşturularak tanrının kült heykeli buraya yerleştirilmiş ve burası tanrının evi olarak kabul edilmiştir. Plan olarak bu yapılar birbirinden farklılık arz etmektedir. Hindistan'da dairesel planlı stupalar ve kaya tapınakları önemli ibadet mekânları iken Sümerlerde kare planlı aşağıdan yukarıya doğru daralan pramidal formdaki zigguratlar, Mısırda anıtsal ölçülerdeki dikdörtgen planlı sütunlu avluları bulunan tapınaklar ve Yunan'da etrafı sütunlar ile çevrilmiş üçgen alınlıklı ve heykellerle süslenen tapınaklar inşa edilmiştir. Romalılar da Helen ve Etrüsk mimarisinden etkilenmiştir. Ancak tüm dış etkilere rağmen kendi kimliğini korumuş nizam ve oranlara tamamen uymamışlardır. Yunan tapınakları dört bir yandan yükselen bir alt zemin üzerine kurulmuş iken Roma tapınakları ise Etrüsk tapınaklarında olduğu gibi bir platform üzerinde yükselmiştir. Romalılar dikdörtgen planlı tapınakların yanı sıra merkezi kubbeli ve dairesel planlı tapınaklar inşa etmişlerdir.

Tez kapsamında incelemiş olduğumuz peygamberlerin görevlendirildiği ve kutsal kitaplara sahip ilahi dinlerde ise ibadetlerin ilk olarak açık alanlarda, evlerin gizli bölümlerinde, çadırlarda yapıldığı tespit edilmiştir. Bu dine mensup olan peygamberler ve inananlar kendi dinlerini insanlara duyurabilecek ve tanrılarına olan vazifelerini rahatça yerine getirebilecek bölgelere çekilerek ilk ibadet mekânlarını inşa etmişlerdir.

İlahi dinlerden olan Hz. Musa'nın tebliğ etmiş olduğu Yahudilikte ölçülerini tanrının belirlediği Hz. Süleyman tarafından inşa edilen Kudüs'teki Süleyman Mabedinin dünya mimarlık tarihinde bir eşi daha bulunmamaktadır. Ancak burada da tıpkı çok tanrılı dinlerin mabetlerinde olduğu gibi mabedin merkezinde kutsal bir bölüme yer verilmiş ve tanrının emanetleri burada muhafaza edilmiştir. Günümüze ulaşan Ağlama Duvarı dışında anıtsal mabet MS 70 yılında Titus tarafından tamamen yıkılmıştır. Yahudilerin tek ibadet merkezi olan bu mabet yıkıldıktan sonra belirli bir planı ve mimari standardı olmayan sinagoglar Yahudilerin ibadet merkezi olmuştur. Farklı mimari üslupta sinagoglar inşa edilmiştir. Diğer ilahi dinlerde yaygın olarak görülen dinin ve gücün sembolü olan anıtsal nitelikteki mabetler Yahudilikte inşa edilmemiştir.

Hristiyanlıkta da inananların ilk önce ibadetlerini gizli olarak evlerde ve katakomplarda gerçekleştirmiş oldukları görülmektedir. Daha sonra en önemli ibadet mekânı olan bazilikal planlı kiliseleri inşa etmişlerdir. Hıristiyanlar tarafından kilise plan şeması geliştirilerek farklı tipte kiliseler inşa edilmiştir. Özellikle Hıristiyanlıkta, Yahudilik 'ten farklı olarak var olan bütün imkânlar kullanılarak ibadet yapıları olan kiliseler belli bir gelişim ve mimari üslup göstermektedir. Justinianos tarafından inşa ettirilen merkezi kubbeli Ayasofya bu gelişimin doruk noktasını oluşturmaktadır.

İncelemiş olduğumuz ilahi dinlerde, dinin serbest bırakılması, kalabalık bir topluluk ve hükümdarlar tarafından resmi din olarak kabul edilmesi sonucunda o dini yüceltecek ve o bölgede hâkim olduğunu kanıtlayacak aynı zamanda devletin güç ve kuvvetini gösterecek anıtsal nitelikte mabetler inşa edildiği görülmektedir.

Tez çalışmasının asıl konusu olan, son peygamber Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği İslam dininin en büyük sembolü olan Ulu Camiler farz ibadetlerinden olan namaz ibadetinin toplu olarak gerçekleştirilmesi için ortaya çıkmış olan mescitlerden geliştirilmiştir. Secde etmek anlamındaki "sücud" kökünden türetilmiş olan mescit ile "cem" kökünden türetilmiş olan cami kelimesi bu ibadet mekânları için kullanılmıştır. İslam topraklarının genelinde bu iki kelime aynı anlamı taşırken Anadolu'da Cuma ve bayram namazlarının kılındığı, içinde minber bulunan yapılara cami, Cuma ve bayram namazlarının kılınmadığı içinde minber bulunmayan yapılara ise mescit denilmiştir. İslamiyetin ilk yıllarında Cuma ve bayram namazlarının tek bir camide kılınma

zorunluluğu Ulu Cami kavramının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu camiler genel olarak Cam-i Kebir, Mescid-i Cuma, Ulu Cami, Orta Cami ve Merkez Cami olarak adlandırılmıştır.

İslamiyetin ilk ibadet merkezi olan mescitlerin toplu halde ibadet etme ihtiyacından kaynaklandığı görülmektedir. İlk dönemde inananların sayısının az olması mescitlerin boyutlarını belirlemiştir. İslamiyetin yayılması ile birlikte boyutları genişlemiş ve mescitlerin olabildiğince kalabalık bir topluluğu içine alabilecek şekilde anıtsal boyutlarda inşa edildikleri anlaşılmaktadır.

Oldukça basit, sade ve mevcut imkânlar doğrultusunda inşa edilmiş olan bu ilk yapıların herhangi bir sembolik anlam taşımadığı görülmektedir. Bu yapılar aynı zamanda eğitim başta olmak üzere farklı birçok fonksiyon üstlenmişlerdir. İslamiyetin yaygınlaşması ve Hz. Muhammed ve ilk inananların göç etmesi ile birlikte Müslümanların ilk yapısı ve en anıtsal Ulu Camisi olan Mescid-i Nebevi inşa edilmiştir. Mescid-i Nebevi İslam sanatında kendinden sonra gelişecek olan İslam sanatındaki cami mimarisini etkilemiştir. Ön safta yer almanın sevap olduğu inancı enine genişleyen cami plan şemasının ortaya çıkmasında etkili olmuş ve İslam tarihi boyunca yapılan camilerde bu plan üzerinde farklı uygulamalara yer verilmiş olsa da temelde bu caminin plan şeması sürdürülmüştür. İlk mescitler kerpiç ve ahşap malzemeden inşa edilmiş üzeri düz dam ile kapatılmıştır. Bu mescitlerde açık ve kapalı birimler arasında duvar yapısına yer verilmemiştir. Bu mescitler tek bir birim halinde olup açık ve kapalı kısımlardan meydana gelmiştir. Harim ile açık mekân arasında herhangi bir duvar yapısı görülmemesi bölgenin iklimi ile bağlantılı olduğu düşünülebilir. Mihrap, minber ve minare gibi elemanların Hz. Muhammed döneminde mescitlerde bulunmadığı görülmektedir. Hz. Muhammed'in bir hurma kütüğüne dayanarak vaiz vermesi ile birlikte minber unsuru ortaya çıkmış ve daha inşa edilen camilerin vazgeçilmez mimari elemanı ve hükümdarlık sembolü olmuştur.

Hz. Muhammed'in ölümünden sonra başlayan Dört Halife döneminde yeni toprakların fethedilmesi ile birlikte İslamiyet yeni topraklara ulaşmıştır. Müslümanlar Mısır, Suriye, Filistin'de Roma ve Bizans, İran ve Irak'ta ise Sasaniler'in çok gelişmiş dini mimarisiyle karşılaşmıştır. Ancak hem zaman darlığı, hem de iç çekişmeler sebebiyle Dört Halife devrinde Müslümanlar yeni fethettikleri şehirlerde mabet yapma

fırsatını bulamadıkları için bu toprakların yerel mimarisini yansıtan eserler inşa edememişlerdir. Ancak yapmış oldukları mescitlerde malzemelerini kullanmışlardır. Bu dönemde asıl amaç İslamiyeti yaymak ve o şehri İslam şehrine dönüştürmek olmuştur. İslamiyetin ilk şehirleri olan Basra, Kufe ve Fustat şehirleri de bu dönemde kurulmuştur. İslamiyetin doğuşundan çok kısa bir zaman geçmiş olmasına rağmen İslamiyet hızla yayılmış ve kalabalık cemaati özellikle de bir ordunun aynı anda namaz kılabileceği kapasiteye sahip ordugâh camileri de bu dönemde inşa edilmiştir. Bu ordugâh camileri Hz. Muhammed dönemindeki küçük boyutlu mescitlerin aksine bir ordunun aynı anda ibadet edebileceği anıtsal ölçülere sahip yapılardır. Çok büyük boyutlu ordugâh tipli olan bu mescitler malzeme, plan ve mimari yönden Hz. Muhammed dönemi yapılarına benzemekle birlikte ölçülerine göre mimari anlamda oldukça zayıf kalmıştır. Farklı dinlere ait ibadet mekânlarının camiye dönüştürülmesi geleneği de ilk olarak bu dönemde başlamıştır. İslam sanatında camilerin ilk oluşumu bu dönemde başlamaktadır. Mescid-i Nebevi ’de görülen kıble yönünde çok ayaklı cami plan şeması devam ettirilmiştir. Özellikle bu dönemde inşa edilmiş olan Kufe Mescidi çok ayaklı camilerin prototipi sayılmaktadır. İlk İslam mescitlerinde taşıyıcılarda ahşap malzeme kullanılması klasik bir form almıştır. Ancak İslam mimarisinde ilk kez Kufe Cami’de devşirme sütunlar kullanılmıştır. Hz. Muhammed döneminde yapılan mescitlerde görülmeyen caminin en önemli elemanları olan mihrap ve minare yapıları bu dönemde mescitlerde görülmeye başlamıştır.

Emevilerin hilafeti ele geçirmesi ile birlikte başkent Şam’a taşınmış olup bu dönemde inşa edilmiş olan Ulu Camilerde Roma, Helenistik, Bizans ve Suriye’nin yerli yapı geleneklerinin etkileri görülmektedir. Bizans’ın hâkim kilise plan şemaları olan bazilikal, transept ve merkezi plan şeması ile mozaik sanatı bu dönem İslam yapılarında etkisini göstermiştir. Özellikle Şam Emevi Cami getirmiş olduğu yenilikler ile Hz. Muhammed ve Dört Halife döneminde camilerin birbirini tekrarlayan basit formundan uzaklaşmıştır. Asıl ibadet mekânının ana kaynağı Hz. Muhammed ve Dört Halife döneminde inşa edilen mescitlerde olduğu gibi enine genişleyen cami plan şeması hâkimdir. Ancak burada üst örtüde dikey bir sahına yer verilmesi ve üzerinin düz dam ile değil kırma bir çatı ile kapatılmış olması yapıyı ilk İslam mescitlerinden ayırmakta ve bazilikal plan şeması etkisini yansıtmaktadır. Bu camide ilk olarak harim ve avlu kimliği ortaya çıkmıştır. En mükemmel ifadesini Mağrip sanatında bulan atnalı kemer

ile İran sanatının ayırt edici özelliği olan kayık kemerin statik, sükûnet ve yükselen aydınlık gibi iki niteliği bir araya getiren iki önemli unsur Emevi yapılarının belirleyici özelliği olmuştur. Daha önce Dört Halife döneminde yapılan mescitlerde görülen mihrap ve minare gibi mimari elemanlar ilk kez bu yapıda bir cami bünyesinde birlikte yer almıştır. Sade ve gösterişsiz bir düzenleme gösteren İlk İslam mescitlerinin yerini burada Bizans etkisinde yapılmış mozaik süslemeler almıştır. Kerpiç malzeme tamamen taşa dönüşmüş taşıyıcılarda ahşap malzeme yerine taş malzeme ve devşirme sütunlar kullanılmaya başlanmıştır.

Kuzey Afrika ve Endülüs topraklarında hüküm süren hanedanlıklar tarafından inşa edilen ulu camiler Şam Emevi, Kayravan Ulu Camii ve Kurtuba Ulu Camii' den esinlenilerek inşa edilmiştir. Özellikle Endülüs'te inşa edilmiş olan Kurtuba Ulu Cami, Şam Emevi Cami örnek alınarak inşa edilmiş burada mihrap bir bölüm olarak ele alınmıştır. Harimde orta eksen vurgulanmış ve bu uygulama Kuzey Afrika'da ve Endülüs'te kurulmuş olan Murabıtlar, Muvahhitler, Meriniler ve Ağlebiler gibi Müslüman devletler tarafından inşa edilen ulu camilerde başarılı bir şekilde uygulanmıştır. Kıble yönünün ve mihrap önünün kubbe ile vurgulanması artık klasikleşmiş ve İslam sanatında bölgesel farklılıklar olmakla birlikte tüm İslam yapılarında uygulanmıştır. Kurtuba'da görülen atnalı kemerler, istiridye yivli tromplar, sarkıt mukarnaslar, dilimli birbirine geçmiş kemerler, kaburgalı kubbe ve iki renkli taş işçiliği ile daha sade olan Mağrip mimarisindeki etkisini göstermektedir. Suriye, Kuzey Afrika ve Endülüs'teki minareler çan kulesi şeklinde yükselmektedir.

Mısır'da kurulmuş ve Şii inancı benimsemiş olan Fatımilerin yapmış oldukları ulu camilerde de genel olarak Emevi plan şeması benimsenmiştir. Ancak Fatımi yapıları cephe düzenlemeleri ile farklılık arz etmektedir. Antik dönem zafer taklarında olduğu gibi giriş cephelerinde üçlü bir düzenleme görülmektedir. Minareleri de çan kulesi şeklinde olup girişin üzerinde yükselmiştir. Bu camide temelde Hz. Muhammed döneminde enine genişleyen cami plan tipi hâkim iken, orta sahının vurgulanması ile Emevi dönemi mimarisini yansıtmaktadır. Cephelerde ise Fatımilerin kendine özgü üslubu ayırt edilmektedir. Kahire'de kurulmuş olan El-Ezher Cami hem Fatımilerin en önemli ulu camisi hem de döneminin en büyük üniversite yapısıdır.

Emevi hanedanına son veren Abbasiler başkenti Şam'dan yeni kurmuş oldukları Bağdat şehrine taşımışlardır. Hz. Muhammed ve ardılları döneminde cami bir ibadet yeri olmakla birlikte yeni Müslüman cemaatin sosyal ve siyasal merkezi olarak da kullanılmıştır. Abbasiler döneminde ise cami dinsel bir kurum olarak yeni bir kimliğe bürünmüştür. 7. yüzyılda şekillenmeye başlayan İslam mimarisi Doğu Roma Bizans, Sasani ve Helenistik etkilerinin görüldüğü Emeviler döneminde İslam sanatında ilk örneklerini vermiştir. 8. yüzyıldan itibaren ise Abbasiler döneminde Eski Mezopotamya, Sasani ve Türk etkilerini alarak kendi üslubunu oluşturmuştur. Hz. Muhammed ve Dört Halife döneminde ilk belirtileri ortaya çıkan, Emeviler döneminde başlayan İslam sanatının oluşum ve gelişim süreci bu dönemde sürece katılan yeni bileşenler ile kaynaşarak hız kazanmış ve nitelikleri giderek belirginleşen Müslümanlara özgü yeni bir sanat anlayışı yaratılmıştır.

Emevi döneminde yapılmış olan Cuma Camileri geç antik çağ mimarisinin biçim ve bezemelerinin kullanılması ile anıtsallaştırılmıştır. İlk Abbasi halifelerinin büyük kudreti ulemanın gücü ile birleşince bu durum değişmiş ve zamanla geniş bir alanda Cuma Camisi planı ortaya çıkmıştır. Emeviler döneminde inşa edilen ulu camiler daha küçük boyutlu iken Abbasiler döneminde inşa edilen ulu camiler anıtsal ölçülere sahiptir. Özellikle Kayravan Ulu Camii'de dilimli taş kubbenin ilk örneği ve Kurtuba Ulu Cami'de mihrap önünde yer alan kaburgalı kubbe erken İslam mimarisinin en önemli iki örneğinde olduğu gibi Emevi yapılarında yer yer kubbe uygulamasına yer verilirken Abbasiler döneminde kubbe yok denecek kadar az olup Hz. Muhammed ve Dört Halife döneminde yaygın olarak kullanılan düz örtü tercih edilmiştir. Emeviler döneminde kullanılan taş malzemenin yerini burada tuğla ve kerpiç malzeme almıştır. Emevi dönemi eserlerinde mozaik ve fresk tekniği kullanılarak natüralist üslup yapılarda hâkimdir. Abbasiler döneminde ise Orta Asya Türk etkisi olan eğri kesim tekniğinin görüldüğü süslemeyi oluşturan motiflerde stilize edilmiş ve soyuta doğru yol alan bir üsluplaşma görülmektedir. Tuğla kullanımı ve stuk süsleme Abbasi dönemi mimarisinin en belirleyici özelliği olmuştur. Emevilerin çan kulesi şeklinde olan minarelerinin aksine Abbasi minareleri malviye tipli olup minarenin etrafını dolaşan helezonik bir rampa ile çıkılan formdadır. Bu dönemde inşa edilmiş olan Samarra Ulu Camii hem Abbasiler döneminin hem de İslam mimarisinin en büyük ölçülere sahip olan Ulu Camisidir.

Kuzey Afrika'da kurulmuş olan Tolunoğulları tarafından inşa edilen Tolunoğlu Ahmed Camii de Abbasilerin Samarra üslubunda inşa edilmiştir. Emevi mimari üslubunun hâkim olduğu bölgede Samarra üslubunu yansıtan eser olması bakımından önemlidir. Cami, taş malzemenin çok olduğu Fustat' ta, Samarra' da olduğu gibi tuğla malzemeden inşa edilmiş ve minaresi de Samarra Ulu Cami'nin malviye tipli minaresi ile benzerlik göstermektedir. Samarra' ya ait olan A,B,C üslubundaki süsleme burada daha zengin bir işçilik göstermektedir. Ancak cephelerde yer verilen dendanlar ve nişler mağrip sanatından etkilendiğinin bir kanıtıdır.

Orta Asya'da İslamiyeti kabul eden ilk Türk devleti olan Karahanlılar ilk kez Türk İslam sentezini kurmuştur. Karahanlılar İslami geleneklere uymakla birlikte kendi kökünden gelen kültür ve sanat geleneklerini de sürdürmüşlerdir. Bu dönemde inşa edilmiş olan ulu camiler veya namazgâh gibi İslami kurumlar kent formunu etkilemiştir. Orta Asya şehirlerinde inşa edilen ulu camiler Hz. Muhammed'in Medine'deki evinin modeline dayanan avlulu ve çok ayaklı olarak düzenlenen klasik Arap cami plan şemasında inşa edilmiştir. Ancak bu yapılarda bulunduğu bölgenin yerel mimari etkileri cami bünyesine girmiştir. Camiler Abbasiler döneminde olduğu gibi tuğla ve kerpiç malzemeden inşa edilmiştir. Üst örtüde düz dam ile birlikte İran etkisi gösteren farklı tipteki tonozlar, ahşap örtü sistemi ve kubbe kullanılmıştır. Emevilerin çini mozaik tekniğinden farklı olarak süslemede Büyük Selçuklu dönemi bezeme üslubunu da yansıtan ve dönemin karakteristik özelliklerinden olan oymalı alabastr, terakota ile turkuaz renginde ve farklı şekillerdeki tuğla süslemeler kullanılmıştır. Bu dönemde inşa edilmiş olan ulu camiler ilk İslam yapılarında gördüğümüz mihraba paralel cami plan şemasında inşa edilmiştir. Ancak Başane Ulu Camii'de mihrap önünde görülen altı ayak kalıntısının varlığı bu bölümün tonozla örtüldüğüne işaret etmektedir. Bu uygulama ile İslam sanatında ilk kez mihrap önünde bir eyvan bölümüne yer verilmiştir. İran ve Orta Asya'da görülen bu uygulama Antik Çağ'da Part ve Sasani yapılarında da görülmektedir. Bu eyvan uygulaması Türklerle birlikte Anadolu'ya kadar gelmiştir. Dehistan Ulu Cami'de ise mihrap önünde dört ayak kalıntısına yer verilmiş ve bu bölümün üzerinin de kubbe ile kapatıldığı düşünülmektedir. Dehistan Ulu Camisi avlulu çok ayaklı camiler ile İran ve Orta Asya mimarisi kemerli açıklıklara sahip kubbeli mekân geleneğinin sentezinden meydan gelmiştir. İlk kez bu camide kubbeli mekân ile eyvan kaynaşması görülmektedir. Karahanlı minareleri Emevi ve Abbasi

minarelerinden farklı olarak genellikle tuğla malzemeden yapılmış aşağıdan yukarıya doğru daralan formdadır. Karahanlı minareleri yapıdan bağımsız inşa edilmiştir. Gazneliler döneminde İslamiyet Hindistan'a kadar uzanmıştır. Bu dönemde ahşap direkli olarak inşa edilmiş olan Arus'i Felek Camii, daha sonra Anadolu'da inşa edilecek olan ahşap direkli ulu camilerin prototipi sayılmaktadır. Asıl önemli yapısı ise Türk İslam mimarisinin gelişimine katkısı olan Leşker-i Bazaar Ulu Camii'dir. Karahanlılar döneminde Dehistan Ulu Cami'de ilk örneği olduğu düşünülen mihrap önü kubbeli yapı burada kesin olarak uygulanmıştır. Enine genişleyen mihraba paralel iki sahın kesilerek mihrap önü kubbesine ve kubbe önünde eyvan şeklinde düzenlenmiş bir giriş ve taç kapı uygulamasına yer verilmiştir. Caminin ortasında avlusunun bulunması, mihrap önü bölümünün kubbe ile kapatılmış olması merkezi planlı cami formunun ilk örnekleri sayılabilecek planlama olgunluğu göstermesi bakımından önemlidir. Arap cami plan şeması ile Anadolu cami plan şemasını birleştirici bir özellik taşımaktadır. Ayrıca Büyük Selçukluların karakteristik özelliği olan kubbe eyvan birleşiminin ilk örneği de Dehistan Ulu Camii'de görülmektedir. Mihrap önü kubbesi Büyük Selçuklular ile İran'da geliştirildikten sonra Artuklularla Anadolu'ya Türk Memlukluleriyle Baybars Cami'de olduğu gibi Mısır'a kadar etkisini sürdürmüştür.

Büyük Selçuklular döneminde inşa edilen Cuma Mescitleri ise ilk İslam topraklarında ve Orta Asya'da inşa edilen çok ayaklı ulu camilerden tamamen farklıdır. Bu dönemde hâkim Cuma cami tipi kubbe-eyvan ve avlu birlikteliğinden oluşan kervansaray ve medrese yapılarında sıkça uygulanan dört eyvan plan şemasıdır. Bu plan şemasının Sasani Zerdüşt ateşgedelerinin etkisinden geliştirildiği düşünülmektedir. Büyük Selçuklu Devleti, Karahanlılar ve Gazneliler dönemi camilerindeki gelişmeleri toplayıp değerlendirerek anıtsal ölçülerde Cuma mescitleri inşa etmişlerdir. İlk İslam camilerinde ön safta yer alma ve toplu halde ibadet etme anlayışı bu camilerde eyvanların uygulanması ile birlikte engellenmiştir. Ancak bu plan şeması İran'da hakim Cuma camisi planı olmuştur. İsfahan Mescid-i Cuması bu plan şemasının en anıtsal örneğidir. Büyük Selçukluların Anadolu'da inşa etmiş oldukları Cuma mescitlerinde bu plan şemasını uygulamamışlardır. Özellikle Diyarbakır Ulu Cami, Suriye etkisinde inşa edilmiş olup Şam Emeviye Cami'nin Anadolu'daki örneği olmuştur. Ancak bu plan şeması İran'da Hindistan'da ve Orta Asya'da da kurulmuş olan İlhanlılar, Gurlular ve Timurlular, tarafından Cuma camilerinde kullanılmıştır. İnşa teknikleri, bina tipleri ve

tezyinat konularında ağırlıklı olarak Büyük Selçuklu geleneğini devam ettirerek daha iddialı boyutlarda Cuma Camileri inşa ettirmişlerdir.

Büyük Selçuklu camilerinin temel kurulumunda da yine Mescid-i Nebevi'nin çok ayaklı plan şemasının etkileri görülmektedir. Leşker-i Bazaar Ulu Camii'de mihrap önü kubbesi ve yan sahınlar arasında belirli uyum sağlanmıştır. Ancak Büyük Selçuklularda yan sahınlar mihrap önü kubbesinden soyutlanmıştır. Ancak Anadolu'da inşa edilen ulu camilerde yan sahınlar ile mihrap önü kubbesi Silvan Ulu Camii'de bir bütünlük oluşturmuştur.

Karahanlılar döneminde aşağıdan yukarıya doğru daralan formda olan minareler Büyük Selçuklu döneminde incelerek daha zarif formda silindirik gövdeli olarak inşa edilmişlerdir. Yapı malzemesi olarak tuğlanın kullanıldığı bu dönemde tezyinatta dekoratif tuğla işçiliği ile stuk süslemeler yaygın olarak kullanılmış ve Anadolu'da da etkisini sürdürmüştür. Hindistan'da Delhi Türk Sultanları tarafından inşa edilen Kuvvetü'l İslam Camisi Türk Müslüman ve Hint mimarisinin sentezinden oluşmuştur. Bu camide ilk İslam Cuma camilerinde görülen enine genişleyen çok ayaklı cami plan şeması, Türk kemer sistemi ve Hintlilere ait çatkı sistemi ve bezemeli sütunları ile bir arada kullanılmıştır. Burada tuğla malzemenin yerine Hindistan'ın yerel malzemesi olan kırmızı kumtaşı kullanılmıştır. Ayrıca İslam sanatının en yüksek ve anıtsal olan minaresi Kutup Minar Karahanlı minareleri üslubunda aşağıdan yukarıya doğru daralan formda inşa edilmiştir.

Delhi'de kurulmuş Babür Devleti tarafından inşa edilmiş olan Fetihpur Sikri Cuma Camisi ve Delhi Ulu Cuma Cami ise plan, malzeme ve üslup açısından Orta Asya ve İran'da kurulmuş olan Müslüman Türk devletlerinin Cuma camilerinden farklıdır. Bu camiler Mescid-i Haram örnek alınarak inşa edilmiştir. Harim ve avludan oluşmaktadır. Avlu kısmı harimden daha geniş tutulmuştur. Anıtsal nitelikteki taç kapısı Selçuklu yapılarını andırmaktadır. Burada da yine Hindistan'ın yerel malzemesi olan kırmızı kumtaşı ve mermer malzeme kullanılmıştır. Minareleri Büyük Selçuklu etkisinde yapılmış olup silindirik gövdelidir. Harimin üzeri Hindistan'a ait olan soğan vari kubbeler ile kapatılmıştır. Bu yapılar Hint İslam dini mimarisinin Hindistan'daki en önemli örneklerini oluşturmaktadır.

Türklerin Orta Asya ve İran'dan Anadolu'ya gelmesi ile birlikte Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması hız kazanmıştır. Anadolu'nun farklı bölgelerinde Büyük Selçukluya bağlı beylikler kurulmuştur. Bu beylikler fethettikleri bölgelerde ilk kez Dört Halife döneminde görülen ve diğer İslam devletleri tarafından da sürdürülen kale veya şehirdeki en büyük dini mabedi camiye dönüştürme geleneğini sürdürmüşlerdir. Ancak Büyük Selçuklu Devletine bağlı olarak kurulan bu devletlerin inşa etmiş oldukları ulu camilerde ortak bir üslup birliği görülmemektedir. Fakat temelde bazı mimari bileşenlerde ve üsluplarda ortak yönlerin var olduğu görülmektedir. Bu eserlerde farklı geleneklerin izleri tespit edilmiştir. 11. ve 13. yüzyılda her türlü eğilimin denemesini yansıtan ulu camiler inşa edilmiştir. Bu durumun oluşmasında Türklerin Orta Asya'dan getirmiş oldukları gelenekler ve ustalar ile bulundukları bölgedeki yerel mimari etkili olmuştur. Bu etkileşim malzeme, plan ve süsleme unsurlarına yansımıştır. Özellikle İran'da etkili olan tuğla malzeme Anadolu'da taşa dönüşmüştür.

12. ve 13. yüzyılda Anadolu'daki özellikle Güney doğu Anadolu'da inşa edilen ulu camilerde uygulanan büyük kubbeler İsfahan'da Melikşah'ın yaptırmış olduğu mihrap önü kubbesinin cami tasarımında büyük bir simgeye dönüştüğünü göstermektedir. Anadolu'daki ulu camiler üç plan şemasının sentezinden şekillenmiştir. Karahanlı ve Gazneli döneminde gelişim gösteren mihrap önü kubbeli ve yan sahınlı, Büyük Selçuklu döneminde mihrap önü kubbeli ve ona bağlı eyvandan oluşan harim ve harimin kuzeyinde yer alan avlu ile Kufe Tipi camilerden oluşmaktadır. Bu denemelerle Türk sentezinin ilk adımlarının atıldığı söylenebilir.

Beylikler arasında belirli bir üslup birliği görülmese de beylikler kuruldukları bölgede kendilerine ait bir üslup geliştirebilmişlerdir. Özellikle Güneydoğu Anadolu'da kurulmuş olan Artuklu yöresinde Anadolu'nun değişen tiplerine karşılık yerleşmiş bir ulu cami plan şeması ile karşılaşılmaktadır. İlk İslam camilerinde görülen enine genişleyen tipte inşa edilmiş olan bu camilerde uygulanan mihrap önü kubbesi belirleyici unsur olmuş avlu bölümüne yer verilmiştir. Silvan Ulu Camii bu tipin en anıtsal örneği olup 13,5 m çapında kubbe ile kapatılmıştır. Gazneliler'in Leşker-i Bazaar Ulu Camii'nde iki sahnı kesen mihrap önü kubbesi ile Melikşah'ın İsfahan'daki mihrap önü kubbesinin esaslarını tekrarlayan bu mihrap önü kubbesinin çapını aşan Anadolu'da başka bir örnek daha görülmemektedir. İlk camilerde görülen enine genişleyen cami plan şemasının Anadolu'daki önemli örneklerindendir. Bu dönem ulu

camilerinde kesme taş malzeme kullanılmıştır. Cephelerde görülen iki renkli taş işçiliği ve düğümlü geçmeler ise Zengi etkisini göstermektedir. Bu etki Orta Anadolu'da Konya Alâeddin Camii'de ve Batı Anadolu'da Selçuk İsa Bey Camii'de görülmektedir. Bu etki yapıları inşa eden Suriyeli mimarlar tarafından Anadolu'ya getirilmiştir.

Anadolu'da kurulan diğer beyliklerden olan Mengücüklüler, Saltuklular ve Danişmentliler döneminde inşa edilen ulu camiler Artuklu dönemi ulu camilerinden farklı olup kendi içlerinde özellikle derinlemesine plan şemasında, daha küçük boyutlarda mihrap önü kubbesi, kuzey cephede avlu yapısının olmayışı iç mekânda özetlenmiş bir avlu bölümüne yer verilmiş olması gibi uygulamalarda benzerlik göstermektedirler. Ancak tasarım kullanılan malzeme ve işçilik açısından bazı farklılıklar görülmektedir. Beylikler döneminde Mengücüklüler tarafından inşa edilmiş olan Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası Ortaçağ boyunca Anadolu'da yapılan Ulu Camilerin başyapıtı olmuştur. Danişmentliler döneminde inşa edilmiş olan Kayseri Ulu Cami'nin de katıldığı bir seri olan Orta Anadolu Camisi ile genellikle Anadolu Selçuklu cami plan şeması düzeninde kurulmuştur. Minaresinin bulunmayışı, orta sahının vurgulanması ve avlusunun olmayışı ile Anadolu'ya özgü cami tasarımının klasik örneklerindendir. Bu tipolojide çok ayaklı en eski İslam şeması, İran ve Orta Asya etkili mihrap önü kubbesi ve Anadolu'nun kilise planlarından etkilenmiş olduğu düşünülebilen derinlemesine bir iç mekan ortadaki aydınlıkta basite indirgenmiş bir orta avlu ile bir merkezi plan vurgusu gibi tasarım özellikleri ile Anadolu'ya özgü bir cami planı ortaya çıkmıştır. Cami mimari kuruluşu yontu sanatının en anıtsal örneği olan taç kapıları ve camiye bitişik olan darüşşifa yapısı ile Anadolu Türk Sanatının benzersiz bir eserini oluşturmaktadır.

Anadolu Selçuklu döneminde inşa edilen ulu camilerde de ilk beylikler döneminde Orta Anadolu'da hâkim olan cami plan şemasında olduğu gibi avlusuz, çok ayaklı ve boyuna gelişmiş bir ibadet mekanı ile ışığın belli noktalarda yoğunlaştırıldığı örtü biçimlerinde ve taşıyıcı sisteminde farklı ölçüleriyle yapının monoton düzenini bozan öğeler içeren farklı özelliklere sahip bir gelenek oluşturulmuştur. Mescidi-i Nebevi'nin enine genişleyen cami plan şeması Anadolu Selçuklu döneminde dikey yönde ele alınmıştır. Bu plan şemasında bölgede yer alan hâkim kilise plan şemasının etkili olduğu söylenebilir. Mihrap önü kubbesi, plan şemasını ve strüktürünü belirleyen ve iç mekân yönelişini şartlandıran ana öğe olmuştur. Bu dönemde İran'da hâkim olan

cami plan şeması terk edilmiştir. İran'da kullanılan tuğla malzeme yerine Anadolu'da taş malzeme kullanılmıştır. Özellikle taç kapılarda taş malzemenin ince ustalıkla işlendiği Anadolu'ya özgü Anadolu Selçuklu taç kapı üslubu geliştirilmiştir. Anadolu Selçuklu yapılarında cephe düzenlemeleri oldukça sade olmasına rağmen ön cepheler özellikle işlenmiştir. Bu döneme ait minareler taş ve tuğla malzemeden silindirik gövdeli olarak inşa edilmiştir. Bu dönem yapılarında çini malzeme bezemede ön plana çıkmış olup mihrapta ve mihrap önü kubbesinde zengin çini bezemesine yer verildiği görülmektedir. Bu dönemde inşa edilmiş olan Konya Alâeddin Cami'de birbirleri ile bağlantıları belirsiz ibadet mekânlarından oluşması farklı dönemlerde inşa edilmiş olduğunun bir göstergesidir. Anadolu'ya özgü mihrap önü kubbeli bölüm ile ilk İslam yapılarının hâkim plan şeması olan çok ayaklı cami plan şeması birlikte uygulanmıştır. Cami klasik cami unsurlarını kendi bünyesinde barındırmıştır. Konya'nın simgesi durumunda olan ve en ünlü Selçuklu Sultanının adını taşıyan Konya Alaeddin Camii, Artuklu döneminde inşa edilmiş olan Güneydoğu Anadolu camilerinden, Saltuklular ait Erzurum Ulu Cami, Danişmentli eseri olan Kayseri Ulu Cami ve Mengücüklü yapısı olan Divriği Ulu Cami ile aynı nitelikte olmayan bu yapı karmaşık bir yapı grubundan oluşmaktadır. Kuzey cephede yer alan taç kapıda iki renkli taş işçiliği ve düğümlü geçme motifi Zengi mimari etkisini yansıtmaktadır. Malatya Ulu Cami ise Anadolu'da Büyük Selçuklu cami plan şeması olan dört eyvan plan şemasının iki eyvanlı olarak düzenlenmiş şeklidir. Cami planı ve tuğla işçiliği ile Büyük Selçuklu yapısı olan Zevvare Ulu Cami'ye benzemektedir.

Cami mimarisinde ahşap direklerin kullanıldığı ilk yapı Hz. Muhammed tarafından inşa edilen ve ilk mescit olan Mescid-i Nebevi'de görülmektedir. Gazneliler tarafından inşa edilen Arus-i Felek Cami ahşap direkli camilerin prototipi sayılmaktadır. Anadolu Selçuklu döneminde inşa edilen Ankara Arslanhane Camii, Afyonkarahisar Ulu Cami, Sivrihisar Ulu Cami Anadolu ahşap direkli ulu camilerin en anıtsal örneğidir. Bu camilerde çok ayaklı cami plan şeması uygulanmış olup Anadolu Selçuklu cami plan şemasında görülen mihrap önü kubbeli, orta sahında fenerli açıklıklı plan şeması ahşap direkli ulu camilerde de uygulanmıştır. Ahşap oyma sanatının en güzel örnekleri verilerek Orta Asya'da görülen eğri kesim tekniği ve zengin kalem işleri tavan süslemelerinde görülmektedir. Eşrefoğulları döneminde yapılmış olan Beyşehir Eşrefoğlu Camisi ahşap direkli camilerin en anıtsal örneği olup Anadolu Selçuklu Camii

plan şemasında inşa edilmiştir. Mihrap önü kubbeli, orta sahında fenerli açıklığı bulunan cami plan şemasında yapılmış olup ahşap direkli camilerde çinili mihrabı ve mihrap önü kubbesi ile Anadolu'daki çini ve ahşabın bir arada sentezlendiği önemli eserlerden birisidir.

Anadolu Selçuklu Devletinin yıkılma sürecine girmesi ile birlikte Anadolu'da siyasi birlik bozulmuş ve oluşan bu otorite boşluğunda birçok beylik ortaya çıkmıştır. Anadolu'nun farklı bölgelerinde kurulmuş olan bu beylikler ulu camileri inşa ederken eski geleneği devam ettirmekle birlikte yeni bir üslup geliştirmeye çalışmışlardır. Bu yeni arayış içerisinde olan beyliklerin inşa etmiş oldukları ulu camilerde bölgesel farklılıklar görülmektedir. Doğu, orta ve Kuzey Anadolu'da gelişen yeniliklere rağmen genel çizgileriyle Anadolu Selçuklu döneminde olduğu gibi Suriye ve Mısır'daki Zengi, Eyyubi ve Memluk mimari üslubu etkisini sürdürmüştür. Beylikler dönemi mimarisi Osmanlı sanatının anıtsal üslubunu hazırlayan bir köprü görevi üstlenmiştir.

Bu dönemde mekân anlayışı geliştirilerek etrafındaki diğer yapılardan bağımsız ve önünde son cemaat yeri bulunan, tek kubbeli, kare planlı camiler inşa edilmiştir. İlk İslam yapıları olan Şam'da Ümeyye, Kayravan'da, Seydi Ukba, Afganistan'da Leşker-i Bazaar Ulu Camii, İsfahan'da Cuma mescitlerinde Anadolu'da Silvan Ulu Camii'de mihrap önündeki sahınların kaldırılarak ulu camilerde merkezi mekân meselesi ele alınmıştır. Ancak tam anlamı ile merkezi mekânlı camiler inşa edilememiştir. Beylikler devrinde tek kubbeli küçük camiler ile çok sütunlu ulu camii tiplerinde meydana gelen değişiklik bu olgunluk devrini hazırlamıştır.

Memluklu hâkimiyeti altında kurulmuş olan Dulkadiroğulları ve Ramazanoğulları Memluklu hâkimiyeti altında hüküm sürdükleri için kendilerine has bir üslup oluşturamamışlardır. Dulkadiroğulları tarafından inşa edilmiş olan Maraş Ulu Camii plan olarak Selçuklu üslubunda inşa edilmiştir. Ancak caminin minaresinin yapıdan ayrı olması ve silindirik gövde üzerindeki çokgen bölümlü yapısı Memluklu mimarisine bağlanmaktadır. Minarede görülen form değişikliği, gövdenin ayrı biçimdeki bölmeler halinde verilmiş olması ve mukarnaslar bordürler güney etkisini yansıtmaktadır. Anadolu'da genel olarak kapalı olan şerefe bölümlerine karşılık Kahraman Maraş'taki minare şerefelerinin büyük çoğunluğunun açık olması bölgenin uzunca bir süre Memluk etkisinde kaldığını göstermektedir. Taç kapıda görülen sarkıt mukarnaslar ve iki renkli

taş işçiliği de yine güney etkisini yansıtmaktadır. Dulkadiroğlularının en önemli yapılarından birisi olan Elbistan Ulu Cami ise Anadolu Ulu Camileri içerisinde çok ayaklı ve mihrap önü kubbeli plan şemasından farklı olarak Osmanlı döneminde en anıtsal formunu almış olan merkezi plan şemasında inşa edilmiştir. Ramazanoğulları tarafından inşa edilmiş olan Adana Ulu Cami'de Selçuklu, Artuklu, Memluklu, Zengi ve Osmanlı mimari karakterini üzerinde toplamıştır. Ancak bu mimari karakterler yapı bünyesinde sentezlenmemiş her üslup yapının farklı bölümlerinde özgün şekli ile uygulanmıştır.

Aydınoğulları döneminde inşa edilmiş olan ulu camiler içerisinde Selçuk İsa Bey Camii, farklı bir kurulum düzeni göstermektedir. Şam Ümeyye Camii'nin Anadolu'da Diyarbakır Ulu Camii'den sonraki son örneğini oluşturmaktadır. Bu caminin de batıya açılan taç kapısı Zengi etkisinde yapılmıştır. Birgi Ulu Camii ise cephe düzenlemesi ile dikkat çekmektedir. Cephelerde yer alan çift sıra pencereler ve yalın girişler, beylikler döneminden sonra devamı gelecek olan gelişmelerin ilk belirtilerini yansıtması açısından önemlidir. Osmanlı klasik dönem yapılarının karakteristik özelliği olan çift katlı pencere sisteminin hazırlayıcısı olmuştur. Ancak kompozisyon açısından Zengi ve Memluklu etkisini yansıtmaktadır. Bu dönem camilerinde tek kubbeli plan şeması gelişirken bir yandan da çok ayaklı camilerdeki mihrap önü kubbesinin genişlediği görülmektedir. Saruhanoğulları tarafından inşa edilmiş olan Manisa Ulu Camii bu dönemin en anıtsal yapısıdır. İlk olarak Leşker-i Bazaar Ulu Camii'de görülen paralel sahınların mihrap önünde bir kubbe ile kesilmesi daha sonra Anadolu'da Silvan Ulu Camii ile Anadolu'da en anıtsal örneğini vermiştir. Van, Birgi ve Beyşehir Ulu Camilerinde de görülen mihrap önü kubbesinin Manisa Ulu Camii'de daha büyük tutulmuş olması artık mihrap önü bölümüne ayrı bir önem verildiği göstermektedir. Manisa Ulu Camii'de dört paralel sahının kesilmesi ile mihrap önü kubbesi geleneği devam ettirilmiştir. Manisa Ulu Camii 10. 80 m çapındaki mihrap önü kubbesi ile merkezi plana geçişte önemli bir adım sayılmaktadır. Anadolu'da inşa edilmiş olan ulu camiiler içerisinde ortası açık, şadırvanlı ve ilk revaklı cami olması bakımından önemli olup Edirne Üç Şerefeli Cami'de uygulanan mihrap önü kubbesinin hazırlayıcısı niteliğindedir. Osmanlı klasik dönem camilerinin ilk belirtilerini yansıtmaktadır.

İslam sanatında inşa edilmiş olan ulu camiler Osmanlı döneminde en anıtsal formuna ulaşmıştır. Osmanlı döneminde ilk ulu camiler I. Murad döneminde Bursa,

Filibe ve Gelibolu, Dimetoka ve Ankara'da inşa edilmiştir. Bu ulu camilerin orta sahını kubbe ile daha dar olan yan sahınları ise tonozla kapatılmıştır. Anadolu Selçuklu döneminde sadece mihrap önünde görülen kubbe uygulaması Osmanlı döneminin ilk Ulu Camilerinde orta sahının tamamı kubbe ile kapatılmıştır. Yan sahınlar ise tonoz ile kapatılmıştır. Bu durum Osmanlı mimarisinin kubbe eğilimli olduğunu göstermektedir. İlk yapılar oldukça sade ve gösterişsiz olup cepheler masif duvarlardan oluşmaktadır. Bu ilk camiler arasında Ankara'da inşa edilmiş olan Ahi Elvan Cami ise Anadolu Selçuklu döneminde en anıtsal örneklerini görmüş olduğumuz ahşap direkli ulu cami plan şemasında inşa edilmiştir.

Yıldırım Bayezid döneminde gelişme süreci içerisinde olan anıtsal mimari yeni bir üslup belirleyecek şekilde değişmiştir. İslam cami mimarisinin hâkim yapı tipi olan çok ayaklı cami plan şemasının en anıtsal örneği olan Bursa Ulu Camii, Osmanlı döneminde bu plan şemasının en anıtsal örneğini oluşturmaktadır. İlk İslam camilerinde bu plan şemasında inşa edilmiş olan camilerin üst örtüsü düz dam iken burada Osmanlının hâkim örtü tipi olan kubbe ile kapatılmıştır. Ancak bu camide ayakların fazla olması ve mekânı bölmesi nedeniyle yapıda bir mekân bütünlüğü oluşturulamamıştır. Anadolu Selçuklu yapılarında görülen şadırvan uygulaması ve fenerli açıklık bölümü Osmanlı yapılarında da görülmektedir. Ulu Cami'de görülen şadırvan uygulaması özellikle Osmanlı klasik dönem yapılarının karakteristik unsuru olmuştur. Bu dönemde Osmanlı camilerinde avlu yapılarına henüz yer verilmemiştir. Minareler tuğla malzemeden inşa edilmiştir. Bu plan şeması Osmanlı mimarisinde pek fazla benimsenmemiş olup Edirne Eski Camii ve Sofya'da Mahmut Paşa Camii'den sonra bu plan tipi terk edilmiştir. İstanbul'un fethedilmesi ile birlikte İstanbul'un en büyük Bizans kilisesi olan Ayasofya camiye dönüştürülmüş ve şehrin ulu camisi olarak kullanılmıştır. Bu tarihten sonra Osmanlı mimarları, Ayasofya'nın kubbe yapısından etkilenerek camiler inşa etmişlerdir. Ancak bu etkileşim birebir kopya etmek şeklinde olmamıştır. Osmanlı mimarları fetihten sonra İstanbul'da daha önce Anadolu'da kurulan devletler tarafından geliştirilen mihrap önü kubbeli camilerden geliştirilen ve bütün nispetleri Mimar Sinan tarafından tamamlanan merkezi plan şemasını Osmanlı'nın hâkim cami plan şeması haline getirmişlerdir. İstanbul'da ve hakim oldukları İslam topraklarında bu plan şemasında ulu camiler inşa etmişlerdir. İlk islam camilerinde ortak amaç olan toplu halde ibadet etme ve ön safta yer alma fikri çok

ayaklı cami plan şeması ile parçalanırken, Osmanlı döneminde özellikle Mimar Sinan tarafından yapılan büyük çaplı merkezi kubbeli camilerde bu amaca ulaşılabilmiş ve bütün cemaat tek bir kubbe altında toplanmıştır.

Fetihten sonra İstanbul'un inşa edilen ilk cami Eyüp Sultan Camisi olup İstanbul'un Türkler tarafından yaptırılmış ilk Ulu Camisidir. Ancak Fatih Sultan Mehmet bununla yetinmemiştir. Çünkü bu yapıyı şehre İslamiyetin sembolü olan bir ulu cami olarak değil Hz. Muhammed'in arkadaşı olan Eyüp Sultan'ın anısına yaptırmıştır. Fatih Sultan Mehmet Fetihten sekiz yıl sonra kendi adını yaşatan ve hem devletin hem de İslamiyetin gücünü gösteren İstanbul'un en anıtsal yapısı olan Ayasofya'ya karşı kendi adını taşıyan külliyesini inşa ettirmiştir. Kendinden sonra gelen Padişahlar da kendi isimlerini ve güçlerini gösteren anıtsal boyutlarda ulu cami niteliğinde camiler inşa etmişlerdir. Bu anlamda İstanbul'un ilk ve en anıtsal yapısı fetihten sonra Fatih Sultan Mehmet tarafından inşa edilen Eski Fatih Cami İstanbul'un en büyük ulu camisi olmuştur. Cami aynı zamanda Osmanlının altın devri olan klasik dönemin başlangıcı sayılmaktadır. Özellikle Ayasofya'dan etkilenilerek inşa edildiği savunulan Fatih Cami ile Ayasofya arasında sadece yarım kubbelerin kullanılmış olması açısından benzerdir. Ayasofya paralel sütunları, bu sütunlara oturan galerileri ve bunların gerisinde yer alan geçitleri ile Hıristiyan bazilikası plan şemasındadır. Fatih Cami ise tamamen farklı olup ortada merkezi bir kubbe mihrap önünde yarım kubbe ve yan taraflarda küçük kubbeler kullanılarak İslam ibadet mekânının gereksinimlerine uygun olarak yapılmıştır. Fatih Cami, 26 m çapındaki kubbesine yarım kubbe eklenmiş olması ile Osmanlı cami mimarisinin gelişiminin 15. yüzyılın ilk yarısında ulaştığı son aşamayı oluşturmaktadır. Ulu Camilerin anlatıldığı bu tez çalışmasında İstanbul yapılarına yer verilmemiştir. Ancak cami mimarisinin de değerlendirildiği bu kısımda İstanbul'da inşa edilmiş olan ilk camilerden bahsedilerek cami mimarisine yapmış olduğu katkıya değinilmiştir.

İslam Sanatında 16. Yüzyıla Kadar Ulu Cami geleneği adlı tez çalışması Osmanlı padişahları tarafından İstanbul dışında, Balkan topraklarında, Bursa ve Edirne, gibi başkentlerde inşa edilmiş olan ulu camiler incelenerek Kütahya Ulu Cami ile sonlandırılmıştır. İlk olarak basit bir mescitten ibaret olan Ulu Camiler İslamiyetin yayılması ve ekonomik gücün artması ile birlikte anıtsal boyutlara ulaşmış ve İslamiyetin ulaştığı bütün topraklarda İslam'ın sembolü olmuştur.

SONUÇ

İslam Sanatında 16. Yüzyıla Kadar Ulu Cami Geleneği adlı tez çalışmasında ilahi dinlerin sonuncusu olan İslamiyetin en önemli ibadet mekânı ve sembolü olan ulu camilerin İslam tarihi içinde geçirmiş olduğu gelişim süreci ele alınmıştır.

Tez kapsamında incelemiş olduğumuz İslam Sanatı tarihi süreci içerisinde inşa edilen ulu camilerin, Müslümanların yaşadıkları coğrafyalarda İslamiyet'ten önceki sanat anlayışlarından aldıkları etkileri İslam'ın getirdiği ilkelerle yoğurarak inşa ettikleri ve bazı noktalarda yenilikler ve özgünlükler içeren farklılıklarla inşa ettikleri anlaşılmaktadır.

Hz.Muhammed döneminde ilk mescitlerin ihtiyacı karşılamak için yapıldığı ancak daha sonra bu mescitlerin anıtsal bir form alarak şehrin, İslamiyetin ve gücün sembolü olan ulu camilere dönüşmüştür. Tek bir camide Cuma ve bayram namazının kılınması fikri şehirlerin kuruluşunda ve camilerin inşasında en önemli etken olmuştur. Şehirlerin kurulması ile ulu camilerin paralel doğrultuda geliştiği tespit edilmiştir. Nüfusun artması ve toprakların genişlemesi ile birlikte tek bir camide Cuma namazının kılınması sonucu insanların sorunlar yaşaması ile birlikte Cuma namazı şehrin diğer camilerinde de kılınmaya başlanmıştır. Ancak İslam tarihi boyunca şehrin en büyük ve en eski camisi ulu cami olarak varlığını sürdürmüştür. İbadet mekânı olarak kullanılmanın yanı sıra devletin maddi ve manevi gücünün sembolü olmuştur.

Hz Muhammed döneminde inşa edilen ve aynı zamanda Hz Muhammed'in evi olan Mescid-i Nebevi'nin İslam tarihi boyunca etkisini sürdürdüğü ve bütün ulu camilerin bir bakıma bu mescidin temsilcisi olduğu anlaşılmaktadır. İşlevsel olarak düşünüldüğünde tüm camilerin ortak amacının Müslümanların bir arada ve yüzleri Mekke'ye dönük olarak ibadet etmelerini sağlamaktır. İslam dininin Müslümanlara farz kıldığı namaz ibadetinin özellikle erkeklerin namazı birlikte kılmaları gerektiği ön safta yer almanın önemi açıkça görülmektedir. Bu yüzden ilk dönem camilerinde ön safları daha uzun tutmak maksadı ile enine bir plan şeması geliştirilmiştir. İlk dönem camileri genişletilebilen veya küçükletilebilen esnek ve eklenilebilir bir plan sistemine sahiptir. Bu yapıların biçimsel bir prototipi olmadığı gibi herhangi bir kutsal anlam da taşımamaktadır. Belirli ihtiyaçların karşılanması için imkânların el verdiği doğrultuda inşa edilmiştir. Bu yapılar aynı zamanda eğitim ve devletin bir resmi kurumu olarak

kullanılmıştır. Geçen zaman içerisinde halifelik bir imparatorluğa ve güce dönüşürken camide işlevlerinin daraltılması ile birlikte siyaset aracı olmaktan çıkmış ve dini bir kimliğe bürünerek dışa kapalı hale gelmiştir.

Dört halife döneminde ise Basra, Kufe ve Fustat gibi şehirlerin kurulması ile birlikte bu şehirlerde bütün orduyu kapsayacak olan ordugâh tipi camilerin inşa edilmesi zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Bu dönemde inşa edilmiş olan Kufe Cami hipostil camilerin kaynağı olmuştur. Karışık bir dönem olmasına rağmen minare, minber ve mihrap gibi cami elemanlarının yeni yeni görülmeye başladığı ve İslam mimarisinin temellerinin atıldığı görülmektedir. Bu dönemin çok kısa sürmüş olması ve maddi imkânların kısıtlı olması yapılan mescitlere de yansımış ve mimari anlamda özgün eserler inşa edilememiştir.

Emeviler döneminde inşa edilmiş olan ulu camilerde ilk İslam camilerinden farklı bir üslup görülmektedir. İlk İslam yapılarının basit ve mukavemetsiz yapıları ile bağlantılı olarak herhangi bir gelişim kaydetmeden Doğu Roma, Bizans ve Helenistik mimari etkisi altında tamamen farklı bir üslupta anıtsal ölçülerdeki Ulu Camiler inşa edilmiştir. Bu dönem Ulu Camileri Hıristiyan mimarisinden etkilenilerek inşa edilmiştir. Şam Emeviye Camii'de görülen kapalı ibadet mekânı, avlu bölümü ve çan kulelerinden dönüştürülmüş olan minareler, mihrap ve minber bir yapı bünyesinde toplanmıştır. Emevi halifeleri İslamiyeti geniş alanlara yaymak ile birlikte İslamiyetin sembolü olan camilerin inşasına da ağırlık vermişler ve devletin tüm imkânlarını bu uğurda harcayarak anıtsal nitelikte eserler inşa etmişlerdir.

İncelemiş olduğumuz bu dönem yapıları içerisinde belirli bir plan şemasına sadık kalınmamıştır. Şam Emevi Cami enine genişleyen cami plan şemasında inşa edilirken Kayravan Ulu Cami mihraba dik sahınlı, Mescid-i Aksa Cami ise transept planlı Kubbetu's Sahra ise merkezi planlı olarak inşa edilmiştir. Şam Emevi Cami ve Kubbetu's Sahra ihtişamlı çini mozaik bezemeye sahip iken Kayravan Ulu Cami daha sade bir işçilik göstermektedir. Kayravan Ulu Cami dengeli ve ağır başlı üslubu ile İslam'ın kısa sürede ulaştığı seviyeyi göstermesi bakımından önemli bir yapıdır. Bu dönem minareleri çan kulesi şeklinde yapının bünyesinde yükselmiştir. Endülüs'te inşa edilmiş olan Kurtuba Ulu Camii'de Şam Emeviye Camii ve Kayravan Ulu Camii'lerinden esinlenilerek inşa edilmiştir. İki katlı kemer sistemi, atnalı kemer formu,

mihrap önünün vurgulanması, kubbe uygulaması Emeviler dönemi mimarisinin genel karakteristiğini oluşturmaktadır.

Abbasiler çok büyük boyutlu ulu camiler ve buna bağlı olarak da yapı ile orantılı oldukça büyük ve uzaklardan fark edilebilen malviye tipli minareleri inşa etmişlerdir. Samarra Ulu Camii İslam mimarisinin en geniş alana sahip Ulu Camisidir. Yapının bu kadar büyük olmasında da yine bir şehirde yalnız bir camide Cuma namazının kılınma fikri etkili olmuştur. Bu dönem ulu camileri kerpiç ve tuğla malzemeden inşa edilmiş oldukları için günümüze kalıntı şeklinde ulaşmıştır. Malviye tipli minaresi tuğla malzemeden inşa edilmiş olduğu için günümüze sağlam bir şekilde ulaşabilmiştir. Bu dönem yapılarında Mezopotamya, Sasani ve Türk etkisi görülmektedir. Abbasiler bu dönemde kendilerine has olan Samarra A, B, C üslubunu geliştirmiş ve yapılarında zengin bir işçilikle göstermişlerdir.

Bu dönemde inşa edilmiş olan Samarra Ulu Cami, Ebu Dulef Cami ve Damgan Tarikhane Cami gibi Ulu Camiler dikdörtgen bir alan üzerine kurulmuş mihraba dik sahınlardan oluşan harim ve avludan oluşmaktadır. Nain Cuma Camii eninin derinliğinden fazla olması ile bu yapılardan ayrılmaktadır. Ayrıca Nain Cuma Camii'de yazı bitki ve geometrik motiflerin bir arada görüldüğü bezemenin Doğu İslam dünyasında bir benzeri daha görülmemektedir. Benzer uygulama Tolunoğulları ile birlikte Kuzey Afrika'da inşa edilmiş olan Tolunoğlu Ahmed Camii'de görülmektedir. Tolunoğlu Ahmed Camii plan, mimari ve süsleme olarak Kuzey Afrika'da Abbasilerin Samarra etkisini yansıtan en önemli eserdir. Kuzey Afrika'da kurulmuş olan Ağlebiler, Murabıtlar, Muvahhitler ve Meriniler döneminde inşa edilmiş olan ulu camiler Emevilerin Suriye'de ve Endülüs'te inşa etmiş oldukları ulu camilerden etkilenilerek inşa edilmiştir. Murabıtlar ve Muvahhidler dönemi yapılarında sade ve vakur bir tezyinat anlayışı görülmektedir. Endülüs'te kurulan hanedanlıklar tarafından Kuzey Afrika'ya getirilen Endülüs sanat üslubu Mağripliler tarafından geliştirilerek devam ettirilmiştir.

Orta Asya'da kurulmuş olan Karahanlıların İslamiyeti kabul etmesi ile birlikte Türk İslam mimarisinin ilk örneklerini vermişlerdir. Karahanlı döneminde ulu camiler tuğla ve kerpiç malzemeden inşa edildiği için camiler kalıntı şeklinde günümüze ulaşabilmiştir. İlk İslam mescitlerinde olduğu gibi çok ayaklı cami plan şemasının bu

bölgede de hâkim olduğu görülmektedir. Ancak Karahanlılar dönemine mal edilen bu camilerden Başane Ulu Camii'de mihrap önünde ayak kalıntılarının tespit edilmiş olması bu bölümün tonoz ile kapatıldığını, Dehistan Ulu Camii'de ise mihrap önünün kubbe ile kapatılmış olması ve giriş eyvan şeklinde vurgulanmış olması ile birlikte cami bünyesinde yeni gelişmelerin olduğu görülmektedir. Semerkand Ulu Camii, Sapol Tepe Ulu Camii ise çok ayaklı cami plan şemasında inşa edilmiştir. Özellikle bu dönemde Part ve Sasani saraylarında görülen eyvanın cami bünyesine girdiği avlulu ve çok ayaklı Arap cami plan şeması mihrap önünün tonoz veya kubbe ile vurgulandığı ulu camiler inşa edilmiştir. Genel olarak yapıdan bağımsız aşağıdan yukarıya doğru daralan formda inşa edilmiş olan Karahanlı minarelerinin Başane ve Çilburç ve Dehistan Ulu Camii'de olduğu gibi yapı bünyesinde yer alan minare yapılarının da var olduğu görülmektedir. Bu ulu camiler Türk İslam mimarisinin temelini oluşturmaktadır. Orta Asya'da diğer Müslüman topraklarında olduğu gibi ulu camiler şehrin kuruluşunda önemli rol oynamıştır. Karahanlılar döneminde de tıpkı Abbasilerde olduğu gibi yapılarda tuğla ve kerpiç malzeme kullanılmıştır.

Gazneliler döneminde inşa edilen yapılardan sadece Leşker-i Bazaar Ulu Camii'nin kalıntıları günümüze ulaşabilmiştir. Ancak bu kalıntılar Gazneliler döneminin gelişmiş bir cami mimarisinin var olduğunu gösteren önemli belgelerdir. Enine genişleyen cami plan şemasında sahınları kesen mihrap önü kubbesi tamamen özgün bir yaratma olup merkezi plan şemasının çıkış noktasını göstermektedir. Burada İslami gelenek sürdürülmekle birlikte yeni arayışlar ve özgün yaratmaların olduğu görülmektedir. Özellikle bu dönemde inşa edilmiş olan Arus-i Felek Camii'de dönem içerisinde ahşap kurgusu ile farklılık arz etmektedir. Daha önce Kayravan Ulu Camii ve Kurtuba Ulu Camii gibi Emevi dönemi ulu camilerinde mihrap önü kubbesine yer verilmiştir. Ancak bu kubbeler orta sahını vurgulayan tek sahının üzerinin kapatılmış olması ile sağlanmıştır. Orta Asya'da ise mihrap önündeki paralel sahınların kesilmesi ile iç mekânda kare bir alan oluşturularak bu mekânın üzerinin kubbe ile kapatıldığı görülmektedir. Büyük Selçuklu döneminde Emevi, Abbasi, Karahanlı ve Gazneli dönemi Ulu Camilerinden tamamen farklı bir üslupta dört eyvan plan şemasında ulu camiler inşa edilmiştir. Özellikle bu dönem yapılarında kubbe–eyvan birleşiminden oluşan ibadet mekânı Büyük Selçuklu yapılarının karakteristik özelliğini oluşturmaktadır. Anıtsal ölçülerde inşa edilmiş olan bu yapılarda ilk İslam mescitlerinin

toplu halde ibadet etme ve ön safta yer alma anlayışı eyvanların ibadet mekânını bölmesi ile birlikte önemini kaybetmiştir. Bu dönem yapılarında mihrap önü kubbesi kemerlerle yan sahınlara bağlanmıştır. Ancak cami içerinde tek bir birim olarak algılanmaktadır. Dört eyvan plan şemasının uygulandığı en anıtsal örneği olan İsfahan, Ardistan ve Zevvare Mescid-i Cumaları bir bütünlük arz etmektedir. Ancak Barsiyan Cuma Mescidi ve Anadolu'da Siirt Ulu Camii gibi sadece kubbe eyvan birleşiminden oluşan ulu camiler de mevcuttur. Hatta Büyük Selçuklu döneminde inşa edilmiş olan bazı camilerin ilk önce tek kubbeli olarak yapıldığı ve daha sonra dört eyvanlı hale getirildiği Gül Payegan Mescid-i Cuması gibi örnekler de mevcuttur. İlk olarak Karahanlılar da Tim Arap Ata Türbesinde görülen üç dilimli yonca yapraklı tromplar bu kubbeli mekânların geçiş öğesi olarak kullanılmıştır. Karahanlılar dönemi minarelerinden farklı olarak burada silindirik gövdeli minareler kullanılmıştır. Özellikle ana eyvanın her iki kenarında yer verilen bu minareler mihrap yönünü ve ana eyvanı vurgulamak için de kullanılmıştır. Ancak bu plan şeması İran'da sınırlı kalmış Anadolu'da bu plan şeması cami mimarisinde değil de medrese yapılarında uygulanarak anıtsal nitelikte yapılar inşa edilmiştir. Anadolu'da Büyük Selçuklu yapısı olan Diyarbakır Ulu Camii ise Şam Emevi Camii örnek alınarak inşa edilmiştir. Büyük Selçuklunun İran yapıları ile bir benzerliği görülmemektedir. İslamiyeti sonradan kabul etmiş olan İlhanlılar da cami yapılarında Büyük Selçuklu üslubunu sürdürmüşlerdir. Ancak boyutları daha büyük olan anıtsal ölçülerde camiler inşa etmişlerdir. Veramin Cuma Camii dört eyvan plan şeması, mihrap önü kubbe ve eyvan birleşimi ile Büyük Selçuklu üslubunun devamı niteliğinde olup Ali Şah Mescidi ise tek eyvanlı olarak inşa edilmiştir. İlhanlı dönemi Cuma camilerinin Timurlu dönemi ulu camilerini etkilediği ve dolayısıyla Büyük Selçuklu üslubunda inşa edildiği görülmektedir. Bibi Hanım Camii, Timurluların en önemli yapısı olup burada farklı olarak dört eyvanın arkasında bulunan kare birimler tek birim halinde küçük birer mescit olarak inşa edilmiş ve yan mekânlar ile bağlantı sağlayan kemerli açıklıklara yer verilmemiştir. Bütün birimlerin üzeri kubbe ile kapatılmış olup dünya mimarisinde bu kadar kubbenin bir arada görüldüğü tek yapıdır. İslamiyetin Hindistan sınırlarına ulaştığı Delhi Türk Sultanlığı döneminde ve daha sonra Babürlüler döneminde önemli ulu camilerin inşa edildiği görülmektedir. Fakat bu yapılarda bir üslup birliği görülmemektedir. Aradaki zaman farkının buna etken olduğu düşünülebilir. Sadece yerel malzemenin her iki yapıda da

kullanılmış olması bakımından benzerlik göstermektedir. Delhi Türk Sultanları tarafından inşa edilmiş olan Kuvvetu'l İslam Cami'si Türk Hint ve Müslüman sanatının sentezinden oluşmaktadır. Babürlü dönemi yapısı olan Delhi Ulu Cami ise tamamen özgün bir yaratma olup abidevi ölçülere sahiptir. Harimi avludan daha küçük olan bu cami anıtsal bir taç kapıya sahiptir.

Türklerin Anadolu'ya gelmesi ile birlikte Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması hız kazanmıştır. Anadolu'da Büyük Selçuklu' ya bağlı kurulmuş olan ilk beylikler ilk olarak fethettikleri bölgedeki bir kiliseyi camiye dönüştürerek ilk olarak Dört Halife döneminde başlayan geleneği Anadolu'da devam ettirmişlerdir. Ancak nüfusun artması ve devletin güçlenmesi ile paralel olarak ekonominin gelişmesi sonucunda Anadolu'nun farklı bölgelerinde kendilerinin Orta Asya'dan getirmiş olduğu mimari üslup ve bulundukları bölgedeki yerel mimarinin etkili olduğu ulu camiler inşa etmişlerdir. Bu ulu camilerde bir üslup birliği görülmemektedir. Güneydoğu Anadolu bölgesinde kurulmuş olan Artuklular, Suriye ve Orta Asya etkisinde camiler inşa etmişlerdir. Bu beylikler içerisinde kendine bir üslup oluşturarak Anadolu'da gelişen Türk cami mimarisine katkı sağlayan önemli eserler inşa etmişlerdir. En anıtsal yapıları olan yan sahınların 13. 5 m çapındaki bir kubbe çapına sahip mihrap önü kubbesi ile kesildiği Silvan Ulu Camii, Anadolu'da gerçekleştirilecek olan merkezi plan şemasının hazırlayıcısı olmuştur. Mardin ve Kızıltepe Ulu Camii'de benzer plan şemasında inşa edilmiş ancak bu dönemin ve Anadolu'nun en önemli yapısı olan Artuklu yapılarından farklılık arz etmektedir. Anadolu'nun en eski tuğla minaresine sahip olan Harput Ulu Camii, planı ile Zevvare Ulu Camii'ye benzemektedir. Harput Ulu Camii'nin Artukluların hâkimiyet bölgesinin en kuzeyinde yer almış olmasının da bu duruma neden olduğu düşünülebilir. Orta ve doğu Anadolu'da kurulan beyliklerde ise belirli bir üslup birliği görülmektedir. Bu dönemde inşa edilmiş ulu camiler Artuklu ulu camilerinde görülen enine genişleyen cami planı yerine derinlemesine bir plan şeması göstermiştir. Bölgede hâkim olan kilise yapılarından etkilenildiği düşünülmektedir. İlk İslam yapılarında görülen eklenebilen veya daraltılabilen cami plan şeması yerine kıble yönünü vurgulayan mihrap önü kubbeli derinlemesine planlı camiler inşa edilmiştir. Saltuklular döneminde inşa edilmiş olan Erzurum Ulu Camii, Danişmentliler dönemine tarihlendirilen Kayseri Ulu Camii beylikler döneminde Anadolu'da hâkim olan cami plan şemasını yansıtan örneklerdir. Yapılan kazı çalışmaları sonucunda avlulu cami plan

şemasında olduğu tespit edilen Sivas Ulu Camii bu grubun dışında yer almaktadır. Mengücekliler döneminde inşa edilmiş olan Divriği Ulu Camii'de bu grubun içinde yer almakla birlikte mimari işçilik açısından farklılık gösteren bu grubun en önemli yapısıdır. Anadolu'da ve diğer İslam topraklarında eşi benzeri, öncesi ve sonrası olmayan Anadolu'nun en anıtsal ulu camisidir. Anadolu Selçuklu ulu camileri ise yine bu grupta inşa edilmiş olup derinlemesine planlı, avlusuz ve fenerli açıklığı bulunan ulu camiler inşa etmişlerdir. Ancak en önemli yapıları olan Konya Alaeddin Camii bu üslubun dışında birbirleri ile belirsiz iki birim halinde ibadet mekânları, türbe yapıları ile birlikte bir avlu içerisinde inşa edilmiş farklı bir yapıdır. Bir Sultan yapısının böyle bir asimetrik ve karmaşık yapısı dönemin politik durumunun karışık olması ile açıklanabilir. Yapının planındaki karmaşıklığa rağmen mihrap önü kubbesi ve çini bezemesi Selçuklu döneminin en güzel örneğini oluşturmaktadır. Malatya Ulu Camii ise Anadolu'da Bayburt ulu camiden sonraki Büyük Selçuklu üslubunda yapılmış olan önemli bir eserdir. Özellikle Anadolu Selçuklu döneminde ağırlıklı olarak taş malzemenin aksine İran yapılarında hâkim olan tuğla malzemeden inşa edilmiş olması farklılık arz etmektedir. Selçuklu döneminde inşa edilmiş olan Bünyan Ulu Camii, Develi Ulu Camii, Niğde Alaeddin Camii ve Akşehir Ulu Camii gibi yapılar Anadolu Selçuklu mimari üslubunda yapılmıştır. Anadolu Selçuklu döneminde taş malzemeden yapılmış ulu camilerin yanı sıra ahşap direkli ulu camiler de önemli bir yere sahiptir. Ahşap malzemenin bol olduğu Anadolu'da bu malzeme Anadolulu ustalar tarafından değerlendirilerek cami mimarisinde kullanılmıştır. Ahşap direkli cami mimarisi Anadolu'ya Türkler tarafından Orta Asya'dan getirilmiştir. Tarihi kaynaklarda Türklerden önce Anadolu'da yaşamış olan milletlere ait ahşap bir yapının kaydı bulunmamaktadır. Ancak Türk ustalarının ahşap işçiliğine hâkim oldukları yapmış oldukları eserlerden anlaşılmaktadır. Gazneliler döneminde yapılmış olan Arûs'i Felek Camii Türkler tarafından ahşap camilerin daha Anadolu'ya gelmeden önce İran'da inşa edildiğini gösteren en önemli kanıttır. Bu ustalar sadece ihtiyacın giderilmesi için bu malzemeyi kullanmamışlardır. Aynı zamanda oyma sanatını, kalem işi bezemesini ve eğri kesim tekniğini ahşap malzemeye uygulayarak estetik sanat anlayışını ahşap malzemeye yansıtmışlardır. Sivrihisar Ulu Cami, Afyonkarahisar Ulu Camii, Ankara Arslanhane Camii ve Beylikler döneminde inşa edilmiş olan Beyşehir Eşrefoğlu Camii ahşap direkli ulu camilerin en önemli örneklerindendir.

Anadolu Selçuklu devletinin yıkılma sürecine girmesi ile birlikte ve İç Anadolu'nun Moğol baskısının altında olması nedeniyle ağırlıklı olarak Batı Anadolu'da beylikler kurulmuştur. Bu Beyliklerin hemen hemen hepsinin amacı Anadolu Selçuklu devletini ihya ederek Anadolu Türk birliğini yeniden sağlamak olmuştur. Bu beylikler zaman zaman Anadolu'da ve çevresinde hüküm süren devletler arasında kaldıkları için bu devletlerin mimari üslubundan etkilenmişlerdir. Bu dönemde inşa edilmiş olan ulu camilerde Selçuklu geleneği devam ettirilmekle birlikte cami plan şemalarında çeşitlilik görülmektedir. Kare, enine ve boyuna dikdörtgen tabhaneli, çok ayaklı cami plan şemasında camiler inşa edilmiştir. Aynı zamanda Selçuklu geleneğini devam ettiren ahşap direkli ulu camiler Beylikler döneminin erken döneminde inşa edilen önemli camiler arasında yer almaktadır. Mimarisi mahalli bir üslupta gelişmiş olan Karamanlılar'ın inşa etmiş oldukları ulu camilerde belirli bir üslup birliği görülmemektedir. Çok ayaklı mihrap önü kubbeli olarak yapılmış olan Aksaray Ulu Camii'nin aksine Ermenek Ulu Camii, Kufe cami plan şemasında inşa edilmiştir. Dulkadiroğulları Memluklu hâkimiyeti altında kurulduğu için inşa ettikleri ulu camilerde Memluklu etkisi görülmektedir. Kahramanmaraş Ulu Camii'nin mihrabında Osmanlı, taç kapısında ve planında Selçuklu mimarisinin etkisi görülürken minaresi form ve bezeme açısından Memluklu mimarisini yansıtmaktadır. Elbistan Ulu Camii merkezi plan şemasını yansıtan erken örnek olması bakımından önemli bir yapıdır.

Aydınoğulları döneminde inşa edilen ulu camilerden Birgi Ulu Camİi plan olarak farklılık göstermese de çift katlı pencere sistemine sahip cephe düzenlemesi ile Osmanlı dönemi cephe sisteminin hazırlayıcısı olmuştur. Cami plan şeması ve çinili mihrabı ile Selçuklu üslubunu yansıtmaktadır. Selçuk İsa Bey Camii ise Beylikler döneminde transept planda inşa edilmiş nadir örneklerden birisidir. Cami Anadolu'da Şam Emevi Camİ'nin mimari şemasını yansıtan önemli bir örnek olup inşasında Suriyeli ustaların çalışmış olduğu mimari üslubundan ve batı cephesinde görülen Zengi etkisinde yapılmış olan iki renkli taş işçiliğinden anlaşılmaktadır.

Saruhanoğulları döneminde inşa edilmiş olan Manisa Ulu Camii birçok önemli gelişmenin başlangıcı olmuştur. Simetrik bir alana kurulmuş olan caminin eşit boyutlardaki harim ve avludan oluşması ve mihrap önünde sekizgen bir plan şeması oluşturularak üzerinin kubbe ile kapatılmış olması ile merkezi planlı camilerin hazırlayıcısı olmuştur. Anadolu'da ortası şadırvanlı, ilk revaklı avlulu cami olması

bakımından önemli olup Osmanlı klasik dönem Selatin camilerinin kurulum düzenini göstermesi bakımından beylikler döneminin faklı yapılarındandır. Ramazanoğulları döneminde inşa edilen Adana Ulu Camii ise dış mimaride taç kapılarında ve minaresinde Memluklu etkisi ile birlikte Anadolu Selçuklu ve Osmanlı üslubunun birlikte uygulandığı görülmektedir. Ancak bu üsluplar yapı içerisinde sentezlenmediği için ayrı birer üslup olduğu fark edilmektedir. Harimde mihrapta ve beden duvarlarında görülen sıraltı tekniğinde yapılmış olan çini bezeme Osmanlı üslubunu yansıtırken kartuşlar ve iki renkli taş işçiliği Zengi etkisini yansıtmaktadır. Beylikten imparatorluğa yükselmiş olan Osmanlı devletinde ise ilk ulu camiler Bursa, Filibe, Gelibolu ve Dimetoka'da dikdörtgen planlı daha geniş olan orta sahnın kubbe ile yan sahınların tonoz ile kapatıldığı ve son cemaat yeri olan camiler olarak inşa edilmiştir. Bu yapılar yeni fethedilen yerlerde Cuma camisine duyulan ihtiyacın karşılanması için sade fakat büyük boyutlu olarak inşa edilmişlerdir. Devletin kısa sürede çok geniş topraklara sahip olması ve nüfusun artması ile birlikte merkezde daha büyük bir camiye ihtiyaç duyulmuş ve anıtsal ölçülerdeki Bursa Ulu Cami ilk Osmanlı ulu camilerinden farklı olarak çok ayaklı cami plan şemasında inşa edilmiş ve Anadolu'da ilk kez bu plan şemasında yapılan ulu caminin üzeri tamamen kubbe ile kapatılmıştır. Plan olarak ilk İslam camileri örnek alınarak inşa edilmiştir. İç mekânda fenerli açıklığa yer verilmesi ile Selçuklu üslubunun devam ettiğini göstermektedir. Anadolu'daki ulu camilerde yer verilen fenerli açıklık bölümü avlu görevi üstlendiği için bu tip yapılarda avlu bölümüne yer verilmemiştir. Erzurum Ulu Camii, Kayseri Ulu Camii, Divriği Ulu Camii ve Bursa Ulu Camii bu uygulamayı kanıtlayan en önemli örneklerdir. Fakat Osmanlı döneminde bu plan şeması benimsenmemiştir. Çünkü Osmanlı mimarlarının asıl hedefi cemaati tek bir kubbe altında toplamak olmuştur. Bu plan tipinde kullanılan ağırayaklar mekânı parçaladığı için dönem içerisinde devamı getirilmemiştir. Edirne Eski Cami ve Sofya'da Mahmut Paşa Camii bu plan şemasının son örnekleri olmuştur. Bursa Ulu Camii İstanbul'un fethinden önceki Osmanlının en büyük ulu camisidir.

İstanbul'un fethi ile birlikte Fatih Sultan Mehmet tarafından camiye dönüştürülen Ayasofya İstanbul'un ve Anadolu'nun en büyük ulu camisi olmuştur. Fatih Sultan Mehmet'in inşa ettiği döneminin en büyük kurumsal yapısı ve Osmanlı dönemi külliye yapısının bir disiplin içerisinde düzenlenmiş külliye yapılarının kurulum düzenini

gösteren Eski Fatih Cami ve Külliyesi Osmanlı devletinin gücünü ve mimari anlamda ulaştığı noktayı gösteren en önemli yapı olmuştur.

Çalışmış olduğumuz *İslam Sanatında16.Yüzyıla Kadar Ulu Cami Geleneği* adlı tez çalışmasının sonucunda İslam ibadet merkezi olan basit düzende kurulmuş olan mescitlerinin Cuma ve bayram namazlarının şehirde tek bir camide kılınması zorunluluğundan ortaya çıkmış olan şehrin en büyük ve en eski yapısının ulu cami kavramını üstlenmesi ile birlikte her şehirde İslamiyetin ve iktidarın sembolü olan anıtsal yapılara dönüştüğü tespit edilmiştir. Genel olarak İslam sanatı tarihi kitaplarında veya Müslüman devletler mimarisi başlığı adı altında toplanmış olan ulu camiler bu eserde tek bir başlık altında toplanarak İslamiyetin yayılışı ile birlikte şehrin merkezine yerleştirilmiş olan ulu camiler tek bir başlık altında toplanmıştır. Bir şehrin fethedilmesi ile birlikte merkeze kurulan ulu camilerin sadece ibadet merkezi değil aynı zamanda şehrin merkezini de oluşturduğu şehrin ulu camiler etrafında geliştiği bu tez çalışmasında ortaya koyulmuştur. Bu etkinin oluşmasında iktidara sahip olan sultanların büyük etkisi olmuştur. Çünkü bu tez çalışmasında Ulu camilerin inşasının hükümdarların kontrolünde yapılmış olması da camilerin mimarisini boyutlarını malzeme ve işçilik açısından kalitesini belirlemiştir. Özellikle halifelik sisteminde İslam'ın liderlik bayrağını elinde tutan hükümdarlar ulu cami inşa etme görevini üstlenmişlerdir. Fethedilen bölgelerdeki diğer dinlere ait mabetlerin camiye dönüştürülmesi ihtiyaçtan çok bölgede var olan dine üstünlük sağlamanın bir göstergesi olmuştur. Çünkü namaz ibadetinin gerçekleştirilmesi için anıtsal boyutlu kapalı mekânlara ihtiyaç yoktur. Boş arazilerde kurulmuş olan namazgâhlarda ulu cami ihtiyacını gideren yapılardır. Ancak kiliselerin camiye dönüştürülmesi İslam'ın zaferinin bir işareti olmuş ve İslam tarihi boyunca tıpkı ulu cami geleneği gibi devam ettirilmiştir.

Ulu Camilerin sadece ibadet mekânı olmadığı aynı zamanda birer eğitim kurumu ve devletin resmi işlerinin yürütüldüğü müessese yapısı olduğu vurgulanmıştır. Medrese yapılarının ortaya çıktıktan sonra da Ulu Camilerin birer üniversite yapısı olarak kullanıldığının üzerinde durularak eğitimin İslam tarihindeki önemi vurgulanmıştır.

Bu tez çalışmasında aynı zamanda İslam sanatında cami mimarisinin gelişimi ulu camiler üzerinden anlatılarak İslam sanatının farklı üslupları bir arada

değerlendirilmiştir. Hz. Muhammed'in ilk temelini attığı cami plan şemasının nasıl geliştiğini ve İslam devletleri tarafından geliştirilen farklı mimari planlarını ulu cami mimarisinde nasıl uyguladıkları İslam tarihinde ve mimarisinde önemli yeri olan ve gelişimi etkileyen örnek ulu camiler üzerinden anlatılarak benzer ve farklı yönleri ortaya koyulmuştur.

İslam tarihinde inşa edilmiş olan ulu camilerde genel olarak çok ayaklı cami plan şeması geleneği sürdürülmekle birlikte bölgelere ve yerel mimariye bağlı olarak farklı plan türlerinde ulu camiler inşa edilmiştir. Çok ayaklı, mihrap önü kubbeli, dört eyvan plan şemasında, revaklı avlulu, avlusuz, ahşap direkli ve merkezi planlı olmak üzere birçok farklı tipte ulu camiler inşa edilmiştir.

Minare yapılarında ise kare planlı kule şeklinde yükselen, sarmal gövdeli malviye tipli, aşağıdan yukarıya doğru daralan formda, silindirik gövdeli, taş ve tuğladan inşa edilmiş olan minareler İslam topraklarının farklı bölgelerinde farklı milletler tarafından inşa edilen ulu camiler bünyesinde yerini almıştır.

Hz. Muhammed'in bir hurma kütüğüne yaslanarak vaaz vermesi ile ortaya çıkmış olan ulu camilerin en önemli elemanlarından olan minberler daha sonra birer hükümdarlık sembolüne dönüşmüşlerdir. Genel olarak ahşap malzemeden yapılmış olan minberlerin taş, mermer ve fildişinden yapılmış örnekleri görülmektedir. Özellikle Anadolu'da ahşap malzemeden kündekâri tekniğinde yapılmış olan sanatsal değeri oldukça yüksek olan minberler anıtsal ulu camilerin tamamlayıcısı olmuştur.

Bu çalışmada incelenen eserlerde İslam coğrafyasının her yanında süsleme anlayışının ana tema olarak var olduğu farklı şekil tasarım ve kompozisyonlarla camilerde ölçülü ve dengeli bir şekilde uygulandığı tespit edilmiştir. Çini mozaik, alçı süsleme, stuk süsleme, terakota, taş süsleme, kalem işleri, oyma sanatı, sarkıt mukarnaslar, iki renkli taş işçiliği ulu camilerin belirli alanlarında mimari ile bir uyum içerisinde işlenmiştir.

İslam mimarisinde ulu cami kavramının ve ulu camilerin taşımış olduğu sembolik anlam İslam sanatının oluşmasında belki de en önemli etken olmuştur. Çünkü ulu camiler bir devletin, bir milletin yaşayan tarihini, gücünü ve varlığını bünyesinde toplayan günümüzde de mimari anlamda onları yaşatan, ilk günde olduğu gibi yine ulu

cami kimliğini koruyan anıtsal yapılar olarak varlığını sürdürmektedir. Ulu camiler İslam sanatının en büyük temsilcileridir.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

Abalı, Nurullah, *Şükrün ve Sevginin İfadesi Namaz*, Nesil Yayınları, İstanbul 2012.

Acun, Hakkı, *Manisa'da Türk Devri Yapıları,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

Ağırman, Mustafa, *Hz. Muhammed (s.a.v) Devrinde Mescid ve Fonksiyonları,* Ravza Yayınları, İstanbul 1997.

Aka, İsmail, *Timur ve Devleti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

Akar, Hasan, Güneş, M. Necati, *Niksar'da Vakıflar ve Tarihi Eserler,* Niksar Belediyesi Kaymakamlığı Yayınları, Niksar 2002.

Akın, Günkut, *Asya Merkezi Mekân Geleneği,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

Akın, Himmet, *Aydın Oğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, Pulhan Yayınları, İstanbul 1946.

Aksun, Ziyanur, *Osmanlı Tarihi/1,* Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010.

Aktan, Ali, *İslam Tarihi (Başlangıçtan Emevilerin Sonuna Kadar)*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2003.

Alaca, Eray, *Orta Asya'dan Günümüze Türk Tarihi ve Kültürü*, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara 2016.

Alican, Mustafa, *Malazgirt Kıyametin İlk Günü,* Kronik Yayınları, İstanbul 2017.

Alper, Cengiz, *Çeşitli Yönleriyle Van,* Yargıçoğlu Yayınları, Ankara 1983.

Altınöz, İsmail, *Dulkadır Eyaletinin Kuruluşu ve Gelişmesi,* Ukde Yayınları, Kahramanmaraş 2009.

Altınsapan, Erol, *Ortaçağ'da Eskişehir ve Türk Çevresinde Türk Sanatı (11.-15. Yüzyıllar Mimarisi),* Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1999.

Altınsapan, Erol, Parla, Canan, *Eskişehir Selçuklu ve Osmanlı Yapıları,* Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2004.

Altun, Ara, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1978.

Altun, Ara, *Mardin'de Türk Devri Mimarisi,* Mardin Valiliği Neşriyatı, İstanbul 2011.

Altun, Ara, *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1988.

Ardıçoğlu, Nureddin, *Harput Tarihi,* Harput Turizm Derneği Yayınları, İstanbul 1964.

Arık, M. Oluş, *Hasankeyf Üç Dünya'nın Buluştuğu Şehir,* Kültür Yayınları, İstanbul 2003.

Arık, Oluş, *Bitlis Yapılarında Selçuklu Rönesansı,* Selçuklu Tarihi ve Medeniyeti Enstitüsü Yayınları**,** Ankara 1971.

Armağan, A. Munis, *Yeşil Tire,* Tire Belediyesi Yayınları, Tire 1991.

Arseven, Celal Esad, *Türk Sanatı Tarihi*, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul 1954.

Artuk, İbrahim, *Artukoğulları Tarihi,* Gençler Kitabevi, İstanbul 1944.

Aslanapa, Oktay, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişmesi*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1991.

Aslanapa, Oktay, *Edirne'de Osmanlı Devri Yapıları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1949.

Aslanapa, Oktay, *Mimar Sinan,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.

Aslanapa, Oktay, *Osmanlı Devri Mimarisi,* İnkılâp Yayınları, İstanbul 2004.

Aslanapa, Oktay, *Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri*, Türksoy Yayınları, Ankara 1996.

Aslanapa, Oktay, *Türk Sanatı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005.

Aslanapa, Oktay, *Türk Sanatı Anadolu Selçuklularından Beylikler Devrinin Sonuna Kadar,* Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1973.

Aslanapa, Oktay, *Türk ve İslam Sanatı*, İnkılâp Yayınları, Ankara 1992.

Aslanapa, Oktay, *Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı 14.Yüzyıl,* Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977.

Aslanoğlu, İnci, *Tire'de Camiler ve Üç Mescit*, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, Ankara 1978.

Atalay, Besim, *Maraş Tarihi ve Coğrafyası,* Ukde Yayınları, Kahramanmaraş 2008.

Atalay, Ömer, *Siirt Tarihi,* Çeltut Yayınları, İstanbul 1946.

Atçeken, Zeki, Bedirhan, Yaşar, *Malazgirt'ten Vatana Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi,* Eğitim Yayınları, Konya 2014.

Avcı, Casim, *İslam Bizans İlişkileri,* Klasik Yayınları, İstanbul 2003.

Aydın, Fuat, *Genel Hatları İle Yahudilik,* (Yayınevi Belirtilmemiş), İstanbul 2004.

Aydın, Mehmet, *Dinler Tarihine Giriş,* Din Bilimleri Yayınları, Konya 2002.

Aydınlı, Osman, *Fethinden Samaniler'in Yıkılışına Kadar (93-389/ 711-999) Semerkant Tarihi,* İsam Yayınları, İstanbul 2011.

Aydınlı, Semra, *Mimarlık ve Felsefe*, Yapı Yayın, İstanbul 2004.

Aykan, Hüseyin, *Namaz Bilgisi /Namaz Bilinci*, Çıra Yayınları, İstanbul 2010.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri (Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk), IV, (4.5.6. Kitap),* İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 2000.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1989.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, Yüksel, İ. Aydın, *İlk 250 Senenin Osmanlı Mimarisi,* İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1976.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, Yüksel, İbrahim Aydın, *Osmanlı Mimarisi I,* İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 2016.

Azer, San'an, *İran Türkleri*, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul 1942.

Badi, Ahmet, *Riyaz-ı Belde-i Edirne/Edirne Şehri Bahçeleri*, (Çev: Ratip Kazancıgil), Edirne Valiliği Yayınları, İstanbul 2000.

Bakırer, Ömür, *Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrapları,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1976.

Bakkal, Ali, *Harran Okulu,* Şanlıurfa Valiliği İl Kültür Turizm Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2009.

Balık, İbrahim, *Ortaçağ Tarihi ve Medeniyeti,* Gazi Kitabevi, Ankara 2005.

Baltacı, Cahit, *İslam Medeniyeti Tarihi,* M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2016.

Bammat, Haydar, *İslamın Çehresi,* (Çev: Osman Fehmi Giritli), Sancak Yayınları, İstanbul 1975.

Bardakçı, Halit, *Bütün Yönleriyle Ermenek,* Çaba Yayıncılık, Konya 1970.

Barthold, Vasiliy Vladimiroviç, *İslam Medeniyeti Tarihi,* (Çev.: Fuad Köprülü), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1973.

Barthold, Vasiliy Vladimiroviç, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (Haz.: Hakkı Dursun Yıldız), Kronik Yayınları, İstanbul 2017.

Barthold, Wilhelm, *İlk Müslüman Türkler,* (Çev.: M.A. Yalman, T. Andaç, N. Uğurlu), Örgün Yayınları, İstanbul 2008.

Baş, Gülsen, *Diyarbakır'daki İslam Dönemi Mimari Yapılarında Süsleme,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

Başar, Zeki, *Tarih Boyunca Çeşitli Hizmetleriyle Camilerimiz*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1977.

Bayezit, Turan, Bayraktar, Fazıl, *1973 Siirt İl Yıllığı,* Türk Yayınları, Ankara 1973.

Baykal, Kazım, *Bursa'da Ulu Cami,* Bursa Liselerinden Yetişenler Neşriyatı, İstanbul 1950.

Baykara, Tuncer, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya,* Konya Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Konya 1998.

Bayur, Hikmet, *Hindistan Tarihi I,* Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara 1946.

Bazin, Germain, *Dünya Sanat Tarihi/Sanatın İlk Örneklerinden Günümüz*e, (Çev.: Selahattin Hilav), Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2014.

Belazuri, Ahmed b. Yahya, *Ensabu'l Eşraf* , (Çev.: Muhammed Hamidullah), Mısır 1959.

Belazuri, Ahmed b. Yahya, *Futuhu'l Buldan II*, (Çev:, Mustafa Fayda), Ankara 1987.

Belazuri, Ahmed b. Yahya, *Fütuhü'l Büldan I,* (Çev.: Zakir Kadiri Ugan), Maarif Yayınları, İstanbul 1955.

Beygu, Abdurrahim Şerif, *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri,* Bozkurt Yayınları, İstanbul 1936.

Bilici, Kenan, *Anadolu Selçuklu Çağı Mirası,* Türkiye Cumhuriyeti Başkanlığı Yayınları, Ankara 2018.

Binan, Muhittin, *Türk Saçak ve Kornişleri*, Pulhan Yayıncılık, İstanbul 1952.

Bosworth, Clifford Edmund, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri Tarihi*/*Devletler Prenslikler, Hanedanlıklar, Kronoloji ve Soy Kütüğü El Kitabı* , (Çev.: Hande Canlı), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2005.

Brockelman, Carl, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (Çev: Neşet Çağatay), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.

Brown, David. A, *A Guide to Religions,* London 1991.

Burckhardt, Titus, *İslam Sanatı Dil ve Anlatım,* (Çev.: Turan Koç), Klasik Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2013.

Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (Çev.: Yıldız Moran), E Yayınları, İstanbul 1979.

Cambaz, Mustafa, *Türkiye'nin Ulu Camileri,* Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2016.

Can, Yılmaz, Gün Recep, *Ana Hatlarıyla/Türk İslam Sanatları ve Estetiği*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2006.

Cansever, Turgut, *İslamda Şehir ve Mimari*, Timaş Yayınları, İstanbul 2006.

Cansever, Turgut, *Mimar Sinan*, Albaraka Türk Yayınları, I. Baskı, İstanbul 2005.

Cantay, Gönül, *Osmanlı Külliyelerinin Kuruluşu,* Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2002.

Ceran, İsmail, *Fas Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2012.

Cezar, Mustafa, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1977.

Clot, Andre, *Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi,* (Çev: Nedim Demirtaş), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007.

Creswell, Keppel Archibald Cameron*, Early Müslim Archtecture*, Oxford 1940.

Curatola, Gıovannı, *Türkiye: Selçuklulardan Osmanlılara Sanat,* (Çev.: Kemal Atakay), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.

Çağatay, Neşet, *Başlangıçtan Abbasilere Kadar İslam Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993.

Çakar, Enver, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı, (1516-1566),* Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2003.

Çakmakoğlu Kuru, Alev, *Fetihten Osmanlı Dönemine Kadar Kayseri'de Türk Devri Mimarisi,* İlköz Yayınları, Ankara 1998.

Çal, Halit, *Niksar'da Türk Eserleri,* Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1989.

Çam, Nusret, *Adana Ulu Cami Külliyesi,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.

Çam, Nusret, *İslamda Sanat Sanatta İslam*, Akçağ Basım Yayın, Ankara 1999.

Çaycı, Ahmet *Eşrefoğulları Beyliği Dönemi Mimari Eserleri,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.

Çeçen, Anıl, *Türk Devletleri*, Fark Yayınları, Ankara 2006.

Çelebi, Evliya, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi,* (Çev:, Ahmed Cevdet), İkdam Yayınları, C.3, İstanbul 1314.

Çelebi, Evliya, *Seyahatname, III, IV, V*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 2000.

Çelik, Aydın, *Fatımiler Döneminde Kahire Şehri,* Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2008.

Çelik, Mehmet, *Edesse'dan Urfa'ya* , Atılım Üniversitesi Yayınları, Ankara 2007.

Çelik, Mehmet, *Saruhanoğulları ve Osmanlı Klasik Döneminde Manisa'da Yaşayan Kültürel İzleri,* Manisa Valiliği Yayınları, Manisa 1999.

Çeşmeli, İbrahim, *Antik Çağdan XIII. Yüzyıla Kadar Orta Asya ve Karahanlı Mimarisi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2007.

Çetin, Kenan, *Selçuklu Medeniyeti Tarihi,* Yitik Hazine Yayınları, İzmir 2008.

Çetin, Osman, *Türk İslam Devletleri Tarihi,* Emin Yayınları, Bursa 2005.

Çetintaş, Sedat, *Türk Mimari Anıtları Osmanlı Devri Bursa'da Murad I ve Bayezid I Binaları*, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Rölöve Bürosu Yayınları, İstanbul 1952.

Çubukçu, İbrahim Agâh, *Türk-İslam Kültürü Üzerine Araştırmalar ve Görüşler,* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1987.

D.K Ching, Francis, *Mimarlık Biçim Mekân ve Düzen,* (Çev: Sevgi Lökçe), Yapı Yayın, İstanbul 2004.

Demiralp, Yekta, *Akşehir ve Köylerindeki Türk Anıtları,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.

Demirbağ, Hasan, Fırat, Fahrettin, *Medeniyetin Beşiği Malatya,* Malatya Kitaplığı Yayınları, Malatya 2013.

Demircan, Adnan, Murat Akgündüz*, Çeşitli Yönleriyle İslam Medeniyeti*, Siyer Yayınları, İstanbul 2017.

Demircioğlu, Halil, *Roma Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

Demiriz, Yıldız; *Osmanlı Mimarisinde Süsleme, Erken Devir 1300-1453*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1979.

Demirkent, Işın, *Haçlı Seferleri*, Dünya Yayıncılık, İstanbul 2004.

Diez, Ernst, *Karaman Devri Sanatı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1950.

Diez, Ernst, *Türk Sanatı*, (Çev.: Oktay Aslanapa), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1955.

Dikmen, Ferid, *Sinop Tarihine Ait Derleme Bilgiler,* Vakit Yayınları, İstanbul 1958.

Durkheim, Emile, *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*, (Çev.: F. Aydın), Ataç Yayınları, İstanbul 2005.

Dülgerler, Osman Nuri, *Karamanoğulları Dönemi Mimarisi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

Dündar, Abdulkadir, *Çorum Cami ve Mescitleri,* Motif Yayınları, Ankara 2006.

Eğilmez, Savaş, *Erzurum Kuruluşundan Osmanlı Fethine Kadar,* Mas Yayınları, İstanbul 2002.

El- Ezraki, Ebu Velid I-Muhammed, *Kâbe ve Mekke Tarihi*, (Çev: Y. Vehbi Yavuz), Feyiz Yayınları, İstanbul 1974.

El- İsfehani, Rağıb, *Müfredat/Kur'an Kavramları*, Çıra Yayınları, İstanbul 2012.

El-Belazuri, Ahmed b. Yahya, *Futuhu'l Buldan*, Mısır 1932.

Elçibey, Ebülfez, *Tolunoğulları Devleti (868-905)*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1997.

Eliade, Mircea, *Dinler Tarihine Giriş,* Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2000.

Emin, Nazmi, *İhtişamlı Medeniyetten Hazin Sona Endülüs,* Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

Emir, Sedat, *Erken Osmanlı Mimarlığında Çok İşlevli Yapılar: Kentsel Kolonizasyon Yapıları Olarak Külliyeler II (Orhan Gazi Dönemi Yapıları),* Akademi Yayınları, İzmir 1994.

Ener, Kasım, *Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış*, Berksoy Yayınları, İstanbul 1960.

Eravcı, Mustafa, Korkmaz, Mustafa, *Saruhanoğulları ve Osmanlı Klasik Döneminde Manisa'da Yaşayan Kültürel İzleri,* Manisa Valiliği Yayınları, Manisa 1999.

Eriş, Metin, *81 İlde Kültür ve Şehir/Mardin*, Mardin Valiliği Neşriyatı, İstanbul 2012.

Erkoçoğlu, Fatih, "Emeviler", Eyüp Baş (Ed), *İslam Tarihi*, (345-396), Grafiker Yayınları, Ankara 2013.

Eroğlu, Özkan*, İslam Sanatı*, Tekhne Yayınları, İstanbul 2016.

Eroğlu, Zekai, *Muğla Tarihi,* Muğla Belediyesi Kültür Yayınları, Muğla 2011.

Ersoy, Bozkurt, *Bergama Cami ve Mescitleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.

Erşahin, Seyfettin, *İslam Tarihini Anlama Kılavuzu,* Otto Yayınları, Ankara 2017.

Esin, Emel, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1978.

Esin, Emel, *Türk Kültür Tarihi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1985.

Esin, Emel, *Türkistan Seyahatnamesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1959.

Eskici, Bekir, *Malatya Türk İslam Dönemi Mimari Eserleri Battal Gazi (Eski Malatya),* Malatya Kitaplığı Yayınları, İstanbul 2013.

Es- Semhudi, Nureddin Ali b.Ahmed el-Mısri, *Vefa'ül-vefa bi ahbâri dâri'l- Mustafa I* (Çev.: Muhyiddin Abdülhamid), Beyrut 1955.

Eyice, Semavi, *Bizans Mimarisi*, Kültür ve Sanat Hizmetleri Yayınları, İstanbul 1984.

Gabriel, Albert, *Kayseri Türk Anıtları*, (Çev: Ahmet Akif Tütenk), Güneş Yayınları, Ankara 1954.

Göde, Kemal, *Kayseri Şehri Selçuklu Tarihi'nden Bir Bölüm (Halil Edhem Eldem),* Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982.

Gök, Halil İbrahim, *Musul Atabeyliği/Zengiler (Musul Kolu 1146-1233),* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

Gömeç, Sadettin, *Hindistan'da Türkler,* Berikan Yayınları, Ankara 2013.

Göncüoğlu, Süleyman Faruk, *Gelenekten Geleceğe Camiler*, Kiptaş Yapım, 2. Baskı, İstanbul 2018.

Göyünç, Nejat, *81 İlde Kültür ve Şehir/Mardin*, Mardin Valiliği Neşriyatı, İstanbul 2002.

Grabar, Oleg, *İslam Sanatının Oluşumu,* (Çev: Nuran Yavuz), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.

Grousset, Rene, *Bozkır İmparatorluğu/Atilla Cengiz-Han-Timur*, (Çev.: Reşat Uzmen), Ötüken Yayınları, İstanbul 1980.

Güç, Ahmet, *Dinlerde Mabed ve İbadet,* Ensar Neşriyat Yayınları İstanbul 2009.

Güldoğan, Vedat, *Diyarbakır Tarihi,* Kripto Kitaplar Yayınları, Ankara 2011.

Gülgen, Hicabi, Ana *Hatlarıyla Türk İslam Sanatları Tarihi*, Emin Yayınları, Bursa 2017.

Gündoğdu, Hamza, Bayhan, Ahmet Ali, Aktemur, Ali Murat, Kukaracı, Umut, Çelik, Adem, Güneş, Burhanettin, *Tarihi Yaşatan İl Tokat,* (Yayınevi Belirtilmemiş), Tokat 2006.

Gündoğdu, Hamza, Bayhan, Ali, Arslan, Muhammet, *Sanat Tarihi Açısından Erzurum,* Güzel Sanatlar Enstitüsü Yayınları, Erzurum 2010.

Gündoğdu, Hamza, *Dulkadirli Beyliği Mimarisi,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986.

Gündoğdu, Hamza, *Erzurum Tarih ve Medeniyet,* Erzurum Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Erzurum 2011.

Gündüz, Ahmet, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639),* Elazığ 2003.

Gündüz, Şinasi, "İslam", *Yaşayan Dünya Dinleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007.

Gürbüz, Osman, *Anadolu Selçukluları Döneminde Erzurum (1202-1318),* Aktif Yayınları, Ankara 2004.

Hamidullah, Muhammed, *İslam Müesseseleri Tarihi,* (Çev: İhsan Süreyya Sırma), Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Yayınları, Erzurum 1975.

Hammer, Josaph Von, *Osmanlı Tarihi C/1* (Çev:, Mehmet Ata, Bugünkü dilde özetleyerek yeniden yazan Abdulkadir Karahan), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991.

Hancı, Hanifi, *Seyyahların Gözü İle Erzurum,* Ervak Yayınları, İstanbul 2009.

Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi I,* Kayıhan Yayınları, İstanbul 1985.

Hillenbrand, Robert, *İslam Sanatı ve Mimarlığı,*(Çev.: Ç. Kafescioğlu), İstanbul 2005.

Hitti, Philip K., *Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi*, (Çev: Salih Tuğ), M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2011.

Hizmetli, Sabri, *İslam Tarihi (Başlangıçtan İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar)*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1991.

Hollingsworth, Marry, *Dünya Sanat Tarihi*, (Çev.: Rengin Küçükerdoğan, Banu Ergüder), İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2009.

Hunour, Hugh, Fleming, John, *Dünya Sanat Tarihi,* (Çev.: Hakan Abacı), Alfa Basım Yayın Dağıtım, İstanbul 2015.

Insoll, Timothy, *İslam Arkeolojisi,* Homer Yayıncılık, İstanbul 2007.

İbnü'l Esir*, İslam Tarihi El- Kamil Fi't- Tarih Tercümesi III, (*Çev.: Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özaydın), Bahar Yayınları, İstanbul 2008.

İbnü'l Esir, *İslam Tarihi el-Kamil Fit Tarih Tercümesi II,III, XII,* (Çev.: Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özaydın), Bahar Yayınları, İstanbul 1987.

İbrahim Rıfat Paşa*, Miratü'l Haremeyn, Bir Generalin Hac Notları (Muhtasar)*, (Çev: Lütfullah Yavuz), Yitik Hazine Yayınları, İzmir 2000.

İhtiyar, Zafer, *Bir Hüsn-i Hat Sergisi Bursa Ulu Cami,* Kaynak Yayınları, İzmir 2008.

İnan, Afet, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.

Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklular ve Selçuklular Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014.

Kahraman, Ahmet, *Mukayeseli Dinler Tarihi*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 12. Baskı, İstanbul 2017.

Kandemir, İsmail, *Ulu Mabed Ayasofya,* Ekip Yayınları, İstanbul 2004.

Karaköse, Hasan, *Ortaçağ Tarihi ve Uygarlığı,* Nobel Yayıncılık, Ankara 2004.

Kavas, Ahmet, "Afrika Müslümanlığına Osmanlı Dönemi Mısırı'nın Katkısı", Ahmet Kavas, Muhammed Tandoğan, M. Selim Yılmaz, (Ed), *Afrika'da İslamiyet/Dünü-Bugünü-Yarını,* (480-510) Ensar Yayınları, İstanbul 2017.

Kaya, Önder, *"Bir Eyyubi Meliki'nin Portresi: Melik Efdal Nureddin Ali b. Selahaddin Eyyubi"*, Önder Kara (Ed), *Eyyubiler,* (15-56), Küre Yayınları, İstanbul 2012,

Kayaoğlu, İsmet, *İslam Kurumları Tarihi,* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1985.

Kayıcı, Haluk, *Edirne Vilayeti Salnamelerine Göre Filibe Sancağı 1870-1877,* Trakya Üniversitesi Yayınları, Edirne 2016.

Kesik, Muharrem, *Anadolu Türk Beylikleri,* Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2018.

Kılıç, Sadık, *İslamda Sembolik Dil*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.

Kırgızoğlu, Fahrettin, *Kars Arpaçayı Boyları Eski Merkezi, Anı Şehri Tarihi (1018-1236),* San Matbaası, Ankara 1982.

Kırgızoğlu, M. Fahrettin, *100. Yıldönümü Dolayısıyla 1855 Kars Zaferi*, İstanbul 1955.

Kırgızoğlu, M. Fahrettin, *Kars Tarihi I,* Işıl Matbaası, İstanbul 1953.

Kızıltan, Ali, *Anadolu Beyliklerinde Cami ve Mescidler,* Güven Yayınları, İstanbul 1958.

Kızıltan, Ali, *Karamanoğulları Dönemi Mimarisinde Çini Süsleme Ermenek Ulu Cami Örneği,* Güven Yayınları, İstanbul 1958.

Kleinbauer, Eugene, White, Antony, Mathews, Henry, *Ayasofya*, (Çev.: Handan Cingi), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2004.

Koca, Ferhat, *İslam İbadet Esasları*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2017.

Koch, Guthram, *Erken Hıristiyan Sanatı*, (Çev.: Ayşe Aydın), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2007**.**

Koç, Kemalettin, "Dulkadir Beyliği Zamanında Maraş Şehirleşme Tarihi", Yaşar Alparslan, Mehmet Karataş, Serdar Yakar, (Ed) *Maraş Tarihinden Bir Kesit Dulkadir Beyliği Araştırmaları II,* Ukde Kitaplığı Yayınları, Kahramanmaraş 2008.

Koç, Kemalettin, *Kahramanmaraş'ta Sosyal Hayatın Fiziki Yapıya Etkisi (Sosyal, Kültürel, Ekonomik Yapı ve Şehirleşme Tarihi),* Ukde Yayınları, Kahramanmaraş 2010.

Kofisoğlu, Mesut Haluk, *Geçmişten Günümüze Bursa Tarihi,* Zikir Yayınları, Bursa 2000.

Konukçu, Enver, *Selçuklulardan Cumhuriyet'e Erzurum,* Yüksek Öğretim Kurulu Yayınları, Ankara 1992.

Konyalı, İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleri İle Konya Tarihi,* Yeni Kitap Yayınları, Konya 1964.

Konyalı, İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleri İle Niğde-Aksaray Tarihi I. Cilt,* Fatih Yayınları, İstanbul 1974.

Konyalı, İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği Yayınları, İstanbul 1960.

Korkut, Ahmet, *Serhat Şehri Edirne*, (Yayınevi Belirtilmemiş), İstanbul 1989.

Kortel, Haluk, *Delhi Türk Sultanlığında Teşkilat 1206-1414,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

Köksal, Asım, *Hz. Muhammed (A.s) ve İslamiyet/Medine Devri 11,* Şamil Yayınları, İstanbul 1980.

Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993.

Kuban, Doğan, *Batıya Göçün Sanatsal Evreleri,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.

Kuban, Doğan, *Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları,* İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul 1965.

Kuban, Doğan, *Cennetin Kapıları Divriği Ulu Camisi ve Şifahanesi'nden Hürremşah'ın Yontu Sanatı,* Yem Yayınları, İstanbul 2010.

Kuban, Doğan, *Çağlar Boyunca Türkiye Sanatının Anahatları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017.

Kuban, Doğan, *Divriği Mucizesi/Selçuklular Çağında İslam Bezeme Sanatı Üzerine Bir Deneme*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.

Kuban, Doğan, *Mimarlık Kavramları*, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 2002.

Kuban, Doğan, *Osmanlı Dini Mimarisinde İç Mekân Teşekkülü, Rönesansla Bir Mukayese,* Güven Yayınları, İstanbul 1958.

Kuban, Doğan, Osmanlı *Mimarisi*, Yem Yayınları, İstanbul 2007.

Kuban, Doğan*, Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.

Kuran, Aptullah, *İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami,* Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, Ankara 1964.

Kürkçüoğlu, A. Cihat, *Şanlıurfa Camileri,* Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı Yayınları, Ankara 1993.

Küskü, Sema Gündüz, *Osmanlı Beyliği Mimarisinde Anadolu Selçuklu Geleneği*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

Mansel, Arif Müfid, *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 5. Baskı, Ankara 1988.

Mantran, Robert, *İslamın Yayılış Tarihi 7. ve 11. Yüzyıl*, (Çev: İsmet Kayaoğlu), Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1981.

Meral, Ahmet, *Kısa Dünya Tarihi,* Yüzakı Yayıncılık, İstanbul 2015.

Merçil, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

Merçil, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

Merçil, Erdoğan, *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara1992.

Michell, George, The Hindu Temple; *An Introduction to Its Meaning and Forms*, The University of Chicago Press, USA 1988.

Mutlu, Belkıs, *Mimarlık Tarihi Ders Notları*, Mimarlık Vakfı Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2001.

Narşahi, Ebu Bekr Muhammed b. Ca'fer, *Tarih-i Buhara* (Arapçadan Çev.: Ebu Nasr Ahmed b. Muhammed el-Kubavi; Frasçadan Çev.: Erkan Göksu), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

Nasır-ı Hüsrev, *Sefername,* (Çev: Abdulvehhab Tarzi), Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1988.

Nusret, Mehmet, *Tarihçe-i Erzurum,* Ahmet Fidan (Haz.), Dergâh Yayınları, İstanbul 2005.

Osman, Rif'at, *Edirne Evkaf-ı İslamiyye Tarihi Camiler ve Mescitler,* Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1999.

Ögel, Semra, *Anadolu Selçukluları'nın Taş Tezyinatı,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1966.

Öney, Gönül, *Ankara'da Türk Devri Dini ve Sosyal Yapıları*, Ankara Üniveristesi Dil ve Tarih –Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1971.

Öney, Gönül, *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İzmir 1988.

Öney, Gönül, *Beylikler Devri Sanatı, XIV-XV. Yüzyıl (1300-1453),* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

Önge, Yılmaz, Ateş, İbrahim, Bayram, Sadi, *Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1978.

Önkal, Hakkı, *Anadolu Selçuklu Türbeleri,* Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2015.

Önkal, Hakkı, *Osmanlı Hanedan Türbeleri,* 2. Baskı, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2017.

Önkal, Hakkı, *Selçuklu-Osmanlı Sultanları ve Türbeleri,* Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1999.

Öz, Tahsin, *İstanbul Camileri,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1962.

Özdeş, Gündüz, *Edirne Mimarlık Planına Hazırlık Etüdü*, (Yayınevi Belirtilmemiş), İstanbul 1951.

Özen, Âdem, *Yahudilikte İbadet*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001.

Özendes, Engin, *Osmanlı'nın İkinci Başkenti Edirne*, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 1999.

Özgüdenli, Osman, *Moğol İranında Gelenek ve Değişim/Gazan Han ve Reformları 1295-1304,* Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009.

Özgüdenli, Osman, *Selçuklular/Büyük Selçuklu Devleti Tarihi 1010-1157,I,* İsam Yayınları, İstanbul 2013.

Özkan, Haldun, *Saltuklu Mimarisi*, Güzel Sanatlar Enstitüsü Yayınları, Erzurum 2016.

Özkarcı, Mehmet, *Türk Kültür Varlıkları Envanteri Kahramanmaraş 46*, C.2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

Özkeçeci, İlhan, *Doğu Işığı, VII.-XIII. Yüzyıllarda İslam Sanatı,* Sanat Dizisi-II, İstanbul 2006.

Özkeçeci, İlhan, *Tarihi Kayseri Cami ve Mescidleri,* Kocasinan Belediyesi, Kayseri 1997.

Öztuna, Yılmaz, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi,* Hayat Yayınları, İstanbul 1965.

Öztürk, Cemil, *Türk Tarihi ve Kültürü,* Pegem Yayınları, Ankara 2005

Palabıyık, Hanefi, *Siyer'in 200'ü*, Otto Yayınları, Ankara 2017.

Palabıyık, Hanefi, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı*, Araştırma Yayınları, Ankara 2002.

Parrinder, E.Geoffrey, *Worship in the World's Religions*, London 1961.

Pazarlı, Osman, *Din Psikolojisi,* Remzi Kitap Evi, Ankara 1968.

Rasonyi, Laszlo, *Türk Devleti'nin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1983.

Raymond, Andre, *Yeniçerilerin Kahiresi/Abdurrahman Kethuda Zamanında Bir Osmanlı Kentinin Yükselişi,* (Çev:,Alp Tümertekin), Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 1999.

Reşidüddin Fazlullah, *Camiu't Tevarih/ İlhanlılar Kısmı*, (Çev.: İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Khelejani), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

Rodgers, Nigel, *Antik Yunan,* (Çev: Ülkü Evrim Uysal), Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

Roth, Leland M., *Mimarlığın Öyküsü*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2000.

Roux, Jean Paul, *Büyük Moğolların Tarihi/ Babür,* (Çev.: Lale Arslan Özcan), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2008.

Roux, Jean Paul, *Orta Asya'da Klasik İslam Uygarlığı,* (Çev.:Lale Arslan), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2001.

Roux, Jean Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini,* (Çev.:Aykut Kazancıgil), Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2002.

Roux, Jean Poul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (Çev.: Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2001.

Roux, Jean Poul, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık,* (Çev.: Lale Arslan), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2001.

Sakaoğlu, Necdet, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları,* Milliyet Yayınları, Ankara 1971.

Sakaoğlu, Necdet, *Yitik Bir Anadolu Beyliği Mengücekoğulları,* Alfa Yayınları, İstanbul 2017.

Sallabi, Ali Muhammed, *Zengiler Dönemi/İslami İradenin Yeniden Hâkim Kılınması,* Ravza Yayınları, İstanbul 2016.

Sarıcık, Murat, *Bütün Yönleriyle Dört Halife Dönemi,* Nesil Yayınları, İstanbul 2010.

Sarıçam, İbrahim, Hz. *Muhammed ve Evrensel Mesajı*, DİB Yayınları, Ankara 2011.

Serdar, Mehmet Törehan, *Bitlis Erenleri 1,* Bitlis Valiliği Kültür Yayınları, Bitlis 2017.

Sezer, Sennur Özyalçıner, Adnan, *Üç Dinin Buluştuğu Kent İstanbul,* İnkılâp Yayınları, İstanbul 2003.

Sırma, İhsan Süreyya, *Hilafetten Saltanata Emeviler Dönemi,* Beyan Yayınları, İstanbul 2010.

Sırma, İhsan Süreyya, *Müslümanların Tarihi III,(Örnek Halifeler- Emeviler Dönemi),* Beyan Yayınları, İstanbul 2014.

Sivas, Taciser, *Genel Uygarlık Tarihi,* Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir 2013.

Solak, İbrahim, *XVI. Asırda Maraş Kazası 1526-1523*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004.

Solmaz, Gürsoy, *Erzurum Şehrindeki Tarihi Eserler,* Hakikat Yayınları, Erzurum 2002.

Soyman, Faik, Tongur, İbrahim, *Konya Eski Eserler Kılavuzu,* Konya Yeni Kitabevi, Konya 1944.

Sönmez, Zeki, *Başlangıçtan 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk İslam Mimarisinde Sanatçılar,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

Söylemezoğlu, Hakkı*, Altıncı Yüzyıl Mimarisi Hakkında Bir Deneme*, İstanbul Matbaacılık, İstanbul 1950.

Söylemezoğlu, Hakkı, *İlk Camiler ve Osmanlı Camileri,* (Yayınevi Belirtilmemiş) İstanbul 1954.

Sözen, Metin, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayınları, İstanbul 1971.

Sözen, Metin, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan,* İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1975.

Spuler, Bertold, *İran Moğolları/Siyaset İdare ve Kültür, İlhanlılar Devri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

Sunguroğlu, İshak, *Harput Yollarında (Seçmeler),* Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1986.

Sümer, Faruk, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990.

Swarup, Shantı, *The Arts And Crafts of India And Pakistan,* Taraporevala Published, Hindistan 1957.

Şahin, Kamil, *Danişmendliler Döneminde Niksar (1071-11789,* Niksar Belediyesi Yayınları, Niksar 1999.

Şahin, Muhammet, *Türk Tarihi ve Kültürü,* Okutman Yayıncılık, Ankara 2010.

Şeşen, Ramazan, *Harran Tarihi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara1996.

Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.

Şeşen, Ramazan, *Selahaddin Eyyubi ve Devlet,* Çağ Yayınları, İstanbul 1987.

Şimşek, İbrahim, *Tarihte Kurulan Ulusal Türk Devletleri/Çankaya'nın Yıldızları,* Polat Yayınları, İstanbul 2007.

TDK, *Türkçe Sözlük,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

Tekin, Arslan, *Türk'ün Tarihi*, Kariyer Yayınları, İstanbul 2012.

Togan, Zeki Velidi, *Karahanlılar,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1967.

Tomlinson, Richard Allan, *Yunan Mimarlığı*, (Çev: Rıfat Akbulut), Homer Kitabevi, İstanbul 2003.

Topaloğlu, Bekir, Yavuz, Yusuf Şevki, Çelebi, İlyas, *İslamda İnanç Esasları*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2009.

Tuncer, Orhan Cezmi, *Diyarbakır Camileri,* Kültür ve Sanat Yayınları, Diyarbakır 1996.

Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi,* Turan Yayınları, İstanbul 1973.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti,* Turan Yayıncılık, İstanbul 1969.

Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* Turan Neşriyat Yurdu Yayınları, İstanbul 1971.

Turan, Ömer, İbrahimgil, Mehmet Z, *Balkanlardaki Türk Mimari Eserlerinden Örnekler,* TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2004.

Turani, Adnan, *Dünya Sanat Tarihi*, Remzi Kitabevi, 4. Basım, İstanbul 1992.

Turani, Adnan, *Sanat Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi,14. Basım, İstanbul 2011.

Tümer, Günay, Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi,* Ocak Yayıncılık, Ankara 1993.

Türkmen, Fikret, *Türkmenistan Kültürü Araştırmaları,* Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2010.

Uluçam, Abdusselam, *Hasankeyf Tarihi ve Arkeolojik Sit Alanı Araştırma, Kazı ve Kurtarma Projesi 2009-2010 Çalışmaları,* Ankara 2009.

Uluçam, Abdüsselam, *Irak'taki Türk Kültür Varlığı,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.

Uluçam, Abdüsselam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara1989.

Uluçay, Çağatay, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, Ötüken Neşriyat Yayınları, İstanbul 2013.

Uluçay, Çağatay, *Saruhanoğulları ve Eserlerine Dair Vesikalar H 773/M 1220,* Halkevi Yayınları, Manisa 1940.

Usal, Ahmet, *Edirne Tarihi ve Kültürü,* Ankara 2006.

Uysal, A. Osman, *Germiyanoğulları Beyliğinin Mimari Eserleri,* AYKAKMBY, Ankara 2006, 66.

Uysal, Abdullah, Alodalı, Necati, Demirci, Musa, *Dünü ve Bugünüyle Karaman Kültür-Tarih-Coğrafya*, Karaman Yunus Emre Kültür Derneği Yayınları, Konya 1992.

Uzunçarşılı, İbrahim Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1937.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Afyon, Karahisar, Sandıklı, Bolvadin, Çay, İsaklı, Manisa, Birgi, Muğla, Milas, Peçin, Denizli, Isparta, Atabey ve Eğirdir'deki Kitabaler ve Sahip, Saruhan, Aydın, Menteşe, İnanç, Hamit Oğulları Hakkında Malumat,* Devlet Yayınları, İstanbul 1929.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Kitabeler,* Milli Eğitim Yayınları, İstanbul 1929.

Üçok, Bahriye, *İslam Tarihi/Emeviler- Abbasiler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1968.

Ülkütaşır, M. Şakir, *Sinop'ta Candaroğulları Zamanına Ait Mimari Eserler,* Burhaneddin Yayınları, İstanbul 1934.

Ünal, Hüseyin Rahmi, *Birgi Tarihi, Tarihi Coğrafyası ve Türk Dönemi Anıtları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Devrinde Sinop (XV. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla Sinop Kazısı),* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

Ünal, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566),* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

Vladimirov V, *Eski Mısır Mimarisindeki Nisbetler*, (Çev.: Hamit Dilgan, Selim Palavan), Sanat ve Tabiatta Matematik Armoni, İTU Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi, 2. Baskı, İstanbul 1968.

Watt,W. Montgomery, Cachıa, Pierre, *Endülüs Tarihi*, (Çev.: Cumhur Ersin Adıgüzel, Qiyas Şükürov), Küre Yayınları, İstanbul 2011.

Wheeler, Mortimer, *Roma Sanatı ve Mimarlığı,* (Çev: Zeynep Koçel Erdem), Homer Kitabevi, İstanbul 1997.

Will, Durant, *İslam Medeniyeti,* (Çev: Orhan Bahaeddin), Kervan Yayıncılık, İstanbul 1974.

Wittek, Paul, *Menteşe Beyliği (13-15. Asırda Garbi Küçük Asya Tarihine Ait Bir Tetkik),* (Çev.: O.Ş. Gökyay), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1944.

Yaşa, Recep, *Bitlis'te Türk İskânı (XII-XIII. Yüzyıl),* Ahlat Kültür Vakfı Yayınları, Ankara 1992.

Yaşar, Bedirhan, *Ortaçağ Tarihi,* Eğitim Kitabevi Yayınları, Konya 2007.

Yavuz, Nuri, *Anadolu'da Beylikler Dönemi Siyasi, Tarih ve Kültür,* Nobel Yayınları, Ankara 2010.

Yazıcı, Nesimi, *İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1992.

Yetkin, Suut Kemal, *İslam Ülkelerinde Sanat*, Cem Yayınevi, İstanbul 1984.

Yetkin, Suut Kemal, *İslam Mimarisi,* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk ve İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1959.

Yetkin, Suut Kemal, *İslam Sanatı Tarihi*, Güven Basımevi, Ankara 1954.

Yetkin, Şerare, *Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi,* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1972.

Yıldırım, Mustafa, *Türk İslam Sanatlarına Giriş,* Palet Yayınları, Konya 2017.

Yıldırım, Ramazan, *Karşılaştırmalı Dinler Tarihi*, İmam Hatip Liseleri Ders Kitabı, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2010.

Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi,* Çağ Yayınları, İstanbul 1992.

Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi/Endülüs Emevileri IV,* Çağ Yayınları, İstanbul 1998.

Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi/Hz. Muhammed Dönemi I,* Çağ Yayınları, İstanbul 1992.

Yıldız, İrfan, *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Türk Mimarisi*, Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yayınları, Diyarbakır 2011.

Yıldız, Sevcan, Bizans *Tarihi Kültürü, Sanatı ve Anadolu'daki İzleri*, Detay Yayıncılık, Ankara 2009.

Yılmaz, Leyla, *Antalya (16. Yüzyılın Sonuna Kadar),* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002.

Yılmaz, Saim, *Mu'tazıd ve Müktefi Döneminde Abbasiler*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2006.

Yılmazçelik, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır 1790-1840,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

Yinanç, Refet, *Dulkadir Beyliği,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

Yurdakul, Erol, *Kayseri Kölük Cami ve Medresesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.

Yurttaş, Hüseyin, Özkan, Haldun, Köşklü, Zerrin, Tali, Şerife, Okuyucu, Demet, Geyik, Gül, Kındığılı, Muhammed, *Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum,* Kariyer Yayınları, Ankara 2008.

Yücel, Yaşar, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

Yücel, Yaşar, *Çobanoğulları-Candaroğulları Beylikleri XIII-XV. Yüzyıllar Kuzey Batı Anadolu Tarihi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1980.

Yücel, Yaşar, *Türkiye Tarihi, Fetih Selçuklu ve Beylikler Dönemi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984.

MAKALELER

Abdurrahman Abu Hüseyin, "XVI. ve XVII. Yüzyılda Kudüs", Zeki Kurşun, Coşkun Yılmaz, (Ed), *Evliya Çelebinin Şehirleri,* (147-151), Mahya Yayınları, İstanbul 2013.

Abouseıf, Dorıs Behrens, "Hakîm Cami", *TDVİA*, İstanbul 1997, XV, 184-185.

Abouseıf, Doris Behrens, "İbnTolun Cami", *TDVİA,* İstanbul 1999, XX, 416.

Acun, Hakkı, "Erken Dönem Osmanlı Mimarisi", Abdulkadir Dündar (Ed), *Türk İslam Sanatları Tarihi El Kitabı,* Grafiker Yayınları, Ankara 2009, 297-335.

Acun, Hakkı, "Manisa İshak Çelebi Külliyesi*" Vakıflar Dergisi*, C.19, 1985, 127-146.

Acun, Hakkı, "Sivas ve Çevresi Tarihi Eserlerinin Listesi ve Turistik Değerleri", *Vakıflar Dergisi,* C.20, 1988, 183-220.

Adam, Baki , "Sinagog", *TDVİA,* İstanbul 2009, XXXVII, 222- 224.

Adam, Baki*, "Din Hakkında Genel Bilgiler",* Baki Adam (Ed.), *Dinler Tarihi*, (35-56), Grafiker Yayınları, Ankara 2015.

Adam, Baki, "Yahudilik", Baki Adam (Ed.), *Dinler Tarihi*, (59-129), Grafiker Yayınları, Ankara 2015.

Adam, Baki, "Yahudilik", *Yaşayan Dünya Dinleri,* Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007, 205-266.

Adıgüzel, Adnan, "İbn Ebi Zer', El-Enisu'l- Mutrib bi Radvi'l-Kirtas fi Ahbari Muluki'l Mağrib ve Tarihi Medineti Fas Adlı Eseri Tarih Metodu Fas ve Tarihi Kronolojisi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 55, (2), 2014, 219-242.

Adıgüzel, Adnan, "Muvahhidler Devleti'nin Tarihi Sürecinde Rota Değişimi/İdris B. Yakup Me'mun Dönemi", *Ekev Akademi Dergis*i, C.55, 2013, 1-20.

Adıgüzel, Adnan, "XII. Yüzyıl Sonlarında Eyyubiler-Muvahhidler İlişkileri", *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi,* C.13, 2018, 57-73.

Ağırakça, Ahmet, "Kudüs ve Mescid-i Aksa'nın İslamdaki Yeri", Ümmühan Özkan, (Ed), *Mescid-i Aksa Sempozyumu, 02 Nisan 2009, İstanbul: Bildiriler*, (81-89), İHH Araştırmalar Yayınları, İstanbul 2009.

Ağırman, Mustafa, "Hz. Muhammed'in Mescidde Yaptığı Sohbetler", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.27, 2007, 99-123.

Ağırnaslı, Nilay, "Büyük Selçuklu Devlet Adamlarının Bilime ve Bilim Adamlarına Bakışı", Mustafa Demirci (Ed), *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu/Selçuklularda Bilim ve Düşünce,19-21 Ekim 2011, Konya: Bildiriler*, (437-453), Selçuklu Belediyesi Yayınları, Konya 2013.

Ahmed el-Bek, "İslam Mimari Mirasının Korunması ve Halep Belediye Meclisinin Deneyimleri", *İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı, 22-26 Nisan, İstanbul*: *Bildiriler*, (459-466), İstanbul 1985.

Akarpınar, Bahar, "Anadolu'da Çok Tanrılı Dinler Döneminde Bereket Törenleri", *Hıdrellez Seminer Şenliği, 4-6 Mayıs 1997, Ankara: Bildiri*, (178-184), *Türkbilig Türkoloji Araştırmaları Dergisi,* C.1, 2000.

Akbulut, Gülpınar, "Sivas Şehri'nin Tarihi Coğrafyası", *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* C.35, 2009, 212-222.

Akçay, İlhan, "Kars, Ani ve Çevresindeki Türk İslam Eserleri", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi,* 6, (7-8), 1967, 180-186.

Akçıl, N. Çiçek, "Eski Cami", *TDVİA,* İstanbul 2012, XLII, 97-98.

Akgül, Bilal, "Ümmetin Nazenin Çiçeği: Endülüs", *Eğitim ve Kültür Dergisi*, S.5, 2016, 32-40.

Akın, Ahmet, "Tarihi Süreç İçinde Cami Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 15, (29), 2016, 177-209.

Akın, Ahmet, "Tarihi Süreç İçinde Cami Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15, (29), 2016, 178.

Akmaydalı, Hüdavendigar, "Mihrablı ve Minberli Namazgâhlarımız", *Vakıflar Dergisi*, C.23, 1994, 123-145.

Akok, Mahmut, "Diyarbakır Ulu Cami Mimari Manzumesi", *Vakıflar Dergisi*, C.8, 1969, 113-139.

Akok, Mahmut, "Konya Beyşehir'de Eşrefoğlu Camii ve Türbesi", *Türk Etnografya Dergisi,* S.15, 1976, 5-34.

Akok, Mahmut, "Uşak Ulu Cami", *Vakıflar Dergisi,* S.3, 1956, 69-72.

Akova, Enis, "Eşrefoğulları Beyliği Mimari Eserlerinden Beyşehir'deki Eşrefoğlu Camii'nin koruma Sorunları ve Çözüm Önerilerine Yönelik Araştırma", *Uluslararası Orta Anadolu Ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu, 11-13 Eylül 2014 Beyşehir/ Bildiriler,*(525-542), Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları, Konya 2018.

Akyüzoğlu, İlyas, "İslam Medeniyetinde Dini Düşüncenin Yapısı ve Kurumsal Tezahürleri", Eyüp Baş (Ed), *İslam Medeniyeti Tarihi*, (261-294), Grafiker Yayınları, Ankara 2017.

al-Gailani, Noorah, Renadi, Mounira Chapoutot, "Abbasiler: İlk İslam İmparatorluğu", Eva Schubert (Ed), *Akdeniz'de İslam Sanatını Keşfedin*, Ege Yayınları, İstanbul 2007, 59-78.

Algül, Hüseyin , "Mescid-i Kuba" , *TDVİA*, Ankara 2004, XXIX, 280.

Alican, Mustafa, "Artuklular Döneminde Meyyâfârikîn (Silvan)", *History Studies İnternational Journal of History,* C.5, 2013, 1-18.

Aliyeva, M. Azizgizi, "Mardin ve Çevresini İçine Alan: Türk Devletleri Tarihi", *Makalelerle Mardin Tarih ve Coğrafya I,* Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2007, 268-273.

Al-Khamis, Ulrike, "Fatimiler: İki Asırlık Üstünlük", Eva Schubert (Ed), *Akdeniz'de İslam Sanatını Keşfedin,* Ege Yayınları, İstanbul 2007, 105-118.

Almogro, Antonio, "The Great Mosque Of Tlemsen and Dome of its Maqsura*", Al-Qantara, XXXIV*, İspanya Gırnata 2015, 199-257.

Altun, Ara, "Artuklular", *TDVİA*, İstanbul 1991, III, 418-419.

Altun, Ara, "Gazneliler/ Mimari", *TDVİA*, İstanbul 1996, XIII, 484-496.

Altun, Ara, "Harput Ulu Cami'nin Durumu", *Sanat Tarihi Yıllığı 1972-1973,* C.V, İstanbul 1973, 79-94.

Altun, Ara, "Kahramanmaraş Kent Dokusunda Anıt Eserler", Filiz Özdem (Ed), *Dağların Gazeli Maraş,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, 233-268.

Altun, Ara, "Karahanlılar", *TDVİA*, İstanbul 2001, XIV, 412-414.

Altun, Ara, "Mardin Ulu Cami ve Çifte Minareler Üzerine Birkaç Not", *Vakıflar Dergisi,* C.9, 2006, 191-210.

Altun, Ara, "Niğde Alâeddin Camii", *TDVİA,* İstanbul 1989, II, 328.

Altun, Ara, "Orta Asya Türk Sanatı ile Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler Mimarisi", Sadi Bayram (Ed), *Mimar Başı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, (33-43), Türkiye Vakıflar Bankası Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1988.

Altun, İsmail, "Sahabe Gözünde Kudüs ve Mescid-i Aksa", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tetkikleri Dergisi*, S.47, 2017,153-169.

Altun, İsmail, "Sahabe Gözünde Kudüs ve Mescid-i Aksa", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tetkikleri Dergisi*, S.47, 2017, 153-169.

Altundağ, Şinasi, "Tolunlular", *İA*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1979, XII, 433-439.

Apak, Âdem, "Kuzey Afrika'da İlk İslam Fetihleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 17, (2), 2008,159-173.

Apak, Âdem, "Mısır'ın Müslümanlar Tarafından Fethi ve Fetih Sonrası Ülkede Sosyal ve Dini Alanda Meydana Gelen Değişimler Üzerinde Değerlendirmeler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10, (2), 2001, 145-159.

Arel, Hilmi, "Divriği Ulu Cami Kuzey Portalinin Mimari Kuruluşu", *Vakıflar Dergisi,* C.5, 1962, 100-127.

Arel, Hilmi, "Divriği Ulu Cami Tekstil Kapısı ve Diğerleri", *Vakıflar Dergisi*, C.5, 1962, 113-125.

Arık, M. Oluş, "Malatya Ulu Cami'nin Planı ve Tarihi Hakkında", *Vakıflar Dergisi*, C.8, 1969, 141-148.

Arık, M. Oluş, "Malatya Ulu Caminin Asli Planı ve Tarihi Hakkında", *Vakıflar Dergisi,* S.8, 1969, 141-145.

Arık, Rüçhan , "Erzurum'da İki Cami", *Vakıflar Dergisi*, C.8, 1969, 149-185.

Arpacıoğlu, Başak, "Cami Sembolizmi Üzerine Bir Deneme" *Yeni Yüksektepe Dergisi*, S.53, 2006, 1-15.

Arslan, Hammet, "Geçmişten Günümüze İzmir Yahudileri: Yerleşme, Kurumsallaşma Süreci ve Mevcut Durumu", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5, (2), 2016,197-224.

Arslantaş, Nuh , "Hz. Peygamber'in Çağdaşı Yahudilerin İnanç-İbadet ve Dini hayatları ile İlgili Bazı Tespitler", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C.34, 2008, 55-92.

Artuk, İbrahim, "Dünaysır'da Artukoğullarının Ulu Camii", *Belleten Dergisi,* 10, (37-46), 1946, 168-169.

Ashour, Said A.F., "Türklerin İslam Dünyasını Birleştirme Gayretleri", (Çev.: Zekeriya Kurşun), *Türklük Araştırmaları Dergisi,* S.5, 1990,151-164.

Aslanapa, Oktay, "1970 Temmuz Van Ulu Cami Kazısı", *Sanat Tarihi Yıllığı*, S.4, İstanbul, 1971, 1-17.

Aslanapa, Oktay, "Anadolu Selçukluları ve Beylikler Devri Kültür Sanatı", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, VII,705-723.

Aslanapa, Oktay, "Edirne'de Türk Mimarisinin Gelişmesi", *Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1965, 223-232.

Aslanapa, Oktay, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Kültür ve Sanat", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, VI, 15-39.

Aslanapa, Oktay, "İslamiyetten Sonra Türk Sanatı", *Türk Dünyası El Kitabı/Dil-Kültür-Sanat Dergisi*, C.2, 1992, 310-334.

Aslanapa, Oktay, "Kazısı Tamamlandıktan Sonra Van Ulu Camii", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı,* C.5, 1973, 1-25.

Aşur, Said Abdulfettah, "Ezher", *TDVİA***,** İstanbul 1995, XII, 59-60.

Ataoğlu, Remzi, "Harput'ta Artuklu İdaresi", *Tarih İçinde Harput,* Fırat Havzası Araştırma Merkezi Yayınları, Elazığ 1992, 53-59.

Atasağun, Galip, "Yahudilikte Dini Sembol ve Kavramlar", *Selçuk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* S.11, 2001, 125-156.

Ateş, İbrahim, "Mescid-i Nebevi'nin Yapıldığı Günden Bu Yana Geçirdiği Genişletme Girişimleri", *Vakıflar Dergisi*, C.24, 1994, 5-50.

Ateş, İbrahim, "Şam Ümeyye Cami ve Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi,* C.12, 1978, 27-90.

Attar, Aygün, "Artuklular Döneminde Mardin", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi,* 4, (1), 2006, 1-29.

Avcı, Casim, "Leşker-i Bazar Ulu Cami", *TDVİA*, Ankara 2003, XXVII, 142-143.

Avcı, Ülkü "Antalya Kaleiçi'nde Bir Simge Yapı: Antalya Yivli Minare", *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi,* S.15, 2015, 52-78.

Ayar, Talip, "İslam", Baki Adam (Ed.), *Dinler Tarihi*, (197-240), Grafiker Yayınları, Ankara 2015.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, "Dimetoka'da Çelebi Mehmed Cami'i", *Vakıflar Dergisi,* C.3,1956, 13-16.

Ayyubi, Akmal, "Hint Kültürü Üzerinde Müslüman Türk Tesirleri", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C.3, 1966, 204-210.

Azimli, Mehmet, "Abbasiler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu (Hassa Ordusu)", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 4, (2), 2002, 38.

Azimli, Mehmet, "Artuklular'ın Kuruluşu ve Necmettin İlgazi'nin Siyasi Faaliyetleri (1106-1122)", İbrahim Özcoşar (Ed), *I.Uluslararası Artuklu Dönemi Sempozyumu Bildirileri 25-27 Ekim 2007 Mardin: Bildiriler,* (13-20), Mardin Valiliği Kültür Yayınları, Mardin 2007.

Azimli, Mehmet, "Hulefa-i Raşidin Dönemi Halife Seçimleri", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi,* 7, (1), 2007, 35-59.

Azimli, Mehmet, "İlk Fetihten Saltuklulara Erzurum", *Türk İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu 26-28 Haziran 2006 Erzurum: Bildiriler,* (543-551), Erzurum, 2007.

Badur, Sevgi, "Kufe'nin Sosyal ve Kültürel Yapısına Genel Bir Bakış (7-10.Yüzyıl)", *SKAD*, 2, (4), 2016,129-162.

Bakırer, Ömür, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süreklilik ve Değişim", *Türkler Ansiklopedisi,* Ankara 2002, VII, 828-835.

Bakırer, Ömür, "Anadolu'da XIII. Yüzyıl Tuğla Minarelerinin Konum Şekil Malzeme ve Tezyinat Örnekleri", *Vakıflar Dergisi,* C.9, 1971, 337-362.

Bakırer, Ömür, "Divriği Ulu Camisi Mihrabı", *Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası,* Yılmaz Önge, İbrahim Ateş, Sadi Bayram, (Haz), Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1978.

Bakırer, Ömür, "Harput Ulu Cami Minaresi", *Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi Beşeri Bilimler Dergisi Bedrettin Cömert'e Armağan Özel Sayısı,* Ankara 1980, 376-395.

Bakkal, Ali, "Medreseleşme Sürecinde Harran Okulu", Ali Bakkal (Ed), I. *Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu: 28-30 Nisan 2006 Şanlıurfa: Bildiriler,* (247-258), Şanlıurfa Valiliği İl Kültür Turizm Müdürlüğü Yayınları, Şanlıurfa 2006.

Bala, Mirza, "Buhara", *İA,* Ankara 1978, II, 761-771.

Bala, Mirza, "İsfahan", *İA*, İstanbul 1968,V/II, 1068-1072.

Baltacı, Cahit, "İslam Medeniyetinde Cami", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* S.3, 1985, 225-241.

Barthold, Vasiliy Vladimiroviç, "Herat ve Heri-rud Boyu", (Çev.: İsmail Aka), *Makaleler,* C.3, 2005, 221-236.

Bayat, Ali Haydar, "Beylik Dönemi Ahşap Sanatı Şaheserlerinden Birgi Ulu Cami Ahşap Kapakları", *Vakıflar Dergisi*, C.22, 1991, 237-252.

Bayat, Ali Haydar, "Birgi Ulu Cami Minberi", *Vakıflar Dergisi*, C.22, 1991, 133-151.

Bayat, Ali Haydar, "Kuruluşunun 750. Yılında Divriği Turan Melek Darüşşifası," *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Dergisi,* S.194, 1978, 87-100.

Bayburtluoğlu, Zafer, "Kahramanmaraş'ta Bir Grup Dulkadiroğlu Yapısı", *Vakıflar Dergisi*, C.10, 1973, 234-250.

Bayhan, Ahmet Ali, "Diyarbakır ve Çevresindeki Eyyubi Eserlerinden Örnekler", Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal (Ed), *I.Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004, Diyarbakır*: (Bildiriler), (285-324), Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır 2004.

Bayhan, Ahmet Ali, "Kuzey Afrika'da Bir Türk Yurdu Mısır", *38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi 10-15.09.2007 Ankara: Bildiriler*, (77-97), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

Baykara, Tuncer, "Ulu Cami/Selçuklu Şehrinde İskânı Belirleyen Bir Kaynak Olarak", *Belleten Dergisi,* LX/227, 1996, 33-55.

Baysal, Ali Fuat, "Eşrefoğlu Camii Ahşap Üzeri Kalem İşleri", *Uluslararası Orta Anadolu Ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu, 11-13 Eylül 2014 Beyşehir/ Bildiriler,*(175-183), Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları, Konya 2018.

Beksaç, Engin, "Bibi Hanım Cami", *TDVİA*, İstanbul 1992, VI,125-126.

Beksaç, Engin, "Damgan Tarihane Cami", *TDVİA*, İstanbul 1993, VIII, 455-456.

Beksaç, Engin, "Delhi Cuma Cami", *TDVİA*, İstanbul 1994, IX, 128-129.

Beksaç, Engin, "Fatımiler", *TDVİA*, İstanbul 1995, XII, 237-240.

Beksaç, Engin, "İsfahan/ Mimari", *TDVİA*, İstanbul 2000, XXII, 502-504.

Beksaç, Engin, "Karaviyyin Cami (Mimari)", *TDVİA*, İstanbul 2001, XXIV, 479- 480.

Beksaç, Engin, "Kurtuba Ulu Cami", *TDVİA*, İstanbul 2002, XXVI, 453-454.

Beksaç, Engin, "Kutup Minar", *TDVİA,* Ankara 2002, XXVI, 499-500.

Beksaç, Engin, "Kütübiyye", *TDVİA*, Ankara 2003, XXVII, 9.

Beksaç, Engin, "Mağrib", *TDVİA,* Ankara 2003, XXVII, 318-322.

Beksaç, Engin, Çobanoğlu, Ahmet Vefa, "İlhanlılar/Sanat", *TDVİA*, İstanbul 2000, XXII, 105-108.

Berktay, Fügen, Atasoy, Emin, "Dinler Coğrafyasına Küresel Bir Bakış", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 10, (18), 2007, 18-44.

Bilgili, Ali Sinan, "Tarsus", *TDVİA*, İstanbul 2011,XL, 111-114.

Binan, Demet Ulusoy, Osmanlı'da Beylikten İmparatorluğa Geçişte Yapı Üretim Süreci ve İlişkileri Üzerine Bir Deneme, *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı "Uluslarüstü Bir Miras",* Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 2000, 387-395.

Binark, İsmet, "Anadolu'da Büyük Türk Destanı 26 Ağustos 1071 Malazgirt Zaferi", *Türk Kültürü Aylık Dergisi,* C.106, 1971, 783-786.

Birinci, Salih, Kaymaz, Çağlar Kıvanç, Camcı, Aykut, "Kültür Turizmi Açısından Harran İlçe Merkezi ve Geleneksel Kubbe Meskenleri, (Şanlıurfa)", *Turkish Studies,* C.12, 2017, 110.

Bisheh, Ghazi, "Emeviler: Birinci Başkent Şam", Eva Schubert (Ed), *Akdeniz'de İslam Sanatını Keşfedin*, Ege Yayınları, İstanbul 2007, 37-51.

Blair, Sheila, Bloom, Jonathan, "Doğu'nun İlk İmparatorlukları Gazneliler ve Guriler/Tarih", Markus Hattstein, Peter (Ed), Delius, *İslam Sanatı ve Mimarisi,* (330-333), (Çev.; Nurettin Elhüseyni), Literatür Yayıncılık, İtalya 2007.

Blair, Sheila, Bloom, Jonathan, "Irak İran ve Mısır Abbasiler", Markus Hattstein, Peter Delius, (Ed), *İslam Sanatı ve Mimarisi*, (Çev.; Nurettin Elhüseyni), Literatür Yayınları, İtalya 2007.

Blair, Sheila, Bloom, Jonathan, "İlhanlı Yönetimindeki İran'da Mimari", Markus Hattstein, Peter (Ed), Delius, *İslam Sanatı ve Mimarisi,* (392-400), (Çev.: Nurettin Elhüseyni), Literatür Yayıncılık, İtalya 2007.

Blair, Sheila, Bloom, Jonathan, "İsfahan Cuma Camisi", Markus Hattstein, Peter Delius (Ed), *İslam Sanatı ve Mimarisi,* (368-369), (Çev.; Nurettin Elhüseyni), Literatür Yayıncılık, İtalya 2007.

Bozkurt, Nahide, "Abbasiler", Eyüp Baş (Ed), *İslam Tarihi*, (750-1258), 2. Baskı, Grafiker Yayınları, Ankara 2013.

Bozkurt, Nebi, “Kuba Mescidi”, *Şamil İslam Ansiklopedisi,* İstanbul 1991, III, 397-398.

Bozkurt, Nebi, “Kuba Mescidi”, *TDVİA*, Ankara 2004, XXIX, 280-281.

Bozkurt, Nebi, “Kubbetü’s Sahra”, *TDVİA*, Ankara 2002, XXVI, 304-305.

Bozkurt, Nebi, “Mescid-i Aksa”, *TDVİA*, İstanbul 2004, XXIX, 268.

Bozkurt, Nebi, “Minber”, *TDVİA*, İstanbul 2005, XXX, 101-102.

Bozkurt, Nebi, Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “Mescid-i Nebevi”, *TDVİA,* Ankara 2004, XXIX, 281-290.

Bozkurt, Tolga, “Erken Dönem Osmanlı Mihrapları”, *İstem Dergisi,* S.11, 2008, 203-248.

Büyükdığan, İlter, “Balkanlar’daki Osmanlı Dönemi Anıtsal Yapılarında Kullanılan Strüktür Sistemlerinin Osmanlı Mimarlığı İçindeki Yeri”, *Balkanlarda Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri 17-19 Mayıs 2000 Şumnu Bulgaristan: Bildiri* (173-188), Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2001.

Cahen, Claude, “İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı”, (Zeynep Kerman), *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, VI, 203-213.

Can, Yılmaz, “Erken Dönem İslam Sanatı”, Abdülkadir Dündar (Ed), *Türk İslam Sanatları Tarihi El Kitabı,* (133-156), Grafiker Yayınları, Ankara 2019.

Can, Yılmaz, “İlk İslam Şehirlerinin İki Önemli Unsuru: Cuma Mescidi ve Darü’l-İmara İkilisi Üzerine Bir Değerlendirme”, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 18 (8), 1996, 123-140.

Can, Yılmaz, “Kâbe”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.7, 1993, 67-91.

Caner, Çağla, Bakırer, Ömür “Anadolu Selçuklu Dönemi Yapılarından Medrese ve Camilerde Portal”, *Haccettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C.10, 2009,13-30.

Cantay, Gönül, “Anadolu Türk Beylikleri Sanatı”, *Türkler Ansiklopedisi,* Ankara 2002, VIII, 24-46.

Cantay, Gönül, "Anadolu'da Büyük Selçuklu Beylikleri, Konya Selçukluları", *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi (Konya Özel Sayısı),* S.5, 2008, 75-82.

Cantay, Gönül, "Erken Osmanlı Dönemi Mimarisi", *Türkler Ansiklopedisi,* Ankara, 2002, XII,136-160

Cantay, Tanju, "Niksar Ulu Cami", *Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi Beşeri Bilimler Dergisi Bedrettin Cömert'e Armağan Özel Sayısı,* 1980, 363-374.

Cantay, Tanju, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan İstanbul'un Fethine Kadar Osmanlı Sanatı", Sadi Bayram (Ed), *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, (53-68), Türkiye Vakıflar Bankası Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1988.

Cebe, Arzu, "Semavi Dinlerde Kültürlerin Oluşturduğu Kudüs ve Kutsallık Kavramı", *TİDSAD,* S.13, 2017, 370-384.

Ceran, İsmail, "Meriniler Devleti", *The Journal of Academic Social Science Studies,* C.6, 2013, 223-268.

Chaghataı, M. Abdulla, "Hind-Pakistan Mimarisinde Türk Mimarlığı Tezyinatı", Suut Kemal Yetkin (Ed), *Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi 19-24 Ekim 1959 Ankara: Tebliğler,* (95-96) Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1962.

Chmelnizkij, Sergej, "16.-17. Yüzyıllarda Buhara ve Semerkand'ın ve 18.-19. Yüzyıllarda Hive'nin Mimarisi", Markus Hattstein, Peter Delius, (Ed), *İslam Sanatı ve Mimarisi* (436-445), (Çev.: Nurettin Elhüseyni), Literatür Yayınları, İtalya 2007.

Civelek, Yakup, "Kâbe Örtüsünün Değiştirilmesi Bağlamında Ortadoğu'da Osmanlı Dönemi Nüfuz Mücadelesi ve Bunun Arap Basınına Yansımaları", *38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi,* Ankara 2007, 847-864.

Corpet, Spencer, "Sinan Kanuni Süleyman'ın Baş Mimarı", (Çev.: Nermin Sinemoğlu), *Vakıflar Dergisi,* C.5, 1962, 193-197.

Çakar, Enver, Nasıroğlu, Mehtap, "Halep Ulu Cami Vakfı (Tahrir Defterlerine Göre)", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, 8, (1), 2012, 69-99.

Çakıroğlu, Birgül, Engin, Nihan, "Dini İnanışların Mimariye Etkisi", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 17, (44), 2014, 67-94.

Çakmak, Ahmet , "Ermenek Ulu Cami", *TDVİA,* İstanbul 2012, XLII, 100-101.

Çakmak, Ahmet, "Elbistan Ulu Cami", *TDVİA,* İstanbul 2012, XLII, 99-100.

Çal, Halit, "Hz. Ömer'in Askeri Şehirleri (Ordugâhlar), *Dini Araştırmalar Dergisi,* C.12, 2009, 87-106.

Çalık, Bünyamin, "Camilerde ve Mescidlerde Dinen Caiz Olan ve Olmayan Davranışlar", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C.3, 2015, 110-132.

Çam, Nusret , "Adana Ulu Cami", *TDVİA*, İstanbul 2002, XLII, 80-81.

Çam, Nusret, "Ramazanoğulları Beyliği Mimarisinden Adana Ulu Cami", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.5, 1982, 129-157.

Çaycı, Ahmet, Yavuzyılmaz, Ahmet, "Anadolu Selçuklu Mimarisi", Abdulkadir Dündar (Ed), *Türk İslam Sanatları Tarihi El Kitabı,* (207-264), Grafiker Yayınları, Ankara 2019.

Çayırdağ, Mehmet, "Bünyan Ulu Cami", *Kayseri Ansiklopedisi*, Kayseri 2009, I, 276-277.

Çayırdağ, Mehmet, "Develi Ulu Cami Minberi", *Bütün Yönleri İle Develi I. Bilgi Şöleni 16-28 Ekim 2000 Develi:, Bildiri,* (699-710), Develi Belediyesi Kültür Yayınları, Develi 2003.

Çelik, Aydın, "Ağlebiler", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 4, (2), 2016, 87-105.

Çelik, Aydın, "Hısn-ı Keyfa Artukluları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,* S.161, 2006, 63-69.

Çelik, Aydın, Yıldırım, Taner, "Abbasiler Dönemi Bağdat Çarşıları", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23, (1), 2003, 241-253.

Çelik, Yusuf, "Kur'an'da İbadet", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.41, 2014, 203-219.

Çelikkol, Yaşar, "Medine'de Sosyal ve Dini Yapılar", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13, (2), Elazığ 2003, 393-419.

Çeşmeli, İbrahim, "Orta Asya Camilerinde Tipoloji", *Sanat Dünyamız Dergisi*, S.103, 2007, 315-333.

Çeşmeli, İbrahim, "Orta Asya'da Bir Ortaçağ Yapısı Olan Diggaran Camisi", *Sanat Tarihi Yıllığı Dergisi*, C.16, 2003, 29-60.

Çetin, Yusuf, "Erken Dönem İslam Cami Mimarisinde Maksure Kubbesi Geleneğinin Türk Cami Mimarisindeki Toplu Mekân Anlayışına Etkileri Üzerine Bir Değerlendirme", *The Journal of Academic Social Science Studies,* C.35, 2015,115-126.

Çetin, Yusuf, "Silvan Ulu Camii'nin Plan Bakımından Bir Değerlendirmesi ve Anadolu Türk Cami Mimarisine Katkıları", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* S.30, 2008, 21-40.

Çetinaslan, Mustafa, "Beyşehir Eşrefoğlu Camii'ndeki Mahfillerin Anadolu Cami Mimarisindeki Yeri", *Uluslararası Orta Anadolu Ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu, 11-13 Eylül 2014 Beyşehir/ Bildiriler,(191-218*), Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları, Konya 2018.

Çetinaslan, Mustafa, "Bursa Ulu Cami Hünkâr Mahfili", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* C.6, (tarih belirtilmemiş), 190-200.

Çetinaslan, Mustafa, "Hünkâr Mahfillerinin Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Osmanlı Dönemi Örnekleri", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.29, 2013, 61-74.

Çetinkaya, Haluk, "Ayasofya", Coşkun Yılmaz (Ed.), *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi,* (68-77), Mas Yayınları, İstanbul 2015.

Çevik, Adnan, "Üç Yüz Yıllık Bir Başkent Mardin", İbrahim Özcoşar- H. Hüseyin Güneş, (Ed), *I.Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri, 26-28 Mayıs*

2006 Mardin: Bildiri: (63-78), Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2006.

Çoban, Bekir Zakir, "Anadolu Mezopotamya ve Mısır Dinleri", Baki Adam (Ed), *Dinler Tarihi,* (503-528), Grafiker Yayınları, Ankara 2015.

Çobanoğlu, Ahmet Vefa, "Akşehir Ulu Cami", *TDVİA*, İstanbul 2012, XLII, 83-84.

Çobanoğlu, Ahmet Vefa, "Ulucami", *TDVİA*, İstanbul 2012, XLII, 95-96.

Çobanoğlu, Ahmet Vefa, "Zengiler/Mimari", *TDVİA*, İstanbul 2013, XLIV, 272-274.

Çoruhlu, Yaşar, "İsfahan Cuma Camii", *TDVİA*, İstanbul 2000, XXII, 504-506.

Çoruhlu, Yaşar "Semerkant", *TDVİA,* 2009, XXXVI, 484-486.

Çöhce, Salim, "Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri", *Türkler Ansiklopedisi,* Ankara 2002, VIII, 1199-1292.

Dames, M. Longworth, "Efganistan", *İA*, İstanbul 1977, IV, 133-168.

Darkot, Besim, "Aksaray", *İA*, İstanbul 1978, I, 274-275.

Darkot, Besim, "Divriği", *İA*, Ankara 1945, III, 596-597.

Darkot, Besim, "Diyarbakır", *İA*, İstanbul 1945, III, 603**.**

Darkot, Besim, "Kayseri", *İA,* Ankara 1978, VI, 484-491.

Daş, Ertan, "Aydınoğulları Beyliği Döneminde Tire Yapıları Hakkında Gözlemler", *Uluslararası XVIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu 22-23 Ekim 2014 Bildiriler,* (193-207), Efeler Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir 2017.

Dayhan, Ahmet Tahir, "Birgi Ulu Cami Hadisleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Hadis Tetkikleri Dergisi,* C.12, 2014, 35-59.

Demir, Mustafa, "Türkiye Selçuklularında Yerleşim Yapısı", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, VI, 324-334.

Demir, Mustafa, Yeşildurak, Efe, "Danişmendliler Devrinde Sivas Şehri, Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Danişmendliler*

Sempozyumu 12-13 Kasım 2015 Tokat: Bildiriler, (207-215), TTKY, Tokat 2016.

Demiralp, Yekta, Çakmak, Şakir "Balat İlyas Bey Külliyesi 2008 Yılı Kazı ve Temizlik Çalışmaları", *XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu 14-16 Ekim 2009 Bildiriler*, (213-225) Sanat Tarihi Bölümü Yayınları, İstanbul 2010.

Demirarslan, Deniz, "Açık Havada İbadet ve Mekân İlişkisi-Gelibolu Namazgâhı", *Türk İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* C.10, 2017,40-45.

Demirci, Abdurrahman, "Toplumsal Barışa Katkısı Yönüyle Asr-ı Saadette Mescid (Mescid-i Kuba ve Mescid-i Dırar Kıyaslaması)", Taha Nas (Ed), *Toplumsal Barışa Katkısı Açısından Cami ve Din Görevlileri/ V. Ulusal Din Görevlileri Sempozyumu Bildirileri, 9-11 Mayıs, 2014, Mardin*, (Bildiri), (261-276), Yunus Emre Cami Külliyesi Eğitim Derneği Yayınları, İstanbul 2015.

Demirci, Kürşad; Falay, Burcu, "Ana Hatlarıyla Hitit Dini", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi,* 20, (1), 2016, 35-60.

Demirci, Kürşat, *Hinduizm'in Kutsal Metinleri Vedalar*, İşaret Yayınları, İstanbul 1991.

Demirel, Serkan, "Hitit İdari Sistemi İçerisinde Tapınakların Konumu", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* S.40, 2014,1-8.

Demirel, Şengül, "Hinduizmin Tarihsel Serüveni", *Sosyal Bilimler Dergisi,* S.18, 2017, 561-577.

Denknalbant, Ayşe, Çobanoğlu, Ahmet Vefa, "Selçuklular/Mimari", *TDVİA,* İstanbul 2009, XXXVI, 392-397.

Derin, Sevil, "Tarihi Süreçte Eyüp Sultan Camisi", *Sanat Tarihi Dergisi,* S.25,2016, 177-191.

Derman, Uğur, "Edirne Hattatları", Süheyl Ünver (Haz), *Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı,* (312-319), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1965.

Dilaver, Sadi , "Bünyan Ulu Camii Erbaa/Akçaköy (Fidi) Silahdar Ömer Paşa Camii", *Sanat Tarihi Yıllığı,* İstanbul 1968, 184-189.

Dodds, Jerrlyn, "Endülüs Sanatları", (Çev.:Ahmet Gedik), *İstem Dergisi*, S.14, 2009, 449-470.

Doğan, Nermin Şaman, "Niğde'deki Türk Dönemi 13-15. Yüzyıl) Yapılarında Taç Kapı- Mihrap Tasarımı ve Bezeme İlişkisi", *Edebiyat Fakültasi Dergisi,* 30 (1), 2013, 115-140.

Doğaner, Suna, "Mısır'da Coğrafya'nın Turizme Etkileri", *Türk Coğrafya Dergisi*, C.29, 1994, 83-113.

Duran, Remzi, "Menteşeoğulları Beyliği Mimarisi", *Türkler Ansiklopedisi,* Ankara 2002, VI, 220-233.

Dursun, H. Rumeysa, "Tunus'ta Otoriter Yönetim ve İslamcı Hareketin Doğuşu: Burgiba Dönemi Üzerine Bir Değerlendirme (1956-1987)", *Orta Doğu Çalışmaları Dergisi,* 4, (1), 2017, 130-155.

Durukan, Aynur, "Artuklu Mimarisinin Düşündürdükleri", *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi II*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995, 51-62.

Durukan, Aynur, "Harput Ulu Caminin Düşündürdükleri", *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu 24-27 Eylül 1998 Elazığ: Bildiriler,* (314-337), Elazığ 1999.

Durukan, Aynur, "İlyas Bey Külliyesi", *TDVİA,* İstanbul 2000,XXII, 164-166.

Durukan, Aynur, "Selçuklu Dönemi Kültür Ortamından Bir Kesit", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, VII, 724-742.

Durukan, Aynur, "Silvan Ulu Camisi" Kuban Doğan (Ed), *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı,* (100-112),Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2008.

Ecer, Ahmet Vehbi, "Tarih Boyunca Mekke'nin Yönetimi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* S.3, 1989, 297-311.

Efe, İsmail, "Beylikler Döneminin Nadide Eserlerinden Beyşehir Eşrefoğlu Camii", *Uluslararası Orta Anadolu Ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu, 11-13 Eylül 2014 Beyşehir/ Bildiriler*, (277-303), Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları, Konya 2018.

El-Muheymid, Ali b. Salih, "Karahanlılar ve İslamın Yayılmasındaki Katkıları", (Çev.: Ali Aksu), *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 5, (1), 2001, 281-309.

Emet, Erkin, "Karahanlılar ve Uygurlar", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, 2002, IV, 469-476.

Enderlein, Volkmar, "Suriye Filistin ve Emevi Halifeliği/Mimari", Markus Hattstein, Peter Delius, (Ed), *İslam Sanatı ve Mimarisi*, (64-80) (Çev.; Nurettin Elhüseyni), Literatür Yayınları, İtalya 2007.

Erarslan, Levent, "Bir Şehrin Geleceğini Tasarlamak Değerler Kenti Sinop", Alpay Tırıl vd. (Ed), *Sinop İli Değerleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı 15-18 Mayıs 2013 Sinop: Bildiri* (37-46) Sinop Üniversitesi Yayınları, Ankara 2015.

Eravşar, Osman , "Türk Kültür Varlıkları", İlyas Demirci, İbrahim Terzioğlu (Haz), *Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Abideleri Sempozyumu,15-18 Ekim 2012 Trabzon*: Bildiriler, (265-290), Türk Dünyası Mühendislik Mimarlık ve Şehircilik Kurultayı Özel Yayını, Trabzon 2012.

Eravşar, Osman, "Cami'i Kebir/Kayseri Ulu Cami", *Kayseri Ansiklopedisi*, İstanbul 2009, 295-300.

Erbaş, Ali "İslam Dışı Dinlerde Hac", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.5, 2002, 97-121.

Ercan, Salih, "Van'ın Türk İslam Tarihindeki Yeri", *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu 2-5 Nisan 1990 Van: Bildiriler,* (225-228), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1990.

Erdal, Zekai "Aksaray'da Karamanoğullarına Ait Eserlerin Tarihlendirme Sorunları", Mehmet Şakar (Ed), *Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu II,* (440-465), Konya 2016.

Erdal, Zekai, "İbrahim Hakkı Konyalı'nın "*Abideleri ve Kitabeleri İle Aksaray Tarihi İsimli Eserine"* Eleştirel Bir Bakış", *Şehirlerin Sevdalısı İbrahim Hakkı Konyalı Armağanı,* Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Konya 2015, 167-200.

Erdal, Zekai, "Mardin Ulu Cami Üzerine Yeni Görüşler", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Türk Kültür Dünyası Özel Sayısı, Van 2017, 433-447.

Erdem, İlhan, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", *Türkler Ansiklopedisi,* Ankara 2002, VI, 383-424.

Erdem, İlhan, "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri", *Tarih Araştırmaları Dergisi,* S.31, 2001, 35-48.

Erdoğan, Esra Güzel, "Bizans Döneminde Ayasofya/Tarihçesi ve Mimari Özellikleri Hakkında Genel Bilgiler", *İstanbul Journal of Social Science,* C.1, 2012, 1-7.

Erincin, Özkan, Erat, Birsen, "Milas Ulu Cami İle İlgili Çalışmalar", *V. Vakıf Haftası Restorasyon ve Vakıfların Ekonomik ve Sosyal Etkileri Semineri 7-13 Aralık 1987 Ankara: Bildiriler* (107-126), Ankara 1987.

Erkek, Mehmet Salih, "Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Hasankeyf'in İdari Yapısı", Salim Cöhce, Adnan Çevik, (Ed) *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültür Sempozyumu, 15-17 Nisan 2008 Batman: Bildiriler* II, (76-86), Batman Valiliği Yayınları, Batman 2009.

Erman, Kubilayhan, "Ahmed Şah Durrani Öncesinde Afganistan Tarihinde Türkler ve Diğer Kavimler", *Ankara Üniversitesi Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.2, 2013, 479-495.

Eroğlu, Ahmet Hikmet, "Hıristiyanlık", Baki Adam (Ed.), *Dinler Tarihi*, (133-194), Grafiker Yayınları, Ankara 2015.

Eroğlu, Süreyya, Akhan, Alev Direr, "Seyahatnameler'de Sinop", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* C.17, 2013, 257-272.

Erpolat, Mehmet Salih, "Diyarbakır Ulu Cami'nin Manevi Önemi", *Diyarbakır, Nebiler Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Sempozyumu 25-27 Mayıs 2009 Diyarbakır, Bildiriler*, (125-131), Ankara 2010, 128.

Ersoy, Ayla, "Türklerde Sanat", Cemil Öztürk (Ed), *Türk Tarihi ve Kültürü,* (407-426) Pegem Yayınları, Ankara 2005.

Ertekin, Zahir "Cizre Ulu Camii", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi,* S.27, 2011,71-93.

Ertuğrul, Selda, "İsa Bey Cami", *TDVİA,* İstanbul 2000, XXII, 476-478.

Erzincan, Tuğba "Çorum Ulu Cami", *TDVİA*, İstanbul 2012, XLII, 92-93.

Erzincan, Tuğba, "Bitlis Ulu Cami", *TDVİA*, İstanbul 2012, XLII, 87-88.

Erzincan, Tuğba, "Mihrap", *TDVİA*, İstanbul 2005, XXX, 30-37.

Esemenli, Deniz, "Alâeddin Cami ve Medresesi", *TDVİA,* İstanbul 1989, II, 328-329.

Esin, Emel, "Hindistan Türk Merkezlerinde Sanat", *Türk Ansiklopedisi*, Ankara 1971, XIX, 267-279.

Eşitti, Bekir, "Ani Harabelerinin Bölgesel Kalkınma Üzerindeki Etkileri", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 19, (40), 2017, 129-147.

Eva Schubert (Ed) *Akdeniz'de İslam Sanatını Keşfedin,* (79-86), Ege Yayınları, İstanbul 2007.

Eyice, Semavi , "Ahmed Gazi Cami", *TDVİA*, Ankara 1989, II, 68-69.

Eyice, Semavi, "Burmalı Minare Cami ve Türbesi", *TDVİA,* İstanbul 1992,VI, 444-445.

Eyice, Semavi, "Ahi Elvan Camii", *TDVİA,* İstanbul 1988, I, 529.

Eyice, Semavi, "Amr b. As Camii*" TDVİA,* Ankara 1991, III, 81-83.

Eyice, Semavi, "Cami", *TDVİA,* İstanbul 1997, VII, 56-57

Eyice, Semavi, "Divriği'de Ulu Cami", *İlig Dergisi,* C.20, 1975, 8-12.

Eyice, Semavi, "Hüdavendigar Cami/Filibe", *TDVİA,* İstanbul 1998, XVIII, 287-289.

Eyice, Semavi, "Konya'nın Alaeddin Tepesinde Selçuklu Öncesine Ait Bir Eser, Eflatun Mescidi", *Sanat Tarihi Yıllığı,* C.4, 1971, 269-302.

Fayda, Mustafa, "Dört Halife/ Hulefa-yi Raşidin Dönemi (632-661)", Eyüp Baş (Ed), *İslam Tarihi*, (231-324*)*, Grafiker Yayınları, Ankara 2013.

Genç, Reşat, "Karahanlılar Tarihi", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, 2002, IV, 445-460.

Gladib, Almut Von, "Osmanlı İmparatorluğu/Mimari", Markus Hattstein, Peter Delius (Ed), *İslam Sanatı ve Mimarisi,* Literatür Yayınları, 544-565.

Gök, Bilal, "XVI Yüzyıl Ermenek Camileri ve Cami Vakıfları", *Hikmet Yurdu/Düşünce Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi,* S.3, 2009, 257-274.

Gökhan, İlyas, "Dulkadir Beyliği'nin Osmanlılara Katılmasından Sonra Maraş Bölgesinde Çıkan İsyanlar", Yaşar Alparslan, Mehmet Karataş, Serdar Yakar, (Ed) *Maraş Tarihinden Bir Kesit Dulkadir Beyliği Araştırmaları II,* Ukde Kitaplığı Yayınları, Kahramanmaraş 2008, 213-232.

Göksu, Erkan, "Türklerin İslamiyeti Kabulü", İhsan Çapcıoğlu, Hayati Beşirli (Ed), *Türk Kültürü El Kitabı,* (545-582), Grafiker Yayınları, Ankara 2015.

Grabar, Oleg, "Cami", Markus Hattstein, Peter (Ed), Delius, *İslam Sanatı ve Mimarisi* (44-53) (Çev.: Nurettin Elhüseyni), Literatür Yayıncılık, İtalya 2007.

Grabar, Oleg, "İslam Mimarlığı'nda Simgeler ve İşaretler II". (Çev.: Zehra Güraymanı*), Mimarlık Dergisi,* S.196, 1983, 41-43.

Güç, Ahmet , "Dinlerde Kıble Anlayışı" *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 11, (2), 2002, 1-30.

Güç, Ahmet "Mabed ve İbadet," *TDVİA*, İstanbul 1996, XIV, 207.

Güç, Ahmet, "Mâbed", *TDVİA*, İstanbul 2003, XXVII, 276-280.

Güler, Gül, "Urfa Ulu Cami Haziresindeki Mezar Taşları", *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırma Dergisi,* S.20, 2015, 171-190.

Güler, Mustafa, Kolay, Aktuğ, İlknur, "12. Yüzyıl Anadolu Türk Camileri", *İstanbul Teknik Üniversitesi Dergisi,* C.5, 2006, 83-90.

Gülgen, Hicabi, "Bursa Ulu Cami Müezzin Mahfili", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.25, 2016, 51-72.

Gülşen, Nuran, "Develi Ulu Cami*" TDVİA*, İstanbul 2012, XLII, 94-95.

Günay, Zerrin, "İsfendiyar Bey", *TDVİA,* İstanbul 2000, XXII, 512-514.

Gündoğdu, Hamza, "Kültürlerin Buluştuğu Bir Ortaçağ Şehri: Ani/Ani", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi,* C.17, 2006, 51-84.

Gündüz, Filiz, "Minare", *TDVİA,* İstanbul 2005, XXX, 98-101.

Güner, Ahmed, "Asr-ı Saadet'te Mescidler/Camiler ve Fonksiyonları", Vecdi Akyüz (Ed), *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam,* (153-226), Ensar Yayınları, İstanbul 2007.

Gürsoy, Elif, "Uşak'ta Perde Motifli Mihraplar",*The Journal ofAcademic Social Science,* S.10, 2015, 146-147.

Güzel, Eylem, "Gravürlerde Selçuk İsa Bey Cami" *II. Uluslararası Türk Sanatları Tarihi ve Folkloru Kongresi/Sanat Etkinlikleri, 5-10.04.2014, Bosna: Bildiriler,* (91-96), Bosna 2014.

Haklı, Şaban, "İslam Felsefesinde Mekân ve Boşluk Tasavvurunun Kozmolojiye Tatbiki", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C.6, 2007, 41-58

Hamidullah, Muhammed, "İslamda Sembolik Anlatım", (Çev.: Sadık Kılıç), *Diyanet Dergisi,* 25, (1), 1898, 3-6.

Han, Zafer, "Diyarbakır Dini Mimarisi", *Diyarbakır Kültür Envanteri*, Diyarbakır, 2009, 53-57.

Harekât, İbrahim, "Mağrib", *TDVİA,* Ankara 2003, XXVII, 314-318.

Harman, Ömer Faruk, "Hac"*, TDVİA*, İstanbul 1996, XIV, 382-386.

Hattstein, Markus, "Timur'un ve Ardıllarının Tarihi", Markus Hattstein Peter Delius (Ed), *İslam Sanatı ve Mimarisi*, (408-416), (Çev: Nurettin El Hüseyni), Literatür Yayınları, İtalya 2007.

Haykıran, Kemal Ramazan, "Mahmudabad Örneğinde İlhanlılarda Şehirlileşme Örneği", *Tarih Okulu Dergisi,* S.23, 2015, 163-185.

Kafalı, Mustafa, "Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi", *Türkler Ansiklopedisi,* Ankara 2006, VI, 177-194.

Kalfazade, Selda, "Aydınoğlu Cami Mimarisine Genel Bir Bakış", Mehmet Ersan, Mehmet Şeker, Cüneyt Kanat (Haz.), *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyetiu-l, Aydınoğulları Tarihi, 04-06. Kasım 2010 Aydın*: Bildiriler, (249-274), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

Kalfazade, Selda, "Birgi Ulu Cami"*, TDVİA*, İstanbul 2012, XLII, 86-87.

Kalfazade, Selda, "Tire Ulu Cami", *TDVİA*, İstanbul 2012, XLII, 117.

Kamit, Maside, "İspanya Endülüs Araştırma ve İnceleme Gezisi (07.11.2011)", *İSTEM Dergisi,* C.18, 2011, 313-323.

Kan, Kadir, "Abbasi Şehirciliğinin Bağdat Dışındaki Tezahürleri: Irak Bölgesi", *Bilimname Dergisi,* C.30, 2016, 97-138.

Kanbarova, Gulnara, "Atabeyler Dönemi Nahçıvan Şeher Merkezinin Mimarlık Planlaşma Helli", İrfan Arslan, (Haz), *Nahçıvan ve Doğu Anadolu Abideleri Uluslararası Sempozyumu (Dünü-Bugünü-Yarını), 11-12 Mayıs 2015, Nahçıvan*: *Bildiriler* (75-85), Sage Yayınları, Ağrı 2016.

Kapar, Mehmet Ali, "Karamanoğlu Beyliği'nin Ermenek Merkezdeki Taşınmaz Kültürel Mirası", Hüseyin Muşmal (Ed), *Ermenek Araştırmaları I (Arkeoloji-Sanat Tarihi-Tarih*, Palet Yayınları, Konya 2018, 221-237.

Kara, Hatice Fahrunnisa Ensari, "Tarihi Çerçevenin Korunmasında Bir Akdeniz-İslam Ülkesi: Tunus-Eski Kent Medina Örneği ve Eyüp", *Tarihi Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu IV, 5-7 Mayıs 2000 İstanbul: Bildiriler* (214-237), Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2000.

Karamağaralı, Beyhan, "Edirne Eski Camiin Kitabeleri ve Mimarimizdeki Yeri", *Vakıflar Dergisi,* C. 9, 1971, 335.

Karamağaralı, Haluk, "Çorum Ulu Camii'ndeki Minber", *Sanat Tarihi Yıllığı,* C.2, İstanbul,1964-1965,120-142.

Karamağaralı, Haluk, "Erzurum Ulu Cami", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yıllık Araştırmaları Dergisi*, III, 1981, 137-178.

Karaman, Özgül Yılmaz, Sert, Fatma Yelkenci, Zeren, Mine Tanaç, "İzmir Seferad Sinagoglarının Akustik Özellikleri", *Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 33, (1) 2018, 89-100.

Karataş, Mustafa, "Hz. Peygamber'in Yerleşim ve Şehirleşmeye Yönelik Çabaları, İstanbul Üniversitesi: Medine Örneği", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C.28, 2013, 59-84.

Katar, Mehmet, "Dinlerde Günlük İbadet Uygulamaları", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 1998, 1, (1), 59-75.

Kaya, Abdullah, "Anadolu'nun Türkleşme Sürecine Anadolu'da Kurulan İlk Türk Beylikleri'nin Katkıları", Sinan Demirtürk (Ed), *2016 Hoca Ahmet Yesevi Anısına Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Eğitim Kongresi Bildirileri Kitabı,* C.IV, Ankara 2016, 457-465.

Kaynak, İbrahim Hakkı, "Dinlerde Kutsal Zaman ve Mekânın Tarihsel Yapısının Fenomenolojik Algısı", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C.39, 2016, 443-455.

Kaynar, Hülya, Tosun, Emine, "Sivas'taki Selçuklu Dönemi Yapılarında Kullanılan Bezeme Unsurları ve El Sanatlarına Yansımaları", *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmaları Dergisi*, S.17, 2014, 152-168.

Kaynar, Hülya, Tosun, Emine, Tepe, M. Fatih Çakmak Tepe, "Divriği Ulu Cami ve Darüşşifasında Görülen Bezemeler ve Halı Tasarım Örnekleri", Ahmet Aytaç (Ed), *V. Uluslararası Türk Kültürü ile Sanatları Kongresi- Sanat Etkinlikleri, 09-13 Mayıs 2011, Madrid-İspanya Bildiriler:* (87-99), Madrid 2011.

Kazan, Hilal, "1893 Yangını Sonrası Şam Emevi Camii Restorasyonu" *Mediterrenean Journal of Humanities,* 6, (2), 2016, 333-341.

Kemaloğlu, Muhammed, "Karahanlılar'ın Menşe ve Kuruluş Faraziyeleri", *Hikmet Yurdu/ Düşünce Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 6, (11), 2013, 415-424.

Kıel, Machıel, "Dimetoka", *TDVİA,* İstanbul,1994, IX, 305-308.

Kılavuz, Bülent Nuri, "Güneydoğu Anadolu'da Kare Gövdeli Minareler", Hamza Gündoğdu, Hüseyin Yurttaş (Ed), *IX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, 21-23 Nisan, Erzurum, Bildiriler:* (307-317), Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2006.

Kılıcı, Ali, "Hasankeyf Vakıf Eserleri", *V. Vakıf Haftası, 7-13 Aralık 1987 Ankara: Bildiriler,* (159-188) , Ankara 1987.

Kılıç, Dündar Ali, "Kubbetü'l İslam-İslam Ahlat", Oktay Belli (Ed), *IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu 17-21 Haziran 2008 Ahlat: Bildiriler,* (271-272), Ahlat Belediyesi Kültür Yayını, Ankara 2011.

Kılıç, Orhan, "Van Ulu Camii'nin Tarihi Hakkında", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S.30, 1997, 57; *Van 2006 Kültür ve Turizm Envanteri I/Tarihsel Değerler,* Van Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2006.

Kılıç, Sibel, "Anadolu Türk İslam Minareleri ve Diğer İslam Ülkeleri Minarelerinin Genel Karakteristikleri ve Birbirleri İle Etkileşimleri", *Dünya Evliya Çelebi Yılında II. Uluslararası Ahmet Yesevi'den Günümüze İnsanlığa Yön Veren Türk Büyükleri Sempozyumu 6 Eylül 2011 Köstence-Romanya: Bildiriler,* (252-273), Köstence, Romanya 2011.

Kılıçoğlu, Selim, Pilehvarian, Nuran Kara, Emevi ve Abbasi Santında Geometri, *Megaron,* C.12, 2017, 605-618.

Kırkız, Mustafa, "El-Ezher Özelinde Klasik ve Modern Eğitim", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi,* 14, (1)**,** 2014, 167-189.

Kiel, Michael, "Filibe", *TDVİA*, İstanbul 1996, XIII, 79-82.

Koca, Ferhat, "İbadet", *TDVİA,* İstanbul 1999, XIX, 240-247.

Konak, Ruhi, "İslamda Tasvir Yasağı Sorunu ve Minyatür Sanatı", *The Journal of Academic Social Science Studies,* C.6, 2013, 967-988.

Konyalı, İbrahim Hakkı, "Aksaray Ulu Cami", *Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi,* 2, (4), 2015, 437-465.

Konyalı, İbrahim Hakkı, "Aksaray Ulu Cami*", Vakıflar Dergisi,* C 10, 1973, 273-288.

Köksal, Asım, "Erkam'ın Evi", *Diyanet Dergisi,* 20, (3), 1984, 3-8.

Köse, Feyza Betül, "Osmanlı Dönemi Kudüs'ünde Onarım Çalışmaları", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C.29, 2017, 27-47.

Köymen, Mehmet Altay, "Selçuklular'ın Kars İli Fethinin Önemi", *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Türk Kültürü Kars Armağanı,* S.2, 1964, 141-144.

Kuban, Doğan, "Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası", Gül Pulhan (Ed), *Dünya Mirasında Türkiye,* (242-271), T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2009,

Kuban, Doğan, "Fiziksel Çevrenin Öğeleri", *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, 63-320.

Kuban, Doğan, "Ortaçağ Anadolu-Türk Sanatı Kavramı Üzerine", *Malazgirt Armağanı,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, 104-117.

Kuban, Doğan, "Sinan'ın Dünya Mimarisindeki Yeri", Sadi Bayram, (Ed), *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri I, (*581-624*),* Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1988.

Kuban, Doğan, "The Mosque and Hospital at Divriği and The Origin Of Anatolian Turkish Architecture", *Anatolica,* C.II, (Yer Belirtilmemiş), 1968, 122-129.

Kubisch, Natascha, "İspanya ve Fas/Mimari", Markus Hattstein, Peter Delius, (Ed), *İslam Sanatı ve Mimarisi*, (Çev.; Nurettin Elhüseyni), Literatür Yayınları, İtalya 2007.

Kuran, Aptullah, "Anadolu'da Ahşap Sütunlu Selçuklu Mimarisi", *Malazgirt Armağanı,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, 179-186.

Kurtbil, Zeynep Hatice "Cizre Ulu Cami", *TDVİA,* İstanbul 2012, XLII, 90-91.

Kurtbil, Zeynep Hatice, "Aksaray Ulu Cami", *TDVİA*, İstanbul 2012, XLII, 83-84.

Kurtbil, Zeynep Hatice, "Bergama Ulu Cami", *TDVİA,* İstanbul 2012, XLII, 85-86.

Kurtbil, Zeynep Hatice, "Bünyan Ulu Cami", *TDVİA,* İstanbul 2012, XLII, 89-90.

Kurtişoğlu, Gülay Apa, "Anadolu Selçuklu Döneminin İki Minberi Amasya Burmalı Minare Camii Minberinin Divriği Ulu Cami Minberiyle İlişkisi Üzerine", *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.11, 2014, 93-126.

Kuş, Fatma, "Kütahya Ulu Cami", *TDVİA,* İstanbul 2012, XLII, 107-108.

Küçük, Abdurrahman, "İslam Öncesi Dinlerde İbadet", *TDİVA*, İstanbul 1999, XIX 235-240.

Küçük, Sadi, "Saadet Asrında Cami", İsmail Derin, (Haz.), *Cami Yazıları*, (11-20), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2012.

Küçükkaya, Ayşe Gülçin, "Ramazanoğulları Beyliği Mimarisinin Orijini", Yakup Kaya (Ed.), *Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu-III/ Ramazanoğulları Beyliği, 03-05 Kasım 2016, Konya, Bildiriler,* (473-504), Necmettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları, Konya 2017.

Küçükkaya, Gülçin, "Edirne Anıtlarının Türk Mimarlık Tarihi İçindeki Yeri/Eski Cami ve Üç Şerefeli Cami", *I.Edirne Kültür Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri 23-25 Ekim 2003 Edirne: Bildiriler* (35-46), Edirne Valiliği Yayınları, Edirne, (yıl belirtilmemiş).

Küçükköroğlu, Kazım, "Karamanoğulları Dönemi Mimarisinde Çini Süsleme Ermenek Ulu Cami Örneği", Osman Kunduracı, Ahmet Aytaç (Ed), *XI. Uluslararası Türk Kültürü, Sanatı ve Kültürel Mirası Koruma Sempozyumu/Sanat Etkinlikleri "Türkiye Belarus İlişkileri", 22-27 Ekim 2017 Belarus: Bildiriler,* (157-164) , Konya 2017.

Kürkçüoğlu, A. Cihat, "Şanlıurfa Mimari Eserleri", *Şanlıurfa,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997, 55-99.

Macun, İnci, "Hindistan'da Türk Müslüman Mimari", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 33. (1), 1990, 347-359.

Margul, Tadeusz , "Hint İnek Tapımının Bugünkü Durumu", (Çev:, Ali İhsan Yitik, Aynur Yıldız), *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.2, 2012, 301-320.

Mazıoğlu, Hasibe, "Selçuklular Devrinde Anadolu'da Türk Edebiyatının Başlaması ve Türkçe Yazan Şairler", *Malazgirt Armağanı,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, 297-316.

Mazot, Sbyllie, "Fatımiler", Markus Hattstein, Peter Delius, (Ed), *İslam Sanatı ve Mimarisi*, (141-149), (Çev.: Nurettin Elhüseyni), Literatür Yayınları, İtalya 2007,144.

Mazot, Sibbylle , "Ağlebi Mimarisi", Markus Hattstein, Peter Delius, (Ed), *İslam Sanatı ve Mimarisi*, (130-140), (Çev.: Nurettin Elhüseyni), Literatür Yayınları, İtalya 2007.

Mehdi, Mohammad Yasir , "Türk İslam Kültür Merkezlerinden Biri Olarak Belh Şehri", *İstem Dergisi,* C.18, 2011, 219-241.

Mehmet Efe, "İlahi Dinlerde İbadet ve Namaz", *İslami Araştırmalar Dergisi*, S.3, 2009, 17-26.

Memişoğlu, Hüseyin, "Bulgaristan'da Türk Kültür ve Sanat Eserleri", *Vakıflar Dergisi*, C.23, 1994, 311-319.

Merçil, Erdoğan, "Gazneliler", *TDVİA*, İstanbul 1996, XIII, 480-484.

Merçil, Erdoğan, "Yezd", *TDVİA*, İstanbul 2103, XLIII, 510-512.

Meriç, Atanur, "Afyonkarahisar Eski Eserlerinde Üslup ve Süsleme Unsurları", *3. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu 22-24 Ekim 1993 Afyonkarahisar: Bildiriler (5-12),* Afyon Belediyesi Yayınları, Afyonkarahisar 1993.

Meriç, Atanur, "Mimari Özellikleri ve Süsleme Açısından Adana'daki Eski Camiler ve Günümüzdeki Durumları", *II. Uluslararası Çukurova Halk Kültürü Sempozyumu Bildiriler Adana 1993*, 281-286.

Mesara, Gülbün, "Divriği Ulu Cami ve Şifahanesi Tezyinatı", Nil Sarı, Gülbün Mesara, Nusret Çolpan (Haz), *Divriği Ulu Camii ve Şifahanesi Taş Bezemeleri VIII. Türk Tıp Tarihi Kongresi 16-18 Haziran 2004 Sivas Divriği: Bildiriler,*(7-15), Sivas Hizmet Vakfı Yayınları, Sivas 2004.

Mezhine, Mohamed, "Batı'nın Fethi: Endülüs'te Emevi Başkenti Kurtuba (Cordoba)", *Akdeniz'de İslam Sanatını Keşfedin,* (79-86), Ege Yayınları, İstanbul 2007.

Mutluel, Osman, "İslam Sanatının Oluşumundaki Etkenler" *AİBÜ, Eğitim Fakültesi Dergisi,* 11, 2011, 19-27.

Mülayim, Selçuk, "Kubbe", *TDVİA*, Ankara 2002, XXVI, 300-303.

Mülayim, Selçuk, "Herat Cuma Cami", *TDVİA*, İstanbul 1998, XVII, 218-219.

Nefes, Eyüp, "Anadolu Dışında Asya'da Kurulan Müslüman Türk ve İslam Devletlerinin Sanatları", Abdulkadir Dündar (Ed), *Türk İslam Sanatları Tarihi El Kitabı,* (175-204), Grafiker Yayınları, Ankara 2019.

Nevin Ayduslu, "Bayburt Ulu Camii Minaresinin Çini Özellikleri", *Sanat Dergisi,* S.20, 2011 117-128.

Nizamı, Khalig Ahmed, "Delhi", *TDVİA*, İstanbul 1994, IX, 126-128.

Ogan, Aziz, "Aydınoğullarından İsa Bey Camii", *Vakıflar Dergisi,* C.3, 1956, 74-80.

Oğuzoğlu, Yusuf, "Bursa in the Ottoman Period", (Osmanlı Döneminde Bursa), *Bursa,* Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, 36-45.

Okumuş, Ejder, "Artuklularda Din ve Toplum İlişkileri", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 7, (26), 2008, 235-251.

Orakoğlu, Müge Elif, "Elazığ'daki Tarihi Yapıların Temel Sistemlerinin İncelenmesi", *New World Sciences Academy e- Journal*, 6, (4), 2011, 859-869.

Oral, M. Zeki, "Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihleri", *Vakıflar Dergisi,* C.5, 1962, 23-78.

Orman, İsmail "Uşak Ulu Cami", *TDVİA,* İstanbul 2012, XLII, 119-120.

Orman, İsmail, "Halep Ulu Cami", *TDVİA,* İstanbul 2012, XLII, 103-104.

Osman Uysal, "Germiyanoğulları Beyliği Mimarisi", *Türkler Ansiklopedisi,* Ankara 2002, VIII, 210-220.

Öden, Zerrin Günal, "Aydınoğulları Beyliği", *Türkler Ansiklopedisi,* Ankara 2002, VI, 793-796.

Öney, Gönül, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Antik Devir Malzemesi", *Anadolu (Anatolia),* XII, 1970, 17-38.

Öney, Gönül, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Avcı Kuşlar, Tek ve Çift Başlı Kartal", *Malazgirt Armağanı,* Ankara 1972, 139-172.

Öney, Gönül, "Anadolu Selçuklu Sanatı", *Türkler Ansiklopedisi,* Ankara 2002, VII, 1212-1229.

Öney, Gönül, "Anadolu Selçuklu Sanatında Hayat Ağacı Motifi", *Belleten,* 32, (125), 1968, 25-32.

Öney, Gönül, "Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler Devri Ahşap Teknikleri", *Sanat Tarihi Yıllığı 1969-1970,* C.3, 135-149.

Öney, Gönül, "Erken Osmanlı Sanatı: Beyliklerin Mirası", *Akdeniz'de İslam Sanatı Erken Osmanlı Sanatı Beyliklerin Mirası,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000, 3-33.

Öney, Gönül, "Mısır'da Osmanlı Mimarisinin Sentezi", *Sanat Tarihi Dergisi*, C.5, 2016, 139-157.

Önge, Yılmaz, "Bugünkü Bilgilerimizin Işığı Altında Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası", Yılmaz Önge, İbrahim Ateş, Sadi Bayram (Haz), *Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1978.

Önge, Yılmaz, "Divriği Ulu Caminin Hünkâr Mahfili", *Önasya Dergisi,* 5, (49), 1969, 8-20.

Öngül, Ali, "Mengücekliler", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, VI, 775-791.

Öngül, Ali, "Saltuklular", *Türkler Ansiklopedisi,* Ankara 2002, VI, 461-470.

Önkal, Ahmet, "Hücre-i Saadet", *TDVİA*, İstanbul 1998, XVIII, 456-458.

Önkal, Ahmet, Bozkurt, Nebi, "Cami", *TDVİA,* İstanbul 1993, VII, 46-56.

Öz, Şaban, "Mescid/Cami", Eyüp Baş (Ed.), *İslam Kurumları Tarihi*, (255-271), Grafiker Yayınları, Ankara 2013.

Özakın, Rabia, "XII. Yüzyıl Anadolu Selçuklu Cami Mimarisinde Gelişim ve Beylikler Dönemine Etkileri", *Türkler Ansiklopedisi,* Ankara 2002, VII, 1289-1299.

Özaydın, Abulkerim, "Saltuklular", *TDVİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 54-56.

Özbek, Yıldıray, "Anadolu Türk Mimarisinde Taş Süsleme", *Türkiyat Araştırmaları Literatür Dergisi,* 7, (14), 2009, 141-169.

Özbek, Yıldıray, "Bursa Ulu Camii Minberi", Mustafa Denktaş, Osman Eravşar, (Ed.), *Prof. Dr. Haşim Karpuz'a Armağan,* (295-314), Kıvılcım Yayınları, Konya 2007.

Özcan, Koray, "Anadolu'da Türk Kent Morfolojisi Selçuklu Başkenti Konya", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 4, (19), 2011, 177-189.

Özcan, Koray, "Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi, (VIII. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar)", *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, C.20, 2005, 251-265.

Özcan, Nurgül, "Nabi Divanı'nda Medine", *Turkish Studies/ İnternational Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C.8, 2013, 2037-2047.

Özdemir, Mehmet, "Batı Emevileri Endülüs", Eyüp Baş (Ed), *İslam Tarihi*, (397-458), Grafiker Yayınları, Ankara 2013.

Özdemir, Mehmet, "Endülüs", *TDVİA*, İstanbul 1995, XI, 211-225.

Özdemir, Rıfat, "Anadolu'nun Türk Vatanı Oluşunda Malazgirt Zaferinin Önemi", *Fırat Üniversitesi Dergisi*, C.5, 1991, 383-392.

Özel, Ahmet, "Emeviyye Cami", *TDVİA,* İstanbul 1995, XI, 110.

Özer, Salih, "İslam Düşüncesinde Kutsal Zaman Kavramı/Ritüeller/Kutlamalar Örneği", *İslami Araştırmalar Dergisi,* 18, (3), 2005, 305-322.

Özgeriş, Mutlu Melis, "Karahanlılar Döneminde Sultan ve Devlet Adamları Etrafında Oluşan Edebi Çevreler", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, C.2, 2013, 139-151.

Özgüç, Tahsin, Akok, Mahmut, "Develi Abideleri", *Belleten Dergisi*, 19, (75), 1955, 377-384.

Özgüdenli, Osman Gazi, "İlhanlılar'da Hükümranlık Telakkisi ve Hükümdar Algısı", *MUTAD*, C.5, 2018, 73-91.

Özgüdenli, Osman Gazi, "İsfahan", *TDVİA,* İstanbul 2000, XXII, 497-502.

Özgüdenli, Osman Gazi, "Tuğrul Bey Dönemi (1040-1063)", Refik Turan (Ed), *Selçuklu Tarihi El Kitabı,* (39-80), Grafiker Yayınları, Ankara 2012.

Özkan, Haldun, "Türklerde Minare Geleneği ve Bayburt Ulu Camii Minaresi", *10. Yılında Bayburt Vilayeti Sempozyumu 17-19 Temmuz 1999 Bayburt/Bildiriler*, (233-240), Yeni Avrasya Yayınları, Ankara 2002.

Özkan, Selahattin, "Anadolu'nun Türkleşmesinde ve İslamlaşmasında Danişmendliler'in Rolü", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Danişmendliler*

Sempozyumu 12-13 Kasım 2015 Tokat: Bildiriler, (369-379), TTKY**,** Tokat 2016.

Özkeçeci, İlhan, "Bazı Büyük Selçuklu Minarelerinde Süsleme Programı", *İsmek El Sanatları Dergisi,* S.17, 2014, 96-103.

Özkurt, Kemal, "Van Ulu Camii'nde Büyük Selçuklu Süsleme Repertuarından İzler", Oktay Belli (Ed), *V. Uluslararası Van Gölü Sempozyumu 13-19 Haziran 2009, Van: Bildiriler,* (282-287), Ahlat Belediyesi Kültür Yayınları, Van 2009.

Özkuyumcu, Nadir, "Tolunoğulları"*, TDVİA,* İstanbul 2012, XLI, 233-236.

Özmenli, Mehmet, "Tapınak-Medeniyet İlişkisi", *Turkish Studies,* S.9, 2014, 1281-1292.

Öztürk, Mustafa, "Arap, Ülkelerinde Osmanlı İdaresi", *History Studies İnternational Journal of History*, C.2, 2010, 2419-2444.

Öztürk, Osman, "Karahanlı Devleti Mimarisi", Mustafa Yıldırım (Ed), *Türk İslam Sanatlarına Giriş,* (37-72), Palet Yayınları, Konya 2017.

Özüdoğru, Şerife, "Ramazanoğulları Beyliği Mimari Eserlerinde Süslemeler", *Türkler Ansiklopedisi,* Ankara 2002, VIII, 233-256.

Palabıyık, Hanefi, "Hindistan Tarihinde ve Hint Kültüründe Müslüman Türkler", *Ekev Akademi Dergisi,* S.33, 2007, 67-94.

Palabıyık, Hanefi, "Yeni Türk İslam Devleti Modeli Olarak Gazneliler", *Türkler Ansiklopedisi,* Ankara 2002, IV, 909-924.

Paloutzian, Raymond F., Park, Crystal L., *Din ve Maneviyat Psikolojisi/ Yeni Yaklaşımlar ve Uygulama Alanları*, (Çev.: İhsan Çapcıoğlu, Ali Ayten), Phoenix Yayınevi, Ankara 2013.

Parla, Canan, "Danişmendli Eserlerinden Tokat Garipler Cami ve Niksar Ulu Cami'nin Plan ve Mekân Özellikleri", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Danişmendliler Sempozyumu 12-13 Kasım 2015 Tokat: Bildiriler,* (399-433), TTKY**,** Tokat 2016.

Paskaleva, Elena, "The Bibi Khanum Mosque in Samarqand: Its Mongol And Timur Archıtecture", (Semerkant'ta Bibi Hanım Cami/Moğol ve Timur Mimarisi),

Leiden University İnstitute for Area Studies/*Silk Road Journal*, C.10, Hollanda/ Leiden 2012, 81-98.

Paul, Jürgen, "Karahanlılar", (Çev.: Şeyda Yılmaz), *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, IV, 460-468.

Pedersen, Johs, "Mescid", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1960, XVIII, 2.

Peker, Ali Uzay, "Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası", *Tasarım Merkezi Dergisi*, C.3, 2007, 18-25.

Pektaş, Kadir, "Zeytune Cami", *TDVİA*, İstanbul 2013, XLIV, 380-381.

Polat, Suat, "Karahanlı Devletinde Eğitim Faaliyetleri", *Uluslararası Eğitim Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 1, (1), 2015, 42-52.

Polatkan, Aydın H., "Kılıç Ali Paşa Camisi ve Ayasofya Bir Historisist Deneme", *Osmanlı Mimarlığının Yedi Yüzyılı "Uluslarüstü Bir Miras",* Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 2000, 69-74.

Pritsak, Omelyan, " Kara-Hanlılar", *İA*, İstanbul 1977, VI, 251-273.

Ramazanoğlu, Gözde, "Özbekistan", İlyas Demirci, İbrahim Terzioğlu (Ed), *Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Abideleri,* (149-172), Türk Dünyası Mühendislik Mimarlık ve Şehircilik Kurultayı Özel Yayını, Ankara 2012.

Ramazanoğlu, Gözde, "Piri Paşa'nın İmar Hizmetleri: Vakfiyesine Göre Piri Paşa'nın Mimari Eserleri", Yakup Kaya (Ed.), *Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu-III/ Ramazanoğulları Beyliği, , 03-05 Kasım 2016, Konya, Bildiriler,* (541-566), Necmettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları, Konya 2017.

Ramazanoğlu, M. Gözde, "Kalan Cami", *TDVİA*, İstanbul 2001, XXIV, 222-223.

Rogers, J. Michael, "Kahire/Mimari", *TDVİA*, İstanbul 2001, XXIV, 182.

Sakaoğlu, Necdet, "Dünya Kültür Mirası Divriği Külliyesi", *Hayat Ağacı Dergisi*, S.19, 2012, 31-36.

Salihoğlu, Elif Fatma, Demirarslan, Deniz, "Hitit Uygarlığında Büyük Tapınak Mimarisi ve Etkileri, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 11,(3),* 2018, 1761-1779.

Sarıçam, İbrahim, "Afrika'da Kurulan Bağımsız İslam Devletleri", Eyüp Baş (Ed), *İslam Tarihi*, (527-550), Grafiker Yayınları, Ankara 2013.

Sarıçam, İbrahim, "Hz. Peygamber Dönemi", Eyüp Baş (Ed), *İslam Tarihi*, (45-227), 2. Baskı, , Grafiker Yayınları, Ankara 2013.

Sayan, Yüksel, "Türkmenistan'ın XI-XIX Yüzyıllar Mimari Anıtları", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, VI, 91-108.

Sayan, Yüksel, "Türkmenistan", *TDVİA,* İstanbul 2012, XLI, 605-607.

Selim, Mohamed Abbas M., Mohammad Najjar , Wood Barry, "Müzelerde İslam Sanatı /Bir Medeniyetin Elçileri", *Akdeniz'de İslam Sanatını Keşfedin,* Ege Yayınları, İstanbul 2007, 19.

Sepetçioğlu, Tuncay Ercan, "The İmage Of Turks Among Indian Muslims: The Case Of Balkan Wars", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi,* C.2, 2015, 50-75.

Sevinç, Tahir, "*Mescidü'l Aksa ve Kubbetu's Sahra Camilerinde İmar ve Tamir Faaliyetleri (1720-1742)", Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 6, (1), 2016, 112-137.

Sezgin, Haluk, "Balkanlar'daki Osmanlı Kültür Mirası", *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı "Uluslarüstü Bir Miras",* Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 2000, 336-342.

Sıddıqui, Iqtıdar Husaın, "Gurlular", *TDVİA,* Ankara 1996, XIV, 207-211.

Solak, İbrahim, "16.Yüzyılda Maraş Kazısı Vakıfları", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* S.8, 2002, 271-288.

Solmaz, Gürsoy, Ortaçağ'da Ani Kalesi", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, C.16, 2000, 132-148.

Solmaz, Sefer, "Danişmendliler'in İskân Politikası", *Büyük Selçuklu Devletinden Anadolu Selçuklu Devletine Mehmet Altay Köymen Armağanı,* Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Konya 2011, 145-163.

Soylu, Rasim, Davun, Banu, "Aksaray Ulu Cami Minberinin Sanat Eseri Olarak İncelenmesi", Mehmet Sami Yıldız, vd. (Ed), *Somuncu Baba II. Uluslararası*

Aksaray Sempozyumu 26-28 Ekim 2017 Aksaray: Bildiriler, (608-618), AÜSBTKAUVAM Yayınları, Aksaray 2017.

Söylemez, Mahfuz, "Ebu Hanifi'nin Yetiştiği Şehir Kufe", *İmam-ı Aazm Ebu Hanife ve Düşünce Sistemi Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri, 16-19 Ekim 2003, Mudanya-Bursa: Bildiri* , (35-45), Bursa 2003.

Söylemez, Mehmet Mahfuz, "Müslümanların Şehit Coğrafyası Endülüs", *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 12, (1), 2015, 127-146.

Spuler, Bertold, "İlhanlılar", *İA*, İstanbul 1968, V, 967-973.

Subaşı, Direk, Yaşar, Payaslı Oğuz, Gülin, "Diyarbakır Ulu Cami, Şafiiler Bölümünün Doğal Aydınlatma Açısından İrdelenmesi", *III. Ulusal Aydınlatma Sempozyumu ve Sergisi Bildirileri, 25. 11 2005 Ankara: Bildiriler*, (227-231), Ankara *2005*.

Sümer, Faruk, "Mengücekler", *İA,* Ankara 1977, VIII, 713-718.

Şahbaz, Mehibe, "İlk Türk Beyliklerinin Fetihleri Sosyal ve Kültürel Eserleri İle Anadolu'nun Türkleşmesindeki Rolü" *Turkısh Studies*, C.12, 2017, 152-170.

Şahbaz, Mehibe, "Ramazanoğulları Beyliğine Ait Mimari Eserler", Yakup Kaya (Ed.), *Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu-III/Ramazanoğulları Beyliği, 03-05 Kasım 2016, Konya, Bildiriler*, (593-632), Necmettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları, Konya 2017.

Şahin, Hanifi, "Camiu't Tevarih'e Göre Gazan Han'ın Müslümanlığı ve Bunun İlhanlı Toplumuna Yansımaları", *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi***,** S.73, 2015, 207-230.

Şahin, İlhan, "Anadolu'da Oğuzlar", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, VI, 246-259.

Şahin, Mustafa Kemal, "Afşin Ashab-ı Kehf Ribatı İle Niğde Alâeddin Camisi Taç Kapıları Üzerine Bazı Yorumlamalar", *History Studies İnternatıonal Journal Of Hıstory,* S.10, 2018, 143-174.

Şahin, Mustafa Kemal, "Anadolu Selçuklu Döneminde Malatya ve Tokat Çevresinde Bulunan Bazı Yapılar Üzerine Düşünceler", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi,* S.3, 2018, 211-251.

Şahin, Mustafa, "Timurlular Döneminde Herat'ta Sivil Mimari", *Studies Of The Ottaman Domain,* 6, (11), 2006, 78-96.

Şeker, Mehmet, "Anadolu'nun Türk Vatanı Haline Gelmesi", *Türkler Ansiklopedisi,* Ankara 2002, VI, 269-282.

Şeker, Mehmet, "Aydınoğulları Beyliğinde İlmi ve Kültürel Hayat", *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Sempozyumu Bildiriler 18-20 Ekim 2004 Balıkesir: Bildiri*, (130-146), Balıkesir Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Balıkesir 2005.

Şeyban, Lütfi "İspanya'da Endülüs-İslam Medeniyetinden Kalan İzler ve Eserler-II: Cordoba", *The Journal of Academic Social Science Studies,* C.6, 2013, 665-679.

Şeyban, Lütfi, "İspanya'da Endülüs İslam Medeniyetinden Kalan İzler ve Eserler-III: Sevilla", *The Journal of Academic Social Science*, S.24, 2014, 129-138.

Şimşek, Onur , "Büyük Selçuklu Mimarisinde Avlu Kimliği", *Fatih Sultan Mehmet İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, C.5, 2015, 455-480.

Şirazi, Abdulkerim Biazar, "İstanbul'un Fethi ve İslam Birliği", *2. Uluslararası İstanbul'un Fethi Konferansı, 30-1 Haziran, 1997, İstanbul: Bildiriler* (117-124), İBŞBKİDBY, İstanbul 1997, 117.

Tanman, Baha, "Danişmendliler/Mimari", *TDVİA,* İstanbul 1993, VIII, 474-477.

Tanman, Baha, "Manisa Ulu Cami", *TDVİA*, İstanbul 2012, XLII, 110-111.

Tanman, Baha, "Saruhanoğulları/Mimari", *TDVİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 173-174.

Taylan, Nermin, "Müminin Sınav Kâğıdı Kudüs", Fatih Kurt (Ed), *Diyanet Aylık Dergi,* (10-14), Even Yayınları, Ankara 2018.

Tekin, Başak Burcu, "Anadolu Selçuklu Kültürünü Anlamak*", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* S.32, 2012, 21-32.

Tekinalp, Vahit Macit, "Anadolu Selçuklu Sanatı'nda Bizans Sanatı'nın İzleri ve Hıristiyan Topluluğun Bu Oluşuma Katkısı", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergis*i, S.4, 2006, 95-125.

Telci, Cahit, "Bir Bani, Üç Cami", *Tarih İncelemeleri Dergisi,* 25, (1), İzmir 2010, 337-350.

Temimi, Abdülcelil, "Fatih Sultan Mehmet ve Çağdaş Arap İncelemelerinde Konstantiniyye'nin Osmanlılaştırılması", *2. Uluslararası İstanbul'un Fethi Konferansı, 30-1 Haziran, 1997, İstanbul: Bildiriler* (151-160), İBŞBKİDBY, İstanbul 1997, 158.

Terzioğlu, İbrahim, "Türkiye", İlyas Demirci, İbrahim Terzioğlu (Haz), *Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Abideleri Sempozyumu,15-18 Ekim 2012 Trabzon*: Bildiriler, (409-474), Türk Dünyası Mühendislik Mimarlık ve Şehircilik Kurultayı Özel Yayını, Trabzon 2012.

Tiryaki, Yavuz "Yivli Minare Külliyesi*", TDVİA,* İstanbul 2013, XLIII, 552-554.

Tok, Özen, "Kayseri Cami-i Kebir (Ulu Camii) Vakfı'nın Rumi 1254 ve 1256 Yıllarına Ait Muhasebesi", *The Journal of Academic Social Science Studies,* C. 25, 2014, 63-87.

Top, Mehmet "Şırnak'taki Ortaçağ ve Sonrasına Ait Mimari Üzerine Bir Değerlendirme", *Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu 14-16 Mayıs 2010 Şırnak /Bildiriler,* (321-343) Ankara 2010.

Top, Mehmet, "Diyarbakır Ulu Camii ve Müştemilatı", İrfan Yıldız (Ed), *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi,* (185-226), Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yayınları-3, Diyarbakır 2011.

Topuz, Hatice Kübra, "Abbasi Başşehri Samarra ve Abbasi Tarihinde Samarra Dönemi", *İstem Dergisi,* S.18, 2001, 83-112.

Tuluk, Ömer İskender, "Osmanlı Camilerinde Mekân Kurgusu Açısından Kare Tabanlı Baldeken Varyasyonları (15-17 yy)", *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi,* C.21, 2006, 275-284.

Tuluk, Ömer İskender, Keleş, Servet "Osmanlı'nın "Yerel"i: Çorum Yöresinde Benzer Tipoloji Gösteren Üç Cami", *Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyete Çorum Sempozyumu 23-25 Kasım 2007Çorum/ Bildiriler,* C.2, (603-613), Çorum Belediyesi Yayınları, Çorum, 2008.

Tuncer, Orhan "Cizre Ulu Cami", *Yıllık Araştırmalar Dergisi,* S.3, Ankara 1981,95-136.

Turan, Hayrunnisa Turan, "Fas'ın Fes Şehrindeki Karaviyyin Cami", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 8, (37), 2015, 491.

Turan, Namık Sinan, "Andre Raymond ve Osmanlı Dönemi Arap Kent Tarihçiliğine Bakış", *Ortadoğu Etütleri*, 2, (2), 2011, 169-190.

Tüfekçioğlu, Abdulhamit, "Harputlu Mehmet Bin Bayezid ve Ankara Ahi Elvan Camii'ndeki Minberi", *Dünü ve Bugünüyle Harput: (Tarih-Edebiyat-Şiir-Folklor) Sempozyumu 24-27 Eylül 1998 Elazığ, Bildiriler,* C.II, Elazığ, 1999, 141-152.

Tümer, Günay, "Çeşitli Yönleriyle Din", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 28, (1), 1986, 213-267.

Türkmen, Fikret, "Mehmed Emin Efendi'nin Seyahatnamesine Göre Eski Bir Türk Şehri: Dehistan", *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi,* S.49, 2009, 205-220.

Türkmen, Kerim, "Develi Tarihine Işık Tutacak Kitabeler", *Bütün Yönleri İle Develi I. Bilgi Şöleni 16-28 Ekim 200 Develi: Bildiri,* (219-224), Develi 2003.

Uluçam, Abdusselam, "Halep Ulu Cami", *TDVİA*, İstanbul 1997, XV, 248-249.

Uluçam, Abdusselam, "Harput Ulu Cami", *TDVİA*, İstanbul 2012, XLII, 103.

Uludağ, Kemal, Özer Eröz, Gökçe, "Hinduizm ve Terakota Tapınaklar", *Anadolu Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi*, 6, (2), 2016, 210-229.

Usta, Aydın, "Artuklular", *Türkler Ansiklopedisi,* Ankara 2006, VI, 471-483.

Usta, Aydın, "İmameddin Zengi ve Artuklular", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 9, (2), 2007, 120-137.

Uşşak, Cemal, *1500 Hadisle Peygamber Yolu,* Yeni Asya Yayınları I, İstanbul 1998.

Uysal, Ali Osman, "Ana Hatlarıyla Türklerde Sanat", İhsan Çapcıoğlu, Hayati Beşirli (Ed), *Türk Kültürü El Kitabı* (421-544), Grafiker Yayınları, Ankara 2015.

Uysal, Ali Osman, "Anadolu Selçuklularından Osmanlı Dönemine Minare Biçimindeki Değişmeler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi,* 33, (1-2), 1990, 505-533.

Uysal, Osman, "Adana Ulu Cami", *Vakıflar Dergisi,* C.19. Ankara 1985, 277-285.

Uysal, Zekiye, "18. Yüzyıldan Ahşap Direkli İki Cami", *Turkısh Studies,* C.9, 2014, 1107-1123.

Uysal, Zekiye, "Afyon Ulu Cami'nin Ahşap Üzerine Boyalı Nakışları", *3. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu 22-24 Ekim 1993 Afyonkarahisar: Bildiriler (236-248),* Afyon Belediyesi Yayınları, Afyonkarahisar 1993.

Uzun, Mustafa, "Ezher Cami", *TDVİA,* İstanbul 1995, XII, 53-58.

Ülgen, Ali Saim, "Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası", *Vakıflar Dergisi*, C.5, 2006, 93-97.

Ülgen, Ali Saim, "Siirt Ulu Cami", *Vakıflar Dergisi*, C.5, 1962, 153-155.

Ülgen, Aygün, "Mısır'da Tolunoğulları Dönemi (868-905) Türk Kültürü ve Mimarlığı", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,* S.172, 2006, 33-45.

Ülkü, Candan, Yeğin, Mustafa, "11 ve 12.Yüzyıl Camilerinde Avlu/Bitlis Ulu Camisi'nde Yeni Bulunan Avlu", *Sosyal Bilimler Dergisi*, S.17, 2017, 17-37.

Ünal, Ahmet, "Eski Anadolu ve Hitit Dinleri", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, C.31, 2013, 97-113.

Ünal, Sadettin, "Kâbe" Maddesi, *TDVİA*, İstanbul 2001, XXIV, 14-21.

Varlık, Mustafa Çetin, "XVI. Yüzyılda Kütahya Şehri ve Eserleri",Türklük Araştırmaları Dergisi, S.3, İstanbul 1988, 190-271.

Yaralov, Yourı, "VIII.-XII. Yüzyıllar Orta Asya'sında Mimari Abideler", (Çev.: H.G. Yurdaydın), (Haz.: Suut Kemal Yetkin), *Milletler Arası Birinci Türk Kongresi, 14-24 Ekim 1959, Ankara:* Bildiri, (401-407), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1962.

Yavaş, Doğan, "Bursa Ulu Cami", *Kaşgar'dan Endülüs'e Türk İslam Şehirleri Sempozyumları Bursa Şehrengizi Bildiriler Kitabı 28-30 Nisan 2011 Bursa, Bildiriler,* (271-278), Bursa 2011.

Yavaş, Doğan, "Bursa Ulu Cami", *TDVİA,* İstanbul 2012, XLII, 88-89.

Yavaş, Doğan, "Eşrefoğlu Camii", *TDVİA,* İstanbul 1995, XI, 479-480.

Yavuz, Yıldırım, "Mimar Kemalettin Bey (1870-1927)", *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi,* 7, (1), 1981, 53-76.

Yazıcı, Nesimi, "İlk Müslüman Türk Devletleri", Cemil Öztürk (Ed), *Türk Tarihi ve Kültürü* (31-79), Pegem Yayınları, Ankara 2006.

Yetkin, Şerare, "Abbasiler", *TDVİA*, İstanbul 1988, I, 49-56.

Yılancı, Fuat, "Bir Kitap Medeniyeti: Endülüs", *Eğitim ve Kültür Dergisi*, S.5, 2016, 27-31.

Yıldırım, Mustafa, "İlk Dönem İslam Sanatının Oluşumu", *Bahar Dergisi*, 4, (10), 2015, 59-69.

Yıldırım, Savaş, "Adana Ulu Cami Külliyesi Çini Süslemeleri"*, 4.Uluslararası Pişmiş Toprak Sempozyumu, 14-27 Haziran 2010, Eskişehir: Bildiriler* (701-716), Eskişehir Tepebaşı Belediyesi Yayınları, Eskişehir 2010.

Yıldırım, Savaş, "Aslan Boğa Mücadelesi Kompozisyonu", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi,* C.43, 2003, 1-18.

Yıldız, Fatma, "Endülüs İslam Döneminde Dini Yapılaşma ve Kentleşme: İşbiliye", *Art Sanat Dergisi*, C.7, 2017, 123-146.

Yıldız, Fatma, "Kilise ve Sinagoga Dönüştürülen Endülüs İslam Dönemi Camilerinin Geç Ortaçağ Hıristiyan Kent Yapılaşmasına Etkileri-Sevilla", *İstanbul Marmara Üniversitesi Sanat, Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 2, (1), 2016, 97-111.

Yıldız, Şenay Özgür, "Bursa'daki Osmanlı Dönemi Camilerinden İki Va'az Kürsüsü Örneği", *Sanat Tarihi Dergisi,* 21, (2), 2012, 137-158.

Yılmaz, Ali, "Moğol İstilasından Sonra Kurulan Bazı Türk Devletleri", Cemil Öztürk (Ed), *Türk Tarihi ve Kültürü* (81-105), 3. Baskı, Pegem Yayıncılık, Ankara 2006.

Yiğit, İsmail, "Zeytune Cami" *TDVİA*, İstanbul 2013, XLIV,381-383.

Yiğitoğlu, Mustafa, "İsra ve Miraç'ta Süleyman Mabedi ve Mescid-i Aksa'nın Varlığı Meselesi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi,* 6, (1), 2017, 641.

Yinanç, Refet, "Sivas Abideleri ve Vakıfları", *Vakıflar Dergisi,* C.22,1991, 15-44.

Yumerov, Aydan, "Bir Osmanlı Şehri Olarak Filibe ve Filibe Mevlivihanesi", *Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, S.1, 2014, 193-211.

Yurttaş, Hüseyin, "Bitlis Camilerinin Plan Mimari ve Süsleme Açısından İrdelenmesi, Oktay Belli (Ed), *I. Vangölü Havzası Sempozyumu Bildirileri 08-10 Eylül 2004 Van: Bildiriler*, (215-225) , (Yayınevi Belirtilmemiş), İstanbul 2006.

Yurttaş, Hüseyin, "Erzurum Ulu Camii'ne Ait Yeni Bir Kitabe ve Yapı Hakkında Bazı Düşünceler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.17, 2001, 191-207.

Yurttaş, Hüseyin, "Hasankeyf'te Artuklu, Eyyubi, Akkoyunlu ve Osmanlı Dönemi Mimari Eserleri", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, VIII, 100-114.

Yurttaş, Hüseyin, "Tarihçe-i Erzurum'un Sanat Tarihi Açısından Önemi", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi,* S.4, 1998, 205-217.

Yücedoğru, Tevfik, "İslam Dini ve İnancı", Mehmet Sait Özervarlı (Ed.), *İslam İnanç Esasları*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, (22-40), Eskişehir 2012.

Yücel, Erdem, "Ahi Elvan Camii Pencere Kapakları", *İstanbul Sanat Tarihi Yıllığı,* S.7, İstanbul, 1976-1977, 165-177.

Yücel, Erdem, "Mimar Sinan Mescidi", *Sanat Tarihi Yıllığı,* İÜEFY, İstanbul 1970, 49-50.

Yücel, Erdem, "Türk ve İslam Eserleri Müzesinde Ejder Figürlü Bir Kapı Tokmağı", *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi* S.183, 1978, 168-174.

Yüksek, Ali, "İslam Hukuk Tarihinde Kufe'nin Yeri", *Turkish Studies/İnternational Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 9, (5), 2014, 2165-2178.

Yüksel, Ahmet Turan, "İlk Müslüman Türk Devletlerinin Siyasi, Kültürel ve Medeniyet Tarihi Üzerine", *S.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.11, 2001, 67-99.

TEZLER

Abdurrahman, Varis, *Karahanlılar Devleti İle Koçu (İdikut), Ugur Devletlerinin Münasebetleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara 2001.

Ağaoğlu, Zeynep Erdem, *Dini Ziyaret Yerleri ve Halk İnanışları Açısından Kızılcahamam-Çamlıdere*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dinler Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 2009.

Akça, Fatih, *Hilafet Kurumu İlk Dört Halife Döneminde Kültür ve Medeniyet,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Tokat 2012.

Akmaz, Fatmatüzzehra, *İslam Tarihi Açısından İsra ve Mirac*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Konya 2011.

Alkaç, Tevabil, *Gırnata Beni Ahmer Devleti, I. Yusuf Dönemi (1333-1354),* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul 2014.

Alodalı, Ayşe Nihal, *Mimarlıkta Sembolizm Kutsal'ın Mimariyle Buluşması ve Kâbe Örneği,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Mühendislik ve Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, İstanbul 2015.

Aras, Havva, *Dünya Dinlerinde Merkez Sembolizmi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Erzurum 2011.

Arslan, Mehmet Akif, *Dulkadirli Mimarisi ve Kahraman Maraş Ulu Cami*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, Ankara 1997.

Arslan, Muhammed, Anadolu'da *Selçuklu Çağı Cami ve Mescid Mimarisi (Plan-Mimari-Süsleme),* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Erzurum 2017.

Atalay, Gülgün, *Antik Devirde Mimari Kurallar ve İnşaat Teknikleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010, 20.

Balkaner, Sami, *Filibe'deki Camiler ve Yapılan Harcamalar 1884-1886*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Bursa 2018.

Bayrakal, Sedat, *Erken Osmanlı Dönemi Minberleri (1300-1500),* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, İzmir 2007.

Baysal, Ali Fuat*, Edirne Erken Dönem Osmanlı Camileri Kalem İşi Örnekleri ve Analizleri,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Konya 2013.

Belecen, Rıza, *Eski Çağda Mezopotamya İnanç Sisteminde Tapınakların Zigguratların Yeri ve İşlevi,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Nevşehir 2015.

Berberoğlu, Muhammet, *Beylikler Döneminde Sinop,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Elazığ 2010.

Birim, Özkan, *Bergama Kitabeleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Geleneksel Türk El Sanatları Ana Sanat Dalı, İzmir 2000.

Can, Yılmaz, *İslam Şehirlerinin H.I-III.(M.VII-IX) Yüzyılda Fiziki Yapısı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Medeniyet ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalı, Ankara1991.

Çeşmeli, İbrahim, *Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7-13.Yüzyıllar)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı Mimarlık Tarihi ve Kuramı, İstanbul 2005.

Çifçi, Meryem K., *Eski Mısır Dininde Tanrı ve Öte Dünya İnancı,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Konya 2010.

Darıbay, Muratbek, *Otrar Bölgesi ve İslam Tarihindeki Önemi (VI-XIII. Yüzyıllar Arası),* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Konya 2011.

Diker, Hasan Fırat, Belgeler *Işığında Ayasofya'nın Geçirdiği Onarımlar*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul 2010.

Dikici, Ziya, *Edirne Camilerinde Yazı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İzmir 2003.

Duran, Remzi; *Menteşe Beyliği Mimarisi,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İzmir 1995.

Elkabashı, An'am Mohamed Osman, *Osmanlı Medinesi: XVI. yy'da Mukaddes Bir Şehrin İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısı,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2006.

Eravşar, Osman, *Ürgüp ve Çevresindeki Türk İslam Yapıları,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anablim Dalı, Konya 1993.

Erbaş, Furkan, *Endülüs Emevi Halifesi Hakem b. Abdurrahman Dönemi (350-366/961-976),* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Sanatları Anabilim Dalı, Kocaeli 2017.

Erdal, Zekai, *Aksaray'da Türk Devri Mimarisi,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Van 2014.

Ergin, Hasan, *Mısırlıların Dini İnanç ve Adetleri (Milattan Önceki Devirler),* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.

Eroğlu, Süreyya, *Batı Anadolu Beylikleri Mimarisinde Tipolojiye Bağlı Süsleme Tasarımları,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul 2006.

Ertekin, Zahir, *Cizre'deki Mimari Eserler,*(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Van 2005.

Ghanned, Marjan, *A Study on the North Dome Of Masjid-i-i Jami Isfahan,* (*İsfahan Mescid-i Cuması'nın Kuzey Kubbesi Üzerine Bir Çalışma)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), School of the Architecture Carleton University, Canada 2000.

Gök, Halil İbrahim, *Musul Atabegliği Zengiler/Musul Kolu 1146-1233,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 2001.

Gül, Muharrem, *XI.-XII. Yüzyıllarda Kudüs,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Elazığ 1997.

Gündüz, Ahmet, *Osmanlı İdaresinde Musul 1523-1639,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Elazığ 1998.

Güneş, Burhanettin, *Van Gölü Havzası Türk Mimarisi'nde Yazı Sanatı,* (Yayımlanmamış Doktora Lisans Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Van 2003.

Güngör, Muhammed, *Süleyman Mabedi, (*Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri (Dinler Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara 2005.

Gürbüz, Osman, *Saltuklular,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Erzurum 2002.

Jowzalı, Omeed. I., *Selçuklular Döneminde Musul 1057-1127,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara 2004.

Kalfazade, Ertuğrul Selda, *Anadolu'da Aydınoğulları Devri Mimarisi,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul1995.

Kar, Sait, *Farklı Dinlerin Gerçeklik İddiaları Açısından İbadet Anlayışlarının Değerlendirilmesi,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2007.

Karaali, Rukiye, *Hint Kökenli Dinlerde Kurtuluş Anlayışı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Ankara 2008.

Karaçağ, Abdullah, *Beylikler Devri Mimarisinde Alçı Süslemeler,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Konya 2002.

Kartopu, Ayşe, *Dinler Tarihinde Dinin Tarifiyle İlgili Farklı Görüşler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Adana 2009

Kılıç, Orhan, *Van Sancağı (1548-1648),* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Elazığ 1994.

Kırkıl, Tolga, *Adana Kent Merkezinde Cami Mimarisinin Geçmişten Günümüze Gelişimi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, Adana 2008.

Konak, Sibel, *Antik Karya ve Bölgesindeki Kent Dışı Kutsal Alanlar*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2003.

Martinez, Diana Vanesa Diaz, *Hitit Dini Tapınakları ve Kadın Görevlileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) , Gazi Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, Ankara 2017.

Mazak, Ali, *Emevilerin Sonuna Kadar Kudüs ve Filistin,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul 1989.

Mert, Rabia, Tarihsel, *Mitolojik ve Dini Bağlamda Kutsal Bir Mekân Olarak Kudüs,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Samsun 2017.

Nefes, Eyüp, *Minarenin Cami Mimarisine Katılımı ve İlk Minare Örnekleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Sanatları ve Tarihi Bilim Dalı, Samsun 1996.

Özbudak, Esra, *Erken Dönem Edirne Camilerinde Revak (Sinan Devrine Kadar),* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Anabilim Dalı, İstanbul 2011.

Özcan, Şehnaz Biçer, *Timur Devri Herat Tezhip Ekolü, (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi),* (Sanatta Yeterlilik Tezi), Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Geleneksel Türk El Sanatları Anasanat Dalı, İstanbul 2007.

Özkan, Haldun, *XI-XII. Yüzyılda Anadolu Türk Mimarisinin Oluşumunda Doğu Anadolu'nun Rolü,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Erzurum 2000.

Özkurt, Kemal, *İsfahan'da Büyük Selçuklu ve İlhanlı Dönemi Mimari Eserleri,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Van 2005.

Salih, Hasan, *Irak'ta Türk Mimarisi Selçuklular ve Zengiler Devri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1992.

Salihoğlu, Elif Fatma, *Eski Anadolu Uygarlıklarında Mekân-Donatı Elemanları Tasarımları ve Etkileri,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü İç Mimarlık Ana Sanat Dalı, Kocaeli 2017.

Salimi, Amineddin, *İslam Ülkelerinde Çağdaş Cami Mimarisi Sorunsalı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yakındoğu Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, Lefkoşa 2013.

Sarı, Ali, *Medine'de Osmanlı Dini İmar Faaliyetleri: Mescid-i Nebevi Örneği (1818-1861)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul 2012.

Saylan, Abdulkadir, *Artuklu Dönemi Camilerindeki Bezemeler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Geleneksel Türk El Sanatları Sanat Dalı, Erzurum 2014.

Sert, Fatma Yelkenci Sert, *Dini Yapılarda Akustik Koşulların İzmir Kemeraltı Havralar Bölgesi Sefarad Sinegogları Üzerinden İncelenmesi,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, İzmir 2015.

Sürücü, İbrahim "*Kuran'da Geçen Yer Adları*", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Van 2006.

Şahbaz, Mehibe, *XIV ve XIV. Yüzyıldaki Dulkadiroğulları Beyliğindeki Kültürel ve Mimari Unsurlar,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü Tarih Anabilim Dalı, Kayseri 2015.

Şahin, Mustafa, *Ortaçağ'da Herat Bölgesi (Gazneliler'in Kuruluşundan Timurlular'ın Yıkılışına Kadar)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Osman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Tokat 2013.

Şeyban, Lütfi, *Endülüs'te Murabıtlar ve Muvahhidler Dönemlerinde Müslüman Hıristiyan İlişkileri (Endülüs'ün Geri Alınışı-Reconquista 1085-1238),* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 1997.

Şimşek, Onur, *A Comparative Analysis of the Seljukid Courtyards,* (Selçuklu Avlularının Karşılaştırmalı Analizi), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Viyana Teknik Üniversitesi Mimarlık ve Çevre Planlama Fakültesi, Viyana 2014.

Topçu, Sultan, *Develi'deki Türk Eserleri,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Kayseri 2005.

Ülger, Gözde, *Tapınma Ritüeli ile İbadet Mekânı Arasındaki İlişkinin Göstergebilimsel Bağlamda Okunması/Cemevi Yapıları* (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Anabilim Dalı Mimari Tasarım Programı, İstanbul 2013.

Yaşayacak, İlyas, *Afyonkarahisar'daki Ahşap Destekli Camiler,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, İzmir 2018.

Yazar, Nurullah, *Büyük Selçuklular Döneminde İsfahan,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Ankara 2013.

Yıldırım, Avşar, *Selçuklu Devrinde Ani Şehri 1064-1200,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Sakarya 2010.

Yıldız, Şevket, *Kurtuba VIII-XIII. Yüzyıllar,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Bursa 2008.

Yılmaz, Aslı, *Geleneksel İznik Çini Dekorlarında Kullanılan Motifler ve Kişisel Yorumlar*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Seramik Ana Sanat Dalı, Afyonkarahisar 2010.

Yılmaz, Can, *İslam Şehirlerinin H.I-III. (M.VII-IX) Yüzyılda Fiziki Yapısı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Medeniyet ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalı, Ankara 1991.

Yurttaş, Hüseyin, *Hasankeyf Yapılarının Sanat Tarihimizdeki Yeri I,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Erzurum 1991.

Yüksel, Ece, *17. Yüzyıl Sonu, 18. Yüzyıl Ortası ve 19. Yüzyıl Başında Yabancı Seyyahların Gözünden Batı Anadolu Antik Kentleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Aydın 2012.

ANONİM

Anonim, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler,* Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1983.

Amasya Şehir Kimliği Çalıştayı/Sonuç Raporu, Amasya Belediyesi Yayınları, Amasya 2015.

Aydın İl Tarihi, AYDIN Valiliği İl Kiltür Turizm Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2012.

Batman İli Kültür Envanteri/ Hasankeyf III, Gülriz Kozbe (Ed), Batman 2017, 292.

Cumhuriyet'in 50.Yılında Diyarbakır 1973 İl Yıllığı/Kültür Bölümü, İş Yayınları, Ankara 1973.

Cumhuriyetin 50. Yılında Kütahya 1973 İl Yıllığı, Kütahya, 1973.

Cumhuriyetin 50. Yılında Sinop 1973 İl Yıllığı, Önder Yayınları, Ankara 1973.

Çorum İl Yıllığı 1967.

Cumhuriyetin 50. Yılında Çorum 1973 İl Yıllığı.

İslam Araştırmaları Komisyonu (Mısır), *Resulullah'ın (s.a.v) Doğumundan Günümüze İslam Tarihi,* Ahmet Ağırakça (Haz), Beka Yayınları, İstanbul 2010.

Kültürün Kale Kenti Bayburt, Bekder Yayınları, Ankara 2011.

*Kütahya 2002,*Kütahya Valiliği İl Özel İdaresi Yayınları, Ankara 2002.

Şanlıurfa Şehir Kimliği Çalıştayı/Sonuç Raporu Şubat 2015, İbrahim Acar (Haz), Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Şanlıurfa 2015.

Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir, ŞURKAV Yayınları, Ankara 2002.

Türk Dünyası Mühendisler ve Mimarlar Birliği, *Karahanlılar Dönemi Türkistan Mimarisi,* Türk Dünyası Mühendislik Mimarlık ve Şehircilik Kurultayı Özel Yayını, Ankara 2014.

Van 2006 Kültür ve Turizm Envanteri I/Tarihsel Değerler, Van Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2006.

Van Kütüğü Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Van 1993.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Gonca PAPUCCU
Doğum Yeri ve Tarihi	Erzurum/ Yakutiye- Dadaşköy 30-11-1987
Eğitim Durum	
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü
Y. Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk İslam Sanatları Bilim Dalı
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
İletişim	
E-Posta Adresi	gonca.dadaş18@gmail.com
Tarih	